Cécile Morrisson

Bizans Dünyası

Doğu Roma İmparatorluğu 330-641

Fransızca'dan Çeviren: Aslı Bilge

AYRINTI

HİSTORİA AYRINTI

Bizans Dünyası

Cilt 1

Doğu Roma İmparatorluğu 330-641

Ayrıntı: 789
HistoriaAyrıntı Dizisi: 10

Bizans Dünyası
(Cilt 1)
Doğu Roma İmparatorluğu 330-641

Kitabın Özgün Adı
Le Monde Byzantin
Tome I
L'Empire Romain d'Orient 330-641

Fransızca'dan Çeviren
Aslı Bilge

Yayıma Hazırlayan
Ateş Uslu

Son Okuma
Yeliz Eke

©Presses Universitaires de France, 2004

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Görseli
Turkey, Istanbul, Kariye Museum/Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No.: 8/2
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: İstanbul, *2014*

Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-975-539-823-5
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

CÉCILE MORRISSON

Kitabı derleyen Cécile Morrisson tarih profesörüdür. Bizans dünyasında para, finans ve iktisat tarihi üzerine uzmanlaşmıştır. Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Medieval Society of America ve Atina Akademisi temsilci üyesidir. CNRS'te (Centre Nationale de Recherches Scientifiques) emeritus araştırma yöneticisi ve Dumbarton Oaks, Washington'da Bizans nümizmatiği konusunda danışmandır. Fransız Ulusal Kütüphanesi'nin de paralar, madalyalar ve antikalar bölümünün 1988-1990 arasında yöneticiliğini yapmış, uluslararası Nümizmatik Komisyonu'nun başkanlık görevini yürütmüş (1991-1997) ve Bizans Tarihi ve Medeniyeti Merkezi (Collège de France-CNRS) direktörlüğü yapmıştır (1998-2000).

Eserleri arasında *Les Croisades* (1969, Paris: PUF), *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale* (1970, Paris: Bibliothèque Nationale), *Trade and markets in Byzantium* (Harvard University Press, 2007), *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*; *Le Monde Byzantin: Byzance et ses voisins* [Bizans Dünyası: Bizans ve Komşuları (Ayrıntı Yayınları tarafından yayımlanacak)] gibi pek çok makale ve kitabı vardır.

HistoriaAyrıntı Dizisi

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I
F. W. Hasluck

Tarihçi ve Toplumsal Hareket
Georges Haupt

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

CÉCILE MORRISSON yönetiminde Bernard Bavant, Denis Feissel, Bernard Flusin, Jean Gascou, Jean-Pierre Sodini, Jean-Michel Spieser, Georges Tate, Constantin Zuckerman'ın katkılarıyla.

İçindekiler

Çevirmenin Önsözü 13
Önsöz 15

Birinci Kısım
Doğu'da Roma İmparatorluğu'nun Sürekliliği

Bölüm I. Olaylar/Kronolojik Perspektif / Cécile Morrisson 21
Bölüm II. Hıristiyanlığın Zaferi ve
Ortodoksluğun Tanımlanması / Bernard Flusin 68

İkinci Kısım
İmparatorluk Kurumları

Bölüm III. İmparator ve İmparatorluk Yönetimi / Denis Feissel 99
Bölüm IV. İmparatorluk Kilisesinin Yapısı / Bernard Flusin 130
Bölüm V. Ordu / Constantin Zuckerman 160

Üçüncü Kısım
Bizans Medeniyeti ve Temelleri

Bölüm VI. Başkent / Cécile Morrisson 201
Bölüm VII. Bizans Doğusu'nda Nüfus,
İktisat ve Toplum / Cécile Morrisson 211
Bölüm VIII. Dini Hayat
Dünyada Hıristiyanlar-Manastır Hayatı / Bernard Flusin 237
Bölüm IX. Yazılı Kültür / Bernard Flusin 272
Bölüm X. İmparatorluk ve Hıristiyan Sanatı:
Benzerlik ve Farklılıklar / Jean-Michel Spieser 294

Dördüncü Kısım
Vilayetler

Bölüm XI. Illyricum / Bernard Bavant 319
Bölüm XII. Küçük Asya / Jean-Pierre Sodini 361
Bölüm XIII. Suriye-Filistin / Georges Tate 384
Bölüm XIV. Bizans Mısırı (284-641) / Jean Gascou 412
Sonuç 444
Özet Kronoloji 447
Kaynakça 451

Bu esere katkıda bulunanlar:

Bernard Bavant
Araştırmacı, CNRS, UMR 7044, Strazburg.
Denis Feissel
Araştırma Yöneticisi, CNRS, UMR 7572 (CNRS-Collège de France) ve EPHE'de tez yöneticisi, Tarih ve Filoloji Bölümü, Paris.
Bernard Flusin
Paris-Sorbonne'da Profesör ve EPHE'de Araştırma Yöneticisi, Din Bilimleri Bölümü, Paris.
Jean Gascou
Marc-Bloch Üniversitesi'nde Profesör, UMR Yöneticisi 7044, Strazburg, Institut Universitaire de France üyesi.
Cécile Morrisson
CNRS'te Emeritus Araştırma Yöneticisi, UMR 7572 (CNRS-Collège de France), Paris.
Jean-Pierre Sodini
Paris I Üniversitesi'nde Profesör, Institut Universitaire de France üyesi, Enstitü'nün temsilcisi.
Jean-Michel Spieser
Fribourg Üniversitesi, İsviçre'de Profesör.
Georges Tate
Saint-Quentin-en-Yvelines Üniversitesi'nde Profesör, Enstitü'nün Temsilcisi
Collège de France, Paris'te Öğretim Görevlisi.

BİZANS DÜNYASI, hazırlık aşamasında olan ciltler:
Cilt 2: Bizans Dünyası: Bizans İmparatorluğu (641-1204), Jean-Claude Cheynet yönetiminde
Cilt 3 : Bizans Dünyası: Yunan İmparatorluğu ve Komşuları, XIII.-XV. Yüzyıllar (1204-1453), Angeliki Laiou yönetiminde

Kısaltmalar

DERGİ VE KİTAP KISALTMALARI

An. Boll.	*Analecta Bollandiana*
AnTard	*Antiquité tardive*
BASP	*The Bulletin of the American Society of Papyrologists*
BCH	*Bulletin de Correspondance hellénique*
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BHG	*Bibliotheca hagiographica graeca*, 3e éd., et *Auctarium* [n° 40]
Bonn	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1828-1897 [n° 65]
Byz.	*Byzantion*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CIAC	*Congrès International d'Archéologie Chrétienne*
CFHB	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* [n° 62]
CJ	*Codex Iustinianus*, éd. P. Krüger [n° 66]
CRAI	*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus*
CTh	*Codex Theodosianus*, ed. Mommsen-Meyer [karş. s. xiv, n° 67]
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
EHB	*Economic History of Byzantium* [n° 533]
Hommes et richesses	*Hommes et richesses dans l'empire byzantin* I *(ive-viie siècles)*, Paris, 1989, II *(viiie-xve siècles)*, 1991 [n° 166]
JÖB	*Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* (avant 1969, *JÖBG*)
JRA	*Journal of Roman Archaeology*
JRS	*Journal of Roman Studies*
JTS	*Journal of Theological Studies*

MEFRA	*Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité (MEFRM, Moyen Âge)*
MGH, AA	*Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*
Nov.	Corpus Iuris Civilis **III**. *Novellae*, éd. Schoell-Kroll
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*
PBSR	*Papers of the British School at Rome*
PG	*Patrologiae cursus completus, series graeca*, éd. J.-P. Migne
PL	*Patrologiae cursus completus, series latina*, éd. J.-P. Migne
PLRE	*The Prosopography of the Later Roman Empire* [n° 165]
RE	Wissowa G., *[Paulys] Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* [n° 14]
REB	*Revue des études byzantines*
REG	*Revue des études grecques*
SC	Sources chrétiennes [n° 81]
Settim.	Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, Spolète (51 vol. parus).
SRIT	*Società Romana e Impero Tardoantico*, A. Giardina éd., Rome [n° 169]
TAPhA	*Transactions of the American Philological Association*
TIB	*Tabula Imperii Byzantini* [n° 31]
TM	*Travaux et Mémoires*, cnrs-Collège de France, Paris.
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

Çevirmenin Önsözü

Türkçe'ye kazandırılan belki de en kapsamlı Bizans Tarihi dizisini Fransızca'dan çevirmek büyük bir mutluluk. Zira elinizde tuttuğunuz Bizans Dünyası serisinin bu ilk kitabı, özellikle de şimdiye kadar yeterince kalem oynatılmamış kimi konularda şimdiye kadar Türkçe'de eksikliğini çektiğimiz kaynak boşluğunu dolduracak ve zengin kaynakçası ile konuya ilgi duyan araştırmacılara yol gösterecek nitelikte.

Doğu Roma İmparatorluğu tarihini Fransızca'dan çevirmenin kendine has türlü zorlukları var elbette. Neredeyse her sayfada yaptığım seçimleri de kitabın çevirmeni olarak okurlara açıklamak boynumun borcu.

Çeviride Ayrıntı Yayınları'nın yayın politikasına da uygun şekilde mümkün olduğunca özel isimler, yer adları ve unvanları özgün hallerine en uygun şekliyle muhafazaya çalıştım. Herhangi bir metinde, sadece Fransızca'dan çeviriyle bitebilecek olan bu çaba, özgün adların Fransızca'ya çevrilmiş hallerinden tersine giderek asıllarının bulunmasını gerektirdi. Bizans İmparatorluğu söz konusu olduğunda Latince ve Yunanca birlikte yaşadığından hangi dilde özgün kullanımı tercih etmek gerektiğini bulmak bile başlıbaşına bir çaba gerektirdi. Sonuç olarak dizinin editörü Ateş Uslu ile birlikte yaptığımız uzun tartışmalar sonucunda, içimiz çok rahat olmasa da, II. Theodosios itibariyle İmparator isimlerini Yunanca yazmaya karar verdik. Bu tarihten sonra da Batılı kişi isimlerini ise Latince bıraktık. Ancak Yunanca olsun Latince olsun, sözcükleri seçtiğimiz dilin yazım kurallarına göre yazmaya Latince ve Yunanca'yı birbirine karıştırmamaya dikat ettik (örneğin ya Chrysostomus ya da Khrysostomos, Chrysostomos değil).

Yer isimleri de en çok sorun çıkaran konulardan biri oldu. Okuyucuyu yabancılaştırıp yormamak adına, Türkçe'ye evrilmiş isimlerin orijinalinin yanına şimdiki kullanım biçimini yazdıktan sonra [örneğin Alexandria (İskenderiye)] bu şekilde devam ettik. Romalı köklerini anıştırmayanlarda ise asıllarını kullandık. Bunun tek bir istisnası var, dilimize artık yerleşmiş ve kullanılan kimi isimleri (örneğin Kadıköy Konsili, İznik Konsili) gibi bu şekilde bıraktık. Bu seçimin metni biraz

olsun hafifleteceğini düşündük. Türkçe'ye çevrilmesi mümkün olmayan Roma unvanlarını da (örneğin *maitre des offices-magister officiorum*) Fransızca'dan orijinaline çevirerek olduğu gibi bıraktık. Yine Roma İmparatorluğu'nun bugün bir anlam ifade etmeyecek kimi idari bölünmelerini asıl şekliyle bıraktık (örneğin *dioikesis*), kimilerini de Türkçe'de anlamlı olacak şekilde çevirdik (örneğin *praefectura* yerine eyalet). Elbette bütün bunlar bir seçim ve her birinin alternatifleri de vardır.

Genellikle çevirmenlerin sessiz olması beklenir. Ancak bu çeviri benim hayatımda öylesine önemli iki olaya denk geliyor ki, yayıncımızın izniyle ben bu çalışmada katkısı olan iki insanın ismini vermek istiyorum. Başladığımda karnımda olan oğlum Can ve bitirdiğimde hasta yatağından bile kapak ve mizanpaj için fikirler üretmekten geri kalmayan sevgili babam Muhsin Bilge, bu çeviri sizindir.

Yard. Doç. Dr. Aslı Bilge
Nisan, 2014

Önsöz

"Nouvelle Clio"nun kurucusu, Hocamız Paul Lemerle (1902-1989), yenilenmesinde çok emeği geçen Bizans tarihine bir koleksiyon cildi adamayı elbette öngörmüştü. Kader buna elvermedi. Bizim görevimiz üniversite camiasına gerekli bilançoyu çıkarmaktır. Daha çok girizgâhtan bahsedelim çünkü konu ve yayın bütünü öylesine verimli ki, bu sunumu umuyoruz berraklığına halel getirmeden, sıkıştırıp, yoğunlaştırmak durumunda kaldık.

Doğu İmparatorluğu'nun tarihini 1453 yılındaki düşüşüne dek kapsayan üçlemenin bu ilk cildi, Constantinus'un Antik Byzantion yerleşiminin üzerine 330'da başkenti kurmasından, VII. yüzyıldaki Orta Bizans İmparatorluğu'nun daralmış toprak sınırlarını belirleyen Arap fethinin başlarına dek kurucu dönemi kapsıyor. Sembolik olarak 641'e Herakleios iktidarının sonuna dek, ona eskiden olduğu gibi idari ve askeri sistemi reformları atfetmeden, devam ediyor. Her türlü tarih ve mekân kesiti aslında keyfi ve tartışmaya açık. XVII. yüzyıldan beri kullanışlılıktan dolayı Doğu Roma İmparatorluğu'nu anlatmak için tercih edilen Konstantinopolis'in eski adından gelen Bizans sıfatı, çok farklı kronolojik kabuller görmüş. 1453 meşhur ve pek az itiraz edilen bir son ise de, başlangıç noktaları dörtlü yönetim (tetrarşi) döneminden (Stein) ve Constantinus'un İmparatorluğu tekrar yapılandıran reformlarından, Jones için Theodosius'un 395'teki ölümünden VII. yüzyıl başına (602), hatta Bury için Charlemagne'ın 800'de taç giyişine dek birkaç yüzyıl fark edebilir. Burada yapılan tercih, belirleyici iki olay veya olgunun, Konstantinopolis'in sonuç olarak İmparatorluk'un ağırlık noktasını Doğu Akdeniz'e çeken kuruluşunun ve imparatorun din değiştirmesiyle devlet ile toplumun giderek Hıristiyanlaşmasının altını çizmektir. Böylece hiç de çöküşte olmayan bir imparatorluğun yeni güç çizgilerini analiz ederiz.

İmparatorluk giderek bir Yunan ve Hıristiyan İmparatorluk haline, Romalı kalmaya devam ederek gelir. Egemenler de sıfatlarında, daha sonra ve sonuna kadar paraların üzerine yazılan *ek theou basileis Romaion* (Tanrı'nın izniyle Romalıların imparatoru) ile bu duru-

mu tasdik etmişlerdir. Bu siyasi, dini ve toplumsal sınır çizgileri tüm alanlar için ve devlet ile ordunun incelenmesinde geçerli değildir. D. Feissel ve C. Zuckerman burada 284'e kadar inmek veya tam tersine 641'den sonrasına birkaç analizi uzatmak durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla, mevcut cildin ve J.-C. Cheynet tarafından yönetilen ve Orta Bizans dönemini (641-1204) kapsayan ikinci cildin örtüştüğü noktalar olacaktır. Özellikle, "Ön Bizans" dönemi, tam örtüşmese de biraz da hor görme ve ciddi önyargılarla bir zamanlar kronolojik olarak "Erken İmparatorluk"un tam zıttı olarak gördüğümüz "Geç İmparatorluk"tan gelir. H.-I. Marrou [141] ve P. Brown'un [150] ikna edici denemelerinde beri, olgu ve gerçekleri kuvvetle Geç Antik Çağ olgusu (A. Riegl tarafından daha 1901'de icat edilen *spätrömisch)* lehine rehabilite edilerek, sayısız araştırmada ve özellikle de Paris'te 1993'te kurulan mükemmel dergide incelenmiştir. Bizans'ın başlangıcı elbette Geç Antik Çağ'dan devralınmıştır ve C. Lepelley tarafından yönetilen (hazırlık aşamasında), Erken İmparatorluk'tan Batı'daki imparatorluğun yok oluşuna (260 civ.'dan V. yüzyıl başlarına) dek kapsayan ciltte incelenecektir. Burada mümkün olduğunca öngörülebilen örtüşmeleri (idari ve askeri, iktisadi ve toplumsal tarih söz konusu olduğunda) engellemeye bu tematik bölümlerin incelenmesini doğu vilayetlerinde yoğunlaştırarak ve İmparatorluk'u bölgesel incelemelerde iki cilt arasında "bölüştürerek" çalıştık. Sonuç olarak Erken İmparatorluk üzerine olan koleksiyondan ciltler modeli üzerinden, burada izlenen plan, siyasi ve dini olaylar üzerine bir genel girişten (Böl. I ve II) sonra ortak yapı ve özellikler (devlet, kilise, ordu, iktisat ve toplum, dini, kültürel ve sanatsal hayat, Böl. III-X), bölgesel farklılıkların incelenmesi (XI-XIV) ile ayrılıyor. Iustinianos'un yeniden fethi bir sorun teşkil ediyordu ve Afrika ile İtalya'ya burada iki bölüm ayırmayı gerektirebilirdi. Özellikle pratik, farklı nedenlerle, bunlar Afrika'nın Y. Modéran tarafından Arap fethine ve İtalya'nın Lombard fethine dek G. Cecconi tarafından işleneceği "Geç Antik Çağ" cildine bırakıldı. "Nouvelle Clio"nun Orta Bizans dönemiyle ilgili J.-C. Cheynet tarafından yönetilen cildi 641'den sonra daha kısa veya uzun süre hâlâ Bizans kalan bu vilayetlerin durumuna tekrar dönecek. Her türlü örtüşme illa kötü anlama gelmez ne de her çakışma bir ilavecilik (annexionisme) göstergesidir. Bizans İmparatorluğu'nda İnsanlar ve Zenginlikler, I: IV.-VII. Yüzyıllar'da (*Hommes et richesses dans l'Empire byzantin,* I: *ive-viie siècle)* [166] yayımlanan 1985'teki Collège de France buluşmalarından beri, "Batıcılar" veya "Antikçiler" ve "Bizansçılar" olarak üniversiteli etiketler yapıştırılan gerçekliklerin ortak bir yaklaşımından fayda

sağlanabileceğine ikna olduk. Diğerleri gibi, A. Giardina [169] tarafından yönetilen *Società Romana e Impero tardo antico (SRIT)* ciltleri, *Storia di Roma*, III [159] ve Av. Cameron ve P. Garnsey [148] tarafından yönetilen *Cambridge Ancient History*'nin yakın tarihli ciltlerindeki bölümler buna tanıktır, otuz yıl zarfında bakış açımız yeni arkeoloji (geniş anlamda nümizmatik dahil) ve arkeometri ile epigrafik keşif verilerindeki patlamayla altüst olup yenilendiğini gördük. Bu cilt onlara hak ettikleri yeri veriyor, özellikle de iktisat ve vilayetleri kapsayan bölümlerde.

Müstakil bölümler mümkün olduğu kadarıyla ilgili yazarlara özellikle de kitap boyunca araştırmada dikkat çekilen konularda düşünce özgürlüklerini bırakarak koordine edildi. Özel isimlerin koordinasyonu istediğimiz kadar kapsamlı olamadı ancak indeksteki göndermeler bu soruna çare oluyor. Çok kısaca, son olarak editörümüze ve koleksiyonun yöneticisine uzun soluklu sabırları, Bizans Tarihi ve Medeniyeti Merkezi'ne haritaların yapımı ve Dumbarton Oaks'a zengin kaynakları ile yaptıkları katkı için teşekkürü borç biliriz.

Birinci Kısım
Doğu'da Roma İmparatorluğu'nun Sürekliliği

BÖLÜM I

Olaylar/Kronolojik Perspektif

Cécile Morrisson[1]

HIRİSTİYAN İMPARATORLUK'UN KURUCUSU CONSTANTINUS

Licinius'a karşı Khrysopolis'te (Üsküdar) kazanılan zafer, Constantinus'u İmparatorluk'un tek hâkimi haline getirdi. Böylece Doğu'nun Augustus Constantinus ve oğulları Sezarlar Crispus ve II. Constantinus, Batı'nın ise Augustus Licinius ve oğlu Sezar Genç Licinius arasında bölündüğü dörtlü idare (tetrarşi) serüveni bitti. Bu tarihte Constantinus, Bizans'ı kendi adını taşıyan ve Eusebios'un yorumuna göre, ona zaferi kazandıran Hıristiyan inancına adanmış bir şehir haline getirmeye karar verdi (*V. Const.*, 178, III, 48).

Ancak imparator, Hıristiyanlığı kabul etmenin devlet için bir risk olduğunun farkında olduğundan, kilise birliğini sağlamak üzere ikametgâhlarından biri olan Nikaia'da (İznik) bir konsil topladı. İlk olarak Antiokhia (Antakya) ve Aleksandria (İskenderiye) kiliselerini karşı karşıya getiren, paskalyanın tarihlenmesi konusundaki teolojik anlaşmazlığı çözmek gerekiyordu. Ayrıca Ariusçuluk tehlikesiyle baş etmek için Arius'un yandaşları ve düşmanları arasında, İsa'nın tabiatı konusunda süregiden tartışmada taraf tutmak mecburiyeti vardı. İznik Konsili, Baba'yı Oğul ile eş maddeden (*homoousios*) ilan ederek, Arius'u mahkûm etti. Sürgüne yollanan Arius'a, daha sonra iade-i itibar edildiği gibi, Arius İmparator'un ve daha sonra da oğullarının desteğine de mazhar oldu (bkz. böl. II).

Eldeki birçok ipucundan anladığımız kadarıyla, Constantinus kişisel olarak Hıristiyanlığı seçmişti: Paralar üzerindeki güneş kültü simgelerinin yok olması ve buna bağlı olan *invictus* ibaresinin *victor* ile

1. Bkz. Özet kronoloji, s. 447.

yer değiştirmesi, İmparator'un Roma'yı 326 yılındaki ziyaretinde alışıldığı üzere Kapitol'e çıkarak kurban adamaması bu ipuçlarındandır. Ancak Konstantinopolis'in 11 Mayıs 330'da yapılan takdis töreninde bir pagan *hieropantes*[2] ve takdisçi bulunması ve Roma'nın *Palladium*u[3] Athena heykelinin (*Pallas*) şehre transferi [Dagron, 508, 39-45] Hıristiyanlık öncesi inançlarla devamlılık arz eder. Ancak İmparatorlukta sürmekte olan inşa faaliyetleri, yeni inancı destekler nitelikte değildir (karş. böl. VI). Bununla birlikte imparatorun Hıristiyanlığı, özellikle Roma (Latran Bazilikası ve Aziz Petrus) ve Kutsal Topraklar'da ilan edilir. Zengin bezemeler yapılmış Kutsal Mezar bazilikasının 335'te takdis edilmesi ve İsa'nın hayatının başlıca olaylarının gerçekleştiği yerlerde (Beytüllahim'deki Doğuş, Göğe Yükseliş vd), bir dizi büyük inşa faaliyeti başlar (bkz. böl. X). Bütün bunlar, hac yolcularının artmasına ve IV. yüzyıldan itibaren giderek daha fazla hali vakti yerinde Hıristiyanın ibadet etmek ve hatta keşiş olmak için Filistin'e akın etmesine neden olur (karş. böl. VIII).

Tapınak mallarına 331-336 yıllarında el konulması tüm bu masrafların karşılanmasını sağlar; bunun yanı sıra değerli metal cinsinden yeni vergiler getirilir *(collatio glebalis, collatio lustralis, khrysargyron)* ve yeni altın paranın çıkarılması böylece kolaylaşır (karş. böl. VII). Ancak bunların, Eusebios'un verdiği dini manayı gerçekte taşıyıp taşımadığı tartışmalıdır (V. Const. III, 54). Bazı tapınakların yerle bir edilmesine ve tapınak fahişeliğinin yasaklanmasına rağmen, pagan dininin ifası serbest bırakılmış, ayinler ve binalar devlet tarafından desteklenmeye ve bakımı yapılmaya devam etmişti. Bununla birlikte, Hıristiyanlara imparatorun gösterdiği şahsi ilgi ve özellikle din görevlilerini *curia*[4] işlerinden muaf tutarken (*CTh* XVI, 2, 1-2), rahiplere adli haklar veren yasalar çıkarılması (karş. böl. IV), başka şeylerle birlikte, Hıristiyanlığın toplumda yayılmasında etken oldu. Güçlükle tahammül edilen ve kimi zaman zulme uğrayan, dolayısıyla inananların risk altında olduğu bu azınlık dini, zamanla kabul gören ve zengin bir kurum haline geldi ve yarım yüzyıl içinde, giderek artan Hıristiyan nüfusla, topluma hâkim olacak konuma ulaştı. IV. yüzyılın pagan yazarlarına (Julianus, Ammianus Marcellinus, 172, Eunapius, 188) göre geleneksel dini çökerten ve Roma'nın yok olmasına neden olan kişi belliydi. Aynı kişiyi, Hıristiyanlık IV. yüzyıl itibariyle aziz ilan etmişti bile. Constantinus'a ölümünden sonra azizlik mertebesi veril-

2. Gizemleri yorumlayan rahip. (ç.n.)
3. Yunan ve Roma mitolojisinde şehirleri koruduğuna inanılan suret ve heykeller. (ç.n.)
4. *Municipium* statüsüne sahip tüm şehirlerde yerel yönetimin yapıldığı merci, şehir meclisi. (ç.n.)

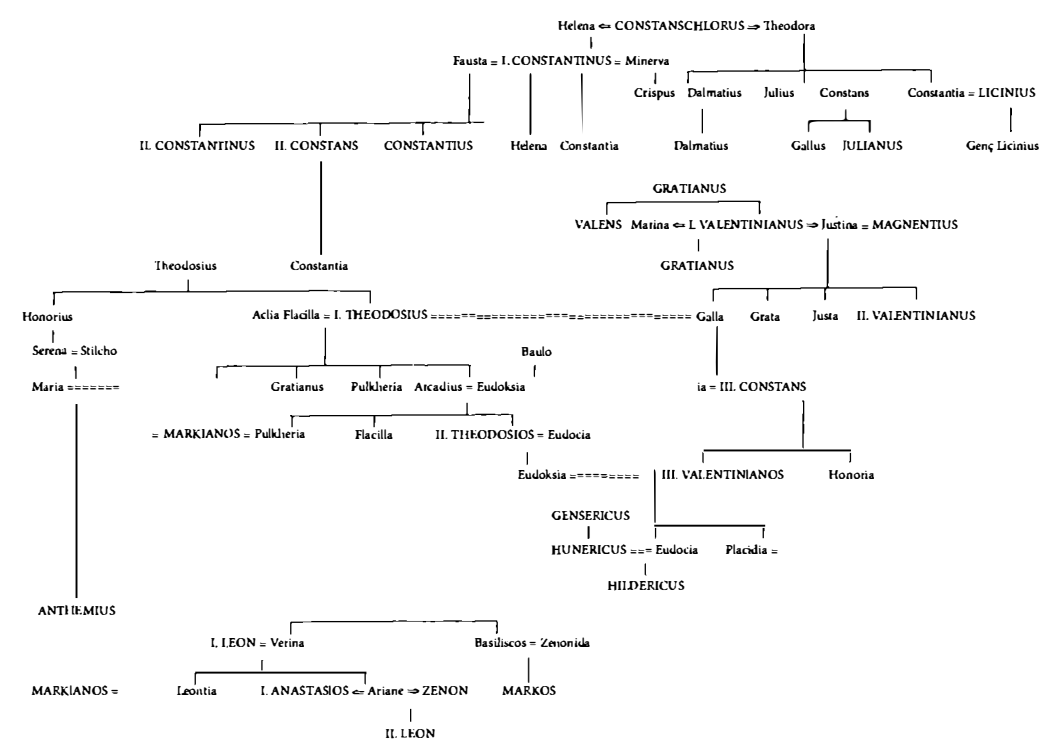
mesi, modern bakışa göre anlaşılır olmaktan uzaktır: Constantinus 326 senesinde hâlâ aydınlatılamamış sebeplerle (zina şüphesi muhtemelen dedikodudan ibarettir), ilk karısından doğan oğlu Crispus'u ve ikinci karısı Fausta'yı öldürtmüştür. Hanedanın Constantinus ve Licinius tarafından belirlenen babadan oğula geçme ilkesi ise baki kalır. Constantinus, 333 yılında, sezar ilan ettiği oğulları II. Constantinus ve II. Constans'a (324'te unvan verilmiştir) ortak olarak küçük oğlu Constantius ve yeğeni Dalmatius'u belirler. Yaygın gelenek uyarınca, 11 Mayıs 337'de, Ariusçu bir rahip tarafından ölüm döşeğinde vaftiz olduktan sonra, hayata gözlerini kapadığında, iktidar bu dört sezara kalır. Büyük ihtimalle Constans'ın kışkırtmasıyla ayaklanan ordu, augustus olarak sadece Constantinus'un oğullarını istediğini ilan eder ve amcaları Dalmatius ve Julius Constans ile kuzenleri sezar Dalmatius ve Hannibalianus'u katleder.

Constantinus'un augustus ilan edilen oğulları, 9 Eylül 337'de İmparatorluk'u paylaştı. Constans Doğu'yu, Constantius, önceliğe sahip görünen büyük oğlu II. Constantinus'un miras hakkı olan Batı'nın, Galya, İspanya ve Britanya dışında kalan büyük bölümünü aldı. Daha o zamandan iki augustus tarafından yönetilen ve birçok bölgeye ayrılan Batı'da bölünme başlamış görünmektedir; buna karşılık Doğu'da tek bir imparator ve onun *Preafectus Praetorio*'su (Genel Vali) vardır. Constantinus'un siyasi mirası, "reform"dan çok, 324'ten itibaren Erken İmparatorluk'un[5] idari organizasyonunun, zamana yayılan dönüşümündedir ki ufak tefek oynamalar hariç aslında Diocletianus'un eseridir (karş. Böl. III vt Delmaire, 1995).

Askeri mirası görüldüğü kadarıyla olumludur, hareketli *comitatus* ordusu kurulmuştur ve iktidarının son yirmi senesi mümkün olduğunca barış içinde geçmiştir: Alamanlar Ren kıyılarında durdurulmuş, Sarmat ve Gotların bir bölümü (Tervingler) 332'de yenilmiş ve sonra her talep edildiğinde 40.000 asker gönderme teminatı karşılığında İmparatorlukta iskân edilmişti (Jordanès, 183, XXI, 112). Ancak Pers cephesinde durum, II. Şapor'un (310-379) Hıristiyanlara zulmetmesi nedeniyle gitgide kötüleşti. Armenia'nın 312'de din değiştirip, akabinde Constantinus tarafından işgal edilmesi (Zuckerman, 238), bu ülkenin Pers etki alanından uzaklaşması sonucunu getirdi ve Roma ve Persler arasında bu konuda hiç bitmeyecek gerginliği başlattı.

---

5. Fr. Haute Empire (Erken İmparatorluk), Bas Empire (Geç İmparatorluk) ile birlikte Fransız tarihçilerin gördükleri şekilde Roma İmparatorluğu'nun, ilk kesitini oluşturur. Tarihçiler arasında tarihlendirme konusunda tam bir görüş birliği olmamakla birlikte, aşağı yukarı İsa'dan önce kurulan Augustus devleti (Principatus) ile başlar ve Geç İmparatorluk'un başladığı, tarihçilerin üzerinde uzlaşamadığı bir tarihte (II. yüzyıl ortaları?), biter. (ç.n.)

Constantinus, Valentinus, Theodosius Hanedanları ve müttefikleri. Şematik ve kısmi tablo. Daha geniş bilgi için *PLRE*. Ayrıca krş. F. CHAUSSON, "Une sœur de Constantin: Anastasia", *Humana Sapit – Études... Cracco Ruggini* içinde Paris, 2002, s. 131-155 ve Stemmata aurea, *Revendications généalogiques...* (*TM*, Monographies, 2004). Barbarlarla ittifaklar italikle belirtilmiştir.

II. CONSTANS, JULIANUS, PERS SAVAŞI VE İMPARATORLUK'UN TEKRAR BİRLEŞMESİ (337-363)

Constantius 339'da II. Constantinus'un vesayetinden kurtuldu, onu Aquileia'da 340 senesinde yenip öldürttü. Bölünmüşlük 350'ye kadar devam etti ve biri Doğu'da Ariusçuluğu destekleyen (Constans), diğeri karşı çıkan (Constantius) kardeşler arasındaki dinsel zıtlaşma nedeniyle ikiye katlandı. Sonunda İskenderiye'ye Katolik bir piskopos olan Athanasius'un atanmasıyla geçici olarak yumuşadı (346) (v. böl. II). Constantius 350'de Cermen (Lete) asıllı bir asker olan Magnentius tarafından Galya'da devrildi ve öldürüldü. Magnentius'un kendini imparator ilan etmesi üzerine Constans Batı'ya doğru yola çıktı ve yine ordusu tarafından Illyricum *magister militum*u ilan edilen Vetranion'un kendi lehine feragat etmesini sağladı. Magnentius'u 28 Eylül 351'de Mursa'da (Drava Nehri üzerinde şimdiki Osijek) yenerek, İtalya'da 352 senesi itibariyle tam hâkimiyet kurdu. 353'te Magnentios Galya'da son kez yenildi ve Lyon'da kendi yaşamına son verdi. Constans bundan böyle İmparatorluk'un tek hâkimi oldu ve Arles'da 30. yaşına denk gelen zaferi kutladıktan sonra, Constantius'un Alamanlara karşı savaşına, parlak bir sonuç alamasa da, kaldığı yerden devam etti.

Ammianus Marcellinus (XXI, 16) Constans'ı titizlikle yerine getirdiği "İmparatorluk görevinin ihtişamı içine işlemiş", iktidarını kimseyle paylaşmayan, tehdit altında olduğunu düşündüğünde zalimleşebilen, bunun dışında dengeli ve alçakgönüllü yaşayan, kendini kültürlü sanmakla birlikte "dar görüşlü" ve "Hıristiyan dininin yalınlığı ve mükemmelliğine, batıl kocakarı inançları karıştıran biri" olarak tanımlanmıştır. Antakya asıllı putperest bir memur olarak birçok olaya şahit olan Ammianus Marcellinus, Roma'da Latince kaleme alınmış olan *Res Gestae*'nin yazarıdır ve "Tacitus'la kıyaslanmayı hak eder" (Av. Cameron, 148, XIII, 686). Eserinin sadece 353'ten 378'e kadar olan yılları kapsayan kısmı günümüze ulaşmıştır. Anlatımının gücü, yazdığı olay ve kişilere, adeta zaman tünelinden gelip karşımızda geçit töreni yaptırır. Aynı şekilde Constans portresi de kendisinin adeta bir karikatürüdür. Onu, "soğuk ve ayinsel bir ihtişamı seven, kullarından uzak, hadım ve kadınların entrikalarının karşısında zayıf kalan ilk Bizans imparatoru" olarak tanımlamıştır (Petit, Le Bas-Empire, Paris, 1974, 90).

II. Constans, 337'den 350'ye kadar, Doğu'da Antakya'daki ikametgâhından Pers Savaşı'na kendini adar, Armenia üzerinde tekrar Mezopotamya'da Perslerin ilerleyişini, surlarla çevrelenmiş şe-

hirlerin savunmasına yoğunlaşıp, düzenli ordudan mümkün olduğunca kaçınarak, temkinli bir stratejiyle önleyerek, Roma otoritesini kurar. Batı'ya doğru yola çıktığında, Doğu'yu 351'de sezar ilan ettiği, kuzeni Gallus'a emanet eder. Ancak Gallus'un Antakya'da imparatordan gelen elçileri idam ettirmeye varan beceriksizliği ve aşırılıkları, Constans'ın İtalya'dan dönüp 354'te Gallus'un kellesini almasına neden olur. Sonraki yıldan itibaren çocuğu olmayan Constans, üvey kardeşi Gallus gibi 337 katliamından kurtulan Julianus'u sezar seçmeye mecbur kalır. Çocukluğunda Gallus ile birlikte önce Bythinia'ya, sonra Kapadokya'ya sürgüne giden Julianus, Hıristiyan olarak büyütülmüştür. Ancak Konstantinopolis'e geri dönmesine izin verildiğinde, Nikomedeia (İzmit), Pergamon (Bergama), Ephesos (Efes) ve Atina'da yeni Platoncu mistik (gizemci) ortamlara girmiş, sonuç olarak da putperestliğe gizlice dönmüş ve bu ona "Apostata" (Dönme) lakabını kazandırmıştı. Constans ona 355 yılında, Franklar ve Alamanlar tarafından tehdit edilen Galya'nın savunulması görevini verdi. Bu görevde askeri ve idari olarak değerli biri olduğunu kanıtladı. Sadece kentleri savunmakla kalmadı, Alamanların büyük ordusunu, daha az kuvvetle Strazburg civarında yendi (357). Ayrıca, bu konudaki alışılageldik kokuşmuşlukla mücadele ederek, adilane ve etkin şekilde vergi toplamanın da mümkün olduğunu gösterdi (Ammianus Marcellinus XVI, v, 14-15 ve XVII, iii, 1-6). Constans bu giderek artan popülerlikten tedirgin olarak, Doğu'ya birliklerinin bir bölümünü toplamak istediyse de, ordu isyan ederek, Julianus'u augustus ilan etti. (Şubat 360). Constans ile anlaşma zemini bulma çabası başarısız olan Julianus, ordusuyla Illyricum'a ilerledi ve Naissus'a (Niş) vardığında, Constans'ın, kaçınılmaz karşılaşma için Pers cephesinin bir süredir sakin olmasını fırsat bilerek Antakya'dan yola çıktığını ve Kilikya'da öldüğü haberini aldı (3 Kasım 361).

Bundan böyle Constantinus Hanedanı'nın son temsilcisi olan Julianus, İmparatorluk'un tek hâkimi oldu. On İki Havari Kilisesi'ne defnedilen Constans'ın Hıristiyan âdetlerine göre gerçekleşen cenaze töreninden sonra (Aralık 361), Julianus selefinin tam tersi bir tutumla, filozof sadeliğini benimsedi. İmparatorluk debdebesini sınırlayarak, saray ve bürolardaki personel sayısında kısıntıya gitti, halk meclislerine ve şehirlere ayrılan ödeneği artırdı. Bu tutum özellikle dini konularda belirgindi (Ammianus Marcellinus, XXII, V, 2): Constantius ve Constans'ın kısıtlayıcı yasaklarını kaldırdı (örneğin 341'de çıkarılan [*CTh* XVI, 10, 2] kurban yasağı veya 356-357'de uygulanmaya başlanan tapınakların kapatılması [*CTh* XVI, 10, 4; 346]). Paganları, Yahudileri

ve her mezhepten Hıristiyanı kapsayan genel bir hoşgörü bildirisi yayımlayarak çatışmaları önlemeye çalıştı. Din adamlarının ayrıcalıkları kaldırıldı, pagan tapınakları, parası Hıristiyanların cebinden çıkmak üzere tekrar açıldı veya onarıldı ve Ierusalem (Kudüs) Tapınağı'nın tekrar açılması için söz verildi. Kamusal alanda çoktanrıcılık tekrar onandı ve Julianus, Hıristiyan kilisesi örneğinde olduğu gibi fakirlere yardım etme amacı olan hiyerarşik bir pagan kilisesi kurma işine girişti. Son olarak Hıristiyanlara retorik ve dilbilimi (gramer) öğretmeyi yasakladı (*CTh* XIII, 3, 5, Julianus tarafından tamamlanmıştır, *Ép.* 61 ve Nazianzoslu Gregorios, *Disc.* 4, 5, *PG* 35). Bu siyaset değişimi kimi zaman acılar ve isyanlar doğuran aşırılık veya akla seza cezalar da barındırıyordu. Mayıs 362'den Mart 363'e kadar on beş ay geçirdiği Antakya'da Julianus, çoğu Hıristiyanlığı seçmiş düşman bir kamuoyuna tosladı ve orduların bölgede yoğunlaşmasının büyük oranda kışkırttığı veya şüphesiz derinleştirdiği, tahıl dağıtımıyla ilgili bir kriz sert biçimde bastırıldığında halk son raddede hoşnutsuz oldu. Saraya yakın bir revakta astırdığı ve kendisini eleştirenlere yanıt verdiği taşlama (*Misopogon)* sayesinde bu olaylar günümüzde iyi bilinmektedir.

Yine Constans'a tepkisinden dolayı Julianus Trajanus ve Alexandrius'un izinden giderek Perslere karşı hiç de gereği olmayan büyük bir hücumu hedefledi. Gerçekten de Pers kralı Şapor, Amida'yı (Diyarbakır) 359'da ve Singara'yı 360'ta ele geçirip yağmaladıktan sonra, Bezabde'yi elinde tutmakla yetinmiş ve sınırdan içeri çekilmişti. Çevresinin temkinli olma önerilerine kulak asmayan Julianus, Fırat Nehri'ne doğru ilerledi ve Ctesiphon'a (Tisfun) doğru indi. Pers ordularına karşı zafer kazanmakla birlikte başkenti kuşatmayı reddetti ve sefere çıktığı gemileri yakarak, başka bir Roma birliğine katılmak umuduyla Dicle Nehri'nden tekrar yukarıya ilerledi. Bomboş ve düşman bir arazide, korkunç sıcak altında, zaten Persler ve müttefikleri Araplar tarafından yıpratılmış ordunun ilerlemesi güçtü.

Bir çatışma sırasında Julianus öldürülünce (27 Haziran 363), ordu otuzlu yaşlarında bir Hıristiyan subay olan ve mevcut hiçbir hiziple ilişkisi olmayan Jovianus'u imparator ilan etti. Dicle'nin doğusundaki Maximianus tarafından ele geçirilmiş beş Mezopotamya eyaleti ile şimdiye kadar Şapor'un tüm çabalarına karşı kahramanca direnmeyi başarmış Nizip ve başka sınır kalelerini Perslere bırakan küçük düşürücü bir anlaşma imzalandı.

Harita 1. *Notitia Dignitatum*'a göre İmparatorluk'un İdari Bölgeleri

VALERIA
Kherson
SAYTHIA
Sirmium
I. MOESIA
II. MOESIA
DACIA RIPENSIS
Dacia
DARDANIA
DACIA
PREVALITANA
MED.
Trakya
HÉMIMONT
TRAKYA
Konstantinopolis
EUROPA
I. HONORIAS
PAPHLAGONIA
HELENOPONTUS
POLEMON
LİMANI
BÜYÜK
ARMENIA
I. ARMENIA
BITHYNIA
Pontus
II.
MAKEDONYA
YENİ
EPIROS
SELANİK
Makedonya
HELLOSPONTOS
GALATIA
II. KAPADOKYA
II. ARMENIA
MESOPOTAMIA
Dicle
ESKİ
EPIROS
PHRIGIA
I-II
LYDIA
II. KAPADOKYA
Asya
Asya
PISIDIA
I. KILIKIA
OSRHOENE
Efes
LYKAONIA
HELLADA
KARIA
PAMPHYLIA
ISAURIA
Antakya
EUPHRATESIA
II. SURİYE
LYKIA
ADALAR
Fırat
I, II
FENİKE
KIBRIS
GİRİT
Doğu
II. FİLİSTİN
ARABIA
I. FİLİSTİN
Apollonia
Kirinaia
İskenderiye
AUGUSTAMNIA
III. FİLİSTİN
MISIR
I. LIBYA
II. LIBYA
Mısır
ARKADIA
Nil
THEBAI
UMR 8167

VALENTİNİANUS HANEDANI VE I. THEODOSIUS (363-395)

Jovianus'ın Aralık ayında Ankyra'daki ölümünden sonra ordu komutanları Pannonialı bir Hıristiyan olan Valentinianus'u imparator ilan ettiler ve o da kardeşi Valens'i augustus yaptı (28 Mart 364). Böylece Constantinus hanedanının bitmesi III. yüzyılın "askeri monarşi" uygulamasına geri dönülmesini ve tetrarşi sisteminde olduğu gibi Doğu'nun Valens ve Batı'nın Illyricum dahil Valentinianus hâkimiyetine bırakılmasını beraberinde getirdi. Ancak ordunun bir kısmının Constantinus hanedanına olan bağlılığı, Julianus'un akrabası Prokopios'un Bythinia ve Trakya'daki orduların yardımıyla Konstantinopolis'i bir dönem nasıl başarıyla ele geçirebildiğini açıklar (365-366).

Ammianus Marcellinus, Valentinianus'un "farklı dinlere tarafsız yaklaşımı"nı över (XXX, 9). Bu yaklaşım Julianus dönemine gösterilen tepki ve pagan çevrelerin direnci düşünüldüğünde, iyi hesaplanmış görülmektedir. Gerçekten de imparatorlar herkesin "bilinçli seçtiği dinde inanç özgürlüğünü" kabul ederler. (*CTh* IX, XVI, 9). Sadece Maniciler, paganlığa otuz yıl sürecek bir barış ve gelişme dönemi açan bu önlemlerin dışında tutulurlar. Batı'da kent valisi Symmachus (384), Gratianus'un vergi tahsildarı ve danışmanı Ausonius, Doğu'da Antakyalı retorik ustası ve eğitmen Libanios, Constans'ın olduğu kadar Valens'in de takdirini kazanmış filozof ve retorik ustası Themisios tarafından yazılıp çizilenler bu dönemin ışıltısını günümüze taşımıştır. Ancak hâlâ Kutsal Üçleme ilahiyatında uzlaşmaya varamayan Hıristiyan cephesinde, sular durulmaktan uzaktır: II. Constans 359 yılında Batı'da (Ariminum Konsili) ve Doğu'da (Seleucia Ad Calycadnos-Silifke) ve daha sonra Konstantinopolis'te toplanan genel bir konsilde (360), inanmış İznikçilerin baştan reddettiği Ariusçuluk renkleri içeren *homeen* bir uzlaşıyı dayatır. Çoğunlukta oldukları Batı'da 325 inancı, Valentinianus'un desteğiyle kolayca tekrar yaygınlaşır. Bölünmüş Doğu'da ise Valens özellikle İskenderiye piskoposu Athanasios'un muhalefetine takılır ve söz konusu kişiyi, 365'te Constans ve Julianus'un yaptığı gibi sürgüne gönderir. İmparatorların müdahalelerine rağmen, Athanasius veya Kaisareialı (Kayserili) Basileios gibi ilahiyatçıların eserleri veya kişilikleri, her ne kadar tartışılır olsa da, İznik düşüncesinin Doğu'da gelişimini sağlamıştır. Ariusçuluk, Theodosius tarafından 381'de Konstantinopolis'te toplanan ekümenik konsil ile (karş. böl. II) sonsuza kadar mahkûm edilir. İmparatorluk'un kilisesi tekrar birleşmiş gözükse de, özellikle rahip Ulfila vasıtasıyla Gotlar arasında yayılan Ariusçuluk meselesi, çözüme kavuşmaktan uzaktır.

Valentinianus ve Valens'in iktidarına önemli ölçüde para ve vergi düzenlemeleri damgasını vurmuştur. Birçok yazar da imparatorların bu konudaki alçakgönüllülük ve cömertliğinden söz eder. 367-368 yıllarındaki bir dizi yasa, vergi toplanması konusundaki dalavereleri yok etmeyi, madenciliği canlandırmayı, paraların alaşımındaki önceden yapılan manipülasyonları bitirmeyi amaçlar ve o ana kadar arıtılan ve giderek daha fazla basılan altın parayı İmparatorluktaki finans ve ticaretin temel direği haline getirir. Orta halli ailelerden gelen hükümdarlar, kişileri adalet karşısında korumak için *defensor civitatis* makamını kurar ve sadece kendi Pannonialı hemşerilerinin değil, orta dereceli memur ve askerlerin de yükselmesini mümkün kılmak amacıyla, karşılıklı ayrıcalıkları ayrıntısıyla düzenleyerek, Senato kapılarını açar. Böylece Roma tipi babadan oğula iktidar devri, yerini IV. yüzyılda mevki asaletine bırakır (karş. böl. III).

İmparatorluk savunmasından başını kaldıramayan imparatorlar, Konstantinopolis veya Roma yerine sık sık kültür ve toplumuna oldukça yabancı oldukları sınır şehirlerindeki (Antakya, Treves) ikametgâhlarında kaldılar. Batı'da Valentinianus, Afrika'da Berberi şefi Firmus'un isyanı (372) ve Alamanların Galya, Pictes ve Scotların Brittania (367), Sarmat ve Kuadların ise Tuna boyunca yaptığı, sayısız saldırıyla karşı karşıya geldi. Bu sonuncusunda 375 senesinde öldü ve hemen oğlu Gratianus (367 senesinden beri augustus unvanı taşıyordu) ve Illyricum *magister militium*u Frank Armogast'ın kışkırttığı ordunun sadakatini sağlamak için, küçük oğlu II. Valentinianus tarafından, yeri dolduruldu.

Doğu'da Valens senelerce askeri harekât veya pazarlık yürütmek amacıyla Pers sınırında kalmıştı, ancak nafile çaba sarfediyordu. Şapor Armenia'ı elinde tutmakla kalmamış, komşu İberia'yı (şimdiki Batı Gürcistan) da zapt etmeyi başarmıştı. Daha 367-369'da, Tuna'dan öteye, Dniester'in batısına (şimdiki Moldova) geçti ve Terving Gotları'nın şefi Athanaricus ile hem 332'den beri yürürlükte olan para yardımı ve serbest ticaret anlaşmasını fesheden hem de Roma ordusuna asker teminatı mecburiyetini ortadan kaldıran bir barış imzaladı.

III. yüzyıldan beri Karadeniz'in kuzeyinde yerleşik olan Gotlar, Vistul çıkışlı bir Cermen kabilesiydi. IV. yüzyılda Don ve Tuna arasında, "Sintana de Mureş/Cernjahov kültürü"ne tekabül eden geniş bir alana hâkimdiler. [Heather, 211, Kazanski, 215, Wolfram, 233]. Orta Asya steplerinden gelen Hunların ilerleyişi, çeşitli Got krallıklarını yerlerinden kopardı (sonradan yanlışlıkla Ostrogot ve Vizigotlarla karıştırılan, Ermanaric'in Greuthing ve Athanaricus'in Tervingleri). Bu nedenle

Tervinglerin iki şefi Valens'ten sığınma istediler. 376'da, görünüşte iki tarafın çıkarına olan bir anlaşma imzalandı. İmparatorluk, zaten Hıristiyan olan müttefikler kazanırken, Gotlar da bir sığınak ve yerleşmek için seçtikleri mümbit bir bölge olan Trakya'da topraklar elde etti (Amm. XXXI, IV, 1-12).

Bu aceleye getirilmiş operasyon, gelenlerin beklenenden çok sayıda olması sebebiyle söz verilen tedarikin sağlanamaması ve Trakya kontu Lupicinus'un, utanç verici bir fırsatçılıkla birçok Got'u köle olarak satması nedeni ile zora girdi. Valens'in anlaşma harici tuttuğu Greuthingler, bu karmaşayı fırsat bilerek Tuna'yı aştılar. 377 sonunda isyan çıktı ve Trakya ve Balkanlarda çapulculuk ve yıkıma son verme amacıyla bir araya gelen 15.000 kişiden oluşan Roma ordusu, Adrianopolis (Edirne) önlerinde 9 Ağustos 378'de, büyük ölçüde Got süvarilerinin eseri olan, ezici bir hezimete uğradı. Roma birliklerinin üçte ikisi imha olurken, imparator da bu unutulmaz savaşta öldürüldü. Bu yenilgi aslında evrensel Roma İmparatorluğu için, İmparatorluk'un sonunun başlangıcını temsil ediyordu [Stein, 158, I, 190]. Ancak kuşatma için teçhizatı olmayan Gotlar, ne iyi korunan surlarıyla Konstantinopolis'i ne de Adrianopolis'i ele geçirebildi.

Gratianus Doğu'yu, Valentinianus'un Brittania ve Afrika'da barışı sağlayan *magister equitum*unun oğlu, İspanyol asıllı bir Hıristiyan olan, Theodosius'a (379-395) emanet etti. Yeni imparator ayrıca şimdiye kadar Illyricum'un geri kalanıyla birlikte Gratianus'un yönetiminde olan Dacia ve Makedonya eyaletlerinin yönetimini de üstlendi (karş. böl. XI). Asya'dan ve Barbarlardan zorla itaat talep edip, ne nitelik ne de sadakat bakımından güvenilebileceği askerler topladı ve Selanik üzerinden Yunanistan ve Tuna eyaletlerinden Alpes Cottiæ'ye kadar (Piemonte, Liguria) önüne geleni yakıp yıkan Gotlarla özellikle şehirlerin savunmasına odaklanmak suretiyle, pek de başarılı olmayan bir savaşa girişti. Gratianus'un Frank komutanları Bauto ve Armogast'ın, Pannonia'da Greuthinglerin mağlubiyeti (veya adı geçenlerin Gratianus'la pazarlığı) üzerine, Makedonya'da Tervinglere karşı 381'de kazandığı zafer ve özellikle iki tarafın da bıkkınlığı 3 Ekim 382 yılında barış anlaşması imzalanmasını gerekli kıldı. IV. yüzyıl kaynakları, bu barışı *deditio* olarak niteler ve Themistios gibi (*Oratio* 16; v. Dagron, 732) köylü ve askere dönüştürülen eski düşman Barbarların teslim ve boyun eğişi olarak görür. Ancak ayrıntıları az bilinen bu antlaşma ile Balkanlar ve Tuna arasındaki Moesia'ya yerleştirildiler ve karşılığında Romalılara, lüzum olduğunda kitlesel olarak itaat edilmesi gereken asker takviyesi sözü verdiler. Gerçekten de Theodosius, on-

ları tahtına göz koyan Batılılarla savaşmak için kullandı. Muhtemelen 100.000 adamdan oluşan Gotlar, Roma toprakları üzerinde kendi kabile özelliklerini koruyarak yaşama izni koparmıştır. Ortak bir Cermen dili (Rahip Ulfila tarafından yapılan İncil tercümesinde yazıya dökülmüştü), Constans ve Valens zamanında kabul edilen Ariusçuluk (ki o ana kadar İmparatorluktaki çoğu Hıristiyan tarafından terk edilmişti) ve son olarak da töre ve sözlü gelenek çevresinde kenetlenen sıkı bir aidiyet hissine sahip bu etnik grubun yarı otonom olması, orta vadede ciddi tehlikelere gebe görünüyordu. Ancak antlaşma Constantinus'un 332'de, Valentinianus'un 376'da imzaladıkları gibi uzun soluklu, saygı duyulan bir geleneğin parçası oldu. Nitekim Tuna'yı diğer sınırlardan asker çekmeden savunmanın olanağı yoktu ve imparatorlar, Gotları, liderlerini seçmelerinin engellemelerinin de gösterdiği üzere, kontrol altında tutmak istiyordu [Heather, 211].

383'te Perslerle Armenia'daki karşılıklı etki alanlarını daraltan yeni bir barış imzalandı; Dicle ve Fırat arasındaki yüksek vadiler arasında, Karin'den (Erzurum) Martyropolis'e (Silvan) uzanan alanda bulunan altı satraplık, tahtta hak sahibi olan şeflerinin yerlerini koruması kaydıyla, İmparatorluk'a geri verildi.

Böylelikle önce Brittania'da ordu tarafından imparator ilan edilen İspanyol asıllı subay Magnus Maximus isyanı olmak üzere Theodosius Batı'ya iki kere müdahale etmiş oluyordu. Maximus Galya'yı işgal etmiş ve Gratianus Lyon'da kendi birlikleri tarafından öldürülmüştü (383). Görünüşe göre Theodosius, oğlu II. Valentinianus'a vekâlet eden, Gratianus'un dul karısı imparatoriçe Iustina'ya, Galya, Brittania ve İspanya tarafından imparator kabul edilen Maximus ile iktidarı paylaşmasını ve II. Valentinianus'un da sus payı olarak İtalya, Dacia ve Makedonya'yı almasını tavsiye etmişti. Ancak anlaşma uzun ömürlü olmadı. 387'de Maximus İtalya'yı işgal etti ve II. Valentinianus, saray halkı ile Selanik'e sığındı. Bu kez Theodosius'un müdahalesiyle, Poetovio'da yenilen Maximus, 388 Ağustosu'nda idam edildi. Akabinde, Theodosius Roma'ya 389'da vardı ve Maximus'un tarafını tutmuş olan Symmacus gibi senatörleri affetti. 381'den beri İmparatorluk ikametgâhı olan Milano'da, Gratianus üzerinde de büyük bir etkiye sahip olan piskopos Aziz Ambrosius'un güçlü kişiliği ile karşılaştı. *Magister militum* Butherich'in linç edilmesinin intikamını almak için 7000 Selaniklinin katlini emrettiğinden, sekiz ay aforoz edildikten sonra, Theodosius, 390 Noel'inde *"amande honorable"*[6] yapmak duru-

6. Toplum ve Tanrı önünde nedamet getirerek af dilemek. (ç.n.)

munda kaldı ve 391 Şubat'tan itibaren de, bir seri pagan karşıtı yasa çıkardı (bkz. aşağıda ve böl. II). II. Valentinianus'un tahta geçişi artık an meselesiydi, çünkü 392 itibariyle *magister militum* Frank Arbogast ile anlaşmazlık su yüzüne çıktı ve İmparator, Viyana'da öldürüldü (Zosime, 450, IV, 54, 3). Arbogast, boşuna Theodosius'la anlaşma yolları arayan bir retorik ustası ve Romalı üst rütbeli yönetici Eugenius'u augustus ilan eder (392-394), sonra da pagan çevrelerinden medet umarak Senato'ya, önce Constans sonra Gratianus tarafından kaldırılan Zafer Sunağı'nı tekrar yerine koydurur. Sancaklarında Herkül sembolü taşıyan Eugenius ve Arbogast'ın ordularına karşı, Theodosius birliklerinin rüzgârı arkalarına alarak kazandıkları 6 Eylül 394'teki Soğuk Nehir savaşı (şimdiki Emona ve Aquila arasındaki Vipava) (Rufin, Hist. eccl., XI, 33), doğal olarak Hıristiyanlığın yeni bir zaferi olarak algılanır. Bu zafer, Julianus tarafından hayata geçirilen ve Theodosius'un kendisi ve 380 yılına kadar Gratianus dahil varisleri tarafından uygulanan otuz senelik hoşgörüyü bitiren önlemlerin mükâfatı olarak görülebilir. 381 ve 385'te kurban ve kehanet yasaklanmış ancak buhur sunmak serbest kalmıştı. En kötüsü de yöneticilerin, özellikle de Suriye ve Mısır'da, Doğu Genel Valisi Cynegius'un onay ve hatta desteği, bir grup keşiş ve piskoposun da organizasyonuyla, sayısız tapınağın tahrip edilişiydi. İskenderiye'de, Ammianus'a göre "Capitol'den sonra dünyanın en harika binası" olan Serapis tapınağı (XXII, 16), bir Dionysos tapınağının kiliseye çevrilmesinin yol açtığı ayaklanmalar nedeniyle, Theodosius'un emriyle 390'da yıkıldı. Başka örnekleri de olan bu adımlar, çıkarılan yasalara bir göz atınca edinilen izlenimin tersine, Hıristiyanlığın henüz tüm kamuoyu desteğini almaktan çok uzak olduğunu gösterir. Ancak 391-392 yıllarında çoktanrıcılık karşıtı yasalarla (karş. böl. II), paganlık sonsuza kadar kara listeye alınır.

I. Theodosius, Milano'da 17 Ocak 395'te öldüğünde, İmparatorluk'u henüz yaşları genç olan iki oğluna bıraktı: O zaman on yedi-on sekiz yaşlarında olan Arcadius Doğu'yu, sadece on yaşındaki Honorius ise Batı'yı yönetecekti. İmparatorluk daha önce de bu şekilde bölüşülmüştü. Bazı tarihçiler tarafından 395 senesinin daha sonra önemli bir tarih, deyim yerindeyse Roma için "sonun başlangıcı" olarak değerlendirilmesi, Theodosius'un tüm Roma'da iktidar sahibi son imparator olması ve IV. yüzyılın bitişine kadar geçen on beş senede, *Roma İmparatorluğu'nda Birlikten Bölünmeye 395-410* (Demougeot, 1951) geçiş nedeniyleydi. Bu dönemde iki tarafın kaderleri yapısal farklılıklar nedeniyle daha da gözle görülür şekilde birbirinden ayrılmaya başladı. Daha zengin ekonomisiyle, Helenleşmiş Doğu, Barbar baskı-

sına karşı koyup "Roma" gelenek ve yönetimini bir dereceye kadar da olsa korurken, Cermenleşen ve daha militerleşen Latin Batı'da, V. yüzyıldan itibaren, sonunda toprakların tamamını ele geçirecek bir dizi Barbar krallık kuruldu. Ancak V. yüzyıldaki çağdaşlarının gözünde, Theodosius hanedanı içi aile bağları nedeniyle, İmparatorluk'un birliği düşüncesi hâlâ güçlüydü. *Unanimitas* sadece iki imparator, II. Theodosios ve III. Valentinianus'u aynı basım paralarda birlikte göstermekle kalmıyor, Doğu'da ve Batı'da hem Honorius hem Arcadius adına para basılmaya devam ediyordu. Bu durum, göreceğimiz gibi, Stilicho döneminin husumeti bittiğinde, bazen gerçekten ve bazen de silah zoruyla görülmeye devam etti.

ROMA İMPARATORLUĞU'NDA BİRLİKTEN BÖLÜNMEYE, 395-410 BATI'DA GOTLAR VE VANDALLAR VE ROMA'NIN ALINIŞI (410)

I. Theodosius öldüğünde Honorius'u *magister militum utriusque militiae* olan yarı Vandal Stilicho'ya emanet etti. Ona güveni öylesine tamdı ki, yeğeni Serena ile evlendirmiş, böylece evlilik yoluyla İmparatorluk ailesine "akraba" ve yaşı küçük oğullarına vasi olmasını sağlamıştı. Akrabalık ve otorite, üç sene sonra Stilicho'nun kızı Maria'nın Honorius ile evlenmesiyle resmiyet kazandı. Bununla birlikte Konstantinopolis'te iktidar, hepsi askerin gücünden endişe duyan ve kısıtlamak isteyen yüksek devlet memurları, sırasıyla bölge valisi Rufinus, kutsal oda sorumlusu Eutropius, son olarak da 405-414 arasında bölge valisi olan Anthemios'taydı. Stilicho tarafından birlikleriyle Doğu'ya yollanan *magister militum* Got Gainas Konstantantinopolis'te arzu edilen önemli rolü oynayamadı ve 400'de yandaşlarının orada katledilmesi, Alaricus'un İtalya'ya gitmesinde önemli bir etken oldu. Bu iki küçük çaplı hükümdarın yakın çevrelerinin rekabeti, İmparatorluk'u bu zor koşullarda yıpratacaktı.

Bu dönemin kayda değer olayı kuşkusuz Got sorununun ağırlaşması ve Alaricus isimli yeni bir liderin ortaya çıkmasıydı. Theodosius tarafından kullanıldıkları iç savaşlarda Gotlar ağır kayıplar verdi ve sonunda 387'de ilk kez isyan etti. Orosius (187, VII, 35, 19) Soğuk Nehir savaşında en ön saflarda 10.000 kayıp verdiklerinden bahseder ve Theodosius'un müttefiklerini böylesine zayıflatarak zafer kazanmasını eleştirir. Arcadius hükümeti ile Stilicho arasında Illyricum konusunda, 395'te çıkan anlaşmazlık (karş. böl. XI) üzerine Alaricus müdahale etti ve Konstantinopolis'in, Stilicho konusundaki kaygılarından ve

tüm İmparatorluk üzerinde hak sahibi olma iddiasından faydalandı. 382'de Stilicho'nun ordularıyla İtalya'da olmasını fırsat bilen Alaricus, Trakya'yı yakıp yıktı ve Thessalia'ya girdi. 395 Yazı'nda Stilicho'nun dönüşü hiçbir şey değiştirmedi zira tartışmaya açık nedenlerden dolayı (Arcadius tarafından General'in Konstantinopolis'te bir zafer kazanmasını önleme emri verildiğinden veya Roma ordusunun hoşnutsuzluğu önlenmeye çalışıldığından) Doğu birliklerinden ayrılmak zorunda kaldı. 397'de, Stilicho o sırada Yunanistan'ı harabeye çevirmekle meşgul olan Gotlara, denizyoluyla bir müdahalede daha bulundu. Öyle görünüyor ki, Konstantinopolis bir kez daha Stilicho'ya zıt düşmeyi tercih etmiş ve *magister militum per Illyricum* ilan edilen Alaricus ile müzakere masasına oturmuştur. Ancak Eutropius'un 399'da alaşağı edilmesi, 400'de Gainas'ın taraftarlarının katledilmesi, Gotları sonunda yirmi beş senedir işgal ettikleri Makedonya ve Dacia'yı terk edip, iki bölünmüş ve rekabet içindeki *partes imperii* arasında denge politikası güderek daha iyi iskân şartları için Honorius ile pazarlık yapabilmek umuduyla İtalya'ya yönelmeye ikna etmiştir.

Batı ise onları ağırlamaya hiç de hazır değildir: Stilicho 402'de onları Pollentia ve Verona'ya kadar itelemeyi başarır. Ancak bu yarım başarılar, Gotları Illyricum'u geri kazanmak için kışkırtır. Bununla birlikte Stilicho'nun ihtirası, Doğu Illyricum'u yeniden fethetme projeleri, hatta Konstantinopolis'te iktidarı ele geçirme hırsı, onu, 404 veya 405'te tekrar *magister militum* ilan edilen Alaricus ile bir anlaşma yapmaya iter ve böylece Gotlar Batı kuvvetlerini artırır.

Stilicho'nun planları Batı'da Cermen kökenli halkların iskânının başlaması ile altüst olur. İtalya'nın Radagaisus tarafından işgali, 405-406 yıllarında Stilicho tarafında önlendiyse de, binlerce Alan, Sueve ve Vandal 31 Aralık 406 tarihinde donmuş Ren Nehri'ni geçerek, 409 itibariyle İspanya'ya varır. Bu arada Brittania'dan yola çıkan III. Constantinus, Stilicho tarafından terk edilen Galya'yı savunmayı mümkün olduğunca başarır. Mayıs'ta Arcadius'un ölümü ve Stilicho'nun 408 Ağustosu'nda saf dışı bırakılması üzerine, Honorius'un ve Cermen karşıtı kesimin uzlaşmaz tavrı, Alaricus'a orduların yönetiminin teslim edilmemesi, yıllık altın ödeneğinin kesilmesi ve istediği toprakların verilmemesi Roma'nın, üst üste üç kuşatma sonrasında, 24 Ağustos 410 ve izleyen günlerde yağmalanmasına neden oldu. Ebedi zannedilen bu başkentin düşmesi, son derece önemli ve sarsıcı bir olaydı: "Tüm evreni fetheden bu şehir işte fethedildi" (Saint Jérôme, *Lettre,* 127, 12). Pagan çevreler kadim dinin terk edilmesinin bu cezaya neden olduğunu iddia ederken Aziz Augustinus vaazlarında ve *Tanrı'nın*

Şehri isimli büyük yapıtında bu savları reddeder ve hüküm süren kargaşayla başa çıkma yolları arar. Roma, maddi talan ve insan kaybını ancak Romalılar birlik olup, hayır işleri yaparsa aşabilir diye yazar; Barbarların zaferini kabul etmez: "Bu şehrin sonu değil, ancak bir gün şehrin de sonu gelecektir" (*Sermo* LXXXI, 9, *PL* 38, col. 505). Sığınmacıların düştüğü sefil duruma Doğulu ların kayıtsız kalmasından yakınan Aziz Geronimus'tan öğrendiğimiz kadarıyla birçok zengin Romalı, Afrika'ya ve Filistin'e geçer (tüm bu olaylar ve yarattığı tepkiler için Courcelle, 202, 31-114; Piganiol, 223).

406-410 yılları muhakkak ki 396 bölüşmesinden çok daha önemli bir dönüm noktasıdır. Zaten III. yüzyılın sonundan itibaren siyasi birlik çok kısa süreler için tahsis edilebilmiştir [Jones, 156, I, 182]. İmparatorluk'un iki yakasının birbirinden uzaklaşması kesinleşmişti: Bir yanda, tam göbeğine yerleştikleri Roma Devleti'nin birliğini yavaş yavaş yok eden Cermen halkların, zamanla federasyonu terk ederek kendi krallıklarını kurma aşamasına geçtikleri Batı, diğer yanda dış baskılara daha iyi direnen ve kendi siyasi ve askeri idaresini ve ekonomik gücünü muhafaza etmeyi başaran Doğu vardı. Burada ne Roma'nın Sakson akınları sonucu Brittania'yı kendi haline bırakarak çekilmesi, ne değişik Barbar krallık veya grupların Galya veya V. yüzyılın ilk yarısında İberya Yarımadası'nda neden olduğu toplumsal ve siyasi sonuçları tartışacak yerimiz var. Ancak bunlar C. Lepelley tarafından derlenen ve "Nouvelle Clio" dizisinden çıkacak olan kitapta ele alınacak.

II. THEODOSIOS ZAMANINDA DOĞU İMPARATORLUĞU (408-450): ORTODOKSLUK VE İMPARATORLUK'UN ESENLİĞİ

410-450 yılları arasında üstünlüğünü pekiştiren Doğu İmparatorluğu, "Bizans" kimliğinin özelliklerine de yavaş yavaş bürünmeye başladı: Bunlar, imparatorların artık daimi ikametgâhı olan başkentte yoğunlaşma (bkz. böl. VI), Hıristiyanlık ve Ortodoks kilisesinin kültür ve siyasi yapılanmadaki etkisi, Yunanca'nın "kültür ve devlet dili" olarak yükselişi ve buna rağmen yok olmayan çoğulculuk (bkz. böl. II, III ve IX) idi. Tahta çıktığında sadece yedi yaşında olan II. Theodosios dindar, edebiyatsever ve "dünya tatlısı bir insan"dır (Socrate, *Hist. eccl.* VII, 42) ve hayatı boyunca öyle kalmıştır. Uzun iktidarına (408-450) çeşitli kişiler damga vurmuştur. Önce bölge valisi Anthemios 414 yılına kadar, sonra 423'e kadar 414'te *Augusta* ilan edilen ablası Pulkeria, akabinde karısı Eudoksia, sonra Panapolis valisi Cyrus (429-

431) ve son olarak da hadım Khrysaphios sırasıyla onu etkilemiştir. Doğu İmparatoru'nun medeni çevresinin, saray erkânının ve sarayın önceliği, Batı'da *magister militum* Aetius'un (423-454) gücüyle çelişir. Hükümdar ve ailesinin kültürü (karısı Athenais, Eudoksia adıyla vaftiz edilmişti ve Atinalı meşhur bir sofistin kızıydı) Konstantinopolis Üniversitesi'nin kuruluşu (425) ve Theodosios Kanunları'nın (429-437) yazılmasını mümkün kıldı. Aynı zamanda *Augusta* Pulkeria'nın dindarlığı, saraya tevazuyu taşımakla birlikte, dini ihtirasların giderek daha fazla toplumsal barışı tehdit eder hale gelmesine de tesadüf etmiştir. Buna örnek olarak, Patrik Kyrillos'un (412-444) hoşgörüsüz tavrı nedeniyle çıkan İskenderiye olayları; bir kilisenin önünde toplanan Hıristiyanların Yahudiler tarafından katledilmesi, akabinde kadın filozof Hypatia'nın fanatik Hıristiyanlar (415) tarafından önce linç edilip, parçalanan cesedinin yakılması (Socrate *Hist. eccl.* VII, 15), verilebilir. Şiddet eylemleri başta Konstantinopolis olmak üzere birçok şehirde yaşanır, zira öğreti veya kiliseye dair anlaşmazlıklar bugün anlamakta zorlanacağımız ihtirasları ortaya çıkarmaktadır. Bu sadece cephelerin, çıkarların, kişiler veya *polis*ler arasındaki (örneğin Antakya ve İskenderiye düşünce ekolleri arasında) rekabetin karşı karşıya gelmesi değildir. Kilise, devlet ve toplumun giderek üst üste mevzilenmesiyle, tüm bu sorunsallar aynı zamanda siyasi bir yüzü de olan tartışmalara açılır. İsa'nın tabiatı konusundaki anlaşmazlık tüm dönemi kapsar: Pek tartışmalı geçen I. Efes Konsili (431), Bakire Meryem'i Tanrı'nın Anası *(Theotokos)* olarak tanımlar ve müdahale edilen veya tartışılan diğer konsiller, örneğin Papa tarafından "haydutluk" olarak tanımlanan II. Efes'ten sonra, teolojik temel oluşturmakla birlikte ciddi kırılmalar doğuran Khalkedon (Kadıköy) Konsili (451) gelir (karş. aşağıda ve böl. II).

Buna karşılık veliaht sıkıntısı olmaması, devletin bekasını güvenceye almıştır. Konstantinopolis'in 413'te bitirilen büyük Theodosios Suru (*CTh* XV, 1, 51) ve Balkan sınırlarının düzenlenmesi, Tuna donanmasının yeniden silahlandırılması gibi büyük yatırımlarla güvenlik artırılır. Hunları da tehdit eden Persler ile ilişkiler, 421'deki kısa ihtilafı (Nizip'in Bizanslılar, Theodosiopolis'in Persler tarafından kuşatılması) veya önceki gibi antlaşmaların yenilenmesiyle biten 440'taki ihtilafı saymazsak, genelde barışçıdır.

Doğu sınırlarının sükûneti Batı'yı savunmak için birçok kere müdahalede bulunulmasına olanak verdi: 410'da Ravenna'ya sığınan Honorius'un imdadına, yollanan 4.000 adam yetişti; 424-425'te Alan asıllı Ardaburius ve oğlu Aspar, tahta el koyan Ioannes'i alaşağı etti ve

Honorius'un yerine annesi Galla Placidia ile birlikte Konstantinopolis'e kaçan yeğeni III. Valentinianos'un tahta geçmesini sağladı. Böylece gösterilen hanedan içi dayanışma, yeni Batı imparatorunun II. Theodosios ve Eudoksia'nın kızları, Genç Eudoksia ile evlendirilmesiyle resmiyet kazandı. İki tarafın darphanelerinde basılan paralar bu birleşmeyi, paraların arka yüzünde iki imparatoru aynı tahtın üzerinde, ellerinde Roma'nın evrensel iktidar idealinin sembolü, *salus rei publicae* mottosu işlenmiş haçlı bir küreyi iki ucundan tutmuş otururken resmetmek suretiyle kutladı.

Bunlar Afrika olaylarının da gösterdiği gibi boşu boşuna yapılmış değildir. Bu vilayet 429'da yirmi yıldır yerleşik oldukları Güney İspanya'yı (Endülüs ismini onlara borçludur), Afrika valisi Bonifacius'un Ravenna Sarayı ile olan anlaşmazlığı nedeniyle terk eden Vandallar tarafından işgal edilmiştir. Aspar tarafından yönetilen bir donanma ile gelen doğulu takviye kuvvetleri savaşta belirleyici olmamakla birlikte antlaşmanın Numidia ve Moritanya'yı bıraktığı işgalcileri belirli bir süre için çevrelemeyi başarmıştı. Ancak 439'da Kartaca'nın Gensericus tarafından fethedilişi İmparatorluk İtalyası'nı en zengin vilayetinden ve Roma'yı tedarikçisinden mahrum bıraktı. Aynı zamanda Vandallar tarafından kontrol edilen Afrika donanması Sicilya'ya 440 itibariyle yağmacı gruplar taşıdı. Denizden gelen tehdit hafife alınacak gibi değildi (Konstantinopolis'in deniz surları bu vesileyle tamamlandı) ve karşı atak düzenlendi: 441'de *magister militum* Areobindus, Aetius'un kuvvetleriyle ortak bir sefere çıkmak için Sicilya'da birlikler topladı. Sıklıkla olduğu gibi bir sınırı korumak için diğerini, bu durumda Afrika lehine Tuna'yı, boşaltmak gerekiyordu: Ve IV. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Tuna bölgesinde ilerleyişlerine ve sonuçlarına tanıklık ettiğimiz Hunlar, V. yüzyılın başında sınıra dayandılar ve bu tarihten itibaren yöre halklarını (Gotlar, Heruller vd.) kontrol etmeye başladı.

Bir siyasi yapılanma ve yerleşik tebaalarının desteğine sahip olan bu göçebelerin yarattığı tehdit, daha 422 Pers Savaşı ve sonra Afrika'ya ordunun gönderilmesi esnasında kendini göstermişti. 434'te Hun lideri Rua (Aetius kendisine Savia ve Valeria vilayetlerini bırakmıştı) Roma ordularının zayıflamasını fırsat bilerek Trakya'dan çekilme karşılığında 350 lireye (250.000 *solidi*) anlaştı ve 439'da, donanma sefere hazırlandığı sırada, iki katını elde etti. Antlaşmaya rağmen Hunlar Trakya'yı 442'de yakıp yıktı ancak durumun ciddiyeti karşısında ordular Sicilya'dan çağrılınca geri çekilmek zorunda kaldı. İmparatorluk bir dönem ödemeleri askıya almaya kalktıysa da Rua'nın yeğeni ve ve-

liahtı Attila, bir dizi felaketin (deprem, salgın hastalık, açlık) neden olduğu kargaşadan yararlanarak Trakya'yı 447'de yeniden işgal etti (bu Marcellinus'a göre *ingens bellum et priore majus* idi, 186, ad ann. 447) ve kalan meblağın (6.000 livre) ve yıllık ödeneğin üç katının (2.100 livre) ödenmesi ve Tuna güneyinde Singidunum (Belgrad) ve Novae arasında, beş günlük yürüyüş mesafesindeki tüm toprakların kendisine terk edilmesini sağladı. İmparatorluk'un, "savaş hazırlığı yapan Persler, kıyıları tehdit eden Vandallar, haydutluk yapan Isauralılar, Doğu'yu yağmalayan Sarasenler ve güneyde kuvvetlerini birleştiren "Etiyopya kabileleri" ile meşgul olduğu bir dönemde altın, orduların yapamadığını yapıyordu. [Zuckerman, 238].

II. THEODOSIOS'UN MİRASÇILARI, GOTLAR VE ISAURIALILARIN KONSTANTİNOPOLİS'TE İKTİDARA GEÇMESİ (450-491)

"Asildoğmuş"[7] II. Theodosios, babadanoğulageçen İmparatorluk'un timsaliydi ancak kendisi 28 Temmuz 450'de aniden erkek veliaht bırakamadan öldü. Aile mantığı ve hanedanın itibarı, uzun zaman önce bekâret yemini etmiş olan *Augusta* Pulkeria'nın güçlü Barbar liderler Aspar ve Zenon'a gölge bile yapamayacak, silik bir subay olan Markianos ile (450-457) kâğıt üzerinde bir evlilik yapmasını gerektirdi.

Yeni imparatoriçenin emriyle toplanan Khalkedon (Kadıköy) Konsili (451), ikinci Efes Konsili'nin kararlarını geçersiz kılmaya yönelikti. Bu kez, İsa'nın tek kişiliğinde tanrısal ve insani iki tabiatın birleşiminin tanımlanması başarıldı. Bu birleşim, Roma ve Konstantinopolis'te Ortodoks öğreti olarak kabul edilse de Doğu'da herkesten onay alamadı. Monofizit bir muhalefetin süregiden varlığı, VI. yüzyılda Kadıköy karşıtı ayrılıkçı kiliseler kurulmasına yol açtı ve bunun gelecek yüzyıllarda da ciddi sonuçları oldu (karş. böl. II).

Galya ve İtalya seferlerindeki hezimetlerden hemen sonra Attila'nın 453'teki ölümü (Champs catalauniques, 451) Hun tehlikesini ortadan kaldırdı ve İmparatorluk hazinesine, Doğu'da Arapları püskürten, Thebai'de göçmen kabileler Blemmyalar ve Nubadları barışa zorlayan savaş makinesi tekrar yola koyulmadan, bir süre nefes aldırdı.

Markianos'un 457'deki ölümü üzerine, Barbar kökenlerinin en yüksek siyasi koltuğu imkânsız kıldığı *magister militum* Aspar, başka

7. Orijinalinde "né dans le pourpre", erguvan rengine doğmuş. Genellikle, İngilizce "purple" yani mor ile karıştırılan, pahalılığı nedeniyle ancak zengin ve soyluların giyebildiği renk. (ç.n.)

bir orta rütbeli subay olan Leon'u imparator seçti. Tahta çıkış ritüeli, senato ve halkın da onayıyla seçilen adayın, imparator oluşunun Hebdomon'da (Bakırköy) ilan edilmesi, törenle şehre girişi ve patrik tarafından tacın kutsanması (*De Cerim.* 175, kit. I, 91) X. yüzyılda kanunlaştırılana kadar epeyce değişiklik gören törensel şemaya göre yapıldı [Dagron, 333]. V. yüzyılda Doğu'da olduğu gibi Batı'nın yapısına da Cermen veya Barbar orduları ve liderlerinin, burada şevketli *magister militum* Ardaburius oğlu Aspar'ın, karar alma kudreti damga vurmuştu. Ancak yeni imparator, yavaş yavaş Isauria birliklerine (Küçük Asya'nın dağlık bir bölgesinden kaba saba asker, hatta eşkıyalar) ve bir önceki Isaurialı lider Flavius Zenon'un ismini alan pagan lider Tarasicodissa'ya dayanarak, bu bağımlılığı aşmaya başladı. Zenon, İmparatorun kızı Ariadne ile 467'de evlendi ve Aspar ile oğlu Ardaburius'u 471 yılında ortadan kaldırdı.

Bu ikili cinayet, Trakya'da yerleşik, Aspar müttefiki federe Gotların isyan etmesine neden oldu. Sular ancak 473'de, yıllık 2.000 altın livrelik haraç ve liderleri Theodoricus Strabo'nun *magister militum* ve "Gotların tek hükümdarı" olarak tanınması sayesinde duruldu. Bununla birlikte Pannonia'da Hunlar tarafından yönetilen ve federe olarak tanınan Gotlar 455'te koşullardan istifade kendilerine de Makedonya'da topraklar verilmesini talep ederek Selanik'e kadar tüm Illyricum'u yakıp yıktı. Ancak Zenon döneminde göreceğimiz gibi iki grubun zıtlaşması doğrudan İmparatorluk'un eline koz vermiyordu. Batı'da gelişen olaylar Leon'u (457-474) Markianos'un temkinli politikasından vazgeçmeye yöneltti. 455'te, Aetius ve III. Valentinianos'un katledilmesini takiben, Geisericus, III. Valentinianos'un kızı Genç Eudoksia ile Batı'nın yeni imparatoru senatör Petronius Maximus'un zorla yaptırılan evliliğinin, I. Theodosius'tan sonra oğlu Hunericus'un tahta geçeceğini garanti eden antlaşmanın ihlali olduğunu iddia ederek, Roma'yı ele geçirdi. Büyük ganimet topladı ve Alaricus'tan daha büyük yıkıma neden oldu. 410'da olayın büyük yankıları oldu: İmparatorluk prensesleri (Genç Eudoksia ve annesi, II. Theodosios'un kızı Licinia Eudoksia) binlerce esirle birlikte Kartaca'ya sürgüne yollandı, Konstantinopolis'e sığınmacı akını oldu. Bu arada Gensericus Balear Adaları, Korsika ve Sardinya'nın kontrolünü ele geçirdi ve Sicilya'yı tehdit etmeye başladı. 460'ta Kartagena'da donanmanın hezimetinden sonra, Batı ordularının, Mısır'dan gönderilen Doğu kuvvetlerinin ve 10.000 gemiden oluşan donanmanın ortak harekâtını öngören sefer 467'de hayata geçirildi ancak 468'de feci şekilde hezimete uğradı (Prokopios, *Bella*, III, 6, 10-26) ve Hazine'ye muhtemelen bir senelik gelire

denk düşen 64.000 altın ve 7.000.000 gümüş livreye mal oldu [Hendy, 600, 221-223].

Leon'un 474'teki ölümüyle Zenon önce iktidarı I. Leon'un kızı Ariadne ile olan evliliğinden 467'de doğan oğlu II. Leon adına aldı. II. Leon on ay sonra ölünce eş-imparator ilan ettiği babasını tek hükümdar olarak bıraktı. Isaurialılara sağladığı ayrıcalıklar nedeniyle Konstantinopolis'te pek sevilmeyen Zenon, zaten zor bir durum devralmasının yanı sıra, öncülünün ailesinden ve kendi halkı arasından çıkan rakipleri tarafından, çokyönlü muhalefete maruz kaldı. Önce 468 seferinin komutanı, I. Leon'un kayınbiraderi Basiliskos 475-476 arasında başkentte iktidarı, muhtemelen kızkardeşi, ana imparatoriçe Verina'nın desteğiyle, ele geçirdi. Isauria'dan dönen Zenon onu cezalandırsa da 479'da kayınbiraderi Markianos'un denemesiyle karşı karşıya kaldı. Ancak aynı isimli imparatorun adını taşıyan torunu, Batı imparatoru Anthemios ve I. Leon'un başka bir kızının kocası, Gotlar tarafından desteklense de Illus'un Isaurialıları tarafından başarısızlığa uğratıldı. Tam tersine 484-488 yılları arasında Zenon, aynı Illus ve kardeşi Troucundes'in, yine Verina'nın desteğini alarak Antakya'da bir başka zorba, patrisyen Leons'u tahta geçirmek için çıkardığı isyanla uğraşmak zorunda kaldı.

Bu iktidar ve klan kavgalarının arka planında finansal kriz (ki bronz para enflasyonu, onursal konsillik, birçok mülke el konması gibi önlemlerle hafifletilmeye çalışılıyordu) ve çok ciddi dini anlaşmazlık vardı. Basiliskos Mısır ve Filistin'den gelecek desteği böylece garantileyerek Monofizitlerin tarafını tuttu ancak Konstantinopolis'in oklarını kendisine çekti. Zenon 482'de, Kadıköy'ü mahkûm etmeyen düzenlemesine rağmen doğulu patrikler tarafından da kabul edilen bir Birlik Bildirisi (*Henotikon*) ilan etti. Bu uzlaşma İskenderiye, Antakya, Kudüs ve Konstantinopolis merkezleri arasında birliği tekrar tahsis etti, ancak iki cepheden de aşırıların muhalefetiyle karşılaştı (Mısır ve Filistin keşişleri, başkentte ise Asemet rahipleri) ve Roma'yla 519'a kadar süren mezhep ayrılığının temelinde bulunuyordu (papa tarafından aforoz edilen Konstantinopolis patriğine referansla Akakios ayrılığı[8] denir) (bkz. böl. II).

İç ayrılıklar ve kavgalar, kurulmasını kolaylaştırdıkları yeni bir Got krallığının yükselişiyle eşzamanlıydı. Ostrogotların güç kazanışı ve Amal Theodoricus otoritesi altında birleşmeleri, Doğu için oldu-

8. Yun. skhismos, Fr. schisme, bir dini mezhep içinde bölünme, belli bir mezhebe mensup bir grup kişinin bu mezhepten ayrılarak başka bir dini otoriteyi tanımaları. (ç.n.)

ğu kadar Batı için de V. yüzyılın en kayda değer olaylarıdır. Zenon beyhude bir çabayla Pannonialı Gotları (Amal Theodoricus yönetimindeydiler), Trakyalı Gotlar ve liderleri, önce Aspar'ı tutan, sonra da Konstantinopolis'i almaya yeltenen Theodoricus Strabo'ya karşı oynamayı denedi. Strabo'nun ölümü ve oğlunun katledilmesi zaten Tuna'da Novae yakınlarında yerleşik olan ve 476'da *magister militum* olarak atanan sonra 479'da Dyrrakhium'da konuşlanan Amal Theodoricus'un gücünü artırmasına yaradı. Trakyalı Gotların da desteğini alan Theodoricus, kendini 10 ila 20.000 adamdan oluşan bir ordu ve 100.000 kişilik bir halkın lideri olarak buldu. Illus isyanıyla başı dertte olan Zenon, Theodoricus'a muhtaçtı ve çok büyük bir tavizle ona konsil unvanı verdi ki bu unvan ilk defa İmparatorluk hiyerarşisine dahil olmuş birine değil, doğrudan Barbar bir kavmin liderine veriliyordu. İsyan bastırıldığında, karşılıklı güvensizlik iyice artarak düşmanlığa dönüştü ve Theodoricus Trakya'yı yerle bir ederek Konstantinopolis surlarına ulaştı. Ancak bu çıkmaz bir yoldu çünkü ne taraflar birbirine üstünlük sağlayabilirdi ne de Theodoricus başkentte yönetimi ele alabilirdi. Bu aşamada Theodoricus (kaynaklar birbiriyle çeliştiğinden bu kararda Zenon'un ne kadar etkisi var bilemiyoruz) İtalya'ya girmeye karar verdi.

BATI İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ: THEODORICUS VE OSTROGOTLAR İTALYA'DA

Afrika'nın kaybedilmesi, 455'teki ikinci Roma yağması ve 468 seferinin başarısızlığından beri, Galya'dan gitgide daha fazla kopan İtalya, kendi kuvvetlerine odaklanmıştı. Majorianus'un iktidarında (457-461) Galya, İtalya ve Dalmaçya dahil Batı Roma çıkarlarını uzlaştırmak ve korumak için son bir çaba gösterildi. Senato aristokrasisi arasındaki farklı saflar ve onları korumakla yükümlü federe birlikleri yöneten Barbar generaller arasındaki çapraz etki oyununda, iktidar Süev asıllı *magister militum* Ricimer'deydi. Bu general önce Majorianus'u etkisiz hale getirmiş ve imparatorları, (I. Leon tarafından Konstantinopolis'ten gönderilen Anthemios dışında), tahta indiren ve çıkaran kişi olmuştu. Ricimer'in 472'deki ölümüyle bu görev bir süre Burgond asıllı Gondebaud'a kaldıysa da Dalmaçya ordusu 474'te Verinius'un bir akrabası olan Julius Nepos'u [474-(475) 480] tahta geçirdi. Bu kişi de İtalya ordusu tarafından kabul edilmedi ve komutan Orestes, aşağılayıcı şekilde "augustulus" (küçük augustus) (475-476) lakabı takılan oğlu Romulus'u imparator ilan etti. Ödenek kısıntısı orduda isyana neden oldu ve Skir komutanı Odoacer Romulus'u tahttan

düşürerek, kendisini Konstantinopolis'e İmparatorluk sembollerini gönderen Roma senatosunun da onayıyla, kral ilan etti. Genel olarak Batı İmparatorluğu'nun sonu olarak kabul edilen bu olay, çağdaşları tarafından pek de önemsenmemiş görünür. Zenon bu oldubittiyi kabul etmedi ve Zepos'u imparator olarak tanımakta ısrar etti. Odoacer İtalya'da on üç yıl boyunca belli bir istikrar sağladı ve hatta Sicilya'yı Vandallardan geri aldı. Ancak 486/487'de Illyricum'u işgal etmesi Theodoricus'un Doğu imparatoru adına ordularının müdahalesine yol açmış oldu. Got şefi kanıtlamış olduğu askeri ve siyasi niteliklerine yaraşır bir başarı kazandı. Theodoricus bölgenin büyük bölümünü oldukça hızlı bir şekilde ele geçirdi ve Odoacer'i bataklıkların neredeyse işgal edilmesi imkânsız kıldığı Ravenna'ya çekilmeye zorladı. Üç senelik ablukanın sonunda Odoacer ve Theodoricus bir anlaşma yaparak krallığı paylaştılar. Ancak şehrin kapıları açılır açılmaz Odoacer ve yakınları katledilip, Theodoricus ordusu tarafından kral ilan edildi. Kimileri tarafından "yeni altın çağ" olarak değerlendirilen (Ennode, *MGHAa* VII, 214, 20; 319, 25) bu Ostrogot krallığı İtalya'ya 530'a dek süren ve uzun süredir yaşamadığı dış güvenliği sağladı. Theodoricus, hükmünü Vizigotlar aleyhine Provence ve Galya'nın güneyine ve Sirmium çevresinde Pannonia'ya da genişletti. İçlerde, arkeolojik, toponimik ve onomostik bulgulara güvenecek olursak [Bierbrauer, 1975], rantın bir bölümünü almak yerine, toprağa yerleşen Ariusçu Gotların, çoğunluğu Katolik olan yerel halk ile yan yana oldukça barışçı bir yaşam sürdüğünü gösteriyor (Goffart ve Durliat'ın tezi; *hospitalitas* ve *accommodation* modalitelerinin yorumlanması konusunda bkz. Barnish, 197, ayrıca Liebeschuetz ve Durliat arasındaki tartışma, *in* Pohl, 225).

Theodoricus her şeyden önce Romalı elitlerin desteğine sahipti; Bölge valisi Senatör Cassiodori onun adına idari mektuplar, *Variae* (173) ve soybilimsel olarak *Gotların Tarihi*'ni yazıyordu. Ostrogot kral törensel olarak, Romalılaşma idealine uyum gösteriyor [McCormick, 334, 271-275] ve İmparatorluk'un öncelliğine, Anastasios ile 497'de yapılan antlaşmanın da öngördüğü üzere, altın ve gümüş para üzerine imparatorun adı yazılırken, kendisininkinin basit bir monogram olarak altın para üzerinde ikinci planda, gümüş ve bakırda ise daha bariz görülmesine izin vererek, saygıda kusur etmiyordu [Arslan, 194]. Prokopios'un kendi anlatımına göre kral "gerçek bir imparator olmuştu ve bu görevde kendisinden önce bulunanlardan hiçbir eksiği yoktu" ve "kendisi Gotlar tarafından olduğu kadar İtalyanlar tarafından da aynı derecede çok seviliyordu" (Bella V, 25-30).

490'lı yıllar (476'dan da öte) İmparatorluk'un iki yarısının kaderlerinin ayrışmasına tanıklık etti: Batı'da yerel seçkinlerin işbirliği yaptığı ve giderek Cermen azınlık içinde eridikleri, Romalı-Barbar siyasi oluşumun gelişimi artık nihayete eriyordu. Başka bir deyişle "Avrupa ya da Batı Avrupa doğuyordu" Doğu'da ise Got tehlikesi savuşturulmuş ve İmparatorluk ideali daha bir asır için tetrarşik ve Constantinusçu yeniden düzenlemeden miras kalan yapıyla yeniden doğmuştu.

VI. YÜZYIL BAŞINDA İSTİKRAR (491-527)

Zenon mirasçı bırakmadan ölünce, bir kez daha İmparatorluk prensesleri ve hadımlar arasındaki antlaşmanın, daha önce benzerlerini gördüğümüz bir örneği yaşandı. Bu kez Zenon'un dulu Ariadne'ye yeni imparatoru belirleme görevi verildi. O da finansal konulardaki yetenekleri iyi neticeler vermiş sivil bir memur olan ve Anastasios'tan (491-518) yana hakkını kullandı. Yeni imparator ilk iş, 498 yılında yaptığı reformla bozuk para enflasyonuna son verdi, *khrysargyron* adı verilen ve hoşnutsuzluk yaratan dolaylı vergiyi kaldırdı ve çeşitli felaketler yaşayan bölgelere, ödemelerinde sayısız kolaylıklar gösterdi. Buna rağmen tahtı devrettiğinde, hazinede İmparatorluk'un birkaç yıllık geliri olan 320.000 altın livre (23,04 milyon *solidi)* (bu rakamı belki Prokopios mübalağa etmiş olabilir, Histoire Secrète, 19, 7) birikmişti. Bu sonuç, ona tutumlu lakabını kazandıran harcama kontrolü, bunu uygulamayı kolaylaştıran sınırlardaki barış, artık şehir meclisleri tarafından değil, daha etkili ve konusunda uzmanlaşmış memurlar olan *vindice*ler tarafından yürütülen, adilane bir vergi toplama sisteminin getirilmesiyle mümkün olmuştu [Jones, 156, 235-236].

Anastasios öldüğünde, yine saray; ancak bu sefer saray muhafızları, kimin tahta geçeceğine karar verdi. *Excubitores* birliklerinin komutanı, Naissus (Niş) asıllı, okuma yazması olmayan bir asker olan (Prokopios'a göre, Hist. Secr. VI, 11), I. Iustinos, geleneklere göre halk ve senatonun onayı ile patrik tarafından taç giydirilerek imparator ilan edildi. Akrabalarına hiçbir ayrıcalık sağlamayan Anastasios'un aksine, I. Iustinos gecikmeden yeğeni Iustinianos'u evlat edindi ve sonra 521'de konsil ve *magister militum*, son olarak da 527'de ölümünden birkaç ay önce, eş imparator ilan etti. Isauria'da Zenon'un son taraftarlarının çıkardığı isyanın bastırılması, 490'larda Konstantinopolis ve Antakya'da yaygın olan şehir ayaklanmalarının bastırılması, federelerin lideri Vitalianos ve Trakya ordusunun başarısızlığından sonra, İmparatorluk içinde belli bir siyasi sükûnet hüküm sürmeye başladı. Bununla birlikte dini bölünmeler sona ermedi: Anastasios tarafından

Monofizitler lehine atılan adımlar (özellikle Severus'un Antakya patriği olarak atanması), Roma ile 519'da uzlaşan I. Iustinos tarafından iptal edildi. İki tarafın karşılıklı pozisyonları giderek daha açıkça dile getirilmeye başlandı. Zenon'un *Henotikon*'u başarısızlığa uğramıştı.

Bu göreceli sükûnet, aynı zamanda yüzyılın ilk çeyreğine hâkim olan dış güvenlik ile örtüşüyordu: Batı'da 475'te imzalanan barış Vandallar ile ilişkileri düzenlerken, Afrika'da Katoliklerin zulme uğramasına Bizans sessiz kaldı ve Ostrogot Krallığı'nın genişlemesine (Panonnia'nın 504'te ele geçirilmesi, Provence ve Vizigot krallığının 511'de kontrol edilmesi ve Vandallar ile ailevi ilişkiler kurulması) ancak sınırlı bir cevap verdi: 508'de Adriyatik'te başarısızlığa uğrayan donanma seferi ve özellikle Franklarla yapılan ittifak (Clovis 508'de onursal konsillikle taltif edildi, Tourslu Gregoire, Hist. fr. II, 38), Theodoricus'u batı ve kuzeye hapsetmeye yönelikti. Gotların artık tampon görevi görmediği Balkan sınırında, 493-502 arasında Türk asıllı bir halk olan Bulgarlar, Trakya'ya yavaş yavaş sızmaya başladı ve güvenliğe yönelik yapılar, örneğin aslında 442'de Hunlara karşı inşa edilen Büyük Sur, Anastasios tarafından tekrar yaptırıldı. Kendisi de kuzeydoğu sınırında Beyaz Hunlarla başı dertte olan Persler ile barış neredeyse hiç bozulmadı: I. Kavad (488-531) Ermeni bölgeleri Theodosiopolis (Erzurum) ve Amida'yı (Diyarbakır) ele geçirdiyse de İmparatorluk buraları 505'te tekrar aldı ve Nizip karşısındaki Dara kalesini inşa ederek çok önemli bir stratejik koz elde etti (bkz. Harita 2, s. 58). Güney'de ise birtakım ittifaklar (Arabistan'da Himyer'i fetheden Hıristiyan ve Habeş Aksum Krallığı'na 524-525'te verilen destek, Gassani Hıristiyan Araplar ile yapılan antlaşma ve kralları Haris-Arethas'ın patrisyen yapılması), Pers gücünü de dengelemeyi hedefliyordu [Robin, 980 ve 981].

IUSTINIANOS: İLK YILLAR, KANUNLAR VE NİKA AYAKLANMASI (527-532)

Bu göreceli olarak avantajlı şartlarda Iustinianos tahtı devraldı. Uzun iktidarının ilk yıllarına üç olay damgasını vurmuştur: Perslerle barış, meydana getirilen yasalar ve şehirlerde şiddetin tekrar patlak vermesi. Perslerle 528-531 yıllarında tekrar başlayan düşmanlık sonuç olarak "sonsuza dek sürecek" bir barış antlaşmasıyla sona erdi. Ancak barışın karşılığında Bizans 11.000 altın livre ödeyecek ve Iustinianos'un emriyle 529'dan beri hapis tutulan Atina Okulu'ndan filozoflar İmparatorluk'a dönecekti (Stein, 158, II, 294-296, 372; Beaucamp, 264).

İçlerinde hukukçu Tribonianos da olan on yüksek memurdan oluşan on kişilik bir komisyon, o dönemde yürürlükte olan, konuya göre

klasifiye edilmiş İmparatorluk anayasalarının mantıklı bir seçkisi ve düzenlemesi olan *Codex Justinianus*'u şaşılacak kadar kısa sürede tamamladı. 529'da yapılan ilk baskıdan sonra 534'te birçok *Novelles* (kanun) aracılığıyla yapılan güncellemelerle ikincisi yayımlandı. Tribonianos'un itici gücüyle çalışma klasik hukuksal metinlerin toplandığı bir eser, *Digesta* (534) ve Romalı yazarların (Gaius, Ulpianus) çalışmalarını içeren ve imparatorca yapılan en önemli reformları özetleyen bir elkitabı olan *Institutiones* ile tamamlandı. Bizanslı hukukçular bu ilmi eserle kendilerinden sonraki nesillere modern Avrupa hukukunun temeli olan Roma hukukunu taşımış oldu.

Aynı tarihte, şehir valisinin iki caniyi affetmeyi reddetmesi üzerine başlayan Nika isyanı (13-19 Ocak 532), başkenti "ateş ve kana" buladı. Ekiplerin taraftarlarınca hipodrom tribünlerinden atılan "Zafer" (Nika) bağrışları, yakınma ve taleplere karışıyordu. Halk, Vali Kapadokyalı Ioannes'in istifasını istedi, hemen sonra imparatoru aşağılayan sloganlar attı (Chron. Paschale, 174, tr, Witby, 114-121), son olarak Iustinianos yerine, Anastasios'un akrabası Patrisyen Hypatios'u imparator ilan etti. Kalabalık ayrıca Hippodromun bir bölümünü ve yanındaki binaları (Zeuksippos Hamamı, Saray'ın giriş kapısı, Bölge Valiliği, Senato, Aya Sofya) ateşe verdi. Kendi muhafızlarının bir bölümü tarafından da terk edilen Iustinianos kaçmayı düşündüyse de, karısı Theodora'nın enerjisi sayesinde vazgeçti. Prokopios'a göre imparatoriçe, Isokrates'ten alıntı yaparak, çok meşhur olan şu cümleyi söylemiştir: "İmparatorluk güzel bir kefendir". Bu sözlerin doğru olup olmadığı meçhul olsa da, en azından tarihe mal olan tüm sözler gibi iyi uydurulmuştur (Av. Cameron, 727, 69). Surlar dışında mevzilenen Belisarios'un birlikleri tarafından düzen tekrar kurulduğunda, isyan arkasında binlerce ölü bıraktı.

YENİDEN FETİH'İN BAŞLARI, VANDAL SAVAŞLARI VE İTALYA'DAKİ İLK BAŞARILAR (533-540)

Muhtemelen iç karışıklıklar, dikkatleri başka yöne çekmek isteyen Iustinianos'u Afrika seferine ve Batı'nın "yeniden fethi" macerasına atılmaya zorlamışsa da, elimizde bunların önceden hazırlanan bir plana uygun olarak yapıldığına dair bir bulgu yoktur. 533'ten itibaren 15.000 adam Belisarios kumandasına bir donanma ile birlikte verilmiştir. Donanma Sicilya'ya vardığında tüccarlardan Vandal donanmasının Kartaca'yı İmparatorluk'un bir isyan çıkarttığı Sardinya Adası'na gitmek için terk ettiğini öğrenir. Bizanslılar güçlük çekmeden Byzacena'ya (Tunus sahilinde Caput Vada) çıkar ve neredeyse hiç sa-

vaşmadan 14 Eylül 533'te Kartaca'yı fethedip, 455 yılında Gensericus tarafından gasp edilmiş Roma hazinelerini; ki bunlar arasında Kudüs tapınağından bir zamanlar Titus tarafından el konmuş olanlar da vardır, geri alır. Kral Gelimer (530-534) kaçtıysa da fazla dayanamaz ve Konstantinopolis'te 534'te düzenlenen zafer töreninde halka teşhir edildikten sonra, Küçük Asya'ya sürgüne gönderilir. Bu arada ordularının büyük bir bölümü de Bizans ordusuna alınır ve Pers sınırına yollanır. 534 fermanı (*CJ* I, 27, 1) Afrika Eyaleti'nin (*preafectura*) idari düzenlemesini yapar.

Roma İmparatorluğu dönemine oranla daha küçük olsa da Afrika hâlâ Tripoli'den Balear Adaları, Korsika, Sardinya, Numidia, Mauretania Caesariensis ve Septem (Ceuta) ve Tingi (Tanca) gibi noktalara kadar Vandal bölgelerini kapsayan büyük bir vilayetti. Hatta 552-615 senesinde Kartagena çevresinde Vizigotlardan alınan bir kuşatılmış toprak parçasına kadar genişledi. Vandallar zamanından beri süregelen Berberi saldırılarıyla yeni vali Solomon da uğraşmak zorunda kaldı ve bunlardan birinde, Cilium (Kasserine) savaşında öldürüldü. C. Lepelley ve Y. Moderan'ın "Nouvelle Clio" serisinden çıkacak olan *Geç Antik Çağ* cildinde yer alan bölümü, yeniden fethedilen vilayetin kaderi ve organizasyonunu detaylı şekilde ele alacaktır [ayrıca bkz. *L'Afrique vandale et byzantine* I ve II, *AnTard* 10, 2002 ve 11, 2003]. Burada altını çizmemiz gereken, yazılı belgelerin eksikliğinin, arkeoloji ve kayıtlar ile ancak bir yere kadar tamamlanabilmiş, hatta yalanlanmıştır, zira Afrika Bizansı'nın daha aydınlık bir resmi çizilmiştir [Lepelley, 221, Rebuffat, *Hommes et richesses* içinde, 166, I]. Bölgenin savunması küçültülmüş garnizonlar tarafından çevrelenen düzenli bir kaleler ağı aracılığıyla sağlanıyordu [Durliat, 206, Pringle, 228, Trousset, 230, *AnTard*, 8, Feissel, 2000] ve 646'daki ilk Arap saldırılarına kadar vilayet oldukça güven içindeydi. Şehir hayatı, İmparatorluk'un diğer yerlerinde de benzer şekilde gerilemekte olsa da, tarım veya zanaat ürünlerinin (buğday, yağ, çanak çömlek) ihracatı üzerine kurulu belli bir zenginlik vardı, Akdeniz ve ötesinde büyük miktarda Afrika amfora ve çanak çömleği bulunması ve Kartaca'da basılan paranın iyi kalite oluşu bunun ispatıdır (bkz. böl. VII). Zaferini ve konsil olmasını kutlayan Belisarios 1 Ocak 535'te İtalya seferine yollanır, bahane olarak da yeni Ostrogot kral Theodahatus'un (534-536), oğlu Alaricus (526-534) için naiplik yapan Theodoricus'un kızı Amalasuntha'yı öldürtmesi gösterilir.

Sefer önce başarılı olur: Sicilya 535'te, Napoli 536'da alınır ve ordu Roma'ya 9 Aralık'ta girer. Theodoricus'un torunlarından biriyle evli

olan yeni kral Vitigis (536-539) önderliğindeki Gotların çeşitli saldırıları, bir yıl süren Roma kuşatması, Milano'nun yeniden alınması ve Roma vatandaşlarının katledilmesi Belisarios ve müttefiki hadım Narses'i bozguna uğratır. Belisarios sonunda 540'ta Ravenna'ya girer ve Vitigis'i esir alarak, Theodoricus'un hazineleriyle birlikte Konstantinopolis'e getirir. Ancak bu yeni başarı, Theodora'yı kıskandırır (Procope *Hist. secr*: 2, 21-25, 4, 13-17); Ostrogotlar tarafından kendisine sunulan İmparatorluk tacını reddetmesine rağmen, Belisarios iftiraya uğrar, 542'de Pers sınırına yollanır ve malları müsadere edilir ki kuşkusuz tüm hikâyenin esas sebebi de budur. Bu mutsuz kader, onu hayatının sonunda sefil durumda kör bir dilenci olarak tasvir eden bir efsaneye dönüştürür.

VEBA, PERS SAVAŞI VE UZUN GOT SAVAŞININ DEVAMI; BALKANLARDA İLK SKLAVEN VE KUTRİGUR DALGALARI (540-554)

540 yılları, hem üst üste birçok felakete uğrayan hem de tüm sınırlarda gerileyen İmparatorluk için bir dönüm noktasıdır. Batı'da hem Bizans'ın başarısından hem de Hıristiyanlığın yayılmasından endişelenen Pers kralı Asya'da askeri mevcudiyetin azaltılmasından istifade ederek, Mezopotamya'da bir saldırı başlatır ve Antakya'yı ele geçirir. İyi korunamayan metropol düşer, yağmalanır ve nüfusunun bir kısmı tehcir edilir (Prokopios, *Bella II*, 8-9; Downey, 956, 533-546) ki böyle bir olay yaklaşık üç asırdır görülmemiş bir şeydir. Zaten 526 ve 528 depremleriyle sarsılan şehir, yeniden inşa edilir ancak bu kez onarılan surlar saray ve hipodromun, katedral ve diğer önemli binaların bulunduğu adayı dışarıda bırakır. Bir güç dengesi kurulmaktadır. Sasanilerle anlaşmazlık, 545'ten itibaren Lazica konusuna (Kuzey Kafkas kavimlerin Güney'e inerken kullandıkları ve Bizans denetimini atlatmak isteyen Perslere Karadeniz geçişini kapatan stratejik bir bölge) veya iki İmparatorluk, Gassani ve Lahmilerin karşılıklı müttefikleri Arapların kapışmalarına indirgenmiştir.

Bu çerçeve, bir anda dehşet verici bir hıyarcıklı veba salgının baş göstermesi üzerine altüst oldu. Büyük veba salgını 541 yılı sonbaharında Mısır'da başladı ve 542 yılı ilkbaharında başkent ile aynı anda Gazze, Antakya ve Suriye'ye, 543'te Küçük Asya, Balkanlar ve Batı'ya, özellikle şehirler ve kıyı şeridine, denizyolu ticareti yapılan yollarda mallarla birlikte oradan oraya sıçrayarak yayıldı [McCormick, 596]. Hafifleyip, tekrar baş göstererek çevrimsel bir şekilde yüzyıl sonuna kadar devam eden salgın, ancak VII. yüzyılda tam olarak bitti. Çağ-

daşları (Prokopios, Evagrios ve Efesli Yuhanna) bu konuda az ya da çok Thucidides'ten etkilenmiş (bkz. böl. VII) olsalar bile hiç de hayal ürünü olmayan eserler bırakmıştır [Allen, 548; Conrad, 549]. Bu sayfaların tanıklığı hayal gücüne mahal bırakmayacak kadar açıktır: Efesli Yuhanna'ya göre 230.000'den fazla olan cesedin ortadan kaldırılmasında karşılaşılan sorunlar, bir sonraki sene hasat yapacak kimse kalmadığı için baş gösteren buğday ve şarap kıtlığı; fiyatların ve maaşların bir ferman ve kanun (*Nov.* 122) ile önlenmeye çalışılmasına rağmen artması bunlar arasında sayılabilir.

İtalya'daki savaş da bu arada kronik bir hal alır. Bir yandan veba tarafından kemirilen Bizans ordusunun elinde yeterli donanım yoktur, bir yandan da Pers cephesinde savaşmak zorunda olduğu için kuvvetleri bölünür. Diğer yandan daha da kalabalık olan Ostrogot garnizonları, özellikle kuzeyde, şehirlerin bir bölümünü muhafaza etmeyi başarmıştır ve iç huzursuzluklara rağmen hâlâ örneğin Roma'yı önce 546'da sonra 550'de Baduila/Totila (541-552) liderliğinde geri alma kapasitesini korumuştu. Önce Belisarios sonra Narses, ona ve ardılı Teia'ya (552), Apennin'de alınan (Busta Gallorum ve Mons Lactarius) iki can alıcı bozgunla 552 yılında boyun eğdirdiler ve Lucques, Cumes ve Kapua 554, Verona 562 yılına kadar direnmeyi başardıysa da, artık hiçbir kral onların yolunu izlemedi.

Tekrar özgürleşmeyi ve mutluluğun geri gelmesini kutlayan resmi söyleme rağmen, İtalya bu uzayıp giden seferler, kuşatmalar, yağmalar ve şehirlerin talan edilişi, veba ve açlıktan çok acı çekmişti. Roma nüfusu 410 yağmasında zaten 200.000 kişiye düşmüştü ve muhtemelen yüzyıl başında bu rakam 100.000 civarındaydı, savaşın sonunda ise sadece 30.000 Romalı sayılabiliyordu [Bavant, 551; Durliat'ya göre bu rakamlar daha fazladır, 595]. Roma aristokrasinin bir bölümü Gotlar tarafından katledilmiş ya da daha korunaklı yerler ile (550'de Vivarium'daki arazisine ve kurduğu manastıra çekilmeden önce burada yaşayan Cassiadore örneğinde olduğu gibi) Konstantinopolis'e yerleşmişti. Köyden göç alırken zanaatçı ve tüccarlarını kaybeden şehir, köyleşiyordu. Campania veya Apulia'da olduğu gibi [Martin, *La Pouille du VIe au XIIe siècle*, Rome, 1993] birçok daha az önemsiz şehir merkezi de boşalmıştı veya nüfusu daha yüksek veya iyi korunan yerlere taşınmıştı. Sadece savaşa girmeyen Ravenna başkentliğini ve Doğu'yla ilişkilerde vazgeçilmez konumunu korumayı başardı. Bruttium gibi birçok bölge yüzyıl başındaki zenginliğinden uzaktı [Noyé, 565] ve Papa Pelagius papalık arazilerinin uğradığı yıkımdan şikâyet ediyordu (*Ep.* 49, *MGH Ep.* III, 73; *Italiae praedia ita desolata sunt, ut*

ad recuperationem earum nemo sufficiat). Savaşın yıkımından uzakta kalan Sicilya ise, tam aksine iyice serpilmiş, stratejik ve iktisadi önemi Bizans döneminde eskiye oranla artmıştı.

Dolayısıyla sosyoekonomik ve siyasi görünüm eskiye oranla çok değişmişti: İtalya artık İmparatorluk'un kalbi olmadığı gibi, V. yüzyıldaki saygıdeğer ortak görüntüsünden de uzaktı. Geleneksel Roma idari ve kamu işlerinin tekrar düzenlenmesi için çıkarılan *Pragmatica sanctio*'nun (554) iddialarının tersine (*Nov.* App. 7; Stein, 158, II, s. 613-622), iktidar artık senato aristokrasisinden zengin yüksek memurlara [Brown, 200] ve kiliseye geçme yolundaydı. İtalya artık zaten kendi de hedef olan Bizans'ın, yeni saldırılara karşı savunmasının zor olduğu uç bir bölgeye dönüşmüştü.

Iustinianos'un İmparatorluk'u şimdi sınırlı olanağa sahip orduyla savunulması gereken daha fazla toprağa sahipti (bkz. böl. V). Bununla birlikte eğer yeniden fetihleri, pahalıya mal olduğu için (Afrika ve Sicilya'nın verimli bölgeler olduğunu ve birinin yüz diğer ise üç yüz yıl kadar İmparatorluk'a destek olduğunu unutmamak gerekir), çağdaşlarının (Prokopios, Gizli Tarih, Corippus, Evagrios) eleştirilerinden etkilenerek ya da birçok modern tarihçi gibi sonradan gelişen olayların verileriyle ve çağdaşların sezinleyemedikleri toplumsal gelişim ile birlikte düşünerek, yargılarsak yanlış yapmış oluruz.

Sonuç olarak Iustinianos'un İmparatorluk idealini değerlendirirken, hâlâ canlı olan geleneksel Roma üstünlüğü, ekümenikliğine şimdi Yeni Roma'nın talip olması, olarak bakmak gerekir. Bu ideal Kanun'un önsözünde hâlâ mevcuttur: *Felix Romanorum genus omnibus anteponi nationibus omnibusque dominari tam praeteritis effecit temporibus quam deo propitio in aeternum efficiet* (*CJ* 66, CIC II, 2).

Aynı mantıkla İmparator iktidarının başından itibaren Katolik Afrika'nın geri alınması ve papalıkla siyasi ilişkiler nedeniyle gitgide daha da güçleşen bir iş halini alan dini birliği sağlamaya kendini adadı. Doğu'da, kendisi prensipte Kadıköycü ve kendince ilahiyatçı olan (Origenis karşıtı bir inceleme yazmıştı) Iustinianos ve Monofizitlerden yana görünen Theodora'nın farklı tutumlarının, kişisel inançlarına mı cevap verdiğini, yoksa gruplar arasında denge sağlamaya yönelik mi olduğunu bilemiyoruz. Theodora hayattayken (ölümü 548) ve onun desteğiyle, Monofizitler rakip bir kilise kurdular ve iki rakip patriğin bulunduğu Mısır'dan, Küçük Asya, Mezopotamya ve Arabistan'a Amidalı eski bir rahip olan Efesli Yuhanna, Edessa'da (Urfa) Iakobos (Yakup) Baradeus ve Bostra'da (Busra) Arabistanlı Theodorios gibi Süryani piskoposların ön ayak olmasıyla yayıldı. 544'te Iustinianos, Üç

Başlık adı verilen bir ferman yayımlayarak Antakya ekolünün Nestoryen (Nasturi) eğilimli kitaplarını mahkûm etti ki, bunda amacı Monofizitlerle, Kadıköy'ün İskenderiye hıristolojisine sadık olduğuna ikna ederek, uzlaşmaktı. Barışı sağlamak bir yana, ferman hem Roma'yı hem Kadıköycü çevreleri hem de Monofizitleri kızdırdı. Beşinci Ekümenik Konsil [Konstantinopolis'te toplananların ikincisi, (553-554)], daha önceki dört konsili ve İmparatorluk'un yorumunu kabul etti. Ancak Konstantinopolis'te olduğu halde oturumlara katılmayı reddeden Papa Vigilius'u karar vermesi ve nihayet onaylaması için ikna etmek üzere yoğun baskı kuruldu, inatçı piskoposlar da sürgüne yollandı veya hapsedildi.

BALKANLARDA YENİ SALDIRILAR, PERSLERLE BARIŞ (554-567)

Attila'nın düşüşü ve Gotların İtalya'ya gitmesiyle, Tuna'nın kuzeyine çeşitli Barbar, Cermen kavimler (Pannonia'ya Gepitler ve Lombardlar, Singidunum civarına Heruller), Sklavenler (Tuna ve Karpatların kuzeyi) ve Tuna ile Dniestr arasına ve sonra Dinyeper ve Don arasına Antlar (bkz. Böl. XI ve Kazanski, 216) ve son olarak da Türk gruplar (Aşağı Tuna'da Bulgarlar, Kutrigurlar ve Utigurlar Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde) yerleşmişti. Türkler 504'te Konstantinopolis surlarına ve Korint Kıstağına kadar etkili akınlar yapmaya başladı. Alışılagelmiş stratejiye göre Iustinianos bir grubu diğer gruba düşürme manevrası yaptıysa da, pek başarılı olamadı ve sınır surları ile genel olarak Balkanların güçlendirilmesine çalıştı, Prokopios onun altı yüz kale yapımı emri verdiğini iddia eder (*Édifices* kitap IV; bu verilerin epigrafi ve arkeoloji açısından incelenmesi için *AnTard* 8, 2000).

VI. yüzyıl başından beri Tuna'nın kuzeyinde varlık gösteren Slavlar, 540-542'de nehri bir kere daha geçti, 550'de Trakya'yı yağmaladı ve Topiros'u (Beyköyü) aldı. İçlerinden bir grup 550 ve 551'de Selanik'e kadar ilerlerken, diğerleri 55'de Konstantinopolis'in Uzun Suru'na vardı, sonunda tekrar Illyricum'u yakıp yıktı (bkz. Harita 5, 322). Zebergan liderliğindeki Kutrigurlar ve Sklavenler 558-559 yıllarında başkenti tehdit etmeye başladı ve halk arasında paniğe neden oldu, İmparatorluk muhafızları ve şehrin eli silah tutan erkekleri teyakkuza geçti. Acil durum karşısında komutan olarak geri çağırılan Belisarios sayesinde tehdit savuşturulduysa da, esirleri altın pahasına geri satın almak gerekti (Agathias, V, 11-23).

Persler ile Dara'da *magister officiorum* Patrisyen Petros başkanlığında yürütülen pazarlıklar sonucunda ki Menandrios tarafından ay-

rıntısıyla tasvir edilmiştir (Fr. 6; bkz. Stein, 158, II, 516-521; Zuckerman, 234), yine altın pahasına (30.000 *nomismata* yıllık haraç), elli senelik bir barış tahsis edildi. Persler, 541 ve 549'da yeniden ele geçirdikleri Lazica'yı geri vermeyi kesinlikle reddetti. İki İmparatorluk da diğer devletin tebaası kaçakları topraklarına kabul etmemeye ve sınır bölgesinde yeni kaleler inşa etmemeye söz verdi ve ticari ilişkileri belli başlı birkaç şehirde toplama kararı aldı (Callinicon, Dvin, Nizip, Dara) (bkz. harita 2, s. 58).

Iustinianos 14 Kasım 565'te seksen üç yaşında öldü ve Corippius'un söylediğine göre (*Éloge*, 176, IV, 339-350), tahtını yeğeni II. Iustinos'a bıraktı. Cesedi, İmparatoru Vandal Kral Gelimer'i ayağıyla iterken, çevresinde Romalı ve Afrikalı şahsiyetler ve fethedilen halkların (*ibid.*, I, 276-290) tasvirleriyle dolu olarak gösteren bir *pallium* ile örtüldü. Bu temalar Roma İmparatorluğu'nun klasik zafer temalarıydı ve V. yüzyıl *solidil*erinin üzerinde de bulunuyordu. Diğer meşhur örnekleri arasında, bugün Louvre Müzesi'nde bulunan Barberini Koleksiyonu'na ait fildişi levhayı (*Ivoire Barberini*) sayabiliriz. Retorik abartmalar ile çağdaş ve ardıl tenkitçilerin orta yolunu bulursak, imparatorun bıraktığı mirasın son derece etkileyici olduğunu görebiliriz. Çıkarttığı kanunlar ve inşa ettirdiği Aya Sofya bugün bile var olan en bariz emare olmakla birlikte, zamanının kültür ve medeniyetine yaptığı katkılar kısaca anlatılamayacak kadar önemlidir (bkz. böl. IX ve X).

II. IUSTINOS VE TIBERIOS, LOMBARD VE SLAVLARIN GELİŞİ (565-582)

Amcası tarafından belirlenmiş olsun olmasın, *curopalate* II. Iustinos, Iustinianos'un öldüğü akşam, halkın tepkisini önlemek ve aynı adı taşıyan ve o sırada Tuna boyunda görevde olan, *magister militum* kuzeninin tahta yönelik adımlarını önlemek için imparator ilan edildi. Hipodromda bir cömertlik gösterisi yaparak kendi parasından Iustinianos tarafından zorla verdirilen borçları ödedi ve böylece halk tarafından derhal benimsendi. Konsilliğini 1 Ocak 566'da büyük törenlerle kutlayarak yine kesenin ağzını açtı ve aynı yıl vergi borçlarının iptalini ilan etti (*Nov.* 148), karısı Theodora'nın yeğeni olan karısı Sophia da birçok borcu kendi kesesinden kapattı (Théophane, 242, 21-27). Görünüşe göre yeni hükümdarların kişisel serveti onlardan önceki aşırı talepleri veya Iustinianos'un Prokopios'un tahtı aşırı derecede zenginleştirmekle suçlamasına neden olan aşırılıklarını unutturmayı başarıyordu. Hiç kuşkusuz burada da *res privata*nın özel hazineleri artmıştır; ancak İmparatorluk çifti kamu harcamalarına bu parayı ak-

tarıyordu (bkz. kutsal evler üzerine böl. III, 100-101). Bununla birlikte iktidarının sonlarında imparator ekmek ve şaraba yeni vergiler koyduğu ve başkentte oturan yetişkin başına 4 *solidi* istediği için cimrilikle suçlandı. Tiberios iktidara geldiğinde hazine hâlâ dolup taşıyordu ki bol miktarda *donativa* (Efesli Yuhanna'ya göre, 578 yılında gümüş ve ipekliler dışında 7.200 altın dağıtmıştı, III, 14). *Excubitores* şefi Tiberios Iustinos'un tahta geçmesine yardım etmişti; imparator çiftinin mirasçısı yoktu ve gitgide deliren Iustinos onu 5 Aralık 574'te sezar ilan etti. Dört sene boyunca Tiberios eş imparator olarak kalsa da esas iktidarı elinde bulundurdu, Sofia'nın hırsı ve güçlü kişiliğiyle mücadele etti.

Bu arada İmparatorluk tüm sınırlarda gitgide daha ciddileşen tehditlerle karşı karşıyaydı. Step dünyası yeni bir göçebe güç, Avarlar, tarafından altüst edilmişti. Etki alanları Kafkasya'dan Ukrayna'ya kadar uzanıyordu ve Bizans için bir yüzyıl boyunca ciddi bir tehlike oluşturacaklardı. Iustinianos aslında onları Hunların bir asır önce yaptığı gibi, başka halklar (Kutigurlar, Utigurlar ve Anteler) üzerinde hâkimiyet kurmaya başladıkları Kuzey Tuna'ya çekerek, Bulgarlar ve Antelere karşı kullanmak istedi. Pannonia'daki müdahalelerinde Lombardlar ve Gepitlerle karşı karşıya geldiler. Sonuç, Lombardların terk edişi ve Gepitlerin boyun eğmesi oldu ve İmparatorluk fırsattan istifade 538'den beri sonuncuların ellerinde olan Sirmium'u ele geçirdi. Tisza Havzası'nda Hun Devleti'nin kuruluşu gibi, Pannonia da Baian Han liderliğinde Avar Devleti'nin merkezi haline geldi.

Bu yeni güç tarafından tehdit edilen Alboin komutasındaki Lombardlar, Narses'in paralı askerleri olarak 552'de gitmiş oldukları zengin İtalya'da servet aramak üzere 568'de yola çıktı. Narses o sırada II. Iustinos tarafından görevinden uzaklaştırılmıştı ve zaten yetersiz olan savunma gafil avlanmıştı: Lombardlarla müttefikleri Sakson ve Cermenler 569'da Venedik'in büyük bölümünü, Liguria ve hatta Milano'yu ele geçirdi. Sadece Ticinum (Pavia) 572'ye kadar dayanabildi. Bizans birkaç garnizonla, Tyrrenia (San Antonino) ve özellikle Ravenna civarındaki kıyı bölgelerinde veya Venedik lagünündeki adacıklarda (Aquilas Patriğinin sığındığı Rialto gibi), Roma ve Napoli'de pozisyonunu korudu. Ancak 572'de Spoletium'da yerleşen Lombardlar, Via Flaminia'yı ve Roma ile Ravenna arasındaki iletişimi kesti. Tekrar kurabilmek için Bizanslılar yeni bir yolu, Perugia Dükalığı'ndan geçen ve Roma ile Rimini'yi birbirine bağlayan Via Amerina'yı güçlendirdi. Başka Lombardlar, Benevento yakınlarında başka geniş bir bölgeyi kontrol etti ve Roma ve Calabria (Puglia) ve Bruttium (şimdiki

Calabre) arasındaki coğrafi devamlılığı kesintiye uğrattı. Bu Ortaçağ İtalyası'nın parçalanmasının, Bizans'ın İtalya'yı savunmada yapayalnız bırakmasının, Tiberios'un tahta geçişi sırasında (578) Roma tarafından sunulan 3.000 altını reddedip, Senatoya bu meblağı Lombardların Pers Savaşı'nda askere alınması veya Lombardlara karşı Franklara ödeme yapılması için harcanması aklını vermesinin başlangıcıydı.

572 yılında Perslerle barışı bozmanın hiç de sırası değildi. Bununla birlikte II. Iustinos 562 antlaşmasının hükümleri gereği, ödemesi gereken yıllık haracı ödemeyi reddetti ve ordularını Persarmenia'da Hüsrev tarafından Zerdüştlüğe zorlandıkları için isyan eden Hıristiyanlara yardıma gönderdi. Pers yanıtı sert oldu: Apameia yağmaya açıldı ve halkı sürgün edildi, Dara kalesi 573'te alındı. Daha gerçekçi olan Sophia ve sonra Tiberios 30.000 *solidi* karşılığında Mezopotamya ile sınırlı olan bir barış satın aldı ancak husumet Armenia'da devam etti. *Excubites*lerin lideri Maurikios, kazandığı başarılar sayesinde Dara karşılığında Armenia ve Iberia'nın Perslere dönmesi temelinde daha makul bir barış elde edebildi. Ancak Hüsrev 579'da öldü, ardılı Hürmüz silahları bırakmayı reddetti ve savaş uzadı.

Aynı zamanda Balkanlarda (bkz. böl. XI) Tiberios benzer bir gerçekçi siyaseti uygulayarak, barışı Avarlardan yılda 80.000 *solidi*ye satın aldı (Menandrius, fr. 63) ve Sklavenler'e 578'de müdahale etmelerini sağladı. Avarlar görünüşe göre 571'de ve 578'de Tuna'nın güneyine belgelerde görünmeyen, ancak arkeolojik bulguların, özellikle de bir seri para gömüsünün doğruladığı akınlar düzenledi [Popoviä, 862-865 ve böl. XI]. Birkaç sene içinde saldırılar tekrarladı. Üç senelik bir kuşatma sonrasında Avarlar Sava üzerindeki köprübaşı, Balkanların anahtarı Sirmium'u (582) ele geçirirken, yeni bir Slav dalgası "Hellas'ın (Yunanistan) güneyine (büyük ihtimalle Mora Yarımadası) yerleşemese de sızmayı başardı. Efesli Yuhanna'nın aktarımına göre: "(II.) Iustinos'un ölümünden üç yıl sonra, haşmetli Tiberios hükümdarken, lanetli ulus Slavlar... tüm Hellas'ı, Thessalia eyaletini ve Trakya'yı geçti, birçok şehir ve mülkü talan etti... Bu dört yıl sürdü... Slavlar yerleştiler ve ilahi iradeyle yayıldılar... bugün bile (584) Roma topraklarında kurulmuş ve yerleşik durumdalar... öldürüyor, yakıyor, altın, gümüş ve at sürüleri çalıyorlar" (*Hist. eccl.* VI, 25, çev. H. Grégoire, alıntılayan ve yorumlayan Avraméa, 834, 68-79).

MAURIKIOS VE DOĞU VE BALKAN SINIRLARINDA GÜÇ DENGESİ (582-602)

Aslen Kapadokyalı maharetli bir asker, bu konulardaki bilgi dolu bir elkitabı olan *Strategikon*'un (iktidarının sonunda 452 yılında kendisi tarafından kaleme alınmış), yazarı Maurikios, kızı Konstantina'yı eş olarak kendisine veren Tiberios tarafından sezar ilan edildi. Tiberios'un öldüğü akşam da imparator oldu. Bir sonraki sene, kehanetlerde hanedana geleceği bildirilen, Theodosios adıyla vaftiz edilen, erkek bir varisin doğumu ile Arkadios'tan beri tüm hükümdarları etkileyen kısırlığa son verdi. Maurikios değişik dış tehditlere, zor bir finansal duruma da çare bularak, karşı koymaya çalıştı ve Afrika ve İtalya'nın yönetimini, devlet yönetimi ve orduyu birleştiren bir valiye (Eksarh) bıraktı [Diehl, 203-204; Whitby, 231]. Bu şekilde elde edilen, özellikle Persler karşısındaki başarı ve Balkanlardaki direniş, göreceğimiz gibi devrilmesine yol açacak genel felaketle çelişir niteliktedir.

Afrika'da, II. Iustinos zamanında vilayete büyük zararı dokunan, vebanın geri dönüşüyle aynı zamana denk gelen Mauri isyanı, Vali Gennadios tarafından önlenebilmiş görünür. Büyük Gregorius onu bölgeyi tehlikeden arındırdığı için kutlar [Diehl, 204, 481-482]. Döngüyü izleyerek giderek artan sayıda altın paranın basımı, yerel durumun düzeldiğini kanıtlar. İtalya'da halen bölünmüş durumda olan Lombardlar birkaç başarı elde eder. Frank ittifakı (Childebert Lombardlara 588 ve 590'da saldırır) sayesinde Eksarh Romanus Altinum'u, Mutina'yı (Modena) ve Mantove'yi yeniden fetheder ve Parma, Plaisance ve Regium (Reggio Emilia) düklerine itaat ettirir (Paul Diacre, *Hist. Lang.* III, 16, 18, 22, 28-29).

Pers cephesinde değişik komutanlar, imparatorun kayınbiraderi Philippicos, Priskos et Komentiolos, Armenia'nın kontrolünü sağlamlaştırır ve Yukarı Mezopotamya'ya yapılan saldırıları savuşturur. Özellikle Bizans Sasanilerin iç karışıklıklarından (Hormizd'e karşı Vahram isyanı, 590'da II. Hüsrev'in babasının yerine geçmesi) istifade eder. Vahram'a karşı II. Hüsrev'i desteklemenin karşılığında Maurikios, Dara ve Martyropolis'i (Mayyafarikin) alır ve Iberia'nın (Şimdiki Gürcistan'ın merkezi) ve Persarmenia'nın (Araks Vadisi ve Van Gölü'nün batısı) kontrolünü ele geçirir. Sınır böylece VI. yüzyıl başındaki duruma geri dönülür ve dahası Batı Türkleri'nin kağanı ile yapılan anlaşma Maurikios'a Doğu sınırında nefes aldırmış, Balkanlarda avantaj sağlamasına izin vermiştir.

Trakya ve Illyricum, yıkıcı ataklara karşı durmaya devam eder. Sirmium'un düşüşünden sonra, Tuna cephesi her yönden aşılır.

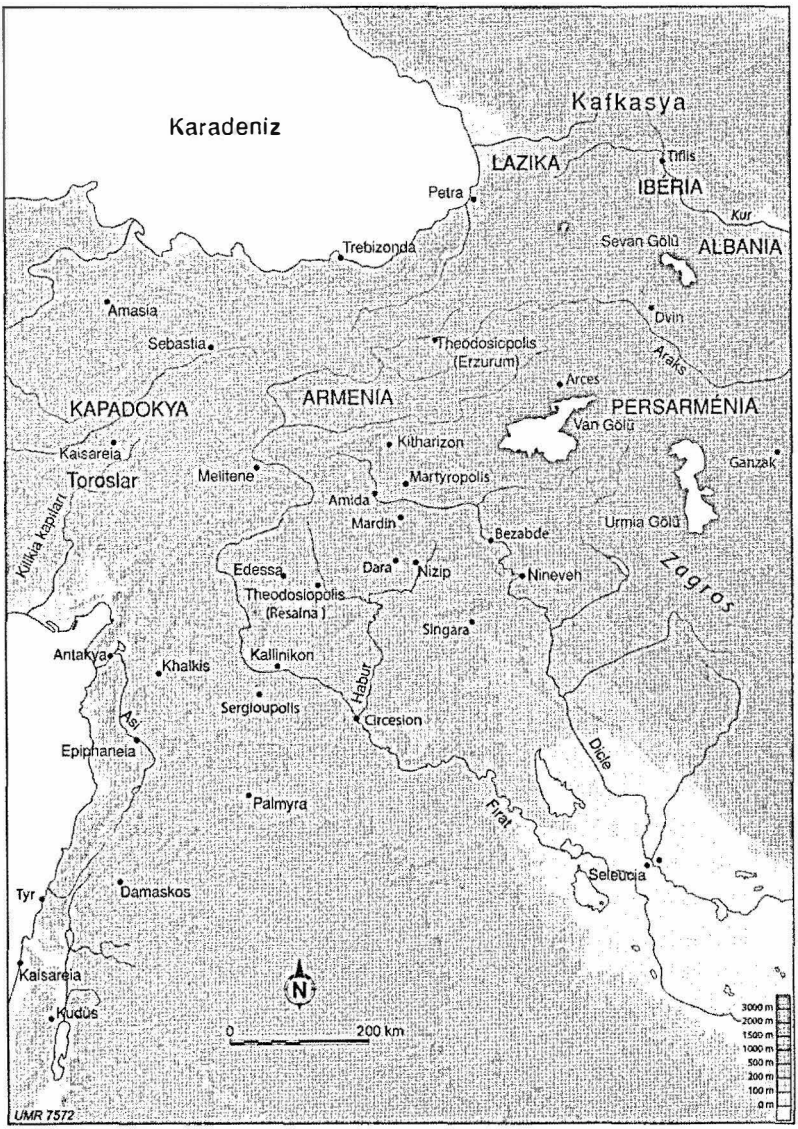
585'te Trakya'dan geri püskürtülen Slav gruplar Atina'yı ve sonra 586'da Korint'i yağmalar, Selanik kuşatmasında başarısız olsa da, Yunanistan'da, Mora Yarımadası da dahil olmak üzere, yerleşmeye başlar [Lemerle, 220]. Bu arada Avarlar, 100.000 *solidi*lik haracın ödenmesine rağmen, Pannonia'dan Karadeniz'e yayılır ve Ankhialos'u ele geçirir (584?). Karşılığında 590'da Pers Savaşı'nın bitmesi ile artan Bizans kuvvetleri, Tuna'nın kuzeyinde Pannonia'da veya Oltenia'da çarpışarak Avarlar ve Slavları savunmaya geçmeye zorlar ve Demirkapı'nın kontrolünü sağlar. Nehir üzerinde tekrar sınır oluşturulur (bkz. böl. XI).

Ancak durum bu kazanımı kırılganlaştırır. Daha 593/594'te Maurikios Balkan ordusunun maaşının bir kısmını mal olarak ödemek isteyince isyan başlamıştı. 602 sonunda Kuzey Tuna'da kışlamak için emir verdiğinde (bu mevsimde daha görünür olan Slavlara daha rahat hücum edebilmek için *Strategicon*'da (452, XI, 4, 82) salık verdiği bir taktik), ordular yine ayaklanarak Yüzbaşı Phokas'ı imparator ilan etti ve başkente yürümeye başladı. İsyan buraya, zaten yılın başında ekmek kıtlığı ciddi olaylara neden olduğundan, kolayca sıçradı. İmparator 22 Kasım'da ailesiyle birlikte Kadıköy'e kaçtı, 23'ünde Phokas, geleneklere uygun olarak Hebdomon'da imparator ilan edildi, 27'sinde Maurikios, oğullarının katledilişi seyrettirildikten sonra, kellesi alınmak suretiyle öldürüldü. Cesetler denize atıldıktan, sonra bedenler orduya sergilenmek üzere Hebdomon'daki Mars Meydanı'na getirildi. Oğlu Theodosios başka bir kiliseye sığındı ve o da öldürüldü. Ancak kaçıp Kholkhis'e sığındığı söylentisi yayıldı. "II. Hüsrev bu tiranlıktan (zorla tahtı ele geçirme) savaş başlatmak için faydalandı... ve bu Romalılar ve Perslerin refahının sonu oldu. Çünkü Hüsrev İmparator Maurikios'un mutlu hatırasını savunmaktan kaçındı. Böylece Pers Savaşı başladı." (Théophylacte Simocatta, 193, VIII, 6-15).

PHOKAS VE SON PERS SAVAŞININ BAŞLANGICI (602-610)

324'ten beri ilk defa böylesine "kanda yüzülmüştü" (*Doctr. Jacobi*, 288, III, 12). Daha sonra da tekrar edecek (Herakleios ve II. Iustinianos zamanında) bu istisnai olay, VI. yüzyıl sonunda başkente yakın olan Tuna ordularının çıkardığı ayaklanmaların sebep olduğu şehir şiddetinin artması ile açıklanabilir. Bir dizi komplo teorisine inanan Phokas, kendisine kaynaklarda (*Chron. Paschale*, 174, 696-697) atfedilen tiran lakabını sonuna kadar hak etmek için teker teker Maurikios'un dul eşini, kızlarını, gelinini, *magister militum* Germanos, bölge valisi

Theodorios ve başkalarını katleder. "Hizipler" arasındaki kavga ve Maviler (Maurikios taraftarları) ile 602'de Phokas'ı destekleyen Yeşillerin arasındaki zıtlaşma, zirve noktasına ulaşarak, diğer kentlere de yayılır (*Mirac. Dem.*, 220, Kit. I; *Doctr. Jacobi*, 288; Liebeschuetz, 571, 249-283).

Harita 2. Bizans ve Pers İmparatorluğu Arasında Doğu Bölgeleri

Dış güvenliği sağlamak böyle bir siyasi ve toplumsal çerçevede elbette güçtü ve Maurikios'un kazanımları da korunamazdı. İtalya'da Kral Agilulf (590-616) Po Ovası'ndaki Lombard kazanımlarını birleştirdi ve hatta Bizans aleyhine genişletti. Eksharkh Smaragdus bu oldubittiyi, 604-605'te imzalanan bir antlaşma ile kabul etmek zorunda kaldı. Illyricum'da orduyu doğuya geçirebilmek için Avarlara yeni bir haraç ödenmeye başlandı. Sklavenler bundan tüm vilayeti talan etmek için faydalandı: Sadece Selanik güçlü surları sayesinde, muhtemelen 604'te gerçekleşen, 5.000 askerlik sürpriz bir saldırıya dayanabildi (*Mirac. Dem.* I, 12; Lemerle 220, 69-73).

Elbette en önemlisi, Perslerle savaş tekrar başlamıştı. Maurikios'un devrilmesi Hüsrev'e kendisi tahta geçerken Bizans'ın yardım etmesi için verilen ödünleri telafi etme fırsatı tanıdı. Başka bir anlatıya göre ise Hüsrev Maurikios'un oğlu, Theodosios tarafından kendisine yapılan yardım çağrısına cevap vermedi. Doğru ya da yanlış, Bizanslılar, ama özellikle Narses tarafından Mezopotamya orduları komutanı olarak tanınan aynı Theodosios, Bizans topraklarına Pers ordularıyla girdi. Armenia'da birçok ordu komutanı Theodosios'u tanıdı ve ona Anadolu'ya geçiş imkânı sağlayan, Kitharizon ve Erzurum gibi, 607'de düşen başlıca kaleleri teslim etti. Mezopotamya'da Hüsrev'in kendisi saldırıyı yönetti. 604'te Dara uzun bir kuşatma sonunda düştü, 608-610'da sıra Diyarbakır ve Ra's Ayn ile Tur Abdin'de Fırat sınırının kalesi olarak duran Mardin'e gelmişti, son olarak 609'da Urfa teslim oldu (Flusin, 180).

Bu süre zarfında Konstantinopolis'teki komplolarda öngörülenlerden bile önemli bir ayaklanma Kartaca'da 608 yazında Afrika Valisi Yaşlı Herakleios'un kışkırtmasıyla çıktı. Davasına Mısır'dan destek aramak için yeğeni Niketas'ı İskenderiye'ye gönderen Herakleios, Roma'ya yıllık erzak taşıyan donanmayı da alıkoyarak, yiyecek ikmalini tehlikeye düşürdü (Jean de Nikiou, 107-109). Phokas tarafından gönderilen *comes Orientis* Bonosus, Mısır'ı geri almayı başaramazken, Kıbrıs'ta da isyancılar yönetimi ele geçirdi ve Kartaca'dan gönderilen Vali'nin oğlu Herakleios yönetimindeki donanma Konstantinopolis semalarında 14 Eylül 610 günü boy gösterdi (*Chron. Pasblm.*, 699-700; Théoph., 298-299). Elimizde olan bölük pörçük belgeler, Grierson [210] tarafından paralar üzerinde yapılan araştırmalar ile tamamlanmıştır: Bu paralarda başkaldıran Yaşlı Herakleios ve oğlu (ikisi birlikte veya genç Herakleios tek başına), İmparatorluk sembolleri olmaksızın ancak konsil sıfatıyla temsil edilmiştir. Tüm madenlerden (altın, gümüş, bakır) bir tam seri tarihlendirilmiş para,

Kartaca, İskenderiye, Kıbrıs ve İskenderun'da 608-610 arasında basılmıştır. Kurşun mührün üzerinde *D(o)m(ini) (H)eraclii c(onsules)* sıfatına da tanıklık edilir. [Morrisson, *Festschrift P. Speck*, Berlin, 2001]. Bu onay, vergilerini "geri verdiği" iki zengin vilayet tarafından desteklenen isyanın başarısından şüpheye düşmediğini ortaya koyar. Yeşiller Afrika donanmasına limanda geçit verir. 610'da Phokas, Herakleios'a teslim edilir ve birçok yandaşıyla birlikte katledilip, kafası ve elleri sopaya geçirilerek Mese'de halka sergilenir (*Chron. Paschal.* 700-701).

HERAKLEIOS PERSLERİN SURİYE VE MISIR'I FETHİNE KARŞI

İç savaş elbette ki Pers ilerleyişini kolaylaştırdı ve Fırat 7 Ağustos 610'da aşıldı; 8 Ekim'de Şahrbaraz Antakya'yı, 15'inde Apameia'yı aldı. Emesa (Humus) 611 ve Damaskos (Şam) 613'te teslim oldu. Hüsrev gerçek ya da sahte Theodosios'u desteklemeye devam etti ve yeni imparatoru tanımayı reddetti. Şain komutasındaki Persler, Armenia'dan Kapadokya'ya ilerledi ve Kaisareia'yı ele geçirdi. Bizans tarafından kuşatılan Şain 612 yazında şehri bıraktıysa da Herakleios ve Niketas tarafından 613'te yapılan saldırılar Antakya'yı ele geçirmeye yetmedi. İmparator, Kilikya Kapılarından geri çekildi (Gülek Boğazı) ve Tarsus ve tüm Kilikya'yı Perslere teslim etti. Şimdi tüm Suriye'yi eline geçiren Şahrbaraz, Filistin'e müdahale edebilirdi.

Savunmasız kalan başkent Caesarea Maritima kapıları açtı. Mayıs veya Haziran 614'te, kumluk alanları su basması ve bir pogromun noktaladığı üç haftalık bir kuşatmadan sonra, –müzakerede ısrar eden patriğin arzusu hilafına– Persler Kudüs'e girdi. Kent katliam ve yağmaya açıldı; kaynaklar 17 ila 90.000 kurban olduğundan bahseder ve bir o kadar da tercihen nitelikli erkeklerden seçilen sürgün vardır. Zamanın Hıristiyan kaynakları ve Theophanes (I, 301) Yahudiler tarafından burada ve Filistin'in genelinde, Perslere yardım edildiğinden bahseder ancak bu yardımın VII. yüzyıldaki polemik çerçevesini bize çizmez [Flusin, 180; Cameron, 201]. Özellikle Gerçek Çarmıh emanetleri Hüsrev'e gönderildi ve o bunları "onurlandırmak için" Ctesiphon'da inşa ettirdiği yeni hazinede, kutsal kâselere koydurdu (*Anon. de Guidi*, 22). Constantinus ideolojisine göre İmparatorluk'un zaferleriyle bağdaştırılan bu kadar kutsal bir emanetin kaybı, tam bir hezimetti. Dolayısıyla, iktidar bu kaybın acısını, Konstantinopolis'teki çarmıhtan kalan ve felaketten kurtarılan diğer emanetleri yücelterek telafi etme yoluna gitti (*Chron. Pasch.*, 704-705).

Bir kez Filistin işgal edilip gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra [*Pers Aziz Anastasios'un Hayatı* (180) isimli eser iktisadi hayatta devamlılık ve birkaç yıl geçtikten sonra mutlak hoşgörü gözlemlendiğini söyler] Persler Mısır'a sızar ve İskenderiye'yi 619 yılında uzun bir kuşatma sonunda ele geçirir. Kilisenin imkânlarını kullanarak Suriye'den gelen sığınmacıları destekleyen Patrik "Hayırsever" Ioannes (610-617) bu kez kendi sürgün edilir ve doğum yeri olan Kıbrıs'ta ölür. Persler artık İmparatorluk'un en zengin bölgelerini ellerine geçirmiştir ve her yerde fetih sonrasının önlenmesi imkânsız şiddet olaylarından sonra, Armenia hariç, sivil valiler *(marzban)* yörenin (tercihleri daha çok Monofizitlerden yana olan) ileri gelenleri ile işbirliği yaparak önceki yönetim ve vergi sistemini korumuşa benzer. Ayrıca Bizans altın parası ve bakır bozuklukların ve tamamlayıcı olarak da alışveriş faaliyetleri için olmazsa olmaz, yerel taklit *follen*in (bronz para) da kullanılmasına hoşgörü göstermişlerdi [Foss, The Persian Near East (602-630) and its coinage, Önsöz H. Pottier, *Le monnayage de la Syrie sous l'occupation perse (620-630)*, Cahiers Ernest-Babelon, 9, Paris, 2003].

Küçük Asya'da Pers yayılmasının ilk on beş yılının kronolojisini tekrar inşa etmek zor olsa da, yeni incelemeler oldukça aydınlatmıştır. Şain, Marmara Denizi'nin Asya yakasında, Konstantinopolis'in karşısındaki Kadıköy'e 615'te ulaşmıştır. İmparator, senato aracılığıyla müzakereler başlatmaya çalışmış bu amaçla Hüsrev'e beyhude yere elçiler göndermiştir. Pers akınları plato ve kıyılarda sürmüş, 620 veya 622'de Ankyra'nın, 622 veya 623'te Rodos'un alınması bu yıllara damgasını vurmuştur. Birçok yerleşim yerinde yıkım izleri ve terk edilmiş hazinelerin varlığı, Kyzikos'taki (şimdiki Erdek civarı) bölge darphanelerinin 616-626'da, Nikomedeia'dakilerin 619-626 arasında kapanması, aynı dönemde para buluntularının yok olması, Pers işgalinin göstergeleridir. Genel yıkım, hafife almayı veya tek tek olayları tanımlayabilmeyi, örneğin Efes'te deprem veya Sardes'te çarşıyı yutan yangın gibi, zorlaştırır (olayların yerli yerine oturtulmasında Yunan, Ermeni ve Süryani kaynakların arkeolojik ve nümizmatik incelemesi için bkz. Foss, 207; Stratos, 229, I; Flusin, 180; *Chron. Pasch.*, yorum Whitby, 174; Ps.-Sebeos, yorum Howard-Johnston, 190 ve Russell'ın geniş kapsamlı incelemesi, 920).

Perslerle savaşa odaklanmak için İmparatorluk Avrupa'daki vilayetlerin savunmasını kendi güçlerine terk eder. Balkanlarda, 602 savunma hattının geri çekilmesinden sonra, iç savaş ve donanmanın yetersizliği Slav akınlarına kapıyı açar ve zaten ıssızlaşmış bölgelere yerleştirilmelerine neden olur. Tek bir ağaç kütüğünü oyarak tekne

yapmayı *(monoksylon)* icat ettiklerinden, deniz üzerinde savaşıp, tüm Teselya ve adalarını, Mora Yarımadası, Kikladlar, Achaia, Epirus ve Illyricum'un büyük bölümünü, Asya'nın bir kısmını talan eder ve birçok şehir ve vilayetin boşalmasına neden olurlar (*Mirac. Dem.* II, 1, § 179). Salone 615'te alınır ve Bizans artık birçok Illyricum sakininin sığındığı ve ilk kuşatmaya "sağlam surları sayesinde" dayanan Selanik de dahil, birkaç sahil şehrini elinde tutar (Nikioulu Ioannes, böl. 109). Bu arada Avarlar Naissus (Niş) ve Serdica'yı (Sofya) 614'te ele geçirir böylece Illyricum'un tüm kuzeyini ele geçirir ve Yunanlıları Sirmium'a sürer. 618'de Avar ve Slavlar birleşip tekrar Selanik'i kuşatırsa da, şehir yine direnir [Lemerle, 220; Popoviä, 862 ve 863].

HERAKLEIOS'UN ARMENIA'DAKİ KARŞI ATAĞI VE PERSLERE KARŞI KAZANILAN ZAFER (623-630), BALKANLARIN SLAVLAŞMASI

620'lerin başında durum ümitsiz görünüyordu: hazine tamtakırdı, *rogai* 616'dan beri yarıya inmişti, 618'de de *annonae* vergisi kaldırıldı. 621'de kilisenin hazinesinin büyük bir kısmını verdiği borç eritilerek para basıldı ve Perslerle savaşın finanse edilmesinde kullanıldı. Herakleios Avar cephesinde barışı satın almayı denedi. Bununla birlikte Avarlar, Heraclea'ya (şimdiki Policoro) antlaşma yapmaya giden Herakleios'un, Konstantinopolis'ten uzaklaşmasını fırsat bilerek şehri ele geçirdi. Uzun Sur'u geçtiler ve başkentin dış mahallelerini talan ettiler, kiliseleri yağmaladılar ve sayısız esir aldılar (623). Bu kötü "Avar sürprizi"ne rağmen; ki böyle ortaklara güvenilmemesi gerektiğini ispatlıyordu, 200.000 *nomismata*lık yıllık haraç kendilerine bağlandı.

"Böylece Herakleios, kamu işleri böylesine üzüntü ve anormallik derecesine vardığından..., kanunlara aykırı bir şey yaptı..., yeğeni Martina ile nikah kıydı..." (Nicéphore, *Breviarium*, éd. Mango, § 10-11). İlk evliliğinden, imparatorun 611 ve 612'de doğan bir kızı, Epiphania/ Eudoksia ve bir oğlu, Herakleios Konstantinos vardı. İkisi de 612'nin sonlarına doğru, anneleri Eudoksia'nın ölümünden hemen sonra taç giydi. Her ikisi de paraların üzerinde babaları ile birlikte boy gösterdi. Herakleios'un yeni evliliği patrik tarafından ensest olarak değerlendirilse de, hiç kuşkusuz on senelik dulluktan sonra evlenmesinin nedeni tek bir varise bel bağlamak yerine yeni varisler yaparak hanedanın devam etmesini garantiye almak endişesiydi.

622'de Anadolu'da Şahbaraz'a karşı yapılan sefer başarılı olduysa da Avarlar nedeniyle kazanım pekiştirilemedi. Herakleios, yanında bu dört sene zarfında kendisine birçok çocuk verecek karısıyla bir-

likte 25 Mart 624'te Doğu'ya doğru yola çıktı. Bu bir dizi önemli savaşta, Herakleios'un askeri dehası iyice belirginleşti. O sırada Küçük Asya'nın batısında toplanmış olan Persleri arkadan vurmayı düşündü ve Armenia'dan geçerek ordularını Mezopotamya'da ilerletti, Hüsrev'in Şahrbaraz'ı çağırmasına neden olacak bir adım atarak, Ganzak yakınlarındaki ateş tapınağını yaktı. Öngördüğü üzere Iberia'ya (Gürcistan) geçmesi Pers orduları tarafından engellenince, Herakleios Persleri şaşırtarak kışın Güney'e, Trtu Vadisi ve Sevan Gölü'nden geçerek çekildi ve iki Pers ordusu karşısında zafer kazandı. Ancak Şahraplakan ve Şain'in orduları hâlâ peşinde ve müttefikleri Lazlar ve Abasgeler tarafından terk edilmişken, Araks'ı geçerek Pers Armenia'ya girdi. Ermeni askerlerin kışı geçirmek üzere ordudan ayrılmasını fırsat bilerek, Şahrbaraz'ın Arces (Van Gölü'nün kuzeyi) kampını bastı ve büyük ganimet elde etti (Şubat 625). 625 Baharı ve Yazı'nda Şahrbaraz'ın geri çekilen ordularını rahatsız etmeye devam etti. Küçük Asya'nın denetimini ele geçirdi ve rahat bir nefes alan ordu buradan Kuzey Kafkasya Türkleriyle birlikte hareket ederek, Pers ordusuna son bir darbe vurdu. 626'da gafil avlanma sırası Herakleios'taydı: Hüsrev, Şahrbaraz'ı, Valens kemerini kesip, şehrin dışındaki yerleşimleri talan eden Avaroslavlar ile eşgüdümlü olarak Konstantinopolis üzerine yolladı. Ancak Herakleios tarafından gönderilen yardım kuvvetleri şehre ağustosta ulaştı ve Bizans donanması Slavların Kadıköy'deki Pers ordusunu Avrupa yakasına taşıması gereken, *monoksylon*larını yaktı. Patrik Sergios, Blakherna'da[9] bulunan Bakire Meryem ikonunu ayinle taşıyarak, kale bedenlerinde savaşanları şevke getirdi, şehri teslim etmeyi reddetti ve ağustos ayında kuşatma kalktı. Bu mucizevi kurtuluş, Bakire Meryem onuruna Akatistos (Ayakta Söylenen) ilahisinin giriş dizelerinde (*proemion*) kutlanır, daha eski bir ilahi (*kontakion*) bu olay sebebiyle tekrar düzenlenmiştir.

Konstantinopolis kuşatmasının başarısız olması Batı'da ve Doğu'da bir dönüm noktasıdır. Balkanlarda Avar üstünlüğü eriyip gitmiştir: Slavlar, yöneticileri Avarlara karşı ayaklanıp, Mora Yarımadası'na sızar ve Ege'de yaptıkları talanlara devam eder. Arkeoloji, bu yerleşimi doğrular ve VII. Konstantin'in birbiriyle bağlantılandırdığı, vebanın 746'da yeniden hortlamasından önce, "tüm [Yunanistan ve Mora Yarımadası] Slavlaşır" (*De Thematibus*, 91). Doğu kıyısında, adalarda ve kendini savunabilen *polis*lerde ise Bizans varlığı devam eder [Avraméa, 834].

9. Blakherna, Meryem'in elbise ve eşarbından parçalara sahip olduğu için Konstantinopolis'in en kutsal ibadet yerlerinden biri idi. (ç.n.)

Kuzeyde, şimdiki Çek ve Slovak topraklarında, Tacir Frank Samo yönetiminde, Thuringe Frankları ve Avarlara da tehdit oluşturan bir Slav kabileleri federasyonu kuruldu. Yine bu dönemde Karpatların kuzeyinden (Şimdiki Silezya ve Galiçya) gelen ve Sava'nın güneyinde yerleşen Hırvat ve Sırpların Hıristiyanlaştırılması konusundaki ilk uğraşlar başladı. Avarlara karşı yardım etmeleri karşılığında Herakleios tarafından Drava ve Adriyatik arasındaki fethedilen topraklara, şimdiki Sırbistan ve Hırvatistan'a iskân sözü verildi (*De Adm. Imperio,* böl. 30-32). Dolayısıyla Herakleios'un yönetimi, bölgenin tarihinde çok belirleyici sonuçlara neden oldu. Ayrıca, İtalya ve Konstantinopolis arasındaki kara iletişiminin kesilmesiyle, tekinsizlik ve "Barbarlaşma", Latince ve Yunanca konuşan halkların yok olması, diğer etkenlerle beraber, Yunan ve Latin topluluk ile Doğu ve Batı'nın giderek daha fazla birbirine yabancılaşmasına neden oldu.

Bizans diplomasisi, Avarlar ve Perslere karşı başka müttefikler bulmakta gecikmedi. Bunlar kuzeyde 619'da vaftiz olan ve patrisyenlik verilip Dinyeper üzerine yerleştirilen Kuvrat'ın Unugur-Bulgarlar'ı (kaynaklarda "Hunlar"), kuzeydoğuda Batı "Türk"leri ve şefleri T'ong Yabgu Kağan'dı. Herakleios'un, büyük kızını nişanlayacak kadar ileri gittiği bu sonuncunun yardımıyla, Iberia'ya tekrar saldırdı (Tiflis'in alınması) ve Perslere kuzeyden hücum için stratejik bir nokta olan Albania'yı (şimdiki Azerbaycan) ele geçirdi. 627 Eylülü'nde Artopatene'e girdi, Zagros'un güneyine dolandı ve Dicle Nehri üzerindeki Nineveh'de 12 Aralık 627'de yapılan savaşın tartışmasız galibi oldu. Bu hezimet darbeye neden oldu: Hüsrev öldürüldü ve yerine tahta geçen oğlu Kavad (Siroe) bir elçi göndererek barış istedi. Herakleios Konstantinopolis'e zafer töreniyle girdi (628). Bu son seferlerin gelişimi genellikle sonradan yazılan kaynaklarda ayrıntılarıyla anlatılır ve Sebeos, Movsês Dasxuranci gibi çeşitli Ermeni kaynaklarıyla karşılaştırıldığında Theophanes'inki gibi çarpıtılmış olduğu görülür. [Howard-Johnston, 190, 212 ve Zuckerman, 236 ve 237]. Müzakereler sonucunda 602 sınırının tekrar geçerli olması (yani IV. yüzyıl sınırı) ve Gerçek Çarmıh'ın geri verilmesi kararlaştırılır. Ancak hâlâ Suriye'de konuşlanmış olan kudretli kumandan Şahrbaraz, Kavad'ın yerine henüz geçmiş olan (Ekim 628) genç oğlu Şah Ardaşir'e itaat etmeyi reddeder: Yeni müzakereler başlatılır ve Herakleios'un bir oğlu Şahrbaraz'ın kızıyla nişanlanarak ittifak mühürlenir. Böylece Pers orduları Mısır ve Suriye'ye, "bir damla kan akmadan" çekilir ve Şahrbaraz Ctesiphon'da iktidarı ele geçirir. Kudüs'e giden ilk ve tek Hıristiyan imparator olan Herakleios, 21 Mart 630'da kente törenle yürüyerek girer ve "Kurtarıcının hayat veren çar-

mıhı *oikoumene*nin güvenliğini sağladığı eski yerine yerleştirir" (*Retour des reliques*, éd. Flusin, 180, I, 99). Böylece Herakleios, ikinci bir Constantinus olur. Perslere karşı kazanılan zafer, bir haçlı seferiymişçesine dini bir boyut kazanmıştır.

İSLAM'IN YÜKSELİŞİ VE ARAP FETHİNİN BAŞLANGICI (631-641)

Hem güç hem de diplomasi yolları kullanılarak, Pers İmparatorluğu'na karşı kazanılan zafer, 620'de Bizans İmparatorluğu'na saygınlık kazandıran kayda değer bir başarıydı. Ancak İmparatorluk 600'lerdeki durumuna dönebilmeyi ne başardı ne de umut etti. Balkanlar ve Küçük Asya Pontus kıyıları dışında kaybedilmiş, fethedilen büyük şehirler yağma ve talan edilmiş, bu da yetmezmiş gibi büyük depremlerle sarsılmıştı; finansal açıdan kilise tarafından açık kapatılmış ve bu kuruma ağır şekilde borçlanılmıştı. Kültürel birlik, iletişimin güçleşmesi ve şehir hayatının mahvolması nedeniyle bitmişti ve Pers işgalciler tam tersine yerel kiliselerin bağımsızlığını desteklediğinden, dini bölünmeler ya devam etmiş ya da daha da ağırlaşmıştı. Dini birlik geçmişte olduğu gibi İmparatorlukça amaçlanıyordu ve yeni Monofizitlerle Kadıköycüleri uzlaştırmak için cesur adımlar atılıyordu. Konstantinopolis ve İskenderiye patrikleri 620'den bu yana ayrıştırılamaz şekilde tanrısal ve insani olan tek bir işleyiş (enerji) öğretisini ortaya atmıştı. Sadece Ermeni, Süryani ve Mısırlı Monofizitlerin bir bölümü bu öğretiye uymayı kabul etti. 634'ten 638'e kadar Kudüs Patriği olan Filistinli rahip Sophronios, Konstantinopolis patriğinden İsa'da bir ya da iki işleyiş olduğunu iddia etmeyi yasaklayan yeni bir inanç bildirisi yazmasını sağlamayı başardı. 638'de Herakleios 639'da toplanan bir konsil tarafından kabul edilen ve Monothelizmi zorla kabul ettirmeye çalışan *Ekthesis*'i ilan ederek iki tarafın, hem papa hem de Monofizitlerin tepkisini toplayarak kendisinden sonraki hükümdarların işini zorlaştırdı (böl. II).

İmparatorluk böylece tükenmiş dermanıyla, yeni bir din olan İslam çatısı altında birleşen Arap kabilelerin yükselişiyle karşı karşıya geldi. Bu deneyimli savaşçı kabileler, uzun zamandır Suriye-Filistin sınırlarında (karş. böl. III, V ve XIII) veya mevcut imparatorlukların anlaşmazlıklarında müttefik güç olarak (Pers tarafında Lakmiler, Bizans tarafında Hıristiyan Gassaniler) önemli rol oynuyordu ve birçok Arap güneydeki şehirlerde yerleşik düzene geçmişti. Kureyş kabilesinin Haşimi kolu, kervan ticareti ve hac merkezi (Kara Taş/Hacerü'l-Esved İslam öncesi dönemde de kutsal bir kaya idi) Mekke'yi elinde tutuyor-

du. İlk dönemde Muhammed kabilesini reform yapmaya çağırdı; anlaşılmayan ve iktidardaki klan tarafından dışlanan Muhammed 622'de Medine'ye göç etti (Hicret –sürgün– İslam takviminin başlangıcı kabul edilir). Burada yavaş yavaş Yarımada'nın Hıristiyan ve Yahudi çevrelerinden emanet alınmış kutsal kitapları birleştiren ve yeniden yorumlayan tektanrıcı öğretisini yaymaya başladı. Askeri gücünü, Mekkeli kervancılara, düşman şehir ve kabilelere karşı gazada kullandı. Yahudiler tarafından peygamber ve İbrahim'in soyundan olarak kabul edilmediği için, onları 624'te Medine'den kovdu. 630'da Medine'nin denetimini ele geçirdi, Necd Hevazin göçerlerine karşı Huneyn'de zafer kazanıp, tüm Batı Arabistan'ı ele geçirdi ve bu tarihten itibaren işbirliği yapmak için Müslüman olmayı şart koştu.

Muhammed 632'de öldü ve yerine geçen Ebu Bekir, Pers Savaşı'ndan sonra iki imparatorluğun da zayıflamış olması ve sınır bölgelerde birçok Arap yaşamasından istifade ederek kuzeye doğru gaza yapmayı doğru buldu. Kuran'ın kâfirlere karşı kutsal savaşa (cihat) çağırması ve ganimet sözü, parçalanmış Arap kabileleri, ilk inananlarla yeni Müslümanları, bir araya getirdi. Karşı tarafın hazırlıksızlığı ve dinsel anlaşmazlıklardan çok (Monofizitlerin Araplara desteği abartılmıştır), Bizans yönetiminden duyulan hoşnutsuzluk sayesinde kolaylaşan Arap fetihleriyle, Basra Körfezi'nden Akdeniz'e kadar tüm Bereketli Hilal'i aynı yönetim altında birleşti. 633'ten itibaren Ürdün ve Suriye'nin, birbiri ardına kaybedilen şehirlerine, 635'te Şam eklendi. 636'da, binlerce Bizans askerinin can verdiği Yermük Savaşı'yla, Suriye ve Filistin'in tamamını Müslümanlar (Sarasenler) ele geçirdi: "Harabiyet felaketi... şehirleri yağmalıyorlar, tarlaları talan ediyorlar, kasabaları alevler içinde bırakıyorlar, manastırdaki azizleri alaşağı ediyorlar... ve tüm dünyayı ele geçirmekle övünüyorlar" diye inler Patrik Sophronios 637'de verdiği Epiphania vaazında (alıntılayan Flusin, 180, II, 358). Altı aylık bir kuşatma sonunda Kudüs 638'de teslim olur. Bu kez Gerçek Haç ve kilise hazineleri zamanında güvenlice Konstantinopolis'e gönderilmiştir. İmparatorluk'un ordu besleyecek hali yoktur, tedbirli bir savunmaya çekilmiştir.

Kadisiye Savaşı 638'de Sasani üstünlüğüne bir nokta koyar. 639'da Amr Mısır'a girer, kıyı şehirlerini fetheder ancak Nil üzerinde Babylon kalesinde (şimdiki Kahire yakınlarında) yoğunlaşmış Bizans direnciyle karşılaşır. Sasani İmparatorluğu'nun yıkılışı Araplara kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu Bizans'a karşı toplama olanağı verir. Takviye kuvvetlerle güçlenmiş Arap ordusu kenti ablukaya alır ve 640'ta Trakya'dan yardıma gönderilen Bizans birliklerini hezimete uğratır.

Patrik Cyrus yıllık 200.000 *nomismata* karşılığında bir ateşkes satın almayı dener ancak imparator tarafından kabul edilmez. Bu arada Caesarea Maritima'nın düşüşüyle Filistin ve Suriye'nin kaybedilişi kesinlik kazanır.

Ocak 641'de Herakleios yirmi senelik bir çabanın heba oluşunu görecek kadar geç ölür. Yerine ise melez ve bölünmüş ardıllar bırakır. Zira 638'de ikinci karısından olan oğlu Heraklonas'a taç giydirmiştir ve vasiyetinde onun iktidarı "eşit şekilde" üvey kardeşi Herakleios Konstantinos ile İmparatoriçe Martina'nın otoritesi altında paylaşmasını ister. Aile içi anlaşmazlıklar, hanedanın yakasını, bir tür önce doğan hakkının kabul edildiği asır sonuna dek bırakmayacaktır. Bu siyasi handikapa rağmen sonraki imparatorlar kendi iktidarlarında yavaş yavaş yönetimi tekrar düzenlemeye çalışmıştır; zira bazı tarihçilerin sandığının aksine Herakleios'un bilinçli yaptığı gerçek bir "reform" yoktur. İmparatorluk'un küçülmüş toprakları ve Roma mirasından gitgide daha uzak, azalmış kaynakları ile ayakta kalmayı başarmasının nedeni de budur. Bu Orta Bizans döneminin başlangıcıdır.

BÖLÜM II

Hıristiyanlığın Zaferi ve Ortodoksluğun Tanımlanması

Bernard Flusin

Constantinus'un tahta geçmesiyle III. yüzyıldan itibaren başlayan İmparatorluk'un Hıristiyanlaşma süreci, yeni bir düzlemde kararlı adımlarla hızlanmaya başladı: İmparator ve Devlet yeni dini ezmeye çalışmak yerine yüceltti. Bununla birlikte, evrensellik iddiası olan Hıristiyanlık bir yandan gelişirken, diğer yandan siyasi otoriteyi yanına alarak, diğer tüm inanışları ezip geçme eğilimine girdi. Tek Roma İmparatorluğu, giderek tek bir dini tanıyacaktı.

İmparatorluk Hıristiyanlaşırken, Hıristiyanlığın kendisi de değişim sürecine girdi. Yunan kültürüyle yoğrulmuş bu öğreti, resmi din olmaya doğru kararlı adımlar atarken giderek daha uzlaşmaz bir Ortodoksluk benimsendi. Bu çerçeve içinde hiçbir zaman, İmparatorluk sınırları içinde bile, kilise birliği tam olarak sağlanamayacaktı.

İMPARATORLUK'UN HIRİSTİYANLAŞMASI:

PAGANLIKLA MÜCADELE

İmparatorluk'un derinlere kök salmış ve hâlâ capcanlı geleneksel dinlerine karşı Hıristiyanlık önemli başarılar kaydetti. V. yüzyıl ortalarına doğru Hıristiyanlar çoğunluktaydı ve yüzyıl sonuna gelindiğinde, paganlık yok olmamakla beraber, artık bir kenara itilmişti [Chuvin, 270; Trombley, 286].

Karşı Saflar

Paganlık birbiriyle çatışmaksızın mevcudiyetini sürdürebilen, hatta kimi zaman birleşebilen çeşitli çoktanrılı inanışları kapsar. Constantinus dönemine kadar İmparatorluk hayatına nüfuz etmiş Yunan ve Roma dinlerinin yanında, İsis, Mitra gibi bazıları yaygınlaşmış birçok yerel kültü de dikkate almak gerekir.

Geleneksel dinlerin canlılığı bölgeye ve külte göre farklılaşır. Ara sıra krizlerin baş gösterdiği biliniyor. Buna örnek olarak, Mısır'da tapınak dini ile halk inançlarının kopukluğu gösterilebilir. Yunan ve Roma paganlığı da gelişme göstermiştir. Büyü ve kehanet, ruhlarla iletişim (*theurgie*) yaygınlaşır, aynı zamanda özel ibadetler, cin kültü, ilahiler ve kişisel inan, kimi zaman kamusal törenlerin aleyhine artış gösterir. Klasik dinlerde çok önemli olan kurban kanı akıtmanın yerini ise, "buhur kurbanı" almıştır.

Bununla birlikte, bu çoktanrıcılık, zamanın ruhuyla daha uyumlu bir öğreti ile donanır.

Alegorik metin yorumlamaları, mitlerin en hayret verici yönlerini törpüler. Farklı tanrılar, artık tektanrıya boyun eğmeye meyletmeye başlamıştır.

> Güneş henoteizmi, Constantinus için de paganlık ile Hıristiyanlık arasında geçiş rolü oynamıştır. Julianus'un [Bowersock, 267] Hıristiyanlıktan paganlığa dönmesi, dönemin ruhunun iyi bir özetidir: Julianus geleneksel tanrılara tapınırken, hem neo-Platoncu öğreti ve kimi ayinlerini alır, hem de Hıristiyanlıktan esinlenir. Bazı noktalarda inandığı din ilkel özellikler gösterir; düzenlediği kanlı ayinler çağdaşları için şaşırtıcıdır. Bu gelişmiş çoktanrıcılık yanında, kadim ve köklü adetler, özellikle askeri seferlerde ve halkın arasında yaşamaya devam eder.

Bu çok boyutlu düşman karşısında Hıristiyanların da kendi güçlü silahları vardır: Katı bir tektanrı, İsa figürünün çekim gücü, yeniden doğuş ve Krallığın gerçekleşeceği müjdesi, diğerkâmlığın başrol oynadığı talepkâr bir ahlak anlayışı bunlar arasındadır. Köklerini Yahudilikten alan bu öğreti, Helen kültürüyle teması sonucunda zenginleşmiş, bir yandan İmparatorluk'un yeni dini olurken, kişisel ibadete de imkân tanıyan, çağ ile uyumlu bütüncül bir biçim almıştır. Hıristiyanlar bir piskoposun otoritesi altındaki rahiple beraber dua eden, ekmek şarap[1] paylaşan kiliseler halinde gruplanır.

Bu yerel kiliseler üyelerine, inançlarının doğruluğu, dinsel eylemlere katılım, ahlaki kurallar ve kurtuluş umuduyla atbaşı giden güçlü bir aidiyet hissi aşılıyordu. Birbirleriyle iletişim içinde tek bir evrensel kilise oluşturuyorlardı ve İmparatorluk'un başlangıcı ile doğan Hıristiyanlık (İsa bir imparatorun tebaasıydı), onunla bütünleşmiş görünüyordu.

---

1. Fr. Eucharistie, İsa'nın bedeni, kanı ve tanrısallığını sembolize eden ekmek ve şarabın tüketilmesi ile ayinsel olarak İsa'nın insanlar için yaptığı fedakârlığı hatırlatan, Hıristiyanların yiyeceğini oluşturan ve birliği temsil eden ayin. (ç.n.)

Bu dinin yaygınlaşmasında birçok aktörün katkısı vardır [Latourette, 280]. Vaazlar ve örnek teşkil etmenin önemi yadsınamaz. Constantinus'tan önceki ve sonraki dönemlerdeki kıyımlarda can veren martirler[2] uğruna öldükleri bu dinin yaygınlaşmasına katkıda bulundu. Hayırseverlik işleri de önemliydi. Hıristiyanlaştırma faaliyetinin alışılageldik simalarına, zaman geçmeden yenileri, keşişler, eklendi. Ayrıca Hıristiyanlık lehine, kamu alanı ve zamanı kullanıldı, İmparatorluk'un gücü, gerekirse şiddet kullanılarak, devlet dininin düşmanlarıyla mücadelede kullanıldı.

İmparatorluk Siyaseti ve Kanunları

İmparatorların davranışları en önemli belirleyendi. Constantinus ve Licinius'un 313'te Milano'daki buluşmaları sonrasında yayımladıkları "Milano Bildirgesi" ile İmparatorluk'ta dini özgürlük yeniden tahsis edildi. Roma Devleti'nin tarafsızlığı ilkesi ise imparatorların kişisel tercihleri karşısında zorlandı. Constantinus ancak ölüm yatağında vaftiz olduysa da, çok önceden Hıristiyan olduğunu ilan etmişti. Pont Milvius Savaşı'nda, belki de daha önce, ordularını İsa'nın koruyuculuğu altına alan "laborum" isimli sancağın altına toplamıştı. Licinius'a karşı kazandığı zafer sonrasında bu tavır daha da keskinleşti. Konstantinopolis her ne kadar başından itibaren Eusebios'un deyişiyle (*Vie de Constantin*, III. 48) "Martirlerin Tanrısı"na adanmadıysa da, Hıristiyan yapıtlarıyla donatıldı. Roma'da, Filistin'de İmparatorluk hayır kuruluşları Hıristiyanlık lehine kullanıldı.

Bunun dışında, Constantinus kilise hayatına aktif şekilde katıldı. Piskoposları çevresine topladı ve fırsat buldukça kendisi de vaaz verdi. Konsiller topladı ve attığı birtakım adımlarla, Hıristiyanlar lehine ağırlığını koydu. Ruhbana ayrıcalıklar sağlarken, pagan dinine kısıtlamalar getirdi. Bu dinin kuralları batıl inanç [Gaudemet, 277], dinin birtakım gereklilikleri ise tehlikeli (sihir ve kehanet) veya ahlakdışı kabul edildi. Kamusal alanda ise dine dokunulmadı. Ancak, 330'dan sonra Constantinus tapınakların mallarına el koydu, Konstantinopolis'i de sokaklarında ve meydanlarında sergilenen heykellerden arındırdı. Bu siyaset, Hıristiyan olarak büyütülen Constantinus'un oğulları tarafından daha da belirginleştirildi.

---

2. Yun. μάρτυς (*martys*) kelimesinden, tanık anlamından gelir ve din uğruna zulme uğrayan, canını veren kişi, din şehidi olarak kullanılır. (ç.n.)

Constantius tarafından 341 (CTh XVI. 10. 2) yılında çıkarılan bir kanun, kanlı kurban ayinlerini yasakladı. Öte yandan Hıristiyan ruhbandan yana tavır aldı ve nihai olarak tapınakların kapatılmasını, kurban adanmasını ve tanrı heykellerine tapınılmasını yasaklayan bir dizi yasa çıkardı (CTh XVI. 10. 4-6). Constantius *pontifex maximus* sıfatını muhafaza ederek ihtiyatlı davransa da, izlediği siyaset, İmparatorluk'un Hıristiyanlaşması yönündeydi.

Bu gidişat, paganlığı Hıristiyanlığa tercih eden ve Hıristiyanlara karşı gitgide artan bir düşmanlık gösteren Julianus'un iktidara gelmesiyle ani bir kesintiye uğradı.

Julianus paganlık karşıtı yasaları yürürlükten kaldırdığı gibi, tapınakların tekrar açılmasını ve onarılmasını emretti ve kanlı kurban törenlerini tekrar başlattı. Ayrıca, yapılanmış bir pagan ruhbanı oluşturmayı ve yaygınlaştırmayı planladığı paganlığı, bir öğretiyle donatmaya çalıştı. İktidarının başlangıcında Hıristiyanlara karşı hoşgörülüydü ve sadece çoktanrıcıların el konan mülklerinin geri verilmesini ve zarar verilen ibadet yerlerinin tamirini istedi. Ancak giderek geleneksel dinleri reddeden kişiler veya şehirler aleyhine alınan önlemler çoğaldı. Bu siyaset Hıristiyanlara çoktanrıcı edebiyatın yorumlanmasını yasaklayarak eğitimden dışlayan iki yasayla zirveye vardı.

Julianus'un ölümü bu denemeye son verdi. Ancak bu 360 yılında, paganlığın hâlâ eski koltuğunu geri alabilecek denli canlı bir güç olduğunu göstermesi açısından önemliydi. Bu nedenle Julianus'u izleyen hükümdarlar bunu dikkate alacak ve hoşgörü seçeneğini seçeceklerdi.

Valentinianus 371'de "(herkesin) bağlı olduğu dinde özgürce ibadet edebilme hakkı"ndan bahsetti. Ayrıca *haruspicine*[3] ve her türlü geleneksel dine bağlı ibadet serbest bırakıldı. Gece ayinleri ve büyü ise hâlâ yasaktı. Bununla birlikte 371 senesinde pagan yüksek memurlara karşı açılan bir davanın sonucunda Valens kanlı kurban törenleri yasağını tekrar yürürlüğe koydu.

Gratianus (375-383) ve Theodosius (379-395) döneminde iktidarının daha en başlarında vaftiz olan ve Milano Piskoposu Ambrosius'un etkisine giren Theodosius'un itici gücüyle önemli bir adım atıldı. 28 Şubat 380 ve 10 Ocak 381 Fermanları Katolik Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nda hak sahibi olan tek din olarak tanıdı. Bunu izleyen paganlıkla mücadele döneminde iki önemli dönem ayırt edilebilir. Gratianus son tahlilde paganlık ve devleti ayrı düşüren bir dizi çoktanrıcılık karşıtı önlem aldı [Piétri, 256, t. II].

3. Kurban edilen hayvanların bağırsak, karaciğer gibi iç organlarına bakarak kehanette bulunma. (ç.n.)

382 senesinde Roma senatosundan zafer heykeli ve sunağını kaldırdı ve böylece Senato'yu laikleştirdi; pagan rahiplere ve Vesta rahibelerine maaş ödenmesine son verdi ve yararlandıkları vergi muafiyetlerini kaldırdı, ayrıca miras edinmelerini de yasakladı ve böylece tapınakların mal mülkleri edinmeleri de olanaksızlaştırıldı. Pagan inanışı yasal varlığını sürdürmesine rağmen (Cth 10. 7-8) uygulamada gelişmesi zorlaştırıldı. Senato aristokrasisinin önemli bir bölümünün itirazlarına rağmen, Gratianus paganlık karşıtı önlemler almaya devam etti ve başrahiplik görevinden vazgeçerek yeni bir adım daha attı (383).

Theodosius bir yandan tapınakları kapatırken, Suriye ve Mısır genel valisi Cynegius'un 384 civarında Hıristiyanlara karşı giriştiği şiddet eylemleri de buna tuz biber ekti. Bu önlemler Ambrosius'un etkisinde giderek daha da ciddileşti.

Hıristiyanlıktan dönenler her türlü siyasi ve medeni haktan mahrum edildiler. 24 Şubat 391'de bir yasa ile (Cth XVI. 10. 10) İtalya ve Roma'da kurban kesimi, tapınak ziyareti ve putlara tapınma yasaklandı. 10 Haziran 391'de ikinci bir yasayla (Cth XVI. 10. 11) bu yasakların kapsama alanı Mısır'a kadar genişletildi. 8 Kasım 392'de bir emirname (Cth XVI. 10. 12) bu önlemleri İmparatorluk sathına yaydı. Bundan böyle paganlık yasaklandı. Pagan reaksiyonu sonucu patlak veren Eugenios isyanı 394 senesinde sona erdi. Aynı sene olimpiyat oyunlarına son verildi.

Theodosius'un siyaseti varisleri tarafından aynen devam ettirildi: Arcadius ve Honorius, daha sonra da 438 senesinde kanunları yayımlanan II. Theodosios, paganlık karşıtı yasalara imza attı.

Arcadius ve Honorius kurban yasağını (CTh XVI. 10. 13 Ağustos 395) ve pagan rahiplerin ayrıcalıklarının kaldırılması hususunu yinelediler. Eleusis gizemlerinin kutlanması 396'da yasaklandı. Honorius ve Arcadius 399'da şehir dışındaki tapınakların yıkımını emrettiler (CTh XVI. 10. 16) ki bu yasak daha sonra 435 senesinde, II. Theodosios tarafından eğer ayakta kalmış tapınak varsa, yıkımını ve ibadet yerlerinin Hıristiyanlaştırılmasını isteyen bir emirnameyle desteklendi (CTh XVI. 10. 25). II. Theodosios aynı zamanda kişilerle de ilgilendi: Pagan rahipleri ibadet yerleri yakınında barınamayacak (CTh XVI. 10. 20 Ağustos 415); paganlar ordu ve yönetimde yer alamayacaklar (416 tarihli CTh XVI. 10) ve son olarak 423'te, "var olmaması gerekirken eğer hâlâ varsa" paganlık taraftarları mal mülklerinin müsadere edilmesi ve sürgün ile cezalandırılacaktı (CTh XVI. 10. 22-23).

Altyapı artık tamamlandığından, II. Theodosios'un varisleri döneminde bu tür belgeler daha azdır. 463 senesinde, I. Leon paganların adalet karşısına çıkma haklarını ellerinden aldı. 505'te Anastasios şehir yönetimiyle iştigal etmekten menetti. Bu hukuki uygulamalara son noktayı koymak da Iustinianos'a düşmüştür. 529 tarihli bir yasa, din

hürriyetine doğrudan saldırı niteliğindedir. Mallarına el konulması ve sürgün tehdidiyle, tüm paganlar vaftiz olmaya mecbur edildi.

Sonuçlar

Aynı yasalarının tekrar tekrar çıkarılması bunların ciddiyetle uygulanmadığını düşündürür. Paganlar kimi zaman destek kimi zaman da gevşek uygulamalara güvense de pagan karşıtı siyasetin de, Hıristiyanlığa inanmış memurlar, rahip ve keşişlerinin gayretkeşliği sayesinde sağlam bir desteği vardı.

> Uygulamada bazı aşırılıkların görüldüğü de oldu; bunlarda biri neo-Platoncu filozof Hypatios'un linç edildiği isyandı. Theodosius'dan itibaren tapınakların yıkımı da normalleşti. İskenderiye Serapeum'u 391 yılında yok edildi, Gazze tapınakları da "Porphyros'un Hayatı" manzumesinde tasvir edildiği üzere yıkıldı (BHG 1570). Hıristiyanların pagan tapınaklarına el koymasına da izin verildi. Bazı eserlere ise oldukça ileri bir döneme kadar dokunulmadı. Uluslararası antlaşmalara konu olan Philae tapınağı ancak Iustinianos döneminde kapatıldı ve Hıristiyanlaştırıldı [Nautin, 283].

Yaşam alanları ciddi şekilde daralan paganlar, hiçbir zaman tam olarak ortadan kaldırılamadılar. Kimi bölgelerde paganlık adacıkları yaşamaya devam etti. Bu nedenle Iustinianos, Küçük Asya'da, Efesli Yuhanna'nın yürüttüğü vaftiz kampanyasına destek verdi. İmparator Maurikios döneminde, Harran paganları zulme uğradılar. Paganlık toplumun kimi katmanlarında hâlâ etkiliydi. Iustinianos tarafından Atina'daki okullarının kapatılmasından sonra bile [Beaucamp, 264], neo-Platoncu filozoflar eski dinlerine sadık kaldılar ve paganlıkla bağlantıları, yönetici sınıf üyelerini tehlikeye atan bir konu oldu. Kitlesel ihtidalar ise tam olarak başarılamadı. Ancak yine de V. yüzyılın ortalarından itibaren Hıristiyanlık Doğu'da çoğunluk dini olmuştu ve paganlık artık tarihin karanlık sayfalarına gömülmeye başlamıştı.

YAHUDİLİK

Hıristiyanlıkla sıkı ve genellikle sorunlu bir ilişkisi olan Yahudilik, İmparatorluk'taki bir diğer önemli dindi [Simon, 292]. Yahudiler İmparatorluk dışında, İran ve Güney Arabistan'da, önemli bir diaspora oluşturuyor ve İmparatorluk'ta özellikle şehirlerde oturuyordu. Filistin'de, Hadrianus'tan beri Kudüs'e sokulmuyor ve Yudea'da pek varlık göstermiyorlardı. Ancak önemli Yahudi topluluklar, kıyı şehirlerinde veya Güney Filistin'de yaşıyordu. Tam olarak Yahudi memleketi denebilecek yer ise Galile ve Golan'ı içine alan kuzeydi. Bu kalelere Hıristiyanlık hiç sızmamıştı. Samiriyeliler ise çıktıkları memlekete yakın olan Garizim

Dağı ve Neapolis yakınlarına toplanmıştı. Ancak IV. yüzyılda gelişme içindeki bu topluluk, başka bölgelere de yayıldı. Ancak daha sonra geçmiş yüzyıllardaki döngü tekrarlandı. Yahudi topluluklar kendi içlerine kapanmaya eğilim gösterdi. Sinagog ve hahamlar gitgide daha fazla önem kazandı. Bu dönemde Talmud kâğıda döküldü.

Kudüs'te Talmud'un düzenlenmesi IV. yüzyılın sonlarına doğru tamamlandı. Daha sonra ağırlık merkezi Filistin'deki okullardan (Tiberya, Suffuriyye, Kaisareia) İmparatorluk dışında Pers ülkesi Mezopotamya'ya genişlediğinde, Babil Talmudu'nun (başyazarı Rav Aşi 430 senesinde hayata gözlerini yummuştu) yazımına başlandı.

Constantinus'tan önce, Yahudilik, İmparatorluk içinde *religio licita* (izin verilen din) olarak varlığını sürdürüyordu. Yahudiler de bazı ayrıcalıklardan yararlanıyordu: Din adamları ve sinagog şefleri toplumlarının ödemelerinden muaf tutulabiliyordu. Yahudi otoriteler Yahudiler arasındaki anlaşmazlıkları çözmekle yükümlüydü. V. yüzyılın başına dek Yahudi topluluklar bir merkezi kuruma sahipti: Patrikhane.

Önce Sepphoris sonra da Tiberiad'da bulunan Yahudi Patrikhanesi, babadan oğula devrediliyordu, kanunlar tarafından tanınırdı ve önemli ayrıcalıkları vardı. *Sanhedrin* dini işlerde yüksek başvuru makamı idi, din görevlileri veya sinagog ve topluluktan sorumlu kişileri atardı. Atanmışlar da merkeze hem bilgi taşır, hem topluluğa kararları aktarır, hem de payınlarına düşen katkı payını (*aurum coronarium*) toplardı. Ancak 415-429 civarında, mirasçı bırakmadan ölen Patrik Gamaliel'in yerine kimse gelmedi. *Aurum coronarium*, bu tarihten itibaren *sacrae largitiones* kasasına girmeye başladı. Yahudi toplulukların İmparatorluk'ta bir başvuru merkezi yoktu. Bu eksiklik bir yere kadar Mezopotamya'da kurulan sürgün hükümeti tarafından giderildi.

Durum giderek kötüleşti. Hıristiyanlar, karmaşık bir ilişki sürdürdükleri Yahudiliği rakip olarak görüyordu. Bu din cazibesini korurken, diğer yandan da zaman zaman şiddet eylemleriyle kendini gösteren Yahudi karşıtlığını kışkırtıyordu. Gelişim halindeki yasalar, Hıristiyanlığı Yahudilerle ilişkilerinde korumaya yönelikti, Yahudilerin ayrıcalıkları ellerinden alınıyordu ve giderek daha da ayrımcı olmaya başlamıştı [Linder, 290].

Constantinus tarafından 335 senesinde yürürlüğe konulan bir yasa (CTh XVI. 8. 5) Hıristiyanlığa geçen Yahudileri korumayı amaçlıyordu. Aynı Constantinus, Yahudilere kölelerini sünnet ettirmeyi yasakladı (CTh XVI. 9.1). II. Constans onlara kendi dinlerinden başka bir dine mensup köle satın almayı yasakladı; ancak bu kural zamanla yumuşatıldı. Theodosius ise Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki zina kabul edilen evlilikleri yasakladı. Başka yasalar da Yahudilerin elini zayıflattı.

Constantinus'tan itibaren Yahudi din adamlarının haklarının ellerinden alınması belki de *curia*'yı korumaya yönelik bir önlem olabilirdi. Ancak 404 yılında Honorius Yahudilere ve Samiriyelilere *agentes in rebus*[4] olmayı yasakladı ve 408 yılında ordudan da tard etti. Doğuda 438 yılında çıkarılan bir kanun onlara tüm mevkileri ve askerliği yasakladı. Mevcut sinagoglar kanunla korunsa da V. yüzyıldan itibaren muhtelif yeni yasalar yenilerinin yapılmasını engelledi.

I. Iustinos ve Iustinianos'un hükümdarlıkları sırasında Yahudiler ve Samiriyelilerin durumu ağırlaştı: Heretik ve paganlarla aynı yasalara tabi tutulmalarının yanı sıra ciddi medeni hak kısıtlamalarına uğradılar. Samiriyelilerin sinagogları, Iustinianos tarafından 529 yılında kapatıldı.

Aynı hükümdar (Yahudilerin isteği üzerine) ibadet konusuna da müdahale etti; Kitab-ı Mukaddes'in Yunanca okunması mecburi kılınırken (Septuaginta veya Aquila), Talmud öğrenimi yasakladı.

Filistin birçok ayaklanmaya tanıklık etti: IV. yüzyılın ortalarında vuku bulan ilk Yahudi başkaldırısı imparator Gallus tarafından bastırıldı; Samiriyeliler Markianos zamanında ve sonra 529'da ayaklandılar; son olarak Iustinianos iktidarının sonlarına doğru Yahudiler ve Samiriyeliler birlikte isyan ettiler (bkz. böl. XIII). Bu halkların İmparatorluk'a karşı giderek artan nefreti VII. yüzyılda önce Pers daha sonra da Müslüman istilacıları büyük bir sevinçle karşılamalarına neden oldu. İmparator Herakleios Perslere karşı zaferle dönüşünden sonra, kıyametvari sonuçları Dagron (288) tarafından pek güzel tasvir edilen, son derece aşırı bir karar aldı ve Yahudilerin zorla vaftiz edilmesini emretti.

MANİCİLER, GNOSTİSİZM, MUHALİF HIRİSTİYANLAR

Hıristiyanlık sahnesinde de muhalefet mevcuttu. Constantinus'tan beri imparatorlar kendi çıkarları açısından gerçek Katolik Hıristiyanlığın ve izlenmesi gereken doğru yolun (Ortodoksluk) çerçevesini çizme çabası içine girdi. Ancak bu resmi Hıristiyanlık dışında değişik birçok akım bulunuyordu. Kaynak ve tabiat açısından muhalefet muhtelifti. En başından itibaren birden fazla Hıristiyanlıktan söz etmek mümkündü.

4. İmparatorluk ulakları ve merkezi hükümetin habercileri. (ç.n.)

Örneğin Yudeo-Hıristiyanlık sonuçta galip gelemediyse, de uzun süre önemli bir rol oynadı. II. yüzyıl başlarında dersler veren Markion'dan isimlerini alan Markiyoncular IV. yüzyılda hâlâ birçok vilayette resmi olarak tanınıyorlardı. Frigya'da ortaya çıkan peygamberli bir Hıristiyanlık akımı olan Montanusçuların kökeni de bir o kadar eskiye dayanıyordu; Iustinianos dönemine dek de varlıklarını sürdürmeyi başardılar.

Başka mezhep sapkınlıkları tam tersine moderndi ve yeni çekişmelerden doğmuştu: Ariusçuluk IV. yüzyılda, Monofizit kilise veya sektler ise, V. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıktı. Ortodoks Hıristiyanlıkla ilişkiler de karmaşıktı. İlişkilerin kesilmesi basit bir disiplin sorunu, ritüel veya öğretisel bir sorun nedeniyle olabiliyordu. Büyük Kilise ile aradaki görüş farkı, bazen haddinden fazla oluyordu. Örneğin Markiyoncular Eski Ahit'i reddettiler ve Yaradan'ın (demiourgos)[5] kötücül bir varlık olduğunu savladılar. IV. yüzyılda hâlâ içinde bazı Hıristiyan öğeler barındırmakla beraber, son derece heterodoks bir öğretiyi benimseyen gnostik mezhepler de vardı (bunlardan birine Nag Hammadi Kütüphanesi'ni borçluyuz) vardı. Son olarak, tamamen farklı bir din de doğdu: Kurucusu Mani'den beri (216-276 civarı) [Lieu, 293; Tardieu, 296], Pers ülkesinde yayılan Manicilik. Bu değişik akımların (II. Theodosios zamanında çıkarılan bir kanun 23 tanesinden bahseder, Iustinianos ise bunlara 11 tane ekler), hepsi aynı öneme sahip değildi.

Bazı akımlar, örneğin Eunomiusçular, kısa ömürlü oldu veya İmparatorluk'un sadece birkaç bölgesine mahsus kaldı. Örneğin Novatosçuların [Vogt, 297] V. yüzyılda Küçük Asya'nın kuzeybatı bölgeleri dışında esamisi okunmuyordu. Montanusçular, doğdukları Frigya bölgesine çekilmişti [Strobel, 294]. Meletiusçular, Mısır dışına çıkmaksızın IX. yüzyıla kadar yaşamayı başarır. Bununla birlikte Manicilik gibi bazıları da ciddi bir şekilde serpilir. İmparatorlukta VI. yüzyılda hâlâ temsil edilen Ariusçuluk ise bu başarısını Gotların bu dini kabul etmelerine borçludur. Kiliseleri bugün bile ayakta olan Monofizitler Mısır'da çoğunluğu kazanacak ve Suriye'de de hatırı sayılır ölçülere ulaşacaktır.

Kilise birliğini sağlamaya uğraşan Hıristiyan imparatorlar, bu dini sapkınlıkları ortadan kaldırmaya çalıştı. Alınan önlemler, çağlara ve sapkınlığın doğasına göre değişti. Genel eğilim özellikle Iustinianos döneminde artan baskı yöntemleri kullanma şeklinde idi.

5. Eski kültürlerde Dünya'yı oluşturan ilaha, eski Yunan mitolojisinde verilen isim. (ç.n.)

Dindar sapkınlarına (heretikler) karşı yasalar Constantinus döneminden beri çıkarılmaya başlanmıştır. İznik Konsili'nden kısa bir süre sonra Constantinus heretiklerle savaşma adına bir bildiri yayımlar; bir araya gelmeleri yasaklanır, kiliseleri ve diğer ibadet yerlerine el konur, bu önlemler daha sonraki yasalarla da desteklenir. Diğer mezheplerin din adamları hedef gösterilir (392 tarihli *CTh* XVI. 5. 21). 415 yılında, Montanusçu ruhban sürgünle tehdit edilir (*CTh* XVI. 5. 57). Heretik mezheplerin özellikle önde gelen mensupları, mirastan men edilebilir veya miras bırakmaları engellenebilirdi. Aynı şekilde 381 yılında çıkarılan bir kanunla (*Cth* XVI. 5. 7) Maniciler ve Eunomiusçular, oldukça iniş çıkışlı bir siyasetin odak noktası oldular.
Diğer yandan heretikler kamu görevlerinden ve diğer başka işlerden men edildiler. Theodosios tarafından çıkarılan bir kanun da bu yöndeydi ve Arkadios bu yasayı referans göstererek, sarayda görevli heretiklere kapıyı gösterdi (*CTh* XVI. 5. 29). En fazla eziyet edilen mezhep mensupları sivil işlerden ve askeriyeden atıldılar ki bunların arasında Maniciler, Montanusçular, Eunomiusçular ve Kadıköy Konsili'nden sonra Monofizitler vardı (468 tarihli *CJ* I, v. 8, § 6). İmparator Leon, Ortodoks Hıristiyan olmayanları barodan attırdı (468 tarihli CJ I. IV. 15 = II, vi 8). Son olarak bazı durumlarda ölüm cezası bile uygulandı. Diocletianus, Manicilere karşı bu cezayı verdi (Coll. XV. 3, § 6); Theodosios üç mezhebin mensuplarını tehdit etti (*CTh* XVI. 5. 9, s. 382'de § 1); önce Anastasios sonra da Iustinianos, bu yasayı Manicilere karşı kullandı (*CJ* I, v. 11, de 510; *CJ* I, bkz. 12, s. 527'de § 3).

Tüm bu yasalar Iustinianos tarafından benimsenmekle kalmadı daha da ağırlaştırılarak Yahudiler, paganlar ve heretikleri sindirmeye, onları her türlü kamu görevinden atmaya ve toplumsal hayatta ellerini kollarını bağlamaya yöneltildi. Prokopios'un *Bizans'ın Gizli Tarihi* isimli eserinden, aynı imparatorun sadece ayaklanmaya ittiği Yahudi ve Samiriyelileri değil, Maniciler, Ariusçu ve Montanusçuları da vahşice cezalandırdığını biliyoruz.

ORTODOKSLUĞUN TANIMLANMASI

Hıristiyan kimdir, Ortodoksluk nedir bilmek isteyen imparatorluk gücünün talebi, kiliseler arasındaki ilişkiler, Yunan kültür ve felsefesiyle etkileşim ve değişik mezhepler arasındaki sürtüşmeler, öğretinin geliştirilmesi için itici güç oldu. IV. yüzyıla hâkim olan Ariusçuluk krizi nedeniyle, İznik (Nikaia)-Konstantinopolis (381) Konsilleri'nde belli başlı Hıristiyan Kiliseler tarafından hâlâ kullanılmakta olan esaslar (symbolon) belirlendi. V. yüzyıl ise, İsa'nın doğası ile ilgili tartışmalara sahne oldu. Kadıköy Konsili İsa'da birleşen iki tabiat olduğunu kabul etti ve hâlâ devam eden görüş ayrılıkları dönemini başlatmış oldu.

ARIUS KRİZİ

324 yılında İmparatorluk'un hâkimi Constantinus, Doğu'da, İskenderiyeli bir rahip olan Arius nedeniyle huzursuzluk yaşandığını fark etti. Konuyu topladığı İznik Konsili'nde mercek altına aldırdı. Bu, IV. yüzyılın tamamını kapsayacak bir krizin başlamasına ve Theodosios zamanında Ortodoksluğun tanımlanmasına neden oldu [Simonetti, 310].

Teolojik Tartışmalar: Oğul'un Tanrısallığı

Tektanrılı bir din olan Hıristiyanlıkta Tanrı'nın oğlu olan İsa'ya bir yer belirlemek gerekiyordu [Grillmeier, 312]. Daha önceki dönemde yazılar ve gelenek açısından irdelenen sorun, halen bir sonuca bağlanamamıştı. VI. yüzyılda din adamlarının kaçınmaya çalıştığı tehlikeler, Ariusçuluk ve Sabellianusçuluktu.

Doğu'da önemli bir varlık gösteren Sabellianusçuluk (bu isim III. yüzyılda yaşayan Sabellius'tan türemiştir.) için Üçleme'nin (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) üç kişiliği tek bir tanrısallığın çeşitlemeleridir. Ariusçular için Oğul, Tanrı değildir: Özel konuma sahip olmakla birlikte yaratılmış bir varlıktır. Baba'yla Oğul arasında bu denli kesin hatlı bir tabiat farkı gözetmese de, "indirgemeciliğin" taraftarı da çoktur: Oğul, Baba'nın tanrısallığını paylaşır, ancak ondan aşağıdadır.

Ariusçuluk tehlikesi karşısında 325 İznik Konsili, Oğul'u Baba'yla aynı "öz"den (veya tabiattan) (*homoousios*) ilan eder. Böylelikle kutsal kitaplarda yer almayan ve bazılarının Sabellianusçuluk kuşkusu ile yaklaştığı yeni bir terim yaratılmış olur. İznik'e çeşitli konularda muhalefet vardır.

Radikal "Ariusçular" (Anomeenler) Baba ile Baba'ya benzemediği (*anomoios*) ilan edilen Oğul'un, kesin bir şekilde ayrılmasını talep ederler. Başkaları, homeyenler, Oğul'u Baba'ya benzer (*homoios*) kabul ederler. Son olarak, İznik tanımına yakın olan diğerleri için, Oğul, Baba'ya benzer bir tabiattadır: Bunlar da homeousiyenlerdir (*homoiousios* = benzer tabiat veya özden). Krizin sonlarına doğru, Kutsal Ruh sorunu da ortaya atılmıştır: Baba ve Oğul gibi Tanrı mı yoksa Eunomiosçu (ilahiyatçı Eunomios'tan) olarak da adlandırılan Pneumatomakların ("Ruh'la savaşan") veya (bir Konstantinopolis piskoposunun adından) Makedoncuların iddia ettiği gibi yaratılmış varlık mıdır?

IV. yüzyıl sonunun büyük ilahiyatçıları İznik formüllerini alıp tüm Sabelianusçuluğun kalıntılarını yok etti ve klasikleşen tanımlar getirdi: Tek bir tabiat veya cevhere (*ousia*) sahip, ancak üç kişilik (*prosopa*) veya ayrı töz (*hypostasis*), Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olan tek bir Tanrı vardı.

Güç Çizgileri

Ariusçuluk krizi kilisede hangi güçlerin etkin olduğunu gösterir. Teolojinin ağırlığı göz ardı edilemez. Temel öğeler, kişisel istekler uğruna değiştirilemezken, aşırı uçlar hâkimiyet kurmakta başarısız olur. Piskoposlar koruyuculuğunu yaptıkları geleneğe bağlı kalır ve inançları uğruna sürgüne bile gitmeyi göze alır. Teolojik bilgi büyük bir kozdur ve inancın *İznik* formülünün kayda değer zihinler olan Kapadokyalı büyük üstatlar Kayserili Basileios, Nazianzoslu Gregorios ve Nyssalı Gregorius tarafından benimsenmesi bu konuda sonucu belirleyen bir etkendir. Ayrıca imparatorun rolü de önemlidir. Her hükümdar kilise birliği için çalışmıştır ve ortak bir noktada uzlaşı sağlamaya uğraşmıştır. Ancak birçok hükümdarın şahsi inançları, bu konudaki yönelimlerini de şekillendirmiştir.

> İznik kararlarının yeniden değerlendirilmesine izin veren Constantinus'un tavrı, krizin oluşmasında ana etken olmuştu. II. Constantius'un son derece müdahaleci İznik karşıtı siyaseti, Ariusçuluğun tanımlanmasına ve neredeyse başarıya ulaşmasına neden oldu. Valens tarafından tekrar gündeme getirildiğinde ise zaafiyeti görüldü. Aynı şekilde müdahaleci olan Theodosius, krizin sonunu getirdi. Zamanlama çok doğruydu ve İmparator da kazanmakta olan taraf lehine tavır aldı.

IV. yüzyılda hâlâ canlı olan konsiller aynı şekilde belirleyici bir rol oynadı. 358 Ankyra (Ankara) Konsili gibi tamamen yerel olanlar bile teolojik tartışmalara sahne oldu. Daha önemli konsiller imparatorların himayesinde toplandı ve başka genel konsillerin kararlarına karşıt kararlar alabildi. Ancak Kilise hayatını düzenleyen ana merci olmaya yetmediler. Tüm bu dönem boyunca İznik Konsili'nin otoritesi sarsılmadı. İnanç konusunda kararlarının tanınması bu konsili teolojik anlamda "ekümenik" yani kararları tüm Kilise tarafından tanınan ve ilham alınan bir konsil modeli haline getirdi.

İmparatorlar ve konsillerin dışında krizin gelişiminde Roma, Konstantinopolis, Antakya ve İskenderiye gibi büyük merkezlerin de rolüne değinmek gerekir. Roma başat öneme sahiptir.

> Romalı piskoposlar, ilk başlarda Doğulu meslektaşlarından farklı olarak teolojik anlayışlarından dolayı Sabelliusçuluk tehlikesine kayıtsız kalmış, Yunan terminolojisine tam hâkim olmamaları nedeniyle risklerini anlamadıkları tartışmaların dışında durmuşlardır. Kriz süresince Roma, İznik'i ve Damasius gibi "Eski İznikçileri", yani öz itibariyle İznik ilkelerini kabul edenleri savunmuştur. Papalar Liberius ve Damasius İskenderiyeli Athanasius ile beraber komünyonu Ortodoksluk şartı olarak kabul ettiler. Roma bu nedenle, Yeni-İznikçi ilahiyatın üretken-

liğini kavramakta zorlandı. Bununla birlikte tartışmada kazanan taraf olan İznik'e sadık kaldığı için, krizden itibar kazanarak çıktı.
Siyasi ağırlığına rağmen Konstantinopolis bu denli bir öneme sahip değildi. İmparator tarafından seçilen Konstantinopolis piskoposları İznik karşıtıydılar ve bazıları ön plana çıkmayı başarmıştı. Antakya hem havari tarafından kurulmuştu, hem de Doğu'nun idari başkenti olması nedeniyle, Asya ve Doğu bölgelerinde ciddi bir ağırlığa sahipti. Piskoposlarının çoğu, şehri sık sık teşrif eden imparatorlar tarafından seçilirdi. IV. yüzyıl başlarında öncelikle İznikçiler ve Ariusçulara karşı oluşan ayrılık, İmparator Constantius tarafından atanan Meletius'un İznikçi olduğu duyulduğunda içinden çıkılamaz bir hal aldı. Bu an itibariyle Antakya Hıristiyanları üç gruba ayrıldı. Meletius yerine, imparatorlar tarafından atanan piskoposlar etrafında toplanan Ariusçular, İznik taraftarı Meletiusçular, aynı şekilde *İznik*çi olan Paulusçular. Bu durum Athanasius veya Roma'nın müdahaleleri nedeniyle daha da karmaşık bir hal almıştı.
İskenderiye'nin de özel bir yeri vardı. İznik karşıtı imparatorlar, oraya kendi adaylarını dayatmaya çalışıyorlardı. Ancak Mısır Kilisesi, meşru liderleri olarak gördükleri Athanasius (İskenderiye Piskoposu 328-373) çevresinde toplanmıştı. O, sayısız sürgüne rağmen İznik'e sadık kaldı. Roma ve İskenderiye'nin ittifakı sayesinde İznikçi saf kazandı ve Theodosius (380) bildirgesi Ortodoksluğun gereklerinden birinin komünyon olduğunu İskenderiye ve Roma piskoposlarıyla birlikte belgeledi (karş. s. 63).

Krizin Gelişimi

İznik'te Ariusçuluğun mahkûm edilmesi fayda etmedi. Kriz altmış yıl sürdü. Doğu'da Constantius'un 360 senesinin Kasım ayındaki ölümüne dek süren ilk dönemde İznikçiler, Ariusçuluğun bir çeşidi olan Homoeizm karşısında yenilgiye uğramış görünüyordu [Brennecke, 304]. Theodosius'un iktidarının başlangıcına (379) ve Konstantinopolis (382) Konsili'ne dek süren ikinci dönemde İznik formülleri tekrar yorumlandı.

Başlangıç: Arius, İznik

İskenderiye rahibi Arius, 320'den bir süre önce skandal yaratan bir öğretiyi geliştirmeye başladı: Oğul, Baba tarafından var edilmişti, her zaman var olmamıştı ("var olmadığı bir zaman olmuştu"). Sonuç olarak, yaratılmıştı, Baba'dan ontolojik olarak farklıydı, Tanrı değildi. Piskoposu tarafından suçlu ilan edilen Arius, desteği Mısır dışında, özellikle de Nikomedeia piskoposu Eusebios ve Kayseri piskoposu Eusebios'ta buldu. İskenderiye'de (319?) toplanan bir konsil, Arius ve taraftarlarını aforoz etti. Bunun karşılığında, 322 senesinde toplanan iki bölgesel konsil, Arius'un Ortodoksluğunu destekledi. 324'te

Constantinus, Kordobalı Ossius'u bilgi edinmesi için Mısır'a gönderdi. Ossius, 325 senesinin başlarında Antakya'da Ariusçuların kınandığı bir konsil tertipledi. İznik Ekümenik Konsili (20 Mayıs-Temmuz sonu 325), Ariusçu sorununa aynı bakış açısıyla yaklaştı. Kaleme alınan *Dinsel Esaslar Kitabı*'nda (*symbolon*) Oğul, Baba ile "aynı özden" (*homoousios*) ilan edildi. Arius suçlu bulundu ve sürgün edildi. Onu Nikomedeialı Eusebios'un kendisi ve İznikli Theogonis izledi. Olay kapanmış göründü. Doğu'da Arius'un taraftarı kalmadıysa da, İznik'te kabul edilen tanımlara yine de belirli bir mesafeyle yaklaşılıyordu. Çeşitli güçler işbaşındaydı ve Constantinus'un yönü şaşmıştı. İznikçi piskoposlar görevden alındı. Tyr *Sinodu* (335) tarafından suçlu bulunan İskenderiyeli Athanasius sürgün edildi.

Constans ve Homeizm

Constantinus'un 337 yılında ölümünden sonra durum açıkça İznikçilerin aleyhine gelişmeye başladı. II. Constans hükmünün ilk yıllarında, sürgündeki tüm piskoposlar geri çağrılarak, karışıklık iyice artırıldı. Bununla beraber, Athanasius İskenderiye'ye geri dönemedi. Roma'ya sığındı, orada Ankyralı Markellos ile buluştu, kendisine destek veren ve Markellus'u cemaatine kabul eden Papa Julius'un desteğini sağlamlaştırdı. 341 başlarında toplanan bir Roma konsili Athanasius, Markellus ve diğerlerinin görevden alınmasını sorguladı. Roma'nın bu kararı bunu bir müdahale olarak gören Doğuluların tepkisini çekti. 341 senesinde doksan piskoposla Antakya'da toplanan Adama Konsili (Antakya katedralindeki adama-*enkainia* töreninden önce yapılmıştı) Roma karşısında Doğu Kiliseleri'nin konumunu belirledi ve imanın dört formülünü yazdı. Bu şartlar Arius'u inkâr etmekle beraber, İznik formülünden de kaçınıyordu[6].

İmparator Constantius, Antakya kararlarını kabul etmedi ve Sardica'da (Sofya) yeni bir genel konsil düzenledi. Ancak seksen Doğulu piskopos, beraberlerinde suçlu bulunan piskoposlar olan ve Sabellianus taraftarı olduklarından kuşkulandıkları doksan sekiz Batılı piskoposla beraber oturmayı reddetti. Doğuluları Ariusçulukla suçlayan Batılılar ise, ayrılmadan önce, özellikle Roma müdahalesini olumlayan birkaç kanona imza atmayı ihmal etmedi. Bu durum, Constans tek imparator olana dek devam etti (bkz. böl. I).

---

6. Adanma Sembolü olarak adlandırılan ikinci formülün önemli bir yeri vardı: Konsil babaları, "Baba'daki... tanrısallık ve *ousia*nın tıpkı benzeri olan Oğul'un tanrısallığını onadılar ve Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olmak üzere üç *hypostasis* belirledi. Dördüncü formül daha az açıktır, ancak Ankaralı Marcellus'un öğretisini mahkûm eder.

İmparatorun İznik karşıtı teolojik duruşu, 351'den itibaren daha da belirginleşmeye başladı. Sirmium'da topladığı konsil, radikal Ariusçu ve Sabelliusçuları mahkûm ederken, İznik formülasyonunu göz ardı etmekle kalmadı, *Enkainia*'nın da 4. maddesini tekrar ele aldı ve indirgemeci[7] bir duruş benimsedi. 353'ten sonra Constans, artık tüm ağırlığıyla devredeydi: Bir dizi konsil ile (Arles 353, Milano 355, Béziers 357) Batılı piskoposların büyük bir bölümü İmparatorluk siyaseti çizgisine getirildi. Bundan cesaret alan Ariusçular da bu avantajlarını sonuna kadar değerlendirmeye çalıştı: Sirmium'da 357'de toplanan bir konsil, Oğul'un Baba'ya göre aşağı durumunu onayladı. 358 Paskalyasında Ankyra'da, şehrin piskoposu Basileios'in çabalarıyla toplanan on iki piskopos Sirmium kararını kınadı ve Oğul'un Baba'yla benzer esastan (homoiousios) olduğunu ilan etti. Görünen o ki Constans, Sirmium ve Ankyra taraftarlarını uzlaştırmayı denemiştir. Radikal Ariusçuları (anomeenler) uzaklaştırmıştır. 359 Eylülü'nde ise homeizmi açıklayan "credo date"yi kaleme aldırmıştır[8].

Bu formül 359'da düzenlenen iki konsilde dile getirildi. İlki, Sirmium'da dört yüz Batılı piskoposun katılımıyla gerçekleşti. İkincisi ise Seleucia'da yüz elliden fazla Batılı piskoposla toplandı. İki durumda da büyük çoğunluk homeizme düşmanlık duyuyordu. Ancak çeşitli manevralar ve baskılarla fikirleri değiştirtildi. Constans 360'ta Konstantinopolis'te topladığı konsilde, Rimini-Seleucia formülünü tekrarladı, *ousia* ve *hipostasis* terimlerinin kullanılması yasaklanırken, eski inanç formülleri iptal edildi ve yenilerinin önerilmesi de men edildi. Daha sonra Anomeen ve Homeousien piskoposlara karşı önlemler alındı. Böylelikle tarihi Ariusçuluğun tarifini yaparak, *homeen* formüller çerçevesinde İmparatorluk dışında da tanınan kilise birliğini sağladı. Gotları imana getiren Ulfila, Konstantinopolis Konsili'ne katıldı. Ancak Constants'ın 360 senesindeki ölümü elde edilen bu dengeyi bozdu.

İznik'in Tekrar Onaylanması

Constants tarafından sürgüne gönderilen piskoposları geri çağıran Julianus'un ve Jovianos'un saltanatları *homeen*ler lehine olan gidişatı sekteye uğrattı. Başka güçler günyüzüne çıktılar ve *İznik* formülleri lehine çalışmaya başladılar.

---

7. Oğulun Baba'ya oranla daha aşağı bir konumu olduğunu benimseyen dinsel görüş. (ç.n.)
8. Oğul sonsuzlukta yaratılmıştır; "onu yaratan Babası'na benzer (homoios)"; ousia ve bundan türetilen terimlerin (homoousios, homoiousios) kullanımı yasaklanır.

Sürgünden dönen Athanasius tarafından 362 baharında İskenderiye'de toplanan bir konsil, İznik formüllerini tekrar onayladı ancak sorunların yeni bir bakış açısıyla değerlendirileceğini de ortaya koydu. Antakya'da 363 senesinde Meletius tarafından toplanan bir konsil, esasta Homeousien kaldı ancak İznik'e boyun eğdi. Lampsakos'ta (Lapseki) 364'te toplanan konsil *homeen* formülleri inkâr etti ve Eukania ilkelerine geri döndü. Homeizm böylece hız kesmeye başladı. Diğer yandan Kapadokyalı Babalar İznik formülünü yeniden yorumlayan yeni bir ilahiyat geliştirmeye başladılar.

İki faktör krizin çözümlenmesini geciktirdi. İlki yeni İznikçi ilahiyatın değerini tahlil etmekte geciken Roma'nın tavrı; ikincisi ise Valens'in homeizm lehine attığı adımlardı.

365 senesinde Homeousien piskoposlardan bir heyet Roma'ya gitti. Papa Liberius'un isteği üzerine Rimini formülünü dışladılar ve İznik'e döndüler. Ancak dönüşlerinde Roma destekli bu tavır, yandaşlarından destek görmedi. Ayrıca, 366 senesinde yeni bir papa seçildi: Uzlaşmaz tavırlarıyla tanınacak olan Damasius bu göreve getirildi. Doğu'da Büyük Basileios'un (370-378) Kayseri piskoposluğuna seçilmesiyle güçlenen homeousien grup, boş yere Roma'yla tekrar bağ kurmaya çalıştı. Son olarak 377'de Papa teolojik konuları daha iyi anlayabilmek için Doğululara yönelik "Damasius Listesi"ni yayımladı. Ancak yine de Antakya piskoposu Meletius'u tanımayı reddetti.
Diğer yandan İznikçi Batı'da Valentianus, 373'ten itibaren Gratianus tarafından da uygulanacak tarafsız bir siyaset benimsedi. Doğu'da da Valens, Constans'ın *Homeen* siyasetini devam ettirdi. 364'ten itibaren, Lapseki konsilinin piskoposlarını cezalandırdı ve 365'te, hiçbir zaman tam olarak uygulanmayan bir bildiri yayımlayarak Constans tarafından mahkûm edilen ve Julianus tarafından geri çağırılan piskoposları sürgüne gönderdi. Gotlarla savaştan 369 senesinde geri dönen Valens kendini dini işlere adadı ve birçok piskoposu sürgün etti. Ancak 377'de tekrar Gotlarla savaşa giderken sürgün hükümlerini askıya aldı.

Valens'in ölümü ve Theodosius'un tahta geçmesi yeni bir dönüm noktası oldu. Kararlı bir İznik taraftarı olan Theodosius bu konsil lehine kararları yürürlüğe sokmakta gecikmedi. 28 Şubat 380 senesinde, Ortodoksluğu tanımlayan bir ferman yayımladı (CTh XVI. 1. 2). Buna göre herkes Roma ve İskenderiye piskoposlarının imanına biat etmek zorundaydı. Konstantinopolis'te, 380 sonunda Theodosius *homeen* piskopos Demophilus'u görevden alarak, yerine şehirdeki küçük İznikçi topluluktan sorumlu olan Nazianzoslu Gregorius'u getirdi. Konstantinopolis'te 382 senesinde Mayıs'tan Temmuz ayına kadar toplanan konsil; ki daha sonra ikinci ekümenik konsil olarak adlandırılacaktı, İznik formüllerinin zaferini muştuladı.

İmparator tarafından açılışı yapılan bu konsil, önce Asya ve Karadenizli yüz elli kadar piskoposu bir araya getirmişken, onlara İskenderiyeli Timotheus ve beraberinde birkaç Mısırlı piskopos ve Papa Damasius'u temsilen Selanikli Acholius katıldı. Antakyalı Meletius'un ölümünden sonra topluluğa başkanlık eden Nazianzoslu Gregorius, Konstantinopolis piskoposu olarak tanıdı. Ancak Mısırlıların meşruluğunu sorgulaması üzerine Gregorius istifa etti.
Konsilin ileri gelenleri İznik'e bağlılıklarını tekrarladılar ve üç hipoztasla "tek bir tanrısallık, güç ve madde" olan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un aynı maddedenliğini ilan ettiler. Ariusçular, Pneumatomaklar ve Sabelliusçuların da içinde bulunduğu diğer heretikler mahkûm edildi. Konstantinopolis *symbolon*'u İznik'i kabul etti ve onu bazı açılardan tamamladı. Piskoposların talebi üzerine Theodosios 30 Temmuz 381'de yayımladığı bir emirle (CTh XVI. 1. 3) konsilin kararlarını onayladı; heretikler kiliselerini Ortodokslara terk etmek zorundaydılar.

Arius krizi bittiğinde tortusunu bıraktı. Roma ve İskenderiye yavaş yavaş Paulus'un takipçilerinden ayrıldı; ancak Antakya'nın ayrılığı, V. yüzyılda daha da ilerledi. Gotlara Ulfila tarafından öğretilen Ariusçuluk, Batı'da VII. yüzyıla kadar önemli bir rol oynadı. Doğu'da, Ariusçu topluluklar, İmparatorlukta VI. yüzyılda hâlâ görülüyor ancak pek bir önem teşkil etmiyordu.

İSEVİ KAVGALAR:

EFES VE KADIKÖY (431-451)

Bazen ciddileşen, örneğin Ioannes Khrysostomos'un sürgün edilmesine neden olan, krizlere rağmen Konstantinopolis Konsili'nden, Efes'e kadar devam eden yarım yüzyıl, görece rahat geçti. 420'li yılların sonunda ise Konstantinopolisli Nestorios ve İskenderiyeli Kyrillos arasındaki uzlaşmazlık, İsa üzerine tartışmaları tekrar alevlendirdi. 431'deki Efes ve 451'deki Kadıköy "ekümenik" [Camelot, 311] konsilleri zor zamanlara damga vurdu ve Arap istilasına rağmen birbirini izledi.

İnsan ve Tanrı Olarak İsa

V. yüzyılda cevap bekleyen soru, İsa'da tanrısalın, insan*i* olanla beraber nasıl var olabildiğiydi [Grillmeier, 312]. Bu konudaki görüşler, iki uç arasında sıralanmıştı. Bir yandan İsa'nın birliğini kabul etmek, tanrısal ve insani olanın bir karışım halinde düşünülmesi sonucunu getirebilir ve bu insani yönün kaybolmasına neden olabilirdi. Bunun ismi Eutykhianizmdi ve bu isim bu öğretiyi yaratan Eutykhes'ten türetilmişti. Diğer uçta da, İsa'da tanrısal ve insani olan yönleri tam bir ayrıştırma isteği görülüyordu. Ancak bu İsa'nın bütünlüğüne zarar verebilirdi, zira artık gerçek değil, ahlaki bir bütünlük sözkonusu ola-

caktı. Bu aşırı ayrıştırma da Konstantinopolis piskoposu Nestorios'a göndermeyle Nasturilik olarak adlandırıldı.

Bu iki aşırı ucun arasında, Antakya ekolü de, İsa'nın insan ve ilahi olmak üzere ikili tabiatı (*physeis*) konusunda ısrarcıydı ve İsa'nın birliğini kişiliğinde veya tözünde (*hipostasis*) arıyordu. Papa Büyük Leon, bu savı destekliyordu. Kadıköy Konsili'nde de öne sürülen bu "diofizit" tavır (yeniden doğuştan sonraki "iki tabiat") artık Ortodoks Hıristiyanlığın alametifarikalarından biri olacaktı. Ancak bu tavır düşmanca, Nasturilik olarak damgalandı. İskenderiyeliler, İsa'nın gerçek birliğini savundu. Bu yönelim, "Sonradan Vücut Bulan Tanrı'nın" (Verbe Incarné), tek tabiatında yoğunlaşan ve "Monofizitlik" olarak adlandırılacak yeni bir İsa düşüncesinin doğuşuna yol açtı.

Burada başlangıçtaki zorluk aşılmaya başlandı. Hıristiyanlık geliştikçe, Diofizit Kadıköycüler ve Monofizit Kadıköy karşıtları duruşlarını birbirine yakınlaştırdı. VI. yüzyılda bir neo-Kadıköycü ile [Moeller, 312] Antakyalı Severus gibi bir Monofizit [Lebon, 322; Chesnut, 315] arasındaki fark daha çok kullanılan terimler üzerine gibi duruyordu. Severus'un tabiat olarak adlandırdığına, Kadıköycüler *hipostasis* diyordu. Tartışma daha sonra mezhepler tarafından sahiplenildi ve taraflar kendi pozisyonlarının etrafında kenetlendi.

Sahnedeki Güçler

Ariusçuluk krizinde olduğu gibi, teolojinin rolünü de küçümsememek gerekir. IV. yüzyılda imparatorların tutumları ve büyük patrikhaneler arasındaki çekişmeler belirleyici bir rol oynuyordu. Bununla birlikte rahipler ve hatta halk da sesini duyurabiliyordu. II. Theodosios zamanında imparatorun müdahalesi hissedilebilir düzeydeydi: Konstantinopolis için Nestorios'u seçen ve Efes Konsili'ni toplayan imparatordu. 440'lı yıllarda hadım Khrysaphios'un da yer aldığı başka bir çevre tarafından etkilenen Theodosios, tavır değiştirdi, tüm ağırlığını Eutykhes'in cezasını iptal etmek için kullandı ve Efes'te, İskenderiye piskoposu Dioskoros tarafından yönetilen yeni bir konsil topladı. 450'deki kaza sonucu ölümü ve kızkardeşi Pulkheria'nın iktidarı devralması, kökten bir değişikliğin habercisi oldu, Kadıköy'de düzenlenen konsil, II. Efes Konsili'nin tam tersi kararlar aldı.

Tarihi Patrikhanelerin zabıtlarının analizi krizin mekanizmalarını anlama yönünde önemli ipuçları verir.

381 Konsili, Konstantinopolis'i Roma'dan sonra ikinci sıraya yerleştirmişti. Bu, İskenderiye için önemli bir darbeydi. Antakyalı Ioannes Khrysostomos'un Konstantinopolis tahtına aday gösterilmesi İskenderiyeli Theophilos için iki yönden tehdit teşkil ediyordu: Bir yandan Ioan-

nes, Konstantinopolis makamının ateşli bir destekçisiydi; diğer yandan Konstantinopolis ve Antakya'nın ittifakı, İskenderiye'yi marjinalize edebilirdi. Şartlar, Theophilos'un Ioannes'e karşı kazanıp onu sürgün ettirmesini sağlamıştı. II. Theodosios, Nestorios'u Konstantinopolis piskoposu olarak atadığında tarih adeta tekerrür etmişti: Konstantinopolis'te yerleşmiş bir Antakyalı, Antakya piskoposu Ioannes'in desteğini almıştı. Theophilos'un yeğeni olan Kyrillos de Konstantinopolis piskoposunun görevden alınıp sürgüne gönderilmesini sağladı. Doğu'da İskenderiye'nin önemi Dioskoros; ki II. Efes Konsili'ni yönetmekle kalmamış Konstantinopolis'te Flavianos, Antakya'da Domnos'u piskoposluktan aldırmış ve hatta Konstantinopolis'e yakınlarından olan Anatolios'u aday göstermişti.

Zengin, birleşik, tutarlı bir teolojik geleneğe sahip İskenderiye'nin karşısında, Antakya ve Konstantinopolis makamları daha da kırılgan duruyordu. Dışa çeken güçler dikkate şayandı. I. Efes'te, Kıbrıs Kilisesi bağımsızlığını ilan ederken Kudüslü Iouvenalios, Antakya'yı zayıflatma pahasına kendine bir Patrikhane biçiverdi. Kudüs Kilisesi'ni, Kadıköy'den önce İskenderiye ile ittifak halinde bulmak şaşırtıcı değildi. Konstantinopolis'e gelince, sahnede daha yeniydi. Yeri 381 Konsili ile belirlenmişti, IV. yüzyılın sonlarıyla V. yüzyılın başlarına doğru önem arz etmeye başlamıştı. Kendine özgü teolojik geleneği olmamakla beraber gücünü siyasetten alıyordu ve birkaç piskoposunun mahkûm edilmesi, ilerleyişini hiç mi hiç etkilememişti. Kadıköy Konsili yerini daha da sağlamlaştırdı ve başkentin patrikleri bu kararlara bağlı kaldılar.

Son olarak Roma ayrı bir yer ve özel bir itibara sahipti. İlk zamanlarda teolojik tartışmalardan kısmen haberdar ediliyordu ve katılımı da kısıtlıydı. Krizin başlarında Papa Caelestinus, siyasetini IV. yüzyılda rüştünü ispatlayan İskenderiye ile ittifak üzerine kurdu: Kyrillos de bundan faydalanmayı bildi. Ancak Büyük Leon ile birlikte durum değişmeye başladı: Papa, Eutykhes ve Konstantinopolisli Flavianos arasındaki kavgada, ikinciden yana tavır aldı ve ona ithafen Roma'nın duruşunu açıklayan ve sadece Roma için değil Batı'nın büyük bölümü, özellikle de Kadıköy ileri gelenleri için de kaynak teşkil eden "Flavianos Kitabı"nı yayımladı. Dioskoros Roma'yla çok az işbirliği yapmıştı. Kadıköy'den kısa süre önce papayı afaroz etmişti. Roma ise rövanşı kısa sürede aldı ve Theodosios'un ölümünden sonra Pulkheria, Markianos ve Konstantinopolisli Anatolios tarafından dikkate alındı: Kadıköy'de Romalı elçiler Dioskoros'u suçlu ilan ettirmeyi başardılar. IV. ve V. yüzyıl krizlerinde Roma'nın bu son başarısı, Doğu'da, Kadıköycü Kiliseler nezdinde, havari tarafından kurulmuş bu merkezin otoritesini ve onunla birlik olmanın önemini pekiştirdi.

İsevi anlaşmazlıklar, sadece din adamları arasında cereyan eden tartışmalara indirgenemez. Aksine örneğin Kadıköy sonrası Mısır ve Filistin'de olduğu gibi, İmparatorluk halklarına da sirayet ettiğini göz önünde bulundurmak gerekir. İmparatorlar için, kilise birliği sadece dini bir dayatma değil, toplumsal barışı tahsis etmenin olmazsa olmazıydı.

Nestorios, Efes Konsili (431) ve 433 Birleşmesi

İsevi anlaşmazlıkların en keskin olduğu dönem, II. Theodosios'un Antakyalı bir rahip olan Nestorios'u 427 senesinde Konstantinopolis piskoposu olarak seçmesiyle başladı. Bu kişi [Loofs, 314] kendisini izleyenlerin bir bölümünü, İsa'yı Vücut Bulan Tanrı ve İnsan İsa olmak üzere ikiye ayırıp, Meryem'e de bu nedenle *Theotokos*[9] değil ancak *Khristotokos* denebileceğini söyleyerek şok etti. Bunu öğrenen Kyrillos, Nestorios'a iki mektup göndererek geleneksel olan *Theotokos* ismini kullanmasını istedi. İki piskopos, Papa Caelestinus'u haberdar etti ve bunun üzerine toplanan Roma Konsili (430) Nestorios'u mahkûm etti. Papa adına Kyrillos, Nestorios'tan boyun eğmesini istedi ve bu dönemin en tartışmalı belgelerinden biri olacak on iki lanetlemeyi (*anathema*) önerdi. Ancak Caelestinus ve Kyrillos'un hükümleri daha yerine ulaşmadan, Nestorios imparatordan yeni bir konsil toplama sözünü almıştı [Coué, 256, t. II].

Efes'te Haziran ve Temmuz 431 tarihlerinde toplanan üçüncü "Ekümenik Konsil" çekişmeli bir ortamda başladı.

Birbiriyle zıtlaşan iki saf vardı: Bir yanda, Kyrillos yandaşları (Aralarında Kudüslü Iouvenalios'un de bulunduğu, yüz elliden fazla Mısırlı ve Filistinli, Efesli Memnon'un da bulunduğu Asyalı ve Illyricumlu piskopos) geldiklerinde papalık delegelerinden destekbuldular; karşılarında ise Antakya piskoposunun etrafında toplanmış, daha çok Doğu bölgelerinden gelen elli kadar piskopos vardı. Ayrı toplanan Kyrillosçular daha ilk seferde (22 Haziran) Nestorios'u görevden aldılar, daha sonra 16 ve 17 Temmuz'da Antakyalı Ioannes ve Doğulu otuz kadar piskopos onu izledi. 22 Temmuz'da, İznik ilkelerinden farklı bir inanç tanımının "önerilmesi, yazılması veya bir araya getirilmesini" hepten yasakladılar. Son toplantılar Kıbrıs Kilisesi'nin bağımsızlığı ve altı kanonun oylanması konusuna ayrıldı. Bu arada, Antakyalı Ioannes etrafında toplanan Doğulular, 26 Haziran'da Kyrillos'un lanetlerini kınamayan İskenderiye'li Kyrillos, Efesli Memnon ve diğer piskoposları görevden alma kararı verdiler. İmparatorluk temsilcilerinin sabrı artık taşmıştı. Bu karışıklık durumunda müdahale eden imparator, din adamlarından diyalog kapısını tekrar açmalarını ve Kilise barışını bir an önce sağlamalarını istedi.

Konsilin kalıcı sonuçları, yani Kyrillosçu meclisin sonuçları, doktrin açısından Nasturiliğin mahkûm edilmesi ve bir alt düzeyde, Kyrillosçu İsa düşüncesinin yüceltilmesi oldu. Nestorios suçlu bulundu ve papalık delegelerinin onayıyla önce görevden alınıp, sonra da sürgüne gönderildi. Kilise içinde, Antakya ve İskenderiye arasında ayrılık çıkmış oldu. Bununla birlikte 433'ten itibaren İmparatorluk'tan gelen

9. "Tanrı'nın anası" veya daha doğru şekliyle, "Tanrı'yı doğuran"

baskılara dayanamayan Antakyalı Ioannes, Kyrillos'a açıkça diofizit bir Hıristiyanlık yorumu öneren, ancak On İki Lanet'in inkârına yer vermeyen bir mektup gönderdi. Nestorios'un mahkûmiyeti konusunun tekrar açılmayacağından emin olan Kyrillos, Ioannes'e cevaben kaleme aldığı mektupta, birliğin tekrar sağlanmasından duyduğu memnuniyeti belirtti ve böylelikle önerilen, kendisininkinden oldukça farklı bu Hıristiyanlık yorumunu da kabul etmiş oldu.

Efes "Haydutluğu" (499)

Muhalefete rağmen 433'te kurulan bu barış, kurucuları Ioannes'in 442 ve Kyrillos'un 444'teki ölümüne kadar devam etti.

Fanatik bir Kyrillos taraftarı ve sarayda etkili bir arşimandrit olan Eutykhes yüzünden, kriz Konstantinopolis'te tekrar baş gösterdi. Kendisine dayatılan diofizit inancı kabul etmeyen Eutykhes, heretik olmakla suçlandı ve Konstantinopolis piskoposu tarafından toplanan *Sinod*[10] (12-14 Ekim 444) tarafından mahkûm edildi. Bunun üzerine Eutykhes, Roma, İskenderiye, Selanik ve Ravenna piskoposlarına çağrı yaptı. Papa Leon suçlamayı destekledi ve Konstantinopolisli meslektaşına ithafen yazılmış, açıkça diofizit "Flavianos Kitabı"nı yolladı. İskenderiyeli Dioskoros Eutykhes'e arka çıktı; en önemlisi imparator arşimandriti mahkûm ettiği için Flavianos 'u suçladı ve yeni bir konsil için haber saldı. 449 Ağustos'unda Dioskoros başkanlığında toplanan İkinci Efes Konsili, Eutykhes'e eski saygınlığını iade etti. Konstantinopolisli Flavianos ve Dorylaionlu Eusebios'u ve içlerinde Antakyalı Domnos da bulunan bir dizi Doğulu piskoposu görevden uzaklaştırdı.
Konsil, duyurulduğu andan beri Eutykhesçiler tarafındaydı; Başkanlık Dioskoros'a verilmiş ve Konstantinopolisli Flavianos ve bu safın en iyi ilahiyatçısı Kyrroslu Theodoritos tartışmalardan dışlanmıştı. İlk oturum sırasında (8 Ağustos 449), Kudüslü Iouvenalios tarafından desteklenen Dioskoros Papalık delegelerinin Flavianos Kitabı'nı okumalarını engelledi. Piskoposların büyük çoğunluğu Eutykhes'in aklanmasından yana tavır koydular. Flavianos'un görevden alınması ki sürgün yolunda ölmüştür, daha zor sağlanmıştır. Antakyalı Domnos ve daha birçok piskopos, ikinci oturumda (22 Ağustos 449), papalık delegeleri yokken görevden alındılar.

Kadıköy Konsili (451)

II. Theodosios'un bir fermanıyla yürürlüğe giren bu kararlar, 449 senesi Eylül ayında Roma *sinod*unu toplayan papalık tarafından mahkûm edildi ve Efes haydutluğu (*latrocinium*) olarak adlandırıldı. Papa, yeni bir konsil toplanmasını istediyse de, bunu başarama-

10. Dini meclis. (ç.n.)

dı. II. Theodosios'un beklenmedik ölümüyle durum bir anda tersine döndü. İmparatorun kızkardeşi Pulkheria iktidara geldiğinde, ilk iş Eutykhes'in hamisi Khrisaphios'u idam ettirdi ve kendisi gibi Eutykhes ve Dioskoros düşmanı Markianos'la (25 Ağustos 450'te imparator oldu) evlendi. Güçler dengesi artık değişmişti. Konstantinopolis piskoposu Anatolios, 21 Ekim 450'de bir *sinod* topladı ve papalık delegelerinin önünde Nestorios ve Eutykhes'i afaroz edip, Flavianos Kitabı'nı kabul etti. Markianos ve Pulkheria ivedilikle yeni bir konsil toplamaya karar verdi. 23 Mayıs 451'de Markianos, 1 Eylül'de toplanmak üzere piskoposları *İznik*'e çağırdı. Eylül gelip birçok katılımcı şehre vardığında Dioskoros, Papa Leon'u afaroz etti. Markianos konsili kendisi de katılabilmek için Konstantinopolis'in karşısındaki Kadıköy'e aldı.

Konsil [Grillmeier, Bacht, 312] 8 Ekim 451'de Agia Euphemia'da toplandı. Neredeyse hepsi Doğulu olan üç yüz elli piskopos, katılımcılar arasındaydı. On dokuz İmparatorluk komiseri ise tartışmaların kurallara uygun olup olmadığını denetlemekle görevliydi. İmparatorun kendisi de beşinci oturuma katıldı (22 Ekim). Ekim ve Kasım boyunca toplanan Konsil'de, II. Efes (449) kararları iptal edildi, diofizit inancın tanımı yapıldı ve kilise hayatı için önemli kararlar alındı.

İlk oturumdan itibaren II. Efes'in önde gelenleri yargılandılar. İskenderiyeli Dioskoros mahkûm ve sürgün edildi; Kudüslü Iouvenalios önce dışlandıysa da sonra saf değiştirdi ve dahil oldu. Piskoposlar papalık delegeleri tarafından yeni bir inanç tanımı yapmaya zorlandılar. Birçok belge, özellikle de Doğu piskoposluklarında şüpheyle karşılanan Papa Leon'un *Flavianos Kitabı* referans oluşturuyordu. 22 Ekim'de toplanan bir komisyon, içinde *Kitap*'ın da bulunduğu önceki birçok belgeden derlenen, bir inanç "tanımı" (*horos*) önerdi. Bu tanıma göre "iki tabiatta tanınan, bu tabiatlar birbirine karışmayan, değişmeyen, ayrışmayan, birleşmeyle aralarındaki farklılıklar ortadan kalkmayan, ancak her ikisi de muhafaza edilen, tek bir kişiliği ve tek bir tözü bulunan, tek bir Oğul" düşüncesi vardı.

İznik ilkelerini anlaşılır kıldığı, yeni bir inanç tanımı getirmediği düşünülen bu *horos* 25 Ekim tarihli oturumda imparatorun huzurunda okundu ve kabul edildi. Konsil ayrıca Kilise organizasyonuyla ilgili önem sorunlara da, özellikle de Kudüs'e yeni bir patrikhane tahsis ederek, çeşitli düzenlemeler getirdi. Dolayısıyla yirmi yedi kanondan oluşan oldukça yüklü bir hukuki eser ortaya çıktı ve "yirmi sekizinci kanon", Konstantinopolis merkezi konusunda önemli gelişmeleri muştuladı.

KADIKÖY KRİZİ

Kadıköy Konsili, kiliseyi günümüze dek süregelen bir anlaşmazlıklar batağına sapladı. Dioskoros'un suçlu bulunması, Iouvenalios'in dönekliği, II. Efes'in iptal edilmesi, Nasturilik olduğundan şüphelenilen yeni bir İsa tanımı, çok canlı bir muhalefete yol açtı. İmparatorluk önce Kadıköy'de alınan kararları zorla kabul ettirmeye çalıştıysa da, Zenon tartışmalı konsili hiç anmayarak, Anastasios da bu siyaseti Kadıköy karşıtlığına vardırarak, yeniden birliği sağlamaya çalıştı. Tam tersine Iustinianos Kadıköy'ü savunmaya çalıştı ve nafile bir çaba içinde kendi kiliselerini ayıran Monofizitler ve Kadıköycüler için kabul edilebilir bir teolojik mevzi yaratarak, birliği tekrar sağlamaya soyundu. Herakleios zamanında denenen son teolojik çare, monothelitizm, başarısız oldu. Önce Pers, sonra da Arap istilacılar, fethettikleri bölgelerin kiliselerini, böyle bölünmüş buldu.

Markianos ve I. Leon

Kadıköy kararlarını uygulatabilmek için, Markianos 452 senesinde yayımladığı bir fermanla, Eutykhes taraftarlarına karşı önlemler alarak, önceki konsillere bağlı ilan ettiği ruhban ve halka Konsil kararlarını tartışmaya açmayı yasakladı. Batı'da Kadıköy zorlukla karşılaşmadıysa, da aynı şeyi Doğu için söylemek mümkün değildi. Konstantinopolis Patrikhanesinde vaziyet kontrol altındaydı. Antakya Patrikhanesi bölünmüştü ancak şiddet eylemi kaydedilmemişti. Mısır'da, Dioskoros sürgüne gönderildiğinden, Markianos İskenderiye Patriği olarak Proterios'u seçtirdi (Kasım 451). Ancak, halk ayaklandı ve çıkan ciddi isyanları ancak ordu kontrol edebildi. Filistin'de [Perrone, 422] Iouvenalios ve piskoposlardan önce konsilden dönen, Theodosios isimli bir keşiş halkı galeyana getirdi. Kutsal şehrin koltuğunu ele geçirdi ve piskoposlar atadı. Burada da yine silahlı güçler Iouvenalios'e koltuğunu, epeyce kan dökerek, geri vermek durumunda kaldı. 453 tarihli bir ferman isyancı piskoposların sürülmesini ve direnenlerin infaz edilmesini emrediyordu. Ancak Kadıköy'e özellikle de keşişler arasında kitlesel tepki mevcuttu ve Kudüs patrikleri uzun süre temkinli bir tutum benimsemek zorunda kaldı.

Markianos'un ölümünden sonra (Mart 457), İskenderiye halkı yeniden isyan etti ve "Aulerus" (Kedi) Timotheos'u patrik seçtirdi. İsyanlar sırasında, Kadıköycü Patrik Proterios katledildi. (28 Mart 457). Yeni imparator, I. Leon, Doğu başpiskoposluğunda soruşturma başlattı: Kadıköy Konsili geçerli sayılmalı mıydı? Timotheos Aulerus'un seçimi meşru muydu? Piskoposlar sözbirliği etmişçesine Konsil ta-

rafında ve Timotheos'un karşısında saf tuttu. Bunun üzerine imparator, Timotheos'u sürgün ettirdi (Ocak 460) ve yine zorla Kadıköycü bir patrik, Timotheos Salophakiolos'u İskenderiye makamına oturttu. Antakya'da konsil karşıtı bir patrik, Petros Foulon, 470'de Martyrios'un yerine geçti. Ne var ki tutunamadı ve o sene görevden alındı. Ancak bu olay, Antakya patrikhanesindeki bölünmenin göstergesi oldu.

Henotikon Dönemi: Zenon ve Anastasios

İmparator Zenon I. Leon'un siyasetini sürdürdü. Ancak destek arayan gaspçı Basiliskos (Ocak 475-Ağustos sonu 476) Kadıköy karşıtlığını körükledi.

> Sürgünden geri çağrılan Timotheos Aulerus'un kışkırtması üzerine piskoposlara konsilini mahkûm etmeye davet eden bir Sirküler gönderdi. Yedi yüz piskopos imzaladı. Timotheos Aulerus İskenderiye yolunda Efes Metropolitinin desteğini aldı. Aynı zamanda Petrus Foulon Antakya'ya geri döndü. Monofizitler böylece zemin kazanmış oldular. Zenon tarafından zorlanan Basiliskos, Sirküler'ini geri çekti ve yenilmeden yerine bir karşı-Sirküler yayımladı.

İktidara tekrar kavuşan Zenon, Kadıköycü politikasına kaldığı yerden devam etti: Monofizit piskoposları; ki içlerinde Petros Foulon da vardı, görevden aldı. Ancak onun yerine patrik seçilen Stephanos cinayete kurban gitti. Zenon bunun üzerine Akakios tarafından Konstantinopolis'e atanan Kalendion'u seçtirdi ve ordu yardımıyla koltuğuna oturttu. İskenderiye'de Timotheos Aulerus 477 senesinde öldü. Patrik Timotheos Salophakiolos henüz barış sağlanamamışken şehire vardı. Bu karışık durum karşısında Zenon, Konstantinopolisli Akakios'un önerisi üzerine, Kadıköy'ü unutturarak barışı tekrar tesis etmeyi amaçlayan *Henotikon*'u (Birlik Bildirisi) yayımladı.

> Zenon, İznik, Konstantinopolis ve Efes Konsilleri'nin üçünü ve Kyrillos'in *On İki Lanetleme*'sini tanıdı. İsa'nın insanlık açısından aynı maddeden olduğunu kabul etti. O'nda bölünme (*division*) veya erime (*confusion*) bulanları mahkûm etti. Son olarak, Kadıköy'de veya başka yerde, bundan farklı düşünenleri aforoz etti.

Bu uzlaşı belgesi başarılı oldu: İskenderiye'de yeni Monofizit patrik, Petros Moggos, imzalamayı kabul etti. Ancak o da muhalefete maruz kaldı. Monofizit saftan bazı kişiler, Kadıköy Konsili'nin lanetlenmesini istiyordu. Bunlar, *henotikon*cudan ayrılarak "akephaloi" (başsızlar) grubunu oluşturdu. Diğer kampta, şehrinden kovulan İskenderiye'nin Kadıköycü patriği Ioannes Talaia Roma'ya sığındı ve Papa III. Felix, Konstantinopolis'e elçiler göndererek açıklama iste-

di. Bu elçiler Akakios ile anlaştılar ancak dönüşlerinde III. Felix yapılan anlaşmayı geçersiz saydı ve Akakios'u (Temmuz 484) afaroz etti: Bu Iustinos iktidarının başlarına kadar devam edecek "Akakios ayrılığı"nın başlangıcıydı.

Zenon iktidarının bitişi, aynı zamanda Monofizitlerin atılımına sahne oldu [Frend, 317]: Mısır Kilisesi Petros Moggos tarafından yönetiliyordu; Antakya'da Petros Foulon 3. kez patrik olmuştu (485-489). Monofizit ilahiyatçı Philoxen Hieropolis (Mabboug) piskoposu oldu [Chesnut, 315]. Bu dönemde Antakya'nın gelecekteki piskoposu Severus vaftiz oldu [Lebon, 322]. Bu arada Kadıköy inanışını benimseyen Filistin de, giderek gelişerek önemli bir merkez haline geliyordu [Perrone, 422]. Özellikle Konstantinopolis kendisine başat bir yer sağlayan bu konsile her zaman sadık kaldı. İflah olmaz bir Kadıköy karşıtı olan Anastasios'un imparator olmasıyla (491) durum yine değişti. Önemli aktörler sahneden çıkıyordu: Petros Foulon 488'de, Petros Moggos 490'da öldü. Akakios, 489'da son nefesini verdiğinde, Anastasios'a 496 senesine kadar, bu tarihe dek imparator kendisini sürgün edebilir veya Makedonios'la değiştirebilirdi, muhalefet eden Kadıköycü Euphemios yerini aldı. Sözü geçen Makedonios, Henotikon'u kabul etmekle birlikte, Kadıköy'den yana tavır koymuştu. Henotikoncu patriklerin Kadıköy'ü lanetlemeleri için uygulanan baskı her zaman fazla oldu.

Antakya'da 498'den beri patrik olan Flavianos, Kyrillos'un *On İki Lanetleme*'sini kabul etmek zorunda kaldı. Konstantinopolis'te Monofizitler faaldi: Philoxen 507'de şehre gelmişti; Severus orada üç sene geçirmişti (508-510) ve Anastasios'u, imparatorun Henotikon'u Monofizit bir yönde yorumladığı "Typos"u yayımlamaya ikna etmişti. Patrik Makedonios, 511'de görevden alınarak, yerine daha esnek olan Timotheos getirildi. Bununla birlikte 4 ve 5 Kasım 511'de Anastasios ayinlerde Monofizit yenilikler getirmeyi amaçladığı sırada, halk ayaklandı ve imparatora geri adım attırdı. Antakya patrikhanesinde Monofizitler patrik Flavianos ve Kudüs Patriği Elias'ı, Kadıköy'ü lanetlemeye zorlamak istedilerse de onlar tarafından reddedildiler. Verilen birçok tavize rağmen, Flavianos'un yerine, Monofizitlerin gerçek lideri Severus geldi (512). 513 itibariyle Kadıköycüler tarafından desteklenen Vitalianos ayaklanması Anastasios'un kararını sorguluyordu. Ancak Kudüs patriği Elias'ın indirilmesi ve yerine konsili lanetleyeceğine söz veren Ioannes'in getirilmesi için, 516 senesini beklemek gerekiyordu; ancak Theodosios ve Sabas'ın başını çektiği keşişler onu vazgeçirerek tam tersine "dört konsili" tanıdığını ilan etmesini sağladılar.

Dolayısıyla Anastasios, patrikhaneler arasında birlik sağlamaktan çok uzaktı. Konstantinopolis gibi Kudüs'te de, dördüncü konsil

olumlu karşılanıyordu. Ancak Severus'un Antakyası bölünmüş kaldı. İmparatorun 518 yılındaki ölümü bu çabayı akim bıraktı. Yeni imparator Iustinos ve yeğeni Iustinianos tamamen başka bir yolda ilerleyecekti.

Iustinianos ve Birliğin İflası

Iustinos'un iktidara gelişi, Kadıköy lehine kararlı bir siyasetin tekrar uygulamaya konulması anlamına geliyordu. Severus kendini hiç kandırmadan, görevden alınmayı beklemeksizin, Antakya'yı terk ederek Mısır'a gitti. Konstantinopolis'te 518 senesinde toplanan bir *sinod* onu mahkûm etti. Aynı zamanda, Iustinos Roma'yla Akakios ayrılığını bitirmek için tekrar ilişki kurdu.

519 Martı'nda, Papa Homidas'ın iki elçisi Konstantinopolis'e geldi ve Patrik Ioannes'e (Kapadokyalı) isteklerini kabul ettirdiler: Euthyches ve Nestorios'un mahkûm edilmesi; Leon Kitabı'nın kabulü, Akakios ve dört ardılının, ayrıca İmparatorlar Zenon ve Anastasios'un *diptykhasının*[11] silinmesi. Bu koşullar, Doğu'da ateşli bir muhalefet doğurdu. Yine de 31 Mart 519'da Iustinos Roma'yla birleşme ilan edebildi.

Iustinianos (527-565), önceleri aynı siyaseti devam ettirdiyse de, 531'den itibaren manevra yaparak Monofizitlerle uzlaşma arayışına girdi. Belki de İmparatoriçe Theodora tarafından etkilenerek Kadıköy karşıtı iki patriğin, Theodosios'un İskenderiye'ye ve Anthimos'un Konstantinopolis'e, seçilmesine izin verdi. Severus, 535 yılında başkente geri döndü. Papa Agapetus'un 536 Şubat'ta Konstantinopolis'e gelişi olayların yönünü değiştirdi.

Anthimos gitti; Konstantinopolis *sinod*u (2 Mayıs 536) Severus ve taraftarları gibi, onu da suçlu ilan etti. Antakya Patrikhanesi'nde Patrik Ephraim Monofizitlere karşı şiddetli bir kampanya başlattı. 537'de İskenderiyeli Theodosios görevden alınarak sürgüne gönderildi. Ancak Theodora'nın çevresinde himaye edildi ve Severus ölmüş olduğundan (538) Monofizitlerin lideri konumuna yükseldi.

Bu arada Iustinianos Monofizitlerle uzlaşmak için konuya teolojik bir çözüm bulma çabası içine girmişti. Üç Başlık konusuna müdahil oldu ve bu taviz yeterli gelmeyince ölümünden hemen önce *aphthartos* yolunu denedi.

---

11. Erken kilise döneminde ölü veya diri adı hatırlanmaya değer kişilerin (martysler, azizler, dini ileri gelenler vb) çetelesinin tutulduğu, menteşeyle tutturulmuş iki yapraktan oluşan tabletler. (ç.n.)

"Üç Başlık" V. yüzyıl ilahiyatçılarını ilgilendiren bir olaydı. Söz konusu olan Mopsouestialı Theodoros'un, Kyrroslu Theodoros'un bazı yapıtlarının ve Edessa Piskoposu Ibas'ın Mari'ye yazdığı mektupların mahkûm edilmesiydi. Monofizitler, bu üç noktaya çok önem veriyorlardı ve Iustinianos bu yönde iki ferman çıkararak onlara belli bir doyum sağlamıştı (544-545 ve 551). Özellikle, Konstantinopolis'e davet ettiği ve bu şehirde beş sene kalan Papa'ya, bu mahkûmiyeti zorla onaylatmak istemişti. Papa direndi, vazgeçti (548 Judicatum'u), sözünden döndü (550). Sonunda Konstantinopolis'te toplanacak bir konsil çağrısı yapmayı kabul etti: V. Ekümenik Konsil (553) Üç Başlık'ı mahkûm etti. Papa bu karara katıldı. Dönüş yolunda öldüğünde yerine geçen Pelagius da Üç Başlık'ın mahkûmiyetini onayladı ve Kuzey İtalya piskoposluklarının büyük çoğunluğunun düşmanlığını kazandı (Aquilas ayrılığı).
İktidarının sonlarına doğru, Iustinianos bazı Monofizitlerden, İsa'nın bedeninin, yaşarken, çürüyemez olması fikrini aldı ("aphthartos"). Konstantinopolis patriği Eutykhios bu fikri kabul etmediği için azledildi. Antakya patriği Anastasios da zaten Iustinianos'un ölümüyle yok olmaya mahkûm olan bu görüşü reddetti.

Iustinianos'un iktidarında, Monofizit kiliseler organize oldu [Van Roey, dans Grillmeier-Bacht, 312; Honigmann, 321]. İskenderiye patrikhanesinde Kadıköycü patriklere paralel olarak ayrıca Monofizit patrikler de yer alıyordu ve bunlar başkentine yerleşemeseler de Mısır'ın büyük bir bölümünü güdümleri altında tutuyordu. 542'de Konstantinopolis'te sürgünde olan İskenderiyeli Theodosios iki piskopos atadı: Bunlardan Theodoros Arabistan ve Iakobos (Yakup) Baradeus ise Edessa'dan (Urfa) sorumluydu. 30 yıl içerisinde Iakobos, Antakya için iki Monofizit patrik, yirmi yedi de piskopos görevlendirdi. Böylece Yakubi Kilisesi doğdu ve Antakya'nın Monofizit patrikleri şehre giremezken, ayrılık patrikhane içinde yerleşmiş oldu.

Iustinianos'u izleyen II. Iustinos da bir uzlaşı zemini aradı ve bunun için İsa'nın "tek tabiatı"nın Ortodoks bir şekilde yorumlanabileceğini ortaya attı. Ancak bölünme, dönüşü olmayan bir yola girmişti. Monofizit kiliselerin de aşması gereken zorlukları vardı: Değişik mezhepler ortaya çıktı; Monofizit Antakya ve İskenderiye patrikhaneleri arasında da ayrılık başladı. Aynı durum sonraki iktidarlar döneminde de devam etti.

Monothelit Krizi

Tekrardan hırslı, tüm saflara hitap edebilecek ve Iustinianosinkine benzeyen bir din siyaseti güdülmesi için Herakleios dönemini beklemek gerekti. Bu son girişim, Monothelitizm (İsa'nın tek iradesi) de başarısız oldu. [Schönborn, 327; Winkelmann, 328]. Patrik Sergius (610-638) önce "İsa'nın ayrılmaz şekilde tek bir tanrısal ve insanı ener-

jisi" olduğunu iddia eden Monoenerjizmi öne sürdü. Tereddütler üzerine vazgeçti ve monothelite inanışı destekledi. Buna göre "Vücut Bulan Tanrı"nın tek bir iradesi vardı. İki durumda da, böyle formüllerin İsa'nın insan tabiatını sakatladığını düşünen en inançlı Kadıköycüler ters tepki verdi. İrade ve enerjinin tabiatlara bağlı olduğunu ve İsa'da farklılaşmasalar, da iki tane olduğunu öne sürdüler.

Herakleios'un önünde uzun Pers Savaşı'ndan beri benimsenen yeniden fetih siyaseti vardı. Kuzeyden geçerken Kadıköy Konsili'ni tanımayan Ermenilerden yardım alması gerekiyordu. Özellikle, Persler tarafından ele geçirilen bölgelerde, Mısır ve Suriye'de, Monofizit kiliseler güçlüydü ve eğer İmparatorluk'un birliği sağlanmak isteniyorsa uzlaşmak şarttı. 620'den bile önce, Sergius, Faranlı Theodoros ile yazışmalarında Monoenerjizme olan ilgisini belirtmekten geri durmamıştır. Ancak özellikle Herakleios'un zaferinden sonra, konu güncellik kazandı. 629 yılında Hierapolis'te gerçekleşen imparator ve Antakya'nın Monofizit patriğinin buluşmasında Phase piskoposu Cyrus monoenerjizmi nafile savundu. Kendisi İskenderiye patriği olduğunda bu formül çerçevesinde birçok Monofizit yandaş topladı (Haziran 633). Ne var ki, bu başarıların bir geleceği yoktu. İskenderiye'de bulunan keşiş Sophronios, Konstantinopolis'e gitti ve orada Sergius'un Monoenerjizmi inkâr ettiğini öğrendi. Patrik bunun üzerine Herakleios tarafından onaylanan bir *Psephos* (karar) ile bundan böyle İsa'daki bir ya da iki enerjiden bahsedilmesini yasakladı.

Papa Honorius, *Psephos*'u onayladı ancak Sergius'a yazdığı bir mektupta, dikkatsizce "İsa'daki tek bir irade"den bahsetti. Sergius 638 senesinde formülü tekrar ele alıp, Herakleios'a İmparatorlukta zorla uygulatmak üzere *Ekthesis*'i ilan ettirdi. Ancak Doğu'daki bazı patrikler tarafından kabul edilen monothelizm, Roma'nın muhalefetine takılmaktan kurtulamadı: Papa IV. Ioannes, *Ekthesis*'i mahkûm etti ve Monothelizm gelecekte "Günah Çıkarıcı" olarak adlandırılacak Maksimos'un kişiliğinde güçlü bir düşman buldu. Sergius'un sonra da Herakleios'un ölümü ve onu izleyen Arap istilası ile Mısır, Suriye ve Filistin'in kaybı siyasi şartları da değiştirdi. Monothelit krizi ancak 681'de III. Konstantinopolis Konsili'nde çözülebildi.

Kadıköy'den itibaren kilise birliği bir daha sağlanamadı. Batı'da ve Konstantinopolis ile Kudüs Patrikhaneleri'nde, Kadıköy kazandıysa da Mısır Kilisesi çoğunlukla Monofizit kaldı ve Antakya'da da Kadıköy karşıtlığı güçlüydü. Bu durumu Arap istilası daimi kıldı: İmparatorluktan kazanılan bölgelerde, Kadıköycü Kiliselerle ("Melkit" yani imparatorun dininden), Mısır'da Kıpti, Suriye'de Yakubi, Monofizit

Kiliseler arasında, derin bölünme devam edecekti. Bu bölünmelerin ortasında yapılan Ortodoksluk tanımı, çağdaşları için bir skandal ve İmparatorluk Kilisesi için tam bir başarısızlıktı. Yine de bu durum İmparatorluk'un doğu vilayetlerinde Hıristiyanlığın Arap fetihlerine kadar şaşırtıcı bir canlılık göstermesini engellemedi.

İkinci Kısım
İmparatorluk Kurumları

BÖLÜM III

İmparator ve İmparatorluk Yönetimi

Denis Feissel

GİRİŞ: İMPARATORLUK REJİMİ VE DEVLETİN GÖREVLERİ

Erken Bizans Devleti'nin esasen monarşik yapısı, zamanında Augustus [Iustinianos, *Nov.* 44 pr.] tarafından kurulan imparatorluk (*basileia*) rejiminden miras kalmıştır. Bununla birlikte Geç Roma İmparatorluğu Augustus dönemi devletinden son derece farklı oluşturulmuş ve organize edilmiştir. Severus'la başlayan bir dönüşüm sürecinde "Yeni İmparatorluk" [Barnes, 1982], önce Diocletianus, sonra Constantinus tarafından yeniden yapılandırılmış ve hükümdarı, tüm kamusal güçleri tek elde toplayan bir otorite sahibi yapmıştır. Bir kere taç giydikten sonra imparator davranışlarından sadece Tanrı'ya karşı sorumluydu: Ordu, senato, bir yere kadar kilise, muhaliflerden başka karşı gücü bulunmayan bir monarşinin organlarıydı. Mutlakiyetçilik, hâkimiyet tanrısal monarşi (imparatora "Tanrı tarafından taç giydirildiği" söylenirdi) gibi modern kavramlar temelsiz olmamakla birlikte, emperyal kudretin sınırlarını teori ve pratikte tasvir etmek için yetersizdir.

Tirandan farklı olarak (bu söz tahtı zorla ele geçirenler için kullanılırdı), meşru imparator keyfiyeti reddeder ve hukuk devletini garantilerdi: yasa ve kurumların hâkimi olarak, kişisel olarak hâlâ tabi olsa da, bunları dilediğince değiştirme hakkı vardı. Yasalar, devletin denetimini, hem devlet hem de yönetilenlere verdiğinden, tüm yöneticiler icraatlarından sorumluydu: kişi veya kuruluşların dilekçeleri ve *vox populi*'nin[1] tezahüratları, hükümdarın kulağına gitmesi için tüm İmparatorlukta resmi olarak kayıt altına alınıyordu (*CTh* I, 16, 6). Gücü elinde bulunduranların imparatorluk rejiminin temel ideallerine halel

1. Halkın sesi. (ç.n.)

getiren kanunsuzlukları, eğer söz konusu olan imparatorun görevine ihanet etmesi değilse görmezden geliniyordu (örneğin Prokopios'un *Gizli Tarih*'inde şeytanlaştırılan Iustinianos figürü). Zira monarşi ilkesi dokunulmaz olsa da, imparatorun kendisi değildi. İmparatorluk rejiminin devamlılığı, siyasi istikrarsızlık dönemlerini de içeriyordu: başkentte ve diğer şehirlerde halk isyanları, askeri ayaklanmalar ve taht ele geçirmeler, kronikleşmiş dini anlaşmazlıklar. Otoritesi sorgulanmasa da, merkezi iktidarın imparatorluk iradesini hayata geçirecek kaynakları pek sınırlıydı. Önceye kıyasla daha fazla sayıda ve daha iyi koordine edilmiş bir bürokrasiye rağmen, İmparatorluk, vilayetlerinin yönetimini Doğu'da yeni bir senato ile gitgide devletin hizmetine aldığı kent ve kent seçkinleri aracılığıyla yapabiliyordu. Eğer yönetim, dönemin iniş çıkışlarına rağmen, Roma dünyasının birliğini ve iktidarın devamını sağlayabildiyse, bunu monarşik ideolojinin güçlendirilmesi kadar, hem merkezi hem de yerel topluluklar tarafından etkili şekilde yardım edilen, yönetim aygıtının uyum kabiliyetine borçludur.

İmparatorluk iktidarının kullanımında, tetrarşiden beri, monarşik prensibi tehlikeye atmayan ve İmparatorluk'un birliğini pekiştiren bir takım ruhu gözlenir. 395-476 arasında iki *partes imperii*ye ayrılma sırasında bile ortak imparatorluk kurumları, sembolik düzeyde de olsa yaşamaya devam etmiştir. İki hükümdar, karşılıklı tanıma törenleri sonunda, isimlerini asaleten birleştirip, tamamen bağımsız şekilde hüküm sürmüştür. 476'dan sonra, Batı tahtının devamlı boş olması Roma birliğini bozmamıştır çünkü Odoacer ve ondan sonra gelen İtalya'nın Got kralları, Afrika'daki Vandalların tersine, Konstantinopolis'in önceliklerine saygı göstermiştir. Roma senatosunda yükselmek ve İtalyan yönetimi, hâlâ imparatorun onayına bağlıydı. Çift hükümdarlarla benzer şekilde, bir yıllık çift konsül olarak da, bir Doğulu ve bir Batılı seçiliyordu. Eğer saraylardan biri diğer konsülü tanımazsa sorun çıkabiliyordu ama 476'dan sonra bile böyle bir şey olmadı. Aynı şekilde genel valiler de prensipte takım ruhuyla çalışırdı ve bu tarihten sonra da Doğu ve İtalya genel valileri aynı unvanla görevi paylaşmaya devam etti. Bu şartlarda, Iustinianos zamanında Batı'nın yeniden entegrasyonu, tabii Batı sarayının sonsuza kadar yok olmasını saymazsak, kurumlarda bir yenilik yapmaksızın mümkün oldu.

Tebaasına karşı imparatorluk iktidarının temel görevleri, çağdaşlarına kulak verecek olursak, dış ve iç tehditlere karşı güvenliği sağlamak ve toplumsal ilişkilerde adaleti sağlamaktı. Bunun için garanti olarak, imparator ile organları ordu ve yönetim; kaynak olarak ise vergi vardı. Gerçekte, sivil yönetim yapısal olarak adalet sistemi ile çakışıyordu:

yüksek memurlar hâkim, yönetim daireleri ise mahkeme idi. Bunlar, bir yandan vergi toplama görevini yerine getirirken, bir yandan da paranın bir bölümünü kendileri ve ordunun işleyişi, diğer bölümü ise şehirlerin ihtiyaçları için ayrılırdı. II. Iustinos'un 569'da çıkardığı bir yasa (*Nov.* 149, 2) şu sözlerle, deyim daha icat edilmemişken mutlak devletin işleyiş sistemini açıklamaktadır:

> Bizim tek gayemiz, Tanrı'nın iradesiyle, vilayetlerimizi kanunların hükmünde ve güvenilir bir yönetim altında yöneticilerin adaletinden yararlanması ve vergilerin yanlışsız toplanmasıdır. Zira devletin bekası ancak cömert katkılar toplanabilirse mümkün olur. Bu sayede, kendisine düşen payı alan ordu, düşmana karşı koyabilir ve tebaayı saldırılardan, Barbarların kötülüğünden esirgeyip, köy ile şehirleri koruyabilir (...) ve diğer kesimler kendilerine ihsan edilenlerden faydalanabilirler, istihkâm ve şehirler yenilenebilir (...) ve bunların hepsi tebaanın refahı için icat edilmiştir. Bu katkıların ya kendileri için ya da kendileri tarafından harcanması veya kendilerine dönmesi ve bize kesinlikle hiçbir şey verilmemesi onlar için dert oluyorsa bilsinler ki, biz de mükâfatsız kalmıyoruz çünkü Tanrımız ve Kurtarıcımız Yüce İsa, insanlara olan sevgisinin büyüklüğü nedeniyle bizlere de karşılığında birçok şeyler ihsan etmiştir.

İktidarın sivil ve askeri çifte görevi, hem merkez hem de vilayet düzeyinde, yönetimin ikiye bölünmesi sonucunu getirmiştir. Diocletianus zamanından beri Devletin askerileşmesi, her memurun teoride bir sivil veya silahlı *militia* görevi olmasını gerektirir, ancak sivil ve askeri işlevlerin ayrılması tamamlayıcı ilkesinin VI. yüzyıldan önce pek az istisnası olmuştur. Kamu hizmetinin bu iki tamamlayıcı kanadından, İmparatorluk'un iki kısmı için de geçerli hemen hemen tamamlanmış tek sistematik organizasyon şeması, Doğu'da tarihi 401 yılına kadar giden *Notitia dignitatum* tarafından verilmişti [Zuckerman, 356] ve iki yüzyıl boyunca, yargı kaynakları tarafından da kabul edilen sınırlı değişiklikler gördü. Burada önerilen kurumsal tablo, oldukça şematik olmakla birlikte, ne Bizans devletinin hazırlık dönemi olan IV. yüzyılda yapılan kurumsal denemelerin ne de kısa ömürlü olsalar da, VI. yüzyıl reformlarının, önemini azaltmaya yeltenir. Bu tablo, V. bölümün konusu olan, askeri kurumlarla veya VI. bölümde ele alınacak olan Kilise'yle, iç içe geçmeyen, sivil hükümetle sınırlıdır. Her ne kadar işgal ettiği coğrafya, İmparatorluk'un sivil yönetim alanlarıyla (şehirler ve vilayetler) örtüşse de ve siyasi otorite ona gitgide daha fazla idari rol biçmiş olsa da, kilise, asli görevlerini asla devletinkilere karıştırmamış ve karşılığında devlet de onun hiyerarşi ve kilise hukuku otonomisini tanımıştır. İmparatorun, kilise kurumları üzerinde resmi

bir otoritesi olmasa da, anlaşmazlığın çözümsüz kaldığı durumlarda, kendi tercih ettiği dini siyaseti dayatmaya meylederdi. Bu anlamda bir İmparatorluk Kilisesinden bahsetmek mümkündür ki bu iktidarın tüm muhalefeti dışlayıp, onu tam anlamıyla totaliter bir yönetim sistemine dahil etme isteğinden gelir. Aslında, sivil, askeri, dini kurumlar, hepsinin baş gösterdiği ve İmparatorluk'un birliğini cisimleştiren tek bir otorite, imparatorun otoritesinde buluşur.

İMPARATOR VE GÖREVLERİ

İMPARATOR GÜCÜNÜN TEMELLERİ

Constantinus'tan bu yana ikiye katlanan geleneksel hukuki temelleriyle yarı teokratik monarşik ideoloji, zamanın kaynaklarında ve tasvirlerinde hemen göze çarpacak şekilde hükümdarın şahsını, bir sadakat halesi ile çevreliyordu. Monarşinin kutsallaştırılması, söylem ve resmi sanatın tasvirlerine, ayrıca hukuk dili ve imparatorun kanunlarına ilham veriyor, ayrıca hükümdarın kamusal alana çıktığı her an, tüm giyim ve davranışları törenlerle titizlikle düzenleniyordu. Genellikle, hiç kaybolmayan hiyerarşik kaygı, otorite ve tebaa arasındaki tüm ilişkileri, kodlanmış bir sıralamaya bağlı kalarak düzenliyordu. İktidarın, örneğin imparator unvanlarının yansıttığı bu teorik ve sembolik yönleri, kamusal hayat tarzını renklendirmekten çok daha fazlasını yapıyor, İmparatorluk'un bütünlüğüne katkıda bulunuyordu.

İmparator sıfatları, IV. yüzyılda Augustus'tan beri, hükümdarın gücünü simgeleyen, Antik Roma yöneticilerine ait unvanları (*proconsul* ve *Potestas tribunicia*) terk etmiştir. İmparator tarafından sıkça kullanılan konsüllük (541'den itibaren sadece ona verilmiştir), görev tanımının gereği değildir ve daimi unvanlarının dışında kalır. Bu unvanlar, hükümdara verilen güçleri artık sayıp dökmez, kullanıldığı değişik alanlarda görevinin tüm temel hasletlerini yüceltir, monarşik ideali, hatta İmparatorluk siyasetini (Iustinianos zamanında bir anda zafer sıfatları patlama yapmıştır) çağrıştırır.

Yapının bütünü ise Herakleios'a kadar değiştirilmemiştir. İmparatora hitap için zorunlu olan "Efendimiz" (dominus noster) Erken İmparatorluk'u (*Principatus*) Geç Roma'dan ayırmak için gereken modern hâkimiyet (bir başka deyişle despotizm) kavramının kaynağıdır. Bununla birlikte, tamamen Erken İmparatorluk döneminin mirası olan imparator unvanları, VII. yüzyıla kadar ismin başı ve sonunda kullanılmaya devam eder: başta *Imperator Caesar* ve sonda *Augustus*, ikisi arasında da hükümdarın kendi adına eşlik eden askeri ve dini

alanda övücü sıfatlar. İmparator özde ve çoğu kez gerçek dışı şekilde, "muzaffer", "yenilmez", "fatih" olarak betimlenirdi. Yenilen halklardan alınan *cognomina* (örneğin Gothicus) sıfatı IV. yüzyıldan sonra gözden düşse de, 533 yılında Iustinianos tarafından tekrar kullanılmaya başlamıştır. Evrensel imparatorluğun tekrar kurulması projesinin bir parçası olarak, teorik olan olmayan sekiz muzaffer sıfatın sıralanması, tüm yüzyıl boyunca devam edecek ve ancak Herakleios döneminde terk edilecektir. Iustinianos propogandasının savaşçı tonunu dengeleyen mirasçıları, "büyük yardımsever" "barışçı" gibi yeni unvanlar edindi. II. Iustinos "İsa'ya sadık" lakabını benimseyerek ilk kez, dinlere karşı tarafsız olan geleneksel sıfatların yanında, Hıristiyanlığa doğrudan bir gönderme yapmıştır. Üç asırlık yavaş bir evrim döneminden sonra 629 yılında Herakleios'un, Antik *Imperator Caesar* yerine kullanmaya başladığı başladığı, öz Yunanca Basileus sıfatı hem yepyeni hem de gelecek için önemli bir icattı. Eski bir kraliyet sıfatı idi ve Doğulu tebaa için yüzyıllardır imparatoru niteleyen *basileus* (çoğul *Basileis*), resmi unvanlar arasına, eskilerin birer birer bırakıldığı bir zamanda girdi. Bu yeni sıfatın kullanılmaya başlamasının, Herakleios tarafından Persler ve krallarına karşı alınan başarılara bağlı olup olmadığı ise meçhuldür. Ancak 629'da yaşanan eski Erken İmparatorluk dönemi nitelemelerinden kopuşun, en azından sembolik düzlemde, Antik Çağ'ın bitişi anlamına geldiği söylenebilir.

Erken İmparatorluk döneminde olduğu gibi imparator ilke olarak seçimle gelirdi: Meşru imparator, ordu, senato ve halk tarafından seçilir, Konstantinopolis patriği taç giydirmeye bile değil, sadece takdis etmeye çağrılırdı. Hanedan içi tahtın devredilmesi, Roma'da olduğu gibi Bizans'ta da, sözü geçen kurumların onayıyla mümkün olabilirdi. Bu dönem, asırdan asıra birçok hanedan denemesine (Constantinus, Theodosios, Iustinianos, Herakleios hanedanları) tanıklık etti ancak hanedan ilkesi ancak VIII. yüzyılda Isaurienlerle oturdu. Tahta geçiş törenleri ki 457-527 arasındaki pek çoğunun betimlemeleri günümüze ulaşmıştır (*De cerimoniis*, 175, I, Böl. 91-95), tek bir ayinsel model izlemez ve tahta geçişin ortamına, yeni veya imparator ailesinden birinin iktidara gelişine göre farklılık gösterirdi [Dagron, 333, 33-105]. İmparatorluk görevinin çoğunluk gerektiren ifası, teoride tekil olduğunu unutturmamalıdır. IV. ve V. yüzyıllarda, ülkenin bölünmesi miras paylaşımı sonucudur, öncelik hakkı yine en eski Augustus'tadır. Batı İmparatorluğu silindiğinden, Bizans'ta önce Sezar sonra Augustus konumunda bir eş-imparator belirlenmesi az ya da çok önceden çekişmesiz bir tahta geçiş anlamına geliyordu.

Bir iktidardan diğerine değişen yaş, etnik ve sosyal köken, kültür, kapasite farklarını düşünürsek, hükümdarın kişiliği elbette görevlerinin ifasını etkilerdi. İşlerin yürütülmesinde hükümdarın rolü gerçekten çok sözde de olsa (II. Theodosios'un çocuk, I. Iustinos ve II. Iustinos'in hasta olması), bu eksiklik devletin bekasını ciddi şekilde etkilemezdi. İmparator ailesinin, imparator dışındaki fertleri, ilke olarak devlette (ancak kayırmacılık vakaları da özellikle Anastasios ve Maurikios döneminde az değildi) sivil veya askeri bir görev almamışsa, siyasi bir rol oynamazdı. Bu şartlarda teoride imparatorun eş, kızkardeş veya kızlarına verilen *Augusta* saygıdeğer bir sıfat olsa da, bu sıfatı taşıyanlara hiçbir kurumsal güç verilmemişti. Ancak gerçek etkileri oldukça belirgindir. Örneğin V. yüzyılda Theodosius hanedanının, finansal olarak ciddi kaynaklara sahip olan prenses ve imparatoriçeleri, örneğin İmparatoriçe Eudoksia Kutsal Topraklar'daki vakıflarıyla, özellikle dinsel konularda siyasi bir kişilik edinmişti. Dul bir imparatoriçenin kamusal müdahalesi, bir veliaht belirlemekte etkili olabilmiştir, bunun örneği de Anastasios'tur, Ariadne tarafından seçilmiş ve onunla evlenmiştir. Bununla birlikte, VI. yüzyılda bile, söz ve saray sanatının birlikte resmettiği Iustinianos ve Theodora (daha sonra II. Iustinos ve Sophia) arasındaki iktidar paylaşımı, hukuki temelden yoksundur ve Prokopios tarafından kıyasıya eleştirilmiştir.

İmparatorluk mesleği, temel geleneksel askeri, hukuksal ve dini görevlere tekabül ediyordu. Ancak Erken İmparatorluk döneminden daha değişik şartlarda yerine getiriliyordu. *Imperator*'un, asli görev tanımına göre ordunun başında sefere çıkması geleneği terk edildiğinde, bu yine de hükümdarın, ordu tarafından seçilmiş, meşru komutan olması ve emperyal zafer ideolojisini zedelemedi. Özellikle hukuk ve sivil güçler alanında şekli değişimlere rağmen, Roma gelenekleriyle süreklilik elle tutulur düzeydedir. Son olarak dini planda Hıristiyan imparatorun görevi, tamamen yeni prensipleri temel alır ve bunları yürütmek için kilise ile uzlaşmak zorundadır.

BAŞKENTİNDE İMPARATOR

Tüm alanlarda iktidarın kullanılması, hükümranın başkentinde devamlı oturması ile mümkün oluyordu. İmparator, askeri ve sivil görevleri gereği Roma'ya seyahat ederdi. Erken Bizans imparatoru çok daha az hareket etti, çünkü Doğu'da yeni bir başkentin kurulması, imparatorun kişisel olarak yerleşik olmasını ve devlet hizmetlerinin etrafında gelişmesini kolaylaştırdı. Hükümdar nadiren Konstantinopolis sınırları dışına, Trakya ve Bithynia'daki rezidanslarına giderdi. Daha

uzun seyahatler, örneğin II. Theodosios'un muhtemelen Efes'te Aziz Yuhanna veya yaşlı Iustinianos'un Galatya'da Germialı Aziz Mikhail'e hac ziyaretleri istisnaiydi. Askeri alanda, Julianus ve Valens'in düşman tarafından öldürülmesinden sonra, I. Theodosius kişisel olarak sefere çıkan son hükümdar oldu. Onu ancak Herakleios iki yüzyıl sonra, Perslere karşı savaşta, efsanelere konu olan seferlere çıkarak takip etti.

İmparatorun ikametgâhı olan Byzantion, İmparatorluk kurumlarının bir özetini sunuyordu. 330'da Konstantinopolis adıyla tekrar kurulduğunda neredeyse hemen Yeni Roma (daha sonra Roma) ismini aldı. Hâlâ tek olan İmparatorluk'un iki başkenti olması fikrinden doğup, 395'ten itibaren sadece *pars Orientis*'in başkenti ve son olarak da Iustinianos tarafından VI. yüzyılda tekrar birleştirilen İmparatorluk'un tek başkenti oldu. Bu "başkentin doğumu" [Dagron, 508] yavaş yavaş gerçekleşti: 330'da Constantinus tarafından açılışı yapılan Konstantinopolis, ancak IV. yüzyılın son çeyreğinde şehirsel ve kurumsal tam gelişimini gerçekleştirdi (bu arada, Antakya birçok kere imparatoru ve genel valisini ağırladı ama bu geçici başkentlik konumu, Constantinus'un kurduğu şehrin eşsiz statüsünün sorgulanmasına neden olmadı.

Uyumlu bir abideler bütünü, saray, senato, arena-hipodrom, büyük kilise, tüm güçlerin merkezi olan "kraliçe şehir" rolünü somutlaştırdı ve sembolize etti. Bu abidevi çerçevede, giderek ayinselleşen törenler, sadece Saray'da değil, imparatorun dışarı her adım atışında, özellikle de Hipodrom'da hazır bulunmasının şart olduğu gösterilerde, dini kutlamalarda, yani hükümdar ve tebaasının yüz yüze (bazen de karşı karşıya) geldiği her fırsatta, yapılıyordu. Hipodrom mikrokozmosu, Roma'da olduğu gibi Maviler ve Yeşiller denen iki hizip veya renk etrafında gelişmişti ve bunların dönüşümlü galibiyetleri mutlaka imparatorun zaferleriyle aynı zamana denk getiriliyordu. İmparator, iktidara göre değişen ve herkesçe bilinen bir tarafı tutmak zorundaydı. Toplumsal veya dini bir anlamdan bağımsız bu iki partili sistem, oyunlar dünyasında kök salmış ancak imparator zaferlerinin sembolik bir sahneye koyuluşundan çok daha fazlası anlamına gelmişti: Tamamen siyasi kurumların dışında kalsa da, hem sosyal hayat, hem de başkent ve diğer şehirlerdeki gerilimleri yapılandırmaya katkıda bulunuyordu.

Konstantinopolis, merkezi hükümetin bulunduğu yerdi ve Avrupa vilayetinden farklı, istisnai bir idari statüsü vardı. Şehrin idaresi, önce bir prokonsül tarafından gerçekleştirildiyse de, 359'dan itibaren Roma modeline geçildi ve Şehir Genel Valisi'nin ellerine teslim edildi. Tanım gereği senato başkanlığı da yapan bu kişi, aynı zamanda belli

başlı yüksek dereceli devlet adamları gibi İmparatorluk kutsal meclisi (*consistoire*) üyesiydi. Senato ve imparator arasında aracılık etmesinin yanı sıra, imparatorla halk arasında da aynı görevi yerine getiriyordu. Şehir genel valisine bağlı olanlardan, *annonae* genel valisi, şehrin gıda ikmalini düzenleme ve 80.000'i aşkın hak sahibine bedava ekmek sağlama işini yapıyordu. Şehir polisi, şehrin *"vigiles"*[2] valisine bağlıydı ve Iustinianos döneminde halk yargıcı görevine getirildi. Aynı imparator döneminde, 539 yılında yabancılar polisi, *quaesitor* makamı icat edildi. Başkent giderek daha fazla sayıda imparatora yakın olmak ve merkezi hizmetlerden yararlanmak isteyen taşralıyı (rahipler, şehirlerin önde gelenleri veya mahkemelerde işi olan kişiler) kendine çekiyordu. Bu nedenle kanun koyucu, bu dalgalanan nüfusun şehirde kalış süresini kısıtlamaya ve aynı zamanda adalet dağıtımını, merkezden çevreye doğru yaymaya çalıştı.

KANUN KOYUCU İMPARATOR

Erken İmparatorluk döneminde, imparator kanunların tek kaynağı idi. Her ne kadar kaynakların durumu (Iustinianos'tan önce sınırlı yasalaştırma ve sonra da gelenekte boşluklar) hukuk üretimini iktidardan iktidara değerlendirmeyi zorlaştırıyorsa da, Diocletianus'tan beri yasama, imparatorun görevlerinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmişti. İmparatorluk'un idari *işlerinden kaynaklanan, emirname (constitutiones)* ismi verilen, her türlü kanun, aslında teoride hükümdarın kişisel iradesini yansıtan, "biz" ile karakterize ediliyordu. Belli başlı emirname türleri, içeriklerine göre, (daha fazla sayıda ama pek muhafaza edilememiş) özel hükümlü genel yasalardan farklılaşır. Antik Çağların halka ilan edilerek duyurulan *edictum imperiale*si, tetrarşi sırasında edindiği önemli yeri kaybetmişti. Ancak VI. yüzyılda bazen başkent ve taşra halkına hitaben kullanıldığı görülüyordu. Bununla birlikte emirnamelerin büyük çoğunluğu bundan böyle imparatordan yüksek rütbeli bir memura, genellikle de aslında yasa taslağını (*suggestio*) hazırlayan genel valiye hitap edermişçesine kaleme alınmıştır. Yasaların yayılması bundan sonra kademe kademe gerçekleşirdi. İmparatorun açılış mektubuyla, yönetimin her basamağında tamamlayıcı uygulama yasaları yapılırdı. Dolayısıyla yapılması gerekli resmi şekillendirmelerle, aynı emirnamenin farklı alıcılara yöneltilmiş olması, sık görülen bir durumdu: Iustinianos'un vilayet idaresine yönelik

2. Vigiles veya vigiles *urbani*, kelime anlamıyla şehrin bekçileri, Roma'da polis ve itfaiye kuvvetleri. (ç.n.)

8. *Novella*'sının (535) metni, genel valiye bir mektup olmakla birlikte, aynı zamanda piskoposlara yollanmış, Konstantinopolislilere ferman olarak ilan edilmiş ve sonunda *mandata* (*Nov.* 19) görevi teslim alışları sırasında yöneticilere ithaf edilmiştir.

Dönemin iktidarının siyasetini yansıtan genel yasalar ve rutin kanunlar, içişleri (bakanlığı) tarafından çoğaltılır ve genelde buna imparator müdahale etmezdi (hatta mührü bile aranmazdı). Gerçekte imparatorun en devamlı işi, Erken İmparatorluk döneminde olduğu gibi, konu ister tartışmalı bir hukuksal işlemi ister bir kişi veya kurum için imtiyaz isteği olsun, ona sunulan dilekçelere yanıt vermekti. İmparator dilekçeye, eskiden hükümdarın dilekçenin ucuna iliştirdiği kısa not yerine, çözümü hayata geçirmekle yükümlü İmparatorluk memuruna hitaben, mektup formunda cevap verirdi. Bundan böyle, dilekçelerden bağımsız *olarak, V. yüzyıl itibariyle* bu mektup formu, önemli ülke sorunlarına cevaben kaleme alınan *pragmatica sanctio* şeklini aldı [Kussmaul, 339].

İmparator, istisnalar dışında kendisi tarafından kaleme alınan metinlerin başyazarı değildi: Şu veya bu kanun metninin, Iustinianos için yapıldığı üzere, [Honoré, 337], belirli bir imparator tarafından yazıldığını söylemek zordur. Bu görev, herkesten önce *quastor*a aitti. Bu kişi, yasalara, saray ofislerinde çalışan kâtiplerin (not, dilekçe ve mektupları muhafaza edenler) yardımıyla son hallerini verirdi. Doğal olarak meclisin diğer üyeleri (ilk sırada Doğu genel valisi ve saray bürolarının başkanları) da yasaların yazılmasında olduğu kadar yaygınlaştırılmasında da önemli bir rol oynuyordu. Değişen iktidarların kendilerine özgü yasaları olduğu gibi, Erken Bizans imparatorlarının hukuki eserleri, V. ve VI. yüzyıllarda emperyal hukukun laik mirasını tanzim etmek ve uyumlu kılmak için iki abidevi Codex'in yazılmasıyla zirve noktasına ulaştı. Kodifikasyondan önce, Geç İmparatorluk hukukunun, pagan veya Hıristiyan, meşru tüm hükümdarlarına ait *constitutiones* geçerli kabul edildiği için, uyumlulaştırma kaçınılmazdı. Bazen birbiriyle çelişen metinler, mahkeme ve idarelerde hukuka erişimi ve uygulamayı zorlaştırıyordu. Ayrıca 395-476 yılları arasında iki hükümdar olması, her birine diğerinin *constitutiones*ini uygulayıp uygulamama tercihini bıraktığı için, İmparatorluk'un hukuksal bütünlüğünü bozuyordu. Bir asır arayla kaleme alınan, Codex Theodosianus (438) ve Codex Justinianus (529, 534'te gözden geçirildi), her şeyden önce adaletin işini kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Bununla birlikte ilki birbiriyle çelişen metinleri barındırırken (en yeni olan yasanın geçerli olması ilke edinilmiştir), Iustinianos komisyonunun üyeleri, yasama-

nın yasalarının tümünü, düzeltme veya eklemeler yapma suretiyle, uyumlu hale getirme emri almıştır.

Bu iki hukuk külliyatı, imparatorların emri üzerine, hukukçulardan oluşan ve saray *quaestor*ları, önce Antiochos sonra Tribonianos'un başkanlık ettiği komisyonlar tarafından, Konstantinopolis'te düzenlenmiştir. İki durumda da, komisyon üyeleri, imparatorların emirnamelerinin bir seçkisini hazırlamış, daha sonra da tamamlanmış metinlerden işlerine yarayacak parçaları almış ve temalara göre külliyatın farklı yerlerine, kronolojik olarak her başlığın altına yeniden dağıtmıştı. İki külliyat, hem amaç hem de gördüğü tepkiler açısından birbirinden farklıdır. II. Theodosios daha önceki külliyatı tamamlamış ve Constantinus'tan itibaren (312'den 438'e) tüm hükümdarların yasalarını bir araya getirmiştir. Iustinianos Kanunları, Hadrianus'tan bu yana İmparatorluk yasalarının tamamını bir araya getiren Theodosios Kanunları'na, 438'den beri yayımlanan *Novellae* adı verilen yeni yasalar eklemiştir. Iustinianos külliyatı *Codex* dışında, imparatorluk dönemi içtihatı (*Digeste*) ve 534'ten itibaren, Jusitinainos'un kendi kanunlarını (*Novellae*) da eklemiştir. Bu bütüncül Roma hukuku, hemen akabinde hukuk profesörleri tarafından Yunanca'ya çevrilecek ve Bizans hukukçuları için sürekli bir referans kaynağı olacaktı. Tam tersine, Batı erken Ortaçağı'nda, imparatorluk hukuku etkisini, Theodosios Kanunu ve uyarlamaları aracılığıyla genişletecekti [Gaudemet, 111; Honoré, 338].

HIRİSTİYAN İMPARATOR

İmparatorluk görevi, Constantinus'un din değiştirmesinden önce devlet dini ile iki kere buluşuyordu: Geleneksel Roma rahibi görevi, özellikle yüksek papazlık; imparatorun kendisinin ana objesi olduğu inanç, kişiliğinin ruhani özelliğine tapınma (Hıristiyanların imparatora kurban adamayı reddetmeleri zulme uğramalarının en önemli nedenidir). Devlet dini olduktan sonra, Hıristiyanlık imparatorla tanrısallık arasındaki ilişki kadar, siyasi olarak imparatorla Kilise arasındaki ilişkiyi de kökten değiştirdi.

Eski inançlar yavaş yavaş ortadan kalktı. İmparatorluk kültü de kurban yasağından kaçamadı: Bazı vilayetlerde başrahip seçilmesi geleneği devam ettiyse de (Suriyelilerinki ancak Leon zamanında kaldırılacaktı), rolü bölgesel yarışmaları düzenlemekle sınırlı kaldı. Sarayla ilgili her şeyin "tanrısal" olarak nitelendirildiği eski söz dağarcığı tamamen yok edilemese de, Hıristiyan imparator kiliseye girdiğinde tacını kürsüye bıraktı ve diz çöktü. Bununla birlikte "Tanrı tarafından taç giydirilen" hükümdarın kutsallığı, antik çağlardan kalma bir ta-

kını tapınma şekillerinin uygun şekilde yeniden yorumlanmasına ve yenilerinin yaratılmasına izin verdi. İmparator portrelerine (heykeller veya daha ziyade resimler) tapılmamakla birlikte, imparatorun kendisiymişçesine saygı gösterilirdi: İmparator tasviri, kiliseler gibi kaçaklara sığınma hakkı verirdi; resmi yeminler hem imparatorun esenliği hem de Kutsal üçlemeye değinirdi.

Çoktanrılı dinlerin hoşgörüsü artık gerilerde kalmıştı, II. ve III. yüzyıl imparatorları, Hıristiyanlığa karşı zulüm yolunu seçerek savaşmıştı. Yeni inancın zaferi, dini barışı sağlamaya yetmedi ve Hıristiyan imparatora, devamlı ortaya çıkan yeni ayrılığa karşı, bir safı kayıran veya uzlaştırıcı bir tavır benimsemek arasında karar vermek dışında bir çözüm yolu kalmadı. Hemen akabinde, dini kavgalar Kilise dışından Kilise içine taşındı. Paganlık, IV. yüzyılda hâlâ Hıristiyan karşıtı ayaklanmaları kışkırtacak kadar güçlüydü ve VI. yüzyılda değişik çevrelerde yaşamaya devam etti (az veya çok tektanrılı aydın çevrelerden, Anadolu kırsalı inançlarına kadar) ve İmparatorluk yasaları ihtiyatı elden bırakmasa da, artık tehdit olma özelliği kaybolmuştu. Julianus'un paganlığı devlet dini yapma projesinin başarısızlığa uğramasından sonra, bu konu bir daha açılmamak üzere kapandı. Pagan kültlerinin kamuya açık yerlerde veya özelde yasaklanması 392'den itibaren süreklilik kazandı ve paganlar 416'dan itibaren kamu görevlerinden uzaklaştırıldı. Doğu Roma'da "Helen yanlışı" adıyla anılan Paganlık, muhalif Hıristiyanlığa oranla daha az tehlikeli bir heretizm olarak görülüyordu. İsa'ya ilişkin tartışmalar karşısında İmparatorluk'un dini siyaseti, bir iktidardan diğerine, hükümdarın keyfine göre değişti.

II. Constans'ın Ariusçuluk, Anastasios'un Monothelitlikten yana tavır almasının İmparatorluk Kilisesinde yarattığı tepkiler İmparatorluk'un bütünlüğünü tehlikeye atmış olsa da bir I. Theodosius veya Markianos'un "Ortodoksluğu" da birliği sağlamadı. Ne Zenon'un tarafsızlık siyaseti ne de imparatorluk çifti arasında rollerin paylaşılması (Iustinianos Kadıköycüleri desteklerken Theodora Monofizitler tarafını tutuyordu) bu tabloyu değiştirmeye yetti. Hıristiyan İmparatorluk'un ikilemi, İmparatorluk kurumunun teorik olarak rejime gelebilecek tek eleştiri olan heretiklik suçlamasından muaf olmamasıydı.

İnancı ne olursa olsun, "çok dindar" imparator, kendi otoritesini, kiliseninkinin yerine meşru olarak koyamazdı. İtikat konusunda kurallar getirmek yerine (gerçi Iustinianos teolojik eserler bırakmıştır) [ed. Amelotti 1977], piskoposları topladığı ekümenik konsil çağrısı yapmayı yeğlemiştir. Efes dışında, bu toplantılar tercihen Konstanti-

nopolis yakınlarında (İznik, Kadıköy), hatta 536'da başkentte yapılmıştır. İznik'te Constantinus'un başlattığı model uyarınca, konsil çalışmaları şahsen imparatorun başkanlığında gerçekleşmiş (Kadıköy'de Markianos bir kapanış konuşması yapmıştır) veya daha çok İmparatorluk delegeleri oturumları yönetmiş ve saraya bilgi vermiştir. Konsil kararları oybirliğiyle alınırdı ve ister itikat ister disiplin (kanon) maddeleri veya piskoposları ilgilendiren kişisel önlemler olsun, doğrudan kanun hükmündeydi. Laik ayağı oluşturan İmparatorluk yasaları, ancak piskoposların kararlarını onar ve kamu gücünü kilise hukukunun hizmetine verirdi.

DEVLET HİZMETİNDE SENATO SINIFI

Geç İmparatorluk'un kurumsal dengesinde senatoya verilen temel rol, özellikle Doğu'da, eskisinden farklıydı. Toplumsal tabanı ve görevi Constantinus'tan itibaren tamamen değişmişti. Diocletianus'un III. yüzyılda *ordo equestere*[3] hükümet görevlerinin birçoğunu emanet ettiği yöneliminden kesin bir şekilde ayrılan Constantinus, imtiyazlı sınıfın görevlerini artırdı; ancak senato mensubu olma şartı getirdi. Yarım yüzyıl sonra *ordo equester* sahneden silinmişti (bu görevin kalıntıları sadece bürokraside kalmıştı); İmparatorluk'un yüksek idarecileri, ister merkezi ister vilayette, ister asker ister sivil olsun *ipso facto* senato düzeninin bir parçasıydı. Senatör olmayan da maztabasını alır almaz otomatik olarak senato üyesi oluyordu.

Kurucusu tarafından Konstantinopolis'te açılan Senato, statü olarak ikincil ve ancak yerel sorumluluklar verilmiş Roma Senatosu'nun bir replikası olarak uzun süre kalmadı. II. Constantius 'tan itibaren, kitlesel terfiler sayesinde Yeni Roma Senatosu 2.000 senatör sayısına ulaşmıştı ve Roma'dan Konstantinopolis'e yapılan birkaç transfer dışında, sadece doğululardan oluşuyordu. Hiçbir doğuştan nitelik aranmaması nedeniyle, yeni senatörler, özellikle yüksek memurlar, orta halli ailelerden gelebiliyordu. Bununla birlikte büyük çoğunluğu taşra seçkinlerinden ve hâkimlik masraflarını karşılayabilecek sosyal sınıftan geliyordu ki, istisnalar dışında, senatoya girişi bu sağlıyordu.

İmparatorluk'u idare etmeye yeminli yeni bir aristokrat sınıf ortaya çıkaran senato, Doğu'da babadan oğula geçen bir sistem yaratmaması nedeniyle seçkinlerin sürekli yenilenmesine olanak tanıdı. Sonuçta, her ne kadar senatörlük mirası, ayrıcalıkları ve ödenekleriyle devredi-

3. *Ordo equester* (atlılar), Roma'nın Krallık, Cumhuriyet ve İmparatorluk döneminde seçmenler tarafından belirlenir ve en zengin ve en saygın kişilerden oluşurdu. (ç.n.)

lebiliyorsa da, koltuk kişiye özeldi. Doğu'da Batı'ya oranla nadiren, bir senatörler soyunun, kuşaktan kuşağa vali ve konsüllük görevlerinde bulunduğuna rastlanırdı. Senatoya giriş V. ve VI. yüzyıllarda hâlâ yeni yüzlere açıktı. Bu kişiler derece basamaklarını (*matricula*) titizlikle tamamlamış olmanın beklendiği bürokratik kariyerlerin tersine, *cursus honorum*'a[4] bakmadan yüksek derece memurluklardan seçilirdi. Hükümdar, bazen II. Constantius gibi, mütevazı bürokratları vali olarak atayabilir bazen de Iustinianos gibi, yüksek memurları kendi derecelerinden daha aşağı bir makama kaydırabilirdi. Bu arada, Senato'da sadece yüksek memurlar yoktu: görevi devam eden yüksek memurlar dışında, boşta olan eski memurlar (emekli olanlar veya yeni görev bekleyenler) ile ayrıca bir göreve kâğıt üzerinde atanmış onursal senatörler de mevcuttu. Valens zamanında, Doğu'da Senato'nun devasa büyüklüğü Batı'yla aynı yapılanmayı getirdi. Bundan böyle senatörler arasında Devlet hizmetinin üç kademesini temsil eden üç sınıf gözlemlenmeye başlandı: en alt seviyede *clarissimi* (neredeyse tüm vilayet yöneticileri buna dahildi), bir üstte *spectabiles* (dükler, genel vali yardımcıları), zirvede ise *illustres* (genel valiler, *magister militum*, meclisin diğer üyeleri). Eski idareciler görevde olmadığı zaman bile görevlerinin saygınlığından yararlanırdı. Daha geniş olarak Devlet aygıtında ve dışında sivil veya askeri makamlar, onursal olarak yetenek gösteren veya atama emirlerini satın alanlara da verilirdi. Böylece V. yüzyılın ortalarında itibaren *illustres* sınıfına girmenin en kestirme yolu, onursal olarak hiç de askerlere ayrılmayan *comes domesticorum* (muhafız alayı komutanı) unvanı edinmek oldu. Meclis üyesi onursal sıfatı ise sadece *spectabiles* üyelerine ayrılıyordu. Devamlı ince ayar yapılan bir yasayla öncelikler belirleniyor, gerçek memurlara onursal olanlarla, eşit olmakla beraber, avantajlar veriyor ve bu arada ifa edilen görevdeki kıdem de göz önünde bulunduruluyordu [Delmaire, 340]. Konsüllük ve patriklik makamları dışındaki tüm görevler için, idari yeterlilik şartı aranırdı ve genellikle derecelendirme, görevle paralel giderdi. Geç İmparatorluk'ta, konsüllük artık uzun süredir bir yönetim kademesi (*magistratur*) değildi, fakat hâlâ tek bir kişi için (seneye ismini yazdırma onuru yanında), son derece ağır şartlar içeriyordu, düzenlenmesi gereken oyunlar ve 1 Ocak hediyeleri vardı. 541'de Basileus'tan sonra sıradan bir konsül ancak zaman zaman sadece İmparator tarafından görevlendirildi. Aynı zamanda Zenon dönemi itibariyle artık onursal

4. Roma Cumhuriyeti ve Erken İmparatorluk döneminde siyaset yapmak isteyenlerin sırasıyla üstlenmeleri gereken askeri ve siyasi kamu yönetimi görevleri. (ç.n.)

konsüllük (*exconsul*) görevi satılmaya başlandı. Sıradan konsülden farklı olarak onursal konsüllük, patrisyenlik mevkiinden aşağıdaydı. Bu son unvan, tanım itibariyle onursaldı, az verildiği için bu mevkiden aşağı da düşülmezdi zira imparator, patrisyen unvanını ancak kariyerinin zirvesindeki birkaç çok yüksek dereceli memura verirdi.

Bu unvanlar aracılığıyla senato sınıfı *honorati* adı altında taşra elitlerinin kaymak tabakasını topluyordu. Bazı kişisel harcamalardan (özellikle *curia* üyeliğinden kaynaklanan) muaf olan ve yargı alanında birtakım öncelikleri olan *honorati* imtiyazlı bir sınıf teşkil ediyorlardı; ancak sayıları çok fazla olduğundan, kısıtlı sayıda tutulan Senato meclisiyle karıştırılmaları zordu. Iustinianos zamanında senatoda söz alabilmek için *illustris* mevkiinde olmak gerekiyordu. Meclis başkanı Roma'da olduğu gibi Şehir'in genel valisi idi. Ancak hükümdarın, artık Roma'da ikamet etmediği ve meclisin artık daha çok yerel bir role indirgendiği *Pars Occidentis*'ten farklı olarak, merkezi, sarayın yanı başında olan Konstantinopolis Senatosu, gerek bazı üyelerine verilen görevler gerek kendine özgü işlevleri sebebiyle, devletin işleyişiyle sıkı sıkıya bağlantılıydı. Roma geleneğinin mirasçısı, imparatorluk meşruiyetin garantisi olarak senato, bu rolü imparator seçiminde sonuna kadar oynar, daha sonra halk ve ordu tarafından bu seçim sadece onaylanırdı. Olağan toplantıları (*conventus*), genelde senato sınıfını ilgilendiren konular ve bu sınıfa yeni alınacaklar ile ilgili olurdu. Devlet işleri konusunda, senato, meclis oturumlarına katılması için imparator tarafından toplantıya çağrılabilirdi. Yargı konusunda, senato imparatordan belli şekillerde emirnameler (*orations ad senatum*) alırdı. Daha genel olarak, II. Theodosios'tan beri kanunların ilan edilmesi işi senatoya aitti. Aynı zamanda hükümdara yargı sürecinde, özellikle devlete ihanet söz konusu olduğunda, yardım ederdi.

MERKEZİ HÜKÜMETİN İŞLEVLERİ VE ORGANLARI

Erken İmparatorluk ile bağ kesilerek, Constantinus tarafından yerli yerine oturtulan devlet kurumları devlet faaliyetlerini, yeni ilkeler ve yeni kaynaklar üzerine inşa etti. Sivil ve askeri otoritenin kesin hatlarla ayrılması birbirine parallel ama bağımlı iki hiyerarşinin kurulmasına neden oldu ki bunun da nedeni sivil idarenin aynı zamanda askeri *annonae*'nin[5] belirlenmesi ve toplanmasından sorumlu olmasıydı.

5. Halkın bir yıllık ihtiyacını karşılayacak şekilde ambarlarda toplanan temel ihtiyaç maddeleri ve özellikle buğday. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için doğrudan mal olarak toplanan vergi. (ç.n.)

Diğer yandan merkezi (ve bir derece daha az olmakla beraber taşra) idareleri, imparatorluk gücünün etkinliğini artırma niteliğine sahip, oldukça fazla sayıda ve uzmanlaşmış bürokrasiden oluşuyordu.

VERGİ YÖNETİCİSİ

Devlet faaliyetleri için vazgeçilmez bir araç olan vergilendirme, toplum ve İmparatorluk'un işleyişinin ana hatlarını belirler. Sosyal şartların katılaşması, tesis edilen kurumların (profesyonel veya toplumsal) ortak sorumluluğu, bürokrasinin artması, her şeyden önce verginin toplanması ve adilane şekilde topluma geri kazandırılmasını garanti altına almayı hedefler. Kişisel zorluk ve miras olarak devretme ilkesi kolonlardan (özgür ancak toprağa bağlı çiftçiler) şehir konsillerini oluşturan *curia* sınıfına kadar uzanıyordu. İki büyük kurum, senato ve ruhban, görünüşte ayrıcalıklı sınıflardı; ancak üyelerine sağlanan istisnalar kişiseldi ve miras olarak devredilemezdi, ayrıca yasalar *curia*nın dokunulmazlığını sınırlamaya özen gösteriyordu. Gerçekte, şehirlerin önde gelenleri, büyük ya da küçük mülk sahiplerinden, vilayet memurlarıyla birlikte, vergi tahsildarı olarak çalışmaları beklenirdi.

İdari olarak eski *fiscus*un, Constantinus tarafından devlet bütçesi ve İmparatorluk hazinesine paylaştırılmasıyla *annonae* (genel valiliğin görev alanı) ve saray vergisi (ihsanlar ve *res privata*) ortaya çıkmıştı. Esasen, *annonae* mal olarak, diğer vergiler para olarak alınırdı. Bu ayrım giderek tüm vergilendirmenin, *annonae* için verilen malların, resmi tarifeden fiyatlandırılan (buğday, şarap) da dahil olmak üzere, paraya tahvil edilmesi (*adaeratio*) nedeniyle giderek azaldı.

İdari davaların artması vergi matrahını hiç değiştirmedi: Bütçe zafi ne olursa olsun, doğrudan vergi, esasen mülk üzerinden alınırdı. Eskinin kafa vergisi (*capitatio*) ve toprak vergisi (*jugatio*), yani sırasıyla hayvan ve insan sayısı ile toprağın yüzölçümü temelinde alınan vergi de, IV. yüzyılda iki meblağın (*jugatio-capitatio*, Yunanca *zugokephalon*) birleşmesine imkân veren karışık matrahın alınması ile yok olmaya başladı. Kadastro durumu ve nüfus sayımı, değişimler göz önünde bulundurularak güncellenirdi. Vergi baremine gelince, bölgelere ve topraklarla ekinlerin kalitesine göre değişirdi. yıl veya ölçüm yılı eylülde (Mısır dışında) başlardı. Diocletianus'tan beri, Bizans kronolojisinin temel çerçevesini oluşturacak on beş senelik bir döngü vardı. Dört ayda yapılan üç ödeme sonunda özet bir alındı verilir, burada özellikle *annonae* veya harcamalarla ilgili matrah birimleri ve yapılan ödemeler yazılırdı.

Gayrimenkuller dışında kalan vergiler ise sadece parayla ödenir ve özellikle şehirli meslek sahiplerinin faaliyetlerine uygulanırdı (örneğin 498'de kaldırılan *khrysargyron*). Perslerden alınan ipek gibi mallardan, sınırlarda alınan gümrük vergisi, bir *commercia* veya ticaret kontundan soruluyordu (henüz VII. ve VIII. yüzyıllarda aynı sıfatı taşıyan meslektaşı kadar görev alanı genişletilmemişti). Ticari vergiler, dolaylı vergilerin çoğu gibi, normal olarak eyalete değil "ihsanlar"a giderdi; ancak son olarak ne için kullanılacağı konusu belirsiz kalırdı. Bu nedenle, örneğin Anastasios döneminde toplanan ticaret vergileri Mezopotamya dükü için kullanılabilmişti. İmparatorluk yönetiminin değişik kollarının uyumu, sonuç olarak devlete, merkezden tüm kazanımlar (recette) ve harcamaları idare etme olanağı verirdi. Her eyalette genel bütçe girdileri alındığı anda sabitlenirdi (her eyalette ayrı bir bölüşüm düzeni veya *delegatio* konusuydu): Her kent önceden, altın veya mal olarak ödediği vergilerin hangi bütçe çizgisine tekabül ettiğini bilirdi. Özellikle Konstantinopolis'in tedariği için Mısır'dan alınan buğday vergisi (*embole*) yeni başkentin "Kraliçe Kent" olma yolunda ihtiyaç duyduğu nüfusla dolmasına izin verdi.

Eskiden kendi kendini yöneten sıradan kentlerin, IV. yüzyılda mülklerine ve yerel vergilerine (*vectigalia*) el konuldu. Kentlerin bütçesi, artık sadece mevcut ihtiyaçları için gerekli vergi oranını tespit eden İmparatorluk için, bir altbaşlıktan ibaretti. Ancak ihsanlar bir felaket durumunda yeniden yapılanma masraflarını karşılamak için kullanılabilirdi. Şehir kiliseleri de devletin kesesinden, imparatorun ara sıra gösterdiği cömertlikler sayılmazsa, muaf oldukları sabit vergiler sayesinde yararlanırdı.

Bir yanda yerel gereksinimler, alınan vergilerin çoğunu yutuyor diğer yanda devlet aygıtının finansmanı, artan memur sayısı oranında bütçeye yük oluyordu. Ordununki gibi *militia* olan sivil hizmetler, önceleri yıllık *annonae* ve II. Theodosios'tan bu yana altın para olarak maaş alırdı. Merkez veya vilayetlerde yüksek memurluklarda bulunanlar ilke olarak ek gelirleri olmasa da yüksek maaş alırdı. Ancak çeşitli hizmetlerde çalışan memurlar mütevazı gelirle yetinmek durumundaydı; ancak görevlerini süresince yasa tarafından miktarı belirlenmiş çeşitli terfi maaşlarından yararlanır (veya *sportules*) ve bunu ödemek de hak sahiplerine düşüyordu.

KARMAŞIK BİR ORGANİZASYON ŞEMASI

Geç İmparatorluk'un idari aygıtı bütünüyle mantıklı bir yapıya sahip değildi ve ilk bakışta (Iustinianos döneminde Mısır'ı inceleyen

Stein'ın sözleriyle, 158, II, 479) "üst üste binmiş ve yan yana konmuş görevlerin şaşırtıcı renkliliği" görülebiliyordu. Aslında merkezi hükümet düzeyinde bile, idarenin belli bir kısmında sorumluluk paylaşımı yapılmadan ifa edilen bir göreve rastlamak çok seyrek rastlanan bir durumdu. Örneğin vergi sadece genel valiliğe değil (ki devlet bütçesinin büyük kısmını yönetiyordu) sarayın iki bakanlığına, ihsanlar ve *res privata*ya bağlıydı. Vilayet yöneticileri ve onların büroları, genel kural olarak eyaletlere bağlı olsa da, bazı bürolar (genel valinin *officium*u dahil) bir *magister officiorum* tarafından atanmış ve ona rapor vermekle yükümlü bir *princeps* tarafından yönetilirdi. Benzer şekilde askeri yönetim *magister militum*a bağlıydı ancak hukuki konularda dükler, *magister officiorum* mahkemeleri önünde hesap verebilir ve *magister officiorum* dükler tarafından verilen kararları başvuru durumunda tekrar inceleyebilirdi. Sistemden kaynaklanan bir karmaşıklık örneği olarak yetkilerin kısıtlanması sakat bir yapıdan çok, idarenin çeşitli kollarının birbirini kontrol ettiği bir metoda dayanan bir hükümet biçimine işaret eder.

Magistri militum praesentales'in (bkz. böl. V) yüksek kurmay heyeti tarafından yapılan ayrımla, İmparatorluk'un yönetimi en yüksek kademede ve imparatorun hemen yakınında en az iki temel örnekte yapılanmıştı: Genel valilere tüm vilayetlerin idaresi bağlıydı; sarayın bakanları, başka bir deyişle saraylı sivil kurumların başında, Constantinus'tan beri *magister officium* geliyordu. Devlet aygıtında edinilen bazı mevkilere rağmen, İmparator Odası (*cubiculum*) ve sakinleri olan hadımlar, idari sistemde marjinal bir yer kaplıyordu. Bir ya da iki durumda, koşullar veya kişiler sayesinde önemli bir siyasi etki gösterebildiler. Bununla birlikte eyaletin çağdaşları tarafından kabul edilen önceliği, kurumların yapısıyla ilgilidir. Dolayısıyla, her şeyden önce eyaletin ve sarayın karşılıklı yetkilerini, üst üste koyulduklarında "imparatorluk idaresi ile eyalet idaresinin hukuksal paralelliği" deyimini doğrular nitelikte olmasa da iyi tanımlamak gerekir [Stein, 158, II, 465].

PRAEFECTURA PEAETORIUM (GENEL VALİLİK)

Genel valilik daha tetrarşi döneminde askeri ve sivil yetkilerle donatılmışken, Constantinus tarafından sadece sivil bir görev haline getirildi (ancak sembolik olarak pelerin takmaya ve kılıç taşımaya devam ettiler). Genel valiler artık süvari sınıfına değil (VII. yüzyılda hâlâ *eminentissimus* sıfatını taşıyor olsalar da) birçoğunun en yüksek, konsüllük hatta patrisyenlik mevkiine eriştiği senato sınıfına mensup-

tu. Resmi olarak *magistratus supremus* (en üst düzey yönetici) olarak adlandırılan (ancak imparator olunca bu sıfattan vazgeçildiği söylenir) genel valiler, saray törenlerinde sadece onlara bahşedilen ayrıcalıklardan yararlanırdı. Gerçekte de idari hiyerarşinin hukuki ve olarak tepesinde bulunurlardı.

Coğrafi olarak İmparatorluk, sayısı ve sınırları ancak IV. yüzyılda sabitlenen birçok eyalete bölünmüştü. Neredeyse bağımsız yetki alanlarına bölünmüş genel valilerin görevi teoride bir genel valiler kurulu tarafından eşzamanlı yürütülen tek bir misal oluşturmaz. Doğu genel valisi ilke olarak emirlerini bütün kurul adına verir ve meslektaşlarının adını faaliyetlerinin ortağı olarak zikrederdi. Gerçekte ise, yetki alanlarının bölgeselleşmesi nedeniyle, genel valilerin yönetimi de kaçınılmaz olarak otonomlaşmıştı. Genel valilerden hiçbiri diğerine bağımlı değildi; ancak Doğu genel valisinin önceliği kabul edilmişti. Sadece onun merkezi Konstantinopolis'teydi ve bu durum yetki sahibine önemli bir siyasi rol oynama olanağı veriyor, ayrıca kapladığı alanının genişliği (Akdeniz havzasının doğu yarısı), diğerlerini fazlasıyla aşıyordu.

Genel valiliğin mali ve yargısal çifte rolü, eyalet *officum*u adı verilen büroların teşkil edilmesini gerekli kılmıştı ve bu model, daha küçük çapta diğer vilayet yöneticilerinin de *officia*sına uygulanmıştı. Her eyalette, yönetilen illerin sayısına göre değişen büyük iş hacmi, oldukça yüksek olan memur sayısını doğrular niteliktedir: 533'te kurulan mütevazı Afrika eyaleti için 400, Doğu için ise kısa süreli çalışanları saymazsak, bu rakamın belki dört katı personel gerekiyordu. Kamu finansmanının ana organı olan vilayet finans bölümü, İmparatorluk'un bütçesini belirliyordu: Vergiler sabitlenip, oranları belirleniyor, toplanan vergileri (kendisinden başka kasalara gidecek başlıklar, İhsanlar ve *res privata* da dahil) denetliyor, harcamaların dağılımını ve yürütülmesini de yönetiyordu. İmparatorluk topraklarının bölünmesini yansıtan merkezi finansal idare de bölgesel kollarla [büyük bürolar veya idari bölgeler (*dioikesis*) ile örtüşen kalemler] eyalet alt-yönetimlerine bölünmüştü (her eyalet genel kural itibariyle bir *tractator*un kontrolündeydi). *Dioikesis* seviyesinde genel vali yardımcıları, vilayetler seviyesinde valiler tarafından yönetilen yerel vergiler böylelikle giderek daha fazla merkezden kontrol ediliyordu. *Officium*a entegrasyonu daha yeni olan finansal hizmetler dışında yargı departmanı vilayet bürolarının en prestijli olanıydı. Genel valinin mahkemesi en yüksek yargı merciiydi: imparator yerine ve adına (*vice sacra*) karar verirdi ve alınan kararlar temyiz edilemezdi. Genel valinin idari makamı özel kişiler veya kurum-

lardan sayısız dilekçe kabul eder ve ihtiyaç durumunda imparatora gönderirdi. Genel vali, özellikle de Doğu'nunki, diğer tüm bakanlardan daha fazla emperyal hukukun geliştirilmesine katkıda bulunurdu. Yasa önerileri (*suggestiones*) özellikle de vilayet yönetimi hakkında olanlar birçok emirnamenin kaynağıdır. Örneğin, Kapadokyalı Ioannes, Iustinianos'un, bazıları bu genel valinin 542'deki düşüşünden sonra kaleme alınan idari reformlarını tetikler. Esin kaynağı olsun olmasın, genel valiler emirnamelerin yöneltildiği kişilerdir ve görevleri hiyerarşik düzende yayılmasını ve eğer gerek görülürse, vilayetlerde halka ilan edilmesini sağlamaktır. Bu prosedürü, ilan edilen yasa metni yayımlandıktan sonra eyalet tarafından duyurulan yasayı açıklar nitelikteki düzenlemelerle de desteklenirdi. Bundan başka, mevcut yasa çerçevesinde, eyalet kendi yöneticisinin elinden çıkma düzenleyici nitelikte kanunları ilan ederdi. Bunların bazıları VI. yüzyıl hukukçuları tarafından toplanmış ve hatta İmparatorluk *Novellae*'sine eklenmiştir.

SARAY BAKANLIKLARI

Eyaletten farklı olarak hizmet merkezlerinin bulunduğu saraya doğrudan bağlı olan, dört yüksek memur, temel saray hizmetlerinde bulunurdu: Bunların ilki olan *Magister officiorum*'un çok geniş olan görev tanımı, saray muhafızlığından dış ilişkilere kadar uzanırdı; *quaestor palatii*, yasama rolünde imparatora yardımcı olurdu; ihsanlar ve *Res privata*'dan sorumlu iki imparator yardımcısı, eyaletten bağımsız finans işlerine bakan iki yüksek memur idi.

Tümü IV. yüzyıl itibariyle *illustres* sınıfından olup, başından beri İmparatorluk konsili veya başka bir deyişle kutsal meclisin daimi üyesi idi.

Magister Officiorum

Magister officiorum, genel valilerden sonra gelen en önemli kişiydi. Kimseyle paylaşmadan yürüttüğü görevinin büyük etkisi vardı (oysaki Eyaletler bölgeseldi) ve uzun süre görevde kalmak adettendi (Patrisyen Petros, Iustinianos döneminde otuz bir sene bu görevi yürüttü). Finans haricinde yönetimin birçok alanına giren farklı yetkileri vardı. Sarayda kutsal meclisin işlerini ve düzenlenen törenleri (memur atamalar, elçi kabulü vb) organize ederdi ancak görev alanı sadece başkentle de sınırlı değildi. *Magister officiorum* vilayetlerdeki büroları da, idarecileri (*princeps*) aracılığıyla denetlerdi. Elbette yargısı sarayda da geçerliydi ve muhafız alayının, saray bürolarının, hükümdarın iç odasının hizmetkârları, onun hâkimliğinden yararlanma ayrıcalığına sahipti. Ayrıca yetki alanı vilayetlerdeki askerlere de, dükler, mahke-

mesinde yargılanabilir olduğu için uzanıyordu ve düklerin kararlarını temyiz durumunda o incelerdi. *Magister officiorum* ayrıca diplomasiyi idare ederdi ve elçileri kabul etme, Pers kralı ve başka hükümdarlarla müzakereleri kendisi yürütmediğinde, elçi gönderme işlerinden sorumluydu.

Bu görevlerde kendisine yardımcı olması için kendi *officum*unun hizmetlerinden faydalanırdı ki, bunlar arasında silah fabrikası ve Barbar ofisi de vardı. Özellikle üç çok önemli memur topluluğu üzerinde otoritesi vardı: bunlar tamamen saraya ait bürolar olan İmparatorluk sekreteri *(sacra scrinia)*; İmparatorluk noterleri ile *agentes in rebus* idi. Bir görevden diğerine geçiş, noterler dışında ilke olarak yasaktı. Onların yetkileri de tam olarak belirlenmemişti.

Sekreterlik büroları üç temel servisten oluşuyordu [Delmaire, 345, 65-73]: dilekçe, mektup ve dilekçe geribildirim kalemleri. Hepsinin başında IV. yüzyıl itibariyle *spectabilis sınıfından* bir *magister* bulunurdu ki yaptığı görevler idare amirliği görevine hazırlık olurdu. Bu üç büro imparatora yöneltilen her türlü dilekçeyi her konu için istenen cevap formuna göre değerlendirirdi. Üçü de eşit bir şekilde çoğu memurun atama belgelerini (*probatoriae*) kaleme alırdı. Bu sınıf arasından idare amiri yasaları yazmada ve kendisine özgü bir yetki olan temyizde yardımcı olacak yardımcıları bulurdu.

İmparatorluk noterleri askeri düzende organize olmuştu (bu nedenle içlerinden bazılarına veya meslek dışından kişilere onursal olarak noter temsilcisi (*tribunus*)[6] ismi verilirdi. Noterler başat işleri olan kutsal meclis sekreterliği görevinin yanı sıra kendilerine verilen çok değişik görevleri yerine getirmekle yükümlüydü. Askeri ve sivil görevlerin sicillerini (*laterculum majus*) tutma işi şeflerine, büyük ihsanlar karşılığında ilgilileri görevlerine başlatan noterlerin başkanına düşerdi. Birkaç askeri birlikle sınırlı daha önemsiz bir sicil veya *laterculum minus* idare amiri tarafından tutulurdu.

*Agentes in rebus*lar *magister officiorum*un astıydılar (bu nedenle Yunanca isimleri *magistrianoi* idi). Sayıları Leon'dan beri 1248 yasal çalışan (*CJ* XX, 20, 3) ile sınırlıydı. İmparatorun habercisi veya özellikle, posta ve liman gümrüğü (*curiosi*) müfettişi olduklarından işleri gereği genellikle taşrada bulunurlardı. *Agentes* sınıfından bazı üst düzey askeri ve sivil büroların (birçok dük ve genel vali) şefleri (*principes*) hatta genel valinin kendi *officium*u bile çıkabiliyordu. *Magister officiorum* bu vasıtayla tüm taşra yönetimin üzerinde söz hakkına sahip oluyordu.

---

6. Askerlerin temsilcisi konsül benzeri yetkilere sahip olurdu. (ç.n.)

Praetoryenlerin Constantinus tarafından feshedilmesiyle, tamamen sivil idareye geçen eyalet yönetiminde, *magister officiorum* (genelkurmay başkanı olan *magister militum* değil) saray muhafızlarını oluşturan yedi adet askeri birlik veya Saray *Schole*lerine komutanlık ederdi. Bunlar arasından tamamen törensel rol oynayan rolleri muhafız sınıfının elitleri, kırk *candidati* çıkmıştır. *Magister officiorum* aynı zamanda sarayın ahırlarından da sorumlydu. Bununla birlikte imparatorun yakın korumasıyla iştigal eden iki farklı birlik, sivil otoriteden ayrılmıştı: *protectors domestici illustre* sınıfından bir subay olan iç saray kontu tarafından yönetilirdi; Leon tarafından kurulan *excubitores* ise *excubitor* kontunun komutasında, saray muhafızlığı görevi yapıyordu. Başkentin dışında bile *magister officiorum*, askeri otoriteye müdahale etmiştir: dükler üzerindeki otoritesinden bahsetmiştik; bir yandan da Doğu'da üretilerek on iki ile sevk edilen silahların ve üretimin hem de İmparatorluk cephaneliklerinin (*armamentum*) başında idi.

Saray Quaestoru

Yerine getirmekle yükümlü olduğu birçok görevde uzmanlaşmış memur kadrolarından yardım alan *magister officiorum*'la karşılaştırıldığında onunla mevkidaş sayılan diğer saray bakanlıklarının görev tanımları daha dardır, *quaestor* yargısal, iki dük ise finansal işlerle ilgilenir. Ayrıca, *quaestor*'un belirli bir ofisinin olmaması, düklerin ise taşra idari memurları üzerinde otoritelerini kullanamaması, ya vilayet yönetimi ya da *magister officiorum* tarafından emirlerine verilen personeli kullanmaları anlamına geliyordu.

İmparatorun sözcüsü kabul edilen *quaestor*, her şeyden önce Iustinianos'tan beri, imparatorla ortaklaşa imzaladığı emirnameleri yazmakla yükümlüydü. Bu ağır sorumluluk, Latince ve Yunanca bilgisinin yanı sıra hem edebiyat hem de hukuk dallarında eğitim gerektiriyordu. Hukuki metinlerin şahsen imparatorun elinden çıkması gerekse de, bazen karakteristik stillerinden aynı iktidar süresince birbirini takip eden *quaestor*lar seçilebilir [Honoré, 338]. Yetkileri sebebiyle, *quaestor* ve eski *quaestor*lar, kendi kurdukları komisyonların yardımıyla hem Iustinianos hem de Theodosios döneminde, kanun yazımının baş zanaatkârları olmuştur. Normal faaliyetlerini yürütürken *quaestor* sadece İmparatorluk kalemlerinden (dilekçe, mektup ve dilekçe geribildirimleri) az sayıda memurdan yardım alırdı. İmparatorun hukuki danışmanı olduğundan, *quaestor* V. yüzyıldan itibaren en yüksek temyiz merciiydi. İmparator adına karar verir ve sıklıkla genel valinin yanı başında otururdu.

Vergi Kontları

İmparatorluk Finans Constantinus tarafından genel valiliğinin yönettiği yıllık *annonae* vergilerden ayrılmış ve kutsal ihsanlar ve özel hazine (*res privata*) bölümleri olarak organize edilmişti. Her biri bir kont tarafından (*comes sacrarum largitionum* ve IV. yüzyılın ortasından itibaren ilkinden bağımsız *comes rei privatae)* yönetilirdi; alt düzey ihsan kontları bölge genelinde hazine yöneticisi görevi görürdü. Anastasios döneminde üçüncü bir kont *patrimonium*dan (*res privata*dan ayrılan bir bölüm) sorumlu ilan edildi. Bununla birlikte hükümdarın özel kasası (*sacella*), Oda'nın sorumlusuna hesap vermekle yükümlü kasadara teslim edildi.

Vilayet maliyesi ordu ve idarenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmakla birlikte iki maliye kontunun görevi aynı zamanda sarayın ve hükümdarın girişimiyle yapılan, örneğin Barbarlara ödenecek altın veya imparatorun devasa vakfiyelerini idare ederdi. Kaynaklara gelince, özel mülkler payitahtın topraklarının gelirleriyle beslenir, ihsanlar ise doğudan veya dolaylı birçok vergiden faydalanırdı.

Payitahtın mülkleri [Kaplan, 349; Feissel, 350; Delmaire, 347, 218-233] tüm İmparatorluk'a dağılmıştı ve "kutsal evler" (*domus divinae)* adıyla, coğrafi olarak değil menşe itibariyle tanımlanan bir dizi ayrı idari departman oluştururlardı: örneğin Arcadius'un kızları Arcadia ve Marina'nın mülkleri ölümlerinden iki yüzyıl sonra hâlâ adlarına yönetiliyordu. Önce özel mülkler altında toplanan kutsal evler VI. yüzyıl süresince otonomdu ve her biri Konstantinopolis'ten, *comes rei privatei* gibi meslektaşlarından bağımsız çok yüksek rütbeli bir vasi tarafından yönetilirdi. Daha önce VI. yüzyılın ortalarında (Iustin II, *Nov.* 1) en azından geçici olarak denenen, IX. yüzyılda olduğu gibi, tüm evlerin bir vasinin otoritesi altında merkezi idareden yönetilmesi durumu, Erken Bizans döneminde istisnaidir. *Res privata*'ya ait Kapadokya'daki mülkler özel statüye sahipti ve buradan Valens iktidarından beri İmparator Dairesi'nin harcamaları karşılanırdı. Bu dönemden beri yönetim Kapadokya evleri kontu adı verilen *cubiculum* hadımından sorulurdu. 535'te ise vilayet valisine verildi. Evlerin yönetiminde böylesine bir parçalanma Iustinianos döneminden sonra *res privata*'nın neredeyse ortadan kalkmasına neden oldu.

İhsanların idaresi, giderek artan başka örneklerle yaşanan rekabete rağmen (Praetorium ve Şehir genel valiliği, *cubiculum*), Antik Çağların sonuna kadar kendisine ait toprak vergilerinin (*tituli largitionales*) getirilerini aldı. Aynı zamanda Anastasios'un *khyrysargyron adı* verilen mesleki vergileri kaldırması, *patrimonium* gelirlerini kendisine geçir-

mesine rağmen kaynakların tükenmesine neden oldu. Altın ve gümüş olarak olarak toplanan kaynaklar, külçe haline getirilir ve ihsanlar kontunun otoritesine tabi vasiler adına, değişik bölgelerde nöbetleşe çalışan darphaneleri beslerdi ancak altın basımı Doğu'da Selanik ve Konstantinopolis ile sınırlandırılmıştı.

Vergi kontlarının çalışanları *palatini* sıfatını taşırdı. İhsanlar *officium*u; ki en iyi bilinendi, Iustinianos zamanında, geçici olanlar çıkarıldığında, 443 kadar kadro sağlıyordu. Bu kısıtlı sayı (küçük Afrika Eyaleti ile kıyaslanabilir) yargı hizmetinin olmamasıyla ve işler için taşrada az sayıda saraylı memur bulundurulmasıyla açıklanabilir. Bu sonuncular vergilere yerel olarak müdahale etme hakkına sahip olmadıklarından, bununla taşra bürosu (yani vilayet idaresi) ilgilenirdi, görevleri toplayıcılık değil denetçilikti. İhsanlarla ilgili başka memurlar, darphaneler dışında, madenler, taş ocakları ve altın, mermer, ipek, kızıl renk veya papirüs gibi kamu işletmeleri devlet tekelindeydi. Gümüş üretimi özel bile olsa V. yüzyıldan beri ihsanlar kontunun mührünü taşırdı ancak VI. yüzyılın sonlarına doğru Konstantinopolis genel valisinin denetimine geçti.

İMPARATOR DAİRESİ

Daire veya *cubiculum*, Constantinus'tan bu yana sadece hadımlar tarafından yönetilir (aynı şekilde imparatoriçenin dairesi de), ona bu görevde, ast olarak hadım olmayan bir personel eşlik ederdi. Daha önce de tasvir edilen hadım mevki sahiplerinin itibarı, gitgide artan bir siyasi önem arz etmeye başlamıştı ve bundan en fazla yararlanan da hadım ağası *praepositus sacri cubiculi* idi. İmparatorun sürekli yanı başında olan ve serbestçe ona hitap edebilen bu kişi, bazen üst düzey memurların atanmasında, hatta tahtın kime bırakılacağı konusunda önemli bir rol oynayabiliyordu. Resmi olarak hükümet görevinde olmamalarına rağmen, bir hadımın (örneğin Arcadius döneminde *Eutropius*) aslında işleri yönettiğine de tanık olunabiliyordu. IV. yüzyıldan itibaren hadım ağası *illustris sınıfına* dahil edildi ve devlet adamları arasında ön plana çıktı. Pulkheria için, imparatoriçeye bağlı ikinci bir hadım ağa mevkii yaratıldı ve *cubiculum*un diğer işleri ikiye bölünmeden yürürlüğe kondu. Hadım ağanın emrine IV. yüzyıldan itibaren bazıları tamamen haremi, bazılarıysa idarenin farklı birimlerini ilgilendiren, değişik hizmetler bağlandı. İç hizmetlerin başında Kutsal Saray'ın *castrensis*'i, saray okullarında (*paedagogia*) yetişen acemi oğlanlar, her türden hizmetli, özellikle yemeklerle ilgilenenler bağlandı. Yüksek rütbeli daire çalışanları da *castrensis*e bağlı idi: imparatorun

giysi kontu (*comes sacrae vestis*) bilhassa imparatorun madalyalarını korumakla görevliydi, üç *khartularios*, V. yüzyılda atama kararlarını (özellikle genel valilerin) yazar ve bu iş için tarifesi belli bahşişler alırdı. Başlarında üç *decurion* olan 30 *silentiarios*[7] da hadım ağaya bağlıydı: kutsal meclis toplantıları ve görüşmelerin organizasyonundan sorumluydular ve *magister officiorum* ile yakın işbirliği içindeydiler. *Cubiculum*'un yönetimi *açısından sarayı hayli aşıyordu.* Bir daire, *comes domorum*, Valens'ten beri Kapadokya'daki mülkleri işletiyordu ve bu kaynaklar *cubicum*'a bağlanmıştı; V. yüzyılın sonundan beri imparatorun özel kasası veya *sacella*, *res privata* kontu ile rekabet içinde olan bir kasadar tarafından tutuluyordu.

BÖLGESEL KADROLAR VE YEREL İDARE

İmparatorluk'un toprakları, idari coğrafyası içinde, hiyerarşik olarak üst üste binmiş üç katmandan oluşurdu. Şehirler vilayetlerde birleşir ve onlar tetrarşi döneminden beri *dioikeseis*te toplanır ve V. yüzyıldan beri bölgesel eyaletler altında gruplanırdı. Bu bölünme askeri ve sivil tüm devlet işleri için geçerliydi. Kilise de hiyerarşisini kent ve eyalet yönetimi çarkına uydurmuştu; ancak bunların ötesinde, oluşturduğu kendine özgü yapılar, patrikhaneler, ne *dioikeseis* ne de eyaletlerle örtüşüyordu.

Kent, şehir ve bölgeler, antik tanıma göre Erken Bizans İmparatorluğu'nun nüvesidir ve iç işleyişi ile merkezi idareye eklemlenişi, zamanla dönüşüme uğramıştır. Devlet yapıları da donmuş değildir: Bölgesel eyalet idarelerinin yürürlüğe konması yarım yüzyıla yayılmış ve sayıları, özellikle Batı'daki iniş çıkışlar nedeniyle değişmeye devam etmiştir. Bunların altında yer alan *dioikesis* katmanı, başından beri, sonuç olarak neredeyse her yerde, hızla yok olmasına neden olacak birtakım yapısal zaaflardan muzdaripti; eyalet sınırları da tekrar düzenlemelere tabi oluyordu ve genellikle yöneticilerinin statüsündeki değişim de buna eşlik ediyordu.

KENTLER VE ŞEHİR İDARELERİ

Kentler ağı, yani bitişik kentler tarafından sınırlanan şehir toprakları mozaiği, tüm İmparatorluk boyunca uzanıyordu. Bu düzen, kapsamı dar istisnalar değil daha çok bölgeler arasındaki çok eşitliksiz nüfus yoğunluğu ve şehir sayısı nedeniyle farklılık gösteriyordu. Şe-

7. Silentiarios, imparatorun çevresinde düzeni (sessizliği) sağlamakla görevli memura verilen addır. (ç.n.)

hirleşmede geri kalan (Filistin, Arabistan) gibi vilayetlerde hâlâ kent dışı kalan topraklar vardı: kendi kendini yöneten köyler veya *vici* (Yun. *komai*) yanında, *regiones*, *saltus*, *tractus* (Yun. *klimata*) genellikle imparatorun mülküydü. Bunun dışında Kapadokya'da olduğu gibi, kent toprakları imparatorun mülkünü de kapsayabilir, bu mülk yönetimi ile kent idaresinin birbirine karışması anlamına gelmezdi. Kent idarelerine aynı şekilde az veya çok kendi kendini yöneten köyler de, özellikle vergi açısından, tabiydi. Bu özel durumlar dışında, Doğu İmparatorluğu tam olarak Synekdemos'a göre 64 vilayette 935 şehirden oluşuyordu ancak şehirlerin sayısı ve (*a contrario*) arazilerinin büyüklüğü bölgelere göre çok değişiyordu. Şehirlerin en güçlü olduğu yer, bazen çok mütevazı önemde 79 şehirle, eski Ege Yunan dünyası, özellikle de Hellas (Achaia) vilayeti idi. Tam tersine Mezopotamya'da uzun süre Amida (Diyarbakır) dışında şehir yoktu.

Çoğunlukla evrensel olan (Dörtlü Yönetim'den beri Mısır'da bile) şehir idaresi rejimi giderek daha da benzerleşmişti. Çıkışta farklı olan konumların izi, sadece kâğıt üzerinde kalmış, bununla birlikte tektipleşme, Yunan toplulukların alametifarikası olan, yerel geleneklerin anımsanması üzerine kurulu canlı bir kentlilik gururu (*Patria*-memleket) mitolojik edebiyatı ve aynı zamanda o bölgenin Hıristiyan hagiografisi[8] ile) ve aynı vilayetin değişik kentlerinin sıkı rekabetini yok edememişti. Bu çizgiler geçmişte olduğu gibi kentlerin resmi isimlerinde yansımaktadır. Roma kolonisi statüsü III. yüzyıldan sonra verilmediyse de, bazı kentler V. yüzyıl (Tyr), VI. yüzyıl (Petra), hatta VII. yüzyıl Arap fethinden sonra (Gadara) hâlâ *colonia* sıfatının kullanmaya devam ediyordu. Bu kolonial statü sadece lafta kalmıyordu, zira iki tipik idari birim (*magistrature*) olan duumvirat (strateji denirdi) ve idare amirliği (*questure*) Doğu'da V. yüzyıla kadar devam etti. Şahıslar gibi şehirler de onursal derecelendirmelere tabiydi. Birçoğuna "ışıltılı", bazılarına "muhteşem" denir ancak *megapolis* sıfatı Roma ve Konstantinopolis dışında sadece Antakya ve İskenderiye tarafından sıkça kullanılırdı. Bazı şehirler geleneksel isimlerine en azından bir süreliğine bir imparator (örneğin otuz civarı Iustinianopolis vardı) veya imparatoriçe ismi ilave ederdi. Ancak en arzulanan, dolayısıyla kazancın en büyük olduğu statü vilayet metropolünde valinin ve metropol piskoposunu ikamet ederdi. Bu avantajlara sahip olmayıp, *Principatus* döneminde sayıları hızla artan onursal metropoller kilise

8. Kilise için önem taşıyan, aziz mertebesindeki kişilerin hayatı ve özellikle de mucizelerinin öyküleniş idir. (ç.n.)

kurumlarında yeni bir bağımsızlık şekli arıyordu: onursal piskoposluk rütbesi alarak (oy hakkı olan piskoposu olmasa da), bazıları V. yüzyıl itibariyle vilayet metropolünün vesayetinden kurtuldu, nadiren de olsa yeni bir kilise bölgesinin kurulması, idari bölgenin bölünmesi anlamına gelmiyordu.

Kimliklerinin farkında olsa da, Erken Bizans şehirleri onları aşan bir idari sistemin parçasıydı. Siyasi işleyiş açısından bağımsız değil (söylemdeki göz boyamaya rağmen) merkezi iktidarın gözetimi altında çalışan birer yerel organ idiler. Bununla birlikte şehir memurlar tarafından yönetilmezdi: Yerel seçkinler, IV. ve VII. yüzyıllarda konumlarında epeyce elle tutulur değişiklik olsa da İmparatorluk yönetiminin olmazsa olmaz dayanaklarıydı. Yunan veya Romalı çeşitli meclisler ve idare aygıtlarından oluşan geleneksel şehir kurumlarının çöküşüyle, merkezi hükümetin baskısı artarak daha benzeşik ve daha zorlayıcı bir çerçeveye olanak tanıdı: yerel seçkinler devlete karşı daha kolektif bir sorumluluk aldı ve eski yönetimler (illa isim değiştirmeden) *munera* veya *liturgi* adıyla zorunlu görevler yapmaya başladı.

Halk meclisi ancak törensel bir rol oynuyordu, şehri yöneten organ konsil, *curia* veya *boule* idi. Duruma göre birkaç düzine veya yüzlerce *curial*'den (*decurion* veya *bouleutes*) oluşuyor ve bu topluluğun liderliğini de da küçük bir grup "seçkin" yapıyordu. Kanun yapıcılar *curia*ların devamlılığını sağlamaya mensupların senatör veya din adamı statülerine girmelerini kısıtlamak veya engellemeye özen göstermek suretiyle sağlardı. *Curia* mensupluğu babadan oğula geçerdi ve bunun amacı devlete karşı sorumlu olduğu vergi toplama işinin devamlılığını sağlamaktı ve bu işi *curia* sıralarından gelen *exactores* yerine getirirdi.

Şehir idaresi için öngörülen ödemeler, sırayla seçilmiş kişiler tarafından toplanırdı. Devlet tarafından vergi getirileri şehirlerin ihtiyaçlarına ayrılan anıtlar, hamamlar, gösteriler, *annonae* ve benzeri işletmelerin bir bölümüne VI. yüzyılda (*res privata* lehine) el konmuş olmasına rağmen, bir bölümü yine de şehir idarelerinin elindeydi. *Prytanes* veya *curia*nın başkanından daha çok kent yönetimi *curator* ve *pater civitatis* adı verilen iki *magistrat* elindeydi. Şehrin *curator*u eskiden *curator rei publicae*nin olduğu gibi devletin temsilcisi değil, bölgede seçilmiş bir kişiydi. Finasal denetimleri (*logistes*) yapan şehir *curator*u, diğer işlerin yanı sıra pazardan sorumluydu. *Curator* ile birlikte sivil fonların idaresini paylaşan ve sıkça onunla karıştırılan, şehir babası kamu işlerinden sorumlu bir *edile* idi, silahların depolanması gibi yan işleri de vardı. Çok eskiye dayanan kamuya açık buğday sa-

tın alma işini de seçilmiş *sitones* yapardı: farklı ayinlerin çoğunlukla hedefi gösterilirlerdi. Bu işletmecilerin yanı sıra, yargı görevi *defensor civitatis* (Yun. *ekdikos*) Valens tarafından yaratılmıştı ve amaç yerel bir seçilmişe ufak anlaşmazlıkların çözümünü havale etmekti. Iustinianos 535'te kent savunucusunun yöneticilere karşı bağımsızlığını sağlamak amacıyla kurumu reforme etti: Bundan böyle iki sene görevde kalacak ve artık tüm yurttaşlar arasından ne sınıf ne de devlette daha önce görev almış olmak kriteri beklenmeksizin, önceden belirlenmiş bir orijinal rotasyon sistemiyle seçilecekti (*Nov.* 15). Sonunda giderek V. yüzyıldan itibaren kentsel işler, devletin, şahıslarında kamu zorunluluklarının yerine getirilmesinin garantisini daha rahat alabildiği, daha üst düzey yerel seçkinlerin, mülk sahipleri, *possesores*in (Yun. *ktetores*) desteğini almak için sadece *curia*dan sorulmamaya başladı. Sıklıkla senatörler olan ve bu sıfatla *curia* üyesi olmak ve zorunluluklarından kurtulan büyük mülk sahipleri, yine de topraklarına bağlanan *munera*dan muaf değildi.

Merkezi iktidarın maşası olmaktansa daha çok karşı gücü olan laik sorumluların yanı sıra, kentsel kurumların dengesi piskoposluk kurumunun ağırlığının artması nedeniyle derinden sarsıldı. Kilise hiyerarşisini şehirler ağına kurmuştu, hepsinin prensipte bir piskoposu olurdu ve seçim yoluyla laikleri din adamlarına bağlardı. Karşılığında piskopos ve din adamları yerel seçilmişlerin kararlarına katılırdı. Sivil merciler ve maliyeden bağımsız olarak kiliseye özgü kaynak ve hizmetlere sahip piskopos yapılarıyla, şehirsel alanın Hıristiyanlaştırılmasında önemli bir rol üstlendi: dini kurumların dışında tüm kamu hizmetlerinde "şehir önderi" ile işbirliği yapardı. İmparatorluk iktidarıyla şehir arasında doğal aracı olan bu kişi, gerektiğinde muafiyet veya destek sağlayabilirdi. Diğer yandan, İmparatorluk yasaları ona sadece kanonik meselelerle sınırlı kalmayan bir yargı hakkı (*episcopalis audientia*) tanıyordu. Kent seçkinleri ve kurumları VII. yüzyılda gerilemeye başladığında, piskopos uzun süredir ayakta kalmak için gereken önlemleri almış bulunuyordu.

VİLAYETLER (*PROVINCIAE*) VE VALİLER

Şehir düzeyindeki yöneticilerin yokluğunda, devletin faaliyetleri doğrudan vilayet düzeyinde yürütülürdü. Diocletianus'un yönetilen toprakları tekrar yapılandırılması ile var olan vilayetler iki katına çıkmıştı: Tüm İmparatorluktaki yüzden fazla vilayetin altmış kadarı Doğu'da idi. Tetrarşik idari paylaşımda Herakleios dönemine dek büyük bir değişiklik olmamıştı. Vilayetler bununla birlikte tekrar alt

bölünmelere uğradı: Mısır *dioikesis*inde *Notitia* dönemine kadar altı vilayet varken VI. yüzyılda on vilayete çıktı [Georges de Chypre, 114]. Nadiren de olsa başka vilayetler, örneğin Iustinianos döneminde Honorias ve Paphlagonia, birleştirildi (*Nov.* 29).

Diocletianus aynı zamanda İmparatorluk ile Roma halkının olarak adlandırılan vilayet ayrıma da son verdi: tüm valiler bundan böyle İmparatorluk'un memuru olacak ve aynı zamanda hepsi senatoya üye kabul edilecekti. Vilayetlerin hepsi aynı statü ve idareye sahip değildi. Dereceleri, atanan valilerin mevkii ile doğru orantılı olarak, eşit değildi. Özellikle, askeri bir vali olup olmaması ve sivil iktidarla kurduğu ilişki fark yaratıyordu. Bu açıdan *Notitia dignitatum*'da ortaya serilen tablo V. yüzyılda birkaç dokunuşa maruz kaldıysa da esas dişe dokunur değişiklik Iustinianos'tan itibaren yaşandı.

Praeses ve ondan biraz üstün olan *consularis* sıfatlarının kullanımına IV. yüzyıl sırasında son verildi, zira (çok küçülmüş) süvari sınıfı ile senato sınıfı arasındaki paylaşıma tekabül ediyordu. *Praesides* ve *consularis* mütevazı dereceli, basit *clarissime* sınıfından senatörlerdi. Bununla birlikte, bir konsül eyaletine göreceli bir ayrıcalık kazandırırdı ve bu mevkii giderek yaygınlaşmaya başladı. Karşılığında, başlarında *spectabilis* sınıfının temyiz yargısı sağladığı bir prokonsül olan vilayetler az sayıda kalmıştı: Afrika ve Asya geleneksel prokonsülleri dışında, Achaia prokonsüllüğü Constantinus tarafından kuruldu ve Filistin prokonsüllüğü gibi geçici prokonsüllük (IV. yüzyılın sonuna doğru) deneyimleri dışında, Iustinianos'tan önce *spectabiles* valilerin sayısı artmadı.

Garnizondaki ordunun bir dük tarafından kumanda ve idare edildiği sınır vilayetleri (*limes* diye adlandırılırdı) dışında, sadece kronik haydutluğun olduğu vilayetlerde askeri vali olurdu: Isauria modelini izleyerek askeri kontluklar V. yüzyılda Pamphylia, Pisidia ve Lykaonia'da ihtas edildi. Aynı mekânı paylaşsalar da iki sivil ve askeri vali eşit değildi. Spectabilis sınıfına IV. yüzyılın sonlarına doğru yükseltilen dükler, sivil meslektaşlarından daha yüksek bir konuma sahipti, öyle ki dükalığın yetki alanı birden fazla vilayete uzanabilirdi: Üç Filistin bir tek *limes* oluştururdu, Mısır'da da vilayetlerden daha az dük vardı. Diğer yanda, bazı vilayetlerde, iki güç vakit kaybetmeden tek bir kişinin ellerinde toplanmıştı: Örneğin Isauria kontu hem askeri hem sivil görevleri yürütürdü. İdarenin bu iki kolu arasındaki ilişkiler, dükün askeri harcamaların da bağlı olduğu eyalet maliyesinin önemli bir kısmını yönetmesi ve kararlarının sadece askeri işlerle sınırlı olmaması nedeniyle daha da sıkı olurdu.

Bu karmaşık sistemin tekrar dengelenmesi, Iustinianos zamanında 535-536 yıllarında (ve Mısır için XIII Fermanı ile 539'da) çıkarılan, vilayet idaresinde reform yapan ve değişik İmparatorluk bölgelerine dağılmış, birtakım vilayetlerin statüsünü yükselten bir dizi yasa aracılığıyla oldu. Bu terfi, on iki kadar vilayete *spectabilis* sınıfından prokonsül (I. Kapadokya, I ve III. Armenia, Filistin ve hatta Girit) veya az veya çok yenilikçi başka sıfatlar (*comes, moderator, praetor)* taşıyan birer valinin atanması sonucunu getirdi. Vilayetlerin yeniden şekillendirilmesi (ki çağdaşı vilayet üstü mevkilerde reform ve her ne kadar geçici olsa da Doğu genel valiliğinin kaldırılmasından ayrılamaz) hem yargının daha iyi çalışması hem de sivil ve askeri görevlerin eşgüdümü için gerekliydi.

Yargı mevkileri piramidinde *praesides* ve konsüllükler, ancak ilk yargı mercii olarak çalışır, sadece *spectabilis* (Iustinianos'tan önce sadece prokonsüller) sınıfından valiler kendileri dışındaki vilayetlerden de temyiz hakkına sahip olurdu. Iustinianos temyiz mahkemelerini artırdı ve yetkilerini az sayıda eyaletle sınırlayarak (geçmişin vali yardımcıları tarafından yönetilen büyük *dioikesis* yerine) yargı önüne çıkanları yargıçlara yakınlaştırmak ve başkentteki mahkemeleri rahatlatmayı amaçlamıştı.

Diğer yandan, yeni *spectabilis* derecesinden valiler sivil ve askeri yetkileri ellerinde bulunduruyordu (Trakya, Kapadokya ve XIII. fermanla kurulan beş Mısır dükalığında olduğu gibi) veya yerel dükle eşit seviyedeydi (I. Filistin'de olduğu gibi). Bu kurumsallaşmış birleşmiş yetkiler sivil ve askeri idareler arasındaki Diocletianus'tan beri uygulanan ilkesel ayrımı göz ardı eder nitelikteydi. Iustinianos'un sivil valilerin itibar kaybetmesi karşısında aldığı önlemler onların amaçlananın tanı aksine birçok vilayetten yok olması sonucunu getirdi.

VİLAYET ÜSTÜ İDARELER: DIOIKESEIS VE EYALETLER (PRAEFECTURA)

Erken İmparatorluk döneminden miras kalan büyük vilayetlerin sayısı, Diocletianus tarafından bölünerek iki katına çıkarılmıştı. Constantinus bunu telafi etmek için *dioikesis* ismi verilen her biri önemli sayıda vilayeti içeren yeni idari bölgeler yarattı: örneğin Asya ve Pontus *dioikeseis*i on birer vilayeti kapsıyordu. *Dioikesis* coğrafyası fazla değişime uğramazken Valens döneminde, Mısır vilayetleri, bu isim altında yeni bir *dioikesis* oldu ve bu tarihten sonra bile on beş vilayeti içerecek, fazlasıyla geniş Doğu *dioikesis*inden ayrıldı.

Dioikesis, orta idare *(administratio media)*, olarak değerlendirildi ve isminden anlaşılacağı gibi vilayetler ile sivil veya askeri merkez ida-

re arasında bir basamak oluşturdu: Genel valinin yardımcısı (vicarius) (Antakya'da Doğu Kontu, İskenderiye'de augustal vali olarak adlandırıldı) *dioikesis*inden vilayet yöneticilerini denetlerdi. Antakya'da ise bir *dioikesis magister militum*u yetki bölgesindeki dükler üzerinde otorite sahibiydi. Sadece patrikhaneler, *dioikeseis* ve eyaletlerin kesin hatlarla çizilmiş çerçevesinden kaçabilirdi. Zira vilayetlerde bulunmalarına rağmen, vilayet üstü yapıları, bazen bir kilise bölgesi *dioikesis* (İskenderiye) ile örtüşür, bazen bölünmesi sonucu ortaya çıkar (Doğu, Antakya ve Kudüs arasında paylaşılmıştı) veya birçoğu bir araya toplanırdı (Trakya, Asya ve Pontus Konstantinopolis'e bağlanmıştı).

*Dioikesis vicarius*u, IV. yüzyıl sonlarından itibaren *spectabilis* derecesine yükseltildi ve yetki alanında bulunan, vilayeti idare eden prokonsül dışındaki tüm valilerin konum olarak üstüydü. İlk başvuru mercii olarak valilerin verdiği kararlar, vicarius tarafından bozulabilirdi. Iustinianos *döneminde spectabiles* valilerin çoğalması doğal olarak *vicarius*luğun ortadan kalkmasına neden oldu.

Tarihsel olarak *dioikiseis*, görüntünün dışında, zaten var olan eyaletlerin bölünmesiyle oluşmadı. Başlangıçta, var olan birçok genel valiye rağmen, yine de bölünemez kabul edilen eyalet kurumunun tek bölgesel dayanağı idiler. İmparatorluk'un ikisi Doğu, ikisi Batı'da dört eyalet yetki bölgesine ayrılması (Zosimos anakronik olarak Constantinus'a atfeder), el yordamıyla yapılan denemelerin sonunda, ancak IV. yüzyılın son çeyreğinde nihayete erer. Toprağa bağlı hale gelmeden önce, eyalet, İmparatorluk iktidarının birbiri ardına bölünmesi sonucu iniş çıkışlar geçirdi. Tetrarşi döneminde iki Augustus'un her birinin birer genel valisi vardı. Sayıları Constantinus ve oğulları döneminde, duruma göre artış gösterdi: 336'da beş, 341'de üç genel vali sayılabiliyordu. Her birinin yetki alanı bir augustus veya bir sezarınkiyle çakışıyordu. Constantinus döneminde geçici olarak bir Afrika Eyaleti Valiliği ihdas edilmiş olsa da, ancak Valens döneminde bölgesel valilikler kuruldu. 395'ten sonra, İmparatorluk'un bölünmesi ve Illyricum'un paylaşılması, bir yüzyıl boyunca baki kalacak bir sistem olan, dört *Notitia dignitatum* eyaletinin ortaya çıkmasına neden oldu: bir yanda İtalya-Illyricum-Afrika genel valisi, Galyalıların genel valisi ile, diğer yanda Doğu genel valisi daha önemsiz *(Doğu) Illyricum* genel valisiyle meslektaştı. Doğu genel valiliği, başlangıçta imparator gibi hareket halindeyken, sonra Konstantinopolis'e yerleşti; Doğu Illyricum'un başkenti önce Sirmium, sonra Selanik oldu. Illyricum'un bölünmesi sonucu oluşan vilayetler haritası, İmparatorluk'un Constantinus ve oğulları arasındaki paylaşımının kalıcı damgasını yansıtıyordu. Devasa Doğu eyaleti (Trakya *dioikesis*i dahil) o zamanlar II.

Constantius'a verilmiş olan parçayla örtüşüyordu. Bu coğrafya iki yeni eyalet kuran Iustinianos'tan önce bir daha değişmeyecekti. Yeniden fethedilen Afrika, eskiden İtalya Eyaleti'ne bağlıyken, 533'te otonom bir eyalet haline geldi. Sonunda 536'da değişik *dioikeseis*ten (Trakya, Asya, Doğu) kopan vilayetler, *quaestor exercitus* (aynı zamanda Adalar genel valisi de denirdi çünkü yetki alanı Kıbrıs ve Kiklad adalarını kapsıyordu) yönetimi altında ayrı bir eyalet oluşturdu. Galya eyaleti, 534'te ortadan kalktığından İmparatorluk beş eyaletten oluşuyordu (Doğu, Illyricum, İtalya, Afrika ve Adalar). Eyalet sistemi VII. yüzyılda sona erene dek bu harita değişmedi. Erken Bizans dönemi idaresinin anahtar kurumunun gerilemesi, VI. yüzyıl sonundan itibaren İtalya ve Afrika sınır eyaletlerinde, sivil ve askeri yüksek otoritesi olan eksarhlığın kurulmasıyla ile birlikte elle tutulur hale geldi ve genel valinin rolü ikinci plana itildi.

Bütün bu idari reformlar ancak Herakleios'tan sonra yok olacak olan, hem esnek hem kalıcı bir vilayet sisteminin bozulmasına değil, şartlara uydurulmasına yönelikti. Kuşkusuz, yapıtın kusurları işleyişteki zorluklarda kendini gösteriyordu (temyiz yargısı, sivil ve askeri hükümetlerin eklemlenmesi) ancak kronik olarak kriz halinde olan bir sitemden bahsetmek mümkün değildi. Barış dönemi ve VII. yüzyıldaki felaketler süresince, İmparatorluk idaresi türdeş (yüzyıllar süren Roma entegrasyonu sürecinde) hale getirilmiş bir kentler ağına ve birleştirici güçlendirilmiş yapılanmaya dayanarak düzenli olarak çalışmaya devam etti, eyalet sistemi Erken Bizans dönemin idaresinin en önemli unsuruydu ve merkezileştirici rolüyle, vilayetler haritasının parçalanmasını dengelemişti. Eyalet, VII. yüzyılda yok olduğunda, bu aynı zamanda Antik Çağ'ın şehir yönetimi ve vilayet sisteminin çökmesi ve Bizans Devleti'nin kapsamlı bir yeniden yapılandırmaya ihtiyaç duyacağı anlamına geliyordu.

BÖLÜM IV

İmparatorluk Kilisesinin Yapısı

Bernard Flusin

Constantinus Hıristiyanlığı önce meşrulaştırıp sonra da kollamaya başladığında, kilise üç yüzyıldır varlığını sürdürüyordu ve fizyonomisi artık esas olarak oturmuş olsa da, yeni konumu derin değişimleri tetikledi. Hıristiyanlığı kabul etmesi Tanrı eliyle olmuşa benzeyen bir İmparatorlukla ortak yaşam böylece başladı. Dönüşümler, kentle bütünleşmiş yerel kiliseyi de, gelişen merkezi organları ancak Iustinianos döneminde dengeye kavuşan, ya da en azından tüm Bizans dönemi boyunca referans oluşturan kalıcı kurumları serpilen evrensel kilise kadar etkiledi.

PİSKOPOS, KİLİSESİ, KENTİ

Piskoposun çevresinde oluşan yerel kilise, Hıristiyan kilisesinin ana hücresidir. Yapısı, geçmiş yüzyıllardan miras kalmakla birlikte, değişime açıktır. Din adamlarının konumu ve kilisenin mülkleri bundan böyle yasa ile korunacaktır. Piskopos elbette nüfusunun çoğu Hıristiyan olan bir kentte giderek daha önemli bir rol oynadı ve yetkililer, idari işler için ona başvurma alışkanlığı kazandı.

YEREL KİLİSE VE KENT

İmparatorluk'un doğu tarafında piskoposluklar ve kentler birbiriyle örtüşür: Kadıköy'ün önde gelenleri, kilise haritasının yeni kurulan kentleri de göz önünde bulunduracağı kararını almıştır (Kanon 17) ve Zenon'un bir yasasında (*C.I*, 3, 35) eski veya yeni şehirlerin mutlaka bir piskoposu olması gerektiği söylenmiştir. Dönüşüm V. yüzyılda tamamlanmış ve istisnalar nadiren yaşanmıştır.

Bir piskoposun yetki alanı birden fazla kente uzanabilirdi: Bu nedenle Skythia'da kentler, Tomi veya Midilli piskoposluklarına bağlıydı. Daha çok, piskoposluklar kentlerle değil, *saltus*, *regiones* ve

Arabistan'da olduğu gibi kasabalar ile örtüşürdü. Bunun dışında, iki piskoposun bir kenti paylaştıkları olurdu: Örneğin Gazze'de, Gazze limanı Maiouma'nın kendi piskoposu vardı. Kentlerde yerleşik piskoposlara *khora*[1] için, İznik Konsili'nde hâlâ kendi adlarına imza yetkileri olan, ancak Kadıköy'den beri piskoposun temsilcisinden başka bir sıfatı olmayan, korpiskoposlar yardım edebiliyordu. Piskoposların iktidarı sınırlıydı (yüksek dereceli din adamlarını atayamazlardı) ve bu güçleri temsili idi. Bazı bölgelerde ziyaretçi rahipler ile yerleri doldurulurdu ve bu dönemin sonunda tekrar onaylanmaları gerekirdi [Feissel, 368].

LAİKLER VE RUHBAN

Her yerel Kilise laikler ve ruhbandan oluşan bir birim oluştururdu. Bu ayrım daha III. yüzyılda yerleşmişti ve IV. yüzyılda güçlenerek kilisenin ruhbana ağırlık vermesi sonucunu getirdi.

Laikler kendilerini, tersten bir okumayla, ruhban olmayan Hıristiyanlar olarak tanımlardı. Ayinlerin yönetiminden (mecburiyet durumunda vaftiz dışında) dışlandıkları gibi, sıklıkla eğitmenlikten ve vaizlikten de men edilirlerdi. Piskoposların seçiminde rol oynadıkları gibi, içlerinden bazıları konsillere katılırdı, ancak Kilise yönetiminin dışında tutulurlardı. Geçmişte onaylanan kimi laik gruplar, şimdi çökmeye yüz tutmuşlardı: Örneğin kurumsallaşmış bakireler ve dullardan ilki, manastır kurumu içinde erimiş ise de ikinciler genellikle önemini kaybetmişti. Laik hayırseverlik dernekleri daha çok ibadet yerleri çevresinde gruplaşmıştı: *philoponoi* ("acının dostları") veya *spoudaioi* ("gayretliler") [Gascou, 1994] gibi isimler alırdı. Özellikle o dönemde büyük hamle yapan manastırcılık aslında laik bir oluşumdu. Önemi daha sonra ayrıntısıyla incelenmeyi hak eder niteliktedir.

Ruhban, ökaristi ayinleri esnasındaki işlevleri açısından hiyerarşi basamaklarında yerlerini alırdı. Esas olarak üç ana tip rahipten bahsedilebilirdi. Piskopos (*episkopos*=gözcü), ayinlere başkanlık eder ve ders verirdi; rahipler kurulu (*prebuteroi*=kıdemliler) ona yardımcı olurdu ve ibadet yerleri çoğaldığından ayin görevlerini onlara emanet ederdi; diyakozlar (*diakonoi*=hizmetliler), değişik hizmetlerde bulunur ve ayinlerde ibadet edenlere hitap eder ve bazı okumaları yaparlardı. Küçük dereceli ruhban daha geniş tanımlanmıştı ve laiklere daha yakındı. Bölgesel farklar olmakla birlikte genellikle diyakoz astları, okuyucular (ayin sırasında çeşitli okumalar yapanlar) bulunurdu; ancak prestijli İncil okumaları, yüksek dereceli din adamları olan koro

1. Şehir dışı, kırsal. (ç .n.)

şeflerine ayrılmıştı. Onlara hayırsever kadınlar ve kiliseyi korumakla yükümlü ruhban da eklenebilirdi.

Ruhban, IV. yüzyılda daha sıkı tanımladığı kilise ve İmparatorluk kanunlarının onlara tanıdığı ve özellikle yüksek mevkidekiler için geçerli olan özel bir statüden yararlanıyordu. Hıristiyan ruhban tamamen erkeklerden oluşuyordu. Toplumun her sınıfından alınırdı ve dönemine göre kolonlar, köleler ve *curia* üyelerine uygulanan sınırlamalar olmakla birlikte, her mevkiye göre yaş, ahlak, bazen kültür gibi niteliklerinin uygun olması beklenirdi. Piskopos tarafından seçilip atananlar, kilise gelirlerinden geçinir; ancak düşük mevkili ruhban aynı zamanda başka bir meslek erbabı olurdu [Herman, 371, 372]. Bir din adamı işten el çektirilebilir, bundan böyle sıradan halk arasına karışırdı.

Constantinus'tan beri yasalar ruhbana, örneğin *curia* vergilerinin toplanması gibi ayrıcalıklar vermişti. Ancak *curia*nın boşalmasını önlemek için *curia* üyeleri ruhbana giremezdi. Bununla birlikte *curia* üyesi şayet yerine geçecek birini bulur veya mirasının bir bölümünü *curia*ya bağışlarsa, kendisini din adamı olarak tayin ettirebilirdi. Ruhban aynı zamanda vergi avantajlarına sahipti.

> 346 yılında II. Constans ruhbanı, *sordida munera*dan ve emlak vergisinden muaf tuttu. Bu sonuncu adımı bizzat kendisi attı ve kendisinden sonra gelenler *sordida munera*ya getirilen istisnaları daralttı. *Collatio lustralis* ayrıcalığı özellikle başka bir mesleği de olan alt kademe ruhbanı ilgilendiriyordu.

Ruhban, kilise *for*undan, yani bazı özel durumlarda ruhban mahkemesinde yargılama hakkından yararlanırdı, bu konudaki yasalar ise çağlara göre değişmiştir.

> Constantinus'tan Markianos'a kadar bu ayrıcalığın sadece kiliseyi ilgilendiren davalara indirgenmesine yönelik çalışmalar yapıldı. Daha sonra kilise, ruhbana sivil mahkemelere başvurmayı yasakladı ve aynı zamanda Iustinianos bir rahibe dava açmak isteyen herhangi birinin önce piskoposa başvurmasını şart koştu.

Bununla birlikte Constantinus ruhban lehine yıllık bir gelir yaratırken, Julianus bunu iptal etti ve Jovianos tarafından hissedilir derecede kesintiye uğratılarak, tekrar tahsis edildi.

Din adamlarının aynı zamanda onları ayrıştıran, ayinsel ve idari görevlerinde nitelendiren bazı zorunlulukları vardı. Bazı kamusal mekânlara gidemez, evlilik törenleri gibi din dışı eğlencelere katılamaz, heretik veya pagan kitaplar okuyamazlardı. Giderek yüksek mev-

kilerden ruhbana, bazen uygulanamayan, ticaret ve zanaatle uğraşma yasağı da getirilmiştir [Herman, 372]. Ruhbanın medeni durumu IV. yüzyıldan itibaren, özellikle yüksek mevkiler için, önem kazanmıştır [Gryson, 369].

İlke olarak, bekâr veya kendisi de sadece bir kez evlenmiş bir kadınla tek bir kez evlenmiş her erkek, piskopos, rahip veya diyakoz olarak görevlendirilebilirdi. IV. yüzyılın başından beri piskopos ve rahiplere, sonra diyakozlara, atandıktan sonra evlenme yasağı konmuştur. Farklı uygulamaları olan bu yasak, *In Trullo* Konsili'nde 692 yılında tekrarlanmıştır. Evlilik hayatında ise, ruhbana başta herhangi bir sınırlama konmamış ancak sadece önemli dini bir kutlamadan bir gün önce cinsel münasebette bulunulmaması öngörülmüştür. Havariler Kanunlarının beşincisi karısını din bahanesiyle boşayan her diyakoz, rahip veya piskoposun afaroz edilmesini öngörmüştü. Bununla beraber iki eğilim mevcuttu, bunlardan biri daha gevşek, öbürü daha sıkıydı ve Batı'daki gibi evlilikle din adamlığının uyumsuz olduğunu ileri sürüyordu.

PİSKOPOS

Bu şekilde tanımlanan ruhbanda, her mevkinin özellikleri vardı. Piskopos [Hohlweg, 373; Lizzi, 375; Noethlichs, 378] yerel Kilise'nin maddi ve manevi sorumlusuydu. Yönetim görevleri giderek ağırlaşmış ve merkezi iktidar ona giderek daha önemli sorumluluklar yükleme alışkanlığı kazanmıştı.

Doğu'da birçok piskoposluk vardı (Hierocles'in 900 kentinden her biri, VI. yüzyılda prensipte kendi piskoposuna sahipti) ve döneme göre değişen biçimlerde işe alınırlardı. Bir yerden bir yere geçme yasak ve nadir olduğundan, bir koltuk boşaldığında, söz konusu kentte hem ruhban hem de halkın (aslında seçkin vatandaşların) katılabildiği bir seçim yapılırdı; Metropolit, vilayetteki diğer piskoposların katılımıyla yeni piskoposu atardı.

Anastasios döneminde, seçim kurallara bağlandı: Kentin ruhban ve halkı üç aday önerecek, bunlar arasından metropolit seçecekti. Iustinianos yasaları bunu destekledi ancak bazı istisnalar da öngördü.

Iustinianos'un birçok *Novellae*si piskoposluğa aday olanların, Ortodoks ve iyi ahlaklı, okuryazar ve ayinlere aşina, 35 yaş altındaki (565'te sınır 30 yaşa indirildi) kişilerden seçileceğini belirtir. Bekâr ve çocuksuz olmalı şayet evlilerse eşlerinden ayrılmalıdırlar.

Iustinianos tarafından getirilen ve *In Trullo* (692) Konsili'nde tescillenen bu kural, bir yeniliktir: IV. ve V. yüzyıllarda evli ve aile babası olan piskoposlara sıkça rastlanır ancak Mısır gibi kimi bölgelerde daha sıkı uygulanıyordu.

Piskopos artık dokunulmazlık kazanmıştır, ancak bir konsil kararı veya imparatorun bizzat kendisi tarafından yerinden edilebilir. Bazı görevden alınan piskoposların kentlerine geri dönerek, yeni atama kararı olmaksızın görevlerini ifa etmeye devam ettiği de görülür.

Kilise gelirlerinin bir bölümünü maaş olarak alan piskoposun sabit bir geliri yoktu ve görevde bulunduğu merkeze göre değişirdi [Jones, 374 ve 156].

Isauria'da bir piskopos yılda sadece altı *nomismata* alırdı. Ancak genelde, büyük merkezler dışında bile bir piskopos iyi kazanırdı: Örneğin, mütevazı Anastasioupolis şehrinin piskoposu Sykeonlu Theodorios, yılda 365 *nomismata* kazanıyordu.

Prestijli ve iyi kazançlı bir iş olan piskoposluk, hırs ve rekabeti de doğuruyordu. Piskoposlar, VI. yüzyıla dek orta sınıftan laikler arasından da seçilebilirken, yavaş yavaş sadece ruhbandan ve tanım itibariyle bekâr olan keşişlerden oluşmaya başladı.

Piskopos, kilisesinin ruhani lideriydi, öğretir, ayinler düzenler, aforoz eder, günah çıkarttırırdı. Rahipleri atar ve görevden alabilirdi. Giderek daha fazla idari görev de üstleniyordu. Varlığı Kadıköy Konsili'nden beri zorunlu olan bir maliyecinin yardımıyla, Kilisesi'nin mülklerini idare eder ve hayır işlerini yönetirdi. Gücü dolaylı olarak da olsa kendi piskoposluk bölgesindeki özel vakıflara ve manastırlarına da uzanıyordu. Constantinus'tan beri özellikle ruhbanın karıştığı davalarda, yargı gücü de vardı. Ancak mahkemesi laikler arasında eğer iki taraf da rıza gösterirse arabuluculuk yapardı ve bu uygulama belli bir başarı yakalamıştı [Cimma, 363].

Bunun dışında piskopos, şahsında sabit ve elverişli bir dayanak bulan iktidar tarafından giderek daha fazla medeni yetkiyle donatılıyordu.

*Honoratil*erle birlikte, kent maliyesini denetler, değişik belediye görevlilerini seçer, faaliyetlerini gözlemler, İmparatorluk görevlilerinin görevi kötüye kullanmaları halinde müdahale ederdi. Kent ile ilgili görevleri, binaların, hamamların, su bentleri veya kale bedenlerinin bakımına kadar uzanırdı [Avraméa, 360]. Kentin ikmaline göz kulak olur ve ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kontrolünde de bir rolü olurdu. Afrika'da [Durliat, 366] ve yeniden fethedilen İtalya'da, bu dönüşüm 554 senesinde yayımlanan ve bazı hükümleri sonradan tüm İmparatorlukta uygulanmaya başlayan *pragmatica sanctio*dan[2] itibaren gayet net izlenebilir.

2. Roma döneminde önemli konularda ve bir memurun isteği üzerine yayımlanan imparator emirnamesi. (ç.n.)

Böylece piskopos söz konusu dönemin sonunda kendisini tanıyan ve kriz durumunda gönüllü olarak ona yönelen kent ileri gelenlerinin en başında yer almıştı.

RAHİPLER, DİYAKOZLAR, ALT DÜZEY DİN ADAMLARI

Yerel kilisenin ruhbanı, farklı ve hiyerarşik düzende yapılanmış bir görünüm arz eder. Ruhbanın çeşitli kademelerine aidiyet, ve aynı zamanda idari atamalar ve görevlendirilmeler, hatırı sayılır farklılıklar yaratırdı. Bir piskopos, ruhban ve bir kiliseyle başta görülen sadelik, daha karmaşık bir yapıyla yer değiştirmiştir. Doğrudan "katolik" denen piskoposa bağlı olan kiliseler çoğalmış, aynı zamanda özel bir kuruluşu [Thomas, 381] olan başka, sıradan piskoposun otoritesi altında olmakla beraber kendi gelirleri ve kendi ruhbanı olan kiliseler de belirmeye başlamıştır.

Katedralin ruhbanı (kentin "Büyük Kilisesi") içinde din adamlarının konumu merkezin refahına bağlıdır ancak genellikle bir rahip ve bir diyakoz mevkinin ihdas edilmesine yetecek kadar iyidir. Özel kuruluşlarda ise aynı şey geçerli değildir zira gelirleri son derece mütevazı olabilir. Bu Iustinanos'dan beri yasaların köle ve kolonların ruhban olabildiği kırsaldaki kiliselerde, köy ve yurtluklarda, geçerliydi.

Önemli kiliselerde –özellikle katedrallerde– değişik kurullar, örneğin başlarında "protopapas" olan rahiplerinki ve başdiyakoz olan diyakozlarınki, hiyerarşik bir düzende bulunurdu. Eğer rahipler diyakozlar üzerinde önceliğe sahipse, idari sorumlulukları da daha fazla olurdu. İdarenin artan ağırlığı, piskoposun çevresindeki *officia*nın [Darrouzès, 396] artmasına neden oldu ve bunlar arasında maliyeci dışında, hukuki işlere bakan veya polis gücü oluşturanlar (*ekdikoi=defensores*), mühürdar (*khartophylaks, khartularios, notarioi*), kutsal kaselerin ve kilise hazinesinin (*skevophylaks*) koruyuculuğunu yapan ruhban da vardı.

Düşük dereceli ruhban laiklerden bazen zorlukla ayrılırdı. Diyakonesler [Martimort, 376], Hıristiyan ruhbanda yer alabilen yegâne dişi elemandır, bazı belgelerde ruhban arasında adı geçer: Zorunluluktan atanmıştır, vaftiz sırasında kadınları suya batırma işlemini ve kilisenin kadın girişine gözcülük yapar. Diğer alt düzey ruhban arasında, kilise tarafından hizmete alınan tüm personel yer alır: mezar kazıcılar, gömü işlemlerini bazen Konstantinopolis'te olduğu gibi bedava yapar, parabalanoi ise İskenderiye Kilisesi'nde sıhhiye personelidir.

III. yüzyıldan beri kayda geçirilen kilise malları [Jones, 374], Hıristiyan İmparatorlukta hızla artmıştır. Esas olarak üç kaynağı vardır:

müminlerin bağışları, gönüllü hediyeler; ki her türlü zorla bağış toplama işi yasa tarafından men edilmiştir, mal olarak genellikle mütevazı, ama kimi kez de önemli bağışlar. Devlet finansmanından zor ayırt edilen İmparatorluk ihsanları veya senato sınıfından hanımlardan, örneğin Konstantinopolis'te Olympias [*BHG* 1241; ed. Gorce, SC 90] veya Genç Melania'nın yaptığı gibi devasa servetlerin bir veya birkaç kiliseye miras bırakılması. Bağışçı, henüz hayattayken bağışı yapabildiği gibi, 321'ten bu yana yetkinliği olan kiliseye miras da bırakabilirdi. Devletin ihsanları, ikinci bir gelir kaynağıydı. Vergilerden muafiyet ve Constantinus'tan beri valilerin kiliselere ödediği yıllık ödenek veya hatta kiliselere bağlanan, Konstantinopolis'te cenazeler için yapıldığı gibi, kimi kaynaklar [Dagron, 365]. Son olarak da sürekli artan üçüncü bir gelir kaynağı vardır: kiliselerin çoğu için, tarım arazisi, ancak bazen de kent mülkleri, değirmenler, atölyeler gibi mülklerinin gelirleri [Wipszycka, 387].

Kiliselerin mülkleri değişik statülere sahiptir. Doğrudan piskopos ve ona yardım eden ruhban tarafından işletilebilirler. Ancak özel vakıflar, piskoposun otoritesi altında bulunsalar da ve idari özerkliğe sahiptir. Bir hayırsever tarafından düzenli gelire bağlanmıştır, kendi ruhbanı ve personeli vardır. Bunların eksikliği halinde, yerel kiliselere yük olurlar. Aynı zamanda İmparatorluk yasaları, hayırseverlerin kiliseleri yeterince desteklemesi ve yeni vakıflar kurulmasındansa, kurulmuşların yeterince fonla beslenmesinde ısrarcı olmuştu. Bu çeşitli mallar iyi korunurdu. Yasalar bunların piskoposların mülklerinden ayrılmasını gözetirdi; özellikle VI. yüzyılda, devredilemez oldu.

> 470 itibariyle, I. Leon'un bir kanunuyla, Konstantinopolis Kilisesi mallarının satış, bağış ve takası yasaklandı. Anastasios, bu hükmü tüm Konstantinopolis Patrikhanesi için geçerli kıldı, ancak sadece geçerli ve gözlemlenmiş sebep varsa istisna yapılırdı. Iustinianos Leon'un yasasını ele alarak, tüm İmparatorlukta geçerli hale getirdi; birkaç istisnaya da onay verdi.

Kiliselerin serveti üzerine VI. yüzyıl öncesinden çok az rakama vakıfız. IV. yüzyılın sonunda Ioannes Khrysostomos, Antakya Kilisesi'nin bu kentin önde gelen mülk sahiplerinden biri olduğunu, ancak yine de en zenginlerden olmadığı tespitini yapar. VI. yüzyılda, Mısır'daki Hermopolis Kilisesi aynı durumdadır: Vergiler, kentin büyük emlak sahiplerinden olduğunu ancak şahıslar tarafından geçildiğini gösterir [Gascou, *Un codex fiscal Hermopolite*, Atlanta, 1994]. Piskoposların göreve başlama törenleri sırasında iştirak eden diğer piskoposlar ve ruhbana *(enthroniastica)* geleneksel olarak dağıtılan-

ları düzenleyen Iustinianos'un bir yasası [*Nov.* 123], İmparatorluktaki merkezleri gelirlerine (veya piskoposlarının gelirine?) göre yedi değişik kategoride toplamak suretiyle genel bir görüntü verir: 1/ patriklik makamları gelirin 30 altın livre üzeri olduğu merkezler; 3 / 10-30 livre arasındakiler; 4/ 5-10 livre arasındakiler; 5/ 3 ve 5 arasındakiler; 6/2 ve 3 livre arasındakiler; 7/2 livreden az olanlar. Burada görünen odur ki gelir yelpazesi genişti ve kategoriler gelir mütevazılaştıkça daha ince yapılmaya başlanmıştır: muhtemelen piskoposlukların birçoğu bu aralıkta yer alır.

Kiliselerin kaçınamayacakları vergiler dışındaki harcamalar, temel olarak üçe ayrılır: öncelikle piskopos ve ruhbanın bir bölümü sabit bir bölümü ise gelen bağışlardan karşılanan maaşları. Bu sabit kısım bir Kilisenin zora düşerek maaş ödemesi yapamamasını açıklar niteliktedir ki bu ya gelirlerin azalmasına veya personelin gereğinden fazla olmasına bağlı olabilir. İkinci kalem, çok pahalı olan binaların bakım onarım ve aydınlanma giderleridir. Üçüncüsü ise hayır işleridir. Bunlar yapılan dağıtımlar veya hayır kurumlarının işleyiş giderleri olabilir.

HAYIR KURUMLARI

Yerel kiliseler toplumun en alt seviyesinde veya en kırılgan katmanında bulunan, mahkûmlar, hastalar, dullar, yaşlılar ve yoksulları kişileri kollamakla yükümlüdür. [Patlagean, 537]. Bunlar değişik kurumlar vasıtasıyla fayda görür [Boojamra, 362; Mentzou-Meimarè, 377]. Acil müdahalelerin dışında, düzenli dağıtımlar kayıtlarda var olan dul ve yaşlılara yapılır. Muhtaçların defin işlemleri ve daha geniş anlamda cenazelerin kaldırılması, Konstantinopolis için iyi bilinen başka bir hayırseverlik faaliyetidir [Dagron, 365]. Son olarak, değişik kurumlar hacıları ve yolcuları *(ksenodocheia)*, hastaları *(nosokomeia)*, yaşlıları *(gerokomeia)*, yetimleri *(orphanotropheia)*, fukarayı *(ptokhotropheia)* ağırlar. Genellikle özel kaynaklı olan bu kurumlar en azından dolaylı olarak piskoposlara bağlıdır ve ruhban tarafından yönetilir. Çoğunlukla birbirlerinden ayırt edilemezler ve basit yurtlar ile *(ksenodocheia)* hastaneler *(nosokomeia)* arasındaki sınır çok incedir. Ancak büyük merkezlerde uzmanlaşmış kurumlar bulunur: örneğin Kudüs'te körler, İskenderiye'de kadın doğum için barınak vardır. Bu hayır kurumları hastanelerin doğuşunda önemli bir rol oynamıştır [Philipsborn, 379-380].

PİSKOPOSLAR ARASI HİYERARŞİ: METROPOLİTLER VE PATRİKLER

Yerel kiliseler izole durumda değildir ve evrensel kilisenin, pratikte İmparatorluk Kilisesine, ara basamaklar sayesinde bütünleşmiş olan parçalarıdır: Aynı vilayetin kiliseleri, sonra birçok vilayetin kiliselerinden oluşan gruplar o dönemde en önemli yeniliklerin görüldüğü seviyedir.

VİLAYETLER VE METROPOLLER

İznik Konsili, eskiden beri uygulanagelen bir adeti, resmiyete dökerek aynı vilayetin piskoposlarının (veya *eparhia*[3]) senede iki kere metropolitle (vilayet başkenti makamının sahibi) buluşmalarını öngördü. Bu kişinin, vilayetteki, özellikle yeni piskoposların seçim ve atanması için oy verme hakkına sahip diğer piskoposlar üzerindeki otoritesi giderek artırılmıştı. Kilise haritası, yine bu seviyede idari harita üzerinden şekillendirilmiştir ve yeni vilayetler ihdas edildiğinde kilise organizasyonu da genellikle buna adapte edilirdi. VI. yüzyılda yine de uyumsuzluk mevcuttu.

Sistem istisnalara elverirdi. Mısır'da, metropolitler hiçbir rol oynamazken, İskenderiye piskoposunun kendisi vilayet piskoposlarını atardı. Tekrar fethedilen İtalya'da çevre vilayetlerin üzerinde sadece Roma'nın özel otoritesi tanınırdı. Diğer yandan, bazı vilayetlerde, gerçek metropollerin yanı sıra seçmeni olmayan metropoller bulunur, bu mevkinin sahipleri özerk[4] başpiskoposlar olurdu.

> Bu onursal metropolitler gerçek metropollerin mevki sahipleriyle ve patriklerle başpiskopos sıfatını paylaşırdı. Diğer merkezler üzerinde otoritelerini gösterip gerçek metropolit olmaya da çalışabilirdi. Her iki durumda da, *eparhia* ikiye bölünürdü: Pamphylia'da Side 458'den itibaren Perge'den vilayet kentlerinin yarısını ayırmıştı; Euphratesia'da Sergiopolis-Resapha metropol olmuş ve belli bir sayıda oy hakkı almıştı. Ancak bu durumda yeni piskoposluklar kurulmuş oluyordu.

Kadıköy Konsili aynı vilayetin piskoposları için senede iki kere toplanma gerekliliğini getirmiş; ancak Iustinianos bu sıklığı senede bir kereye indirmişti. Vilayet *sinod*u genel işleri düzenlerdi: Piskoposlar arasındaki anlaşmazlıklar, yargılarının başvuru durumunda gözden geçirilmesi gibi. Metropolit diğer yandan önemli sivil görevler üst-

---

3. Yun. ἐπαρχία, piskoposluk bölgesi. (ç.n.)
4. Fr. autocephale, Yun. αὐτοκεφαλος, auto (kendi), kefalia (baş), kendi kendini yöneten. (ç.n.)

lenirdi; vilayetin valisi onun önünde yemin ederek göreve başlardı; 569'da, II. Iustinos'in bir kanunu, 554 tarihli bir emirname hükmünü genele uygulayarak, vali görevi için aday olanların seçiminde söz sahibi olmasını öngördü.

METROPOLİTLİK ÜSTÜ MAKAMLAR

Kilise organizasyonu, metropolitlik üstü düzeylerde daha karmaşıktır. IV. ve V. yüzyıllarda, patrikhanelerin oluşmasıyla gerçek bir ilerleme kaydedilmiş ancak kilise tarihine o dönem damgasını vuran anlaşmazlıklar büyük merkezler arasındaki rekabet nedeniyle ortaya çıkmıştır.

İznik Konsili metropolitlikleri güçlendirmiş ve farklı vilayetler arasındaki veya bir metropolitin karıştığı bir anlaşmazlığa müdahale yetkisi olan daha üst merciler konusunda da kayıtsız kalmamıştır. 6. Kanonda gerçek bir olay betimlenir: İskenderiye piskoposu, Roma'dakinden örnek alınarak, Mısır ve Libya üzerinde iktidara (*eksousia*) sahiptir; Antakya'nın imtiyazları (*presbeia*) ise onaylanmıştır; diğer vilayetler için de bu durum geçerlidir. Kudüs piskoposu özel olarak onurlandırılmıştır ancak bu Kaisareia[5] metropolitliğine bağlı olmasına engel teşkil etmez. İskenderiye başpiskoposunun tüm piskoposlar üzerinde mutlak bir yetkiye sahip olduğu gelecekteki Mısır piskoposluk bölgesi, Doğu İmparatorluğu'ndaki köklü birimlerden biridir. Antakya ve Doğu piskoposluk bölgesinin durumu daha karışıktır. Başka hiçbir metropolitlik üstü yapı belirtilmemiştir. Vilayet *sinod*unda, örneğin bir piskoposun görevden alınması konusunda alınan karara baktığımızda, basitçe metropolitin komşu *eparkhia* piskoposlarına çağrı yapabileceği veya davayı "daha büyük bir *sinod*a" götürebileceğinin zikredildiğini görürüz.

II. Ekümenik Konsil (I. Konstantinopolis, 381), Konstantinopolis makamını ayırır ve Eski Roma'dan sonra ikinci onursal sıraya yerleştirir; çünkü Konstantinopolis artık Yeni Roma'dır. Piskoposların kendilerinin dışındaki kiliselerin işlerine karışmamaları ilkesi de getirilir ve birçok bölge tanımlanır: İskenderiye piskoposu Mısır'ı yönetir; Doğu piskoposu ise sadece Doğu'yu; Antakya'nın ayrıcalıkları İznik'te olduğu gibi korunur; Asya piskoposları da Asya, Pontus ve Trakya'yı. Doğu'daki beş piskoposluk bölgesi, sivil işlerde yakın tarihte Konstantinopolis'e bağlanan ancak kilise açısından dolaylı olarak Roma hâkimiyetinde olan Illyricum da hesaba katılır. Bu düzeyde de,

5. Şimdi İsrail'de Qesarya, Hayfa ve Tel Aviv arasında bir şehir. (ç.n.)

kilise organizasyonu tam olarak olmasa da İmparatorluk'unkini örnek alır.

Sonrasında işleyiş mevcut durumu giderek dönüştürür. Konstantinopolis'te, aktif piskoposlar makamlarının imtiyazlarını giderek artırırlar. 431'de yapılan Efes Konsili yeni kararlar almaz ancak Antakya'nın düşüşüşü hissedilir: Kıbrıslı piskoposlar en azından geçici bir süre için, kiliselerinin Antakya'dan bağımsızlığını tanıtmayı başarır; diğer yandan Kudüslü Iouvenalios de Filistin Kilisesi'ni hâkimiyeti altına alarak Antakya'dan kopmaya çalışır. I. Efes'te Nestorios'un mahkûm edilmesi ve II. Efes'in gidişatı Konstantinopolis'in aşağılanması ve İskenderiye'nin zaferi gibi görünmektedir. Ancak IV. Ekümenik Konsil bu gidişatı tersine döndürür.

Kadıköy'de piskoposu Dioscorios'un görevden alındığı İskenderiye inişe geçerken, Konstantinopolis'in önem kazandığı görülür [Herman, iç. 312]. 9 ve 17. Kanonlar Asya, Pontus ve Trakya bölgelerinin piskoposlarının, Konstantinopolis'e başvurma hakkından bahseder. Konstantinopolis, özellikle ona Eski Roma ile aynı imtiyazları tahsis eden ve yargılama yetkisi tanımlayan "yirmi sekizinci kanon" ile konumunun bir kez daha yükselişine tanık olur.

> Kadıköy'ün bu kanonunun [Martin, iç. 312] özel bir statüsü vardır. İlk kısmı Konstantinopolis'in, İmparatorluk'un başkenti olarak eski Roma'nın sahip olduğuklarına eşit imtiyazlarla ilgilidir; çünkü Konstantinopolis İmparatorluk'un ve senatonun merkezidir. İkinci kısım bu imtiyazların hukuki izdüşümleriyle ilgilidir. Roma'nın, Kadıköy ileri gelenlerinin merkezlerin konumlarını belirlemek için kullandıkları siyasi argümanları kabul etmesi mümkün değildir, zira Konstantinopolis'in hak iddiasından çekinmekte ve kendi imtiyazlarını Havari Petrus'a dayandırmaktadır.

Son olarak Konsil Kudüs'ün durumuna eğilerek, Filistin'in üç vilayetinin hâkimiyeti altına girmesini ve Antakya'nınkinden çıkmasını emreder. Böylelikle beş patrikhaneli sistem çizilmiş olur, Roma, Konstantinopolis, İskenderiye, Antakya, Kudüs, Iustinianos döneminin İmparatorluk Kilisesini yöneten "pentarşi"sidir[6]. Bununla birlikte patrik unvanı ancak Kadıköy'ü izleyen dönemde yavaş yavaş kullanılmaya başlanır. Özellikle, beş patrikhane hiçbir zaman İmparatorluk Kilisesinin tamamını paylaşmaz. Kıbrıs veya Afrika kiliseleri hiçbir patrikhanenin hâkimiyeti altına girmemiştir.

---

6. Beşli yönetim. (ç.n.)

ROMA VE KONSTANTINOPOLIS

123. *Novella*'sında Iustinianos "kutlu başpiskopos ve patrikleri" ayırır ve önem sırasına göre Roma, Konstantinopolis, İskenderiye, Antakya ve Kudüs'ü zikreder. Bu beş merkez İmparatorluk Kilisesi'nin hayatında aynı ağırlığa sahip değildir. Patrikhanesi serpilen Konstantinopolis ve Iustinianos'un İmparatorluk'una tekrar entegre olan Roma öncelikle incelenmelidir.

ROMA

IV. ve V. yüzyıllarda Batı İmparatorluğu'na, sonra tekrar fethe kadar Ostrogot krallığına ait olan Roma Kilisesi [Caspar, 395] burada, İmparatorluk Kilisesi tarihinde oynadığı rol ve Iustinianos'dan VIII. yüzyıl ortalarına kadar Konstantinopolis'teki Roma imparatorlarına bağlı olduğu için anılmalıdır.

Öncelik

Roma'nın kilisede işgal ettiği ilk sıra, farklı şekillerde yorumlanabilir [Schatz, 404; Michel dans Grillmeier-Bacht, 312]. Doğu Kiliseleri gözünde, piskoposlar kurulunda bu ancak onursal bir önceliktir ve papaya tanınan büyük yetki de onursal niteliktedir. Roma dahilinde gelişen kilise anlayışına[7] göre ilahi kaynağa dayanan makamın havariler tarafından kurulmasının anlamı çok derindir: Aziz Petrus'un varisleri olan papalar, kilise içinde öğreti ve yöntem olarak İsa'nın havarilerin liderine emanet ettiği güçlere sahiptir.

Bu eski iddialar, IV. yüzyıldan itibaren kabul görmüştür. Özü bu döneme dayanan Decretum Gelasianum, İsa'nın sözleriyle ("Sen Petrus'sun, ve bu kaya üzerinde ben Kilisemi kuracağım...", Mt 16: 18 sq) Roma üstünlüğünün bir konsil değil, Tanrı tarafından tahsis edildiğini hatırlatır. Petrus'un rolünde bu ısrarcılık, iki başka merkezin de diğerlerinden ayrılmasına neden olur: İskenderiye, Petrus'un öğrencisi Markus tarafından kurulmuştur ve kilisede ikinci sırayı işgal eder, Petrus tarafından kurulan Antakya ise üçüncüyü. Bu mantıkla, Konstantinopolis'in herhangi bir özel yer talep edebilmesi mümkün değildir. Burada Konstantinopolis'te yapılan ilk konsilin (381), Konstantinopolis tarzı Kilise anlayışını yansıtarak, siyasi tarzda bir sav geliştiren 3. Kanonu'na yanıt niteliğindedir.

---

7. Metinde ecclesiologie, Yunanca kilise manasına gelen ικκλησία, (ekklesia) ve bilim, söz, mantık anlamındaki λογια'dan (logia) oluşan bu birleşik söz kilisenin teolojik açıdan incelenmesidir. (ç.n.)

Bu hak iddiaları yöntemsel alana da uygulanacaktır. Bu nedenle Papa Julius İskenderiyeli Athanasius'un meşru olarak görevden alınışını tanımaz. Sardica Konsili'nin (343) bir kanonu *a posteriori* ona hak verdiğinde, tüm ruhban için Roma'ya başvuru hakkı doğmuş olur: Böylelikle papalar, tüm kilisede temyiz hakkı ve hatta en son başvuru mercii olarak yargılama hakkı kazanır.

V. yüzyılda kaydedilen vakalar, kendi evlerinde hatalı yargılandıklarını düşünen Ioannes Khrysostomos, Nestorios veya Eutykhes gibi Doğulu ruhbanın da Roma'ya başvurduğunu gösterir. VI. yüzyılın sonunda Papa Büyük Gregorius Konstantinopolis'te mahkûm edilmiş iki din adamını tekrar yargılar ve Perhizci Ioannes ona mahkemenin tutanaklarını sağlar [Grumel, 164, n° 265-267]. Gregorius'un atası II. Pelagius, Perhizci Ioannes tarafından toplanmış bir sinodun kararlarını bile bozmuştur. Bununla birlikte bu tip davalar nadiren görülür.

Roma piskoposları inanç yönünden de özel bir yetki sahibi olduklarını iddia eder. *Decretum Gelasianum* Aziz Paulus'un "Onun ne lekesi, ne çizgisi ne de buna benzer şeyi vardır" sözlerini Roma Kilisesi'ne uyarlar (*Eph.* 5: 27). IV. ve V. yüzyılın ilahiyat kavgalarında papaların takındığı tutum Roma iddialarını güçlendirir niteliktedir, zira *de facto*, papalar Konstantinopolis patriklerinden farklı olarak Ortodoksluğu savunmuştur. 519'daki Akakios ayrılığında, Papa Hormisdas'ın temsilcilerinin, Konstantinopolis Patriği Ioannes'e sundukları bildiride Roma ile görüş birliğine "Hıristiyan dininin gerçek ve bütün gücünün yattığı" ilan edilmişti.

Roma ile görüş birliğini Ortodoksluğun temel taşı yapan bu duruş özellikle konsillerin inanç tanımındaki yeri sorunsalını akla getiriyordu. Ekümenik konsillerin işleyişine göz atıldığında, nüanslar fark edilebilir [De Vries, 436]: Roma, İznik ve Konstantinopolis'te önemli bir rol oynamadıysa da, tavrının Efes ve Kadıköy'de ağırlığı büyük olmuştur. Bununla birlikte, hatta o sırada, piskoposlar inancın Roma tarafından değil, konsilde yer alan kiliselerin oybirliğiyle belirlendiğine inanır. Monarşi yanlısı Roma'nın düşünce tarzı daha kolektif bir kilise anlayışına terstir. Bu, çatışmaya zemin hazırlayan bir durumken, Konstantinopolis merkezinin önlenemeyen yükselişi, papaların kaygı ile izledikleri bir diğeridir.

Yeniden Fetih Sonrası Roma "Patrikhanesi"

Yeniden fetihten sonra, Roma merkezi İmparatorluk'un diğer beş patrikhanesi arasında sayılabilirdi ve yapabilirse Hıristiyanlaştırılmasında öncülük ettiği İspanya, Afrika, Frank Krallığı hatta İngiltere'ye arada sırada müdahale edebilirdi [Lepelley, *Antiquité tardive*, "Nouv.

Clio"]. Hangisinin onun sıkı sıkıya yetki alanında olduğu tanımlanmaya çalışılabilirdi. Lombard işgali sırasında harap olmuş İtalya'da bile, Roma yakınındaki vilayetler, yani Toscana dahil yarımadanın tüm güneyi, Sicilya, Sardinya ve Korsika da dahil, papanın doğrudan hâkimiyeti altındaydı. Bu vilayetlerin hepsinde, papa geleneksel olarak metropolitlerinkine benzer bir otorite kullanırdı. Senede bir kere sinodda topladığı piskoposların aday gösterilmesi ve seçilmesine müdahale ederdi. Kuzey İtalya piskoposlukları, kendi açılarından üç metropole bağlıydı: Milano, Aquila ve daha sonraları Ravenna. Papaların uyguladıkları çok daha gevşek otoriteye, Ravenna dışında, patriklik tarzı denebilir.

Ancak 519'dan sonra bölgeyi altüst eden Lombard işgali ve 553'teki II. Konstantinopolis Konsili'nden sonra Milan, Aquila ve bunlara bağlı oy verenler Roma'yla birlikten uzun süre ayıran Aquila ayrılığı buna köstek oldu. Papalar Aquile'nın Lombard istilasından sonra Grado'ya sığınan ve VI. yüzyılda patrik unvanı kullanmaya başlayan metropolitlerinin hırsları dışında, eksarhlık başkenti Ravenna'nın, kentlerinin prestiji sayesinde güçlenen "başpiskopos"larını da hesaba katmaları gerekiyordu.

İtalya dışında Illyricum papaya bağlıydı [Duchesne, 409; Piétri, 861]. Batı Illyricum'da, Roma'nın patrik tipi bir otoritesi vardı ve VI. yüzyılın sonunda bile Büyük Gregorius (başarısız şekilde) Salone metropoliti seçimine müdahale etti. Doğu Illyricum [Greenslade, 411; Honig, 414] özel bir sorun kaynağıydı (ayrıca bkz. böl. XI). Gratianus tarafından I. Theodosius'a bağlanmış ve 395'te iki *dioikeseis* Makedonya ve Dacia ile birlikte Konstantinopolis'e bağlı Illyricum eyaleti olmuştu. Kilise organizasyonunun İmparatorluk'unkiyle uyumlu olacağını düşünmek mümkündür. Ancak Papa Damasius, Makedonya bölgesinin başkenti Selanik'in pisikoposu ile iyi anlaşmaktadır ve Damasius'un halefi Siricius, bu piskoposu "Roma temsilcisi"[8] ilan eder ve bu piskopos ve onun onayı alınmadan Makedonya'da hiçbir piskopos atanamaz.

> Bu anlaşma, Illyricum üzerinde Roma'nın en azından dolaylı hâkimiyetini kuruyordu ve Selanik piskoposluğunun konumunu iki sivil bölge üzerinde yetki sahibi durumuna yükseltiyordu. 421'de II. Theodosios, Illyricum Kiliseleri'ni Konstantinopolis hâkimiyeti altına alan bir kanun çıkardı. Resmi olarak kaldırılmasa da Selanik temsilciliğine özellikle negatif bir anlam yüklenmişe benziyordu: Roma ile ilişkileri gevşek olmakla birlikte Illyricum Konstantinopolis Patrikhanesi'nin doğrudan yönetimi altında da değildi.

8. Fr. Vicaire apostolique, Roma, Havari Petrus tarafından kurulmuş olduğu için bu sıfatı kullanıyordu. (ç.n.)

VI. yüzyılda Iustinianos, doğduğu kent Iustiniana Prima'yı onurlandırmak için, bu kentin başpiskoposuna, Selanik aleyhine Dacia piskoposluk bölgesinin tamamı üzerinde geçerli yetkiler verdi [Granic, 410]. Bu teoride bağımsız yeni kilise birimi Papa Vigilius'un isteği üzerine Iustinianos tarafından dönüştürülerek Roma temsilciliği yapıldı. Illyricum üzerinde papalık otoritesi çoğu kez teoride kalmışa benzer.

Bununla birlikte VI. yüzyıldan bir belge, papaların gözünde burasının Roma Patrikhanesi'nin yetki alanı olduğunu gösterir. Büyük Gregorius'un 591'de İmparator Maurikios'un bir mektubunu ilettiği metropolitliklerin listesi vardır: Selanik, Milano, Nikopolis, Iustiniana Prima, Girit, Scodra, Larissa, Ravenna, Cagliari ve Sicilya piskoposları. Roma yakınlarındaki, metropolitsiz piskoposların yokluğu şaşırtıcı değildir; başka namevcudiyetler ya ayrılıkla (Aquilea, Saline) ya da Barbarların ilerleyişiyle açıklanabilir (Yukarı Moesia, iki Dacia).

Papa ve İmparator

Roma Kilisesi'nin gelenekleri ve tarihsel konumu papaları, din ve siyaset arasındaki fark ile Kilise içinde emperyal gücün sınırlarına vakıf olmak konusunda Doğulu meslektaşlarından daha ilerideydi. Akakios ayrılığının ortasında Papa Gelasius İmparator Anastasios'a yazdığı 491 tarihli bir mektupta iki kuvvet teorisini anlatır [*Ep.* 1, der. Thiel, I, 350-352; çev. Dagron, 333, 310]:

"İmparator, bil ki, dünya iki şeyle yönetilir: Papaların kutsal otoritesi ve kralların gücü... Sen de biliyorsun ki, merhametli oğlum, mevkin gereği insanların başında olsan da, boynunu ilahi şeylerden sorumlu yöneticilerin karşısında dindarca eğiyorsun ve kurtuluş yolunu onlardan öğreniyorsun" Ve Gelasius, papaların otoritesini tekrar tasdik etmek gereğini duyar: "Sen ki dindarsın, tanıklık edersin ki, asla hiç kimse, hiçbir insanca bahaneyle, İsa'nın kelamıyla tüm dünyadan üste koyduğu, muhterem Kilise'nin her zaman tanıdığı ve saygıyla ilk sıraya yerleştirdiği kişinin, ayrıcalık ve tanınmasının üstünde değildir."

Ostrogot krallar zamanında bile, papalar kendilerini İmparatorluk dışında hissetmiyordu; ancak özellikle Akakios ayrılığı nedeniyle, Konstantinopolis ile ilişkiler zayıflamıştı. Anastasios'un ölümü ile durum değişti. Iustinos, 518'de iktidara gelir gelmez ayrılığa bir son verdi. Papa Hormisdas'ın temsilcilerinin Patrik Ioannes'e imzalattıkları formül, Konstantinopolis açısından tam bir kapitülasyon anlamına geliyordu: Roma Kilisesi'nin Petrus'tan gelen bir karakteri olan imanın, hiç dokunulmadan korunmasının tekrar altı çizildi; Patrik Akakios mahkûm edildi ve adı defterlerden dört ardılı ve imparatorlar Zenon ve Anastasios ile birlikte silindi. 526'da, Theodoricus tarafından

gönderilen Papa II. Joannes, Konstantinopolis'e vardı. Bu başkente yapılan ilk papa ziyaretiydi ve birçok onur nişanı aldı: II. Joannes Aya Sofya'da ayine katıldı ve imparatora tekrar taç giydirdi. 536'da, Papa Agapetus'un gelişi benzer bir atmosferde gerçekleşti ve Theodora'nın patrik seçtirdiği Monofizit Anthimos kendiliğinden görevden çekilerek, meydanı Agapetus tarafından görevlendirilen Menas'a bıraktı.

Yeniden fetih bir değişiklik getirdi. Iustinianos havari tahtına büyük önem vermeye devam etti ancak bundan böyle papalar onun hâkimiyeti altına girecekti. 537'den itibaren Theodora ve Belisarios ihanetle suçladıkarı Papa Silverius'u görevden alıp sürgüne gönderdi ve yerine Vigilius'u geçirdi. Üç Başlık olayı sırasında Konstantinopolis'e çağrılan Vigilius büyük baskılar gördü. Iustinianos tarafından 553'teki konsilde afaroz ettirildi ve ancak konsilin kararlarını kabul ettiğinde yeniden dönüşüne izin verdi. Bunun hemen akabinde öldüğünde, Iustinianos onun ardılı olarak tavır değiştirip Üç Başlık'ı mahkûm eden diyakoz Pelagius'u seçtirdi.

Tekrar fetihten sonra, papalar artık İmparatorluk'a uyum sağlamış patrikler gibi görünür. İlke olarak, seçilmeleri için, atanmaları gibi Roma'da olurdu, imparator veya onun temsilcisi eksarkhın onayı gerekirdi. Papalar meşruiyetlerini iki kaynaktan alırdı: yerel seçim ve imparatorun onayı.

Papaların Roma ve İtalya'nın yaşamı ve idaresinde oynadıkları rol, yeniden fetihten sonra Bizans piskoposluklarının gelişiminde istisnai bir vaka olarak artar. Iustinianos'un 555 yılında Vigilius'un arzusu üzerine İtalya işlerini düzenlemek üzere yayımladığı emirname bu yönelişin tipik bir örneğidir: Papa ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kontrolünde söz sahibi olacaktır; İtalya'nın "piskoposları ve *proteuontes*" vilayet yöneticilerini seçecektir.

Iustinianos'tan sonra da durum hemen hemen aynı kaldı ve Papa Büyük Gregorius, Konstantinopolis'in imparatorları ve patriklerinin kabul ettikleri gibi Konstantinopolis Kilisesi'nin Roma Kilisesi'ne tabi olduğunu, hatırlattı. Ancak bu tanıma, imparatorların din siyasetine karışmayı reddetmesi anlamına gelmez. Doğu'da en önemli sorun Monofizitlerle birleşmedir ve Roma, Leon Kitabı ve Kadıköy hıristolojisine çok bağlı kaldığından, gerilim nedenleri bitmek bilmez. En ciddi krizler, Üç Başlık'tan sonra Herakleios döneminde ortaya çıkar. 649'da Latran Konsili'ni toplayan Papa Martinus, imparatorun desteklediği Monothelizme muhalefet ettiği için görevden alınır ve sürgünde ölür (karş. cilt. II, Cheynet). Bununla birlikte, hatta sonrasında, papalar ve imparatorların arasındaki krizler ve muhalefet İmparatorluk içinde

kalır. VIII. yüzyılın ortalarında, papalar kiliselerine özgü gelenekleri, yerel derin kökleri ve İtalya'da sadık kulları oldukları İmparatorluk'a bağlılığı uzlaştırdı.

KONSTANTINOPOLIS

Roma piskoposlarının makamlarının önemi Havariler tarafından kurulmasından kaynaklanırken, Konstantinopolis makamının sırası ve rolü, Şehir'in siyasi konumuna bağlıdır. İmparatorluk'un siyaset, idari ve ekonomik başkenti olduğundan Yeni Roma piskoposları diğer önemli merkezlerinkileri önce yakalamış sonra da geçmiştir.

Patrikhanenin Doğumu ve Gelişimi

Konstantinopolis'in kurulduğunda ve İznik Konsili esnasında Kilisede önemli bir yeri yoktu: Bizans'ın eski piskoposu olan piskoposu Avrupa vilayetinin metropolü Herakleia'nın (Ereğli) basit bir seçmeniydi. Ancak II. Constantius döneminde, merkezin önemi kendini göstermişti bile: Nikomedeialı Eusebios ve Antakyalı Eudoksios makamlarını terk ederek Konstantinopolis'inkini işgal etmeye gelmişti. Macedonius zamanında Konstantinopolis'in çevre kiliseler üzerindeki etkisi giderek arttı. 381'deki Konstantinopolis Konsili'nde, baştan söylemek gerekirse, Konstantinopolis "patrikhanesinin" tarihi başlar.

> Konsil, üçüncü kanonuyla Yeni Roma piskoposuna kilisede ikinci sırayı verir. İmparator Theodosius birtakım piskoposların onayıyla Ortodoksluğu tanımlarken ilk sırada Konstantinopolisli Nectarius'u sayar.

Ioannes Khrysostomos'un piskoposluğu dönemi, aşağı yukarı 400 senesi önemli bir tarihtir: Ioannes, Asya metropolü Efes'in işlerine karışmaktan çekinmez. V. yüzyılın ilk yarısına, Konstantinopolis ve başkentin yükselişinden Roma gibi endişe duyan İskenderiye makamları arasındaki savaşlar damgasını vurmuştur. Konstantinopolis hanesine birçok önemli hezimet yazılmıştır: İskenderiyeli Theophilos ile çekişme içinde olan Ioannes Khrysostomos tahtından düşürülür ve sürgüne gönderilir (403-404); Nestorios, I. Efes Konsili'nde (431), İskenderiyeli Kyrillos'in kışkırtması üzerine mahkûm ve sonra sürgün edilir; İskenderiyeli Dioskoros, Konstantinopolisli Flavianos'un düşürülüp sürgüne gönderilmesini sağlar. Ancak İskenderiye'nin bu başarıları, temelden gelen değişime, Konstantinopolis'in yükselişinin önüne geçemez.

451'de, Kadıköy Konsili'nde [Herman iç. 312] Roma elçilerine rağmen, Kadıköy ileri gelenleri "yirmi sekizinci kanon" ile Konstantinopolis'in sırasını ve yetki alanını belirler: Yeni Roma ma-

kamı, eski Roma'yla aynı imtiyazlara *(presbeia)* sahiptir; piskoposunun Pontus, Asya ve Trakya (sivil) *dioikesis* metropolitlerini atama yetkisi vardır. Aynı konsilin diğer kanonları, tüm ruhban için Konstantinopolis'e başvuru hakkı tahsis eder.

Kadıköy'ün kanonları yenilik getirmekten çok, mevcudu idrak eden konumdadır. V. yüzyılın ilk yarısından bu yana, Konstantinopolis piskoposları müstakbel patriğin yetki alanını oluşturacak üç piskoposluk bölgesindeki piskoposları hizmete alır. Teoride Selanik piskoposu aracılığıyla Roma'ya bağlı olan Illyricum, başkentin etkisine açıktır. Nestorios, Mısırlı ruhbanı tekrar yargılamıştı. Konstantinopolisli Anatolios, Kadıköy'den hemen önce Doğu sivil *dioikesis*ine müdahale etmişti. Bu arada Roma, Doğulu rakibinin hak iddiasına karşı çıkmaya yeltenmiş ve Büyük Leon'dan bu yana papalık, Kadıköy'ün 28. Kanonunu tanımayı reddetmişti. Iustinos ve özellikle Iustinianos bir ara Konstantinopolis'e karşı Roma'yı kayırır gibi olmuştur. Ancak Akakios ayrılığının aşağılanma pahasına bitişinden itibaren imparatorlar patrikhanelerinden imtiyazlı şekilde destek görmüştür.

Yetki Alanı

Pars Orientis'in yetki alanı sivil bir bölgeye (*dioikesis*) eşit (İskenderiye) veya daha küçük (Antakya, Kudüs) olduğu diğer üç patrikhanesinden farklı olarak, Konstantinopolis patrikhanesi üç sivil *dioikeseis*e yayılırdı: Pontus, Asya, Trakya, VI. yüzyıl ortalarında 28 sivil vilayet ve 30 piskoposluktan oluşurdu.

Pontus'ta sivil ve kilise bölgeleri pek farklılaşmamıştı: VI. yüzyıl ortasında, 12 piskoposluk pek de 11 sivil vilayete uymuyordu. Ayrıca onursal metropolitlikleri de hesaba katmak gerekiyordu. Böylelikle Bithynia'da Nikaia ve Khalkedon, Paphlagonia'da Pompeiopolis de vardı. Asya bölgesinde, sivil ve dini bölünmeler neredeyse örtüşüyordu: 11 sivil vilayetin 10'u kilise piskoposluklarına uyumluydu. Sadece Pamphylia'da 432'den beri iki metropolitlik bulunuyordu (vilayetin büyük şehri Perge ve Side). Bölgede değişik çağlarda üç onursal metropolitlik sayılabilir. Son olarak, Trakya bölgesindeki altı sivil vilayet, altı kilise piskoposluğuna tekabül ediyordu ve her birinin kendi metropoliti vardı. Ancak bu bölgede VI. yüzyılda ayrıca altı onursal metropolitlik vardı. Görünen odur ki, Konstantinopolis başpiskoposu, çevre piskoposları kayırmak ve avcunun içinde tutmak istiyordu.

Neredeyse her birinin piskoposu olan kentlerin sayısı dikkate değer sayıdadır: Hierocles, VI. yüzyılda nerdeyse yarısı Doğu'da olan 466 tane sayar. Herakleios iktidarının başlarından bir not 455 piskoposluk makamından bahseder. Patriğin yetki alanının büyüklüğünden elde ettiği iktidar 553'te Konstantinopolis'te yapılan ikinci konsilde hissedilir

[Chrysos, 435]: 166 imzacıdan 70'i Konstantinopolis'e bağlıdır (15 tam yetkili metropolit, 9 otonom metropolit, 46 oy yetkisi olan piskopos).

Merkez Yapılar

Konstantinopolis patrikhanesi etkili merkez organlara sahiptir: Iustinianos kanunlarının "Konstantinopolis başpiskoposu ve ekümenik patrik" olarak adlandırdığı patriğin kendisi ve onu çevreleyen sinod ve ruhban.

Konstantinopolis piskoposu, her piskopos gibi ilke olarak kentinin ruhban ve halkı tarafından seçilmiş olmalıdır. Özel bir kurum olan *synodos endemousa* (daimi sinod) da seçimde rol oynar ve daha en başlardan beri imparatorun müdahalesi kararı belirler. Bir zamanlar Konstantinopolis'in bağlı olduğu Herakleia metropoliti yeni piskoposu kutsar.

Kilise tarihçileri Sokrates ve Sozomenos, Ioannes Khrysostomos'un 398'teki seçimini şöyle anlatır: Ioannes halk ve ruhban tarafından seçilmişti; bu öneri, güçlü hadım Eutropos tarafından iletilip, İmparator Arcadius tarafından onaylandı ve Sinod tarafından tasdik edildi. 449'da sürgüne gönderdiği Flavianos'un yerini doldurmak için II. Theodosios, başkentteki ruhbana, seçimini onların belirlediği adaylar arasından yapacağını söyler. Ruhban anlaşamayınca, imparator kendi başına İskenderiye ruhbanından Anatolios'u seçer ve o da Papa Leon'a yazdığı mektupta, kendisini Konstantinopolis piskoposu olarak *daimi sinod*un seçtiğini yazar. VI. yüzyılda, piskoposların seçimi Iustinianos tarafından kanun haline getirilen piskopos seçim prosedürüne göre yapılmaya başlanır: Ruhban ve "halk" üç aday gösterir. Ancak burada asıl seçici imparatordur.

Konstantinopolis patriği başka bir Kilise'den gelebilirse de, V. yüzyılda Nestorios ve Anatolios, Iustinianos döneminde ise Anthimos, Eutychios ve III. Ioannes Skholastikos bu şekilde seçilmiştir, sıklıkla başkentin yüksek ruhban tabakasından ve gitgide daha fazla *officia* mevkii sahiplerinden seçim yapılır. Bu şekilde elde edilen uzmanlık görev süresince faydalı olacaktır.

Patrikhanenin yönetimi ve Doğu Kiliseleri'ne müdahaleleri, başkentte ikamet eden piskoposlardan *(endemountes)* oluşan daimi *sinod* tarafından kolaylaştırılır [Hajjar, 400]. Başta imparator etrafında toplanan düzensiz *sinod*lardan ayırt edilemeyen kurum V. yüzyılda son şeklini alır.

Daha Ioannes Khrysostomos döneminde Efesli Antoninos davasına bakan sinod, daimi sinodun bir nüvesi olarak değerlendirilebilir. Maksiminos döneminde (431-434) *synodos sumparousa*, "(piskoposun) yanında bulunan", ismi kullanılmaya başlanır. Eutychios'u 448'de mahkûm eden sinod odur.

Kadıköy Konsili, Konstantinopolisli Anatolios'un ve Fenike daimi sinodunun bir müdahalesini yeniden ele alır, alınan kararları iptal eder ancak *sinod*un varlığını ve meşruiyetini tasdik eder. *Sinod*, Konstantinopolis'e patrikhanenin sınırları dışında bile müdahale hakkı vermiş ve disiplin hatta inanç konusunda önemli imtiyazlar ile donatılmış olur. Iustinianos 533 fermanlarını ona yöneltir (kutlu doğum bayramı-nativite) veya 543 (Origenisçiliğin mahkûm edilmesi). 518'de Antakyalı Severus'u yargılayan ve görevden alan da odur.

Konstantinopolis başpiskoposu, Büyük Kilise'nin otoritesi altındaki sayısız ruhbana ve özellikle de idari görevler emanet ettiği din görevlilerine, Konstantinopolis Kilisesi ve Patrikhane idaresi arasında fark gözetmeksizin güvenebilirdi. Diğer Kiliselerde olduğu gibi, ama bir üst seviyede, başkent piskoposu ruhban ve değişik görevler yerine getiren bir personel ile çevrelenmişti: *dekanoi* (odacılar), *ekdikoi (defensores ecclesiae)*, Kilise mallarının idaresinden sorumlu maliyeciler, sekreterler ve mühürdar [Darrouzès, 396]. Ioannes Khrysostomos'un piskoposluğu yine bir gelişmeye damgasını vurmuştur. Çeşitli *officia*dan sorumlu ruhbanın önemi, V. yüzyıl sonundan itibaren Konstantinopolis piskoposlarının sıklıkla aralarından seçilmesinden bellidir. VI. yüzyılda, Iustinianos yasaları bizi birçok sivil bölgeye dağılmış Büyük Kilise gayrimenkullerinin işletilmesi konusunda aydınlatır.

Değişik kalemlerin (*scrinia*) her biri bir bölgeden veya büyük bir mülkten sorumludur ve orada birçok *khartoularios* çalışır: Doğu bölgesinde 15, Asya'da 16, Pontus'ta 15, Trakya'da 8, Antiochus mülkü için, Calopodius'unki için 6 [*CJ* I, 2, 24, a. 530]. Herakleios'un bir yasası, Büyük Kilise'nin personel sayısını düzenler, *officia*da çalışanlar için bir *numerus clausus* belirler: 2 danışman, 12 *cancelarii*, 10 *ekdikoi*, 12 referendaire, 40 noter, 12 *skeuophulakes* ki bunların 4'ü rahip, 6'sı diyakoz ve 2'si okuyucu olmalıdır. Kesinlikle kapsayıcı olmayan bu liste, örneğin maliyeciler yoktur, yine de patrikhane yöentiminin karmaşıklığı konusunda bir fikir verir.

Büyük Kilise

"Büyük Kilise" terimi iki olguyu anlatır: Konstantinopolis'in katedral kilisesi Aya Sofya; ki büyüklüğü ve ihtişamı, Iustinianos tarafından tekrar yaptırıldıktan itibaren Konstantinopolis patriğinin prestijine katkıda bulunmuştur; Konstantinopolis'in Şehir'in piskoposunun doğrudan otoritesi altında yer alan ruhbanı ve kiliseleri. Biri Iustinianos tarafından 535'te (*CJ Nov.* 3), diğeri Herakleios tarafından 612'de (Konidaris, 1982, s. 62-73) yayımlanan iki *novella*nın amacının doğrudan Büyük Kilise'ye bağlı olan ruhbanın sayısını azaltmak olması, önemini anlamamıza yardımcı olabilir.

535'te Iustinianos Büyük Kilise'nin gerekenden çok daha fazla ruhban barındırmaktan borçlandığını ve iflas ettiğini ve de bu ruhbanın Aya Sofya dışında, Aya İrini, Theotokos Khalkoprateia[9] Kilisesi ve Ayios Theodoros Sphorakiou'ya hiç uğramadığını da gözlemlemiştir. Sonuç olarak şu rakamlara geri dönülmesini emretmiştir: 60 rahip, 100 diyakoz, 40 diyakones, 90 diyakoz çömezi, 110 okuyucu, 25 koro şefi, 100 kapıcı. Seksen yıl kadar sonra, Herakleios Büyük Kilise'nin ruhban sayısını 80 rahip, 150 diyakoz, 70 diyakoz çömezi, 160 okuyucu, 25 koro şefi, 70 kapıcıda sabitler. Üzerinde durulan bu sayılar, Iustinianos döneminde 525, Herakleios döneminde 600 kişi, Büyük Kilise'nin önemini ve ruhban üzerindeki çekim gücünü göstermektedir. Bununla birlike unutulmaması gereken, bunun Konstantinopolis'teki ruhbanın bir bölümü olduğudur. Başkentteki Büyük Kilise tarafından finanse edilen veya edilmeyen diğer kiliseler, kendi ruhbanına sahiptir. Örneğin, Blakherna Theotokos Kilisesi, 612 yılında 12 rahip, 18 diyakoz, 6 diyakones, 8 diyakoz çömezi, 20 okuyucu, 4 koro şefi ve 6 kapıcı kadrosuna sahipti.

"Ekümenik" Patrik

VI. yüzyılda Iustinianos yasalarında, "Konstantinopolis Başpiskoposu"na, "Ekümenik Patrik" unvanı verilmiştir ve başkentin piskoposları, bunu kendilerine uygulamayı ihmal etmemiştir [Laurent, 402]. İçeriğini tam olarak tarif etmek zor olsa da, bunda Konstantinopolis Patrikhanesi'nin, İmparatorluk'un tümünde bir rol oynama çabası olduğunu sezmek mümkündür. VI. yüzyılın sonunda, başkentin piskoposunun, Doğu'da başka bir rakibinin kalmadığı açıktır: Kadıköy Konsili *Pars Orientis*'in tüm ruhbanı için Konstantinopolis'e başvuru hakkı tanımıştır bile. Antakya ve İskenderiye'nin VI. yüzyılda zayıflaması, bu iki merkezinin piskoposlarının ve Kudüs'ünkinin başkentten yollanması sonucunu getirir.

Bu durum, Roma'nın hararetli tepkisini açıklar niteliktedir: II. Pelagius ve sonra Büyük Gregorius, 517'de Ioannes Skholarios tarafından resmi olarak kullanılan "ekümenik patrik" unvanına tüm güçleriyle itiraz etmiştir. Gregorius'un mektuplaştığı İskenderiye ve Antakya patrikleri, tepki gösterecek durumda değildi. Phokas dışında imparatorlar nezdinde de hiç destek bulamamışlardır: Maurikios olayı büyütmemeye çalışır; Herakleios ve ardılları da tartışmalı unvanın kaldırmaz. Roma'nın protestoları sonuçsuz kalmıştır.

9. Bugün "Khalkoprateia" kilisesinin kalıntıları üzerine Acem Ağa Medresesi yapılmıştır. Yıkıntı halindedir. Bu kilisede Meryem'e ait olduğu düşünülen çok kutsal bir kemer bulunuyordu ve akıbeti bilinmemektedir. (ç.n.)

İSKENDERİYE, ANTAKYA, KUDÜS; DİĞER BÖLGELER

VI. yüzyıl itibariyle artık Konstantinopolis'in gücüyle rekabet etme olanakları kalmasa da Doğu patrikhaneleri kilise hayatında önemli bir yer tutmaya devam etti. İskenderiye ve Antakya farklılıklarına rağmen İsa ile ilgili tartışmaların sebep olduğu bölünmelerden muzdarip olma konusunda ortaktı. En son kurulan Kudüs ise bütünlüğünü daha iyi korumuştu ve kutsal yerlerin varlığı nedeniyle özel bir prestiji vardı.

İSKENDERİYE

İskenderiye "patrikhanesi" [Martin, 418; Maspero, 420], İznik Konsili'yle birlikte kurulmuştu ve yetki alanı geleneklere göre belirlenmişti: Bunlar Mısır vilayetleri ve iki Libya idi. Özelliği metropolit unvanının mevcut olmamasıydı. İskenderiye başpiskoposu, patrikhanesinin piskoposlarını seçer ve atardı. Onları konsil toplantılarına çağırır, bayram mektupları ile Paskalya gününü bildirir, onlar üzerinde doğrudan otorite uygulardı. Mısır ile patriği arasındaki ilişki bu nedenle çok güçlüydü. İskenderiye piskoposu şehrinde seçilir, kutsanır ve göreve başlaması şerefine özel ayinler düzenlenirdi. Seçmenleri, VI. yüzyıldan beri yüz civarında idi. Ayrıca İmparatorluk dışında Etiyopya ve Himyeri Kiliseleri üzerinde de etkisi vardı.

Gücü ve zenginliği, yetki alanının genişliğine ve patrikhanenin yapısıyla orantılıydı. Ancak İmparatorluk'un en önemli kentlerinden biri olan İskenderiye şehrinin kendisini de hesaba katmak gerekir. Kilise yapısının birtakım özellikleri vardı: Rahipler kurulu önemli bir rol oynar ve her bir üye en azından IV. yüzyılda sadece bir kiliseye mahsus atanırdı. Ruhbanın yapmakla yükümlü olduğu işlerin çokluğu başka yerlerde tanık olduğumuz manzara ile hemen hemen aynıdır. İskenderiye Kilisesi yasa ile başpiskoposun otoritesi altına yerleştirilen önemli bir hizmet kadrosuna, örneğin, 500 veya 600 *parabalanoi*, yani özellikle hastaların bakımıyla yükümlü laik personele sahipti.

Havariler ve Petrus kaynaklı bir temel iddiası *olan* İskenderiye'de, kilise Petrus'un öğrencisi Markus tarafından kurulmuştu, IV. yüzyılda evrensel kilisede ikinci sırayı işgal ediyordu. İskenderiye başpiskoposları da Konstantinopolis'in yetki alanının giderek genişlemesine kuşku ile yaklaşır ve Roma ile ittifak yaparak gidişatı durdurmaya çalışır: Kyrillos ile Nestorios'un giriştiği kavgada, Papa Caelestinus'un temsilcisi gibi davranmıştır. Kadıköy'ün 28. Kanonu, İskenderiyeliler tarafından hazmedilmesi zor bir lokmadır: Kadıköy yanlısı Patrik Timotheos Salophakiolos bile bu konuda suskun kalmıştır.

Dioskoros'u mahkûm eden Kadıköy Konsili, Mısır Kilisesi'nin tarihinde bir kırılma noktası olmuştur. İki kilise karşı karşıya getirilmiştir: biri Kadıköycüdür; öbürü Kıpti veya Monofizit olarak adlandırılabilir, Kadıköy'ü reddeder ve İskenderiye geleneklerine ve hıristolojisine sadık kalır. Üç ayrı dönem ayırt etmek mümkündür.

451'den 482'ye kadar, zorba Basiliscos (475-476) dönemi dışında, İmparatorluk İskenderiye'ye Kadıköy taraftarı patrikleri zorla kabul ettirmeye çalışır; ancak Markianos'un ölümünden (457) hemen sonra Kadıköy karşıtları kendi patrikleri "Kedi" Timotheos'u seçer. Duruma göre İskenderiye Kilisesi ya bir Kadıköy taraftarı (Proterius 451'den 457'ye; Timotheos Salophakiolos 460'dan 475'e ve 477'den 482'ye) ya da bir Monofizit (Kedi Timotheos 457'den 460'a, sonra 475'ten 477'ye; Petros Moggos 477'de, sonra tekrar 482'den itibaren). *Henoticon* yeni bir dönem açar ve Kadıköy karşıtı patrikler, meşru olarak İsklenderiye tahtında 535'e dek birbirini izler. Bu tarihte, İmparatoriçe Theodora yeniden bir Kadıköy karşıtı Patrik olan Theodosios'u seçtirir ancak bu kişi, Monofizit kilisedeki bölünmelerin kurbanı olur ve tutunamaz: İskenderiyeliler Julianusçu Gaianos'u tercih eder. Aynı anda, emperyal politika sarsıcı şekilde değişir ve Iustinianos bundan böyle İskenderiye'ye Kadıköycü patrikleri dayatır. Ardılları aynı siyaseti devam ettirecektir. Mısır, ayrılık nedeniyle bölünür. Monofizitler de kendi aralarında Severusçular ve Julianusçular arasında bölünür ve VII. yüzyıla kadar her saf kendi patriğini seçer. Severusçular ana akımı oluşturur. Önce Theodora'ya sığınan Theodosios tarafından yönetilirler. Ancak o, boş koltuklar için piskopos atamayı reddeder. 566'daki ölümüyle yeni bir kriz başlar. Ancak 575'de İskenderiye ruhbanı IV. Petros'u patrik seçer. Petros, kısa patrikliği süresince Kıpti hiyerarşisini 70 piskopos atayarak yeniden kurar. Bundan sonra Kıpti patrikler, İskenderiye'de birbirini, hiç ara vermeden izler. Arapların gelişine dek, bu ayrılıkçı kilise artık meşru bir mevcudiyete sahip olmayacaktır.

Sadece Kadıköycü kilise meşrudur ve köklenmekte zorluk çeker, varlığı İmparatorluk desteğine bağlıdır. Tabenesili Paulos'un (537-540) ve ardıllarından birçoğunun İskenderiye'ye gelmeden önce Konstantinopolis'te görev yapmış olmasına Mısırlılar tarafından Kadıköycülerin başkente göbekten bağlı oluşunun belirtisi, aşağılayıcı bir icat olarak bakılıyordu. Düşmanca tavırlı bir halk arasında kalan Kadıköycü başpiskoposlar ancak devlet kuvvetlerinin desteği ve yardımıyla yerleşip tutunabiliyordu. İmparator onlara destek olmak için önemli sivil ve askeri güçler bahşetmişti. Bu tavır Herakleios iktidarında Patrik Cyrus vakasında artık son kerteye ulaşmıştı. Arap fethinden hemen sonra, İskenderiye'nin Kadıköy taraftarı patriklerinin listesine VIII. yüzyıla hiçbir isim eklenmeyecektir.

ANTAKYA

Antakya Kilisesi İskenderiye'den çok daha farklı bir yapıya sahiptir [Devreesse, 408]. İznik'te tanınan imtiyazları tam olarak belirlenmemiştir. Kuşkusuz, Antakya piskoposunun imtiyazları, Doğu bölgesi vilayetlerinin metropolitlerini, IV. yüzyılda tanımlandığı şekilde, göreve atamayı da içerir.

Antakya, IV. yüzyılda imparatorun ikametinden hem yararlanmış hem de zarar görmüştür. Ariusçu dönemde geçirdiği sıkıntılara rağmen, IV. yüzyılda büyük bir itibarı vardır: Antakyalı Meletius, Konstantinopolis Konsili'nin (381) başkanıdır; iki başka Antakyalı, Ioannes Khrysostomos ve akabinde Nestorios, Konstantinopolis makamına geçer. Ancak, V. yüzyılda İsevi kavgalar nedeniyle zayıfladığından Antakya'nın yetki alanı daralmıştır: Kıbrıs Kilisesi, Efes Konsili'nde (431), otonomisini kabul ettirmiştir; Kadıköy'de (451) kurulan Kudüs Patrikhanesi, Antakya'dan üç Filistin'i ayırmıştır. Bu şekilde uzuvları kesilmiş olsa da Antakya Patrikhanesi hâlâ on bir vilayetten oluşmaktadır. Etkisi diğer yandan Pers Kiliseleri ve Iberya üzerinde de hissedilir durumdadır.

Kurumlarının tarihi az bilinir. Severus'un papalığı döneminde patriğin otoritesini nasıl kullandığını görürürüz: Düzenli olarak topladığı Doğu piskoposları *sinod*u yardımıyla, metropolitleri seçer, onaylar ve kontrolü altında tutar. Severus örneğinde, patrikhane otoritesi Kadıköycü metropolitlerin direnişiyle karşılaştı. (Kadıköy taraftarı) Antakya Patrikhanesi'nin *Notitia Antiochena*'da gözler önüne serilen karışıklık derecesine gelene dek de gelişmeye devam etti. [Honigmann, 416 ve 417].

570'lerden kalan bu bildiri, patrikhanenin idaresini yeniden tanzim eder: "Suriye'deki Antakya'ya bağlı olan makamlar şunlardır: 1 patrik, 7 danışman, 2 litoi, 4 otosefal, 12 metropolit ve onlara tabi 128 piskopos olmak üzere toplamda 154 kişi." Patrik, Antakya piskoposu veya başpiskoposudur (528'den sonra Theoupolis) aynı zamanda I. Suriye metropolitidir. "12 metropolit", 9 vakada, vilayetlerin başşehirlerindendir; Lübnan Fenikesi'nde, kilise metropolü (Damas/Şam) sivil metropolden (Emese) ayrıdır. Son olarak, fazladan iki gerçek metropol (Sergiopolis ve Dara) İmparator Anastasios tarafından kurulmuştu. "Özerkler" Beyrut, Laodikeia, Emese ve daha yeni tarihli Kyrros'tur. 7 danışmanın tümü de I. Suriye'den çıkmıştır: Antakya piskoposlarının kalbinde, konsillerinde özel bir rol oynayan kendi seçmenlerini belirlemek isteği vardır. İkisi de Lübnan Fenikesi makamlarının sahibi "*litoi*" veya "*arkhiepiskopoi litoi*"ye (sade başpiskopos) gelince, patrikhane temsilcisi olarak çalışırdı.

Notitia'nın sunduğu 128 seçmenlik listeyi, bazı vilayetlerdeki piskoposluklar değişmekte olduğundan, dikkatle incelemek gerekirse de, Antakya Patrikhanesi VI. yüzyılın ikinci yarısında birçok piskoposu bir araya getiriyordu: 553'te II. Konstantinopolis Konsili'nde imzacı olan 166 piskopostan 41'i Suriyelidir ve başlarında da Patrik Domnos vardır [Chrysos, 435]. Antakya'nın Kadıköy taraftarı patrikleri, canlı bir gerçekliktir. Ancak Monofizit ayrılık nedeniyle altları kazılıyordu ve Kadıköycü piskoposlar, kimi zaman atandıkları Konstantinopolis'e gitgide daha fazla göbekten bağlanıyordu. VI. yüzyılın ortası Yakubi Kilisesi'nin de doğuşuna şahitlik eder: Bundan böyle bazı makamlar için aynı anda hem İmparatorluk yetkilileri tarafından tanınan Kadıköy taraftarı hem de Monofizit bir piskopos olacaktı. Bu Sergius Tella'dan (yaklaşık 557-561) beri Kadıköycü bir patrik dışında bir de Monofizit patriği olan Antakya'nın durumuydu. Pers istilası ve işgali bu durumu değiştirdi: Kadıköy Patrikleri kovuldu, Yakubi Kilisesi tanındı. Aynı devirde, Antakya'nın Büyük Monofizit Patriği "Deveci" Athanasios (595-631) otoritesini ispat etti. Yeniden fetihten sonra İmparator Herakleios onunla müzakere masasına oturdu. 609'da ölen Kadıköy yanlısı II. Anastasios'un yeri 639'a kadar doldurulamadı. Ancak Athanasios ve Herakleios arasındaki müzakerelerin sonuç vermemesi, imparatoru Kadıköy yanlısı patriklere izin vermeye itti. Araplar geldiklerinde böyle bir bölünmüşlük buldu.

KUDÜS

Kudüs makamının patrikhane oluşu geç bir tarihe denk gelir. Filistin'de mütevazı bir kent olan Aelia Capitolina'nın piskoposları önceleri Ceaserea'ya bağlıydı ve İmparatorluk'un diğer önemli kentlerinin daha kuvvetli piskoposlarının yanında, Kilise içinde ön planda bir yer işgal etmeyi hayal bile etmeleri güçtü. Ancak Constantinus'la beraber Aelia tekrar Kudüs oldu. Kutsal Şehir olma hasebiyle İznik'ten bu yana itibarını özel onurlarla taçlandırıldı. Faal ve hırslı bir piskopos olan Iouvenalios (422?- 458) bu özel durumdan fayda sağlamayı bildi [Honigmann, 415]. Kuşkusuz II. Theodosios'tan günümüze kalmayan bir yasa ile oldukça erken bir tarihte, sadece üç Filistin üzerinde değil Arabistan ve iki Fenike üzerinde de yargı hakkı tanımıştı. Efes Konsili'nde İskenderiyeli Kyrillos ile ittifak yaptı ve açıkça teorik olarak bağlı bulunduğu Antakya piskoposuna karşı çıktı. Antakya'dan altı vilayet talep etti. Müttefiki İskenderiyeli Dioskoros ile başkanlığını yürüttüğü II. Efes Konsili'nde Iouvenalios davasında mevzi kazandı: Bir İmparatorluk mektubu ile başpiskopos unvanı elde etti. Filistin,

Fenike ve Arabistan'ı kapsayan bir patrikhanenin kuruluşu, 450'de elde edilmişe benziyordu. II. Theodosios ve Kadıköy Konsili her şeyi yeniden tartışmaya açtı. Kadıköy'de Iouvenalios önce suçlananlar yanındaydı; ancak kamp değiştirerek durumunu kurtardığı gibi, bir de Antakyalı Maksimos ile yaptığı müzakereler sonucu, üç Filistin ile sınırlı olmakla birlikte patrikhane tarzı bir otorite elde etti. Bu konsil durumu tasdik edecek ve tartışmaları artık bitirecekti.

451'den sonra, Iouvenalios ciddi bir krizle karşı karşıya geldi: Kadıköy'daki dönüşü Filistin manastırcılarında isyana neden oldu; Theodosios isimli bir keşiş Kudüs piskoposu seçildi ve Filistin kentlerinde konsile düşman piskoposlar yerleştirdi. Iouvenalios ve yandaşı piskoposlar ancak ordu zoruyla görevlerine dönebildi. Bundan sonraki yarım yüzyıl boyunca, Iouvenalios ve ardılları temkinli davranacak, konsilin yanında veya karşısında görünmekten kaçınacaktı [Perrone, 422]. VI. yüzyılda, durum değişti: Keşişler tarafından köşeye sıkıştırılan Kudüs patrikleri, Anastasios iktidarından itibaren Kadıköy saflarına dahil olacaktır. Bu tavra sadık kalınacak ve VII. yüzyıla kadar patrikhane Ortodoksluğun dayanak noktası olacaktı. Yine de bir takım krizler yaşanmıştır: VII. yüzyılın başında, Persler tarafından işgal edilen Filistin İmparatorluktan on beş seneliğine koparılır. Herakleios döneminin sonunda, Patrik Modestios'un ardılını seçmek için zaman gerekir ve Filistin Kiliseleri, Monothelizmi onaylayan piskopos Yafalı Sergios ile Herakleios ve Konstantinopolisli Sergios'un destek verdiği İsa anlayışına kesinlikle zıt düşen Kudüslü Sophronios arasında paylaşılır.

KIBRIS, AFRİKA

İmparatorluk'un kiliselerinin hepsi bu beş patrikhaneden birine bağlı değildi. Doğu Illyricum (bkz. üst, s. 142-143), en azından bazı dönemlerde bağımsızdı. Efes Konsili'nde, piskoposunun hiçbir zaman Antakya tarafından atanmadığını kanıtlayan Kıbrıs, otosefal bir Kilise oluşturdu ve bağımsızlığı, Zenon zamanında bir ara tehdit edilse de, daimi oldu. Son olarak, Iustinianos tarafından İmparatorluk'a tekrar katılan yerler arasında Afrika'ya özel bir yer açmak gerekir.

530'lu yılların başındaki yeniden fetihten, VII. yüzyıla kadar İmparatorluk dahilinde olan Afrika Kiliseleri, 1 Ağustos 535 tarihli, Ortodoks piskoposların isteği üzerine Ariusçu Kiliselerin mallarını katoliklere transfer eden *De Africana Ecclesia Novella*'sı ile tekrar tanzim edildi. Tekrar fethedilen üç vilayetin (Byzacena, Prokonsüler, Numidia) yeniden organize edilmesi için Iustinianos eski duruma geri

döndü. Kartaca merkezine metropolit-üstü bir konum verildi: bu üç vilayetin her biri kadim adetlere göre seçilmiş kendi başpiskoposuna sahip olacaktı. Bazı papaların müdahalelerine rağmen Afrika papalık otoritesi altına da sokulmamıştı. Aslında, üç Afrika eyaletinin her biri kendi bağımsızlığını korudu ve doğrudan başvurdukları imparatorunki dışında otorite tanımadı. İmparator da burada diğer yerlerden daha fazla ülke idaresini sayıca fazla ve sadık piskoposluklar vasıtasıyla yürütme alışkanlığı edindi [Durliat, 366]. Afrika Kiliseleri imparatorun korumasından faydalanarak, arkeolojik bulguların desteklediği bir refah düzeyine ulaştı ve İmparatorluk'a bağlı olmayan Afrika halkları arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulundu (bkz. Lepelley, *Antiquité tardive*, "Nouvelle Clio").

İMPARATOR, KONSİLLER, KANON HUKUKU

Bu çoğulluğun içinde, kilise birliği iki kurum tarafından sağlanıyordu: daima imparator ve ara sıra ekümenik konsil adı verilen İmparatorluk konsilleri. Kilise kanunlarının oluşumu, konsil kararları ve İmparatorluk yasalarının, kilise hayatını düzenlemek üzere nasıl bir etkileşim içinde olduklarını gösterir.

İMPARATOR

İmparatorun kilise içindeki gücünün [Gasquet, 429] iki kaynağı vardır. Bir yandan Roma gelenekleri imparatorun otoritesini hiç de dinden ayrı sivil bir alanla sınırlı tutmaz. Bununla çelişir şekilde İmparator, *pontifex maximus*'tur[10] ve önemli dini görevleri vardır. Diğer taraftan, Constantinus'un Hıristiyanlığı seçmesi kendisi için Tanrı'nın bir lütfu olan kilise, imparatorun müdahalelerini hayatının içine kabul eder ve desteklerdi. Burada sorun imparatorun sadece sıradan bir mümin veya neredeyse kutsal bir onur makam sahibi [Berkhof, 426; Dagron, 333] olup olmadığını irdelemekten çok, onun kurumların işleyişindeki ve pratikte kilisenin önderi olarak aldığı rolü tanımlamaktır. Onun müdahalelerine karşı çıkan bir ses pek nadirdir veya az ağırlığı vardır. En yüce gücün sahibi, nihai hâkim ve yasa koyucu olarak, imparatorun davranışlarına sadece bir tek sınırlama getirilmiştir: Ortodoks olmalı, yenilik yapmak isterse de kilise kanunlarına tabi olmalı ve geleneklere saygı göstermek durumundaydı. Constantinus [Sansterre, 431] ve özellikle Constantius'tan beri, durum, Iustinianos'un hükümdarlığı tipik bir doğu sezaropapizm olarak adlandırılabilirse de, apaçıktır.

---

10. En yüksek ruhban mertebesi. (ç.n.)

İmparatorun müdahalesi kilise hayatının çeşitli veçhelerini ilgilendirir. Kiliselere mal edinme, bağış veya miras kabul etme hakkı tanıyan, bu malların statüsünü belirleyen ve iyi kullanılıp kullanılmadıklarını kontrol eden İmparatorluk kanunlarıdır. Burada imparatorun müdahale hakkı kendisinin de bağışları ve kaynak aktarımları ile kiliselerin servetine servet katmasından da ileri gelir.

> Iustinianos, açıkça "ruhban takımı ile İmparatorluk arasında fark, kutsal ile topluma veya devlete ait mülkler arasındaki fark gibi pek azdır, zira pek aziz kiliseler kaynaklarının ve refahının tümünü İmparatorluk gücünün ihsanlarına borçludur " diye ilan etmiştir (*Nov.* VII, 2).

İmparatorluk kanunları kişileri ve özellikle ayrıcalıklı bir konum verdiği ruhban ile manastır hayatını etkilemiştir. Ruhbanın yargılanma hakkı, piskoposların, *sinod*ların ve son kertede Konstantinopolis patriği veya papanın elindeyse de, İmparatorluk otoritesi yargıyı hayata geçirirdi. Kilise kariyerleri ve hatta kent hayatında çok önem taşıyan piskopos atamaları açısından imparatorun müdahalesi sınırlıydı. Bu durumun istisnası, büyük merkezler ve özellikle de Konstantinopolis idi. Kilise ayrıca imparatora idari bir yeniden düzenlemeyle veya bir piskoposluğa onursal metropollük statüsü vererek kilise haritasını değiştirme hakkı tanımıştı.

Bu tip müdahalelerinin kilise organizasyonuyla sınırlı kaldığı düşünülebilir. Oysaki imparator, ayinlere de müdahale edebilir, hatta bayramların gününü değiştirebilirdi. Bu sebeple, Constantinus İznik Konsili ile paskalya tarihini belirleyebildi. II. Iustinos ise Noel bayramını 25 Aralık, Iustinianos *Hypapante*'yi (Arınma) 2 Şubat ve Maurikios Meryem Ana'nın Göğe Yükselişi'ni 15 Ağustos'ta sabitlemeyi uygun buldu. Son olarak, dogma konusunda imparator belirleyici bir rol oynadı. Genellikle, konsiller sırasında kilisenin aldığı kararları onaylayan, inanç tanımını oluşturmak için bu kararlara esin kaynağı olan ve zıtlaşan taraflar arasında arabulucu görevi yapan da kendisiydi. Bu yasalar ve davranışları ile Ortodoksluğu dayatan ve heretizmle mücadele eden de oydu. Son olarak, dogma kurmak için doğrudan yasa çıkarabilirdi: Zenon'un *Henotikon*'u bu şekilde yorumlanabilir. Iustinianos birçok dogma ile ilgili ferman yayımlamıştı; Herakleios da bu konuda onun izinden yürüdü.

EKÜMENİK KONSİLLER

Sinod veya konsiller, Constantinus döneminden epey önce de kiliselerin hayatında ve uyumunda önemli bir rol oynamıştı [Sieben, 438-439]. Birbirlerinden farklı doğadadırlar. Bazıları tamamen yerel-

dir; IV. yüzyılda yaygınlaşan ve aynı vilayetin piskoposlarını toplayan metropol *sinod*ları; veya daha sonra, patrikhane *sinod*ları gibi. IV. yüzyılda farklı bir *sinod* şekli ortaya çıkar: İmparatorun ön ayak olmasıyla toplanan ve İmparatorluk topraklarındaki birçok kiliseyi bir araya getirdikleri için emperyal konsil de denen büyük konsiller. İmparatorluk konsilleri, IV. yüzyılda, özellikle de Ariusçuluk krizi esnasında sık görülür. Ancak kısa süre içinde "Efes Haydutluğu" dışında 325'te yapılan İznik Konsili'nin model olduğu ekümenik konsillerle karışırlar.

İmparatorluk konsilleri içinde, kilise söz konusu dönemde beş kere yapılmış olan "ekümenik konsiller"e özel bir yetki tanır: İznik (325), Konstantinopolis (381), Efes (431), Kadıköy (451) ve son olarak tekrar II. Konstantinopolis (553). Bu konsiller diğer İmparatorluk konsillerinden (örneğin Rimini ve II. Efes) ne toplantı nedeni ne kapsam ne de nitelik açısından açısından ayrılamaz: İlke olarak büyük merkezler temsil edilse de, bu kurala her zaman riayet edilmemiştir (örneğin Konstantinopolis'teki ilk konsilde Roma'nın hiç temsilcisi yoktur). Genel bir konsili ekümenik yapan daha çok gördüğü tepki, yani aldığı kararların tüm kiliselerce, en azından en önemlilerince, uygulanmasıdır. Karşılığında, özellikle öğreti konusundaki bu konsillerin kararlarının tanınması katolikliğin ve Ortodoksluğun bir şartı idi: Örneğin IV. ve V Ekümenik Konsil kararlarını tanımayan kiliseler İmparatorluk Kilisesi nezdinde ayrılıkçı durumuna düştü. Ekümenik konsiller teolojik tanımlar getirmek durumundadır: toplanan piskoposlar, kiliselerinin geleneklerini birbirlerine karşı savunduktan sonra Kutsal Ruh'tan esinlenen kararları oybirliğiyle alır. Somut işleyişleri sırasında bu meclisler çok hareketli geçer ve emperyal konsillere benzer. Sonuç olarak konsili toplama kararını alan, terkibini, belirleyen ve ilan eden, piskoposların yolculuklarını sağlama alan ve toplantı yerini belirleyen imparatordur (her zaman Doğu'da olması çok az Batılının katılmasına neden olmuştur; beşinden dördü Konstantinopolis veya çevresinde gerçekleşmiştir). Ayrıca gündem maddesini belirler, oturumlara katılabilir ve tartışmaları yönetir. Kendisini, tartışmaların rayında gitmesine nezaret eden laik yüksek dereceli devlet memurları temsil eder. Son olarak, alınan kararları resmiyete dökmek, onları uygulatmak ve kanun hükmü vermek de ona düşer. Ancak böylelikle bu kararlar İmparatorluktaki tüm kiliselere dayatılabilir. Ekümenik konsillerin işleyişi, imparatorun kullandığı gücün kilise hayatında patriklerin otoriyetinden çok daha önemli bir rol oynadığının göstergesidir [De Vries, 436]: Iustinianos'un Papa Vigilius'a kendi iradesini dayattığı II. Konstantinopolis Konsili'nin gelişimi, bunun tipik bir örneğidir.

KİLİSE HUKUKU

Kilise kanonlarının oluşumu, imparatorun kilise hayatına müdahalesinin şekillerini gösteren ek bir kaynaktır [Faivre, 441]. Gün ışığına çıkan sorunları çözmek için kilise otoriteleri yani piskoposlar ve konsiller düzen koyucu metinler olan kanonlar çıkarabilirdi. Bunların genellikle sadece yerel bir değeri vardı, ancak bir kiliseden diğerine ödünç verilebilir ve genelleşebilirlerdi. Böylelikle birçok kaynağı olan, kodifikasyonu eksik ve geç kilise kanonları aşamalı olarak oluşturulmuş olurdu. Doğu Kiliseleri'nin otoritesini tanıdığı "Havariler Kanonları" ve bazı Kilise Babalarınınkilerin yanı sıra eski yerel konsillerin ve dört başlangıç konsilinin; ki Kadıköy ilk tekrar düzenleme amaçlı olandır, disipliner kanonları yerleşiyordu. Özellikle, kilise kaynaklı bu metinlere, Iustinianos tarafından çıkarılanların özel bir önem taşıdığı, üç emperyal kanonu eklemek gerekir. VI. yüzyılda, Konstantinopolis Patriği Ioannes Skholastikos (565-577) ilk kanon derlemesini yaptı. Konsil kanonları 50 başlık altında klasifiye edildi: Bunlara Aziz Basileos'un 80 kanonu ve Iustinianos'un *Novellae*sinden parçalar 87 başlık altında eklendi. Buna benzer çalışmalar, İmparatorluk ve kilise metinlerinin karışık bir toplamı olması sebebiyle Bizans kilise hukukunun (kanon hukuku) karakteristik özelliklerini yansıtan *Nomokanon* isimli derlemenin geliştirilmesine yol açtı. İçeriğinin tam olarak belirlenmesi için 692'deki, Roma tarafından pek de iyi karşılanmayan Quinisextum Konsili'ni beklemek gerekti.

Constantinus'tan Iustinianos'a geçen üç yüzyılda meydana gelen değişimlerin boyutları, kilisenin canlılığı, yeni durumlara uyum sağlama kapasitesi ve kendisini özdeşleştirmişe benzediği Roma İmparatorluğu hayatına dahil olma istekliliği hakkında bir izlenim vermeye yeterlidir. Bununla birlikte zaafiyet belirtileri, özellikle merkezi seviyelerde de görülmez değildir ve en azından teoride büyük merkezlerin işbirliği içinde yürütmesi gereken "pentarşi"nin varlığı, meydana çıkan önemli birlik sorunlarını çözümler gibi görünmemektedir. Kilise ancak kendisi de Hıristiyan ve Ortodoks olan imparatorun müdahalesini kabul ederek kendisine gerekli olan merkezi otoriteyi bulmuş ve Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlaşması yanında emperyal bir Hıristiyanlık anlayışını da taşımıştır. Iustinianos "ilahi şeylerin hizmetinde ruhban ve insani şeylerin düzeninde İmparatorluk" (Nov. VI) diye buyurmuşsa da, ikisi arasındaki "farkın pek az" olduğunu da itiraf etmiştir (Nov. VII).

BÖLÜM V

Ordu

Constantin Zuckerman

Valentinianus ve Valens, 364 senesinde Naissus'ta, Mezopotamya'da bir yıl önce Persler tarafından yenilgiye uğratılan orduyu paylaştı. Ammianus Marcellinus'un verdiği bu kısa bilgi (XXVI, 5, 3), Kral Süleyman kökenli bir içtihat yönünde yorumlanmıştır: Roma ordusunun her elit birliği ikiye bölünmelidir [Hoffmann, 465]. Oysa gerçekte böyle olmamıştır. Pers ülkesini işgal etmek için İmparator Julianus tarafından toplanan 65.000 askerden oluşan bu hareketli ordu, incelediğimiz dönemde görülenlerin en büyüğüydü. Ordu, birlikler, hatta birlik grupları şeklinde, bundan böyle Valentinianus tarafından yönetilecek İmparatorluk'un batısı ile Valens'e bağlanan Doğu arasında bölüşüldü. Bu paylaşım, Roma İmparatorluğu'nun da artık neredeyse kesinleşen bölünmesi ile eşzamanlıydı. İmparatorluk ordusunun, Tetrarklar tarafından uygulanan, iki veya daha fazla imparator arasında bölüşülmesi uygulaması, Constantinus ve daha sonra II. Constans, Julianus ve Jovianus'un tekil yönetim dönemlerinde yok olmuştu, sonra da yapısal ve sabit hale geldi. Bir daha asla iki *partes imperii* orduları bir araya gelmedi. Doğu İmparatorluğu, geleceğin Bizans'ı, 360'dan itibaren senato ve ordunun da içinde bulunduğu ayrı kurumlar geliştirdi.

364'te birliklerin paylaşılması Roma ve Bizans İmparatorlukları'nın iki bin yıllık tarihlerinde nasıl işlediklerini anlayabilmek için iyi bir çıkış noktasıdır. Erken İmparatorluk ordusunu, Geç İmparatorluk ordusundan ayıran hiçbir boşluk, hiçbir belirgin dönüm noktası yoktur. Halen geçerli dönem şemaları, siyasi, dini, topraksal veya dilsel ayrılıklar ileri sürerken, ordu tarihi varoluşunu garantiye aldığı devletinkiyle kıyaslanabilir bir süreklilik göstermektedir.

Klasik bakış Bizans dönemini iki büyük askeri reformla çerçeveler: Bir yanda Diocletianus ve/veya Constantinus ve diğer yanda Herakleios'un reformları. Bu algılayışı ciddiyetle nüanslandırmak gerekir. Ordunun kurulmasına bazı imparatorlar diğerlerine oranla

daha fazla baş koymuştur. Ancak, daha yakından bir bakış, ordunun zaafiyetlerini yontmak için yapılan büyük reformların, çoğu zaman azar azar yapılan düzenlemelerin içinde eridiğini gösterir. İncelediğimiz dönem, askeri yapıların başarılı bir yeniden organizasyonu ile başlayarak, ordunun başarısızlığının neden olduğu bir devlet krizi ile sona erer. Devlet tarafından beslenen ve parası ödenen tamamen profesyonel bir ordu, kamu hizmetlerinin diğer kollarını adeta yutmuştu, bütçeden de aslan payını alıyordu. *Principatus* döneminden kalan yeni koşullara uyabilme yeteneğinin yanı sıra, esneklik yoksunluğu ve sınırlarla miras kalan ve zamana yayılan etkisi Herakleios döneminde kendisini gösteren bu modelin gelişiminin izini süreceğiz.

ORDUNUN YAPILARI
ÖRGÜTLENME VE İNSAN GÜCÜ

IV. yüzyıl süresince "iki vitesli bir ordu" kuruldu [Carrié, 146]. Her cephede savaşmaya hazır merkezi ordu, gitgide birbirinden daha uzak sınırlara yerleştirilen garnizonlardan ayrıldı. Daha iyi eğitilmiş, daha iyi maaş alan ve üstün teçhizata sahip hareketli ordu, zaman içinde büyük çapta bir askeri operasyon için tek güç haline geldi. Sınır garnizonları, *Principatus* dönemindeki savaşçılıklarını kaybetmişti ve ancak bölgesel kolluk kuvveti görevi görebiliyordu. Ordunun büyük bölümünün bu derece körelmesi V-VI. yüzyıllarda önemli bir sakatlık haline geldi. Ancak kalelerle güçlendirilen sınırlar III. yüzyılın askeri hezimetleri nedeniyle alınmış doğal bir önlemdi.

KALELİ SINIRLAR

Cumhuriyet ve erken *Principatus* döneminin sürekli genişleme ideolojisi terk edilerek, III. yüzyılın ortasından itibaren *imperium Romanum*'un artık sınırlarına ulaştığı ve rolünün artık genişleme değil bu sınırları iyi koruyabilme olduğu idrak edildi. Bu dönemde iki alan arasındaki geçit, yol, sınır çizgisi demek olan *limes* kelimesi, özel bir anlam kazanarak, korunan hatta kaleli sınır anlamında kullanılmaya başlandı. Kaleler ve savunma amaçlı, örneğin İskoçya'da Hadrianus'un yaptırdığı ünlü set gibi, diğer yapılar II. yüzyıldan beri sınır bölgelerinde yoğunlaşmıştı; ancak Tetrarklar ve onların ilk varisleri döneminde, birkaç dokunuşla *Notitia Dignitatum* tarafından betimlendiği için bildiğimiz mekanizma çalışmaya başladı.

İki bölümden oluşan sözü geçen metin, bu sayfalarda sıkça anılacaktır. *Notitia*, karşılıklı olarak Doğu ve Batı'daki yüksek ve orta derecede sivil ve askeri "mevkiler"in bir değerlendirmesini, bölünmüş İm-

paratorluktaki devlet hizmetlerinin örgütlenme şemasını yapar. 401'de yazılmıştır [Zuckerman, 356]. Batı'da saklanan, Batı ile ilgili parçası V. yüzyılın ilk çeyreğinde tekrar şekillendirilmiş, Doğu kısmı ise neredeyse hiç değişmemiştir. *Notitia* başka şeylerin yanı sıra askeri bir birlik yöneten komutanların ve dolayısıyla birliklerin de tam bir dökümünü yapar ve sınır birliklerin kışlalarının bulunduğu yerleri bildirir.

Doğu'da, bazıları bir vilayete tekabül eden, bazıları kontlar ve düklere emanet edilmiş iki veya daha fazla vilayete yayılan, on üç kumanda merkezine sahip, 336 sınır garnizonu sayılmıştır. İki Libya'ya ayrılan konu başlıklarının kayıp olduğuna bakarak, toplam sayının 350'den fazla olacağını söyleyebiliriz. Bu liste, bazı kimselerin sandığı gibi, tetrarşi döneminin sabit bir şeması değil, IV. yüzyıl boyunca devamlı değişen işlevsel bir mekanizmanın değerlendirilmesidir. Dört bölüme ayrılabilir:

> Garnizonların yaklaşık üçte biri, yani toplamda 104 tanesi, Tuna Nehri boyunca uzanan dört vilayete (I. Moesia, kıyı Dacia, II. Moesia, Scythia) yayılmıştı. Bunlar arasında birkaç nehir donanması birliği de bulunuyordu. IV. yüzyıl başında karşılaştıkları başlıca düşman Gotlardı. Daha sonra Hunlar, Slavlar ve Avarlar geldi.
>
> Bir başka önemli grup İmparatorluk'un Perslere bakan doğu tarafını koruyordu. Bir bakıma Fırat ve Dicle'nin akış yolu ile belirlenen bu hat halindeki örgütlenmede, Armenia, Mezopotamya ve Osroene komutaları arasında paylaşılmış 62 birlik bulunuyordu.
>
> Daha güneyde yer alan dört komutanlık, Suriye, Fenike, Arabistan ve Filistin, 95 birlikle güçlendirilmişti. Doğal engeller olmadığından bu örgütlenme, tarım arazisi ve yerleşik bir halk ile çöl göçebelerinin arasında belli belirsiz bir sınır işaretinin üzerinde yapılanmıştı. İmparatorluk için bu bölgedeki ana tehlikeyi Perslerle müttefik olan Arap kabileleri arz ediyordu. Başka Arap kabileleri İmparatorluk'un yanında olduğundan, sınırı belirlemek iyiden iyiye güçleşiyordu (bkz. Böl. XIII).
>
> Mısır ve Thebaid komutanları arasında bölünmüş 75 birlik Nil Deltası'ndan ilk çağlayana dek uzanan 1.000 km'ye yayılmıştı. Kaynaklarda *limes* olarak adlandırılsa da, bu örgütlenme, tam anlamıyla bir sınır oluşturmuyordu. Garnizonların çoğu Nil Vadisi boyunca, arkadaki tarım arazisinden ayrı bir sınır alanı olarak adlandırılabilmek için fazlasıyla dar olan büyük yerleşim birimleri veya kalelere toplanmıştı.

Vadi, özellikle güneyinde ve daha da fazla Nil'in batısındaki vahalarda aralarında Blemmyaların da olduğu kabileler tarafından tehdit ediliyordu (bkz. Böl. XIV). Sınırdaki örgütlenmenin tabiatı *Notitia* sayesinde bilinmektedir ancak birçok arkeolojik incelemede güçlendirilmiş sitlerin kalıntılarını bulmuştur ve halen bu konuda canlı bir

tartışma sürmektedir. Bazıları garnizonların yerlerinin birbirinden fazla uzak mesafede olduğunu ve garnizon personelinin dış istilacılara karşı savunma yapmak yerine yerel halkı kontrol altında tutma görevi olduğunu ileri sürerek *limes* teriminin kaleli sınır demek olduğunu reddeder [Isaac, 485]. Bu tezin Arabistan ve Filistin'deki, yerleri, kervan yollarının su kaynağı gibi olmazsa olmaz gereksinimlerini takip eden güçlendirilmiş sitlerde yapılan kısmi araştırmalara dayandırılması şaşırtıcı değildir. Özellikle Afrika sınırındaki bulgulara dayanan bir araştırma, iki Libya'da olan kısmı Doğu İmparatorluğu'na ait olan, göçebelerin sürüleriyle birlikte mevsimlik göçlerinin kontrol altında tutulmasında, *limes*i bir çatışma değil etkileşim ve alışveriş alanı olarak değerlendirerek, bu örgütlenmenin gerekliliğinin altını çizer [Whittaker, 493]. Bu çalışmalar sınır birliklerinin bazen gözden kaçırılan görevleri konusuna dikkat çekse de örgütlenmenin kaynaklarda son derece açık şekilde belirtilen birincil amacını bilmezden gelir:

> Devletin çıkarları (...) İmparatorluk'u çevreleyen sınırlara önem verilmesini gerektirir. Bunların güvenliği bir hat üzerinde bin adım arayla dikilmiş, sağlam bir duvar ve güçlü kulelerle takviye edilmiş yerler ile daha rahat sağlanır (...). Elbette orada bekçiler ve devriyeler, koruyucu bir kemer ile kuşatılmış gibi bulunmalı, vilayetlerin asayişi kesintisiz sağlanmalıdır. "(Anonim, *De rebus bellicis*, 451, § 20, 36-39, muhtemelen 360 yıllarının sonunda İmparator Valens'e hitaben yazılmıştır)

Bu denli yoğun kaleli bir hattı kurma arzusu, Tuna boyunda gerçekleşen çalışmalardan esinlenmiştir. Doğu sınırının daha gerçekçi bir değerlendirmesi, 425 dolaylarında Resafa ve Palmyra (Suriye ve Fenike'de) arasındaki "tüm *limes*i gezen", Asemet Aleksandros'un Hayatı isimli eserde yapılmıştı. Yazar, "Romalılarla Persler arasında, Barbarlara karşı 10-20 mil arayla yapılmış kaleler" olduğundan bahsetmiştir. II. Theodosios'un 438'de çıkarılan 4. *Novella*'sı, diğer başka yasalara benzer şekilde, "eskilerin yaptığı gibi, Roma'nın hâkimiyetindeki her yer Barbar istilalarına karşı *limes* kaleleri ile korunmalıdır" buyurmuştur. Geç İmparatorluk'un askeri şefleri *limes* üzerine kurulu gerçek bir stratejiye sahipler miydi? Modern askeri teori uzmanlarından birine göre, sınır garnizonları takviye kuvvetler gelene dek düşmanı durduran ilk baraj görevi görüyor ve istilacılar sınır kalelerini yok etmeden ilerlemeye kalkışırsa, daha sonra arkadan gelenler ve iletişim açısından tehdit oluşturuyordu [Luttwak, 487]. Dönemden kalma hiçbir metin bu şemayı açık ifadelerle anlatmadığından, yazarı antik askeri düşünceyi modernleştirmekle itham edilmiştir [Isaac, 485, 372-418]. Bu eleştiriler kuşkusuz kastı aşmıştır

[Wheeler, 494] zira Antik Çağların incelenmesinin bize düşündürdüğü olguları modern kavramlara çevirmek, bu metinlerin çevrilmesi gerektiği de unutulmamalıdır, meşru ve hatta kaçınılmazdır. Modern strateji kavramının özünde olan sistem düşüncesinin, Geç İmparatorluk'un generallerinde de olduğunu kabul etmesek dahi, *limes* tahayyülünden bahsetmek durumundayız. Kaynaklar onu kemer, çukur, kale bedeni, çelik bir duvar gibi metaforlarla anmıştır. Aralarında mesafe olan sınır kaleleri İmparatorluk'un yamaçlarını aralıksız bir bariyer gibi korumaktaydı. Tetrarklar döneminden beri, korunan ve koruyucu *limes* imajı III. yüzyıl krizinden sonra yeniden tahsis edilen güvenliğin maddi teminatı olarak görülüyordu [Zuckerman, 495].

İmparatorların ve kullarının zihnine kazılmış bu güçlü imaj, muhtaç olunan bir sistemden meşruiyetini alır. Maginot Hattı ve Sovyetler Birliği'nin (1930'larda atılan nutuklarda yüceltilen yine de 1941'de Alman tanklarının tereyağından kıl çeker gibi girdikleri) "mühürlü sınırı" ile aynı güvensizlik duygusundan doğan *limes* de aynı şekilde etkisizdi. Hat şeklindeki engeller yoğunlaşmış bir saldırıyı durduramıyordu. Garnizonların büyük çoğunluğu bu nedenle, bakımı için gereken bütçeyi meşru gösterecek bir yarar sağlamadıkları için, hükümet tarafından V. ve VI. yüzyıllarda boşaltıldı ve barışçıl şekilde dağıtıldı. Dönemimizin sonunda, sınır savunması sistemi artık mevcut değildi. Tuna veya Doğu'da artık düşmanı sınırda karşılama çabası terk edilmişti. IV. yüzyılda *limes* İmparatorluk'un uzak sınırlarında koruyucu bir duvar olarak yükselirken, 626'da Avar-Pers işgali sırasında İmparatorluk'un sahip olduğu tek korunan bölge Konstantinopolis idi. Karanlık çağların Bizans Devleti sınırsız bir devletti. Bu zıtlığa bir tane daha eklemek gerekir. *Limes* sistemi, birliklerin birkaç yüz askerlik garnizonlar şeklinde dağıtılmasını gerektirir. II.-III. yüzyılların dönüşen yerleşik örgütlenmesi, klasik Roma savaş sanatının, büyük çaplı hareketli taktik birliklerden oluşan (ortalama, yedekleri saymaksızın 5.500 asker) lejyonları ile taban tabana zıttı. Hareketsizlik ve orduların sınırlara dağıtılması zaman içinde, idman düzeyleri ve savaşçı niteliklerine büyük darbe vurmuştu (151-161). Bu arada hareketli bir güç kurulmuş ve garnizon orduları karşısında kendini ispatlamıştı.

SEFER ORDUSU: PİYADE VE SÜVARİLER

Eski yazarlar ve onlardan daha da çok modern araştırmacılar, Hıristiyan İmparatorluk'un askeri tarihinin temeline askeri kuvvetleri iki sınıfa ayıran büyük çaplı bir reformu yerleştirir. Zosimos (193 *bis*, 500 civarı) ve Malalas (184, 570 civarı) sınır garnizonlarının kuruluşunu

Diocletianus'a atfeder: "Diocletianus Mısır *limes*leri üzerinde Pers sınırına kadar kaleler inşa ettirdi ve oraya *limitanei* askerler yerleştirdi (Malalas, 184, XII, 308)". Buna Zosimos, nefret ettiği I. Constantinus'a hitaben ciddi bir suçlama ile ekleme yapar:

> "Şimdi, Constantinus bu güvenliği feshetti ve askerlerin büyük çoğunluğunu sınırdan çekerek korunmaya ihtiyacı olmayan şehirlere yerleştirdi, Barbar tehdidi altında olanları, güvenlikten mahrum bıraktı, barış içindeki şehirleri askerlerin neden olduğu karmaşaya gark etti, bu nedenle de boşaldı, kendilerini gösterilere ve rahat bir hayata bırakan askerlerin yumuşamasına neden oldu ve tek kelimeyle bizi bugün hâlâ müteessir eden devletin yıkımına neden olan tohumları atan kaynak o oldu" (II, 34, çev. Paschoud).

Bu ünlü pasaj şöyle bir son söz ile biter "dolayısıyla kendi hırsıyla körleşen Constantinus (...) daimi olarak Roma toprakları içinde kalacak, kendi emrinde bir manevra ordusu kurdu [van Berchem, 480, 114].

VI. yüzyıl yazarlarına kendi çağlarından iki yüz sene sonra olacak olaylara teleskopla bakabildikleri için sitem edemeyiz. Bununla birlikte, çağdaş metinlerden çıkarabildiğimiz kadarıyla, zamana daha iyi yayılmış bir bakış atmayı deneyebilir ve ana bir noktanın altını çizerek işe başlayabiliriz. *Notitia*'da (116) bulunan hareketli ordu birliklerinin listesi, ordu kategorisinde kıdem sırası önceliğine göre düzenlenmiştir. Tetratşi dönemindeki mütevazı başlangıçtan sonra, hareketli ordu zirveye *Notitia* (401) döneminde çıkmış, ve o da sadece Doğu'da on binlerce askerden oluşan 150 birim olduğunu yazmıştır. Bu ordu kimlerden oluşur ve nasıl organize edilmiştir?

Lejyonlar ve Auxilia

İ. S. II. yüzyıldan itibaren nokta görevleri ve büyük seferler için halihazırda ayrılabilir lejyonlar bir kenarda bekletiliyordu. Genellikle personeli azaltmamak için bir lejyondan çıkma iki müfrezeden fazla olmayan *ad hoc* oluşumlar *vexillationes* adını alırdı ve bir *vexillum* olan standart sancak, bileşik bir oluşumu tamamen taktik birimlere dönüştürmüştü. Görevleri senelerce sürebilir, müfrezelerin her biri er ya da geç ana birliğiyle birleşmek durumunda kalırdı. III. yüzyıldaki kriz, vexillationes'in daha sık kurulması ve özellikle de İmparatorluk'un tahtı zorla ele geçirenler tarafından bölünmesi nedeniyle, askerlerin birliklerine daha zor dönebilmeleri sonucunu getirdi. Tetrarşi döneminin başında, her halükârda lejyonlardan ayrılan müfrezeler, imparatorlarını sefer sırasında takip ediyordu, ana birlikleriyle olan bağları da giderek daha çok teori düzeyinde kalıyordu.

302 yılındaki kovuşturmalar sırasında ordudan ayrılmak zorunda kalmış Hıristiyan bir lejyoner olan Aurelius Gaius, mezar taşına mütevazı kariyerini ve görevi sırasında bulunduğu bulunduğu 30'dan fazla şehri kazıtmıştı. Bu coğrafi veriler tetrarşinin askeri seferleriyle bire bir örtüşmektedir [Drew-Bear, 458; Zuckerman, 506]. Gaius'un ait olduğu lejyon hangisi olursa olsun, müfrezesi bir augustus veya sezarın (üç tanesini tanımıştı) peşinde sürekli yürüyüş halindeydi. Bu yer değiştirmeler, savaşkan ve yüksek hareketliliğe sahip, eski lejyonların en iyi yönlerini birleştiren ve imparatorun yanı başında savaşan bir hareketli orduya işaret ediyordu.

Hareketli ordunun kaynakları, mensuplarının IV. yüzyılın ikinci çeyreğinden VI. yüzyıla dek neden *comitatus*a, hatta sonraları İmparatorluk sarayına aidiyet anlamında *comitatenses* olarak adlandırıldığını bize açıklar. Bu ordunun en iyi birlikleri, 360 yılından itibaren *palatini*, saray birlikleri, olarak adlandırılmaya başlandı; ancak bu onursal unvan az kullanıldı. Adlarına rağmen *comitatenses*, ne saray muhafızı ne de özel koruma idi. Bu görev, özel birlikler olan *scholes palatines* ve V. yüzyılın ortasından itibaren de *excubitores* olarak adlandırıldı. *Palatinae* lejyonları, piyade birliklerinin en prestijli derecesindeydi. Doğu'da önce sayıları 13 iken daha sonra 57 daha eklenerek *comitatenses* ve *pseudocomitatenses* (hareketli orduya darbeden sonra eklenen sınır birlikleri) olarak sınıflandırıldılar. Bu lejyonlarda bazı tetrarşi dönemi öğeleri ve daha yeni IV. yüzyıl imparatorlarının ismini taşıyan oluşumlara rastlanır. Göreceli olarak ağırlığı en fazla olan grup *Principatus* döneminin sıra numarası ve isim *(Quinta Macedonica, Septima Gemina)* veya sadece numara *(Undecimani=XI Claudia)* veya sadece o halklar nedeniyle değil, eskiden konakladıkları yere göndermek yapan lakaplar, örneğin *Daci* veya Scythae olarak olarak adlandırılan lejyon müfrezeleri idi.

Bir lejyonun birden fazla müfrezesi hareketli orduya dahil oldukları halde ve aynı lejyonlar bu sınır garnizonları arasında da sayılabilirdi. Eski lejyonların böyle parçalanması, Erken Bizans döneminde birliklerin boyutu ile ilgili çok tartışılan sorunsala bizi geri döndürür. Aslında, klasik bir lejyon aşağı yukarı 5.500 adamdan oluşur, *Principatus*'un kanatlar ve müfrezeleri de birliğin tipine göre 500 ila 1.000 asker barındırırdı. Ordunun bu büyük düzeni, birlik sayısı bilindiği takdirde Roma ordusunun sefere katılan veya toplam mevcutunu verir. Şimdi, IV.-V. yüzyıllarda bir lejyonun büyüklüğü nedir? Bu soruya değişik cevaplar verilmiştir. Yaygın olan yeni bir "tetrarşik lejyon"un 1.000 sabit piyadeden oluştuğu hipotezine karşılık, Jones [156], bize emperyal

ordunun boyutlarını oransal olarak artırarak, eski lejyonun en yüksek personel sayısı olan, 6.000 adam sayısını verir. Ancak, lejyonların parçalanma süreci, *Notitia*'da betimlenmiş olan aynı isimde değişik oluşumlara artık ortalama bir boyut biçmeyi imkânsız hale getirmiştir. Saray lejyonları veya *comitatense*se dönüşen müfrezeler muhtemelen bir veya iki eski *cohortes*[1] (500-1.000 adam) içeriyordu ve sınırlara yerleştirilen "ana" lejyonların büyüklüğü daha önceden alınan müfrezelerin boyuna (2.000-3.000 adam) bağlı olarak değişir. Daha da zoru, IV. yüzyılda yaratılan lejyonların hacmini kestirmektir. Lejyonların ismi, kolordular, cohortes ve başkaları, *Notitia*'da mevcuttur ancak ilgilendiğimiz birlik personeli hakkında bir bilgi vermez. *Principatus* döneminde (modern orduda olduğu gibi), aynı kategorideki tüm birlikler ortak bir yapı ve hacme sahipti; ancak bu yaşadığımız devirde artık bu geçerli değildir. Bu nedenledir ki kaynaklar gitgide daha az bir birliğin kategorisini belirtmiştir. Genel terim olan *numerus/arithmos*, başlangıçta bilinen bir tipe ait olmayan oluşumları anlatmak için kullanılırken, daha sonra bir askeri birliği tanımlamakta kullanılan genelgeçer sıfat haline geldi.

Saray *auxilia*sı lejyonların yanındaki hareketli ordunun süvari birliklerinin bir parçasıdır. Doğu *Notitia*'sı 43 adet olduğunu yazar. Kaynaklar üzerine çoğu kez karanlık olan savlar ideolojik çağrışımları olan uzun bir tartışmayı besledi. *Auxilia*nın tamamı değilse de büyük çoğunluğu Ren'in öte kıyısından, sarsılmış Roma ordusuna destek olmaları için tetrarklar tarafından askere alınmış Cermenlerden oluşuyordu [Hoffmann, 465]. Barbar saldırılarına karşı koyabilmek için Cermenlerden gelecek taze kana ihtiyacı olan yaşlı Akdeniz İmparatorluğu imajının askeri tarihte uzun bir geçmişi olmuştu. Ancak tetrarşi sonrası ordunun, özellikle en savaşkan unsurlarının kitlesel "Barbarlaşma"sı Doğu İmparatorluğu için pek münasip bir niteleme değildi. *Auxilia*ya gelince, *Notitia*'daki listelerin en tepesinde yer alan içlerinden en eskileri hakkındaki pek az bilgi onları çok heterojen oluşumlar olarak tanımlar.

*Bataves Auxilium*u *Principatus* zamanındaki İmparatorluk muhafızı birliğinin dönüşmüş haliydi. *Mattiaces auxilium*unun kaynağı, mütevazı Ren milisiyken, ilk askerlerinin İmparatorluk dışından gelen Barbarlar olduğunu kesin olarak söyleyebileceğimiz Herules, muhtemelen 267-268 işgalinde Got müttefiklerine ihanet ederek İmparator

1. Çeşitli birliklerden toplama ve bir yüzbaşı, vali veya askeri "tribunus" tarafından yönetilen Roma ordusu divizyonu. (ç.n.)

Gallianus saflarına geçen Herule Kralı Naulobatos'un savaşçıları ile doldurulmuştu [Zuckerman, 481].

Düzenli orduya bu değişik oluşumların eklemlenmesi, tektip bir rütbe (bkz. aşağıda) sistemi yaratılmasını zorunlu hale getirdi. Personelin yenilenmesi, etnik özelliklerini bir iki kuşak içinde siliyordu. Tetrarklar döneminde sayıca az olan *auxilia* IV. yüzyıl süresince giderek arttı. Bu yeni tip seçkin piyade birliği, lejyondan silah olarak daha hafifti ve personeli lejyon cohortesinin hacmini biraz geçiyordu.

Süvarilerin Yükselişi

Süvari alayları 400'de hâlâ Doğu'daki hareketli ordu birlikleri sayısının ve kuşkusuz aynı sayıda veya daha fazla personelin dörtte üçünü oluşturuyordu; ancak bununla birlikte *Notitia*'da belirtildiği üzere öncelik sıralamasında süvarilerin ardında yer alıyordu. *Notitia* listelerine göre süvarilerin, hem hareketli ordu hem de vilayet garnizonlarındaki yeri, Antik Çağ'ı Ortaçağ'dan bu konuda ayıran savaş sanatının dönüşümünü yansıtıyordu.

Roma'nın kudreti, Yunan devletlerinin klasik ve Helenistik çağlarındaki gibi piyade, mızrakçı ve sonra da lejyonlar temeline oturmuştu. *Principatus* dönemi süvarileri, lejyonlara iliştirilmiş küçük atlı birlikler haricinde, çoğunluğu özgür yabancılardan seçilmişti ve lejyonlara ne taktik ne askerlerin sosyal konumu ve hizmetin itibarı itibariyle rakip olabilirdi. Değişimin ilk işaretleri II. yüzyılın ikinci yarısında geldi. İmparator Gallianus ve tahta zorla sahip olan Galyalı Postumus'un bastırdığı paralarda lejyonlar ve imparator muhafız kıtalarına düzülen alışıldık övgülerin yanında, süvariler onuruna sloganlar da yer almıştır: *fidei equitum* ve *concordia equitum*. Yeni tip, *vexillationes (equitum)* veya kısaca *equites* denilen oluşumlar söz konusudur [Speidel, 476]. Bu *Notitia*'da rastladığımız seçkin birlikler tarzında bir oluşumdur.

Tetrarşi döneminin seçkin süvarileri, mızrak ve cirit kullanma konusunda usta ve hafif bir zırh kuşanan Maurlar ve Dalmaçyalılar gibi İmparatorluk halkları arasından askere alınırdı. VI. yüzyılda, Doğu etkisiyle birliklerin isminin de tanıklık ettiği üzere, *catafractarii* (zırh kuşanmış) ve *clibanarii* (bir "fırına" kapatılmış, ağır bakıra gönderme yaparak) daha ağır bir zırh kullanılmaya başlandı. Sertleştirilmiş ok da ("kompozit" denirdi) tercih ettikleri silah idi.

Muhafazakar askeri yazarların hoşnutsuzluğu süvarilerin yükselişinin neden olduğu rahatsızlığın ölçüsünü verir. Flavius Vegecius, 386'da lejyonların düşüşüne karşı koyanlar arasında ilk sıradadır. Genç hükümdarı II. Valentinianus'a ordunun üç kolunu oluşturan sü-

vari, piyade ve donanma arasından, piyadelerin devletin bekası için elzem olduğunu, zira onların tüm arazilerde hareket kabiliyetine sahip olup ve asker başına en ucuz maliyet yüklediklerini hatırlatma gereği duyar. Halbuki piyadelerin idmanları da, silahlanmaları gibi ihmal edilmektedir. Süvarilerin teçhizatı, Gotlar, Alanlar ve Hunlar örnek alınarak iyileştirilirken, diye serzenişte bulunur, Roma piyadeleri savaşa savunmasız girer (Vegecius, 454, Böl. II, 1).

Bu çapta bir değişimi yok sayan aynı ilkelleştirici öğreti, 530 tarihli Platonvari diyaloglar şeklinde yazılmış *Siyaset Bilimi Üzerine* isimli incelemede de ortaya dökülmüştür. Bu kez çaylak yazar, süvarilerin o anda revaçta olmakla birlikte, geçmişte ancak piyadelerin "aksesuarı" sayılabileceğini iddia eder. Esas yazarın ise, muhtemelen incelemenin yazarı Patrisyen Menas'tır, rahatsızlığı hissedilir, atlı kuvvetlerin önemini inkâr etmez, onlara birçok ikinci sınıf görev layık görür; ancak samimi inancına hıyanet etmez. Piyadeler, Roma medeni erdeminin vücut bulmuş hali ve refahının güvencesidir. "Modern askeri uygulama"nın süvarilere verdiği önceliğin bedeli ağırdır: İmparatorluk'un büyümek için dayandığı bu kaynağın açıklanamaz ihmali bugün küçülmesine neden olacaktır.

Böylelikle Prokopios'un *Savaşlar Tarihi*'nin girişindeki uzun polemik pasajdaki tartışmalı durumu anlamlandırabiliriz. Göğüs göğüse savaşan o dönemin okçularını madara eden eski zaman piyadelerinin kaybolan erdemine yanan tepkililerin yanındadır. Oysa bu iyi korunan ve okları dışında, bir kılıç ve bir mızrak ile donanmış, yani değerli okçular modern "teknoloji"nin zirvesini temsil ediyordu ve en önemli özellikleri at sırtında mükemmel biniciler olmalarıydı (*Bella* I, 1, 6-17). Süvariler lehine bu tavır alış, özellikle Belisarios tarafından uygulanan dönemin savaş sanatının gerçekçi bir uygulamasıydı. Ancak Prokopios'tan bir asırdan fazla zaman önce Kyreneli Synesios daha sonra diğerlerinin yanında Belisarios tarafından uygulanacak ana taktiği tasvir etmişti. Kuşkusuz Hun kökenli küçük bir süvari birliği olan *Ounnigardai*, 411 civarında Kyrenaike Aussurien kabilesi gazilerinden korumak için gönderilmişti. Hücumda harikalar yaratıp, düşmanı katletmişlerdi. Ancak *"Ounnigardai"*nin bile diye eklemişti Synesios, arkasını kollayan kuvvetlere ve düzenli bir orduya ihtiyacı vardı. İş gören kılıç olduğu sürece "piyade ordusu" da daha kuvvetli saldırmak ve daha sıkı bastırmak için gerekliydi. Bu "kalkan ordu"da, vilayet dükü "herkesi", daha açık bir deyişle vilayet garnizonlarından askerleri görevlendirmişti. (*Catastasis* II, 2; iç. *Opuscula*, ed. N. Terzaghi, Rome, 1944). Bu savaş şemasında piyadeler at üzerinde baskın düzenleyen

süvarilerin arkasında yedek "ordu" görevi görüp, dönüşlerinde de onları koruyordu.

Milli savaş sanatları geleneğinin terk edilmesini yerden yere vuran yazarlar haksız değildi. Erken Bizans dönemi süvarileri, düşmanları Gotlar, Hunlar, Persler ve Avarlardan en mükemmel savaş tekniklerini öğrenip, uygulama yönünde olağanüstü bir beceri göstermiştir [Dagron, 457]. Yıllar boyunca savaş alanlarındaki üstünlükleri artmıştır: VI. yüzyılda kurulan yeni seçkin oluşumlar (aşağıda, 168) sadece atlı birliklerden oluşur.

Tetrarşi dönemi sonunun iç savaşları neticesinde, *comitatenses* orduları, başkomutanı bizzat imparator olan birleşmiş bir kuvvet oluşturmuş ancak Constantinus iktidarının sonunda († 337) kumanda üst düzey iki subay olan süvari komutanı (*magister equitum*) ve piyade komutanı (*magister peditum*) arasında bölüşülmüştü. Bu yenilik, İmparatorluk'un ve ordunun üç veliaht prens arasında bölünmesinden kısa süre önce gerçekleşmişti. Böylece hareketli orduda IV. yüzyıl boyunca sürecek bölünme ve yapılanmalar başladı. 360'lı yıllardan itibaren ikiye bölünmüş bir İmparatorlukta bir yandan Illyricum ve Galya'da, diğer yandan "Doğu'da", (Perslere karşı) ve Trakya'da (Gotlara karşı) sabit ordular görülmeye başlandı. *Notitia* (401), Doğu İmparatorluğu'nun hareketli ordusunu, her biri bir *magister militum*a emanet edilmiş, bundan böyle süvari ve piyade birliklerini birleştiren beş komutanlık arasında paylaştırır. Bu *magister militum*lardan ikisi, "imparatorun huzuru"nda bulunurken, orduları da başkente yakın bir mevkiide, karşılıklı olarak Boğaz'ın Avrupa ve Asya yakalarında beklerdi. Diğer üçü Doğu'da (Özellikle Doğu idari bölgesinde), Trakya ve Doğu Illyricum'da hareket halinde bulunurdu. Bu kumanda yapısı Iustinianos iktidarın ilk yıllarında Armenia *magister militum*u mevkiinin ihdas edilmesine kadar (528) değişmeden kaldı. Afrika ve sonra İtalya'nın tekrar fethi sonunda bu iki ülkede benzer bölgesel komutanlıklar kurulmasını gerektirdi. Bu bakıştan sonra Constantinus'un hareketli ordunun kurulmasındaki katkısını daha rahat inceleyebiliriz. O, "IV. yüzyılda bu ordunun yaratıcısı" "hareketli ordunun gücünü, sınır birliklerinin müfrezelerini sonsuza dek kaldırmak ve süvari *vexillationes* ve yeni tip piyade birlikleri *auxilia*yı kurmak suretiyle kat be kat artıran kişi" [Jones, 156, 608] midir? Cevap çok tartışmalıdır. *Notitia* listelerinden, hareketli birliklerin Constantinus tarafından kurulduğunu anlamak pek mümkün değildir. Kesinliğinden emin olduğumuz eseri, her biri en az 500 süvarilik en az beş bölük içeren *scholaes palatinaes*tir ve 312'de rakibi Maxentius'a verdiği destek nedeniyle

gözden düşen pretoryen muhafız kıtasının yerini almıştır. *Scholae* IV. yüzyıl boyunca, imparatorlar hâlâ bizzat sefere çıkarken, elit birlik profilini muhafaza etmiş ancak V. yüzyılda tören birliğine dönüşmüştür. *Magister officiorum*a bağlı olan bu birlik düzenli ordudan çok saray kurumuna aittir.

Constantinus sınırdan birlikleri 311-312'de kayda değer tek bir kez, babası Constanius Chlorus'un 306'daki ölümüyle kendisini imparator ilan eden Galya ordusunun başında Roma'ya yürürken çekmiştir. Bu ordunun en seçkin birlikleri onun *comitatus*unun gücü olmuştur. Maxentius'a karşı kazandığı zaferden sonra, Constantinus rakibinin ordusunu da kendisininkine katmış, daha sonra 324'te de, Galerius ve Maximinus Daia'nın birliklerini ordusuna katan Licinius'un ordusu ve topraklarını ele geçirmiştir. Constantinus, sınırlarda görece bir barıştan faydalanmış ve onu yeni birlikler kurmaya itecek bir neden vuku bulmamıştı. 324'te, savaşçı seçkinlerinin aynı kıtada hiç bir araya gelmeksizin tetrarkların tüm savaşlarını yaptığı bir ordunun yegâne efendisi oldu. O zamana kadarki deneyimler, orduyu sınırlara dağıtmayı göze alınamaz kılıyordu. Constantinus, asker sayısı çok azalmış bu güce, süreklilik ve statü kazandırdı, bu şekilde gıyaben hareketli ordunun kurucusu oldu. Hareketli ordunun Constantinus'tan sonraki yüzyılda pırıltılı gelişimi de büyük ölçüde sınır ordularının zamanla gerileyişi ile açıklanabilir.

SINIR ASKERLERİ: TOPLUMSAL-ASKERİ BİR MODELİN ÇÖKÜŞÜ

Tetrarşi döneminde yazıldığı iddia edilen, oysa ki 400'lü yıllarda kaleme alınmış tarihsel bir kandırmaca olan *Augustus Tarihi*, ideal imparatoru Alexander Severus'a (222-235) devlete lüzumlu birçok tedbir atfeder.

Başka şeylerin yanı sıra "düşmandan ele geçirilen toprakları, sınır orduları komutan ve askerlerine varisleri de askeri kariyeri seçerse mülkiyetin devam etmesi ve hiçbir şekilde sivillerin eline bırakılmaması şartıyla dağıtmıştı" zira "askerlerin kendi topraklarını daha da cansiperane savunacağını" söylüyordu. Ayrıca "onlara sahip oldukları malları işlemeleri için hayvanlar ve köleler sağladı ki işgücü yokluğundan veya sahipleri yaşlanınca Barbar ülkelere sınır olan topraklar insansızlaşmasın". (*Vie d'Alexandre Sévère*, 58, çev. A. Chastagnol, 629).

Bu pasaj, V ve VI. yüzyılların sınır askerlerini *(limitanei milites)* çiftçi olarak resmeden ve topraklarının vergiden muaf, askerlere mah-

sus özel statüsünü onaylayan imparator emirnameleri ile desteklenir. *Augustus Tarihi* geçer akçe sayıldığından Alexander Severus'un bu durumun kaynağı olduğundan kimsenin kuşkusu da yoktur. Sonraları, *Augustus Tarihi*'ne getirilen eleştirel bir bakışla, önce bu tedbir III. yüzyıl ortasına, hatta tetrarşik döneme dek çekildi sonra da sınır garnizonlarını asker-çiftçi topluluklarına dönüştüren bir reformun varlığı toptan reddedildi. Ayrıca Jones [156, 649-654]'un gösterdiği gibi askerlerin toprak sahibi olması ancak V. yüzyıldan itibaren gözlemlenir ve sınır garnizonları hâlâ düzenli ancak kalitesi düşük birliklerdir. Isaac'a göre [485, 140-147], askerlerin tüm halktan mal sahipleri gibi toprağın özel mülkiyetine sahip olmaları savaşa gitme kapasitelerini etkilemez. Özellikle papirüslerde yansıtılan toplumsal gerçeklik hem daha karmaşık hem de istikrardan yoksundur. Her ne kadar bu reform askerleri bir günde köylülere döndürmediyse de, *Augustus Tarihi*'ndeki tanımlama yazıldığı dönemin gerçekliğinden köklenmiştir. Sınır garnizonlarındaki durağanlık ve çoğunlukla babadan oğula geçen yerel görevlendirme, askerlerin toprak sahibi olması ve işlemesi sonucunu getirmiş ve askeri potansiyellerinin aleyhine işleyen daha başka sivil işlerle iştigal etmelerini, sonra da devlet tarafından değerlendirilip, maaşa bağlanmalarını gerektirmiştir.

"Sınır Askerleri" Statüsü

Constantinus'un bir kanunu, değişik ordu kategorilerine mensup olanların emeklilik şartlarını, özellikle de tamamlanan hizmet süresi ve emeklilerin vergi ayrıcalıklarını öngörürür (*CTh* VII, 20, 4 de 325). *Comitatenses* ilk defa ayrı bir ordu olarak belirir. Esas olarak lejyonların meydana getirdiği en iyi sınır birliklerinden oluşan *ripense*se oranla avantajları halen asgari boyuttadır. Eskiden Roma ordusunun elit sınıfı olan sınır lejyonlarına gelince, aynı şekilde sınırlarda kışlalayan yardımcı birlikler, kolordu ve *cohorte*sten daha iyi durumdadır. Hareketli ordunun İmparatorluk silahlı kuvvetlerinin sadece küçük bir bölümünü oluşturduğu dönemde, *Principatus* döneminden miras kalan oluşumlarının büyük çoğunluğunun yer aldığı sınır orduları, statü sahibi hiçbir birliğe sahip değildi.

Yeni seçkin ordusuyla en iyi sınır birlikleri arasındaki uçurum IV. yüzyıl sırasında giderek açıldı. 363'te çıkarılan bir kanun ilk defa farklı bir ordu kategorisini anlatmak için *limitanea militia* terimini kullanmıştır (*CTh* XII, 1, 56). Sınırlarda konaklayan değişik tipte birliklerin yapı ve hizmet şartları arasındaki farklılıklar birleştirici unsurlarla kıyaslandığında giderek ikincil bir görünüm almış zira bölge dışına hiç çıkmayan bu birlikler zamanla halka karışmıştır.

Bu sürecin başlangıcı, 340 yıllarında Fayyum'da (Aşağı Mısır) yerleştirilmiş bir süvari kanadının komutanı Flavius Abinnaeus'un yazdığı papirüslerde görülebilir. Bahsettiği Diocletianus tarafından başlatılan programa uygun olarak inşa edilmiş 83 metreye 70 metre uzunluğunda ve 3,80 metre kalınlığında duvarlı Dionysias kalesi, kazılarla iyi durumda ortaya çıkarılmıştır (Schwartz *et al.*, 491]. *Notitia* (401) tarafından listelenmesinin ardından, su kanallarının kumlanması ve çevre köylerin terk edilmesi nedeniyle garnizon tarafından boşaltılmıştır. 350'li yılların başlarında çevre köylerde geçireceği emeklilik döneminde Abinnaeus tarafından muhafaza edilen belgeler; özellikle mektuplar ve askerlerin davranışlarıyla ilgili dilekçeler, tamamen çevre köyle bütünleşmiş bir askeri birlik görüntüsü verir. Çevre bir köyde doğan asker Paulos ve biri asker olan üç suç ortağı, bir köy sakini tarafından geceleyin on bir koyununu kırkmakla suçlanmıştır (*P. Abinn.*, 48). Asker kaçağı da olan aynı Paulos, köy papazının, kendi lehine arabuluculuk yapmasını sağlamıştır. Garnizonda yoklama kaçaklığı artık kanıksanan bir durumdur. Bir rütbeli, komşu köye göre gitmek yerine kendi köyünde birkaç gün geçirme şüphesinden kendini aklamak durumundadır; kampa kaçakları geri getirme görevi verilen bir başkası, ileri sürdükleri bahaneleri sıralar (*P. Abinn.*, 35 ve 37). İzin istekleri arasında kanatlarda görevli bir rütbeli olan Mouses'in annesinin yakarışı görülür (*P. Abinn.*, 34). Mouses'in bu sefer küçük kardeşi asker olmuştur. Halbuki, "tüm senede beş gün" olan hasat zamanı gelmektedir. Anne Abbinnaeus'tan hem Mouses'e izin vermesini hem de cevabını dilekçesini getiren ulak oradan ayrılmadan kendisine söylemesini rica eder. Bir başka mektup, bir dul tarafından biricik oğlu için yazılmıştır (*P. Abinn.*, 19). Eğer babası da asker olan delikanlının askerlikten muaf tutulması mümkün değilse, Abinnaeus en azından onu uzaktaki *comitatus*'a göndermekten kaçınmalıdır. Fayyum'daki Oksyrhynkhos bölgesi muhtarının yazdığı resmi yazı durumu iyi özetlemektedir. Ekim zamanı için bölgede bulunan tüm askerleri "aksi takdirde disiplin cezası alacaklarından, beş gün zarfında görev yerlerine dönmeye" davet eder (*P. Flor.* I, 83). Bu durumda bu Mısır garnizonundaki asker sayısının, ekim ve hasat zamanı azaldığı apaçıktır. Mısır ve Tebais'teki seferlerde yerleştirilen birkaç düzine birliğin askerleri şüphesiz farklı yerler ve ufuklardan gelmektedir. Ancak iki kuşak sonra yerli kadınlarla yapılan evlilikler ve aynı yerde görev yapmak, bu birlikleri köy topluluğunun bir parçasına dönüştürmüştür. Şehirlerde yerleştirilen birliklerin durumu da farklı değildir. Papirüsler iki yüzyıl boyunca (340-530 civarı) Tebaid'in en büyük şehri

Hermopolis'te bulunan garnizondaki Maur (*vexillatio*) süvari bölüğünü inceleme olanağı sunar. İlk yıllardaki Latince isimler yerlerini Yunanca-Mısır dili isimlere bırakmış ve bu askerler, önce oda kiralayıp, tarla ortakçılığı yaparken, sonra ev ve tarla sahibi olmuştur. "Maur" Fl. Taurinos ve ardıllarınınki asker bir ailenin tipik burjuvalaşma öyküsüdür. 426'da basit bir askerken, 452-453 yıllarında emekliliğini iç terfi ile gelinebilecek en yüksek rütbe olan (dışardan atanan *tribunus*un hemen altında) *primicerius* olarak alır. Oğlu Fl. Ioannes de aynı birlikte ve sonra da o birliğin uzantısı olarak gönderildiği Thebais'te uzun bir kariyer sahibi olur; babası gibi Maurların *primiceriusu* olarak emekli olur. Ioannes'in oğlu Fl. II. Taurinos'un kariyeri, askeri bürolarda geçer. Hayatının sonunda, kendisini rahip olarak atattırır. Kendi oğlu Fl. II. Ioannes vilayet mahkemesinde avukat olur. Sosyal yükseliş, çevre köylerden alınan topraklara tahvil edilir. Taurinoiler hiçbir zaman bu arşivlerin editörünün zannettiği gibi "büyük arazi sahibi" olmaz (*BGU* XII, XXIII) ancak diğer Maur askerleri gibi Hermopolis'in küçük burjuvazisine dahil olmuştur.

Köyde de şehirdeki gibi, askerlik hizmeti garnizondaki askerlere gelişen mesleki alt-uğraşlarının yanı sıra düzenli bir gelir sağlayarak kendilerine rahat bir yaşam sağlamak için değerlendirebilecekleri sayısız olanak verir.

Dionysias'ın asker-köylüleri, Hermopolis'in Maur rantiyeleri gibi sahip oldukları topraklar için vergi ödüyordu. Onlar da diğerleri gibi vergi mükellefi idi. Codex'teki tek yasanın Mısır'ın İmparatorluk valisine hitaben yazılmış, asker toprak sahiplerinden borçlu oldukları emlak vergisinin gerekirse *manu militari* (asker yardımıyla) toplanması konulu olması tesadüf değildir (*CTh* I, 14 de 386). Mısır, topraklarının istisnai verimliliği sebebiyle, İmparatorluk'un boş veya terk edilmiş araziye sahip olmayan (tekrar ekim yapmanın devasa yatırım gerektirdiği kumlanmış araziler dışında) tek bölgesidir. Başka sınır bölgelerinde ise şüphesiz boş arazilerin askere dağıtılması veya işgali söz konusu olduğundan bu topraklar vergiden muaftı. Devlet hiçbir zaman aktif hizmetteki askerlere bu toprakların dağıtılmasında ön ayak olmamıştı ancak Constantinus emeklilere toprakların dağıtılmasına dair Roma geleneğine tekrar sahip çıktı. 325'te çıkarılan bir yasa, çiftçiliği seçen emeklilere tarım ekipmanı alımı için ödenek, bir çift sığır ve 100 kile farklı tohum ile birlikte "boş toprakları devralma ve sonsuza dek dokunulmadan işleme" hakkı tanıdı (*CTh* VII, 20, 3). Başka bir yasa, 364'te emeklilerin işgal etme hakkı olan toprakların tekrar bir tarifini yapma gereği duydu: Bunlar "boş tarlalar veya seçtikleri başkaları" idi. Ancak

I. Valentinianus bir süre sonra emeklilerin "sahipleri tarafından terk edilmiş, ekilmeyen ve uzun süredir terk edilmiş olmaları nedeniyle çalılarla kaplanmış topraklar"a yönlendirilmesini emretti (*CTh* VII, 20, 8 ve 11). Çağdaş bir yazar, emeklileri sınırlarda (*limites*) yerleşmeye "bir zamanlar savundukları toprakları işlemek" amacıyla cesaretlendirdi ve vergi ayrıcalıklarını kemirmek için türlü hileler düşündü (*De rebus bellicis*, 451, böl. V, 16-18). Bu arada, 400 tarihli bir kanun, sayımda listelenmiş emeklilere ait toprakların vergiden muaf olması önerisini geri çevirdi: eğer toprakları ellerinde tutuyorlarsa, herkes gibi vergi ödemek zorundaydılar (*CTh* XI, 1, 28). Constantinus'un emeklileri vergiden muaf, terkedilmiş topraklara yerleştirme niyetine geri dönüldü. Asker emeklilerine toprak dağıtma işi tüm bir IV. yüzyıl boyunca sürdü. Böylelikle kamplar yakınlarında ırsi bir temel üzerinde yürüyen sınır garnizonlarının asker alımları, üç dört kuşak sonra personelin büyük bir kısmını, emekli babalarının, vergi muafiyeti rejimi altındaki tarlalarının sahiplerine dönüştürüyordu.

İmparatorluk'un V. yüzyıldaki yasaları bu yeni veriyi yansıtır. II. Theodosios'un (443) 24. *Novella*'sı, Hunların çekilmesinden sonra sınırların güçlendirilmesi için iddialı bir program başlatır ve sınır askerlerinin geleneksel olarak işlediği *agri limitanei*'nin vergi muafiyetini tekrar tasdik eder. Vergisiz ve sivillerin eline geçmiş toprakların tekrar askerlere tahsis edilmesini emreder. Aynı kaygı yirmi sene önce çıkarılmış, kale "arazileri" içinde bulunan toprakların, "Antik Çağlar"dan beri tek yasal malik olan garnizondaki askerlere verilmesini emreden bir yasanın itici gücü olmuştur (*CTh* VII, 15, 2).

Birçok kaynak takviye edilmiş yerler çevresindeki tarımsal hayat gerçeğine dikkat çekmiştir. IV. yüzyıldan kalma bir kitabe, Şam yakınlarındaki Palmyra'daki bir arazide, (Fenike) Dükü Silvanus tarafından, uzunluğu 50 metre olan heybetli bir kale olan bir *castrum* kurulması şerefine kaleme alınmıştır. Bu "*limes* bekçisi" tarımsal işletmeleri de ihmal etmemiştir: çorak ve yerleşime elverişsiz bir yörede, yağmur suyunu tutan ve buğday ekimi ile bağcılığı destekleyen bir sulama sistemi kurdurmuştur (IGLS V, 2704). *Asemet Aleksandros'un Hayatı* isimli eser, kuzeydoğudaki kaleleri detaylı olarak anlatır. Aleksandros ve öğrencileri, 410'da azıksız olarak çöle Tanrı Kelamı'nı çeşitli halklara yaymaya gider ve kalelerine erzak taşıyan "Roma *tribunus* ve askerlerinden oluşan bir konvoy" tarafından kurtarılır. Bu Mezopotamya ve Osroene'nin ıssız vilayetlerinde, yasalar gereği İmparatorluk eliyle *limes* tedariğinin nasıl yapıldığını bize gösterir. Aleksandros kalelerde vaaz vermeye başlar ve zenginlere fakirlerin borçlarına karşı yaptıkları

senetleri yakmayı önerir. Çok zengin bir hain grubu bu öğretiyi reddeder, Aleksandros onların kalelerini lanetler ve bu nedenle üç yıl boyunca tek damla yağmur düşmez. Bu nedenle de, Tanrı gazabına onlarla birlikte göğüs germek zorunda kalan diğer kale sakinlerinin hışmına uğrarlar. Suçlular Doğu *magister militum*una ihbar edilebileceklerinden endişelenerek sonunda tövbe eder. Kale o zaman "görülmemiş bir bolluk yaşar" ancak Tanrı bağışlayıcılıkta seçici davranır. Bir süre sonra suçluların evlatları ölür, sürüleri Barbarlar tarafından yağmalanır ve evleri haydutlar tarafından yakılıp yıkılır (*Vie d'Alexandre l'Acémète*, 492, § 32-34). Anlatının bize gösterdiği, bu kurak ülkede bile *limitanei*nin tarımsal faaliyet içinde olmasıdır.

Afrika'nın tekrar fethinden sonra 534'te Iustinianos tarafından çıkarılan bir yasa "hem sınır köyleri ve şehirlerini koruyan hem de toprağı işleyen" asker/çiftçi *limitanei milites*in tam bir resmini bize çizer (*CJ* I, 27, 2). Sembolik olarak yerleştirilmeleri Afrika'nın eski sınırlarının tahsis edilmesi anlamına gelse de, imparator da onların kısıtlı müdahale imkânlarının farkında olduğundan ancak savaşın bitmesi ile mümkün olmuştur. Bu kabulleniş Iustinianos döneminde *limitanei*nin kaderi konusunda yanlış bir kehanette bulunmuştur.

Limesin Çöküşü

Askeri ve sivil arasındaki sınırı bulanıklaştıran böyle bir sistemin beklenmedik etkileri olabileceği çağdaşlarının gözünden kaçmamıştır. II. Theodosios'un kendisi, IV. *Novella*'sında (438) özel meşgaleleri ve askeri görevleri arasında bölünen sınır askerlerinin ne sivil ne de gerçek asker *(inter privatam vitam et militarem scientiam neutri nascantur)* olduklarını söyler. Doğu sınırı garnizonlarından bahsederken, "en uzak topraklarda, en az maaşla, acı ve zorlukla, açlık ve sefaletle savaşan" *limitanei milites*in ödeneklerinin azlığını itiraf eder. Maaşları mütevazı olduğu kadar düzensizdir de. Anastasios'un 492'de yaptığı reform, ödeme gecikmelerini engellemeyi amaçlar; Iustinianos döneminde ise bu gecikmeler devlet politikası haline gelir. 405'te Synesios (Ep., 130) sorunu ilk kez ele alır. Garnizon askerlerine "onlara ait olan", maaşlarını vermeyen Kyreneli duxünden şikâyet eder ve "karşılığında hizmetten muafiyet ve göreve çağrılmama sözü verdiğini ve onları herkesin hayatını kazanabileceği yere gitmekte serbest bıraktığını" söyler. Vilayetin güvenliği açısından sonuç facia olur. Ancak askerler maaşlarına alternatif gelir kaynakları elde etmiş olduklarından memnun görünür. Yoz bir *dux*un kişisel inisiyatifi söz konusu olsa da, burada fasit dairenin kaynağını görebiliriz. Devlet bir kez *limitanei*nin tarımsal gelirleri meşru kabul ettiğinde maaşları gitgide daha fazla kısmaya eğilimli olmuştur.

Iustinianos Afrika'da *limitanei* ihdas etmeye karar verdiğinde, maaşlarını her türlü yolsuzluktan koruma konusunda ısrar etti, dükleri silahlı talim konusuna dikkat etmeleri için uyardı ve birlikleri kendi kazançları için "tatil edip", vilayetleri savunmasız bırakırlarsa onları en korkunç acıların beklediğini ekledi (*CJ* I, 27, 2). Belisarios tarafından, ordusu Afrika'da barışı tam sağlamazdan önce yerleştirilen garnizonlar, onun gidişinden sonra bir Maur isyanıyla karşı karşıya kaldı. Prokopios sınırdaki her bölgede "az sayıda ve hâlâ hazırlıksız" olan ve Byzacena ve Numidia'da katledilen bu askerlerin acı sonlarını tasvir etti (*Bella* IV, 8, 21-22 ve 10, 2). Daha sonra *limitanei* garnizolarının tekrar büyük çapta kurulduğuna dair elimizde bir veri yoktur. Bu girişimin başarısızlığı, Iustinianos'un bu sınır savunması modeline son keskin darbeyi vurma kararı almasında muhakkak ki etkili olmuştu. Ancak sınır kalelerinin terk edilmesi ve garnizonların dağıtılması Iustinanos'tan epey önce başlamıştı.

Doğu sınırının *Notitia*'daki mekanizmayı tamamlayan en yeni kaleleri 411-412 tarihlerinde kurulmuştur (*Syria-Princeton*, 21 ve 237= *Guide de l'épigraphiste*, 101, n° 364). Arabistan'da, Bostra'dan Philadelphia Amman (Kasrü'l Beşir) kaleli yolu üzerinde ve hatta yolun doğusunda (Ümme'l Cimal) bulunuyorlardı. Arabistan düklüğünün dört askeri bölgesinde yapılan kazılarda bulunan taşlarda parçaları kazınmış Anastasios'un bir fermanı, Filistin'den Mezopotamya'ya *limitanei*nin maaşlarının yeniden düzenlenmesini konu alıyordu ve *limes*in bu geniş kesiminin hâlâ faaliyette olduğunu gösteriyordu. Bununla birlikte, "*Limes Arabicus* Project" çerçevesinde onlarca kaleli yerleşim yeri üzerinde yürütülen bir araştırma, 500 senesi dolaylarında faal kalelerin sayısında şiddetli bir düşüş olduğunu ve 550'de çoğu en güneyde birkaç anahtar yerleşim dışında *limes*in neredeyse tamamen terk edildiğini gösterir [Parker, 488 ve 489, 819-823]. Daha kuzeyde, *Strata (Diocletiana)* adı verilen, eskiden Şam'ı Palmyra'ya bağlayan, üzerinde onlarca Suriye ve Fenike dükalığı garnizonu olan büyük yol, Prokopios için Bizans'ın Arap müttefikleri ile Persler arasında tartışma konusu olan otlakları kurak bir bölgeden başka bir şey değildir (*Bella* II, 1). Belisarios Mezopotomya'ya acilen çağrılıp "her bir yandan bir ordu toparlamaya çalıştığında", orada ancak "Perslerin adını bile duyduğunda titreyen, çıplak ve silahsız askerler" bulacaktır (*Bella* II, 16, 1-2). Eski *limes*in körelmesi 545 Ateşkesi'nden sonra Iustinianos tarafından alınan dehşetli önlemleri açıklar niteliktedir. Prokopios *Gizli Tarih*'te "Romalılar ve Persler arasında barış imzalandığında, talihsiz *limitanei*, barışın ganimetlerinden faydalandıkları için, belli bir dönemde al-

maları gereken maaşları hazineye bağışlamaya zorlandılar. Sonraları Iustinianos, hiçbir gerekçe göstermeden, düzenli ordu adını onlardan aldı. Daha sonra, Roma İmparatorluğu'nun uç noktaları bekçisiz kaldı ve askerler bir anda gözlerini hayırseverlik yapmaya alışmış ellere çevirmek zorunda kaldı (XXIV, 12-14, çev. Maraval).

Bir avuç eski garnizon VI. yüzyıldan sonra da ayakta kaldı; ancak Doğu *limes* ne eski sistem ne de savunma kavramı olarak yaşamaya devam etti. *Limes*in çöküşü Doğu'da Tuna üzerinde olduğundan daha sarsıcıydı. Tuna garnizonları, devamlı olmakla beraber büyük Pers istilalarından daha az yoğunluklu bir savaş baskısına maruzdu ve iyi bir savaşçılık düzeyi tutturmuştu.

Theophylactos Simocatta (193, Böl. VII, 3) İmparator Maurikios'un Slavlara karşı seferde olan kardeşi Petros'un Aşağı I. Moesia'daki Asemos Kalesi'nde "eski zamanlardan beri" yerleşmiş olan birime duyduğu hayranlığı tasvir eder. Petros birimi öncü kuvvetlerine zorla katmaya çalışırsa da, başlarında piskoposları olan sivil ve asker sakinlerin direnişiyle karşılaşır. Ona, Iustinianos'un, bu kasabaya "miras devir alınan" silahlı koruma sözü verdiği emirnameyi gösterirler. Asemos'un insanları aynı savaşçı zihniyeti bir buçuk asır önce de göstermiş ve 447'de geri çekilen Hunlara ölümcüler pusular kurmuştu (Priscus, frag. 5). Bu iki anlatı, Asemos birimini şehir milisi ve "değiştirilemez" konumunu da İmparatorluk şehirleri tarihinde istisnai olarak bir şehre verilmiş imtiyaz olarak değerlendirmemizi sağlamıştır. Artık Asemos bir şehir değil kaledir ve söz konusu birim, hiç kuşkusuz *Notitia* tarafından bu yerleşimde bulunduğu söylenen *milites praeventores*dir. Burada düzenli bir birimin sivil halkla bütünleşmesinin yeni bir örneği gözlemlenmektedir.

Tuna'nın sağ yakasında birçok ve sol yakasında birkaç kale, Iustinianos tarafından Slav akınlarına karşı koyabilmek amacıyla tekrar inşa ettirilmiş veya güçlendirilmiştir. Avarların sıkıştırmalarıyla 580'li yıllarda sarsılan bu mekanizma, Avarlar'ı Tuna sınırını tanımaya zorlayan İmparator Maurikios'un zaferlerinden faydalanır. Ancak bu başarı kısa süreli olacaktır. Maurikios'u deviren ordu 602'de Konstantinopolis üzerine yürürken Trakya'yı istilacıların insafına terk eder. Eski Tuna *limes*i artık birkaç ücra kaleden ibaret kalmıştır.

YENİ BİR KARASAL SAVUNMA SİSTEMİNE DOĞRU

Hareketsiz ve durgun hale gelen *limitanei* ile İmparatorluk'un sıcak noktalarına doğru her an yürüyüşe geçmeye hazır *comitatentes*in birbiriyle zıtlığını abartmaktan kaçınmak gerekir. Şehirlerin büyük

çoğunluğunda yerleşik hareketli ordunun askerleri de oralarda kök salmaya meyillidir.

Papirüsler bize Fayyum'un metropolü Arsinoe'de yerleşmiş "hareketli" birlikleri tanıtmıştır: Bunlar *Notitia*'ya göre Doğu *magister militum*unun *pseudocomitatensis* lejyonu olan *transtigritani* ve 401'den sonra kurulan ağır süvari bölüğü *Leones clibanarii*dir. İlkine bölgede 406 yılından, ikincisine ise V. yüzyılın ortalarından itibaren tanık olunmuştur. İkisi de *Iustinianos* döneminin başında ortadan kaybolur. Bu arada, personelleri Hermopolis Maurları gibi "burjuvalaşmış"tır. Mancınık birliği olan *Ballistarii*, Valens zamanında geldiği Cherson'da, şehrin öylesine ayrılmaz bir parçası haline gelmişti ki daha sonra anlatılan efsanelerde başına buyruk bir şehir milisi gibi tanıtılır veya bir İmparatorluk fermanı ile Asemos örneğinde olduğu gibi, askerlerin şehre sonsuza dek yerleştirildiğinden bahsedilir. Bununla birlikte kuşkusuz Trakya *magister militum*u ordularına bağlı iki *ballistarii* oluşumundan biri olan bir *comitatenses* birliği mevzubahistir [Zuckerman, 234]. Bir dizi asker mezar taşı Küçük Asya şehirlerinde hareketli birliklere ayrılmış mahalleleri belirtir. Sınıra gitmesi gereken askerler bile zamanlarının büyük kısmını yerleştirildikleri şehirlerde geçirip bir dizi yerel bağlantı kurmaktaydı.

Bu olgu, Anastasios'un bir yasa ile Doğu sınırı düklerine, dükalıklarında konaklayan "hareketli" birlikleri bağlamasını açıklar niteliktedir (*CJ* XII, 35, 18). Bu birliklerin gittikçe kök salmasını göz önünde bulundurarak, sınır mekanizmasını daha fazla verimlilik için güçlendirme amacı güder ve Iustinianos tarafından yapılacak olan reforma öncülük eder.

528'de, Iustinianos Armenia için, başında bir *magister militum* olan yeni bir ordu kurar (*CJ* I, 29, 5) ve sonra 536'da, Roma Armenia'sını dört vilayete böler (*Nov.*, 31). Bu ikili reform, bir asırdır Roma'nın bir parçası olan eski Armenia krallığının bir bölümünü İmparatorluk'un askeri ve idari yapısına katar. 528 yasası yeni yaratılan bölüklerden yeni bir silahlı birlik kurulmasını öngördü ancak üç hareketli ordudan ayrılan birlikleri de içerecekti: iki merkez ve Doğu orduları. Malalas'a göre, Armenia *magister millitum*'u sınır garnizonlarına da hâkim oluyordu; ancak bunların ne denli az kıymetinin kaldığı, 536'da çıkarılan ve III. Armenia'da ikamet eden askerleri vilayetin sivil valisine bağlayan ve onları basit polis kuvvetine indirgeyen bir yasada açıkça görülür.

Reformdan otuz sene sonra Prokopios yeni mekanizmanın aldığı gerçek biçimi betimler (*De aed.* III, 2-6). Temel taşı sadece Theodosioupolis kalesinde yoğunlaşmak için oldukça kısıtlı personeliyle bizzat *magister militum* tarafından yönetilen birimdi. Beş yeni dük *magister militum*'un emri altına verilmişti: İmparatorluk'a yeni boyun eğen

Theodosioupolis'in kuzeyindeki Tzanes ülkesinde iki, güneyde eski Ermeni satraplıkları üzerinde üç tane daha. İki kuzey dükalığında yedi kale bulunuyordu. Bu yedi birim, Armenia dükünün eskiden 26 garnizon ile savunduğu sınır parçasından sorumluydu. Güneydeki üç dükalık, daha küçük bir sınırda dört kaleye sahipti. Başka yerlerden öğrendiğimize göre, 531'de, Doğu ordusundan ayrılan ve bu düklerden biri olan Martyropolis dükü tarafından yönetilen bir birim, 500 süvariye sahipti [Zuckerman, 495, 125-128].

Armenia'da görülen sınır mekanizması, tetrarşik modelden kesin çizgilerle ayrılır. Kalelerin arası açılır ve düklerin yönetiminde artık yirmi veya otuz garnizon değil kendi birlikleri ve bazen bir veya iki fazladan birlik olur. Yeni *magister militum*'un doğrudan emrine verilen ordulara gelince, *Notitia*'da yer alan *magister militum*ların büyük ordularıyla kıyas bile edilemez. Dükler tarafından yönetilen birimlerden oluşan bir bölgesel aygıtın başındadır. Bir *magister militum* ve beş dükten oluşan benzer bir mekanizma aynı dönemde Afrika'da başlatıldı ve Vandalların ivedilikle kovulmasından sonra, Maur kabileleriyle sonra da İtalya'da bitmek tükenmek bilmeyen bir savaş başladı [karş. Modéran, *iç.* "Nouvelle Clio", *Antiquité tardive*.].

Doğu *magister militum*unun eski etki alanı orduların uzun süren erozyonunun etkilerine maruz kaldı ve daha da bölgeselleşti. Bu göreve getirilen generaller, Belisarios'un 541 senesindeki Mezopotamya fiyaskosundan sonra (bkz. yukarıda), olay yerinde gerçek bir sefer ordusu bulabilmek için onu beraberinde götürmek gerektiğini biliyordu (Malalas, 184, 354). Sözgelimi Fenike *limes*i iki lejyon üssüne indirgenmiştir, Palmyra'da eski *legio*nun *limitanei*si *I. Illyricorum* Iustinianos döneminin başında hareketli ordunun bir birliği ile takviye edilmişti (Malalas, 184, 354), Şam'daki ise *legio III Gallica*, esas olarak Danaba'da yerleşikti. Komuta da iki dük tarafından paylaşılıyordu [Stein, 158, 289] ve bu eskiden 26 garnizon barındıran *limes*teki yeni mekanizma Armenia'da kurulmuş olana benzemeye başlamıştı. Papirüslerdeki veriler Mısır'daki garnizon sayısının da önemli oranda azaldığını ve yerlerine çok az yeni birlik oluşturulduğunu göstermektedir.

Gazze'deki 60 Martir'in Çilesi şehrin 637'de düşüşü sırasında Araplara esir düşen savunucularının maruz kaldığı son işkenceleri ve İslam'ı seçmeyi kabul etmedikleri için idama mahkûm edilmelerini anlatır [Delehaye, Pargoire, 502]. Bu askerler, iki birliğe, Scythes (muhtemelen İtalya Gotları tarafından kurulmuş bir süvari birliği) ve *Voluntariye dahildir.* Azat edilmiş, hatta sahiplerinden satın alınmış kölelerden oluşan "gönüllüler" Augustus tarafından İ. S. 6'da Pannonia isyanı ve üç yıl sonra Varus'un Almanya'da aldığı zafer sonrası askere alınmıştı.

Bu birimlerden sadece bir tanesi, *cohors VIII Voluntaria*, Doğu *Notitia*sında Ualtha kampında (Or. XXXVII, 33), Gazze'den 150 km uzakta, Khirbetü'z-Zona'da gösterilmiş ve faaliyetine VII. yüzyıla dek tanıklık edilmiştir. Bu yardımcı birlik 630 yıl yaşamış ve *Principatus* döneminde kurulmuş bir birlik için kesin bir rekor kırmıştır. On yıllık Pers işgali sırasında ayakta kalmış ve Araplar tarafından yok edilişi bu kategorideki birliklerin yok oluşunun sembolü olmuştur.

Savaş Donanması

Savaş donanması V.-VI. yüzyılda yapılan yeniliklerin bir parçasıdır. Constantinus'la Lucinius'un karşı karşıya geldikleri 324 deniz savaşından sonra, savaş gemileri tekrar Batı'daki üslerine geri döndü. Burada *Principatus* döneminden bilinen ve *Notitia*'da ilan edilen donanma bulunuyordu. Aynı belge, Doğu'da sadece güvenliği sağlamak ve *limese* erzak taşımakla görevli Tuna devriyelerinden bahseder. Fravitta, 400 senesinde Gainas'ın Hellespontus'u geçmesini engellemek için, Gainas'ın sallarını dağıtan ve yok eden hafif (*liburnes*) gemiler inşa ettirir. Dolayısıyla Doğu *Notitia*'sında gerçek bir donanmadan bahsedilmeyişi ne bir gözden kaçırış ne de aktarma hatasıdır. Donanma, Vandal donanması V. yüzyılda Akdeniz'de yükselişiyle, İmparatorluk'un gerçekten ihtiyacı olana dek kurulmamıştır. O zaman *Principatus* dönemindeki gibi büyük savaş gemileri (*triremes*) inşa edilmemiş ve tek sıra kürekçileri (*dromones*) ile hızlı ve manevra kabiliyeti yüksek gemiler bundan böyle düzenli olarak savaş anlatılarında yer almıştır. Bu donanma muhtemelen Haliç'te bağlıydı; ancak idaresi, kumanda yapısı, askere alım koşulları ve liman hizmetleri vs konusunda bir bilgimiz yoktur. Bununla birlikte daha 515'te Genel Vali Marinos tarafından yönetilen *dromones*in, aşi Vitalianos'un gemilerini yakmak için bir "filozof" tarafından icat edilen ateş alan bir madde kullandığını biliyoruz (Malalas, 184, der. Thurn, 331-332). Bu, 675 civarında, Ortaçağ Bizans donanmasının korkulan silahı meşhur Grejuva (Rum) ateşinin kullanılmasının öncülü idi.

Personelin Çöküşü

Elimizde istatistikler olmadığından tüm personel sayımları farazi kalmaktadır. Ancak çıkış noktası kesindir. Iustinianos döneminde genel valilikte yüksek memur olan Ioannes Lydus, Diocletianus tarafından kurulan kara kuvvetlerinin 389'da 389.709 ve donanmanın da 45.562 adamdan oluştuğunu söyler. Toplam 435.266 asker Erken İmparatorluk dönemine dair öngörülerin doğru olduğuna delalet eder. Hareketli ordularının genişlemesi IV. yüzyıl boyunca genel personel sayısının da artmasına neden olmuştur; ancak yine de Iustinianos ik-

tidarının sonlarına doğru tarihçi Agarthias'ın verdiği (171, Böl. V, 13, 7), en büyük genişleme döneminde "eski imparatorlar" zamanının orduları için verdiği 645.000 adam sayısı pek gerçekçi değildir [Carrié, 455]. Bununla birlikte *Notitia*, İmparatorluk'un iki yanında da bin askeri birlik olduğundan bahseder. Her birinde 500 adam olsa, 401'e doğru, Doğu İmparatorluğu'nda yarıdan biraz daha fazlası olmak üzere aşağı yukarı 500.000 asker sayısına ulaşılır.

Doğu ordusunun personel sayısı kuşkusuz V. yüzyılda sınır garnizonların kapatılması sonucunda ve nihayet Iustinianos zamanında daha da fazla azalmıştır. İktidara gelmesinden sonra II. Iustinos, selefinin orduya tahsis ettiği olanakların yetersizliğinden yakınmıştır *Nov.*, 148, de 566). Agathias'ın eleştirileri daha kesindir: Iustinianos'u ordunun asker sayısını 150.000'e indirmekle suçlar (II. Iustinos gibi iktidar değişikliğinin orduların kan kaybetmesini engellediğini iddia etmez). Verdiği yaklaşık sayı konuyu iyi bilen bir çağdaşın değerlendirmesidir.

Notitia'daki ordu çoğunlukla piyadelerden oluşur, Iustinianos'tan Iustinos'a miras kalan ise giderek artan bir sayıda süvari barındırır ki asker başına harcama en az iki katına çıkmıştır. Iustinianos'un ardılları vebadan arta kalıp artan demografik ve sonuçlarla karşı karşıya kalır. Personel sayısının azalmasını engelleyebilecek bir güç var olmasa da, yine de yeniden fetih seferlerinin neden olduğu en önemli yapısal kusuru, merkezi müdahale gücünün yok olmasını örtbas etmek gerekmektedir.

YENİ BİR SEFER ORDUSU

Iustinianos'un siyaseti her yerden birliklerle cambazlık ederek en acil durumlara müdahale etmektir. Afrika'da yenilen Vandallar Pers sınırına gönderilmiştir, Bizans ordusuna teslim olan bir Pers birliği kendini İtalya'da bulur, bir "Scythes" birimi; yani İtalya Ostrogotları Mısır'a gelmiştir. Iustinianos savaş esirlerinin, vatanlarından uzaklaştırılırlarsa kölelere nazaran daha faydalı askerler olduklarını gözlemleyen ilk kişi değildir. Bu uygulama bir zamanlar iki "mevcut" ordudan oluşan merkezi rezervin yok olmasına bir süre derman olmuştur.

"Mevcut" orduların düşüşü Basiliscos tarafından Vandallara karşı yürütülen 468 deniz seferi ile başlamıştır. Prokopios'un söylediği gibi 100.000 adam toplandığı (*Bella* III, 6, 1) abartılı olsa bile, muhtemelen V. yüzyılda Doğu İmparatorluğu'nda toplanmış en büyük kuvvettir ve bu orduların büyük çoğunluğu Karataca açıklarında yok olur. "Mevcut" iki ordu 528'de Armenia'da kurulan yeni orduya, daha sonra da

Afrika ve İtalya seferlerine asker katkısı yapar. Bu iki merkezi ordu arasındaki fark, 520'de "mevcut" *magister militum* Vitalianos'un; ki geleceğin imparatoru Iustinianos ile görevdaştır, katledilmesinden beri artık elle tutulur olmaktan çıkmıştır.

Iustinianos'un iktidarından sonra, yeniden hareketli ordu kurmak ivedilikle gerekiyordu. Bu görev II. Tiberius döneminde, en iyi generali ve gelecekteki ardılı Maurikios'a düştü.

Yeni sefer ordusunun oluşumu bizzat Maurikios [452] tarafından kaleme alınan taktik inceleme *Strategikon* ile günümüze ulaşmıştır. Burada tamamen süvarilerden oluşan bir ordu modeli bulmak mümkündür. Varsa piyadeler ancak ikincil bir rol üstlenir (süvarileri geri çekilirken korumak, kampların güçlendirilmesine yardımcı olmak gibi). "Doğru orantılı" bir ordu 5.000-6.000'den 15.000'e kadar, personel sayısına göre iki sıra halinde dizilen, iyi kötü teçhizatlı süvariden oluşuyordu. İlk sıranın iki kanadı, bir yandan eski hareketli ordulardan miras kalan "birlikler" *(vexillationes-arithmoi)* ve diğer yanda Illyrialılardan oluşuyordu. Bazıları tarafından eski sınır birlikleriyle özdeşleştirilen bu sonuncular, Illyricum ve Trakya'dan Germanus ve Narses tarafından 550-553'te hayata geçirilen yeni bir birlikti ve Totila Gotlarına karşı zafere imza atmıştı. Sayısal önemleri bu birimi oluşturan 250-300 kişilik süvari bölüğünün (banda) 1'den 15'e (en az) kadar varmasından anlaşılabilir. Bu mekanizmanın merkezindeki federelerin daha uzun bir tarihi vardır.

Federeler

Foedus Principatus döneminde İmparatorluk dahilinde olmamakla birlikte onun hâkimiyetini kabul ederek yardımcı kuvvetler sağlayan bir halkla müttefiklik anlamına geliyordu. *Foederati*'den türeyen bir ismin belli bir ordu kategorisi anlamında kullanılması ise Theodosios ve Gratianus'un Gotlarla müttefik olması (381-382) ile başladı. Federe Gotlar, kabile otonomilerini korumak suretiyle İmparatorluk'un dışına değil topraklarında, özellikle Trakya'ya yerleşti. Terminolojinin bu değişimi çağdaşlarının değil ama bazı araştırmacıların canını sıkmıştır [Scharf, 472], Federe birliklere İmparatorluk tarafından maaş veya sübvansiyon ödenmekle birlikte kabile şefleri tarafından yönetilirdi. Doğu'da V. ve VI. yüzyıllarda bu terim özellikle iki en önemli, dik kafalı ve vazgeçilemez "müttefik" için kullanılırdı: Balkanlarda Gotlar ve Doğu sınırında Araplar. Bu iki vaka birbirinden farklı biçimde ele alınırdı.

İmparatorluk, *Principatus* döneminden beri Mezopotamya'nın sınır çöllerinden Sina ve Mısır'a kadar karışlayan Arap kabileleri (Sa-

rasenler) ile ittifaklar kuruyordu. IV. yüzyılda, Hıristiyanlaşma bu dini kabul eden kabilelerin İmparatorlukla bütünleşmesine yardım etti. Güçlü kraliçe Mawiya, Valens'ten kendi seçeceği bir piskoposu takdis ettirme sözü aldığında hısımdan müttefike dönüştü; savaşçıları yenilen düşmanın kanını içerek, 378'de Konstantinopolis'i tehdit eden Gotlar arasında korku saldı [Sartre, 983, III]. V. yüzyılda ilişkiler federe Sarasenlere ödenen düzenli ödenek (*annonae*) çerçevesinde yapılandı. *Limes*in dağılmasından sonra, Hıristiyan Gassani hanedanı VI. yüzyıl boyunca bölge güvenliğinin birincil garantisi oldu (bkz. Böl. XIII). Bazı tökezleme ve yanlış anlaşılmalara rağmen İmparatorluk'un sadık ve faydalı bir müttefiği oldu, 570'li yıllarda Perslerin müttefiği Lahmileri hâkimiyet altına almayı başardı. Bununla birlikte Gassanilerin büyük kusuru inançlı Monofizitler olmalarıydı. 582'de önce kralları Alamoundaros sonra oğlu ve veliahtı Naaman Maurikios tarafından tutuklandı ve Ortodoksluğa dönmeyi reddetmelerinin ardından Sicilya'ya sürgün edildi. O zaman merkezi iktidar 15 kabile şefine (*phylarques*) geçti ve bunlardan bir bölümü Perslerle ittifak yaparken, diğerleri Herakleios tarafından yönetilen Bizans'a sadık kaldı. Böylelikle büyük Arap-Hıristiyan gücü Pers ve Müslüman istilaları arifesinde Bizans'ın kendisi tarafından, öğreti adına parçalanmış oldu [Shahid, 985].

Gotların kusuru da Ariusçu olmaları idi. 394'te I. Theodosius'un Eugenius'a karşı başlattığı seferde Hıristiyanlık uğruna 10.000 Got öldüğünde kimse üzülmedi. Orosius'a göre (VII, 35, 19) "onların kaybı kazanç sayılırdı". Aslında, Gotlarla, ilk kabul ülkesi olan Doğu Roma'yı yönetenler arasındaki ilişkiler I. Theodosius'un ölümünden sonra hızla bozulmuş ve Alaricus'un Gotlarının 405'te göç etmesine neden olmuştu. Daha sonra 470-480 senesinde, İmparatorluk'u bazen talan eden bazen de savunan Theodoricus Strabo ve Amal Theodoricus, ilkinin 481'deki ölümü ve ikincisinin 488'de İtalya'ya gidişine dek kendilerine hem unvanlar hem de haraç kopardı (bkz. Böl. I ve XI).

Trakya'da kalan Got nüfusu daha yönetilebilir olmuştu. Aynı otonom askeri yapıyı korurken, İmparatorluk'un yüksek bir memuru olan federelerin kontu tarafından gözetim altında tutulurdu. Bu kontlardan biri olan Vitalianos, federelere ödenecek olan haraçların askıya alınması üzerine, Anastasios'a karşı 513 yılında ayaklandı; ancak –yeni entegrasyonun kanıtı olarak– Trakya'daki düzenli ordu tarafından da desteklendi. Belki de bu deneyimden çıkardığı sonuçla, Iustinianos yasaları her bir federe birliğin yanında bir ast-şef ödemeci bulunmasını

(*optio*) öngördü: haraçlar doğrudan savaşçılara, artık bir kabile şefi veya kontu tarafından değil, bir İmparatorluk vekili tarafından ödenirdi. Yasalar *magister militum*'lara bağlı düzenli askerler olan *milites* ile *foederati* arasında da ayrım yapardı; ancak Prokopios bu ayrımı görecelileştirir: eskiden sadece Barbarlardan oluşan federe birliklerin artık birçok Roma vatandaşını barındırdığını söyler. Bu süreç federe kıtaların Maurikios zamanında düzenli orduya resmi entegrasyonu sonucuna varır.

Strategikon düzeninin ikinci sırasının ortasında general ve "*buccellum*"ları[2] (*buccellum*, 6 ons, ± 163 gramlık küçük ekmek) bulunurdu. Bunlar generalin hesabına alınan ve yetiştirilen askerlerdi. IV. yüzyılın sonunda ortaya çıkışları ve orduda bu dönemde Cermen etkisinin artması arasındaki olası ilişki konusunda birçok spekülasyon ortaya atılmıştır. Cermen askeri liderler etraflarında kendilerine sadık bir topluluk bulundurma geleneğine sahiplerdi ve bu olgu Roma askeri geleneğinde daha önce de görülmüştü [Schmitt, 473]. V. yüzyılın sonundan itibaren, *buccellum*lar Mısır'da (ve kuşkusuz başka yerlerde), kendileri de yüksek devlet memuru olan büyük mal sahiplerinin hizmetinde ortaya çıkar. Sivil veya askeri alanda olsun, Devlet otoritesinin ne zorla ele geçirilişi ne de azalmasından bahsetmek mümkündür [Gascou, 460]. Iustinianos'un generallerinin *buccellum*ları kendi efendilerinden önce imparatora sadakat yemini eder ve iktidar için bir tehlike arz etmezdi: Belisarios gözden düştüğünde, *buccellum*larına diğer mallarıyla birlikte el konulmuştu. Bunun dışında, bir generalin hizmetinde sivrilip, düzenli birliklerde subay olanların sayısı da az değildi. Bu birlikler genellikle epey küçüktü, birkaç düzine ya da birkaç yüz adamdan oluşurdu. Kartaca'nın alınışından beri İmparatorluk'un en zengin adamı olan Belisarios'un İtalya seferi sırasında, 7.000 süvari olan (Prokopios, *Bella* VII, 1, 20) *buccellum* sayısı, bu dönemde hareketli ordunun içinde bulunduğu krize tanıklık eden tam bir rekordu. *Strategikon*'da tasvir edilen düzene göre sayıları çok daha mütevazıydı. Takip eden yüzyılda Maurikios'un taç giymesinden sonra düzenli orduya entegre olan *buccellum*lar döneminden beri seçkin bir oluşumdu.

İkinci sıradaki fazla personel, Latince *optimates*, "en iyiler", asiller tarafından sağlanıyordu. *Strategikon*, aslında onlara özel bir haslet atfetmişti: bu *optimat*esin her biri en az bir emir erine sahipti. Bunlar batılı Barbarlar, özelikle de Tiberius tarafından 570'li senelerde büyük

2. Yun. boukellarion (ç.n.)

paralar karşılığı işe alınan Lombardlardı. Maurikios'un 582'de bilinen en son federe kontu olduğu eklenirse, yeni ordunun oluşumundaki rolü de gün yüzüne çıkar.

Hareketli ordunun *Strategikon*'da anılan oluşumları yazar tarafından öngörülen model-aygıt haricinde özel bir birlik değildi. Bunun karşılığında VII. yüzyılın ikinci yarısından kaynaklar bir seçkin birliği olan, *comitatus*'un daha geç döneme ait bir eşdeğeri olan *opsikion/obsequium*dan bahseder, zira seferdeki imparatorun "maiyeti" söz konusudur. Bu isim I. Theodosius'tan sonra sefere bizzat çıkan ilk imparator olan Herakleios ile Persleri yenen süvari birliğine verilmişti. *Optimates* ve *buccellum* ve belki federeler de bu sefere katılmışlardı (belki de daha sonraki bir tarihte Doğu komutanlığı altına verilmişlerdi). Maurikios'un seçkin ordusu ile Herakleios'un ve ardıllarının arasındaki devamlılık çok açıktır [Haldon, 463]. Personel sayısı 10.000-15.000 asker arasındadır ki bu da *Notitia* döneminde Doğu hareketli ordularının sadece bir bölümüdür.

HİZMET ŞARTLARI

Constantinus'un iktidara gelmesinden 602 Phokas İsyanı'na kadar geçen sürede, Doğu'da hiçbir imparator İmparatorluk orduları tarafından tahttan indirilmemişti. Bu Bizans döneminden önceki, askeri ayaklanmaların iktidar değişiminin ana ve -sıkça rastlanan- sebebi olduğu Roma dönemine kıyasla benzeri görülmemiş bir istikrar çağıydı. Yüksek kumandanın birkaç *magister militum* arasında bölünmesinin mutlaka etkisi olsa da istikrarın köklerini esasen askeri hizmetin şartlarında aramak gerekir. Bizans'ın ilk ordusu meziyete dayanan açık bir sistem üzerine kurulmuştu. Yapısal olarak güçlü ve zayıf taraflarına bir göz atalım.

ASKERE ALIŞ

Hukukçu Arrius Menandrius'un tanıklığına göre, Severus ordusu büyük ölçüde gönüllülerden oluşuyordu. (*Dig.* XLIX, 16, 4, 10). Cumhuriyet ve *Principatus* döneminde normal prosedür olan *Dilectus*, yani vatandaşların askere alınması bu *çağda pek az uygulandı. Öte yandan süregelen işgaller ve III. yüzyıla damgasını vuran enflasyon, askerlik hizmetinin çekiciliğini kaybetmesine neden oldu.* İhtiyaca uygun bir düzenleme ile askerlik tetrarşi döneminden I. Theodosius (Doğu'da) iktidarının başlangıcı arasında zorunlu olarak yapıldı. Akabinde, dönemimizin sonuna dek tekrar gönüllü oldu.

Babadan Oğula Askerlik

Mesleğin babadan oğula geçmesi eğilimi askeriyede de diğer mesleklerdeki gibi görülüyordu. Severuslar döneminde, lejyonerlerin yarısı kampta doğuyordu. Bu yazılı olmayan ırsiyet, tetrarşi dönemde resmiyete döküldü. Asker veya emeklilerin oğulları periyodik olarak sancak altına çağrılıyordu, sözgelimi Tourslu Aziz Martin babası tarafından hizmete kabul ettirildiğinde 15 yaşındaydı. Yasanın sıkı uygulanışıyla IV. yüzyılda ordu istihdamının çoğu sağlanıyordu. Kuşkusuz, araştırmacıları uzun süre meşgul eden, 350-390 yılları arasında birliklerin iki katına çıkmasının nedeni de buydu. İmparatorluk'un başka bir köşesinde bulunsa da "genç" birlik (örneğin *Batavi juniores*), ana birlik (*Batavi seniores*) ile aynı ordu sınıfına aitti. Bu birliklerin kurulması İmparatorluk ordusunun en iyi askerlerinin oğullarına babaları tarafından kazanılan statüyü muhafaza etme imkânı *sağlıyordu.*

Yasalar askerlik hizmetinden kaçan emekli çocuklarından da bahseder; Nazianzoslu Gregorios ruhban sınıfına giren ve askerlik hizmetinden kaçan bir asker çocuğu için *magister militum*a başvurur (*Ep.*, 225). Bu tip zorlamalar I. Theodosius döneminde Doğu'da kaybolur. Prensip olarak o derecede yok olmasa da, imtiyaza dönüşür: asker kökeni askere alınanın diğer toplumsal kategorilerin miras olarak deveraldığı zorlamalardan muaf olması anlamına gelir. [Jones, 156, 668-669). V-VI. yüzyıldan papirüsler garnizonlar ve yerleşik düzene geçen "hareketli" birliklerin sıklıkla asker çocuklarını askere aldığını gösterir.

Şehirlerden Askere Alımlar

II. ve III. yüzyıl başındaki büyük savaşlar sırasında askere alınıp teçhizatla donatılacak asker kotası şehirler arasında dağıtılıyordu. Lactantius'a bakılırsa (*De mort. pers.* VII, 5), vilayetlerden alınan asker başına vergi yükü Diocletianus döneminde ağırlaşmıştı. IV. yüzyılın ilk üç çeyreğinde yazılan papirüsler bu düzensiz, askeri ihtiyaca göre uygulama prosedürünü gösterir. Şehir yöneticilerinin karşı çıkma gücü olmadığından, gönüllüleri kıyafet ve teçhizat ödeneği ile çekmeye çalışır. Öte yandan, hareketli ordunun hızlı gelişimiyle artan asker ihtiyacı, sistemin verimini artırmak için atılması gereken adımları hızlandırmış ve sonunda kökten bir reforma dek varmıştır. Valens tarafından yapılan bir yasa 370'de ilk defa senelik mecburi askerlik hizmeti ilkesinin, askere alınanlara ödenmesi gereken ödeneğin altın bazında vergisi ile değiştirilebileceğinden bahseder. (*CTh* VII, 13, 2). 375 yılında, tüm mülk sahipleri, senatörler dahil, sabit yüzölçümlü bölgeler

halinde gruplanmış ve bir asker ile vergilendirilmişti. Son olarak 370 yasası askere alınmayı gönüllülük prensibine bağladıysa da, 375'te yayımlanan bir yasa arazi sahiplerine topraklarında oturan köylüler arasından asker seçme yetkisini veriyordu.

> Son adım Batı'dan esinlenmişti ve Doğu İmparatorluğu'nun toplumsal gerçekliğine pek de uymuyordu. Sahip ve toprak kölesi arasında Batı'da gelişen ilişkilerin benzeri Doğu'da yoktu zira köylü genellikle toprağın sahibi veya başkalarının topraklarının özgür kiracısı idi. Valens'in bir kararı, alışılmadık ölçüde iyi belgelenmiş olması nedeniyle adım adım takip edebildiğimiz bir kriz yarattı. Pontus bölgesinin, Pers sınırına giden güzergâhı üzerindeki yolları 370'li yıllarda asker kaçakları ile doluydu; bunlara, onları barındıranlara ve askere alınmamak için baş parmağını kesenlere karşı sert yasalar çıkarılmıştı [Zuckerman, 1058]. Askere alım krizi muhtemelen 378'deki Adrianopolis hezimetiyle ilgiliydi zira bu olaydan sonra I. Theodosius önce zorla askere alımı başlatıp ciddiyetle uygulatmış, sonra da sistemi baştan aşağı, paradoksal bir şekilde 370 ve 375 yasalarının maddelerinden yararlanarak, değiştirmişti.

Askere alım prosedürünü yıllık yapıp, mülkiyet esasına oturtmakla, Valens'in kanunları sonuç olarak askerin tayın bedelininin dönüşümünün temelini, birliğin elemanları tarafından karşılanacak levazım giderlerine denk bir vergi yapmıştı.

Tuna'yı geçen Got sığınmacıların ona büyük miktarda kaliteli asker sağladığı bir sırada Valens 377'de bu yola başvuran ilk kişi oldu: Vilayettekilerden asker yerine Gotlara kullanmak için altın talep etti (Amm. Marc. XXXI, 4, 4). İmparatorluk memurlarının kendilerine karşı yaptıkları haksızlıklar nedeniyle başlayan Got isyanı bu deneyimi kısa sürede noktaladı. Ancak I. Theodosius güvenlik ve barışı sağlar sağlamaz bu yolda devam etti. Asker yerine altın bazında yıllık bir vergi alınması İmparatorluk hükümetine her kökenden gönüllü asker toplama ve teçhizatla donatma olanağı sağlıyordu. Bu reform, potansiyeli açıkça daha fazla olan Doğu İmparatorluğu'yla sınırlı kalmıştı. Buna karşın Batı'da, askere alımlar her zaman düzensiz ve düşük verimliydi çünkü mülk sahipleri orduya her zaman en kötü kalite işgücünü gönderiyordu. [Zuckerman, 507].

Şehirlerden asker alımının bırakılması, V. yüzyılın başında yazan Peluslu Isidorius'ta eğlenceli bir yankı buldu (*Ep.* V, 185; *PG*, 78, 1436): Ordu için asker sağlama sorumluluğu imparatorlar tarafından feshedildiğinde, her türlü askeri kaygıdan kurtulan şehir sakinleri, kendilerini en aşağı zevklere, sirk oyunlarına bırakmıştı. Bu analiz aslında temel bir gerçeği yansıtıyordu: sivil ve askeri toplum arasındaki işlevsel ve zihinsel ayrılık. Askerler kuşkusuz yaşadıkları şehir ve kasa-

baların sosyal dokusunun ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu ancak onlar da diğerleri gibi meslek erbabıydı. *Dilectus*'un temelinde olan, her vatandaşı potansiyel bir asker olarak gören eski Roma anlayışı, hiçbir iz bırakmadan yok olmuştu ve ülkenin savunması profesyonellerin işi olarak görülmeye başlanmıştı. Geleceğin piskoposu Synesios göçer ayaklanmaları karşısında vatandaşlara silaha sarılmaya teşvik için eski şanlı günlere gönderme yaptığında bu *öneri* şaşkınlığa neden olmuştu. Doğu İmparatorluğu bir milis oluşturmak veya askere alım için ne prosedürlere ne de kriterlere sahipti ve silahlı kuvvetlerini yenileme kapasitesi gönüllü askerler için çekicilik derecesiyle orantılıydı. Bu sistem, devlet hazinesi orduya ihtiyaçlarını sağladığı sürece iyi işlerdi. Phokas ve Herakleios döneminde Perslerin doğu vilayetlerini fethetmesiyle birlikte gelirler kuruduğunda ise sona ermekte gecikmedi.

TEÇHİZAT, BAKIM VE MAAŞ

Levazım ve maaş **I.-II.** yüzyıllarda kesin şekilde ayrılmıştı. Asker giysileri, silahları ve atı (atlılar için), seferde olduğu gibi barış zamanında da idare ettiği gıda maddeleri için ayrılan para çıkarıldıktan sonra gümüş olarak alırdı. Bu rejim **III.** yüzyılda gitgide daha sıklaşan seferler ve gümüş paranın değer kaybetmesinin birleşik etkileri nedeniyle çöktü. Yıllık maaş (*stipendium*) IV. yüzyılın başında, enflasyon tarafından yutularak yok oldu. Bu arada tetrarşik dönemden bu yana bir yandan *donativa*, yani imparatorun tahta çıkışı, doğum günü ve daha başka kutlamalar nedeniyle dağıttığı paralar, diğer yanda da temel gıda maddeleri, özellikle buğday, yağ, et/kuyruk yağı ve şarap gibi yıllık "*annonae*"yi oluşturan besin paketinden oluşuyordu.

Aslında olağanüstü vergi olan *annonae* düzenli vergi sistemine dahil edildi: vergi mükellefleri bundan böyle halkın bir yıllık temel gıda ihtiyacı (*annonae*) için yiyecek maddeleri de vermekle yükümlüydü. Aynı prensip atlar (*capitum*), giysi (*vestis*) ve başka orduya yönelik mallar için de geçerliydi. *Annonae* sistemi, toplanışı kadar dağıtılışındaki son raddede karmaşıklıkla araştırmacılara çarpıcı gelmiştir. Mitthoff [501], Palme'nin [1035] açtığı yolu izleyerek *annonae* konusunda payrolojik bir arşiv araştırması yapmış, sistemin işleyişi konusunun aydınlanmasına en önemli katkıda bulunmuştur. Gıda maddesi bazında vergilendirme kent topraklarının üzerindeki köylerden vergi toplama görevi verilen şehir seçkinlerini (*curiales*) harekete geçirmiştir. Bu hem zor hem de bozulabilir gıda maddelerinin taşınmasından sorumlu olunduğu için potansiyel olarak zarara neden olabilecek bir görevdi. Dolayısıyla, gıda maddelerini toplayan, antrepoya aktaran ve

askeri birliklere taşıyan kişiler arasında görev dağılımı yapılmasını gerektirmişti. Bunun dışında, titiz kontrollerle, askeri yöneticilerin, *curiale* teslimatçılar zararına askerlere *annonae* tayının dağıtılması sırasında yolsuzluk yapmaları önlenmeye çalışılıyordu.

Bu yönetilmesi çok zor sistem, 368-370 parasal ve reformlarından sonra gelişmeye başlamış, gıda maddesi yerine altın bazında parasal değer ödemesi yapmak mümkün olmuştu. Bu değişim, *annonae*nin tedarikçileri ile faydalananlar açısından değişim kapsamı ve tarifesi farklılıkları nedeniyle acılı olmuştu; Theodosius Kanunları'nda büyük yer kaplamıştı. Değişimin kime yaradığı ve vergi mükellefleri veya askerler arasından kimin mal bazında ödemelerin devamından çıkarı olduğu üzerine süren uzun tartışmanın bugün bir anlamı yoktur. Üreticiler taşıma ücretlerini üstlenmedikleri takdirde mal teslimini tercih ediyorduysa da, askerler de ödemeleri para olarak almak ve kendi tedarikçilerini kendileri seçebilmeyi istiyordu. Ayrıca gıda vergisi teslimatı *curiales* üzerinde öylesine ağır bir yük oluşturuyordu ki sonunda bu toplumsal tabakanın yok olmasının nedenlerinden olmuştu. Dönüşümün detayları açık olmamakla birlikte, en geç V. yüzyılın ortasından itibaren *annonae*nin sıklıkla mal olarak değil para olarak toplandığı ve dolayısıyla askerlere dağıtıldığını, görmemiz sürpriz olmaz.

Öte yandan, asker maaşları V. ve VI. yüzyıllarda *annonae* bazından hesaplanmaya devam etti. Bu vergi korumacılığından çok, işlevsel bir mantık taşıyordu. Zira değişim tarifesi ne sabit ne de eşitti. Tam tersine, bölgelere göre değişim gösteriyordu ve pazar fiyatlarını baz alıyordu. *Annonae* paketi esnek ve fiyatlara endeksli bir maaş ayarlamasını mümkün kılıyordu. İmparatorluk'un çeşitli köşelerinde konaklayan askerlere, aynı modern iktisatçıların temel mal ve hizmet "sepeti"ni hesapladıkları gibi, eş hiyerarşik seviyede alım gücü paritesi garanti ediyordu. Basit bir asker bir tek *annonae* alırken, rütbelilere 1,5-8 birim arası ödeniyor, dükler ise elli civarına ulaşabiliyordu. *Annonae*nin muhakkak ki değişken olan parasal değeri araştırmacılar tarafından farklı farklı hesaplanmıştır. Düzenli olarak ödendiği takdirde, bir asker ailesinin temel geçim kaynağı olsa da bir asker ancak terfi ederek ve böylece *annonae*yi artırarak refaha kavuşabiliyordu.

Annonae sistemi yerleşik bir birime seferdeki bir ordudan daha uygundu. İhtiyaçları karşılamak için üretici vergisi düşülmüş mallar zaruri *(coemptio/synone)* olarak aldırılıyordu. Bu zorunlu alımlar ve hazine tarafından değerlendirilişi, aynen askerlerin ordu bir şehirde konakladığında özel kişiler (*mitaton*) tarafından barındırılması gibi şikâyet konusu idi. Yasa koyucu her ne kadar zorunlu mallar için adil

bir fiyat belirlemek ve askere ev sahibi tarafından verilecek ödeneği sınırlamak için uğraşsa da huzursuzluk kaynakları devamlı olarak gündemdeydi. Önceden planlanan ve donanma tarafından desteklenen, sözgelimi Belisarios'un Afrika seferi gibi bir sefer istisna olmak üzere, askeri idare her zaman erzak temini ve özellikle bunların sevki için hazırlık yapma zamanı bulamıyordu. İmparatorlukta da düşman topraklarında da asker bulunduğu ülkeden beslenirdi.

Annonae kavramı yerleşik garnizonların V. yüzyılda dağılmasıyla son buldu. Bundan sonra, Latince maaş anlamına gelen *roga* terimi kullanılmaya başlandı. Ancak Maurikios, Phokas ve Herakleios dönemlerinde askerlerin maaşlarının ne kadarının para ne kadarının mal olarak verildiğini belirleyecek verilerden yoksunuz. Maurikios'un askerlere alımları için altın yerine silah ve üniforma vermesi 594'te bir ayaklanmaya neden olmuştu. Maaşın para kısmı muhakkak ki daha fazlaydı: Bu nedenle Herakleios askerlere maaş ödeyebilmek için kiliselerden gümüş eşyaları "ödünç" alıp, para basmak için eritmeye mecbur kalmıştı. Ancak *synone* teriminin orta Bizans döneminde artık ordunun ihtiyaçları için zaruri mal talebi değil bir emlak vergisi olduğunu bir kenara not etmek gerekir. Bu belki de VII. yüzyıldaki büyük *synone* talebinin; ki vergi üzerinden bu peşinat verginin kendisi ile özdeşleştirilmiştir, doğal bir sonucudur.

MESLEKTE İLERLEME VE EMEKLİLİK

Mesleğini yaparken her asker kaderinde mareşallik asası olduğunu düşler. Bu umudun gerçekleşmesi kuşkusuz bir Erken *İmparatorluk* askeri için, senato veya atlı sınıftan askerlerin komuta ettiği *Principatus* veya büyük mülk sahibi ailelerin hâkimiyet kurduğu orta Bizans döneminden daha olasıydı. Hepsi mütevazı ailelerden gelen tetrarklardan sonra, orta sınıfa dahil ve *protectores domestici* olan gençler Jovianos ve Valens, hatta asker çocuğu Markianos ve köylü çocuğu I. Iustinos kariyerlerine er olarak olarak başlamıştı. I. Leon tahta davet edildiğinde orta rütbede bir asker ve Phokas da Maurikios'a karşı isyan başlattığında yüzbaşı rütbesinde idi. Bu açılım komutanın her düzeyinde görülürdü ve asker sınıfından çıkma yüksek rütbeli subaylar listesi epey uzundu. İyi bir mevkide olan komutanların oğulları kuşkusuz daha hızlı terfi ediyordu ancak bunlar çoğunlukta değildi ve bu askeri soy iki üç kuşak sonra nadiren devam ediyordu; Erken İmparatorluk subaylarının ortamı hiçbir zaman *ırsi* asaletle kalmazdı [Glushanin, 461]. Halka açık bir hamamın duvarlarına erlikten İmparatorluk'un en tepesine giden kariyerini resmettiren I. Iustinos,

genç ve hırslı kişilere hak ediş üzerine kurulu terfinin en iyi örneğini vermiştir.

Bununla birlikte "iki vitesli" ordu olgusu kariyerlere de yansımıştır. 16-20 yaşlarında İmparatorluk muhafızlarına veya hareketli ordunun seçkin birliklerine katılan genç bir erkek, seferde veya sarayda kendisini gösterebilirse iyi bir kariyer ümit edebilirdi. Iustinianos'un savaşları sırasında, hak ediş yoluyla en kolay yükseliş şansı bir generalin yakın çevresini oluşturan "*buccellum*"lara aitti. Ancak hak edilen terfinin yanı sıra yerleşik birliklerde kıdem de aranması bir zıtlık oluşturuyordu.

Bir rütbeli veya astsubay, hak ettiği için yükseltilirse, kendisinden daha üst rütbeli subaylarda muhakkak bir hoşnutsuzluk oluyordu. Lejyonlarda bu sorun terfi ettirilenin, özellikle de yüzbaşıların bir lejyondan diğerine gönderilmesiyle çözülüyordu. Bu uygulamaya tetrarşik dönemden sonra pek tanık olunmamıştır. IV. yüzyılda hâlâ onur derecelerine sahip bir astsubay başka bir ilerleme yolu da yakalayabilirdi: Saraya "İmparatorluk rengine tapınmak için" gönderilir, *protector* derecesine yükselirdi. Bundan sonra yardımcı bir birliğin başına atanan bir komutanla birlikte ayrılırdı. Bu terfi yöntemi V. yüzyılda ortadan kalktı. Bu arada IV. yüzyıl yasaları basit bir ilkeyi zihinlere kazıdı: her asker kendi biriminin sicil kayıtlarındaki sıraya uygun olarak terfi etmeliydi, bunu dışında kalan yükselişlerin ardında meşru olmayan bir destek aranmalıydı (*suffragium*). Böylece büyüğü küçüğüyle her birim, onun dışında elde edilen avantajların kaybolduğu kapalı bir dünya haline dönüşmüştü.

Bu düzenin beklenmedik etkileri, İmparator Anastasios'un V. yüzyılın sonunda kaleme alınmış, Kyrenaia'daki garnizonların hizmet şartlarını düzenleyen fermanında ortaya konmuştur: "Teftiş olduğunda korkak veya özürlüler gibi her birlik ve kampın birincileri, yani yüz asker varsa, ilk beş, iki yüz askerde ilk ona bakılmayacak, benzer bir prosedür daha fazla veya daha az asker sayısına da uygulanacaktı" (*SEG* VII, 356, § 7). Prokopios, VI. yüzyılın sonunda sistemin işleyişi konusunda daha fazla detay verir:

"Kurala göre tüm askeri maaşlar aynı değildir. Mesleğe yeni başlayanlar en az miktarı alırken, bin bir zahmetle kariyerlerinin ortasına gelenlerinki artardı. Yaşı ilerleyip ordudan emekli olma zamanı gelenlerin maaşı daha da iyidir, öyle ki sivil hayatta hayatlarını refah içinde geçirebilir ve hakkın rahmetine erdiklerinde, hane halkına maddi bir teselli bırakabilirler. Böylece zaman içinde askerlerin en fakirleri, ölen veya ordudan emekli olanların seviyesine geliyordu. Dolayısıyla kıdem her bir askere hazine tarafından ödenen maaşların oranında tek belirleyiciydi. Öte yandan, Iustinianos'un Prokopios tarafından esefle karşı-

lanan kararına göre "Saray muhafızları tüm Roma İmparatorluğu'nun dört bir köşesine sicillerde hizmete en uygun olmayan kişileri arama bahanesiyle gönderilirdi ve alaylarından kusurlu veya çok yaşlı oldukları gerekçesiyle koparılır [emekliye sevk edilir] böylece eski askerler yiyecek için pazar yerinde hayırseverlere dilenmek zorunda bırakılırdı (Procope, *Histoire secrète*, XXIV, 2-8).

Güney Mısır'daki Elephantine garnizonunun "birincileri" 578 tarihli bir papirüste, İmparatorluk toplumsal hayatını şekillendiren sivil meslek kurumları gibi bir "kurum" (*koinos*) olarak betimlenmiştir. Söz konusu belgede, Elephantine çıkışlı bir askerin birliğin siciline Thebais dükü tarafından onaylanmış resmi kaydı yapılmaktadır (*P. Mon.*, 2). XIII'üncü (539) fermanda Iustinianos, komutan-tribünlerinden çok Mısır garnizonlarının "birincilerini", itaatsizlik ettikleri takdirde intikam almakla tehdit etmiştir. Kariyerlerini bulundukları birliğe borçlu olan "birinciler" yoldaşlarını etki altına almak konusunda dışarıdan atanan tribunuslardan çok daha etkiliydi. İki asırdır aynı yerde bulunan birlikler kendi kendini yönetme serbestisi ve kıdemlileri için imtiyazlar kazanmıştı. Bu gelişmenin sosyal mantığı yine de ordunun işleyişi üzerindeki beklenmeyen etkileri hafifletmiyordu. Eski gaziler tarafından yönetilen birlik modeli devam edemezdi. VI. yüzyıl sona ermeden *Notitia* tarafından tanımlanan tüm birliklerin neredeyse tamamının yok olması, büyük oranda kemikleşen yapıları nedeniyleydi.

Bu birliklerle birlikte sicilde askerin ilerlemesini düzenleyen gelişmiş rütbe sistemi de yok oldu. Erken-İmparatorluk'un lejyonları klasik lejyon basamaklarının birkaç özelliğini koruyordu ve yeni *auxilia* III. yüzyıldan kalma özel bir adlandırma kullanıyordu. Bu rütbe sistemlerinden orta Bizans döneminde eser kalmamıştı ve bu bir tesadüf değildi. Papirüsler tarafından tanımlanan *buccellum*lar arasında ve Maurikios'un yeni seçkin ordusunda, hiyerarşi daha basit ve daha esnekti, subayların göreve atanması askerlik kapasite ve deneyimine bağlıydı (*Strategikon*, 452, I, 4-5). *Principatus* döneminden kalan ve Erken İmparatorluk'ta kaybolan başka bir miras da emekliler kurumu idi. Büyük Constantinus tetrarşik ordularının hepsini iktidarı altında birleştirdiğinde, emekli statüsüne birçok yasal önlemle ve kayda değer bir bütçe çabasıyla içerik kazandırdı. Aşağı yukarı yirmi beş yıl olan hizmet süresi ve ayrılma koşulları ordu kategorilerine göre düzenlenmişti ve askerin sağlık durumunu da göz ardı etmiyordu. Vergilendirilmeyen topraklar, tohumlar ve işletme yardımları tarımı seçen emeklilere dağıtılıyordu (bkz. yukarıda). Bu mekanizma, uygulanış derecesi konusunda pek bilgimiz olmasa da, IV. yüzyıl boyunca

işlevsel kalmaya devam etti ancak V. yüzyılda hızla yok oldu. Askerlerin bulundukları şehirlerin sosyal dokusuna entegrasyonu sivil hayata dönüşün şokunu azaltıyordu. Bunun dışında, emekli statüsü elbette Prokopios'un betimlediği hizmet süresinin uzunluğunun bir tür yaşlılık sigortası olduğu sistem ile uyumsuzdu.

Siyaset Bilimi Üzerine denemesinin yazarı Patrisyen Menas, Iustinianos döneminin başında, Devletin eski savaşçılara karşı görevleri konusunda kafa yormuştu. Yaşlılar için ihtimam ve teselli sağlanması, savaş alanlarında ölmüş askerlerin yetimleri için Devlet hesabına eğitim ve bakım, ana babaları için de nihai yardım yapılması gerekliliğinden bahseder. Senesi tam belli olmayan bir uygulama yaşı ne olursa olsun savaşta ölen bir askerin büyük oğlunun orduya alınmasına izin verir. Böylece çocuğun aldığı yıllık *annonae* merhumun ailesini beslemek için kullanılacaktır (*CJ* XII, 47, 3). Bu yasayı İmparator Maurikios onaylamakla kalmaz ayrıca savaşta sakat kalanlar için de yeni yasalar çıkarır [Haldon, 500, 23-24]. Ancak bunlar İmparatorluk'un hayırseverliğini gösteren tek tük örneklerdir ve kesin bir statü sağlamaz.

KİLİSE ASKERLİĞE KARŞI

Constantinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonraki birkaç senede Kilise, İmparatorluk'un laik gücüne karşı duyduğu güvensizliği aştı. Sadece Hıristiyan İmparator değil ordusu da, yeniden doğan *veterotestementaire*[3] tanrısal kudretin elindeki araçlar haline geldi. Lactantius ve Eusebios'tan bu yana Hıristiyan yazarlar Constantinus'un askeri başarılarını övdü, Thebaisli keşiş Lykopolisli Ioannes, I. Theodosius'un zaferlerini göklere çıkardı ve zamanının büyük ilahiyatçıları zaferleri, Hıristiyanlığın başarıları olarak kutsadı [Helm, 500 *bis*]. Kilise savaşı yüceltmek ve "kurtuluş ekonomisine" dahil etmekte hiçbir sakıncası görmüyordu; ancak savaşçıya bir yer açmak sıkıntı yaratıyordu.

Hıristiyan toplumda askerin statüsü Kayserili Basileios'un Ikonionlu (Konyalı) Amphiloquios'a yazdığı 374 tarihli kutsal mektupta tarif edilmiştir:

> "Savaşta işlenen cinayetleri, babalarımız cinayet olarak görmemiştir; bana göre gelenekler ve dindarlık adına savaşanları affetmek istiyordu. Ancak belki de onlara, ellerinde kan olduğundan üç yıl dini törenlerden uzak kalmaları öğüdünü vermek doğru olabilir." (*Ep.*, 188, 13, çev. Courtonne).

3. Eski Ahit ile ilgili. (ç.n.)

"Babalara" atıf yapmak sorun yaratıyordu. Kadim Hıristiyan gelenekleri iyi bir sebeple de olsa öldürmeyi kati surette yasaklıyordu. "Katil" askerler için Basileios'in gösterdiği muğlaklık bu geleneğe bağlıdır ve Ortaçağ ilahiyatçılarının altını çizdiği üzere doğrudan bir çıkmaza sürüklüyordu: "Doğrudan askerin ve aralarından en değerli olan, en cesurlarının asla kiliseye gelememesi riskini taşıyordu "zira üç sene mesleklerini icra etmemeleri imkân dahilinde değildi (Zonaras, iç. Rallès-Potlès, 79, t. IV, 131-132). Basileios'un çağdaşları da mutlaka "tavsiyesinin" uygulanamaz olduğunun farkındaydı; ancak ilahiyat açısından buna karşı çıkmak mümkün değildi.

Kamplarda kilisenin varlığı konusunda bilgi azdır. Vegecius (386'ya doğru) askerlerin "Tanrı, İsa, Kutsal Ruh ve Majesteleri İmparator" üzerine yemin ettiklerini ve imparatoru "Yeniden doğan ve var olan Tanrı" (454, II, 5) ile özdeşleştirdiklerini söyler. Bu, Hıristiyan dininin, askeriye elkitabında, silah kullanımına uyarlanmış tek kullanılışıdır. V. yüzyılın yazıt ve papirüslerinde din adamı, diyakoz ve rahiplerin askeri birliklere iliştirildiğinden bahseder. Dini ayinleri yönettiklerine göre, rahipler Aziz Basileios'in tavsiyesini kuşkusuz dikkate almıyordu; ancak hiçbir edebi metinde davranışlarının bu yönünden bahsedilmez. *Strategikon*'da rahiplerden ancak savaş öncesi kampta edilen dua konusunda bahsedilir, bu dua "şans getirmesi için" üç kere *Deus nobiscum* diye bağırılması ile biterdi (452, II, 18). Aynı belgede, gözle görülür bir pragmatizmle, savaşın sadece fazla asker veya düşüncesizce cesaretle değil, "ancak Tanrı'nın yardımı, komutanın sanatı ve askerlerin profesyonelliği ile" kazanıldığı tespitinde bulunulmuştu. (II, 1).

Bu pragmatik düşünce tarzı temeldeki gerilimi saklayamıyordu. İmparator Maurikios kanun zoruyla devletten kilise hizmetine geçişi yasakladığında, Papa Büyük Gregorius ona bu önlemi kınayan bir mektup yazdı. Laik ruhbana katılmak isteyen memurlara uygulanmasını ve hatta bir manastırda sığınak arayan sivil yöneticilere uygulanabileceğini kabul etmekle birlikte, keşiş olmak isteyen askerler konusunda uzlaşmaz görünüyordu. Bu dünyada ruhunu kurtarabilen insanlar vardı ancak bunlar asker değildi: manastıra "dönmek" tek kurtuluş yollarıydı (*Registrum* III, 61).

Pers Savaşı, özellikle Kudüs'ün ve Gerçek Haç'ın kaybından sonra, Herakleios tarafından bile bile ilan edilmiş bir din savaşı görüntüsü veriyordu. Öte yandan, imparatorun kilisenin değerli malları ve dualarına, inanç savunucusu onuruna hakkı vardıysa da, askerlerine bunların hiçbiri düşmüyordu: Kutsal savaşa girdikleri için hiçbiri aziz mertebesine yükseltilmemişti. Belki de Pers Savaşı'yla yaşıt olan bir askeri antlaşma, komutanlara orduları savaşa heveslendirmek için

denenebilecek nutuk şekillerini öğretiyordu. Yazar İncil'den medet umarak, İsa'nın yakınlarını sevme öğüdünü, ele silah alarak onları korumak olarak yorumluyor ve az rastlanır bir berraklıkla "Ve, Tanrı kelamını bilmiyor gibi yapmalı, zira Petrus kılıcını çektiğinde İsa onu kullanmasını yasaklamıştı (Mat., 26, 52), kamusal gereklilik ve aciliyet nedeniyle metin ihlal edilebilir" [Dagron, 497, s. 227-229]. Dolayısıyla Kutsal Kitapları ve Hıristiyan vicdanlarını ihlal ederek, İmparatorluk askerleri cihat ideolojisinin taşıyıcısı Araplarla karşılaştılar.

EPILOG: ORTA-BİZANS DÖNEMİNE DOĞRU

İmparatorluk Pers ordusunu iç savaş arka planıyla karşıladı. Başlangıcında işgal Doğu *magister militum*u Narses tarafından davet edildi ve desteklendi; seferin can alıcı bir noktasında İmparatorluk'un en iyi güçleri Herakleios isyanı nedeniyle Pers sınırından geri döndü. Herakleios iktidarının ilk yıllarında Perslere karşı Bizans ordusunun yok oluşu, bu gibi hafifletici nedenler nedeniyle mazur görülebilirse de derin nedenleri başka yerde aramak gerekir. Bu nedenler Maurikios'un kendi kurduğu seçkin birlikler tarafından devrilmesini ve Bizans'ın Arap işgali karşısındaki zaafiyetini açıklar niteliktedir.

Daha Maurikios zamanında İmparatorluk'un imkânları ihtiyaçlarını karşılar nitelikte değildi. Veba'nın etkileri vergi gelirlerini azaltmış ve Maurikios'un askeri siyaseti, savaş alanındaki başarılara rağmen, kan kaybını idare etmeye yönelikti. Öte yandan profesyonel askerler hizmetlerinin parasal karşılığını almayı bekliyordu ve Maurikios tarafından alınan bir dizi ekonomik önlem huzursuzluğa neden oluyordu. Ordunun finansmanı Doğu vilayetlerinin ve özellikle şimdiye kadar savaştan korunan Mısır'ın Persler tarafından fethedilmesiyle iyice zorlaştı. Herakleios'un kilise sayesinde elde ettiği olağandışı finansman, ona dâhice gerilla taktiği uygulattığı küçük olmakla beraber çevik ve etkili bir atlı birliği yeniden kurma olanağı verdi: düşmanla karşı karşıya gelmekten kaçınarak sürpriz saldırılar düzenliyordu (Türk müttefiklerin güçlü desteğini almasaydı bu mümkün olmayabilirdi) (bkz. Böl. I).

Bu seçkin birlik, *opsikion*, tüm VII. yüzyıl boyunca faaldi. Halifelikteki iç sorunlar Bizans'a bir umut ışığı yaktığında, tekrar fetih kampanyası başlatıldı. II. Coustantios'ın Transkafkasya'ya 654 ve 660-661'de, II. Iustinianos'un 686'ya doğru başlattığı ve kısa bir süre için Azebaycan'ı topraklarına kattığı seferler bunlardandır. Ancak Arap orduları tekrar saldırıya geçtiklerinde, Bizans ordusu onlara İmparatorluk'un zayıf kaynaklarının neden olduğu niceliksel yetersiz-

lik nedeniyle kafa tutamadı. Doğu'nun bir zamanlar Bizans ordusunu rahat rahat finanse eden zengin illeri artık Halife'nin ordusunun ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Daha da beteri, İmparatorluk'un işgalciyi yavaşlatacak ve arkadan gelenleri tehdit edecek bir karasal savunma sisteminden yoksun olmasıydı. Bu sistem, askeri ve idari bölgeler anlamına gelen ve eski *magister militum*ların yetki bölgelerinin adını taşıyan *tema*lar (*themata*) olarak düzenlenmişti: Doğu, Armenia, Trakya'da ordular Arap ilerleyişi karşısında geri çekilmiş, Trakya örneğinde Küçük Asya'ya yeniden yerleştirilmişti. *Tema*lar toprak birimleri olarak VIII. yüzyılda ortaya çıkmıştı, IX. yüzyıldan itibaren *limitanei*yi uzaktan çağrıştıran özellikler gösteriyordu: hizmete çağrılan toprak sahipleri için asker maaşı ancak tamamlayıcı bir gelirdi. Herakleios dönemine bu askeri organizasyon türevini bağlantılayabilmek için çeşitli teoriler üretilmiştir. Ancak bunların hiçbiri sağlam bir temele oturmaz [tartışmanın özeti için bkz. Haldon, 464]. Perslerin geri çekilişinden Arap fethine kadar geçen 5-10 sene içinde hiçbir yapısal reform izine rastlamak mümkün değildir [Schmitt, 474] ve Müslüman ordusunun açtığı gedikten sonraki karışıklık döneminde zaten daha da imkânsızlaşmıştır. *Magister militum*ların ordularının ufak tefek kalıntıları kuşkusuz surları hâlâ ayakta olan şehirlerde ve kalelerde yerleşik durumdaydı. Sonra iki "karanlık yüzyıl" boyunca bu düzenli birlikler mülke bağlı çok verimli bir milis kuvvetine dönüştü ki İmparatorluk'a özgü devlet ordusu geleneğini devam ettirmekle birlikte Batı'daki "Barbar" krallıkların ordularıyla birçok ortak özellik taşıyordu. Ancak o zaman, ordu ve İmparatorluk Herakleios iktidarının sonunda onları bıraktığımız krizden çıktı.

Üçüncü Kısım
Bizans Medeniyeti ve Temelleri

BÖLÜM VI

Başkent

Cécile Morrisson

BYZANTION'DAN KONSTANTINOPOLIS'E: KÖKENLER (330-360)

Bizans yerleşimi üzerinde 324 yılında Constantinus'un şehri kurması daha önce gördüğümüz gibi (Böl. I) III. yüzyılda Roma'yı kısmen sınırlara yakın şehirler lehine kaybettiği İmparatorluk ikametgâhı, başkentlik ve imparatorun da katılması gereken askeri operasyonların sahnesi olma konumundan mahrum bırakan tetrarşik politikanın parçasıydı.

Saray ve saray kurumları yer değiştirmeleri sırasında hükümdarı takip ettiğinden, içlerinde Doğu'da Galerius için Sirmium, Selanik, Diocletianus için ise Heraclea ve Nikomedeia'nın da bulunduğu bir dizi imparator ikametgâhı kurulmuş veya geliştirilmişti. Ancak bu ikametgâhlar kalıcı değildi ve hiçbiri Roma'nın yerinin doldurmaya çalışmıyordu. "Constantinus'un şehri" de söylemde 326 yılından beri "öteki Roma" olarak adlandırılsa da, başlangıçta bu ihtirasa sahip değildi ve Balsamon (*PG* 137, col. 321) tarafından özeti verilen geç kaynaklar öngörüyle "Büyük Constantinus (Bizans'a) Romalıların kraliyet emaresini taşıdı, şehre Konstantinopolis ve yeni Roma ismi verdi ve onu tüm şehirlerin kraliçesi yaptı" demişti [Dagron, 508, 46]. Bu yerleşimin seçimi [Mango, 516] stratejik nedenlerle açıklanabilir: Avrupa'nın ileri bir noktasında, Adriyatik'teki Dyrrakhion ve Apollonia'yı Selanik'e bağlayan *Via Egnatia*'nın bitiş yerindeydi. Karadeniz'e çıkışa ve özellikle de Asya'ya geçişe hâkimdi. Boğaz'ın karşı kıyısında Khalkedon, Nikomedeia ve Nikaia'dan, Ankyra, Kaisareia ve Fırat'a giden ve Antiokkia'yı Dorylaion, Ikonion ve Kilikya ile bağlayan yolun başlangıcıydı. Propontis (Marmara Denizi) ve Altın Boynuz (Haliç) tarafındaki deniz kıyısı, Nikomedeia'dan çok daha üstün savunma kolaylıkları sunuyordu.

Bu avantajlar kurucusunun gözünde mutlaka ki görülmesi daha zor dezavantajlarına galebe çalmış olmalıydı: Bunlar, kara tarafından doğal savunmanın olmayışı, yakınlarda doğal su kaynaklarının azlığı, Hellespontus'tan Karadeniz'e doğru çıkan gemilerin yazın kuzeyden gelen rüzgârların yarattığı bu yönden gelen akıntılar nedeniyle engellenmesi veya rahatsız etmesiydi. Constantinus'un ve ardıllarının bu sorunu çözmek için yaptıklarını sonra göreceğiz.

Şehir efsanelerin ismini Trakya kökenli iki mitik kahraman olan, bir peri veya kral oğlu olan Byzas ve Antes'in birleşiminden *Byz-Antion* olarak aldığını bize aktardığı Antik Bizans yerleşimini işgal ediyordu. Şehir, Trakya vilayetine bağlı, diğer şehirlere nazaran hem daha geç hem de zayıf şehirleşmiş oldukça mütevazı bir yerleşimdi ve surları Septimus Severus tarafından 195-196 yılllarında iç savaşta rakibinin tarafının tuttuğu için ceza olarak yok edilmişti. Ancak stratejik önemi nedeniyle III. yüzyılda yeniden inşa edilip, güzelleştirildi. Aynı yere 250 senesinde inşa edilmiş şehir surları 5 km çapındaydı, Hadrianus zamanında yapılmış (bugüne kalan "Valens Kemeri") bir sukemeri ile su ihtiyacı sağlanıyordu ve Haliç üzerinde iki adet kaleli nokta ile korunuyor ve sakinlerinin sayısı 20.000'i geçmiyordu. Tapınakları da olan bir akropol, bir amfitiyatro (Kynegion), büyük Zeuksippos hamamları, Roma'daki Circus Maximus'a benzeyen bir hipodrom ve Yunan Strategion agorasına eklemlenen revaklarla (Tetrastoon) çevrelenmiş, sütunlu bir caddenin şehir kapısına bağladığı bir agora da şehirde bulunuyordu.

Constantinus'un çalışmaları pek iyi bilinmez, zira Eusebios dışındaki hiçbir kaynak ondan bahsetmez ve Eusebios da şehrin Hıristiyanlaşmasını aşırı şekilde imparatora atfetmiş ve övgülere boğmuştur. Arkeoloji bu döneme olduğu gibi izleyen dönemlerde de şehrin yapılarını [Müller-Wiener, 520] ve topografyasını [Berger, *Poikila Byzantina*, 6, 1987 ve 8, 1988] anlamada çok önemli olmuştur. Bununla birlikte, günümüze dek kesintisiz yerleşim olan ve Bizans eserlerinin pek azının kaldığı şehirde, keşifler yapılmıştır ve çeşitli çalışmalar da halen sürmektedir. Ancak istisnalar olan Saraçhane (Aziz Polyeuktos) [Harrison, 790] ve kısmen Büyük Saray siti üzerinde halen yapılmakta olanlar dışında kazıların çoğunluğu aceleye getirilmekte, pek azı bilimsel şekilde yürütülmektedir [Jobst, *in* 513].

Harita 3. VI. Yüzyılda Konstantinopolis

Mango [516, 517, 509] tarafından yapılan "Konstantinopolis'in şehirsel gelişimi" burada anılmayı hak eder zira kurucusuna şehrin hem pagan hem Hıristiyan; ancak birine diğerinden daha fazla göz kırpan, ikircikli bir esinlenmeyle de olsa genişleme ve güzelleştirmesini borçludur. Constantinus III. yüzyılda yapılanlardan 3 km. daha batıda yer alan, böylece 700 hektar alan koruyabilen, yeni kara surlarını inşa ettirmeye başladı, Hipodrom'u tamamlattı ve denize doğru büyüttü (arena 450 metre uzunluğundaydı), Saray, Senato ve Tetrastoon yakınlarındaki bazilikayı ve Zeuksippos Hamamlarını inşa ettirdi. III. yüzyıl sütunlu yolu batıya doğru Via Egnatia'nın bitişinde yer alan Altınkapı'ya doğru genişletilmişti. 25 metre genişliğindeki bu *Mese* ("orta" yol) asırlarca bu özellikleri koruyan ticari bir atardamar ve zafer geçidi yolu oldu. Antik surların sonunda, Mese üzerinde dairesel bir meydan (forum) inşa edilmiş, ortasına 35 metre yüksekliğinde porfir taşından, şimdi 6 silindir taş ile desteklenen "yanık sütun" (Çemberlitaş) dikilmişti ve üzerinde kafasında onu güneş tanrısı ile özdeşleştiren ışıltılı tacıyla Constantinus'un devasa bir heykeli yükseliyordu.

Mese'nin kuzeybatıya yönelen diğer kolunun başladığı Philadelphion'da, Constantinus Kapitol Üçlüsü[1] için bir tapınak inşa ettirdi; aynı zamanda Acropolis tapınağını yerinde bıraktı ve sadece üç kilise, mütevazı boyutlardaki Katedral Aya İrini, Haliç yakınlarındaki martir Aziz Akakios ve duvarların dışındaki bir mezarlıkta Aziz Mocius'u yaptırdı. Son olarak, (efsaneye göre Bizans'ı Hıristiyanlaştıran) Aziz Andreas ve Aziz Lukas'ın [Mango, 517, add.] kemiklerinin 336'dan itibaren buraya nakledilmesi, yapının sonradan Hıristiyanlaştırılması iradesinin bir ürünü olsa bile, başlangıçta kilise değil, tetrarşik gelenekte, imparatorun orta nişi işgal edip, diğer altı yan nişi havarilere ayırdığı, kendisinin *Sol*'un[2] (bkz. Böl. X) ikizi olduğu gibi, İsa'ya da eşit olduğunu gösteren dairesel biçimde imparator mozolesi olarak düşünülen On İki Havari Kilisesi'ni[3] bina ettirdi.

Kurumsal planda da bu muğlak düzenlemeler görülebilir zira imparatorun en başta şehri yeni Roma yapmak ve oraya ikinci bir Senato kurmak istediği kesin değildir [Dagron, 508, 120-124]. Ancak, Konstantinopolis'e senato soylularından bir bölümünü ve daha fazla nüfusu, ilki için büyük evler (*oikiai*) inşa etmek ve başka meskenler

1. Roma üçlüsü veya klasik üçlü de denir. Roma dininde üç önemli tanrı olan Jüpiter, Juno ve Minerva'yı temsil eder. (ç.n.)
2. Güneş. (ç.n.)
3. Ayioi Apostoloi. (ç.n.)

yaptıranlar için şimdiye kadar Roma'ya ayrılmış Mısır buğdayından bedava ekmek (*panes aedium*) ayırmak ve 332 yılından itibaren, Roma aynı tarihte 200.000 alırken, 80.000 günlük ekmek tayını dağıtmak suretiyle çekmeyi hedefliyordu (508, 530-540; Durliat, 595, 186-280).

Constantius (337-361), kurulum işine, şehirsel, kurumsal ve finansal anlamda devam etti. O zaman, boşlukta yer eden Roma taklidi eserler, örneğin kısmen Palatin'den esinlenen bir saray, ayrıca başka tetrarşik meskenler ve resimlenmiş sütunlarıyla meydanlar yapıldı. Şehir valiliği ve *pretureler*[4] senato mevkinden kişiler tarafından kapılmaya çalışılırdı (bkz. Böl. III). Constantius senatörlerin sayısını yaklaşık 300'den 2.000'e çıkardı. *Curia* kaynaklı bu meclisi İmparatorluk kurumu haline getiren bir dizi önlem ile Senatonun statüsünü belirledi. Şehir'i ayrıca, meskûn olma şartına bağlı, dolayısıyla nüfusun artmasını teşvik eden ancak yanında tedarik sorunları da getiren yeni bir genişletilmiş İmparatorluk aristokrasisinin merkezi yapan da oydu. 6.000 m^3 günlük debili Hadrianus sukemeri artık yetmediğinden, Şehir, Themistios'a göre "susuzluktan kırılıyordu". O zaman uzun soluklu su getirme ve Severus Surları dışında büyük termal inşası başladı ki bu arada şehirsel mekânın o güne dek mütevazı düzeyde kalan Hıristiyanlaşması Constantinus'un mozolesine yapışık, haç şeklindeki On İki Havari Bazilikası ve saray yakınlarında ilk Aya Sofya Kilisesi'ni yaptırdı. Dolayısıyla Constantius'u yeni başkenti ilk vaftiz eden olarak görmek mümkündür.

Konstantinopolis'in rolü tüm düzlemlerde onaylansa da, Erken Bizans başkentine son şeklini kazandıracak gerçek yükseliş ilerleyen senelerde IV. yüzyıl sonlarında yaşanacaktı.

BAŞKENTİN GELİŞİMİ (360-542)

360'tan itibarendir ki şehrin gelişimi, savunma ve kamusal amaçlı Devlet tarafından desteklenen; ancak mevcut nüfus ve gereksinimleri tarafından kendi kendini döndüren girişimlerle yeni bir viraj aldı. Nüfus artışının emarelerinden biri Marmara'da, Constantinus öncesinden kalan ve kapasiteleri artık yetersiz olan Haliç'teki Neorion ve Prosphorion limanlarına destek olacak yeni limanlar inşa edilmesiydi. Bunlar muhtemelen 1.500 metre rıhtımdan fazlasını sağlayamıyordu, ki bu Leptis Magna'dan biraz fazla ve Roma'dan (Portus) dört kat daha azdı. 362'de Julianus, sonra da Theodosius adlarını taşıyan limanlar

4. Hâkimlik. (ç.n.)

inşa edilmesi emrini verdi, daha sonra onu onartan II. Iustinos'un eşi şerefine Sophia Limanı olarak adlandırılacak ilki saraya yakındı, ikincisi daha batıda kıstağın güney tarafındaydı. Bu şekilde toplam kapasite aynı anda 10.000 *modii* tonajlı, ortalama 8 metre eninde, 500 geminin konaklayabildiği 4 km rıhtıma ulaşmıştı. Temmuz'da *annonae* konvoylarıyla gelen buğday, çoğu Haliç'te bulunan, iki yeni limanlarda bulunan başkalarıyla tamamlanan, büyük kamu ambarlarında (*horrea*) stoklanırdı.

Su taşınması [Mango, 509] da en az bu kadar hayatiydi ve sadece Belgrad Ormanı'nda (Boğaz'ın kuzey tarafında, şehirden on beş kilometre ötede, Halkalı[5]) değil çok daha uzakta, kuzeybatı'da, 100 km'den fazla ilerde, Antik Bizye (Vize), hatta şimdiki Bulgaristan sınırı yakınlarındaki dağlık bölgede yapılan zorlu çalışmalar gerektiriyordu, buralarda Valens'e atfedilmeyi hak eden su bentleri ve tonozlu su yolları bulunmuştur. Bu ağ üç devasa açık sarnıç, Aetius (421), Aspar (459) ve Ayios Mokios'u (Anastasios zamanında?) açılmasıyla tamamlanmıştır, bu sonuncunun yüzölçümü 25.000 m^2 ve hacmi aşağı yukarı 375.000 m^3'tür. Iustinianos döneminde kapalı büyük sarnıçlar da yapıldı, 336 sütun ve 10.000 m2 hacimli Bazilika Sarnıcı (Yerebatan) ve Binbir Sütunlu denilen Philoksenos Sarnıcı (Binbirdirek) -ki 224 sütunu vardı ve 3.610 m^2 yüzölçümüyle 40.000 m^3 su tutabiliyordu- bunlardandır. Bu binalara 100 kadar daha küçük boyda olan da eklendi. Konstantinopolis'in özelliği haline gelen bu önemli su rezervleri (1,5 milyon metreküpten fazla), yaz ayları veya olağandışı dönemlerin kuraklığını yatıştırmaktan çok, 370'li yıllardan bu yana Trakya'da baskısı giderek artan Barbar akınları sonucu su bentlerinden gelen suyun kesilmesi tehlikesine karşı önlem alma amacı taşıyordu.

Bu tehlike karşısında, 404 ve 413 arasında, 6 km uzunluğundaki Theodosius Surlarının yapımı ile [bkz. Lebek, 515, yorumlayan Feissel, *REG*, 111, 1998, 705-706: n° 635], Constantinus surlarının dışına, 2 km derinliğinde dairesel bir kavis çizildi ve *intra muros* alanını 14 hektara çıkardı. XII. yüzyılda Blakherna mabed ve sarayının çevresinin genişletilmesi haricinde bu sınır hiçbir zaman aşılmadı ve başkenti 1453 yılına kadar savundu. Bu yeni çizginin eskisine oranla stratejik avantajları vardı ve hiçbir zaman tam olarak şehirleşmeyen, tam tersine kırsal kalan bir alanı koruyordu. Şehrin akciğerleri olan iki sur arasında kalan bölge, hem mezarlıklar, açık sarnıçlar hem de büyük yüzölçümlü bostanları barındırıyor ve kentin büyük bir bölü-

5. Orijinal metinde Halkali olarak geçse de yazar yanlışlık yapmış olmalıdır. (ç.n.)

münü doyup [Koder, 509, s. 49-56] kuşatma sırasında gerekli kaynakları sağlıyordu. Şehrin savunmasının 439'da tamamen deniz surları ile tamamlandığı kesin değildir (Chron. Paschal., 174, Bonn, 583). Belki de sadece Marmara Denizi kıyısını Constantinus surlarına kadar koruyordu [Müller-Wiener, 520, 308-319][6]. Karasal sur her olasılıkta Anastasios'a atfedilen (500 civarı belki de daha önce), Selymbria'dan (Silivri) Karadeniz'e 65 km boyunca taş ve tuğla duvarları ve yarı-dairesel veya poligonal kuleleri ile uzanan Uzun Sur ile ikiye katlandı [Crow, 509, 109-124].

Bu sağlam surların korumasındaki şehir, özellikle 380'de I. Theodosius'tan itibaren aşamalı olarak imparatorun sabit meskeni haline geldi: Hükümdarlar V. ve VI. yüzyıllarda artık şehri nerdeyse hiç terk etmemişti, ta ki Herakleios IV. yüzyıldaki öncüllerinin izinden giderek Perslere karşı savaşa bizzat katılana dek. Bundan sonra 350 yılına dek Constantius ve Doğu Genel Valisini ağırlayan Antakya'nın yerini aldı. "Kraliçe şehir" (*basileuousa*), bundan böyle İmparatorluk söyleminde, metinlerde de Themistios veya resmi ikonografların söyleminde Roma ile rekabet etmeye başladı: para çeşitleri üzerindeki, Roma'nınkinden gemi pruvası üzerine ayağını koymuş resmiyle ayrılan, Konstantinopolis Tykhe'si (*Şans Tanrıçası*) bazen daha üstün bir pozisyon işgal ederken, *Theodosius*'tan itibaren tek başına V. yüzyıl altın sikkelerinin üzerinde İmparatorluk'un sembolü haline geldi. "İkinci" veya "Yeni Roma" konumu söylemden gerçeğe dönüştü: 381'de, İznik-Konstantinopolis Konsili'nin 3. Kanonu Konstantinopolis piskoposuna Roma piskoposunun ardından diğer piskoposlar üzerinde onursal öncelik hakkı verdi. (karş. Böl. IV)

Roma'nın taklit edilmesine kentsel alanda devam edildi. Theodosius, soyundan geldiğini iddia ettiği Trajanus'ın çarşısından esinlenen büyük bir çarşı inşa ettirdi ve meydanın ortasına Roma Sütunu'nun bire bir kopyasını yerleştirdi. Ancak imparatorun inisiyatifi münferit değildi: şehir, en azından Constantinus'un çizdiği sınırlarıyla, senatör ve önde gelen kişilerin, semtlere adlarını veren *oikiai*lerinden (saray) başlayarak, daha mütevazı, kamusal alanı az veya çok işgal eden irili ufaklı, yasa koyucunun yüksekliklerini 100 ayakla (29,5 metre) sınırladığı, görünüm ve mesafelerini belirleyerek kontrol etmeye çalıştığı şahıslara ait yapılarla donatıldı (*CJ* VIII, 10.12; ayrıca bkz. Saliou, 523). Sıklıkları o derecedeydi ki Nazianzoslu Gregorios "Deniz kıyılarında o

6. Bununla birlikte Chronichos Paschalon'a epigraf destek olacak veya arkeolojinin tasdiğinden yoksunuz ve "deniz surları meselesi halledilmiş olmaktan uzaktır" [Mango, 516, 25, 12; Id., in (522), 2001].

kadar çok yerleşim vardı ki... denizin karaya dönüştüğü görülüyordu" der (E. Piccolomini, *Estratti inediti dai codici greci della biblioteca medicea laurenziana*, Pise, 1879, 43).

Başkentin kesin Hıristiyanlaşması bu döneme denk gelir: İlk "Büyük Kilise"nin (Aya Sofya) 360'ta açılıp, 415'te yeniden inşasından sonra, dini yapılar inşası toplumun Hıristiyanlaşmasıyla at başı gitmeye başladı. *Notitia urbis Constantinopolitanae* 425 civarında dini yapıların hâlâ sivil yapılar karşısında sayıca az olduğunu gözler önüne serer, zira şehirde sadece 14 kiliseye karşı 8 termal ve 153 özel hamam, 6 ambar ve 44.388 *domus* vardı. Ancak faaliyet V. yüzyılın ikinci yarısında arttı. Stoudioslu Ayios Ioannes, Aya Maria Khalkoprateia (450) gibi bazilikalarda daha mütevazı ibadet yerleri de bulunurdu ve birçok manastır Asya ve Avrupa'daki banliyölerde senatör malikânelerinin arazilerinde kurulmuştu (karş. Böl. VIII). Dini vakıflar ve binalar çoğu kez kişisel ibadet göstergeleriydi ve toplumun ihtiyaçlarını hayli aşıyordu. Önemli şahsiyetlerin ibadetleri mevkilerine uygun prestij göstergelerine tahvil ediyor. 524 ve 527 arasında, II. Valentinianus'un torunu Prenses Anicia Juliana, sarayının yanı başında Sasani sanatından esinlenen şatafatlı süslemeli kubbeleriyle, Aziz Polyeuktos'a adanan, Iustinianos tarafından Aya Sofya'nın bitirilişinden önce şehrin en büyüğü olan bazilikayı yaptırmıştı [Harrison, 790].

Muhtemelen V. yüzyılın ortalarında azami 300-400.000 sakine ulaşmıştı [Jacoby, 511; Müller, 519] ve Roma'nın nüfusunu geçmişti. Bu karışık kökenli, son derece eşitliksiz maddi imkânlara sahip, düzensiz dağılımlı, kuzey mahallelerinde yoğunlaşmış ve sosyal olarak istikrarsız nüfus, kronik olarak, Ortaçağ kentinin sonra da Osmanlı başkentinin başına bela olan irili ufaklı yangınlara sahne oluyordu. 465'te, "şimdiye kadar görülmemiş büyüklükte bir yangın, denizden denize yayıldı" (Malalas, 372), Neorion'dan[7] Marmara Denizi'ne kadar 2,5 km²'lik bir yüzölçümünde her yeri kavurdu ve İmparatoru Boğaz'daki Ayas Mamas'a (ODB'ye göre şimdiki Dolmabahçe *ODB* veya Mango ve Müller-Wiener'e göre Beşiktaş) altı ay sığınmaya mecbur etti. Yangınlar sıklıkla Nika Ayaklanması (13-19 Ocak 532) gibi isyanlara da bağlı olarak çıkıyordu. O kadar büyük zarar oluşmuştu ki Iustinianos, saraya yakın birçok binayı ve sarayın bir bölümünü yeniden yaptırmak ve V. yüzyıl katedralinin yıkıntıları üzerine Aya Sofya'nın yapımına başlamak zorunda kaldı. Sıradışı mimari cüretiyle dikkat çeken yapı (13,8 metre yüksekliğinde ve 33 metre çapında, yerden yük-

7. Neorion Yunanca tersane demektir. Yeni Cami, Sirkeci arasındaki bölge. (ç.n.)

sekliği 55,5 metre olan kubbesiyle, izleyen altı yüzyıl boyunca dünyanın en büyük Hıristiyan ibadethanesi oldu), süslemelerinin zenginliği (arkeologların tahminlerine göre 11,5 ton gümüş veya Prokopios'a göre 13 ton, 40.000 livre) ile Kudüs tapınağı ile rekabet ediyordu ve Anicia Iuliana'dan sonra Iustinianos "Kral Süleyman'ı yenmekle" övünebilirdi.

"Büyük Kilise"nin 537'de bitişi şehrin Hıristiyan kentine dönüşmesinin ve Iustinianos'un faaliyetinin zirve noktasıydı. Konstantinopolis, ona 32 kilise daha borçluydu [Blakherna, Aziz Sergius ve Bacchus (bkz. Bardill, *iç* 513, 1-11) ve 532'den sonra restore edilen Aya İrini], Senato ve Khalke[8], dört saray, Augustaion Çarşısı, hamamlar, Arcadius Termallerinden denize doğru inen bir kemeraltı, bazilika sarnıcı ve 6 bakımevini borçluydu. Prokopios'un biraz mübalağalı eseri (*De Aedificiis*, I) bu dönemde dini yapıların önceliğinden dem vurur. Şehirde aynı ritimle kemeraltı çarşılar da yapılmıştı ve bunlar çoğunlukla uzmanlığa göre gruplanmış 5.000 dükkâna ev sahipliği yapıyordu [Mundell Mango, *iç* 513].

DÖNÜŞ VE GERİLEME (VI. YÜZYIL ORTASI-VII. YÜZYIL ORTASI)

542'deki vebanın nüfus (%50 azalma) ve şehir [güneye Julianus Limanı civarına göç ve buna bağlı inşaat, tedarik ve ticari faaliyetlerin burada yoğunlaşması (bkz. Magdalino, *Constantinople médiévale*, Paris, 1996)] üzerindeki etkileri önceki serpilmeden geri dönüş demekti. İnşaatlar eskisi kadar olmasa da, 600'e kadar devam ediyordu. Bir dönüm noktası oluşturan bu tarihten sonraki iki asırda onarım ve savunma amaçlı binaların genişletilmesini saymazsak çivi çakılmadı. Herakleios döneminde, dış baskı başkenti hem ekmek hem sudan etti: Mısır'ın Persler tarafından fethi 618'de *annonae*'nin kaldırılmasına neden oldu ve 626' daki Avar-Slav kuşatması sırasında, Valens Sukemeri kesildi. Kent bundan sonra yavaş yavaş Ortaçağ karakteristiği kazanmaya başladı: bundan böyle birçok liman yerine sadece güneydeki Julianus Limanı ve Haliç'teki Neorion Askeri Limanı ve altı yerine sadece bir tek kamu ambarı (Lamia) kullanılmaya başlandı. Kullanımı bedava olan termaller yerini dini diyakozluklara bağlı daha küçük, girişi genellikle paralı hamamlara bıraktı.

8. Khalke veya Bronz Kapı, Büyük Saray'ın ana tören girişiydi. (ç.n.)

Ancak VII. yüzyılda kanıksanan bu terk ediş ve dönüşümlerin tam tarihini vermek mümkün değildir. 641'de başkent artık ne Iustinianos döneminin refahına ne de kaynaklık eden antik kurumların tümüne sahiptir; ancak hâlâ büyük bir *paleochretien*[9] şehirdir ki antik kökenlerinden ancak efsane hatta korku kaynağı olan yıkıntılar kalmıştır. Kudüs'ten "yeni yuvasına" gelen Gerçek Haç'ı alarak (Théophane, De Boor, 337; çev. Mango, 468) [Flusin, 510] tamamen "Bizanslı" bir imparatorluğun yegâne siyasi ve dini başkenti olmuştur.

9. Erken dönem Hıristiyan. (ç.n.)

BÖLÜM VII

Bizans Doğusu'nda Nüfus, İktisat ve Toplum

Cécile Morrisson

COĞRAFYA VE İKLİM, YERLEŞİM VE NÜFUS

COĞRAFYA VE İKLİM

Herakleios döneminin sonuna dek, Bizans İmparatorluğu Kuzey Afrika'dan Kızıldeniz'e veya Karadeniz'den doğuda Fırat'a ve kuzeyde Tuna'ya uzanan bir Akdeniz gücü olarak kaldı. Şüphesiz Iustinianos Constantinus'un sınırlarını tekrar tahsis etmedi ancak İmparatorluk yine de hatırı sayılır genişlikteydi, *pars Orientalis*'in tamamı üçte bir büyümüştü. Bu genişlik doğa ve insan şartlarının farklılığını olduğu kadar içinde devletin çerçevesinde yapılan alışverişlerin ve Romalılaşmış ve incelediğimiz dönem boyunca giderek Hıristiyanlaşmış ortak bir medeniyetin de önemini açıklar niteliktedir.

Bu coğrafyanın doğusu; ki önceliği buraya veriyoruz, büyük oranda makiler, ormanlar ve çayırlardan oluşuyordu. Burada bir yanda tarım ürünleri ihracatçısı Akdeniz iklimine sahip az veya çok verimli, iyi yağış alan veya sulanan ovalar (alüvyonlu Nil ve Küçük Asya Ovaları, Aşağı Tuna ve Trakya veya Makedonya), diğer yanda ise kara tipi tezatlı iklimleriyle (çok soğuk kışlar, kurak ve yakıcı yazlar) hayvancılık faaliyetleri veya pek de kendi kendine yeterli olmayan (Kuzey Suriye örneğine bakınız), az verimli çoklu tarım yapılan, bölük pörçük dağlık bölgeler (Balkanlar, Toroslar, İç Toroslar, Pontus Sıradağları ve bunlar tarafından kuşatılmış Anadolu Platosu) bulunuyordu. Adalar da sahile yakın ovalar ve daha büyük bir alanda klasik Akdeniz iklimine boyun eğen orman kalıntıları ile benzer bir şema çiziyordu ve İyonya Adaları Ege Adalarından daha fazla yağış alıyordu.

Bununla birlikte iklim koşulları zaman içinde değişmişe benzer, zira *paleoklimatik* (eski iklim) araştırmaları (özellikle buzulbilim, dendrokronoloji, palinoloji) uzun bir dönem sıcak geçen kışların (aşağı yukarı -1200'den +500'e) zeytin tarımını mümkün hale getirmiş, kış

yağışlarının artmasına bağlı olarak da VI. yüzyılın ortalarındaki keskin sıcaklık düşüşleri yaşandığını bulmuştur [Koder, 543; Randsborg, 544, 22-30]. Daha sonra uzun Orta-Bizans (VII-IX. yüzyıl) istikrarı döneminde daha önceki aşırı kullanıma bağlı erozyonun geri dönülemez biçimde toprağı mahvetmediği yerlerde ormanlar oluşmaya başladı [Geyer, in *EHB*, 533, 31-45]. Güncel araştırmalar dönemimizin sonundaki ekonomik çöküşün yorumlanmasında insan faaliyetlerine bağlı olarak değişen çevre koşulları (toprağın aşırı kullanımı ve sonra erozyon ve alüvyonlanma ama aynı zamanda teras, fidanlık, kanallar gibi insan yapılarının terk edilmesi gibi bakımsızlığın getirdiği geriye gidiş) ön plana çıkar.

DOĞAL VE MADEN KAYNAKLAR

Orman, neredeyse tek enerji kaynağı, İmparatorluk'un ekonomik ve askeri gücünün temeli olan gemi yapımının temel malzemesiydi: Girit, Kıbrıs, Pontus, Toroslar, Likya, Doğu Suriye, Rodop, Dinar Alpleri, Pinde, Calabria en büyükler olmakla birlikte tek üretici de değillerdi. Bu bölgeler, sıklıkla rastlandığı gibi maden rezevleri de barındırdıklarından faal metalurjik yerleşimler haline gelmişti.

Arkeolojik geriye dönük incelemeler ve metal analizleri sayesinde madenlerden faydalanma konusunda sahip olduğumuz bilgiler, antik veya modern metinler ile Antik Çağ'dan Ortaçağ'a geçişte Anadolu'ya dair nadir Bizans metinlerinden yola çıkarak bilgi veren klasik Vryonis [547] araştırmasından bu yana epey artmıştır [Matschke, 546]. V. ve VI. yüzyıllarda, altın madenleri veya altın aranan nehir yatakları sadece Nubia'da değil orta Mısır'ın doğusunda [Bir Umm Fawâkhir kazı alanında, bkz. Meyer, 1004] ve idarelerinin *comes metallorum per Illyricum* tarafından yapıldığı Balkanlarda da bulunuyordu. Belgeler tüm bölgede faal olan Trakyalı gümüş arayıcılarından (*aurileguli*) veya madencilerden (*sequendarum auri venarum periti*) bahseder ve paraların analizi bu faaliyeti doğrular niteliktedir. Halkidiki ve Pangea'dan itibaren Nestos, Strymon ovaları ve özellikle Morava (Kratovo) üst baseni gümüş, bakır ve demir madenleri yönünden zengin kaynaklara sahiptir. Bu madenlerin işlenmesi kısmen belgelenmiştir ve bazı durumlarda arkeometalurji tarafından tasdik edilmiştir. Bu balkan altınının işlenmesi *solidi* parasının 360 ile V. yüzyılın ortalarında spekülasyon miktarında artışa neden olmuştur ki bunu da bu dönem *solidi* içindeki platin izi miktarının yükselmesi ile ölçmek mümkündür [Morrisson, Barrandon *et al.*, 610, 92-95]. Küçük Asya en fazla bilgiye sahip olduğumuz bölgedir ki bunu da birçok Alman, Türk-Amerikan

ekiplerinin çalışmaları ve özellikle Ankara'daki Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün araştırmalarına borçluyuz [Pitarakis, 895]. Hald araştırmaları, cüruf analizleri, alet ve kerestelerin karbon 14 ile incelenmesi, maden ve metalurjik yerleşimlerin civarındaki çanak çömleklerin incelenmesi elli civarında "Bizans" dönemi sit bölgesi belirlemeye izin vermiştir, maden çıkarılma tarihinin kimi zaman neredeyse kesin şekilde belirlenmesini sağlamıştır. Kıbrıs'ın meşhur bakır madenleri V. ve VI. yüzyıllarda hâlâ faal durumdadır [Papacostas, *in* 580]. Ayrıca biliyoruz ki Calabria Serres bölgesinde altın, gümüş ve bakır ile Antik Çağ'ın sonunda işlendiği kanıtlanmış demir yatakları bulunuyordu [Noyé, 565]. Arkeoloji ve maden tetkikleri bu, hakkında her şey bilinmeyen konuda daha fazla bilgi edinmemizi sağlayacaktır. Bu zenginliklerin ekonomik önemi Toroslar, Pontus [Bryer, *Anat. Studies*, 1982] ve Armenia [Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, 1976] veya Illyricum [Dusanic, 845] bölgelerine hem İmparatorluk hem de komşularının sadece stratejik olmayan ilgisini açıklar niteliktedir.

KALABALIK VE KARIŞIK BİR NÜFUS

Bu büyük toprak üzerinde, modern zamanların Fransası'nda olduğu gibi İmparatorluk'un gücünün temellerinden biri olan hatırı sayılır bir nüfus barınıyordu. Tahminlere göre –bölük pörçük ve kesinliği olmayan sayısal bilgileri, karşılaştırmalı analize başvurarak ve dış değer tahmini yaparak yine de emin olmayan büyüklüğe ulaşılmak suretiyle– Doğu İmparatorluğu'nun nüfusu 350 yılında 24 milyon [Russell, 558], Iustinianos döneminde İtalya ve Afrika'nın yeniden fethedilmesinden sonra ise 30 milyon idi [Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, 1980]. Bu nüfus doğal şartlara ve ekonomik sonuçlara bağlı olarak son derece dengesiz dağılmıştı: Deniz ve Nil gibi seyr-ü sefer yapılabilen akarsu kıyılarında yoğunken, tam tersine Balkanların içleri ve Anadolu platosunda yerleşim çok daha seyrek hatta ıssızdı. Bunun dışında nüfus İmparatorluk'un iki kısmı arasında da eşit dağılmamıştı: IV. yüzyılda *Pars Occidentalis* muhtemelen 20 milyondan azdı. *Pars Orientalis*'te de Balkanların işgale uğrayan kuzey vilayetlerinin nüfusu V. yüzyılda azaldı ve aynı zamanda Yunanistan ve Suriye-Filistin, arkeoloji sayesinde öğrendiğimiz kadarıyla, V.-VI. yüzyılda zirveye ulaştı ve nüfus yoğunluğu XIX. yüzyıl sonundaki düzeye ulaştı.

Doğu İmparatorluğu'nun kavşak noktası konumu ve ekümenik misyonu, metropollerin nüfusunun çeşitli etnik grupların eridiği, İmparatorlukta konuşulan "dil mozaiğini" yansıtan kozmopolit karakte-

rine katkıda bulunuyordu. Ancak metinler veya yazıtlardan (örneğin Feissel *BCH*, 1994, 283, başkentin Frigyalıları üzerine), Themistios'a göre "herkese açık" Konstantinopolis'in ağırladığı ancak onları beslemekten aciz olan Roma'nın dışarı attığı, seyyah, hacı, tüccar veya zanaatkârların, geçici veya kalıcı yerleşen göçerlerden oluşan "yabancılar"ın önemini değerlendirmek zordur [Dagron, 732, 90]. Bazen Helenistik dönemden beri İmparatorluk'un ticari merkezlerinde var olan ve özellikle VI. ve VII. yüzyıllarda Kartaca'da tanıklık edilen Yahudi ve Suriyeli diasporaları, en iyi bilinen etnik ve dini farklılık gösteren topluluklardandır (Böl. II, 54-56 ve 284, 288, 561). Birçok başka Helenleşmiş veya Romalılaşmış topluluk, sitelerin siyasi "halk"ına (*demos*) karşı dil ve geleneklerini koruyan etnik grupları (*ethne*) oluşturuyordu: Isauria dağlarının haydutları, Trakyalılar, Illyrialılar, Frigyalılar (bkz. Böl. XII), Cherson gibi garnizon şehirlerinde, Got ve Alain barbar paralı askerler.

NÜFUS DAĞILIMI

Şehirler

Korunan yapılar (sözgelimi Konstantinopolis veya Efes'te) Erken Bizans şehirleri üzerine muhteşem bir tanıklık sunar; ancak sakinleri "yüksek tarımsal üretimin şehir nüfusunun olağandışı artmasına neden olduğu" Mısır gibi vilayetlerde bile ancak toplam nüfusun beşte birini [Carrié, 146, 549] diğer yerlerde ise daha da azını oluşturuyordu. V. yüzyılda yaklaşık 500.000 nüfusu olan iki başkent ve İskenderiye'den sonra [karş. Böl. VI ve Bavant, 551; Delia, 554] 100.000'den fazla nüfuslu Antakya (Liebeschuetz veya Callu'nun tahminlerine göre 200.000 nüfus, 552), Selanik (385 hektarda 140.000 nüfus) ve Kartaca gibi bölge metropolleri geliyordu. "Orta ölçek" şehirler 10.000-20.000 bazen de Bagnall'in [998] nüfusunu kayıtlı *oikia* (hane) sayısından 37.000 nüfus olduğunu belirlediği Gortyne, Skythopolis/Beisan veya Hermopolis gibi şehirler biraz daha fazla hane sayısına sahipti.

Kasabalar, Köyler ve Villae

Şehirler ve kasabalar arasında metinler ve arkeoloji tarafından onaylanmış birkaç bin nüfuslu kasabacıklar ortaya çıkmıştı [Dagron, 553] (bkz. Böl. XII ve XIII). Bunlar bazen deniz veya nehir iskelelerinde (örneğin Trakya veya Moesia *emporiası)* veya köylülere fazla uzağa gitmeksizin araç gereç ve zanaat ürünleri alma imkânı veren yerel pazarların yakınlarında (*nundinae, panégyreis*, De Ligt, 589) kuruluyordu [Morrisson-Sodini, in *EHB*, 533].

Batı'nın, sözgelimi Orta İtalya'nın aksine, Pannonia vey Dacia dışında pek az *villae* (büyük yurtluklar) bulunuyordu zira V. yüzyılda güvenlik zaafı nedeniyle yok olmuş, sadece Makedonya'da kalmıştı. Köy ve çiftlikler veya bölgeye göre ikisinin birleşimi, kırsal insan yerleşiminin doğal biçimleriydi. İzole çiftlikler Judea'da hâkimdi [Hirschfeld, 963] ve Kilikya'da köylerle yan yanaydı. Erken Bizans köyleri özellikle yakın döneme kadar yeniden işgal edilmemiş Yakın Doğu bölgelerinde, Kuzey Suriye, Toros etekleri, Havran, Golan, Necef'te iyi teşhis edilip araştırılmıştır [karş. Böl. XII-XIII: bölgesel gelişim ve genel sorunsal için bkz. Lefort *et al.* (éd.), 569]. *Villae*, IV. yüzyılda Illyricum veya Trakya'nın düzlüklerinde özellikle gelişmiş ve V. yüzyılda tamamen terk edilmiştir (bkz. Böl. XI) ancak Güney İtalya'da var olmaya ve gelişmeye devam etmiştir [Noyé, 565].

Mekân ve Zamanda Düzensiz Yoğunluk

Bu şehirli ve köylü nüfusun dağılımı ile yoğunluğu bölgelere ve döneme göre son derece düzensiz dağılmıştı (karş. Böl. XI-XIV). Tüm coğrafi (iklim) ve tarihi (güvenlik) şartlar bir yana, şematik olarak kıyıya yakın alanlarda veya denizciliğe uygun veya kolay ulaşılabilen ovalarda yoğunlaşma görülür.

IV. ve V. yüzyılda maden işlemeye bağlı olarak birçok bölgede kırsal yerleşimlerde yoğunlaşma görülür (Beotie, Argolide, Güneybatı Türkiye, Kıbrıs, Filistin, Ürdün) ve şimdiye dek marjinal kalan bu alanlar bu dönemde artan yağışlara bağlı olarak değer kazanmıştır [Hirschfeld, *in* Lefort (éd.), 569]. Tepelerde ve yüksek ovalarda, zeytinciliğe uygun şartlar bulunduğunda dikim yapılıyordu. Balkanların kuzeyinde ise V. yüzyıldan itibaren köy sayısı barbar istilalarına bağlı olarak büyük bir düşüş yaşadı [Böl. XI ve şimdiki Bulgaristan için, Rachev, *in* Lefort (ed.), 569]. Aynı şekilde Perslerle uzun süren savaş, Foss'un gösterdiği gibi, Küçük Asya şehir ve kasabalarının ve çevrelerinin göreceli refahına VIII. yüzyılda Suriye-Filistin'de devam etmek üzere, ciddi bir darbe vurdu. Anadolu ve Balkanların Yunan-Roma kentleri yıkıntı halindeydi ve ayakta kalanlar bir akropolis veya küçülmüş bir arazi üzerine kurulmuş kalelere kapandı.

Göç Hareketleri

V. yüzyıldan VII. yüzyıllara buhranlar ve savaşlar ani veya olmayan birçok örneği mevcut göç hareketi yarattı. Bazen VI. yüzyılda Dalmaçya'daki Lissus veya Epirus'taki Euria'da olduğu gibi bir piskoposun öncülüğünde tüm bir kentin göçtüğüne tanık oluruz. (Grégoire le Grand, *Reg.* II, 37; VIII, 32; XIV, 7-8). *Chronique de Monemvasie*

587'de Avaro-Slavların gelişiyle yaşanan sürgünü *şöyle anlatır*: "Patras şehri... Rhegion'a [Reggio de Calabre], Argienliler Orobe Adası'na, Korintliler Egina Adası'na taşındı. O zaman Laconyalılardan [Sparta] [bazıları] Sicilya'ya gitti [diğerleri] deniz kıyısında sarp bir yer buldu, sur içine bir şehir kurdu ve adını Monemvasia koydu; çünkü oraya sadece bir kapıdan girilebiliyordu; oraya piskoposlarıyla yerleşti" (éd. Lemerle, 857, l. 38-50, 13-14). Bu durumda yerli halk tutsak alınıyor veya Balkanlarda Avarların ve Kudüs'te 614'te Perslerin yaptığı gibi sürgün edilebiliyordu. İmparator Maurikios'un Trakya'ya ve Kıbrıs'a Ermeni ailelerin iskân etmesi gibi zorunlu yer değiştirilmeler de uygulanıyordu. Balkanlardan Küçük Asya'ya (Ditten, 555; Lefort, *iç* "Nouvelle Clio", vol. II, à par.), Filistin'den Afrika'ya vs başka gönüllü veya organize yer değiştirmeler de vuku bulmuştu. VII. yüzyılın ilk yarısı, bir halkın diğeriyle yer değiştirmesi veya yeniden yerleştirilmesinden çok daha önemli sonuçları olan bir çalkalanma dönemiydi. Balkanlarda birtakım metinler (örneğin *Mirac. Demetrii*) ve arkeolojik bulguların incelikli yorumuyla anlaşılabilen "karışık kültürlü" etnik grupların bir arada yaşamasına tanıklık ediliyordu (bkz. Böl. XI).

NÜFUS

Nüfus, modernite öncesi Akdeniz halklarının karakteristik özelliklerini yansıtıyordu (Frier, in *CAH*, 112): *cinsiyetlerin oranı* 105 erkeğe karşı 100 kadından oluşuyordu, çocuk ölüm oranı yüksekti, çocukların üçte biri muhtemelen ilk doğum gününden önce, beşte ikisi 5 yaşından önce ölüyordu, 5 yaşındayken yaşam beklentisi erkekler için 44,7, kadınlar için 42,4 idi [Bagnall ve Frier, 550] ve son olarak yeni paleo-antropolojik çalışmalarla tanımlanan çok yaygın çeşitli hastalıklar vardı [Patlagean, 537, 101-112; Dauphin, 954, 445-472]. Mezar taşlarının incelenmesiyle belgelenen mevsimsel ölümler, "ateş"lerin ve yaz mevsimine bağlı ölümlerin (tüberküloz, tifo, ishal, sıtma) rolünü de gün ışığına çıkarır [Scheidel, 559]. En ufak mikrop kapma hızlı bir ölüme yol açabiliyordu. Tıbbın ve eczacılığın bu musibetlerle savaşmaktaki aczi, büyü veya koruyucu önlemlere, örneğin şişe çekmeye [Maguire, 803], koruyucu azizlere edilen dualara ve onlara adanmış ibadet yerlerinde kuluçka dönemini geçirmeye ve "Tanrı'nın insanları"ndan medet ummaya kadar çeşitli tedbirleri açıklar nitelikteydi. V. yüzyıl Isauria Seleukea'sında, *Azize Thekla'nın Mucizeleri*'nin belirttiği gibi "acı çeken birçok insan için izlenecek normal yol, hekimlere, Yahudilere (hekimlere), sihir ve büyü yapan kişilere... ve son olarak (Azize) Thekla'ya, en az kutsaldan kutsala doğru" başvurmaktı.

IUSTINIANOS VEBASI VE NÜFUSUN AZALMASI

Felaketler olmadığında (salgın hastalık, açlık, savaş veya üçünün birleşimi) bu demografik şartlar ile nüfusun yenilenmesi hatta hafifçe artması (senede %± 0,2) mümkündür. III. yüzyılda "Antonine Vebası" denen salgının bitmesinden beri devam eden istikrar dönemi (kuşkusuz çiçek hastalığı 165-190 civarında nüfusun %10 kadar düşmesine neden olmuştu) 542'de hıyarcıklı veba salgınının başlamasıyla sona erdi. VIII. yüzyıla dek giderek daha uzun aralıklarla hortlayan bu büyük veba salgını çağdaş yazarlar tarafından (örneğin Prokopios, *Bella* II, XXII-XXIII; Jean d'Éphèse, *Hist. eccl.*, Frag. II ve Évagre le Pontique, IV, 29) dramatik sözlerle betimlenmiştir. [karş. Allen, 548; Conrad, 549 ve Id., in *BMGS*, 18, 1994, 12-58 ve *Der Islam*, 73, 1996, 81-112]. Prokopios, başkentte ilk üç ayda önce günde 5.000 sonra 10.000 kişinin öldüğünü anlatır. Salgın en fazla 536 ve izleyen yıllarda zaten soğuk ve yağışlı yazların neden olduğu bir dizi kıtlığın acizleştirdiği şehirleri ve yoğun nüfuslu bölgeleri vurdu ve Mısır'dan Batı'ya tüm Akdeniz'de etkili oldu. İzlediği güzergâh mallarla beraber dolaştığı ticaret yollarıydı (McCormick, 596) ancak ıssız bölgeler ve göçmen toplumlar vebadan korunabildi. Bunu izleyen açlık (veba ekim ve hasatı engellemişti, karş. Michel le Syrien, IX, 28, éd. Chabot, 240) ve zaten düşen bir nüfusta hastalığın nüksetmesi, hastalığın görüldüğü yerlerde nüfusun üçte bir oranında düşmesine neden olmuş olabilir. Görünüşe göre IV. ve V. yüzyıllarda salgın halini alan başka hastalıklar (özellikle cüzzam ve sıtma) da bu duruma etki etmiş olmalıdır.

Salgının demografik sonuçları tartışmalıdır: bazıları az arkeolojik bulgu olduğunu söyleyerek asgariye indirmeye çalışırken [Durliat, in *Hommes et richesses* I], diğerleri etkileri konusunda ısrarcıdır [Kennedy, 966]. Durliat'nın araştırması esnasında tam çözülmemiş bazı Suriye-Filistin yazıtları bu tarihte toplanmış ölümlere tanıklık eder (Dauphin, 954, 512) ve Aphrodisias'taki bir başkası şehri "vebadan ve açlıktan" koruduğu için şehrin banisine şükranlarını sunar (Roueché, 109, 137-141). Başka işaretlerin de vebaya yorulduğu olmuştur: Aceleye getirilmiş definler, mezarların tekrar toplu mezarlar için kullanılması, daha önceki katmanlarda görülmeyen fare leşleri gibi. Son olarak göz önünde bulundurmamız gereken, şartlar gereği mezar taşı yazmanın olanaksızlığı nedeniyle kadavraların yakıldığı veya denize atıldığıdır. Belki veba tek başına nüfusun devamlı azalmasına neden olmamıştır ancak diğer salgınlar nedeniyle zaten zayıflamış olan nüfusla buluşması %20-%30 azalma gibi telafisi ancak yarım yüzyıl veya daha fazla zamanda mümkün olacak sonuçlara neden olmuştur (Biraben, iç *Hommes et richesses* I).

KIRSAL İKTİSAT VE TOPLUM

Nüfusun büyük bölümü (insan gücünün %80'ini temsil eden %90) kırsal kesimde yaşıyordu ve burada nitelik ve nicelik bakımından günlük ve mutlak ihtiyaç duyulan yiyecek maddelerinin büyük bir bölümü ve gayri safi milli hasılanın %60'ı üretiliyordu.

TARIM ÜRÜNLERİ

İklim kuşaklarının farklılığı birbirini tamamlayıcı nitelikte çeşitli ürünlerin alındığı bir ekonomiyi destekler nitelikteydi. Aynı zamanda kurak alanlar dışındaki yerlerde düşen yeterli yağış (400-600 mm) birçok bölgede polikültür ve hayvancılıkla bir veya birkaç zanaat veya endüstriyel faaliyet ve ticari tarımı birleştirmeye izin veriyordu. Bu fon üzerine gelecekteki eskizi çizmek mümkündür zira Kuzey Suriye'nin zeytinyağı veya Mısır'ın buğday gibi tek bir ürün üretimiyle özdeşleşmesine rağmen aslında durum böyle değildi (karş. Böl. XIII-XIV).

Ekinler

Buğday Mısır, Trakya, Küçük Asya ovalarında, Kuzey Afrika ve Sicilya'da ekiliyordu. Nessana vahasında verim, buğday için 1:7, Mısır'da 1'e 10 (Bagnall, 998, 116: hatta Foraboschi'ye göre yılda birkaç kez rekolte alındığı durumlarda 1'e 20) iken Likya'da 1'e 5 elde edilmesi mucize kabilindendi [Patlagean, 537, 247-248]. Oranlar ele alınan bölgenin iklimiyle yıllık değişimlere ve toprağın kalitesine göre değişse de "söylendiğinden daha az sefalet vardı ve en verimli bölgelerde 1'e 5 randıman almak imkân dahilindeydi [Lefort, *EHB* I, 259-261]. Yerel ve kişisel tüketim amacıyla yetiştirilen asma ve zeytin ağacına şartların mümkün kıldığı her yerde rastlanıyordu (şarap beslenmede bir yetişkinin alması gereken günlük kalori miktarının dörtte birini sağlıyordu). Şarap ve zeytinyağı ticari tarımsal ürünler olarak parasal getiri açısından ayrıcalıklı bir öneme sahipti çünkü buğday ekilmiş bir tarlayla aynı yüzölçümünde bir bağ on kat daha fazla kazandırıyordu. Az çok uzmanlaşmış ihracatçı bölgeler arasında Filistin ("Gazze" şarapları) [Kingsley iç. Kingsley ve Decker, 580] ve Afrika [Mattingly, *JRA*, 1, 1990, 33-57 ve Hitchner, in *BCH*, Suppl. 26, 1993, 499-508] ön plana çıkıyordu. Geophoniques'in XII. kitabında (bir Erken Bizans kaynağına göre X. yüzyılda derlenmiştir) verilen Konstantinopolis bölgesinde ekilen ve biçilen bol çeşitli sebzeler listesi Nessana ve Mısır papirüsleri, yazıtlar ve buluntuların palinolojik analizleri sonucu doğrulanmıştır (böylece Latrus/Krlvina veya Caricin Grad, Hesban veya Karanis). Burada kuru bakliyat (mercimek, fasulye, bakla, nohut, fiğ,

acı bakla) beslenmede, özellikle fakirlerin sofrasında önemli bir yer kaplıyordu. Susam, çam fıstığı veya *lachanon* taneleri zeytinyağından daha ucuz bir yağ elde etmek için Mısır'da presleniyordu. Taze sebzeler büyük şehirlerin dış mahallelerinde yetiştiriliyordu (Koder, *Gemüse in Byzanz*, Vienne, 1993 ve Id., *in* 509, 459-456]. Keten gibi tekstil bitkilerinin yetiştirildiği de kanıtlanmıştır ve sözgelimi Hermopolis gibi birçok Mısır köyünün geçim kaynağı olmuştur. Meyveler (hurma, incir, kayısı, şeftali, ayva, fındık, fıstık) de belgeler ve kazılarda bulunmuştur.

Hayvancılık

Hayvancılık iklim ve otlaklara doğrudan bağlıdır: boynuzlu hayvanlar Küçük Asya, Epirus, Thessalia ve Trakya'nın ova ve platolarında ayrıca da Lucania'da, manda ise Apameia'nın sulak alanları ile Nil Deltası'nda yetiştiriliyordu. Kuzey Suriye ve hatta Filistin'deki köy ve çiftlik evlerinin giriş katları ahır olarak tanzim edilmişti, sığır ve taşımacılık için gerekli at ve katırları barındırırdı. Koyun ve keçiler bir arada bulunurdu. Her zaman otlakta değil, evlerin avlularında veya çitle kapatılmış tarlalarda da beslenir, Thera ve Lesbos'ta olduğu gibi kadastroda dökümü çıkarılırdı (Deléage, *La capitation du Bas-Empire*, Mâcon, 1945, 173-181). Özellikle dağlık bölgelerde yetiştirilirlerdi ve yaylacılık nedeniyle düzlüklerde oturanlarla sürekli bir sürtüşme mevzu olurdu. Domuz, Calabria'da olduğu gibi ormanlık alanlarda beslenirdi. At, ordunun ihtiyaçları için olmazsa olmazdı. Bruttium, Thessalia, Trakya ve Küçük Asya'nın ovalarında, özellikle İmparatorluk haralarının bulunduğu Frigya'da yetiştirilirdi. [Jones, 156, 671; Delmaire, 347, 682].

Arıcılık, o dönemde tek şeker kaynağı olan balı sağlardı ancak fiyatı nedeniyle ancak hali vakti yerinde olanlar tarafından satın alınabilirdi. Kayıtlara (Cagliari anlatısı, Durliat, *DOP*, 36, 1982, 1-14) ve arkeolojik bulgulara göre kümes hayvanları (Dehes'te tavuk ve ördek kemikleri bulunmuştu örn. Sodini *et al.*, 986) da sayılanlarla beraber mevcuttu. Balık sadece sabit yerlerde (gırgır ağı, dalyan) tutulmakla kalmaz, Cassiadore'nin bahsettiği üzere Roma döneminde bilinen tatlı su veya deniz suyu göletlerinde de yetiştirildi (Variae XII, 4,14 ve 15) [Dagron, 509, ps 59].

Kırsal Zanaatler

Bunlar daha fazla araştırmayı hak eder niteliktedir: elbette şehir zanaatlerinden daha az gün ışığına kavuşmuştur. Doğrulanması gereken, denildiği gibi "çoğunlukla büyük toprak sahiplerinin elinde" olup

olmadıklarıdır. Aphrodito örneği bu kabulü yalanlar niteliktedir: bu büyük köy, çevre ahalinin ve hatta daha uzak pazarların ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte birçok meslek erbabı (kuyumcu, heykeltraş, taç örücüler) barındırır. İmparatorlukta seramik üretimi görünüşe göre çok yaygın yapılsa da, sıklıkla kil ve odun bulmanın kolay olduğu dağlık bölgelerin ve küp ihtiyacının olduğu bağcılık yapılan yerlerin yakınlarında yoğunlaşmıştır. Ormancılık örneğin Balkanlarda yapılan kazılarda bulunan aletlerin de gösterdiği üzere gelişmiştir. Dokuma daha da yaygındır; ancak bazı bölgelerin uzmanlaştığı ürünleri şehirlerde olduğu gibi köylerde de faaliyette olan gezici zanaatkârlar icra eder: Antakya, Aziz Simeon veya Aya Sofya'da Isaurialı duvarcılar, Suriye'nin kuzeyinde yontucu, mozaikçiler, Filistinde Kilikyalı demirciler tespit edilmiştir [Sodini, 578].

Gereçler ve Teknikler

Belgeler ve minyatürler (daha sonraki dönem için) ve ayrıca kazı buluntuları Erken Bizans'ta kullanılan alet edevatı yeniden bir araya getirmek için kullanılmıştır. İlk bakışta ilkel görünen (toprağı sürmek için karasaban, bel, toprağı işlemek için kazma ve çapa, hasat için urpan yerine orak) olan bu gereçler aslında toprağın doğasına uygun nitelikteydi [Kaplan, 563; Lefort, *EHB*, 533, 232-236; Bryer, 566]. Tahıl harmanı genelde harman yerinde hayvan ve bazen insanlar tarafından çekilen bir ağaç kızak ile yapılır, tahta bir kürekle savrulur, saplar XX. yüzyılda Pontus veya Kuzey Suriye'de hâlâ uygulanan kadim teknikle çatalla ayrılırdı. Birçok hanede el değirmeni kullanılırken, havan ve dibek de günlük hayatın bir parçasını oluşturuyordu. Su değirmeni biliniyordu (bkz. Konstantinopolis Büyük Sarayı mozaikleri veya Atina Agorası'nda bulunanlar) ancak yatay çalışan tekerlekli "Yunan" mekanizması, Virtuvius tarafından tanıtılan dikey tekerlekli "Roma" değirmeninin verimliliğine sahip değildi: Suyun dökülüşünün yarattığı basıncın ancak %15-20'sini kullanabiliyordu. Hidrolik kuvvet aynı zamanda sulamada kullanılıyordu (karş. Suriye *chadouf*ları ve *noria*sı, Böl. XIII).

MÜLK SAHİPLİĞİ VE İŞLETME

Endüstri öncesi ekonomilerinin çoğunda görüldüğü gibi mülk sahipliği seçkinler ve VI. yüzyıldan itibaren kilise lehine, son derece eşitsiz dağılmıştı. Sonra Bowman [996], Bagnall [Landholding in Late Roman Egypt: The Distribution of Wealth, *JRS*, 82, 1992, 285-296] örnek bir araştırmaya imza atarak Karanis için dağılım ve Hermopolis yönetim bölgesinde bir mülk dağılım "modeli" oluşturdu. Şehirde oturan mülk sahipleri toprakların %25-30'una sahipti, küçük toprak sa-

hiplerinin de topraklarından kazandıkları hayatlarını idame ettirmeleri için yeterli olmasa da, "önemli ölçüde toprak sahibi elde ettikleri ürünle ailelerinin geçimini sağlayabiliyordu ve büyük bir orta katman kamusal zorunlulukları yerine getirebiliyordu. Papirus belgeler böyle bir öngörüyü yapan tek kaynaktır ancak durum diğer vilayetlerde de muhtemelen farklı değildi. Nessana papirüslerinde de küçük toprak sahipliği hâkimiyeti vardır.

Devletin, muhaliflerin ve özellikle Kapadokya'da büyük topraklara sahip olan Belisarios gibi (Böl. XII) gözden düşen gibi hizmetkârlarının mallarını müsadere etmesi, işletmesini de bu "kutsal haneler"den (Böl. III) sorumlu uzmanlaşmış yöneticilere bırakması olağan bir durumdu. Bu dönem için İmparatorluk mülklerinin iktisadi tabiatı konusunda kapsamlı araştırma eksikliği vardır (IV yüzyıl için, Millar iç. *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth Century ad*, 1980, 125-140). Aynı zamanda kilise tüm İmparatorluk'a dağılmış malların idaresinden sorumludur: Örneğin Roma Kilisesi'nin Doğu'dan, Euphratesia'daki Obaria ve Antakya'daki Armanazon'a kadar mülkleri vardır (*Lib. Pont.* I, § 34, çev. Davis, 20).

Doğu'da, diğer bölgelerdekinden daha fazla sayıda olan villaların V. yüzyılda yavaş yavaş terk edildiği Illyricum dışında, büyük arazi her zaman büyük fayda anlamına gelmiyordu (bkz. Böl. XI). Büyük mülk sahipleri çoğunlukla dağınık durumdaki veya köylerin dışındaki yerleşim gruplarına *(epoikia)* sahipti ancak yine de belli sınırlar içinde gruplanmıştı [Banaji, 562]. Toprağı işleyen köylüden hem kira hem de vergi alıyorlardı, vergi birimleri oluşturan mülklerinin çerçevesinde vergi toplamak, *autopragie*, bir imtiyaz değil, zorunluluktu. Carrié [146, 609]'ye göre: "IV. yüzyıldan itibaren artan vergiler esas olarak mülk sahiplerinin sırtına yüklenmişti" Dağınık toprakları olan bu büyük mülklerin işletmesi, "Heroninos Arşivlerinden" (İskenderiyeli şövalye Appianus'un Fayyum Theadelphia'daki, toplam 4.400 civarı üzerinde 110 hektar olan mülklerinin işletmecisinin ismi), yola çıkılarak analiz edilmiştir [Rathbone, *Economic Rationalism and Rural Society in Third-Century Egypt*, Cambridge, 1991]. Sofistike bir muhasebe üretim giderleri ve parasal kazancı titizlikle hesaplamış, işletme, kaynaklar ve materyali bir araya getirip, verimliliği araştırmıştır. Bu III. yüzyıl örneğinin iktisadi mantığının günümüzde halen pratikte geçerli olmaması için bir neden yoktur.

Küçük köylü mülkiyeti yaygındı: Karanis köylülerinin yarısından fazlası ekilebilir 2 ila 8 hektar toprağa sahipti ve burada varlıklarını sürdürüp, vergi ve kirayı ödeyebiliyorlardı. Toprak göreceli olarak sa-

bit bir vergiye tabiydi, dağıtım üzerinden değil pay üzerinden alınırdı (Bagnall et Gascou, *contra* Carrié) (karş. Böl. III). Yüzde kaç vergi alındığı sıkça sorulan bir soru olmuştur: hesaplamaları sık alıntılanan Jones'a göre [156, 411-469, 819-823], Antaeopolis'te vergi payı brüt üretimin %25-33'ünü buluyordu ve Devlet'e vergiyi ödeyen toprak sahibine kârdan %50-75 arasında üretim fazlası aktarılıyordu. Bagnall [998] ise Mısır'da verginin brüt ürünün %40'ı olduğunu iddia eder. Ancak Gascou [1040] bu konuda şüphecidir, görünüşteki kesinliklerine rağmen, papirüs kayıtlarla bu tip bilgileri değerlendirmenin zorluğundan dem vurur.

TOPLUMSAL ORGANİZASYON

Mülk dağılımı, Doğu'da ortalama köylülüğün büyüklüğünü maskelememelidir. Hukuk kaynakları, mülk sahibi veya ödedikleri sabit mütevazı kiranın o mülkü ellerinde tutmayı garantilediği kiracı köylülerin varlığını belgelemiştir. Libanios toprağın birçok toprak sahibi arasında pay edildiği hür köylülerin oturduğu köylerden bahseder ve Sykeonlu *Aziz Theodorisus'un Hayatı* isimli eser VI. yüzyılda Galatya'nın köylerindeki bu küçük toprak sahiplerinin yaşamını tasvir eder: Arkeolojiye göre Suriye ve başka yerlerde kaliteli bir kırsal yaşamdan bahsetmek mümkündür, Mısır'da yapılan arkeolojik kazılarda mütevazı evlerde mücevherler, cam eşyalar ve başka objeler bulunmuştur. Khrysostomos (*PG*, 58, col. 591), Kyrroslu Theodoritos *(Histoire Philothée)* veya Prokopios gibi klasik yazarların betimlemelerinden genelleştirilen köylü sınıfının evrensel sefaleti anlayışını nüanslandırmak gerekir. Kırsal kesimin şartları kanuni statüsünden çok iktisadi faaliyetlerine bağlıdır.

Toprak sahibi hür köylülerin yanı sıra hukuki metinler işlediği toprağı bırakamayan "bağlı" *"kolon"*ların yanı sıra, "hür" *kolon*lardan (kiracı) da bahsetmiştir. Toprakla bu bağ uzun süre Geç Roma İmparatorluğu'nun despotizmine örnek olarak sunulmuştur [Rostovtseff, 539]. İlgililerin özgürlüklerine kısıtlama getirdiği bir gerçek olsa da "saf durumları"nı bozmaz (*CJ* XI, 52, 1), akit yapma ve diğer haklarına halel gelmez. Ana itici güç (vergi sicillerine kayıt demek olan *adscriptio*) bir vergi birimine, bu durumda borçlu oldukları vergiyi ödeyecek mülk, kayıtlı olan bu iktisadi aktörlerin katkı yapma kabiliyetlerini korumalarını sağlamaktır. Ancak kanun mülk sahipleri tarafından tepetaklak edilerek, bölgelere göre değişen sonuçlar ve kaynakların çetrefilliği nedeniyle analiz yapmanın zorluğu bir yana, kendilerine sürekli insan gücü sağlamaları için kullanılmıştır [Carrié, Colonato del Basso-

Impero: la resistenza del mito, *Terre, proprietari e contadini dell'Impero romano*, E. Lo Cascio (éd.), Rome, 1997, 75-150 ve id., 146].

Kanunların "patronaj" aracılığıyla da tersyüz edildiği görülüyordu. Sanıldığı gibi, kişinin kişi veya topluluk üzerindeki özel hâkimiyeti anlamından uzak, daha çok devletin taleplerine karşı, genellikle asker olan bir yüksek memur "kudretli" bir büyük toprak sahibinin, köylüler veya bir köyün tamamını bir miktar para karşılığı koruma garantisinin... zaman içinde sabit bir kiraya dönüşebildiği ve "patron"un koruduğu arazinin meşru sahibi olabildiği bir durumdur. Göründüğünden daha az aşağılayıcı olan bu bağımlılık genellikle koruyucu statüsü kazandırıyordu.

Kölelik yasa ve metinler (Libanios) tarafından tasdik edilse de kimse gerçek önemine vakıf değildir ve muhtemelen bu bölgelere göre değişir. Fetih savaşlarının bitişiyle pazara mal akışı durmuş ve kölelerin büyük çoğunluğu statülerini babalarından devralmıştır. Muhtemelen hizmet sektöründeki insan gücü Erken İmparatorluk'tan beri doğal bir gelişimle düşüşe geçmiştir: Azat etme, kölenin biriktirebildiği para ile özgürlüğünü satın alması, hür bir erkekle evlenme gibi. Kanunlarda bulunan birçok maddeye göre bir köleye veya çocuklarına çeyiz vermek azat etmekle denktir [Beaucamp, 526, I, 281-283]. Görünüşe göre köleler Doğu vilayetlerinde göreceli olarak İtalya veya Galya'da olduklarından daha azdır.

ŞEHİR İKTİSADI VE TOPLUMU

Şehir (polis) terimi günümüzde, İmparatorluk megapol veya vilayet metropollerinden *"polis"(cité)* statüsüne sahip yerleşimlere kadar, kendisine özgü karakteristiklerinden, özellikle de kamusal abidelerden yoksun olsa da çok biçimli bir gerçekliği anlatmak için kullanılır. Sitlerin biçimleri ve işlevlerinin artık tam örtüşmediğini aklımızda tutarak (bkz. Nazianzoslu Aziz Gregorios'un "küçük köy" olarak adlandırdığı piskoposluk şehri örneği, *PG*, 37, 1059-1060, cit. Spieser, *iç.* 166, I, 98) akabinde Roma geleneğinde yasal statü (*curia* veya *boule*nin mevcudiyeti) ile, idari işlev ve sivil veya dini abideleri birleştiren yerleşimleri göreceğiz.

ŞEHİR TOPLUMU, FARKLILIKLAR, EŞİTSİZLİKLER, DESTEK VE ŞİDDET

Doğu'da şehirler dönemimiz boyunca, VI. yüzyılın ilk on yıllarına kadar, Batı'dakinden göreceli olarak daha fazla önem arz ediyordu. Yönetici sınıfların buralarda yoğunlaşması ile buraları sanıldığından

daha az tufeyli tüketim merkezleri, sayısız mal ve hizmetin de üretim yeri olmuştu. Çok renkli bir ahali burada barınıyor ve İmparatorluk'un tüm dilleri kulağa çalınıyordu: İki veya üç dillilik, hiyerarşik toplumsal görevlerde, aynı bir asır önce Levant'ta olduğu gibi geçer akçeydi. Devlet ve ordunun dili olan Latince, VI. yüzyılda düşüşe geçmeye başlamış, yerine tüm Doğu'da kültür ve akabinde yönetim dili olacak ve tüm bölgesel dilleri hâkimiyeti altına alacak Yunanca almaya başlamıştı (V. Böl. IX).

Toplumsal Eşitsizlikler

Libanios'un *demos* ve *boule* arasındaki klasik ayrımı geleneksel statüleri sosyoekonomik kategorilere göre daha fazla yansıtır. Daha sonraki pagan ve Hıristiyan metinler şematik olarak yükünü tutmuşları müşkül durumdakilerden (*aporountes*), zenginleri (*plousioi, euporoi*, müreffehler) fakirlerden, çalışkanlar veya sefillerden (*penetes, ptochoi*) ayırır [Patlagean, 537, 9-35].

Konstantinopolis senatörlerinin serveti, Belisarios veya Narses gibi birkaç istisna dışında, Olympiodorus'un V. yüzyılda bile çok yüklü olduğunu aktardığı miktarlarıyla Roma senatörlerininkiyle kıyaslanacak durumda değildir [Callu, "centenarium" et l'enrichissement monétaire au Bas-Empire, *Ktéma*, 3, 1978, 301-316; Cekalova, Fortune des sénateurs de Constantinople du IVe au début du viie siècle, *Eupsykhia. Mélanges offerts à H. Ahrweiler*, Paris, 1998, 119-130]. Bu servet genellikle verdiği gibi geri alabilecek olan Devlet'ten gelir. Şehirdeki ev ve dükkânlar, bazen olduğu gibi mahalleler ve menkul mallar (para, mücevher, gümüş eşya vb) dışında toprak servetin temelini oluşturuyordu; ancak daha önce Mısır örneğinde değindiğimiz üzere (205) büyük mülk sahipleri topraklarının veya atölyelerinin ürünlerini ticarileştirmeyi biliyordu.

Gelir dağılımı konusundaki yegâne veriler Iustinianos Kanunları'nda mevcuttur (Afrika Eyaleti konusundaki 534 Fermanı, *CIC*, s. 27 Stein, 158, 2, 466-467). Afrika Genel Valisi gibi çok yüksek bir memur yıllık 100 altın livre (7.200 *solidi*), İskenderiye Augustali, 40 livre (2.880), yüksek dereceli subaylar 50 *solidi*, mütevazı muhafızlar bir düzine veya daha az alırdı. Bunlar çoğu kez başka ödemelerle tamamlanan resmi maaşlardı (bkz. Böl. III ve V). Arzın fazlalığı nedeniyle, kalifiye olmayan işgücü ayda bir *solidus*un üçte birinden fazlasını kazanamazdı, bu da bir askere ödenen maaşın yarısına eşitti. Özellikle de bu iş hiçbir şekilde genellenebilir, kesin ve devamlı olmadığı gibi ödeme yapılıp yapılmayacağı da meçhuldü. Üçte ikisi, hatta %80'i yiyecek için harcanırdı ve bütçe bir türlü denkleştirilemezdi. Bu nedenle

örneğin Ioannes Khrysostomos zengin adamın çalışan sınıflara iş sağlamasının elzem olduğunu söyler. Böylelikle aristokrat hayatı sürmek ve bol bol harcama yapmak da dolaylı yoldan hayırseverliktir.

Destek Yolları: Muhsinlikten[1] *Hayırseverliğe*

Kırsal kesimden şehirlere göçü kontrol altına almaya çalışan 539'uncu *Novella*'da (*CIC* III, 390-397) esefle bahsedildiği üzere, şehirlerde yığılmış, iş, aş, barınak, hatta aileden yoksun, özürlü veya sağlam büyük bir kitleye yardım etmek için IV. yüzyıldan itibaren belli sayıda kurum faaliyete geçirilmişti. Hıristiyanlığın muhtaçlara çeşitli şekillerde yardımın gelişiminde muhakkak ki temel bir etkisi oldu, bedava ekmek ve başka besin maddelerin dağıtılmının (bzk. aşağıda) özünde hayırseverlik değil siyasi nedenler olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Dayanışma denen şey, antik kent muhsinliğinin karakteristik özelliği olarak sadece kent mensuplarına yönelikken, İncil öğretisinden esinlenerek en azından idealde daha geniş bir kitleye yönelik bir hayırseverlik şeklini almıştır. Zengin laikler[2], piskoposlar veya manastırlar ve devlet, hastaneler (*ksena*) veya çeşitli bakımevleri (*ksenodokheia, gerokomeia, matronea*) veya ihtiyaç maddeleri sağlayıp, cenazeleri bedava kaldıran diyakozluklar kurup, işletmeye katkıda bulunmuştur [Patlagean, 537, 181-196][3]. Jones'un [537, 934] altını çizdiği gibi, yasal olarak kilise gelirlerinin dörtte birini buralara ayırma zorunluluğu, aslında bu meblağa ulaşılamadığını ve pek kalabalık bir kilise personelinin masraflarının üstlenilmesi gerektiğini bize anlatır. Bununla birlikte epey yüklü kaynaklar sistematik olarak hayır işlerine aktarılır. İskenderiye Patriği Hayırsever Ioannes'in Hayatı'ndan çeşitli parçalar, Pers Savaşı sırasında piskoposların bu destekleyici rolünü betimler (Böl. IV'te incelendi, 118-119).

Gerilim ve Bunalımlar: Şehirlerde Şiddet

Destek olmak elbette ki haydut gibi davranan kırsal kesim keşişleri gibi kışkırtıcılar tarafından körüklenen her türlü sürtüşmenin insafına kalan hassas bir toplumsal dengeyi korumaya yetmiyordu. Hadiseler bazen 470'e doğru Konstantinopolis halkını Isaurialılarla karşı karşıya getiren ve 473'te bir katliamla nihayete eren örnekte olduğu gibi etnik

---

1. Orijinal metinde l'*évergétisme*, *Yun. iyilik yapmak anlamına gelen* εὐεργετέω (evergeteo) fiilinden türetilmiştir. Zengin kişilerin servetlerinden içinde yaşadıkları toplumu da faydalandırmaları. (ç.n.)
2. Fr. Laïc, kilise mensubu din adamı olmayan anlamında. (ç.n.)
3. Constantinus Konstantinopolis'teki aso dükkana, her birinin birer cenaze levazımatçısı sağlaması karşılığında dokunulmazlık vermişti. Bu önlemlerim uygulanmasındaki zorluk ve VI. yüzyıl yasaları için bkz. Dagron, 365.

kökenli oluyordu. Durumu IV. ve VII. yüzyıllar arasında giderek kötüleşen Yahudilerle Hıristiyanlar arasındakiler (özellikle de Antakya ve Kudüs'te) (bkz. Böl. II, 73-75), pagan karşıtı olaylar ve İsevi kavgaların provoke ettikleri gibi, dini inanış nedeniyle de sıklıkla sorun çıkıyordu. Besin dağıtımı ile ilgili ayaklanmalar paradoksal şekilde Devlet önemli kentlerin ikmaline özen gösterdiği için fazla büyümüyordu.

Nika İsyanı'nın kıvılcım alması hiziplerin rolünü gösterir. Modern tarihçilik anakronik şekilde bu ayaklanmaları sosyoekonomik veya dinsel olarak tanımlamaya çalışır. Bu, antik şehirlerin yapısı kadar "*annonae* hakkı olan vatandaşlar"ın (*demotes*) oluşturduğu, renklere bölünmüş, loncalarla bütünleşmiş ve arena dışında kendini ifade alanı olmayan topluluğun (*demes*) doğasını iyi bilmemekten doğan bir yanlışlıktır [Zuckerman, 525]. Ancak oyunlara özgü olan rekabet halkın tümünü toplayabiliyor ve vatandaş olmayanları veya yabancıları da çekebiliyordu. Türevleri en ufak bir olayda doğabiliyor, göz önündeki bir kişiye odaklanıyor ve sonra genel isyana dönüşüyordu [Patlagean, 537; Liebeschuetz, 571]. VI. yüzyıla girerken ve özellikle de 609-610'da, Maviler ve Yeşiller şehirdeki çalkantıların ortasında yer alıyor ve onları Mısır ile Suriye-Filistin'de muhalif Yahudi veya Kadıköy karşıtları ile zıtlaşmaya itiyordu.

ŞEHİRLER VE GERİLEMELERİ

VI. yüzyılın ortasına kadar, kentler iyi muhafaza edilmiş hatta depremlerden sonra restore edilmişti ve genel olarak şehrin, bugün bile ideal modeli olan karakteristik abidelerini koruyordu. Kamusal alanın Hıristiyanlaşması V. ve VI. yüzyıllardaki şehir planın yerine geçmedi, ona katılan ve gerçek finansman kaynakları tüketen hızlı bir dini yapılaşma hareketi ile tasdik edildi. Abidelerin aşamalı olarak yok oluşu, kamusal alanın özel yapılar tarafından adım adım ele geçirilişi, inşa edilmiş bölgenin azalışı, fakirleşme, daha güvenlikli mevzilere çekilme, hatta bazı yerleşimlerin tamamen terk edilişi, İmparatorluk vilayetlerini eşitsizce ve farklı tarihlerde etkiledi (bkz. Böl. XI-XIV). "Şehirsizleşen" ve ancak denizden uzakta, küçülmüş merkezlerin varlığını sürdürebildiği Illyricum'da erken olurken, bu gerileme VI. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaştı ve Küçük Asya'da Pers fethiyle birlikte derinleşti [Foss, 207, 921, 924]. Arap fethi ve Bereketli Hilal'in Emeviler döneminde aynı ekonomik alana girişiyle oldukça farklı biçimlerde bir yenilenme bile yaşayan Suriye ve Mısır'a sadece kısmen dokundu [Liebeschuetz, 571]. Güvenlik zaafının ve Pers fethinin etkilerinin belirleyici olduğuna inananlar ile antik kentlerin VI. yüzyılın ikinci

yarısından itibaren kayboluşunu nüfusun azalması ile açıklayanlar arasında tartışma hâlâ açıktır [karş. Spieser, 575, art. I; Russell, 920].

ŞEHİR İKTİSADI VE TANZİMİ

Bu değişimlerden önce şehirler, satış ve genellikle butik *(ergastèria)*-atölyelerde temel ihtiyaç ürünleri ve lüks veya Konstantinopolis'te gümüş, lambada Korint, ipek ve camda Tyr gibi başka merkezlerde, daha gelişmiş ürünleri bir araya getiren aktif bir ekonomiye sahipti. Yiyecekle ilgili meslekler tuzlama, kuru sebze satıcıları veya lokantacılar V.-VII. yüzyıllarda şehir azizlerinin yaşamında mevcuttu. Çömlekçilik ve özellikle camcılık gibi tehlikeli meslekler uzağa gönderilse de sıklıkla yangın çıkması engellenememişti (bkz. Böl. **III**); ancak VI. yüzılın ortası itibariyle merkezde küçük atölyeler bulmak mümkün olmaya başlamıştı. Şehir zanaatlerinin çeşitliliğine müteveffanın mezar taşında ismiyle beraber mesleğinin de yazıldığı Tyr veya küçük Korykos şehrinde [Sodini, 578; Trombley, 937] ve diğerlerinde, ayrıca kazılarda örneğin Sardes dükkânlarında şahit olunmuştur [Stephens Crawford, 940].

Korporasyonlar

Zanaatkâr ve tüccarlar tüzel kişiliği olan birlikler (*systèmata* or *somateia*) halinde tanzim edilmişti (bunlara "korporasyon" demek uygun olsa da anakroniktir) ve bunlar üyeleriyle yetkililer arasında ilişkileri düzenler, örneğin *khrysargyron*un toplanmasıyla uğraşır ve bir yandan da çalışanların haklarını, 459'da Efes'teki inşaatta çalışan işçilerin "grevi" sırasında [Foss, 923, 19-20 ve 110-113; başka bir yorum için bkz. Carrié, 933] veya Büyük Kilise'ye defin ve mağazalar olaylarında olduğu gibi, korurdu [Dagron, 365]. Bazı mesleklerin şehrin erzak ikmalindeki temel işlevi (tekneci, fırıncı, kasap) doğal olarak devleti, devlet hizmeti için çalışan bu *corpora* düzenleme ve kontrol etmeye yöneltmişti; ancak Kanunların (*CTh* XIII, V, 5) bu mesleklerin babadan oğula geçmesi konusundaki zorlayıcı düzenlemelerini genellememek gerekir. Bu maddelerin faaliyetlerin tümüne uygulanabilirliği yoktu ve genellikle bu işin yapılması için gerekli bir aracın mevcudiyediyle ilintiliydi, daha sonra tımar topraklarının[4] asker besleme zorunda olması gibi. Aile geleneği gereği babadan oğula kalabilse de, meslek seçmek genellikle serbestti.

4. Metinde "terre stratiotique" (ç.n.)

ŞEHİR-KÖY İLİŞKİLERİ

Bu ilişkiler savaş sonrası dönemin tarihyazıcılığının gözde temalarından biri olmuştur ki şehirleri "yırtıcı", "parazit", kendi yararına vergi ve kira toplayan merkezler olarak betimler. Bu vergilerin hacmi, Apameia, Antakya ve diğer birçok yerdeki büyük malikânelerin refahının bir göstergesidir. Ancak verginin verimli şekilde toplanamamasına ve yapılan yolsuzluklara rağmen sadece şehirler lehine de kullanıldığı söylenemezdi. Aksine kaynaklar devlet tarafından bilinen bir süreç sonucunda aktarılıyordu. Yerel vergiler, gümrük ürünleri, *curial*ler tarafından hamamların, surların ve genel olarak kamusal alanın veya oyunların düzenlenmesi için ayrılan malların gelirleri IV. yüzyılın sonundan itibaren büyük oranda devlete aktarılmaya başlanmış ve sonuç olarak vilayetlere tekrar dağıtılmış[5] ve kalan kaynaklar sınırları belirli harcamalar ayrılmıştı. Şehirlerin, kasabalar ve köyler üzerindeki ekonomik, sosyal ve kültürel hâkimiyeti şehirden gelen talepten doğan alışverişlere de yer bırakıyordu. Ticari kültürler, kırsal zanaat faaliyetleri Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de inşaatlara ayrılabilecek bir artıdeğer yaratıyordu (Sergilla, Elbarra'daki köy hamamları vb, karş. Böl. **XIII**).

METALAŞMA VE TİCARET

KARAYOLLARI VE TAŞIMACILIK

İmparatorluk'un yol ağı Konstantinopolis'in kurulmasından itibaren tekrar düzenlenmişti ve batı-doğu güzergâhını izliyordu: Balkanların güneyinde *Via Egnatia*, Dyrrakhium'u Selanik ve Konstantinopolis'e, kuzeyde bir başka askeri güzergâh Singidunum'u (Belgrad), Naissus (Niş), Serdica (Sofya), Philippopolis (Plovdiv/Filibe) ve Adrianopolis'e, Morava ve Marica (Meriç) ovalarına ve bir yol ayrımıyla Niş'ten başlayıp Selanik'e doğru Scupi (Üsküp) ve Vardar Ovası'na gidiyordu. Küçük Asya'da, bunun dışındaki yollar, kuzey, batı ve güneyde kıyıyı izliyordu. Ana aks bir yandan başkent, Bithynia, Doryleon ve Ankyra'yı, Melitene (Malatya), Yukarı Fırat veya Armenia'ya Sebastia'dan, diğer yandan "Kilikya Kapıları" geçidi ile Antakya'ya bağlıyordu [Avraméa, 581].

---

5. Teorik oran, gümrük gelirlerinde devlete üçte iki, kente üçte bir (CJ I, 61, 13) (Dagron, in Dagron, Feissel, Iuscriptious de Cilicie, Paris, 1987, 183-184).

Iustinianos'a kadar ve hatta daha sonra devlet kanunlar aracılığıyla yolların bakımını sağlamaya çalıştı (*CTh*, 15, 3; *Nov.*, 24, 3; *De Aedif.*). Araştırmalar gerçekten başkente yakın olan Roma ağının devamlılığı ve bakımını göstermiştir [Lefort, 914 ve 896 *bis*]. Dolayısıyla İmparatorluk, Doğu'da kısa ve orta mesafeye yapılan ticareti kolaylaştıracak bir ulaşım ağı muhafaza ediyordu. Daha sonra inişe geçiş güvenlik zaafiyetinin artması nedeniyle vergi ve idari mekanizmaların kesintiye uğraması ile geldi.

VI. yüzyıla doğru (6-9 metre eninde) kağnılara göre yapılmış [ki sığırlar tarafından çekilen bir kağnı 24 km (18 mil) yolu iki günde alırdı] antik yollar, yük hayvanlarına (örneğin Diocletianus'un fermanına göre %20 daha ekonomik olan develere) göre uyarlanmış, daha dar (1,5 metre kadar) pistlerle yer değiştirmeye başladı. Bu pistler, ovalarda değil daha çok sarp yerlerde bulunur ve bazen merdivenli geçişler şeklinde düzenlenmiş olurdu. Ancak askeri yollar ve pistler veya geniş yollar Kuzey Suriye bölgelerinde birlikte bulunurdu.

Cursus publicus sistemi (*annonae* veya yükte ağır mallar için *cursus clabularis/platys dromos* veya haberci, subay ve para transferleri için *cursus velox/oxys*) ve görevdeki subayların bineklerini değiştirmek için kullandıkları alanlar (*mansiones* ve *mutationes*) devlet için ağır bir yüktü ve kişisel kullanım için bu sistemi istismar eden imtiyazlı kişiler nedeniyle daha da ağırlaşıyordu. Ancak Prokopios'un Iustinianos'i tenkit ettiği (*Anecd.*, 30, I-II) feshetme çabaları zannedildiği gibi genel kapsamlı olmamıştı ve kamusal posta hizmeti VII. yüzyıl ve sonrasında da devam etmişti (Hendy, 600 ve 601, art. I).

NEHİR VE DENİZ YOLLARI

Nehirler (Nil, Tuna, Meriç, -Adrianopois'e kadar tekne kullanılabilen- Halys ve diğerleri) ve denizler daha ucuz ve çabuk bir ulaşım ağı sunuyordu. Örneğin Konstantinopolis ve Theodosioupolis arasını karayoluyla yirmi beş yerine sekiz günde aşılabiliyordu [Avraméa, 581] ve sık sık atıf yapılan Diocletianus fermanına göre, buğday taşıması kara yerine deniz tercih edildiğinde 17-22 kere daha ucuza mal oluyordu [Jones, 156, 842].

Akdeniz'in zorlukları (hâkim akıntı ve rüzgârlar için karş. Pryor, 583) hem deniz yollarını hem de seyahat mevsimlerini belirliyordu. Kasımdan marta havanın belirsizliği deniz ulaşımını tehlikeli hale getiriyor ve deniz "kapalı" *(mare clausum)* addediliyordu [McCormick, 535, 450-468]. VI. yüzyıla kadar liman altyapısı tatmin edici ve verimliydi. Daha önce gördüğümüz gibi (Böl. VI), Konstantinopolis IV. ve

V. yüzyıllarda kapasitesini Haliç'teki iki limana Marmara'da ulaşımı daha kolay iki liman daha ekleyerek artırmıştı ve orta tonajlı 500 geminin aynı anda limana yanaşabilmesini sağlayan rıhtımlar eklenmişti. Antakya'yı limanı Seleucia Pieria'ya bağlayan Asi Nehri'nin halicinin kuzeyindeki kanal da açığa çıkmıştır. Kayseri kazılarında Erken Bizans döneminden kalma büyük ambarlar bulunmuş, bu şekilde Anastasios'a atfedilen çalışmalar doğrulanmış ve Haçlı Seferleri'ne dek ayakta kalan iki büyük antik mendirek de meydana çıkmıştır. İskenderiye'de de Helenistik gemi havuzları ve yıllık *annonae*, baharatlar ve başka ihraç mallarını yüklemek için en az başkentteki kadar rıhtım bulunuyordu.

Gemilerin ortalama tonajının düşüşü yazmalar ve deniz altı arkeolojisi ile ispatlanmıştır [Morrisson et Sodini, *in* 533, I, 209, McCormick, 596, 104]. V. yüzyılda gemi yüklemeleri için sınır gitgide inmiştir: II. yüzyılda 50.000 *modioi* [Pomey-Tchernia, 586] iken, 439'da Iustinianos Kanunu'nun bir *novella*sında da benimsenen 2.000 *modioi*'dir (aşağı yukarı 12 fıçı). Bununla birlikte bu eşik 21 metre uzunluğunda, 60 fıçı kapasiteli Yassıada batık gemisi buluntusunun tonajının beşte biridir [Bass et Van Doorninck, 944] ve bu hacme başka Bizans gemi kalıntılarında da şahit olunmuştur[6]. Doğu'da, 302'de 80 ton çeken Theodosius Dikilitaşı'nı Konstantinopolis'e getiren veya Prokonnessos'tan 200 ila 300 ton mermer taşıyan Marzamemi gemi kalıntısı olmak üzere büyük hacimli başka gemiler de vardı. Ayrıca İskenderiye gemilerinin Batı'daki küçük ve orta tonaj kuralıyla çelişir biçimde 70.000 ve 20.000 *modii* (560 ve 160 ton) kapasiteli olduğu da yazılmıştır. Rüzgâra karşı yol almayı kolaylaştıran üçgen Latin yelkeni, IV. yüzyıldaki Synesios mektubu ve VII. yüzyıl Yassıada [944] buluntusuyla tasdik edilen teknik bir buluştur [Casson, 588, 268].

METİNLERE GÖRE TİCARET VE SERAMİK

Erken Bizans döneminin ticareti konusunda metinlerin eksik ve taraflı aktarmalarına dayanan bilgilerimiz, son otuz yılda yapılan arkeolojik kazılarla yenilenmiş, hatta devrim niteliğinde değişmiştir. Giderek daha iyi yer tespiti yapılan, sınıflandırılan ve tarihlendirilen seramik üretimi ölçülebilir ve karşılaştırılabilir veriler sunar. Kazı veya buluntularının incelenmesi alışverişlerin yönünü ve relatif çeşitliliğini ortaya koyar. Bu dokümantasyonun sınırları vardır; zira sadece kendi-

6. Karş. J. Koder, "Maritime trade and food supply of Coustantinople", *Travel in the Byzantine World*, R. Macrides (ed), Aldershot, 2002, 109-124.

si için taşınan malları (sofra çanak çömleği veya mutfak seramikleri) veya seramik kaplarda taşınan ürünleri (amforalar veya küpler), sıvılar (yağ, şarap), yarı-sıvıları (tuzlamalar, *garum* gibi yağda saklanan balık) ve bazen de kuru meyve ve sebzeleri kapsar. Ancak buğday gibi çuval veya açıkta taşınan kimi mallar çok az arkeolojik kalıntı bırakmıştır[7] ve şarap da belki VI. yüzyıldan itibaren fıçılarda taşınmaya başlanmıştır.

Konstantinopolis'in kuruluşu IV. yüzyılın sonundan itibaren, ticaretin, sadece tüketim değil, üretimin de Batı'ya göre fazlalaştığı Doğu Akdeniz bölgesine doğru kaymasına neden oldu. Ana rota Mısır'ı Konstantinopolis'e bağlayan yoldu: *annonae* donanması muhtemelen Kıbrıs, sonra da Khios (Sakız) ve Iustinianos'un Dardanellia'yı (Çanakkale Boğazı) geçmek için uygun rüzgârları beklerken ihtiyaç olması durumunda buğdayın aktarılması için büyük tahıl ambarları inşa ettirdiği Tenedos'a (Bozcaada) uğruyordu (Prokopios, *De Aedif.* V, I, 7-16). Abydos fermanında adı geçen belli başlı besin maddelerine (buğday, şarap, yağ), tekstil, parfüm, baharat, papirüs, başkent zanaatlarının ana maddesi olan metaller ve kereste eklenmiştir. Iustinianos yeniden fetihleri ile bir yere kadar canlandırılan ancak Vandal döneminde bile tamamen kesintiye uğramayan ikinci bir ticaret yolu ise başkenti İtalya'ya ve özellikle Afrika'ya bağlıyordu ve kazılarda bulunan Afrika seramiklerinden (sigillé) anladığımız kadarıyla Güney Yunanistan'da duraklanıyordu. İnce Afrika seramikleri doğrudan Suriye-Filistin'e Girit yoluyla gitse de tüm Doğu'da V. yüzyıldan itibaren Fenike seramikleri hâkimiyet kurdu (Abadie, *in* 166, I, 143-160; Panella, *ibid.*, 129-141 ve 593). Son olarak İmparatorluk Doğu'dan en değerli ürünleri, ipek, inci veya baharatı hem Arabistan'dan Suriye'ye gelen, Nizip gibi birkaç gümrük merkezinde ticaretin yoğunlaştığı kervan yolları hem de denizyolu ile alıyordu. Kızıldeniz tezgâhları (Clysma ve Adoulis) VI. yüzyılda ışıldamaya devam etti: belgelerdeki Hindistan (Periplus, Cosmas) bahsi V.-VI. yüzyıldan itibaren ekvator yakınlarındaki kıyılarda ve Seylan'da altın paralar bulunması ile açıklanmıştır [Morrisson, *in* 509].

7. Bunu, kargoda bağlantılı olduğu için (özellikle Afrika) seramiğinin dağılımı sayesinde izlemek önerilir. [Abadie, in 166, I, 143-160, Bonifay in An Tard 11/2, 2003, 13-128]. Polen analizi de bunu ortaya çıkarabilmesine rağmen pek seyrek başvurulur (böylelikle Saint Gervais B Merovingian gemi batığının bunu taşıdığını biliyoru). Parker envanterinde (582), 900 antik batıktan sadece birinde bulunmuş (-500-+650).

ANNONAE VE NAKLİYESİ

Hazine tarafından başkentler, saray ve ordu için finanse edilen yıllık buğday ve diğer besinlerin yerine ulaştırılması Durliat'nın arzu ettiği gibi ne tüm şehirleri ne de tüm sakinlerini kapsıyordu [Durliat'ya karşı, 595, bkz. Delmaire, *AnTard*, 1993, 253-257; McCormick, 596; Carrié, 594]. *Annonae* terimi her şeyden önce askerlere ve bazı sivil memurların tayınlarını, sonra da hukuki belgeler aracılığıyla tanıdığımız ekmek dağıtımını anlatmaktadır. 320 yılında kurumsallaşan 80.000 sivil *annonae*ye ("siyasi ekmek") yeni hane yapımı (*panes aedium*) için dağıtılan bir miktar tayın [*Notitia'ya göre* 4.388 (ref. *iç* Jones, 156, 696-698; Dagron, 508, 530-541)] eklenir. Konstantinopolis'te setler üzerinde (*gradus*) bir araya toplanmış hak sahiplerine *demotes*-farklı tayınları çıkarma kapasitesine sahip 20-21 büyük kamu fırını bulunduğunu; ayrıca 114-120 daha mütevazı özel fırının da kalan halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğunu biliyoruz.

Ancak Konstantinopolis'in VI. yüzyılda ne yakın çevresi ne de Trakya ve Tuna ovalarından halkın ihtiyaçlarına yetecek düzeyde tedarik bulma kapasitesi olmadığı konusunda şüphe yoktur. Mısır, 8 milyon *artabe* (36 milyon *modii*) ve ikinci Afrika başkentin en büyük tedarikçileridir. Biri veya diğeri teslimatı, 608'de Afrika'nın veya 619'da Mısır'ın yaptığı gibi askıya alırsa (Nicéphore, éd. De Boor, 12 = *CFHB*, Mango, 48), açlık baş gösterebilirdi. Sicilya da, Illyricum valisinin, Aziz Demetrios'un Khios'tan gelen gemileri geri döndürdüğü mucizevi müdahalesinden önce yaptığı yardım çağrısının gösterdiği üzere, bir rol oynayabilirdi (*Mirac. Dem.*, 74-79, Lemerle, 220, I, 103-108). Sivil *annonae*nin nakliyesi Iustinianos'a kadar uzmanlaşmış bir kamu hizmetkârları birliği olan tekneciler sayesinde yapılırdı, nakliyenin yapıldığı topraklar üzerinde emlak vergisinden muaftılar ve *vectigalia* da ödemezlerdi, [Sirks, 597, 35; McCormick, 596, 68-93]. Sonradan ödeme yapılan, diğer mallarla beraber resmi kargolarını tamamlayan nakliyecilere emanet edilmişti.

TİCARET

Bu sübvansiyonların rolüne rağmen büyük hacimli ticaret ne "devletleşmiş" ne de denilebileceği gibi büyük arazi sahiplerinin vekillerinin eline düşmüştü [Whittaker *ve al.*, 590]. Temel olarak *annonae*yi düzenlemeye yarayan yasalar dolaylı olarak özel ticaretin de canlılığına işaret eder [Sirks, 597; Id., in *Athenaeum*, 79, 1991, 223]. Devletin görevlendirdiği sadece *coemptiones* sağlama değil; aynı zamanda bunları taşınması ile de görevlendirdiği *negotiatores*in de özel bir faaliyeti vardı.

Daha mütevazı alışverişler pazarlar veya "çok nüfuslu büyük şehir" Antakya'daki Amida veya Imma'daki gibi "her yerden tüccar ve sayısız insanı çeken" fuarlarda yapılıyordu (Théodoret, *Histoire des moines de Syrie*, SC, 234, 7, 1-2). Azizlerin hayatı, papirüsler, gezici kitapçıların (*rochel*) Talmud'u bu faaliyetlere tanıklık eder. İç ticaret üzerinden mal veya para olarak olarak alınan vergiler çok çeşitli ürünlerin izlerini taşıyan belgelerde bulunmuştur. Bu *vectigalia* ve gümrük reçeteleri pek iyi bilinmez; ancak bu yasa parçaları devletin ticaret üzerinden ve papirüs damgasından zannedildiğinden daha fazla vergi aldığını kanıtlar niteliktedir (karş. Gascou, *Tyche*, 9, 1994, 22-23).

Anazarbe tarifesi V. yüzyılın başlarında şunlar listelenmiştir: safran, *garum* (balık sosu), sicim, sukabağı, çemenotu (hububat), sarmısak, kızartma (balık); tuz, aşılı bitkiler, ham ipek, kalay, kurşun, köleler, sığır eti, "*keçiboynuzları*" (genel olarak hububat?) ki hepsi üzerinden karat ve bronz para cinsinden ifade edilen vergi alınırdı (Dagron iç. Dagron-Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris, 1987, n° 108, 170-185). Cagliari Belgesi, 582-602 arasında genellikle mal karşılığı ama bazen de *ad valorem* bir bareme göre para cinsinden vergilendirilen palmiye, koyun, kesim hayvanları, sebze, "yaz ürünleri", şarap, buğday ve "kuşlar"dan bahseder (Durliat, in *DOP*, 36, 1982, 1-14).

İMPARATORLUK FİNANSI VE İKTİSADİ ALIŞVERİŞLERİN ARACI OLARAK PARA

Erken Bizans parası özel alışverişler ile verginin esnek ve hiyerarşize bir aracıydı. Aşağıdaki tablolar, çok karmaşık bir gelişimi ve kavraması zor iniş çıkışları farklı kaynaklardan yararlanarak şematize etmeye yöneliktir (belgeler, para damgaları, analizler).

Gümüş *denier*nin III. yüzyılda ayarının düşürülmesi Cumhuriyet döneminden beri devam eden beyaz metalin üstünlüğüne son vermişti. Tam tersine IV. yüzyıldan sonra altın her şeyin ölçüsü haline geldi ve 309'da icat edilen *solidus* on asır boyunca Bizans para sisteminin temel direği olarak kaldı. IV. yüzyıl gümüş parasının dönüşümü sonra da V. *yüzyılda adım adım yok olması* metaller arasında istikrarlı bir ilişki kurmanın zorluğuna bir örnektir. Gümüşlü bakır paranın (*billon*) yok olması ve bakır paranın devamlı devalüasyonu bir zamanlar "enflasyon" olarak adlandırılmıştı. Şimdi baktığımızda sadece topluma özdeğeriyle ilgisiz keyfi bir sayısal değeri kabul ettirmenin imkânsızlığı değil, ancak alışverişlerin giderek parasallaşmasını da görürüz. Ekonomide altın paranın artan rolünü resmi olarak bildiren 350 tarihli anonim *Rebus Bellicis*'e (451, 2, 1, 2) ve 340-360 arasında

yapılan para analizlerine göre basılan *solidi* miktarındaki artışla örtüşen şekilde, bakır para devalüasyonu aslında metaller arasında pazar ilişkilerine adapte olmuştu. V. yüzyılda metal sikke kıtlığı (Doğu'da az basılıyordu zira ağırlık *nummi*si üretimi giderek daha az ve daha pahalı olmuştu), Anastasios iki kez kurşundan ağır sikke, *follares*, kullanıma soktu, bozukluk "insanların hoşuna gidiyordu", zira bu metalde ödüyor ve ödeniyordu (comte Marcellin, 186, *ad a.* 498).

IV. Yüzyıldan 498'e

Altın	*Gümüş*	*Billon (Güm/Bak)*	*Bakır*			
Solidus Nomisma	*Miliarensis*	*Silique*	*Nummus*	ae 2	ae 3	ae 4
(1/72[e] livre)	(1/60[e] ve 1/72[e] livre)	(1/96[e]ve 1/144[e] livre)	(1/32[e]-1/196[e] livre) (giderek ağırlık ve saflık açısından değer kaybetti; 348'de durdu; 295'ten 352'ye 12,5 ila 12 500 denier değer kaybetti.	*(decargyrus)* 1/60[e] sonra 1/72[e] livre		*(centenionalis nummus)*
4,5 g	5,4 g et 4,5 g	3,31 g et 2,26 g	10,16 g ila 1,66 g (% 4'ten %0,4 Ag)	5,4 g ve 4,5 g	2,45 g	1,5 g civ.

Kaynak: Kent, 118, *RIC* X. *498-550*

	Or	(± 98% Au)	*Argent*	*Cuivre*				
Solidus Nomisma	*Semissis*	*Tremissis*	*615'ten itibaren Hexagram*	*Follis*	*Yarım-follis*	*Déka-noummion*	*Penta-noummion*	*Nummus*
				(40 nummi)	(20 nummi)	(10 nummi)	(5 nummi)	
1	2	3	12	288	576	1 152	2 304	11 520 (1)

(1) *Solidus* = 11 520 nummi 498 -538 arasında.

Kaynak: Morrisson, *ç.* 166 ve 603.

Bu çok metalli sistemin işleyişi, iktisadi öneminin henüz yeterince araştırılmadığı, gelişmiş bir vergi döngüsü üzerine kurulmuştu (bkz. Böl. III). Bazı papirüs dizilerinin şaşırtıcı kesinliğine rağmen, vergilerin ağırlığını kestirmek oldukça güçtü; Bagnall, brüt üretimin %30'u civarında olduğu tahmininde bulunmuştu. Dönemlere, coğrafi engellere ve hükümetin ihtiyaçlarına göre değişen (Mısır'da şüphesiz sadece çeyreklik olarak) para cinsinden vergilendirmenin oranı da tam olarak bilinemiyor. Mal olarak alınan verginin orduya *annonae* sağlanmasını garantiye aldığı ve 250-360 arasında tamamen hâkim olan enflasyondan askerlerin alım gücünü koruduğu genel kanaatini kaynaklar yalanlamaktadır. Devalüe edilen gümüş karışımlı bronzdan ödenen *stipendium*un düşüşü, IV. yüzyıldan itibaren beş senede bir altın ve gümüş olarak verilen *donativa* ihsanları ile telafi edilmişti (Böl. IV). Devlet, tam tersine *annonae*nin altına çevrilmesine (*adaeratio*) ve istismarıyla mücadele etti ve hak sahipleri veya hazine vekilleri değişim tarifeleri ve talep tarifeleri (*coemptio*) ile oynayarak artıdeğer (*interpretium*) elde etti.

Bankerler ve değişimciler parasal ekonominin işlemesini, bazılarından %2-3, bazılarından %6,25 komisyon alınan metal veya ağırlık doğrulaması değişim operasyonları sayesinde sağladılar. Kuyumcu-bankerler, *zygostates* ve diğerleri[8] uzun zaman sanıldığı gibi devlet memuru değil kanunlar tarafından hem korunan hem denetlenen bir loncanın üyesiydi. Kredi tamamen yasaldı ve faizi denizcilik için %12,5'e varabiliyor ve borç verenin statüsüne göre %4,2 ila %8 arasında değişiyordu [ref. in *EHB*, 538, 3, 1095-1098]. Borç, genellikle farklı toplumsal tabakalardan kişilerden alınıyor (*illustres* veya daha üst, *ergasteria*'nın başında zanaatkâr-tüccarlar) [Bagnall, 998, 74 ve d.]. Bankerler ortak çalışabiliyor ve bir yerde ödenen paranın yerini başka bir yerden telafi edebiliyorlardı. Depozitolar konusundaki Iustinianos Kanunları (le *constitutum* cf. Iustinien *Éd.*, 9) bankerlik tekniklerini yansıtıyordu [Barnish, *Byz.*, 55, 1985, 5-38, 21], sözgelimi İskenderiye Bankası [Gascou, in *Topoi*, 6, 1996, 333-349] veya banker Julianus'un 26.000 *solidi*yi Ravenna'daki Saint Vital'in yapımı ve döşemesi için harcaması (Agnellus, *MGH*, 59, 77) ekonomik aktörlerin kudretini gösteriyordu.

---

8. VI. yüzyılda sözcük dağarcığı oldukça belirsizleşse de *argentarii*, *argyropratai*yi Roma kamu hazinesine (*arca vinaria*) küçük paralar karşılığında bozukluk vermekle görevli *nummularii* veya *collectarii*'den (değişimci) ayırmak mümkündür [Symmaque, Relatio 29, yorum ve ref. Carrie, Les métiers de la banque entre public et privé (IVe-VIIe siècle), Atti dell'Accademi Romantistica Constantiniana, XII Convegno... in onore di M. Sargenti, Naples, 1998, 67-93)]. Avrail'de kuyumcuların bazı kayıtlarını değil, oyun işletmecilerini görmek gerekir. (Zuckerman, 927)

SONUÇ

Önceki eskizde yeni araştırma ve yeniden yönlendirmesinin birkaç kazanımı not edilmiştir: Bir yanda Doğu ekonomisinin Batı'ya oranla özgüllüğü, VI. yüzyılın ortasına dek kısmen Konstantinopolis'e doğru tekrar dengeleme ve Balkanlar hariç vilayetlerin çoğunda göreceli bir güvenlik sonucunda tutturulan bir refah seviyesi. Devletin rolü üzerine yeniden bir değerlendirme, sadece bir tek yasaya bakılarak çıkarsanandan daha az "müdahaleci" ve her şeye hâkim olduğunu ortaya koymuştur. Papirüs belgeler, epigrafi, arkeoloji, nümizmatik ve tarihsel kaynakların yeniden incelenmesi, özel sektörün canlılığı, endüstri öncesi bir ekonomi için para kullanımı oranının yüksekliği ve son olarak da devletin fiyatlar veya pazar kanunlarına uyması, –tam aksi değil– kamu müdahalelerinin örneğin kronik geçim sıkıntısı krizleri gibi son derece kısıtlı kalması konusunda birçok kanıt sunar. Vergi, para ve ekonomi arasındaki ilişkiler hâlâ açıklanmaya muhtaçtır. Son olarak, Hıristiyanlığın ekonomi ve toplum üzerindeki etkisi yeni bir yaklaşım gerektirmektedir.

BÖLÜM VIII

Dini Hayat
Dünyada Hıristiyanlar-Manastır Hayatı

Bernard Flusin

Constantinus döneminde elde ettiği yeni konum Hıristiyanlığı sarsmadı ve bundan böyle kurumlarını daha özgürce geliştirmeye, kamusal alanı işgal etmeye ve Roma toplumunda adetlerini, ritim ve bazen de değerlerini yaymaya başladı. Kilise, III. yüzyılda devlete hâlâ uzakken, bu tarihten itibaren onunla sıkı ilişkiler içine girdi. Hıristiyanlar İmparatorluk halkıyla karışmaya başladı ve Hıristiyanlığın bir kitle dini haline gelişi birçok dönüşümün de tetikleyicisi oldu. "Dünya" ile bu bütünleşme nedeniyle bazı Hıristiyanlar toplumdan elini eteğini çekti. Benimsedikleri bu yeni hayat tarzı kilise için öylesine önem kazandı ki, artık iki tip Hıristiyanca yaşam ayırt etmek gerekti: dünyevi Hıristiyanlarınki ve keşişlerinki.

DÜNYA HIRİSTİYANLARI

Kilisenin yeni konumu ve kitlesel din değiştirmeler, vaftiz ve ayin gibi en eski uygulamaları ve ayinlerin tümünü etkilerken, azizler kültü veya hac gibi yeni dindarlık göstergeleri belirdi. Roma İmparatorluğu'nun, zaman, mekân ve toplumu Hıristiyanlaşmışa benziyordu.

HIRİSTİYANLIĞIN ŞARTLARI VE AYİNLER

Hıristiyanlığın başlarından beri, kiliseye, suya batırılmanın temel olduğu bir tören olan *vaftiz* ile girilir ve vaftiz edilen Hıristiyan ve Tanrı'nın oğlu olur, önceki günahlarından kurtulurdu [Saxer, 622; Kretschmar, 617]. III. yüzyıldan itibaren, Hıristiyan adaylarının ha-

zırlanması ve vaftizi çevreleyen törenler gelişti. Çocuk vaftizleri de olmakla birlikte, kilisenin esas ilgilendiği, özellikle IV. ve V. yüzyıllarda devam eden yetişkin vaftizleriydi.

Hıristiyanlık adaylığı [Dujarier, 615] bölgeler ve dönemlere göre değişiyordu ancak genel olarak iki tip Hıristiyan adayından bahsetmek mümkündü. Birinciler, put kültlerini terk ederek basit bir eğitim alıyor ve sonra kabul töreniyle, dinsel toplantıların ilk bölümüne kabul ediliyor, okuma ve yorumları, gönderilmeden önce dinleme hakkına sahip oluyordu: Bunlar "dinleyici" (*akroomenoi*) olarak adlandırılırlardı. İkinciler, "aydınlanmışlar" (*photizomenoi/illuminandi*), vaftizin hazırlanmasında çalışırdı. Büyük Perhiz'in başında, zorlu bir sınav sonucunda bir piskopos tarafından listeye alınıyor ve talepleri vaftiz anası ve babası olacak kişilerin atası garantörler tarafından desteklenıyordu. Büyük Perhiz sırasında, kendilerini çile çekerek, farklı törenlerle ve Hıristiyan adaylarından bildiğimiz derslerle vaftize hazırlıyorlardı. "Symbolo"[1] geleneğiyle birlikte, şeytan çıkarma önemli bir yer tutuyordu: adaylar kendilerine öğreten piskoposun önünde *symbolo*yu (Latince *Credo*) ezbere okuyordu. Şeytan'ı reddetme ve İsa'ya adanma töreni vaftizden hemen önce gerçekleşiyordu.

Vaftiz ilke olarak paskalya gecesi veya başka bayramlar (Epiphaneia[2], Pentecosta[3]) esnasında piskopos tarafından yönetilirdi. Vaftiz edilenin tüm çıplak bedeni kutsal yağ ile ovulur, daha sonra vaftiz havuzuna girer ve üçlü formül eşliğinde üç kere suya batırılıp çıkarılırdı. Suya girdikten sonra, yeni vaftiz edilen kişi yine yağla ovulur ve piskopos onu elleriyle takdis ederdi.

Bu törenlerin hepsi prensip olarak piskopos tarafından, genellikle vaftiz evi olarak adlandırılan ayrı bir binada gerçekleştirilirdi. Ancak Hıristiyanlığa geçişin hızlanması ile birlikte vaftizler çoğalınca, rahipler veya diyakozlar tarafından bazen basit köy kiliselerinde, yılın farklı günlerinde yapılmaya başlandı. VI. yüzyılda, İmparatorluk'un Hıristiyanlaşmasıyla, yetişkin vaftizleri gerilerken çocuk vaftizleri arttı. Bu nedenle, bazı bölgelerde Hıristiyan adaylarını eğiten kurumlar çöküntüye uğradı.

---

1. Fr. Symbole de foi, Hıristiyanlıkta inanılan şeyin açıkça bilinebilmesi ve örneğin vaftiz olan kişinin neden vaftiz olduğunu anlayabilmesi için başlangıçtan bu yana alınan ortak kararlarla varılan bir inanç sentezi yapılmış, Hıristiyanların inanması gereken konular sıralanmıştır. Bunlara "credo", "inanıyorum" dendiği gibi, inanç (iman) sembolleri de denir. İlk inanç göstergesi vaftiz sırasında olur. Vaftiz, "Baba, oğul ve Kutsal Ruh" adına yapılır ve Vaftiz sırasında söylenenler Kutsal Üçleme'nin üç kişisine adanır. (ç.n.)
2. Epiphaneia veya Thephaneia bayramı, Tanrı'nın İsa'da belirişi şerefine 6 Ocak'ta kutlanan bayramdır. (ç.n.)
3. 50. Gün anlamına gelir ve Paskalya'dan 50 gün sonra kutlanır. (ç.n.)

Bir kere vaftiz olduktan sonra, kilise hayatında vazgeçilmez bir yer kaplayan *ökaristik litürjiye*[4] (Latinlerin "kutsal liturji" ve "missa"sı) hiçbir kısıtlama olmaksızın katılabilirdi [Van de Paverd, 627]. Piskopos ve ruhban etrafında toplanan müminler, Kitabı Mukaddes'in okunuşunu ve açıklanışını dinler, birlikte dua eder, "gizemlere"[5] kutsal ekmek ve şarap içerek komünyon yapar, birlikte kutsal ekmek ve şarap içerdi. Ökaristik sintaksis (birleşme) iki parçaya ayrılır; ilki herkese açıktır, İncil okumalarıyla birlikte eğitime ayrılmıştır, bir vaazla nihayete erer. Daha sonra adaylar gönderilir ve müminlerin, tamamen ökaristik olan ayini başlar. Ekmek ve şarap mihraba getirilir, Anaphora (adak) duası[6] kutsayıcı tarafından okunur, bu ölümü ve İsa'nın yeniden doğuşunu ve Kutsal Perşembe, ökaristinin tahsis edilmesi, akabinde Doğu kiliselerinin en büyük önemi atfettiği *epikaleo* (Kutsal Ruh'a yakarış) takip ederdi. Sonra ölü ve dirilerin okunan *diptykhası* kilise birliğine tanıklık ederdi. Daha sonra Babamız duası okunur ve ruhban ile müminlerin kutsanmış ekmek ve şarap komünyonuyla biterdi.

Çeşitli gelişmeler hissediliyordu. Formüller farklı farklı olsa da kiliselerin irtibatı, en azından temel havalarda birleşme için bir başlangıç oluşturuyordu: Aziz Marcus litürjisi Mısır için; Antakya ve Batı-Suriye anaforları Antakya ve çevresi için olduğu kadar Filistin (Aziz Iakobos litürjisi), Küçük Asya ve Kapadokya (Aziz Basileios litürjisi) için ve son olarak da Konstantinopolis için Bizans ritinin temelini oluşturan Aziz Ioannes Khrysostomos litürjisi Antakya etkisine çok şey borçluydu [Taft, 625].

Hıristiyan sayısının artması ibadet yerlerinin artması ve ökaristik ayinlerin, piskopos değil, rahip liderliğinde de yapılabilmesi sonucunu getirdi. IV. yüzyıldan itibaren, müminler her *mes*'te komünyon yapmamaya başladı. Belki de coşku azalmasına delalet eden bu davranış, kiliselerde, müminlerin nef ile baş taraftaki ruhbanın bulunduğu mihrabın net bir şekilde ayrılmasının da gösterdiği üzere, ökaristinin giderek daha fazla kudsiyet kazanması ile at başı gidiyordu (karş. Böl. X, 286-287).

Ökaristi dışında, Hıristiyan kişinin hayatı çeşitli *dini faaliyetlerle* belirlenirdi. Evlilik, sivil ve Romalı kalmakla birlikte Hıristiyanlaştı

---

4. *Lithurgie eucharistique*, İsa'nın bedeni, kanı ve tanrısallığı ile ilgili ayinlerdir. Örneğin dönüşümü simgeleyen şarap ve ekmeği ritüel olarak tüketmek, İsa'nın insanlar için yaptığı fedakârlığı her zaman anmak ve müminler arasında birlik oluşturmak amacına yöneliktir. (ç.n.)
5. İnanç dogması olarak ileri sürülen, açıklanamayan birtakım olaylar. (ç.n.)
6. Aziz Ioannes Khrysostomos'a ait olduğu öne sürülen, ökaristik törenlerde okunan bir dua. (ç.n.)

[Ritzer, 618]: *junctio dextrarum* ve *velatio*ya piskopos veya rahip tarafından kutsanma eşlik ederdi; bilhassa, özel durumlar hariç, ikisi ayrılamazdı. Atama ruhbanın çeşitli mevkilerinden birine girişin damgasıydı. Cenazeler dini bir mekanizma ile çevrelenmişti. Daha da istisnai olarak, putperestlik, cinayet, zina gibi ciddi bir günah işleyen Hıristiyan, tövbe etmek durumundaydı [Galtier, 616]: *günahı* itiraf edildiğinde veya başka bir yoldan öğrenen piskopos, günahkârı toplumdan ayırabilir ve onu tövbekâr konumuna alabilirdi. Bölgelere göre uygulamalar değişirdi. Ancak kamusal olarak tövbe etme, her ne kadar kilisenin katı tutumu yumuşama temayülü gösterdiyse de, her zaman uzun bir süreçti. Bunun dışında, tekrarlanamaz ve eski tövbe sisteminin yavaşlığından anlaşılabileceği gibi vaftiz veya ilk tövbe mümkün olduğunca ileri bir tarihe atılırdı.

Zamanın Hıristiyanlaşması müminin tüm zaman döngülerine damgasını vururdu. Gün özel veya cemaatle birlikte yapılan duaların ritmini izlerdi: Kiliselerde, sabah ve akşam duaları, aynı zamanda arife gecelerine, bayram ve ökaristik kutlamalarından önceki akşamlar, şarkılar eşlik ederken, "saat" sisteminin tamamlandığı manastırlarda [Taft, 624], daha az ışıltılı bir yeknesaklık muhafaza edilirdi. Haftalık ritim temel alınırdı, "Tanrı'nın Günü" (Yun. *kyriaki*, Lat. *domenica*: Fr. *dimanche*[7] [Rordorf, 620], Constantinus tarafından Güneş onuruna tatil günü ilan edilmişti, ancak çarşamba ve cuma günleri oruç tutulur, bazı bölgelerde ökaristi kutlanırdı.

Yılın kendisi de dine uygun olarak düzenlenmişti ve Geç Bizans döneminde litürjik takvim kesinleşti ve birleştirildi [Talley, 626]. Birçok döngü barındırıyordu. Merkezde yer alan en önemli ve eski bayram, Hıristiyanların Mesih'in dirilişini andıkları paskalyaydı [Cantalamessa, 614]. İznik Konsili tüm İmparatorlukta, Roma ve İskenderiye'nin kabul ettiği aynı Paskalya tarihini dayatmaya çalışmış ve ancak kısmen başarılı olmuştu. Paskalya'dan önce Kutsal hafta ve haftalarca süren oruç dönemi gelirdi. Paskalyayı müteakkip elli günlük bayram döneminde Pentekosta havarilere Kutsal Ruh'un inişini ve İsa'nın göğe yükselişini anmak içindi ki bu ikincisi daha sonra ayrılıp paskalyadan sonra kırkıncı günde kutlanmaya başlandı.

Litürjik yıl aynı zamanda Mesih'in doğumuna bağlı bayramları da kapsıyordu. Batı'da Noel bayramı ortaya çıktı [Roll, 619], ilk kez kayda 336'da geçti ve başarısı bir güneş bayramıyla eşzamanlı oluşuna da bağlı gibi görünür. Doğu'da Epiphaneia, 6 Ocak'ta, Mesih'in dünyaya

7. Pazar günü. (ç.n.)

"görünmesi"ni kutlar. Öncelikli olarak İsa'nın Vaftizci Yahya (Ioannes) tarafından Ürdün Nehri'nde vaftiz edilmesini anma amaçlıdır; ancak doğumu ve Müneccimlerin Tapınması[8] da yan olaylardır. Noel yavaş yavaş Batı'da yayıldı: Konstantinopolis 380'de kabul etti ancak Mısır ve Kudüs kiliseleri uzun süre çekimser kaldı ve ancak II. Iustinos zamanında çıkarılan bir kanun 25 Aralık'ta Noel kutlamasını genele yaydı. İsa'nın çocukluğuyla ilgili başka bir bayram Hypapante idi, "karşılaşma" (Latince Purification) İsa'nın doğduktan dört gün sonra Tapınak'a tanıtılmasını, 2 Şubat'ta kutlar: Iustinianos'un bir mektubu da bu tarihi genelleştirmiştir. Liturjik sene İsa'nın bu dünyadaki misyonunun başlıca basamaklarını kendi döngüsünde anmaya yöneliktir. İsa'nın hayatına bağlı olarak, Bakire Meryem ile ilgili bayramlarla da tamamlanır. Ayrıca sayısız azize adanmış bayram da Hıristiyan dindarlığın gelişimine tanıklık eder.

DİNDARLIĞIN YENİ BİÇİMLERİ

Bu dönemde dindarlığın yeni biçimlerinin ortaya çıkışı veya dikkate değer gelişine tanıklık edilir: azizler veya Tanrı'nın Anası kültü; kutsal yerlere hac; ikonları kutsal sayma.

Azizler Kültü

Hıristiyanlıkta azizler kültünün [Delehaye, 631] temelinde ölmüşleri anmak olsa da özellikle de martirlerin hatırasına yöneliktir; öldükleri ve sonsuz hayata doğdukları günün (*dies natalis*) yıldönümlerinde anılırlar. Bu anma, mezar çevresindeki diğer törenlerle birlikte, çok önceden beri şefaat taleplerine eşlik eder: Martir, Tanrı'dan insanların ondan istedikleri iyilikleri elde etme niteliğine sahip görünür. Kilise barışıyla birlikte, martir bayramları, bazı ölümler yakın tarihte büyük zulüm döneminde gerçekleşmiştir, çoğalmış ve zenginleşmişti. Her kilise kendi martirlerini anıyor ve litürjik takvimi başka azizlere de açılan bir azizler takvimi (*sanctoral*) ile daha da zenginleşiyordu: Eski Ahit peygamberleri, kendileri de genellikle martir olan Yeni Ahit havari ve kişileri, çileci ve keşişler ki özellikle karizmaları sayesinde daha yaşarken büyük saygı gören bazıları, IV. yüzyıldan beri ölümlerinden sonra martirlerinkine benzer bir kült elde edebilmişlerdi. Kimin martir olup kimin olmadığına karar verebilecek bir başvuru merkezi namevcuttu. Yerel kiliseler, bu konuda bağımsızdı ve genellikle bir kültü yoktan var etmek yerine, varlığını kayda geçirme görevi görüyordu.

---

8. Adoration des Mages. (ç.n.)

Bu kiliselerin azizler takvimi gitgide gelişti: V. yüzyılda litürjik takviminde yirmi kadarını kutlayan Kudüs VIII. yüzyıla gelindiğinde sadece Ocak'ta aynı sayıya ulaşmıştı bile. Bölgeye özel bu bayramlar, komşu kentlerin piskopos ve inananları bir araya getirebiliyordu. Bazı kültler, imtiyazlı merkezleri olsa da, yayılmaya, hatta evrenselleşmeye mütemayildi: böylelikle, Aziz Vaftizci Yahya tüm Hıristiyanlık âleminde kutlansa da, Filistin'deki Sebastia[9] veya Emese gibi emanetlerden[10] bir bölümüne sahip olan kutsal yerler özellikle önemliydi. Antakya'nınki gibi güçlü kiliseler azizler takvimine her yerde kutlanan azizleri almakla kalmaz, hâkimiyetleri altına verilmiş kiliselerinkileri de ödünç alırlardı. Emanetlerin taşınması, yer değiştirme, bölünme gibi, kültlerin yayılmasına katkıda bulunmuştur.

Kilise azizler kültünü çevreleyen halk coşkusuna, fırsatçılık olarak değerlendirdiklerini eleyerek bir sınır çizmeye çalışıyordu. Kült temel olarak, kilise barışından beri, özel hatta anıtsal yapıda olabilen bir mezar etrafında biçimleniyordu: martyrium[11] [Böl. X, 287-288; Grabar, 786], genellikle tüm mezarlar gibi şehir dışında yer alırdı. Buraya, bazen çok uzaklardan gelen inananlar, özellikle fuar görüntüsü alabilen söz konusu Aziz'in isim günü şerefine ama yılın herhangi bir zamanı da akın ederdi. Bazı kutsal yerlerde, hacılar azizin mezarına yakın bir yerde günlerce kalır istihareye yatarak ibadetlerini yapardı.

Aziz'in bedeninden kalan "emanetler" (*leipsanon*: kalıntılar) kültün merkezinde yer alırdı. Taşınabilirlerdi: Yerel martirlerden yana fakir olan Konstantinopolis emanetlerini getirtmişti. Bölünebilirdi: Aziz Etienne'in 415'te Filistin'deki Capharbaricha'da ortaya çıkarılan ve Kudüs'e taşınan emanet parçalarıyla ikincil kült yerleri yaratılmıştı. Halktan kişiler emanet parçaları edinerek kurdukları kiliselere getirmiş veya özel olarak kullanmıştı. Basit kiliseler emanet parçaları saklamış ve kilise ile *martyrion* arasındaki fark silinmeye yüz tutmuştu. Eşzamanlı olarak yeni kurulan kiliselerin sunak odalarının altına emanet koyma geleneği de yaygınlaştı.

Bu yayılma nedeniyle, azizler kültü merkezlerinin çetelesini çıkartmak zor bir iştir [Maraval, 637]. Ama en azından hacıların akın ettiği özel önemde birkaç kutsal yerden bahsetmek mümkündür: kuzeyden güneye doğru, Aşağı Mısır'da Aziz Menas, Filistin'deki Lydda'da Aziz Georgios; Euphratesia, Resafa'da Aziz Sergius; Seleucia'da Azize Thek-

9. Samaria olarak da bilinir. Bugünkü Sebastiya. (ç.n.)
10. Fr. Relic, azizler veya dinen kutsal kişilere ait beden parçaları veya başka kutsal nesneler. (ç.n.)
11. Martirin (din şehidi) yattığı yer. (ç.n.)

la, Efes'te Aziz Yuhanna; Eukhaita'da[12] Aziz Theodorius, Kadıköy'de Azize Euphemia, Selanik'te Aziz Demetrios, Konstantinopolis'te Aziz Comos ve Aziz Damianos. Daha çok martirler söz konusuydu ve Comos ve Damianos dışında sunak odası azizin mezarının üzerine kurulmuştu. Üç durumda (Ioannes, Thekla, Demetrios) ise emanetlerin yok olduğunu da belirtmeden geçmeyelim. Kültü pek gelişkin olmayan keşiş azizler arasında ise, Antakya bölgesinde Samandağı'nda Stilit[13] Yaşlı Aziz Simeon ve Amanos Dağı'ndaki Genç Simeon'dan bahsetmeden geçmek olmaz.

Azizler kültünün başarısı birçok olaya da el verdi. Eski zamanlarda kiliselere soyut isimler, Konstantinopolis'teki Bilgelik (Aya Sofya) veya Barış (Aya İrini) gibi, verilirken artık kiliseler isimlerini genellikle martirlerden alır oldu. Bir kültün bilinirliği merkezi açısından çok önemli sonuçlar doğurabiliyordu: İmparator Zenon Isauria'daki Leontopolis'e martir Cononos şerefine *polis* statüsü verdi; Anastasios aynısını Sergioupolis'e dönüşen Resafa'ya [Fowden, 632] ve Pontus'taki Eukhaita'ya yaptı. Hac yerleri bir kültün gücünü çağrıştıran inşa faaliyetlerine sahne oluyordu.

> Aziz Menas'ta, azizin emanetine IV. yüzyıldan beri saygı sunuluyordu; V. yüzyılda, mezarın etrafına üç nefli bir bazilika inşa edildi, aynı yüzyılın sonunda beş nefli bir bazilikaya dönüştürüldü. Aynı dönemde İmparator Zenon bodrum kilisesinin yanı başına başka birçok büyük bazilika ve Iustinianos de dörtgen bir yapı inşa ettirdi. V. ve VI. yüzyıllarda, hacıların hizmetine sunulan yapılar çoğaldı. Hacıların getirdiği değişik objeler kültün parlamasına yol açtı: "Aziz Menas ampulleri" (VI.-VII. yüzyıllarda), pişmiş topraktan içinde kutsal mekândan alınmış yağ veya toz olan minik şişelerdi (karş. Böl. X, 297-298).

Theotokos

Azizler arasında Hıristiyan dindarlar Tanrı'nın anası Meryem'e özel bir önem verir [Cameron, 630]. Erken bir tarihte Luka İncili ve Iakobos'un ön İncili bu kişiliği ön plana çıkarmış; ancak Meryem kültünün tüm önemine bürünmesi için V. yüzyılı ve İsevi tartışmaları beklemek gerekmiştir.

> İsa'da insani ve tanrısal doğaları ayrıştırma çabası içinde olan Nestorios Meryem'den geleneksel olarak kullanılan *Theotokos* (Tanrı doğuran) sıfatını esirgemiştir (bkz. Böl. II). 431 senesindeki Efes Konsili'ndeki hezimeti Tanrı'nın Anası'nın rakibine karşı kazandığı bir zafer olarak

12. Şimdiki Çorum Beyözü köyü. (ç.n.)
13. Sütunda yaşayan. (ç.n.)

görülebilir. Bundan böyle Theotokos sıfatı sürekli kullanılacak, özellikle Kadıköy Konsili'nden sonra Kadıköycüler ile Monofizitler arasındaki birleşmenin bir parçası olacaktır: özellikle Iustinianos kendi İsa anlayışıyla bağdaşan Meryem kültünü destekleyecekti.

Aynı zamanda V. yüzyılda Meryem'in ölümünden sonraki kaderi hakkındaki gelenekler de belirginleşmeye başladı [Mimouni, 638]: Theotokos'un naaşı, Oğul'a bu kadar yakın olmasına rağmen, aynı kaderi paylaşmamıştı. Meryem'in ölümü basit bir *dormition (koimesis)* idi ve çürümeyen naaşı, göklere veya cennete alınmak üzere mezarından kaybolmuştu. Meryemle ilgili mabedler, aynı dönem itibariyle, özellikle bu kültün geliştirme ve yayılma yeri olan Kudüs'te Theotokos'un dolaylı emanetlerine sahip olan Konstantinopolis'te çoğaldı: Khalkoprateia'ya bırakılan bir kemer; Blakherna'da kutsanan bir örtü. Başkent gitgide Bakire'nin özel koruması altına girmişti: Bizans *kontakia*sının en meşhuru VI. yüzyılda bestelenmiştir ve Herakleios döneminde Şehrin kuşatılmasından sonra Patrik Sergios tarafından yeni bir başlangıç bölümü yazılan Akathistos İlahisi buna tanıklık eder. Eşzamanlı olarak Bakire şerefine yapılan bayramların sayısında artış görülür.

25 Mart'taki *Evangelismos*[14] İsa için olduğu kadar Meryem için de kutlanan bir bayramdır. Günü önce Iustinianos sonra 692 konsili tarafından yaygınlaştırılmıştır. Kudüs yakınlarındaki Kathisma'da kutlanan 15 Ağustos Beytullahim'e varan Meryem ve Yusuf'un yolculuğunun bir safhasına ait bir bayramken *Koimesis*'in (Latinler için *Assomption*)[15] tarihi haline geldi. Kudüs'teki iki Meryem mabedinin, Iustinianos tarafından kurulan Siloe ve Nea, açılış tarihleri iki kutlama günü oldu: 8 Eylül'de Meryem'in doğumu (*Nativité*) ve 21 Kasım'da Meryem'in Tapınağa Girişi.

Kutsal Yerler ve Hac

Constantinus döneminde aynı zamanda, daha önceki dönemlerde pek şahit olunmayan "İsa'ya dair kutsal yerlere" yapılan hac ziyaretleri başladı [Kötting, 636; Hunt, 635; Maraval, 637]. Bir yere kutsallık atfedilmesi Hıristiyanlık için aşikâr değildi ve eğer bu din Yahudi kökenleri ve ilk tarihi açısından, sonsuz kurtuluş tarihi tiyatrosunun bazı sahneleri kayırıyorduysa da, bazı Hıristiyanlar haca çekimser kaldı. Kutsal yerler ki burada bahsedilen Bizanslıların, "İsa'ya dair kutsal yerler" adını verdikleri hayatının önemli dönemeçlerine tanıklık eden-

14. Fr. Annonciation, Cebrail'in Meryem'e Mesih'in anası olacağını müjdelemesi. (ç.n.)
15. Meryem'in dünyevi hayattan göklere alınışı. (ç.n.)

lerdir, geleneksel bir veri olmaktan çok imparatorun yapıtlarıyla başat katkı sağladığı bir yeniliktir [Flusin, 510].

İznik Konsili'nden az süre sonra, Konstantinopolis'i inşa ettiren Constantinus Kudüs'te bir bazilika yapılmasını emreder. Çalışmalarda İsa'nınki olduğu teşhis edilen bir mezar ortaya çıkarılmıştır, inşa programı değişir ve kayadan çıkan mezardan bir atrium ile ayrılan bir bazilika *martyrionu* da kapsayacak şekilde düzenlenir ve Anastasis (Yeniden Doğuş) olarak kutsanır. Atriumun güneydoğusunda İsa'nın çarmıha gerildiği yer olan Golgotha yer alır.

Constantinus inşaları sırasında veya daha sonra İsa'nın çarmıhı olabilecek kalıntılar bulunur: Bizanslıların "Değerli ağaç"ı. Yerleştirildiği *martyrion*'da özel bir saygıya mazhar olurken, ayrılan parçaları tüm Hıristiyanlığa dağılır. Gelenek Haç'ın icadını Constantinus'un annesi Helena'ya atfeder [Borgehammar, 628]. Bu nedenle, haç kültü, [Frolow, 633], kutsal yerler kültü gibi Doğu'da ilk Hıristiyan imparatora ve onun aracılığıyla İmparatorluk kurumuna göbekten bağlıdır.

> Martyrion, Golgotha, Anastasis kutsal yerler kültünün kalbidir. Constantinus ve Helena Kudüs yakınında başka kutsal yerler de inşa ettirdi: Beytüllahim'deki Doğuş (Nativité), Havariler veya Zeytin Dağı'ndaki Eleona Bazilikası bunlardandır. Özel girişimlerde bilahare başlar. Dindar ve zengin hacılar anma amaçlı, Göğe Yükseliş (Ascension) ve Beytüllahim yolu üzerindeki Kathsima gibi kiliseler yaptırtır. V. yüzyılda II. Theodosios'un gözden düşmüş karısı Eudoksia, Kudüs'ün çehresini değiştirir. En önemlisi, kutsal şehrin surlarından dışarıda Aziz Etienne Martyrionu'nu inşa ettirir. Azizlere adanan kiliseler böylece Kudüs'ün dışına, örneğin Nazareth ve Thabor Dağı'na uzanan "İsa'ya dair kutsal yerler" ile bütünleşir. VI. yüzyılın ortalarında Iustinianos Sina'da Azize Cime ve Yanan Çalı Bazilikası olmak üzere başka hac merkezi meydana getirmek suretiyle IV. yüzyıldan beri hacıların Mısır'dan Çıkış'ın (Exodus) vuku bulduğu ve özellikle Musa'ya Tanrı'nın göründüğü yerleri ziyaret ettikleri bu dağın önemini tasdik etmiş oldu.

Filistin hacıları böylelikle aynı güzergâh üzerinde İsa'ya dair kutsal yerleri, *martyria*yı ve aziz tarihe tanıklık eden diğer kutsal mekânları ziyaret edebiliyordu. Esas amaçları tüm Hıristiyanlık dünyasından ona doğru aktıkları "Tanrımız İsa'nın Aziz Şehri" idi. Kudüs'te coşkulu geçen kutsal haftaya uzaktan bile etkisi hissedilen tarihsel ayinler damgasını vuruyordu. Haç (Croix) ve Constantinus tarafından yaptırılan yapıların Adama (Dedicace) bayramları eylül ortasında kutlanır ve Kutsal Şehir'in ayin hayatına hareket kazandırırdı.

Pers işgali ve Kudüs'ün 614'te alınması ve takip eden yıkım, hac seferlerini bitirmediyse de kutsal Şehrin değişmesine ve giderek ge-

rilemesine neden oldu. Zarar gören yapılar mütevazı Kudüs'te ancak kısmen onarılabildi. Herakleios, Perslere karşı kazandığı zaferden sonra Haç'ı törenle Golgotha'ya geri diktirdi. Ancak Müslümanların ilerleyişi pek çabuk tekrar kaldırılması ve başkente taşınmasını gerektirdi. Bundan böyle, Kudüs artık İmparatorluk dışında kalacaktı ve İmparatorluk'un siyasi başkenti Konstantinopolis ile dini merkezi Kutsal Şehir arasındaki bütünleyicilik yok oldu.

Tasvirler

Dönemimizde Bizans dindarlığına damga vuran bir başka yenilik de göze çarpar: Bu İsa, Bakire ve aziz tasvirlerine [Kitzinger, 794], özellikle yanda taşınabilen, tahta üzerine resmedilmiş, o dönemde tüm suretler için kullanılan ikona ismi verdiğimiz resimlere yüklenen roldür (bkz. Böl. X, 308-312).

IV. ve V. yüzyıllarda, özel veya kamusal tasvirler Hıristiyanlıkta zaten şehirlerde yer bulmuştu: bunlar kumaş veya giysilerin üzerindeki tasvirler, el yazmalarının süslemeleri, mozaiklerdeki ikonografik daireler ve kilise resimleriydi. Bununla birlikte bazı çevreler heykel veya resim şeklindeki tasvirlere husumet besliyordu. Bu düşmanlığın kökenleri Eski Ahit'e dayandığı gibi, aynı zamanda, bu dönemde pagan tasvirlerin de halen var olması ve Hıristiyanlar için putperest âdetlerden ayrılma gerekliliğinden de kaynaklanıyordu.

> Tasvirlerden sakınmanın en bariz iki örneği IV. yüzyıl tarihlidir. Yüzyıl başında Kayserili Eusebios, Constantinus'un kızkardeşi için istediği İsa portresini göndermeyi reddeder: Ona göre tanrısallık maddi olarak tasvir edilemez ve Hıristiyanlığa putperest âdetleri sokma riskini taşır. Aynı yüzyılın sonunda Salaminli Epiphanus Filistin'de bir kilisede İsa'nın suretinin bulunduğu bir kumaşı yırtıp atar, zira Tanrı'nın Oğlu'nun tasvirini yapmamak gerekir ve Mesih ile Havarilerin portrelerinin tarihsel bir değeri yoktur.

V. yüzyılın ortasından sonra azalan paganlık tehlikesi bir sonraki yüzyılda ikonalara ve kültlerine dair tanıklıkları çoğaltır. Günümüze ulaşan ilk ikonalar VI. yüzyıl tarihlidir. Aynı dönemde, Iustinianos'un işbirlikçisi, Efes metropoliti Hypatios'a ait değerli bir metin tasvir kültü üzerine kilisenin hem toleranslı hem de anlayışlı tavrı hakkında bizi aydınlatır.

> Kentin kiliselerinde yayılan tasvir kültünden yakınan bir seçmenine Hypatios, kendince resimlerden hiçbir keyif almadığını ancak bunların sade insanlar için pedagojik bir değer taşıdığını ve onların gösterdiği saygıyı yasaklamamak gerektiği yanıtını verir.

VI. yüzyılın sonuna doğru, İsa'nın ilk mucizevi tasvirleri bahsine rastlıyoruz: Bunlar *acheiropoieta*, yani "insan elinden çıkmamış" olanlardı. Bunların en meşhuru Edessa İsası'dır. Ancak Iustinien dönemi sonunda ortaya çıkan Camuliana resmi, üne kavuşmuş ve Plaisance Hacısı'ndan bir bölüm Mısır'da bir başka *akheiropoieta*'dan söz etmiştir. Kuşkusuz bu resimlerle İsa'yı temsil etmenin olanaklı bir şey olduğu gösterilmek istenmiş ve bu portrelerin otantikliği konusundaki kuşkular giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu durumda, tasvirin neredeyse, kutsallığı sadece temsil ettiğinden değil, kendinden olan neredeyse "emanet" statüsünde olduğunu da görmek gerekir.

VI ve VII. yüzyıl belgeleri, bazen özel olan tasvir, özellikle ikona kültünün gelişimini gösterir ve bazı adetleri tanıtır: İnananlar önlerinde secde eder veya eğilirdi; resmi öper, lamba veya esans yakardı. Tasvirlerden kendilerini korumalarını isterlerdi ve şifa bulmak için bir hastanın azizleri tasvir eden bir fresk yaptığına bile rastlanırdı. Bu kültün benzerlerini paganlıkta olduğu kadar imparator resimlerine gösterilen saygı ve Hıristiyanlıkta emanet ve haç kültünde de aramak gerektir. Kilisenin özel bir desteği olmaksızın halk arasında yayılıp gelişen popüler bir kült olan ikona kültü hiç de sade insanlara has değildi ve toplumun tüm tabakalarında varlığını sürdürüyordu. En muhafazakâr çevreler Iustinianos'un Aya Sofyası'nın dekoru kuşkusuz anikonikti[16], hâlâ dirense de kimsenin onların sesini duyduğu yoktu. VI. yüzyıl sonunda General Philippikos, Perslere karşı savaşta ordusunu Camuliana tasvirinin koruması altına vermişti. Kısa süre sonra Herakleios da aynı şeyi yaptı ve Patrik Sergius kuşatılmış Konstantinopolis'i korumaları için ikonalardan medet umdu. İkona kültünü yerden yere vuranlar olsa da bunlar Hıristiyanlık haricinden geliyordu. Yahudiler, kısa süre sonra kendilerine katılan Müslümanlar ile birlikte, Hıristiyanların emanet, haçlar, ikonalar konusundaki tavrını eleştirecek ve Yahudi karşıtı polemik içerisinde Neapolisli Leonce [Déroche, L'Apologie contre les Juifs de Léonce de Néapolis, *TM*, 12, 1993, 45-104], tasvirler lehine ikonaklast döneminde tekrar kullanılacak bir fikir yürütmeye gidecekti.

HIRİSTİYAN BİR KENTE Mİ DOĞRU?

Hıristiyanlık zaman içinde zemin kazanırken çevreyi de litürjik hayatın merkezi olacak ve kent yaşamının tümünü hareketlendirecek anıtlar yaparak dönüştürdü. Daha derine inilecek olursa, daha belirsiz

16. İkonasız (ç.n.)

değişkenlere göre, davranışlarını yavaşça değiştiren bir toplumda kendi değerlerini de yaygınlaştırdı.

Çevrenin Hıristiyanlaşması (Ayrıca bkz. Böl. X)

Kilise barışı İmparatorluk'un kentlerinde yeni belediye faaliyetine ve büyük ölçüde gelişmiş Hıristiyan hayırseverliğine dayanan bir inşa faaliyetine kapı açtı. İbadet yapıları çoğalıp, abideleşti. Kiliselerin çoğu özel bağışçılar tarafından inşa ettiriliyordu ve mütevazı nitelikteydi ancak bunlar dışında abidevilik isteği kiliselerin boyutları ve mimarisinde hissediliyordu. VI. yüzyılda, Prokonnessos atölyelerinin faaliyetleri sayesinde sıklıkla kullanılan mermer ve giderek daha da zenginleşen heykelcilik ile süslemeler de gelişiyordu. Mozaikler de kiliselerin ışıltısına ışıltı katıyordu.

Hıristiyan yapıları kent arazilerine serpiştirilmişti. Ölüm ile yeni ilişki onların artık şehirlerde inşa edilmesini yasaklamıyorsa da *martyria* yine de şehrin sınırındaki bölgeler veya *khora*'da[17] bulunuyordu. VI. yüzyılın sonundan itibaren şehir ve malikânelerdeki kiliseler ve kimi zaman vaftizhanelerin de dahil olduğu yan binalar yoğunlaşması, Filistin ve Suriye gibi vilayetlerde arkeolojik bulgular ile kanıtlanmıştır. Zaman içinde manastırlar da kırsal bölgelerdeki manzarayı değiştirmeye başlamıştı. Şehirlerde, kiliseler, küçük Madaba şehrindeki arkeolojik bulguların veya Mısır'da Oksyrhynchos veya Hermopolis için papirüslerin gösterdiği üzere bazen şaşırtıcı bir sayıya ulaşıyordu.

Kiliselerin yapımı ancak kısmen belirli bir program dahilinde gerçekleşiyordu. Özel kurumlar aynen kurucuların yaptığı gibi istedikleri yere yerleşiyordu. "Katolik" kiliseler özellikle de vaftizhanesi ve piskopos ikametgâhı da olan şehrin büyük kilisesi, ayrıcalıklı yerleri daha kolay işgal edebiliyordu. Gazze buna örnektir. Sozomenus, IV. yüzyılda güçlü bir aile için küçük bir kasaba veya çevresinde kilise ve "manastırların" inşa edildiğinden bahseder. Zaman içinde yıldızı parlayan Aziz Victor *martyrium*u diğer *martyria* gibi şehrin dışında bulunuyordu. Eski katedralin kendisi de uzun süre surların dışındaydı ve hâlâ büyük oranda pagan olan şehirde Marna Tapınağı'nın yıkılıp, yerini İmparatoriçe Eudoksia'nın ihsanlarından faydalanan piskoposun yaptırdığı bazilikaya bırakması için V. yüzyılın başını beklemek gerekti.

Bayramlar takvimince ve piskoposun arzusuna göre büyük kutlama kentte hareket halindeydi ve sabit ayinin varlığı sadece Konstantinopolis ve Kudüs'te değil Oxyrhynchos gibi daha mütavazı kentlerde de

17. Şehir topraklarından sayılan ancak merkezin dışında daha çok kırsaldan oluşan bölge. (ç.n.)

kanıtlanmıştı. Ayin hayatı [Baldovin, 642] özellikle Konstantinopolis'te düzenli veya hasbelkader bayramlar ve geçit törenleri ile kamusal alana taşıyor ve imparatorun dikkatini celbedecek derecede önem taşıyordu.

Hıristiyan Konstantinopolis
(Ayrıca bkz. Böl. V ve Harita III)

İmparatorluk'un ve yeni dinin birliğinin kendini gösterdiği, ışıltısı Hıristiyanlıkta daima hissedilen Konstantinopolis [Dagron, 508], Eusebios'a göre daha en başından itibaren Hıristiyan bir şehir karakterine sahipti (*Vie de Constantin* II I, 48, 1):

> Aslında, Constantinus'a kesin olarak atfedilebilecek birkaç Hıristiyan yapı ile Hıristiyan bir şehircilik programı yürütüldüğünü söyleyemeyiz. Bunların başında On İki Havari gelir ki, bir kiliseden daha fazlası, kurucunun mozolesidir ve bu sıfatıyla İmparatorluk şehrinin abidevi manzarasında önemli bir yer işgal eder. Bunun dışındakiler için Constantinus Bizans'ın Hıristiyan geçmişini düşünmüş olmalıdır: şehrin piskoposluk kilisesi olan Aya İrini ve yaptırdığı veya büyüttüğü, yerel martirlere ait (Aziz Mokios, Aziz Akakios, Aziz Agathonike olabilir) *martyria* muhtemelen bunlardandır. Constantinus kuşkusuz Boğaz'ın Avrupa kıyısındaki, şehrin birkaç kilometre kuzeyinde Anaplouslu Michaelion'u da yaptırtmıştı.

Ardılı II. Constans, başkentin Hıristiyan bir görünüm almasına katkıda bulundu. On İki Havari'yi bundan böyle Aziz Andreas, Lukas ve Timothea'nın emanetlerinin yerleştirildiği bir kiliseye yapışık bir İmparatorluk mozolesi olacak şekilde değiştirdi; hepsinden önemlisi de Aya İrini yakınlarına yeni bir katedral, 15 Şubat 360'ta açılan Aya Sofya'yı yaptırdı. Bu büyük bazilika 404'te bir yangında kül olduysa da aynı yerde 415 senesinde II. Theodosios iktidarında, 532'deki büyük yangına dek faal kalacak daha büyük bir kilisenin açılışı yapıldı. 400'den kısa bir süre sonra, Konstantinopolis'te belli bir önemi olan kiliseler ve *martyria* sınırlı sayıdaydı: *Notitia urbis Constantinopolitanae* on dört tanesini kaydetmiştir. V. yüzyıl süresince, bazen imparatoriçeler tarafından yaptırılan, İmparatorluk eserleri başkentin Hıristiyan dekorasyonu vurgulamıştır: Pulkheria veya daha büyük ihtimalle Zenon'nun karısı Verinia, Meryem'e adanan büyük Khalkoprateia ve Blakherna ibadethanelerini yaptırdı.

İmparatorluk ihsanlarına özel kuruluşlar da katkıda bulunurdu. Bunlar çoğunlukla senato sınıfı üyelerinin eseriydi ve değişik biçimler alabilirdi: Kiliseler ve *martyria*ya, IV. yüzyıldan itibaren hayır işleri ve VI. yüzyıldan itibaren manastırlar eklendi. Constantinus ve Theodo-

sios surlarının arasındaki pek şehirleşmemiş bölge özellikle manastır kurumları için biçilmiş kaftandı. Burada patrisyen Stoudios, V. yüzyıl ortasında Aziz Vaftizci Yahya Bazilikası'nı yaptırdı ve çevresinde Bizans manastırlarının en önemlilerinden biri gelişti. Kurucuları arasında, V. yüzyılda Büyük Kilise'nin koruyucusu olan Aziz Markianos [*BHG* 1032] vardı. Aslen senato sınıfından ve Novatosçular[18] olan, daha sonra Büyük Kilise'nin Ortodoks ruhbanına katılan bu kişi, sınırsız servetini değişik kurumlara bağışlamıştı. V. yüzyıl sonu ile VI. yüzyıl başında, Anicia Iuliana imparator ataları tarafından başlatılan inşa faaliyetlerini bitirdi ve bunlara büyük Aziz Polyeuktos *martyriumu*nda da olduğu kendininkileri ekledi.

Iustinianos dönemi yeni bir aşama temsil eder. Prokopios, *De Aedificiis*'te, Iustinianos veya Iustinianos ve Theodora'ya şehrin 30 kadar kilisesi ile *martyria*'nın inşasını veya tekrar inşasını atfeder. Aziz Petrus ve Paulus ve Hormisdas Sarayı'nda Aziz Come ve Daminaus gibi yepyeni eserler olduğu gibi bazen eski emperyal yapıların yeniden yapımı söz konusudur: On İki Havari veya Meryem'e adanan Blakherna (Panaya Pramithias) ve Pygie (Balıklı Kilise) Kiliseleri gibi. Konstantinopolis'te Iustinianos dini eserler yaptırmaya Iustin iktidarından itibaren başladı ancak 532'deki Nika Ayaklanması'nı takip eden yıkımlar imparatora şehre kendi imzasını atma fırsatını sağladı. Özellikle de II. Theodosios'un Büyük Kilisesi yakılmış olduğundan, Aya Sofya Kilisesi'ni yeni bir planla tekrar inşa ettirdi ki burası Osmanlıların Konstantinopolis'i alışına dek Hıristiyanlığın merkezlerinden bir olarak kalacaktı.

Iustinianos'un inşa çalışmalarıyla, başkentin Hıristiyan yapıları kentini ziyaretçilerine dayatan bir program dahilinde dizilmiş görünür. Surlar dışında, Prokopios'un da dikkatimizi çektiği üzere Pygie ve Blakherna ibadethaneleri Theotokos[19]'un şehre balışettiği korumayı elle tutulur hale getirir niteliktedir. İmparatorların şehre ulaşan zafer güzergâhları dini yapılarla süslenmiştir: Şehrin 7 mil batısında Hebdomon Kiliseleri; sonra Altın Kapı civarında Ayios Diomedius Martyrionu ve daha uzakta Mese'nin güney kolu üzerinde Aziz Stoudioslu Ioannes; son olarak da saray ve hipodrom yakınında, Aya İrini ve Aya Sofya ve onları kuşatan patrikhane binaları ile kentin dini merkezi bulunurdu ve bunlara alt karşıdan Khalkoprateia Meryem Kilisesi eşlik ederdi. Mese'nin kuzey kolu ise imparatorların defnedildiği On

18. Üçüncü yüzyıl Roma rahibi Novatos'un takipçisi. (ç.n.)
19. Tanrı'nın anası. (ç.n.)

İki Havariler'e çıkardı. Şehrin meydanları, Constantinus Forumu Augusteion ve de kemerli büyük caddeler ihtişamlı törenlere sahne olur, imparator kortejleri dini ayinlere katılır, aynı zamanda Büyük Kilise artık Bizans litürjisinden ayrılmaz nitelikte addedilen bir mimari çerçeve sunardı.

Hıristiyanlık ve Toplum

Hıristiyanlık bir kültün harici biçimlerine indirgenemez. Yeni bir insan yaratma amacı dahilinde, birçok temel noktada geçmişten kopuşu gerektiren davranışları yaygınlaştırmayı amaçlar: ölümle ilişki, dirilişi beklerken uykuya dalış olarak ortaya konuluyordu, beden ile yeni ilişki [Brown, 529], asetik uygulamalara boyun eğişi gerektiriyordu ancak kötü olmaktan uzak, muzaffer bir beden içinde yeniden doğuşu içeriyordu; cinsellikle ilgili yeni tavır, bekâret ve kendini saklama konusunda ısrarcıydı ve dünyevi mallar konusunda, yoksulluk paradoksal şekilde yüceltiliyordu, yakınlar konusunda da yeni bir ilişki -hayırseverlik aşkı- olarak tezahür ediyordu. İncil'deki idealin yaygınlaşmasının toplumda radikal bir dönüşüme yol açacağı beklenebilirdi. Gerçekte sonuçlar hayal kırıklığına yol açacak niteliktedir. Bununla birlikte araştırmanın zorluğu büyük oranda kişisel alanla sınırlı oluşundadır: Ioannes Khrysostomos ebeveynlere çocuklarını daha iyi yetiştirmelerini salık verdiğinde (*Sur la vaine gloire et l'éducation des enfants:* SC 188), eğitim kurumlarını tartışmaya açmamıştı; ancak çoğu yönünü bilmediğimiz aile hayatı hakkında bir dizi öğüt vermişti. Böylelikle Hıristiyanlığın yaygınlaşmasına bağlı olarak birçok değişim gerçekleşti. Tam aksine, bir ilerleme kaydedilen alanlarda Hıristiyanlıkla bağlantı her zaman sağlanamıyordu.

Genel olarak, yenilikler, anlayabildiğimiz kadarıyla, özellikle üç alanda gerçekleşmiş gözükmektedir. İlki ailedir. Küçük çocukların hayatına bağlı olarak öneminin arttığından bahsedilebilir: Evladını öldürmek 374 tarihli bir yasa ile yasaklanmıştı; kürtaj, çocuklarını köle olarak satmak gibi ahlaken mahkûm edilmişti. Aynı zamanda özellikle kadınların namusuna daha fazla önem atfedilir olmuştu: İmparatorluk yasalarının rapt konusundaki gelişimi önemli bir göstergeydi. Hıristiyanlık, evlilik konusunda, ayrılığı imkânsızlaştırmaya çalışarak ağırlığını hissettiriyorsa da henüz bu konuda Roma yasasını değiştimeye nail olamamıştı [Beaucamp, 526; Bagnall, 641]. İkinci nokta parayla ilişki konusundadır [Patlagean, 537]. İncil'deki yoksulluk ideali toplumu toplumu tamamen dönüştürmese de birçok yeni davranış gözlemlemek mümkündür: özellikle de yoksullara veya kiliseye servetin bir bölümünü, hatta bazen, Olympias (SC 13 *bis*) ve Melanie örnek-

lerinde olduğu gibi hepsini bağışlama söz konusu olabilir. Yaygınlaşan Hıristiyan muhsinliği, pagan öncülünden farklı olarak gönüllü olarak gizli tutulur ve çoğunlukla bağışçılar isteyerek anonim kalmayı seçerdi. Üçüncü nokta toplumsal hayır işlerini içeriyordu. Sadaka verme geleneği ve hayır kurumlarının sadece Hıristiyanların değil ihtiyacı olan herkes yararına gelişmesi Hıristiyanlığın yayılmasına ve yaşayan bir gerçeklik olarak kalmasına yardımcı olmuştu. Sadaka piskoposlar ve ruhbanın eliyle kurumsallaşmış olsa da basit inananların işiydi. Din adamları tarafından yönetilen hayır kurumları [bkz. s. 137], genellikle özel şahıslar tarafından kurulurdu. Yoksul ve hastalar dışında, Hıristiyanlar, özellikle de piskoposlar, mahkûmların durumuyla [Raspels, 648] da ilgilenirdi. Hapishane şartları 320'den 409'a kadar çıkarılan ve Theodosios Kanunu'nda bir araya getirilen bir dizi yasa ile yumuşatılma eğilimine girmişti.

Dolayısıyla farklı alanlarda, Hıristiyanlığın ağırlığı hissedilir olmuştu. Ancak toplumun ataleti de önemlidir. Gösteriler ilginç bir örnek teşkil eder. Kilise bunları hem rakip hem de ahlak karşıtı bir hamle kabul eder, içlerinden bazılarını yasaklatmak için var gücüyle çalışır. 325'te Constantinus gladyatör dövüşlerini yasaklatır; ancak yasa etkisiz kalır ve kanlı icraatların kaybolduğunu görmek için 438-439 yıllarını beklemek gerekir ve hayvanlara karşı yapılan dövüşlere hâlâ izin verilmektedir [Ville, 650]. Aynı şekilde, Hıristiyanlar tarafından ahlaka mugayir bulunan mim, Anastasios zamanında yasaklansa da dönemin sonuna kadar yapılmaya devam eder. Bu alanlarda, diğer daha temel –işkence, kölelik gibi– alanlardakine benzer şekilde, Hıristiyanlığın etkisi kendisini hissettirmekte gecikir ve İmparatorluk yasaları, İmparatorluk yaşamına Hıristiyanlığa özgü birtakım değerleri katma iradesine tanıklık etmez. Birçok Hıristiyan için, Hıristiyan değerlerini geçirmeyen ve sunduklarıyla tehlike yaratan bir "âlemi" terk edip çölde veya manastırlarda İncil'e uygun bir hayat sürmek uygun bir seçenekti.

MANASTIRCILIK[20]

Eski manastırcılığın hayatının etkisi uzun süreli ve karmaşıklığı giderek daha fazla dikkate alınan bir olgudur. Manastır maneviyatı ve belgeleri üzerinde yapılan araştırmalar şimdi başka yaklaşımlarca tamamlanmaktadır. Arkeoloji, papiroloji ve antropoloji keşişlerin

20. Fr. Monachism. (ç.n.)

terk ettiklerini söyledikleri bir dünyayla gerçek ilişkilerini ve büyük çilecilerin sahip olabilecekleri sınırsız prestiji daha iyi anlamamızı sağlamıştır. *Antonius'un Hayatı* gibi etkili metinlerin yayılması Mısır monakizminin başı çektiği bir soybilimi dayatmıştı. Ancak başka belgeler, bu fazla basit resmi ayrıntılandırarak, İmparatorluk'un farklı köşelerinde Hıristiyan çileciliğinin gerçek anlamda manastırcılığı doğurmak için nasıl değiştiğini göstermiştir [Guillaumont, 655]. Bu hayat, sadece köken değil biçim itibariyle de çeşitlilik arz ediyordu. Prestijli ve farklı münzevilik akımının yanı sıra, hem kadın hem de erkekler için, güçlü bir şehir ve şehir kıyısı manastırcılığı da vardı. Çoğunlukla özel girişimden doğan manastırlar, bazı kullanımlar ve bazı modeller yaygınlaşsa da hiçbir zaman normalleşmemiş ve bu da manastır *tagma*sına (topluluk) kilise ve İmparatorluk yetkililerinin denetim yaparken pekiştirme eğiliminde oldukları belli bir birlik sağlamıştır. Bölgesel bir araştırma bu çeşitliliği kanıtlamaya yeter; ancak özel bir durumda tanık olunan ama daha genel bir değer kazanan bazı özellikleri anlamaya da yarar.

MISIR VE MODELLERİ: İNZİVA[21] VEYA MANASTIRCILIK
(Ayrıca bkz. böl. XIV, 430-432)

Mısır klasik olarak, manastır hayatının doğduğu topraklar olarak sunulur ancak bu hayatın birden fazla beşiği olduğunu hatırlatmak uygun düşmesine rağmen yine de Mısırlı Babaların etkisi öylesine büyüktür ki "keşiş"in ne olduğunu tarif edebilmek ve inzivacı olsun manastırcı olsun manastır hayatının temel biçimlerini tanımlamak için onlara dönüp bakmak gayet meşrudur.

Çileci, Keşiş, İnzivacı

Manastır hayatı, III. yüzyıl sonunda, artık tam bir yenilik sayılmazdı. Kendisi de kilise ile doğan eski çileciliğin devamı niteliğindeydi ve sadece dünyadan daha kesin bir kopuş ve daha kolay gözlemlenebilen özel kurumlar ile farklılaştı. Palladius'tan (*Historia Lausiaca*) bir hikâye aktarırsak Nitrie manastır kolonisiyle ilgili bir hikâye 320 senesine doğru, eski çilecilik ve yeni "inzivacılık" arasındaki farkı açıklar.

> Zengin genç bir Mısırlı olan Amoun, yetim kalmış ve amcası tarafından evlendirilmişti. Düğün gecesi, sözü havariye bırakan küçük kitabından doğan alışkanlıkla, genç gelinine bekâretin faziletlerini öğretti. Bundan böyle, eşler, kendi mülklerinde; ama dünya zevklerinden uzak

21. Metinde *anachorèse, anachorète* yani çekilgin, tek başına, münzevi bir hayat süren keşişin durumu.

şekilde yaşayacaktı. Kocasının bu özelliğinin saklı kalmasını istemeyen Amoun'a karısı destek verdi. Çift ayrıldı ve Amoun kendine bir "hücre" yaptığı Nitrie Çölü'ne gitti ve etrafında inzivacı bir koloni oluştu.
Burada Amoun'un iki davranışı temel öneme sahipti. İlk başta, hem kendisi hem de karısı dünyayı terk etmeden, çileci bir hayat yaşamaya karar verdi. Okuduğu (II. yüzyıl apokrif metni) Thomas'ın İncili'nde ünlü, "sadece *monachos* gerdek odasına girecek" cümlesi bulunuyordu. Burada ilk defa tasdik edilen ve IV. yüzyıldan itibaren keşiş demek olan *"monachos"* kelimesi, bekâr kalarak, dünyayı hem de evliliği reddeden, kendini Tanrı'yla birleştiren ("gerdek odasına girmek") anlamındaydı. Amoun ve karısı önce keşiş bir çift olmuştu. İkincisi, Amoun'un Niptie'ye yani inzivaya gidişi (dünyadan kaçış, çöle "çıkış", önce laik, sonra dini bir anlam kazanmıştır). Amoun bundan böyle, çöldeki bir hücrede yaşayan bir ermiştir. Yalnız yaşadığı için bu şekilde anılsa da bu terim topluluk halinde yaşayanları da kapsayacaktır.

Mısır çölünün zorlu koşulları İlyas, Vaftizci Yahya veya İsa tarzı bir yaşamı canlandırmaya çalışan inzivacıya her an metanet ve sabır dayatır. Yerleştilen bölge ki çoğunlukla verimli vadinin hemen çeperindedir ve dünyadan kopmaktan uzaktır: köy hemen yakındadır; seyyahlar ve göçerlerin uğrak noktalarındandır; mezarlıklar buraları ölülerin mekânı yapmıştır. Keşiş, Antonius'un yaptığı gibi bir mağara, mezar, çukur bularak yerleşir veya Amoun gibi kendine bir "hücre" *(kellion, monasterion)* inşa eder, burada dua ve çalışma zamanlarına böldüğü, yapayalnız ve sessiz *(hesychia)* bir hayat sürerdi. Çölde hayat ve hücre bekçiliği inziva hayatını nitelese de tam anlamıyla yalnızlıktan söz etmek çoğunlukla mümkün değildi. Ustanın yanına talebesi veya talebe grubu yerleştiğinden, ana birim genelde bu "ihtiyar" *(geron)* ve manevi oğlundan oluşurdu.

Keşişlerin Babası Antonius[22]

IV. yüzyıldan itibaren, böyle bir yaşam ideali, 250 yılı civarında varlıklı bir Kıpti çiftçi ailenin sıradışı ışığa sahip oğlu olan, Antonius'ta cisim buldu (Athanase, *Vie d'Antoine:* SC 400).

270 civarında yetim kalan Antonius, mallarını satıp, servetini yoksullara bağışladıktan sonra, kızkardeşini genç kızlara ait bir kuruma emanet eder ve köyünün yakınlarındaki bir çileciye katılmak üzere yola çıkar. 285 yılı civarında kendini Nil'in diğer yakasındaki terk edilmiş küçük bir kaleye kapatır ve inzivada yirmi yıl geçirir. Biyograficisine göre burada şeytanları yener ve ilahi mükemmelliğe ulaşır. Daha sonra Pispir Dağı'na gider ve Maximin Daïa'nın büyük kıyımı sırasında (311) martir

22. Saint Antoine, Saint Anthony veya Aziz Antonios, Çöle çekilmiş keşiş ve çilecilerin babasıdır. İsim günü 17 Ocak'ta kutlanır. (ç.n.)

olmak için İskenderiye'deki kısa ikameti dışında, çölü bir an bile terk etmez. Ziyaretçiler tarafından rahatsız edilince son olarak Kızıldeniz'in 30 km. uzağında sonradan Antonius Dağı olacak yere yerleşir. 356'da dendiğine göre 105 yaşında ölür. Kaleden çıkışından itibaren manastır hayatına talip adayların akın ettiğine tanıklık eder: Athanasius'a göre bu andan itibaren "çöl bir kente dönmüştür".
Antonius'un etkisine Athanasius'un, Aziz'in ölümünden bir yıl sonra Yunanca kaleme aldığı ve hemen Latinceye çevrilen ve Hıristiyan dünyada süratle yayılan *Antonius'un Hayatı* isimli eseri etki katmıştır. "Keşişlerin Babası"nın hayatının İskenderiye piskoposu tarafından yazılmış olması bile önemlidir. Başından beri hiyerarşi başarılı şekilde kilisenin uçlarında kendisine muhalif bir karizmatikler topluluğu olmasını engellemeye çalışmıştır. Athanasius'a göre Antonius'un mirası talebeler sadece küçük bir pay bırakırken esas büyük parça piskoposa gitmişti ve bu anlamda karakteristik özellikteydi.

Antonius'un Hayatı'nda Athanasius, çilecilik ve şeytanlarla savaşla ilahi mükemmelliğe ulaşan ve sıradışı karizma sahibi olan (peygamberlik, geleceği görme, şifacılık) keşişin manevi yolculuğunu takip eder. Başka kaynaklar bu idealize edilmiş portreyi tamamlamamıza yardımcı olur: Antonius'un mektupları [Rubenson, 668], bu kişinin Yunan *paideia*sından nasibini almamış olsa da, kültürden yoksun olmadığını ve maneviyatında örneğin Origenis'in[23] eserinin yaptığı etkiyi de göz önünde bulundurmak gerektiğini gösterir.

İnzivacı Koloniler

İnzivacılar, özellikle Nil Deltası'nın Batısındaki, kendi *işlitları da dikkate değer olan üç büyük koloni*, Antonius örneğini izlemekle birlikte topluluğa ait kurumlar da, kurmaya başladı. Keşişler, haftada bir kere, cumartesi ve pazarları hücrelerini terk ederek, ortak bir yemek, dua, ayin, manevi işler için buluşurdu. Merkezi organlar, kiliseler, ihtiyar konseyleri, bazen bir rahibin otoritesi, koloniyi yapılandırır, düzenin sağlanmasına yardım eder, anakronetleri günlük gereksinimlerden kurtarırdı (erzak sağlama, ürettikleri nesnelerin metalaştırılması)

Bu kolonilerden ilki olan Nitrie, Amoun tarafından 320-330 yıllarında kurulmuştu. Başarısı (IV. yüzyılın sonunda yüzlerce keşişten oluşuyordu), Amoun'u Antonius'un yardımıyla, çölün daha içlerinde, daha fazla yalnızlık arzu eden keşişleri için Hücreler (Kellia) kurmaya itmişti [Da-

23. İskenderiyeli Origenis (doğumu 184/185-ölümü 254/255), Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde yaşamış bir teologdur. Özellikle apokatastasis (evrensel uzlaşma) veya şeytan da dahil herkesin sonuç olarak ruhunun kurtulacağına dair teorisi nedeniyle, ölümünden sonra 453 ve 533'te toplanan iki Konstantinopolis Konsili'nde heretik ilan edilmiş ve diğer Kilise Babaları'nın aksine hiçbir zaman azizlik mertebesi verilmemiştir. (ç.n.)

umas et Guillaumont, 660; Kasser, 665]. İskenderiyeli Makarios burada rahiplik yaptı ve Pontuslu Evagrios IV. yüzyılın sonunda burada yaşadı. Ortaçağ'da terk edilen Hücreler [Daumas et Guillaumont, 660; Kasser, 665] oldukça iyi korunmuştur. 330'a doğru, Büyük Makarios ("Mısırlı") çölde daha da uzağa Skete kolonisini kurdu ve IV. yüzyıldaki altın çağından sonra, V. yüzyılda bile tanınmış keşişler kendilerinden sonra ölen Büyük Arsen (354-449) ve Poimen, tarafından anılıyordu. Göçerlerin baskınları keşişleri bu daha sonra tekrar işgal edilecek ve keşişlerin kümelendiği manastırların doğuşuna tanıklık edecek siti bırakıp kaçmaya zorladı [Evelyn White, 662]

İnzivada Maneviyat

İşte bu ortamda manastır hayatını sonsuza dek etkileyecek ve bazı metinlerle yayılacak uygulamalar ile bir öğreti gelişti: *Antonius'un Hayatı* (*Bios kai Politeia Patros Antoniou*), *Ataların Kelamı* (*Apophthegmata Patrum*) (SC 387), Pontuslu Euagrios'un eserleri (SC 170, 171, 356).

Ataların Kelamı büyük Mısırlı münzevilerin öğrettiklerini cümleler ve hikâyecikler şeklinde aktarıyordu. İlk *apophtegma*, Antonius I, programı sunuyordu: keşiş, hücresinde, zamanını dua ve fiziksel çalışma arasında bölüştürüyordu.
Bedenin inzivası, kendini tutma, yoksunluk, oruç, uykusuzluk..., keşişe nefsine hâkim olma, tutkularını yenme, şeytanların saldırı aracı olan düşünceleri denetim altında tutma konusunda yardımcı oluyordu. Bu düşünceleri kendisinden deneyim ve muhakeme yeteneği olarak daha kıdemli ve başarı kazanmasında yardımcı olacak biriyle paylaşabilirdi. İnziva dünyası sadece büyük münzevilerin değil, manevi babalık ve hocalarına tabi olan öğrencilere de aitti.

Apophthegmata deneye dayalı bir bilgeliği biriktirip yayar. Ancak manastır maneviyatı aynı zamanda önce diyakozluk yapıp sonra Kellia'ya yerleşen Pontuslu Euagrios'un (345 civarı-399) eserlerinde yansıttığı sistemli bir şekilde de gelişmiştir.

Nazianzoslu Gregorios'un yanında sağlam bir kültür aldıktan sonra, çöl ataları ekolüne dahil olmuş ve onların öğretilerini bir sisteme oturtmuştur. *Tractatus Practicus*'ta, keşişin zafer kazanmak zorunda olduğu, sekiz "düşünce" öğretisi veya Ortaçağ Batısı'ndaki yedi ana günahın müsebbibi olan şeytani tavsiyeler konusunu mercek altına alır. Tutkularını *(apatheia)* denetime almayı başardığında, artık keşiş Tanrı'ya ulaşabilir: "gnostik" olmuştur ki Evagrios'un buna adadığı iki kitapta Origenis'in öğretilerini geliştirdiği hetorodoks yönler kilise tarafından mahkûm edir.

Euagrios, kültürü icabı, Mısırlı keşişlerin büyük çoğunluğunu teğet geçiyorsa da, yalnız değildir. Diğer keşişler de onun gibi Origenis'ten

beslenmiş ve direnişe çarpmıştır. İlk kriz, Euagrios'un ölümünden sonra Mısır Çölü'nde başlar. İskenderiye Başpiskoposu Theophilos, önceden desteklediği halde Origenisçi keşişleri mahkûm eder ve Filistin ile Konstantinopolis'e sığınmalarına neden olur. Bu mahkûmiyetlere rağmen, Euagrios'un eserleri yayılır ve Doğu maneviyatının büyük bir kısmını etkiler.

Pakhomiosçu Koinobialar[24]

Hıristiyan monakizmini etkileyen, Mısır kökenli diğer ana model, keşişlerin bir manastırda (*koinobion*), bir üstün otoritesi altında ortak yaşam sürdürdükleri *koinobia*ydı. Aziz Pakhomios manastır literatüründe bu tarz hayatın öncüsü olarak gösterilir ve oldukça aşina olduğumuz Pakhomios*çu koinobia*cılık Mısır manastırcılığında önemli bir yer tutar [Ruppert, 669; Rousseau, 667].

> Pakhomios Tebli genç bir pagan köylüdür, orduya yazılınca Hıristiyanlarla tanışır ve hayırseverlikleri bu dini kabul etmesinde etken olur. Terhis olduğunda, vaftiz olur ve kendini Palamon idaresinde keşiş hayatına adar. 321'de Tabennisi'de terk edilmiş bir köye yerleşir ve gördüğü bir rüya üzerine ve kendisine katılmaya gelen kardeşinin muhalefetine rağmen, öğrenciler kabul etmeye hazırlanır. Birkaç başarısızlıktan sonra, nihayet öncüsü olacağı hayat biçimini bulur ve Tabennisi'de ilk manastırını kurar. Birkaç sene sonra, 337'de ulaştığı başarı onu Nil üzerinde biraz daha aşağıda, Peboou'da (Pabau) ikinci bir *koinibion* kurmaya yönlendirir. Burada yerleşir ve bundan böyle, yeni kuruluşlar veya zaten var olan manastırların sahiplenilmesiyle azizin 346'daki ölümü sırasında erkekler için dokuz, kadınlar için iki kurumdan oluşan Pakhomiosçu topluluk *(koinonia)* bu manastırdan idare edilir. *Vies de Pachôme* (*BHG* 1396-1399) (Pakhomios'un Yaşantıları) isimli karmaşık dosya bize kurucu ve ilk başarıları konusunda bilgi verir.

Pakhomiosçuların yaşam biçimi sadece Vies ile değil, IV. yüzyılda Geromios tarafından çevrilmiş ve bir değerlendirmenin sonucu olan eski âdetler ile de bize aktarılmıştır.

> Pakhomiosçu keşiş, manastıra ayak bastığında, her türlü özel mülkiyete ve kişisel isteğe veda eder. Manastır giyilerini giyer ve amirine tam bir boyun eğişle, dua eder, yer, çalışır ve kardeşleriyle birlikte uyur. Amiri tarafından yönetilen manastır, dünyadan bir duvarla ayrılmıştır, her birinin kendi şefi olan evlere ayrılmış halde yüzlerce keşişi barındırabilir. Evlerin şefleri ve amirler keşişlerin hayarını düzenler ve haftada birkaç

24. *Koinobio* [Yun. κοινόβιο (tekil), κοινόβια (çoğul), koino (ortak) ve bia (yaşam) kökünden], manastırda keşişlerin ortak yemek yedikleri, işleri ortaklaşa yaptıkları, para kullanmadıkları ve bir amirin otoritesi altında oldukaları bir hayata tekabül eder. Dolayısıyla inzivacı modelden farklıdır. (ç.n.)

kez onları manevi bilgilendirme için bir araya toplardı. Senede iki kere, Paskalya ve 13 Ağustos'ta, değişik Pakhomiosçu manastırların amirleri Tabennisi'de toplanır ve muhasebeciye işletme hesaplarını verirdi.

İnzivacı manastırcılıktan çok farklı olan Pakhomiosçu manastır hayatı, koinobiacılığın tüm özelliklerini gösterirdi. Bunlar bir kapanış duvarıyla çevrelenen manastırlarda, bir amirin otoritesi altında, bir kurala göre sabitlenen bir ritme dayanan ortak hayattı. Ancak birtakım özellikler de vardı: Verimli ovada, köylerde veya yakınlarında kurulmuş, Mısır iktisadi hayatıyla iyice bütünleşmiş erkek ve kadın toplulukların önemi [Goehring, 664]. Ayrıca değişik manastırları birleştiren idari düzen ile de ayrılıyordu.

Manastır Hareketi ve Mısır

Antonius'un serüveni ve Pakhomios'un eseri, ne kadar önemli olsalar da, özellikle Mısır'da tek örnek değildir. Birçok münzevi aile evlerini terk etmeden yaşamakta ve Athanasios Kanonları (IV. yüzyılın sonu?) her ailede bekâret yemini etmiş bir olmasını emrediyordu. Diğer keşişler, Antonius'un kendini bu yaşama hazırladığı yer gibi, köylerin yakınlarında yaşıyordu. Bazı metinler IV. yüzyılda, bazı manastırda yaşayan grupların "keşişlerin babası"na hiçbir şey borçlu olmadığından bahseder: Delta'da, Hierakas yönetiminde Origenisçi keşişler, diğer yandan Meletiusçu gruplar vardır. Aynı şekilde, kinovacı akım Pakhomiosçu monakizme indirgenemez. Hangi örnek üzerinden yapılandığı meçhuldür, köy, askeri kamp, Manici toplululuklar olabilir. Çok biçimlidir ve Pakhomios cemaatine reform ettiği var olan manastırları da dahil eder. Münzevilik ile *koinobia*cılık arasındaki fark çok da keskin değildir. *Koinobia*da bazı keşişler kendilerini inzivaya çeker. Skete'de muhtemelen *koinabia*cı olan manastırlar kurulur. Naqlun'da, dağ hücreleri ovadaki *koinobia*dan destek alır.

Bazı metinler dünyadan elini ayağını çeken ve çöle giden keşiş portresi çizmekten hoşlansa da manastırların kuruluşu daha farklı bir gerçeğe parmak basar. Pek bilinmeyen, şehir ve şehir etekleri monakizmi canlı ve önemli bir gerçekliktir [Wipszycka, 382].

IV. yüzyılın sonunda, *Historia monachorum in Aegypto*, Lycopolis kentinin bir manastır merkezi olmasından bahseder. İskenderiye ve çevresi de böyledir. Bir dizi manastır yapılanması yol boyunca dizilir ve İskenderiye'den başlayıp, deniz ve lagün arasından geçer. Dokuzuncu Bin Manastırı (Enaton) Mısır Kilisesi'nde önemli bir rol oynamıştır. Biraz daha uzakta, Aziz Menas da bir manastır merkezi olmuştur. Son olarak, Nitrie, Skete, hücre kolonileri kalıcı başarılarını büyük Mısır metropolünün etki alanı dahilinde olmalarına borçludur.

Çoğu kez şehir ve köylere yakın olan keşişler, toplumla oldukça sıkı bağlar kurar (karş. Böl. XIV]. Bu manastır iktisadının bir gerekliliğidir. İçe dönük yaşam yerine, tarla işleri için hizmetlerini kiralarlar. Zanaatlarının ürünleri, ip, sepet, daha seyrek olarak dokuma, metalaştırılmalıdır. Tabennesililerin gemicilik faaliyeti de vardı. Karşılığında keşişler birçok tüketim maddesi satın alıyordu. VI. yüzyılda manastırların epeyce toprağı vardı. Bu ekonomik faaliyetler, yine de kendileri de hayır işleri yapan keşişler, halktan kimselerin bağışlarından faydalanmasa yeterli olmazdı. Rastgele bağışlar dışında, güçlü koruyucuların düzenli ihsanları daha önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu.

Genel olarak, Mısır manastırcılığı capcanlı bir hareketti. IV. yüzyılda kurulan kurumlar gelişiyordu. Gelişen, çoğalan ve yeniden gruplanan keşişleriyle hücre kolonisi buna iyi bir örnektir [Kasser, 665]. Pakhomios monakizmi de gelişiyordu ve büyük İsevi anlaşmazlıklar esnasında topluluğu terk eden keşişler ondan örnek alarak büyük manastırlar kurdu. Daha mütevazı oluşumlar da çoğaldı ve VI. yüzyıla gelindiğinde artık manastır, köy manzarasının olağan bir parçası haline gelmişti. İsevi tartışmalar manastırları da ikiye böldü ve Mısır'ın ışıltısına gölge düşürdü. Ancak aynı zamanda örneğin Skete'de birbirine rakip manastırlar kurulmasına tanık olundu ve VII. yüzyıla gelindiğinde Pers işgaliyle ve özellikle Müslümanların gelişiyle gerileme başladı.

SURİYE

Suriye manastırcılığı [Canivet, 678; Escolan, 680; Vööbus, 685] ilk başlarda Hıristiyanlığın ilk çağlarının enkratit[25] yönelimli çileci hareketin devamlılığı içinde yerel bir oluşum görüntüsü veriyordu. Ruhbanın bir bölümünün mensubu olduğu inkârcı bir asetik mezhep, Anlaşma'nın Oğulları ve Kızları'nın öneminin altını çizmek gerekir. Daha sonra Mısır etkisi hissedilse de, Suriye monakizmi kendine has çizgiler taşımaya devam etti. Bunlar olağanüstü ahlaki mükemmeliyetçilik ve messalianizm gibi sapkın akımların varlığı idi.

Messalyen Akım ve Çevresi

Messalianizm Küçük Asya da dahil, İmparatorluk'un birçok bölgesini etkilemiş ve öncelikle Suriye ve Mezopotamya'da gelişmişti. IV. yüzyılın ikinci yarısında, önce heresiologlar[26] ve vaizler (Epiphanius,

25. Enkratit, kendi kendini kontrol eden anlamında olup, et yemeyen ve evliliği yasaklayan çileci bir Hıristiyan mezhep idi. (ç.n.)
26. Dinde sapkınlıklar (heresie) üzerine yazan kişi. (ç.n.)

Efraim), sonra da yerel konsiller tarafından mahkûm edilmişti. Messalienler birçok heterodoks uygulama sebebiyle eleştirilirdi. Bunlar, çalışmanın reddi, hiyerarşik yapılanması ve ayinleri nedeniyle kilisenin hor görülmesi, rüya ve hayallere verilen aşırı önem, cinsellik izni idi ki öğretisel yanlışlardan bahsedilmiyordu bile. Kilisenin kıyısında ve hatta onunla çatışma halinde, kadın ve erkek keşişlerin birbirinden ayrılmadığı mükemmel bir topluluk oluşturduğuna inanan arkaik görünüşlü bir akım söz konusuydu. Birçok Süryani manastır grubu bu akımla, başıboşluk, resmi kilisenin reddi, çalışmayı reddetme gibi ortak özellikler taşıyordu. Bu durumda V. yüzyılda Asemet Aleksandros'un (*Vie d'Alexandre: BHG 47*) öğrencileri, V. yüzyılda bir süre amaçsız dolaştıktan sonra Fırat kıyısında bir manastırda durdu, daha sonra Antakya'da kullanılmayan bir hamama yerleşip yerel yetkililerle çatışma içine girdi. Bu "asemet" (anlamı uyumayan) keşişler daha sonra Konstantinopolis bölgesine yerleşmeye gitti.

Suriye Çileciliği: Stilit Simeon

Suriye manastır hayatı uç ve olağanüstü bir fiziksel mükemmeliyet çabası ile de emsallerinden ayrılır. Metinler Mısır'dakinden çok daha fazla göz korkutucu çilelerden bahseder: uzun süreli oruçlar, tam bir içe kapanış, zincirleme, kendini iklim şartlarına teslim etme gibi. Bu çetin işler, keşişler tarafından inzivalarında olduğu kadar halkın gözü önünde de gerçekleştiriliyordu ve bu durum Bizans öncesi Hıristiyanlığı'nda "aziz insan"ın örnek rolünü anlamamıza yardımcı olabilir. Bunun en çarpıcı örneği İhtiyar Stilit Simeon'dur (Théodoret, *Histoire des moines*, XVI: SC 257).

> Hıristiyan bir ailede doğan Simeon (ölümü 459), önce çobanlık yapar ve sonra bir manastıra kapanırsa da burada çektiği çilelerden ürken keşişler tarafından kapı dışarı edilir. O zaman, Telanissos köyüne bir keşişin peşinden gelir ve tüm Büyük Perhiz'i hücresine kapanıp yemek yemeden geçirir. Daha sonra bir dağın tepesindeki çevrelenmiş bir toprak parçasına çekilir ve açık havada yaşamaya başlar. Burada kendisine ait olacak çile şekli vahiy olur. Bir taşın üzerine çıkar, daha sonra kendine bir sütun diktirerek tepesine çekilir. Bunlardan birkaç tane değişecektir. Sütunun tepesinde bir platformda Simeon açık havada, neredeyse hiç uyumadan, zamanını dua ederek ve ziyaretçileriyle ilgilenerek geçirir. Yarı hareketli bir merdiven erişimi sağlar, öğrencileri bu şekilde yaşamsal yardıma gelebilir ve hacılar ona içlerini açabilir. Sütunu işlek bir yoldan çok da uzakta olmayan Simeon'un ünü, Hıristiyan dünyada yayılır. İmparatorlarla iletişim halindedir ve kilise hayatına müdahale edebilir. Sütununun ayağına gelen delilere akıl öğretir, bazı Arap kabilelerini Hıristiyan yapar ve şifa verdiği mucizeleri çoğaltır. Öğrencileri sütunun dibinde bir topluluk oluşturur. Ölümünden sonra, bedeni

Antakya'ya taşınır ve onuruna bir şapel inşa edilir. Daha da önemlisi sütunun etrafına gösterişli bir hac kompleksi yaptırılır [Sodini, 987 *bis*].

P. Brown'un klasik analizleri [Brown, 651 ve *Journal Early Christian Stud.* 6, 1998, 353-376] Geç İmparatorluk toplumsal hayatında Simeon gibi karakterlerin oynadığı özgün rolü açıklalar nitelikteki özellikleri ortaya koymuştur. Sürdüğü hayat şekli ve kendine uyguladığı sınavlarla aziz insan mükemmel bir yabancı olarak görülür. İnsanlığın kıyısında, karizmatik gücünü oluşturan insan ve tanrı arasında bir yerdedir. Topluma yakın ama dışında bulunarak önemli bir patronaj ilişkisi de gelişir.

Her ne kadar tuhaf olsa da, Simeon'un yaşam tarzına rakipler de gelir. VI. yüzyılda Antakya yakınlarındaki Saman Dağı'nda Genç Simeon (*BHG*, 1689) de başarılı olur ve daha hayattayken sütununun etrafına Ortodoks hacıların akın ettiği bir manastır kompleksi inşa edilmiş ve Telanissos'u taklit ederek Monofizitlerin eline geçti. Konstantinopolis yakınlarında Stilit Daniel (*BHG* 489) kendini İhtiyar Simeon'un mirasçısı ilan etti ve belgelerden anladığımız kadarıyla sütunda yaşayanların sayısı hiç de az değildi. Başka Suriyeli keşişler daha az olağanüstü ve daha yaygın yaşam şekillerine sahipti. Hypetreler (açık havada yaşayanlar), kendini hücreye kapatan münzeviler, gezgin keşiş anakoretler, sıklıkla kilise otoritelerinin şüphesini çekiyordu.

Manastır Toplulukları ve Koinobia

Büyük Suriye çilecileri çok evvelden beri var olan, V. ve VI. yüzyıllarda farklı köken ve biçimlerden gelişen bir manastır hayatının önemini unutturmamalıdır [Canivet, 678; Vööbus, 685] ve daha eski bir anlayışa sahip olan yazarların tepkisini çeker.

IV. yüzyılda Osrhoene'de Julianus Saba tam yapılanmamış bir anakronet topluluğu bir araya getirir. Aynı yüzyılın başında Publius, Fırat üzerindeki Zeugma'da, Rum ve Süryani iki cemaatin bir amirin otoritesi altında ortak yaşam sürdüğü, muhtemelen sözlü emirlere itaat ettiği ve yerel kiliseyle bütünlük içinde olduğu gerçek bir manastır kurar. Manastır cemaatlerinin yapısı, önemleri, kuruluş yerleri ve çalışmayla, daha genel anlamda ekonomiyle ilişkileri çok farklı olabilir. Rabboula kuralı, Edessa bölgesinde, piskoposun kontrol etmeye çalıştığı biraz tarım ile geçinen küçük cemaatleri tanıtmıştır. Başka cemaatler yüzlerce keşişten oluşur.

Şehir manastır hayatının gelişimi Edessa veya Egerie örnekleriyle açıklanabilir ki IV. yüzyılın sonunda *martyria* yakınlarında birkaç çileciye rastlanırken 449'dan itibaren 11 manastır kayıt altına alınmıştır. Piskopos Nonnos (449-470/1) kadın ve erkekler için bir-

çoklarını kurmuştu. Amida'da, Efesli Yuhanna şehir dışında birçok büyük manastırı tanıtmıştı ve bunlar münferit örnekler değildi. Keşişler daha uzaklardaki yerlere, "çöl" veya köy yakınlarına da yerleşiyordu. Tur Abdin (Hizmetkârların Dağı) IV. yüzyıldan itibaren Mar Samuel'in Kartmin köyünde bir manastır kurmasıyla doğdu, yüz yıl sonra büyük bir kiliseyle donatılacak ve önemli bir rol oynayacaktı. Theodoritos'un 444'te yazdığı *Philotheos Tarihi* manastır hayatının Kadıköy öncesi Batı Suriye'de parlayışını belgeler (SC 234 ve 257). Doğu'dan gelen keşişlere Antakya civarında 330-340 yıllarında kurulan ve birçok şubesi olacak Gindaros (Jenderes, Suriye) ve Teleda (Telade, Suriye) manastırlarının kuruluşunu atfeder. Apameia çevresinde Beroe civarındaki çileci Markianos'un öğrencileri 380 dolaylarında büyük Nikertai manastırını kurar ve bu manastırın da şubeleri açılır.

Arkeoloji Kuzey Suriye'deki bu kurumların V. ve VI. yüzyıllarda kazandığı önemi gözler önüne serer. Masif kalkerde 10.000 km² üzerinde G. Tchalenko 160 sit bulmuştur [Tchalenko, 989].

> Bu genellikle sağlam inşa edilmiş manastırların görünümü bir bölgeden diğerine değişir. Antakya bölgesinde eskisine oranla VI. yüzyılda küçülen kiliseye iki başka bina eşlik eder ki revaklı olanında bir ikametgâh, bir kule ve bir ortak mezar vardır. Apameia çevresinde manastırlar daha derli topludur, manastıra ait şapel ana binanın içindedir. İki durumda da görülen manastırın bir tarım alanının tam göbeğinde olduğudur.

VI. yüzyılda, İsevi tartışmalara keşişler de dahil olmuş ve bu durum manastırların sayısını tahayyül etmemize yarayan birçok belge üretilmesine neden olmuştur [Caquot, 679]. 518'de Apameia siti için, 18 Kadıköycü arşimandrit bir şikâyetname yazar. Diğer yanda Monofizit belgeler kalker bölgesinin doğu tarafında 80 manastır sıralarlar. Son olarak, patrikliğin güneyi de dışarda kalmaz: 570'e doğru Arabistan'daki 128 manastırın temsilcileri bir mektuba imza atmıştır. Bu veriler V. ve VI. yüzyıllarda Antakya Patrikhanesi'nde manastır hareketinin ne denli etkili olduğunu kanıtlar niteliktedir.

FİLİSTİN VE KUDÜS

Hem Suriye hem Mısır'ın çifte etki alanında olan Filistin, hem kendine has özelliklerini hem de ışıltısını Kusal Yerler'e yakın olmaya borçlu olduğu özgün bir manastır hareketinin gelişmesine tanıklık etti.

Gazze, Sina

Gazze bölgesinde, Filistin manastırcılığı kutsal yerlere yakın olmasına pek de borçlu değildi. Sozomenius'a göre, Hıristiyan çileciliği önce geniş ölçüde pagan olan bu bölgede yerli ailelerin desteği sayesinde serpildi. Mısır etkisi hemen akabinde bu yerel erken manastırcılığın üzerinde etkili olacaktı. IV. yüzyılın sonunda Gazze'nin güneyinde bir manastır kuran Hilarion Antonius'un öğrencisiydi. V. yüzyılda, manastır hayatı Gazze Limanı çevresinde kök saldı ve keşişler ile *koinobia*nın birlikte yaşadığı Maiouma odacıkları[27]nın doğumunu sağladı.

Bu bölge Kadıköy'ün direniş merkezi haline geldi. Eski Skete keşişi, Gazzeli münzevi Isaie, İberli Petros, Severus, Antakya'nın gelecekteki patriği buraya yerleşti. 519'da, Monofizit keşişler Enaton'a sığındı. Kadıköy manastırcılığı, bölgede V. yüzyıl sonunda kurulmuş abba manastırı Seridos ile temsil ediliyordu ve Barsanupheos ve Ioannes isimli iki büyük hesikastın[28] mektupları (SC 426, 427, 468) ve Aziz Dositheos'un Hayatı (SC 92) ile tanınmıştır. Bu hayatın yazarı Dorotheos ise hesikast ve koinobiacıların beraber yaşadığı bu manastırda kaldıktan sonra kendi manastırını kurmuştu (SC 92).

Sina'da [Solzbacher, 677], manastırcılık hacca bağımlıdır ve buraya yerleşen keşişler hem çöl hem de Çıkış'ın hatırasını arar. IV. yüzyılın sonunda Egerius Musa (Sina) Dağı yakınlarında birçok münzevi olduğunu kayda geçirir. Sina keşişleri, VI. yüzyılda belki de daha önce, "Kutsal Dağ"dan bir *hegoumenos*[29] yönetiminde, izole hücrelere ayrılmış şekilde gruplaşmış bir koloni oluşturdu.

Iustinianos 550'li yıllarda onlar için, hacıların dayanak noktası, sığınağı olacak ve keşişlerin çömezlik dönemini geçirdiği bir kale manastır kurar. Manastır hayatının özü ise aslında dağın içlerine serpiştirilmiş inziva hücrelerinde gelişmiştir. İşte bu ortamda VII. yüzyılın ortasında, Sinalı *hegoumenos* Ioannes Kimakos'un, eski doğu monakizminin maneviyatını özetleyen "Kutsal Ölçek"i doğar. Kızıldeniz kıyısında Raithou Manastırı ise başka bir önemli odak noktasıdır.

---

27. Fr. Laure, Hıristiyanlığın ilk döneminde keşişlerin yaşadığı hücreler veya küçük evlerden oluşan yapı ve daha genel anlamda manastır. (ç.n.)
28. Yun. ἡσυχασμός, hesychasmos, hareketsizlik, sakinlik, sessizlik, dinginlik anlamına gelir ve bunları uygulayan kişi de hesikasttır. (ç.n.)
29. Yun. ἡγούμενος, Ortodoks manastır yöneticisi. (ç.n.)

Kutsal Şehir

Sina'dan daha da fazla, Kudüs'teki manastırcılık [Flusin, 180] çekici olan ve bazen İmparatorluk'un ve diğer Hıristiyan ülkelerin dört bir köşesinden hacca gelen Hıristiyanları kendisine bağlayan Kutsal Yerler ile bağlantıydı. Artık burası yerel değil "uluslararası" bir nitelik kazanmıştı. Bunun dışında, en azından IV. ve V. yüzyıllarda, soyluların rolü hissediliyordu. Kudüs manastırlarını imparator sarayına bağlayan ağlar yaratılıyordu.

> IV. yüzyılın sonunda Palladius farklı kökenlerden birkaç inzivacının Zeytin Dağı'ndaki hücrelerde yaşadığını aktarır. 372'de Melania isimli nüfuzlu bir Romalı Hanım, yanında Bilgini Aquilalı Rufinus ile iki manastır kurar. Aynı dönemde Suriye çölündeki manastır hayatında pişen Jeromios, Beytüllahim'e yerleşir. Onun manastırı da Romalı soylular tarafından himaye edilir. Kökenleri itibariyle Melania Roma'nın en büyük aileleriyle bağlantılıydı. Manastır hayatını öğrenme arzusuyla Mısır'a vardı. Pontuslu Euagrios, Hücreler'e yerleşmeden önce, Zeytin Dağı'ndan geçerken Melania tarafından ağırlandı ve iyileştirildi. İkisi mektuplaşmaya devam etti. Böylece Zeytin Dağı sadece Mısır çölleriyle değil Aventin'in soylu çevreleri ve Konstantinopolis Sarayı ile de iletişim halinde oldu. Bu durum bir istisna değildir. IV. yüzyılın sonunda ve V. yüzyılın ilk yarısında büyükannesinin izinden giden Genç Melania veya V. yüzyılın ortasında Filistin'e yerleşen ve Kudüs'ün dönüşümüne katkıda bulunan İmparatoriçe Eudocia gibi birçok tanınmış hanım Kudüs dini hayatını geliştirdi.

Şehir ve şehir kıyılarındaki gelişen manastır hayatı çeşitlilik arz ediyordu. Genç Melania'nın kurduğu manastırlardan biri kadın inzivacılara ayrılmıştı. Ama daha çok Kudüs manastırları yerel hayatla iç içeydi. Keşişler bazı kutsal yerlere hizmet eder ve *"spoudeus"*[30] lardan ancak zorlukla ayrılabilirdi: Hacıları karşılar, kutsal mekânların iyi işlemesini sağlar, kurucuları ve ailesi için dua ederdi. Mısır'ın münzeviliğinden oldukça değişik bir görünüm arz ediyorlardı. Kudüs'te Iustinianos'un en büyük eseri, Nea (Bakire'nin "yeni" kilisesi) bu kurumlara bir örnek oluşturur. Bir grup spoudeus tarafından hizmet edilen bu yapı, bir Bakire mabedi ve iki bakımevi içeriyordu.

Çöl "Odacıkları" ve Manastırları

Şehir manastırlarıyla aynı zamanda, inzivacı monakizm Kudüs yakınlarındaki çöllük yerlerde gelişiyordu [Hirschfeld, 675; Patrich, 676] ve kendine has *odacıklar* şeklini aldı.

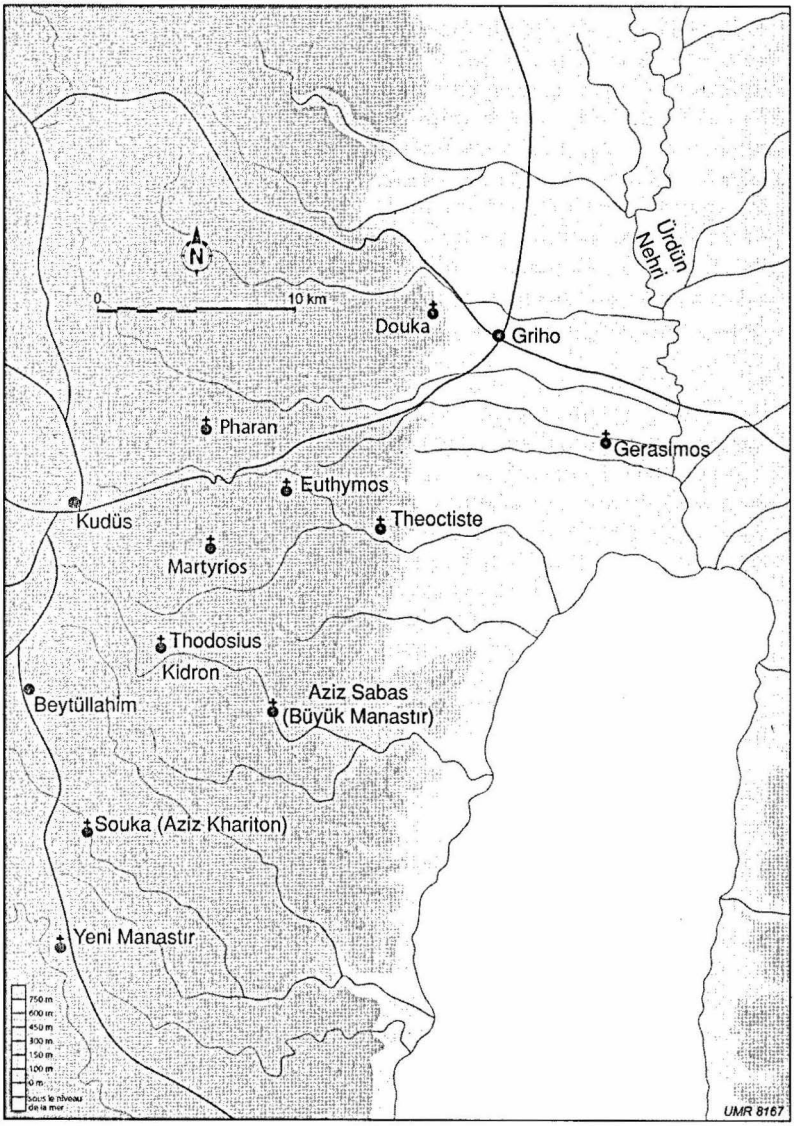
---

30. Hayatı dolu dolu yaşayan, enerjik kişi. (ç.n.)

Geleneğe göre, IV. yüzyılın başında Küçük Asya kökenli Khariton Filistin'deki ilk odacıkları kurdu. Bunlar, Faran, Douka (Eriha yakınlarında) ve Souka (Aziz Khariton) idi. V. yüzyılda bir Ermeni olan Euthymius (ölümü 473), onun izinden gitti ancak Faran modeline göre Kudüs'ten Eriha'ya giden yol üzerinde kurduğu odacıklar ölümünden sonra *kinobia*ya çevrildi. Euthymius'un manastırından gelen Kapadokyalı Sabas (439-532), Cedron Vadisi'nde kısa süre içinde yüz elli keşiş barındırmaya başlayan Büyük Odacıklar'ı kurdu. Başka manastırlar da kurdu ve öğrencileri eserini devam ettirdi, öyle ki biyografisini yazan Skthopolisli Kyrillos, "çölü kente çevirdiği"ni söyledi. Khariton'un düzenlediği şekliyle Judea çölünde gelişen sabacı manastır hayatı her şeyden önce Judea, ancak Kudüs ve Eriha yakınlarında da bulunan "odacıklar"a dayanıyordu.

Filistin odacıkları güçlü bir merkezi yapısı olan münzevi bir gruptan oluşuyordu. Keşişler tek başına ya da en fazla bir iki öğrenciyle birlikte, kazılmış veya inşa edilmiş hücrelerde yaşardı. Cumartesi ve pazarları odacıkların kilisesinde Mısır'ın yarı-münzevi kolonilerinin ritmine benzer şekilde bir araya geliniyordu. Başka binalar (yemekhane, dükkânlar ve hatta misafir evleri) odacıkların görünümünü tamamlıyordu. Keşişleri hücrelerinde bağımsız olsa da yine de bir *hegoumenos*a tabiydi ve ortak hizmetler keşişlerin dönüşümlü olarak üstlendikleri "diyakozluklar" tarafından düzenleniyordu. Odacıkların sınırları, sınır kuleleri veya duvar tarafından belirleniyordu, çoğunlukla patikalardan oluşan bir ağ hücreler arası ve odacıkların merkezi ile ilişkileri kolaylaştırıyordu. Odacıklar, bazı *koinobia*yı usta keşişler tarafından kullanılmak üzere çıraklık eğitimine ayırabilirdi.

Koinobia tarzı manastır hayatı bu arada gelişiyordu. Kendisine bir amaç buldu ve kurumlarının ve keşişlerinin çokluğu ile tüm odacıklara hâkim oldu. Bazı *koinobia* çöl vadilerinde mimarilerini araziye uydurarak kök saldı. Diğerleri yarı çölleşmiş ovalarda veya daha verimli yerlerde yerleşti. Bu V. yüzyıl sonunda önemli olan Beytüllahim yakınlarındaki Markianos Manastırları, arkeolojinin büyüklüğü ve zenginliklerini kanıtladığı Martyrios ve Beytüllahim'in doğusunda, çöl kıyısındaki platoda kurulan ve her milletten yüzlerce keşiş barındıran tam anlamıyla "*koinobiacı*" Aziz Theodosios için geçerlidir.

Harita 4. – Kudüs Yakınlarındaki Manastırlar

Kutsal yerlerin cazibesi ve hac bu manastır kurucularının ve keşişlerin büyük çoğunluğunun köken itibariyle Filistinli olmayışını açıklar niteliktedir. Kudüs'e değil inzivacı niteliği nedeniyle daha çok Mısır modeline yakın olan manastır anlayışı bu hareketin başarısına yardımcı olmuştur. Böylelikle Kutsal Şehir civarında özellikle yoğun bir manastır bölgesi V. yüzyılda gelişti. Dikkat çekici şekilde, Kudüs monakizminin ağırlık merkezi yer değiştirmeye meyilliydi: yüzyılın ilk yarısında, manastırların "başrahipleri" manastırları denetleyen piskoposun otoritesi altında olan keşişler, şehirdeki manastırların hegoumenosları tarafından seçilirdi, Beytüllahimli Markanos, daha sonra da Theodosios ve Sabas bu göreve geldi. Bu sonuncuların ölümünden sonra, büyük kurumların zamanı geçmiş gibi görünüyordu. Ancak, hiçbir şey VII. yüzyıldaki istilalardan önce monakizmin çöküş içinde olduğunu göstermiyordu.

Krizler ve Parlama

Filistinli keşişler, Kudüs Patrikhanesi'nin dini hayatında önemli bir rol oynuyordu. 451'de, konsile kararlarına katılan kendi piskoposları Iouvenalios'a cephe aldı ve Kudüs tahtına kendi içlerinden birini oturttu. Iouvenalios'in dönüşünden sonra keşişler Kadıköycü piskoposlukla ters düştü. Ancak V. yüzyılın sonunda Başrahip Beytüllahimli Markianos yönetimi altında birleşebildiler. Özellikle çöl manastırlarına dayanan bu hareket belirginleşti ve VI. yüzyılda bölgenin keşişleri Kadıköy'e sıkı sıkıya destek vermekle kalmayıp, komşu patrikhanelerde de savundu [Perrone, 422].

530'lu yıllarda [Guillaumont, 674] o zamana kadar yeraltında gelişen Origenisçilik gün yüzüne çıktı ve önemli bir krize neden oldu. Euagriosçu keşişler Ortodokslara şiddetle karşı çıktı ve önemli manastırların yönetimini ellerine geçirerek kendilerinden birini Kudüs patriği seçtirdi, Konstantinopolis'te bile etkili oldu. Bununla birlikte, İmparator Iustinianos ayrılık tehlikesine karşı alarma geçerek, ilk kez 543'te, daha sonra da 553'te konsil kararıyla Origenisçiliği mahkûm etti. Origenis krizi böylece sona erdi. Bu, bölgedeki manastırlarda entelektüel hayatın derinliğini ve teolojik tartışmaların niteliğinin bir göstergesidir.

Pers istilası ve Kudüs'ün 614'te ele geçirilişi, çöl manastırlarına ciddi bir darbe vurdu. Bununla birlikte 614'ten beri patrik *topotiritisi*[31] daha sonra patrik olan Modestus, bu manastırlardan bazılarına geri

31. Vekil.

dönüşü sağladı. VII. yüzyıl başındaki kriz böylece kısmen de olsa bertaraf edildi. Hatta keşişler dağıldığından, Afrika ve Roma'da dayanak noktaları bulan Filistin monakizminin gelişmesine de sebebiyet verdi. Vaiz Maximus'un faaliyetleri hem Filistinli keşişlerin kültürüne hem de yapabilecekleri etkiye bir örnektir. Öte yandan Arap istilası Kudüs yakınlarındaki manastırlara ilişmemiş ve bunların bazıları İslam ülkesinde Melkit Hıristiyanlığın kaleleri olarak kalmıştır.

KÜÇÜK ASYA

Küçük Asya'daki manastır hayatı Mısır ve Suriye'dekinden daha az bilinir. Bazı belgeler Likya'da, Efes'te ve başka yerlerde manastırların varlığını kanıtlar. Ancak, özel bir sorun teşkil eden başkentin Asya banliyösü dışında hiçbir önemli manastır bölgesi teşekkül etmemiş ve ilgi Sivaslı (Sebasteia) Eustathios ve Kayserili Basileios adlı iki kişilikte yoğunlaşmıştır [Gribomont, 690].

355'te, Gargres'ta toplanan bir konsil Eustathios ve öğrencilerini mahkûm etmiş ve bu münasebetle çıkarılan kanonlar bu cemaatlerde kınanan yanlışları bize tanıtmıştır.

> Eustathios'un öğrencileri, tüm Hıristiyanların bekâr ve yoksul kalmalarını salık vererek toplumsal düzeni tehlikeye atmıştır; şehirlerin dışında yaşayıp, kilise dışında kendi buluşmalarını düzenleyip, hiyerarşiye karşı çıkıp, örneğin martir kültünü reddedip, diğer Hıristiyanlardan farklı adetlere uymuş ve yerleşik kiliseye ters düşmüştür.

Bu hareket, başka örneklerini de gördüğümüz radikal bir çilecilik örneğidir. Eustathios'un kendisi, Suriye monakizmine yabancı değildi ve daha ılımlıya benzer. 356'da Sivas piskoposu olmuş, orada bir bakımevi açmış ancak birtakım eski öğrencilerinin muhalefetiyle karşılaşmıştı. Kişisel etkisi başkente kadar hissediliyordu. Kayserili Basileios ise Eustathios ile akrabaydı. Ancak onun taşıyıcısı olduğu monakizm daha kurallara uygundur. Yazdığı kurallar Bizans monakizmini derinden etkileyecektir.

> 355'teki vaftizinden sonra Basileios çileciliğe döner ancak etrafındakilerden ilham almakla birlikte, –annesi ve kız kardeşi zaten bir çeşit aile manastırında yaşamaktadır– bununla yetinmez ve Mısır'la Suriye'ye keşişlerle görüşmeye gider. Kuracağı çileci tarikat, var olan monakizm şekilleri üzerinden kişisel bir değerlendirmenin sonucudur. Bir üste itaat eden, bekârlığa, yoksulluğa, çalışmaya ve duaya yeminli *koinobia* tarzı cemaatlerler söz konusudur. Yerel kiliseyle bütünleşmiş şekilde hayır işleriyle uğraşıp, özellikle de Basileios tarafından Kayseri yakınlarında kurulan misafirhanelerin ("Basiliadların") personelinin bir kısmını temin ederler. Çok miktarda olmaları olasıdır ve Basileios kasaba

başına bir tane kurulmasını salık vermiştir. Buraya kabul edilen çocuklar eğitim alır ve meslek sahibi olmaya yönlendirilir.

KONSTANTİNOPOLİS

Başkent diğer yerlerde görülen manastırcı veya çileci akımların hepsinin kesiştiği yerdir. Diğer bölgelerde olduğu gibi başlangıçta manastırcılığı eski çilecilikten ayrılmaya çalıştığı oldukça kafa karıştırıcı başlangıç noktasından, büyük manastırların yükselişine tanık olunan bir döneme geçilmiştir.

Konstantinopolis'te manastırların başlangıcı büyük oranda Sivaslı Eusthatius'un faaliyetleriyle ilintilidir. Onun öğrencisi olan diyakoz Marathonius başkentin piskoposu Makedonius (342-346; 351-360) tarafından manastır hayatını düzene sokmakla görevlendirilir. Makedonius heretiklik suçlamasıyla karşı karşıya kaldığından, Konstantinopolis keşişleri daha Ortodoks bir kurucuyu tanımıştır. Geleneğe göre Suriyeli Isaakius, 382 civarında Şehir'in ilk manastırını kurmuştur. En azından Kadıköy Konsili'ne dek iki tip monakizm bir arada var olur [Dagron, 691]. Bir yandan, tek tek veya gruplar halindeki çileciler pek az şehirleşmiş, mezar veya martyria yakınlarındaki mahallerde yerleşir. Diğer yandan büyük manastırlar IV. yüzyıl sonundan itibaren kurulmaya başlanır. 448'de, yirmi üç manastır yöneticisi, kendisi de başkentin büyük bir manastırının başpapazı olan Monofizit Eutykhes'in malıkûmiyetine karar verdi. Bu manastırların genellikle Mısır veya Suriye'den gelen bir keşiş tarafından kurulduğu bilinir. Ancak Konstantinopolis aristokrasisinin manastırlara giderek artan ilgisini de hesaba katmak gerekir. Böylelikle kadınlar ve erkekler için birçok manastır açılmıştır.

> O dönemde Konstantinopolis piskoposu (398- 404) olan Aziz Ioannes Khrysostomos'un arkadaşı, zengin dul Olympias, başkent kilisesine devasa servetinin bir bölümünü bağışlar (SC 13 *bis*). Aya Sofya'nın hemen yakınında başka hanımların da kendisine katılacağı ve 250 rahibeye kadar çıkan bir kadınlar manastırı kurar. Hem kendisi hem de ardılları için Büyük Kilise'nin diyakonesliği görevini elde eder. Başka manastırlar da başarılarını güçlü hamilere borçludur: Suriyeli Isaakius'a kendisinin yerine geçecek ve mülkü üzerine kurulacak manastıra adını verecek zengin Dalmatius yardım eder; Dios Manastırı bu addaki Suriyeli bir keşiş tarafından kurulmuştur ve kendi çapında II. Theodosios'un yardımı ile gelişir.

Vakıflar hareketi V. yüzyıl ve V. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam eder. 518 ve 536'dan kalma listeler hepsi erkekler için olan 75 manastır

adı zikreder. Kadın manastır hayatı burada da başka yerlerde olduğu gibi pek belgelenmemiştir ancak önemi aşikârdır.

Şehir kurumlarına, Konstantinopolis'in arka bahçesindeki manastırları da eklemek gerekir. V. yüzyılda Suriye'den gelen Stilit Daniel (ölümü 493), Boğaz'ın Avrupa yakasındaki Anaplous'ta[32] bir sütuna yerleşir ve böylece bir manastırın doğuşuna sebebiyet verir (*BHG* 1489). Asya yakasında, Aleksandros ile Suriye'den gelen Asemetler Irenion'a yerleşti ve senatör bir ailenin yardımıyla serpildi. Manastırları bölgedeki en etkililerden biri haline geldi ve ayin uygulamalarını yaygınlaştırdı. 536'da yazılan ve Kadıköy piskoposuna bağlı 40 yöneticinin imzaladığı bir mektup Konstantinopolis banliyösündeki monastik hareketin canlılığı konusunda ipuçları verir.

Konstantinopolis monakizminin gücü başkentin dini hayatı üzerinde de etki eder. Bu sebeple keşişler kendi piskoposları Nestorios'a karşı şiddetli bir muhalefet başlatır. V. yüzyılın sonunda Stilit Daniel sütunundan iner ve İmparator Basiliskos'a karşı bir gösterinin başını çeker ve geri adım atmasını sağlar. Başkentin manastırları Kadıköy taraftarlığına doğru yavaş yavaş meyletmeye başlar ve bazıları Akakios ayrılığı sırasında Roma safında yer alır. Asemetler bu durumda yine başarılı olur. Bu arada, Iustinianos döneminde, İsa'ya kendi bakışlarını kabul ettirmeye çalışırken hem Roma hem de İmparator tarafından mahkûm edilirler. Konstantinopolis monakizmi, bu dönemde, teolojik tartışmalarda bağımsız bir rol oynamıyor gibidir.

KURUMSALLAŞMA: *MANASTIR TAGMASI*

Sayıları, itibarları ve etkileri itibariyle keşişler kilise içinde hafife alınamayacak bir güç oluşturuyordu. Mısır'da IV. yüzyıldan itibaren İskenderiye piskoposları birleşip otoritelerini kabul ettirdiyse de İmparatorluk'un genelinde kilise hiyerarşisi ve İmparatorluk yöneticileri tehlikeli olabilen bu hareketi yavaş yavaş normatif metinler vasıtasıyla kontrol altına almaya çalıştı. Yerel düzeyde birçok piskopos keşişleri kendi otoriteleri altına almaya çalıştı: Edessa'da, Rabbula kanonları, Konstantinopolis'te keşişler Eksarhia'yı, Kudüs'te bir veya birçok keşiş, başrahip ile piskoposlar manastırları kontrol ediyordu. İmparatorluk genelinde, Kadıköy Kanunları [Ueding, 696] ve Iustinianos Yasaları [Granic, 694] sayılabilir. Kadıköy Konsili piskoposların otoritesini sağlama aldı: keşişler bölgenin amirinin yönetimi altında olacaktı, onun onayı olmadan hiçbir manastır kurulamayacaktı, ma-

32. Boğaz'ın kuzeyde Karadeniz'e açılan ağzına verilen ad. (ç.n.)

nastırlarından çıkmayacak ve ne dünya ne de kilise işlerine karışmayacaklardı. Aynı zamanda konsil manastırların istikrarıyla da ilgilendi ve bir kez kurulduktan sonra dini alandan malları dahil olarak çıkarılamayacağına karar verdi. Iustinianos Kadıköy'ün çalışmasını tekrar ele aldı ve tamamladı. Her manastırın bölge piskoposu nezdinde mesul olduğu bir *hegoumenos*u olacaktı. Aynı *hegoumenos* birden fazla manastırı yönetemeyecekti. Piskopos yeni kurumlara göz kulak olacak ve seçilen yere bir haç dikecekti; *hegoumeni*nin belirlenmesinde de söz sahibi olacaktı. Adaylık, çıraklık süresi, keşişin statüsü ve malları da düzenlenmişti. Özellikle 133. *Novella* bir manastır modeli yaratmaya çalışır. Karışık olamaz ve "karışık" manastırlar yasaklanır. Yalnız yaşayan *hesykhastes*in (sessizler) varlığından bahsedilse de asıl kayırılan *koinobia* tarzı yaşamdır: keşişler veya kadın keşişler, bir duvar ile kapatılan manastırlarda yaşar, bir amirleri vardır, birlikte dua eder, çalışır, yer ve uyur.

İmparatorlukta Kadıköy kararları veya Iustinianos yasalarının ne derece uygulandığını bilmek zordur. Suriye'de, doğum aşamasında Yakubi Kilise'nin bazı manastırlardan gördüğü destek keşişlerin yerel piskoposlara tabiyetlerinin sınırlarını gösterir. Iustinianos yasaları cemaatlerin farklılığını hiç de sınırlamışa benzemez. Bununla birlikte monastik *tagma*ya verilen önemi tasdik eder niteliktedir. Aynı şekilde İmparatorluk'un birçok bölgesinde, manastırlar VI. yüzyılda manzaranın bir parçasını oluşturur, manastırcılık da, aynı dönemde İmparatorluk Kilisesinin önemli bir kurumu olmuştur.

BÖLÜM IX

Yazılı Kültür

Bernard Flusin

Constantinus dönemi kültür tarihinde de yeni bir çığır açmıştır. Devamlılık unsurları elbette hatırı sayılır ölçüdedir. Geleneksel kültür, *paideia*, İmparatorluk'un seçkinlerini birleştiren bir ideal olarak kalırken, onları geçmişle de bağlıyordu. Bu devamlılığı sağlayan eğitim sistemi büyük ölçüde aynıydı. Diğer yandan, Hıristiyanların şimdiden kendilerine ait bir edebiyatı vardı ve Helen kültürüyle uzun süredir haşır neşir olduklarından, bağdaştırılabilecek olan unsurları sahiplenmeyi bilmişlerdi. Ancak Constantinus'un iktidarı önemli değişimler getirecek veya hızlandıracaktı. Hıristiyanlık verimliliği artırıyordu. Diğer yandan, *Pars Orientis*'in artan ağırlığı ve Barbarların eline düşen Batı'yla giderek bozulan ilişkiler, Yunanca'nın hâkim olduğu vilayetlerin kültürel önemi Konstantinopolis'in kuruluşu ve merkezi devlet organlarının varlığı ilk zamanlarda Latince'nin lehine olsa da, tam ters gidişat kazandı ve batısından koparılan Romalıların imparatorluğunda, Yunanca hâkim dil olarak kendini dayattı.

Dönemin kültürü, çoğulluğu ve hiçbir ilerleme kaydedilmeyen bilim bir kenara bırakılırsa, canlılığı ile göze çarpar. VI. yüzyıla kadar güçlü olan pagan veya daha basitçe dünyevi edebiyata daha fazla ve daha çoğul, tamamen Hıristiyanlığa ait, bir yandan üst düzey Helenizmin değerlerini paylaşan ama aynı zamanda onlardan ayırt da edilen ürünleri de katılır. Yunan *paideias*ı ve resmi Hıristiyanlığın ortaklığından oluşan hâkim kültürün yanında, metinler başka önemli bileşenler de ortaya koyar: geleneksel Helenizm kaygısını pek az taşıyan Hıristiyan edebiyat; bastırılmış veya azınlık dinleri; Yunanca dışında başka edebi diller.

Uzun zaman kentlere ait olan bir imparatorlukta, kültür evleri çok miktardaydı ve sarayın varlığıyla desteklenen yeni başkentin yanı sıra Antakya ve İskenderiye gibi büyük merkezler de önemli bir yer tutuyordu. İmparatorluk'un iç gelişimi ve VI. yüzyıldan itibaren geçirdiği bü-

yük krizler kültür hayatı ve edebi üretim şartlarını değiştirdi. VI. yüzyıldan itibaren çöküşü hissedilmeye başlanan Erken İmparatorluk'un parlaması sona erdi ve karanlık çağlar başladı.

HÂKİM BİR KÜLTÜR: HRİSTİYAN HELENİZMİ

HELEN PAİDEİA VE HIRİSTİYANLIK

Paideia, eğitim ve kültür, seçkinlerin bütünlüğüne katkıda bulunmakla kalmamış, gelişmiş düzeyde onlara has olmuştur. Değerleri, bazı Hıristiyan çevrelerinde tartışmaya açılsa da, büyük ölçüde topluma kendini dayatmıştır. Bu kısıtlı sayıda klasik metne atıfta bulunan büyük ölçüde edebi kültür, günlük kullanımdan ayrılan, yüksek düzey bir dilbilgisi ve retorik öğrenimi merkezi bir yer tutuyordu. Bunlar dilsel ve hitabi kodlara saygı gösterilen devlet görevlerinden bazıları için önemli bir koz oluşturuyordu. Çoğunlukla, genel ve okullu olan bu kültür, mütevazı bir düzeydeydi; ancak öğrencilerin küçük bir bölümü retorik ve felsefenin üst düzeylerine erişebilir, diğerleri ise retorik hocasının derslerinden sonra serbest işler ve yönetim kariyerlerine geçit veren başka uzmanlık alanlarında eğitime yönelirdi.

İmparatorluk hayatında, Yunan *paideia*sı, tarihi kökenleri, atıfta bulunduğu metinler, taşıdığı bazı değerler itibariyle Hıristiyanlığa yabancı kalıyordu. Hatta henüz yaşamakta olan başka bir dine bağlı olduğu için uyumsuz olduğu bile söylenebilirdi. Hıristiyanlığın sadeliğini Helenlerin bilgeliğine yeğ tutan ve pagan edebiyatını mahkûm etmeye kadar varan kimi Hıristiyanlar (*Constitutions Apostoliques* 1, 6: SC 320) çatışmanın altını çizmişti. Paganlar için, Hıristiyanların Helen kültürünü sahiplenmesi skandaldı. Örneğin İmparator Julianus pagan yazarlara dayanan eğitimden Hıristiyan hocaları dışlamaya çalışmıştı (karş. s. 10). Ne var ki temelde Hıristiyanlık ile Yunan *paideia*sı arasında bir kaynaşma başlamıştı bile [Jaeger, 699], II. ve III. yüzyılın İskenderiyeli büyük düşünürleri Klimios ve Origenis buna en iyi örneği oluşturuyordu. Ayrıca not etmemiz gereken, Hıristiyanların kendi öz eğitim sistemlerini kurmaya çalışmayıp, hem hoca hem de öğrencilerin yürürlüktekine uyum sağlamasıydı [Marrou, 713]. Başka düzeylerde, Hıristiyan yazarlar hem retoriği tamamen kabul etti hem de kendi yazdıklarına paganlarda rastladıkları yorum yöntemlerini uyarladı. Daha yakından, eski veya çağdaş Yunan felsefesi Hıristiyanlık üzerinde etkisini, araçları olan mantık ve diyalektiği ile Hıristiyanların kendi ahlak, antropoloji, kozmoloji ve ilahiyatlarını belirginleştirmek ve zenginleştirmek için benimsedikleri bazı önemli öğreti unsurlarını aktararak gösterdi.

SÖZ VE YAZI

Bize göre geç Antik Çağ kültürüne ayrıcalıklı giriş yazıdan geçiyorsa da, sözün de önemini belirtmeden geçmemek gerekir. Yazının aktardığı birçok metin, söz, okuma, ezber ve şarkı için tasarlanmıştır. Cismani edebiyat için övgü belagati *"epidicticos"* halk önünde verilen bir resitaldir. Öğrencileri eğiten sofist de düzenlediği seanslar veya ailelerin ve kentlerin önemli günlerinde sanatını konuşturan bir virtüözdür. Şiir de genellikle sözlü icra edilir: Konstantinopolis'te, Paulos Silentiarios'un Aya Sofya'ya adadığı uzun şiir (çev. M.-C. Fayant, Die, 1997) imparator ve saray ahalisinin önünde kilisenin ikinci açılışı şerefine okunmuştu.

Hıristiyanlık açısından, sözlü sanatın önemi daha da büyüktü. Hıristiyan belagati, aslında, cismani belagatin alışkanlıklarını kısmen devralmış ancak kendi gereksinimlerine de cevap vermiştir. Büyük bir kitleye hitap eden bir eğitim gerekliliği birçok ilahi ve öğretici metnin üretilmesine sebebiyet vermiştir. Son olarak, okumaların, mezmurların ve ilahilerin ayinsel kullanımından da bahsetmek gerekir.

Yaygınlığını ölçmenin zor olduğu *yazı ve okuma*[1] Doğu'da, Batı'da olduğundan daha yaygın gibidir. Şüphesiz ki nüfusun sadece küçük bir bölümü aşinadır ancak nadir de sayılmaz ve Ataların Kelamı (*Apophtegmes des Pères*), o zamanlar varlıklı genç bir köylü olan Nitriotlu Amoun'un abayasından karısına okumak için küçük bir kitap çıkardığından bahseder.

Yazı birçok şekilde varlığını korur: genellikle arzuhalciler tarafından yazılan özel mektup ve belgeler, kitabeler, okul tabletleri ve *ostraka*, son olarak da kitaplar. Bunlar, temel olarak kodeks şeklinde, yani sayfaları bir veya birçok defterin ciltlenmesinden oluşan kitaplardır [Blanchard, 704; Cavallo, 703].

> Kodeks, Hıristiyanlık döneminin ilk çağlarında, önce kitabın klasik hali olan rulo (*volumen*) ile rekabet etmiş daha sonra da yerini almıştı. Daha pratik ve daha ucuz olduğundan Hıristiyanlar tarafından tercih edilmiştir. Papirüs veya parşömenden yapılırdı. Bazı papirüs kodeksler kötü görünüşlüdür ve pek stilize olmayan bir yazıyla yazılmışlardır. Hıristiyanlığın yeni konumu durumu iyileştirir ve günümüze dek ulaşan büyük *oncial*[2] İnciller, tam aksine özenli hatta lükstür. Malze-

1. Bkz. Duncan-Jones R.P., "Age-Rounding, Illiteracy, and Social Differentation in the Roman Em", *Chiron* 7, 1977, 333-353.
2. Oncial (Fr.), uncialis (Lat.), Latin ve Yunan alfabelerinin özgün bir grafik şeklidir. Yuvarlaklaştırılmış büyük harflerden oluşan III. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar tedavülde kalmıştır. İlkel biçiminde bir parmak yüksekliğinde yazılırken daha sonra küçülmüş ve el yazmalarında kullanılmıştır. (ç.n.)

me, sayfa düzeni, yazıya gösterilen ihtimam, kapak, bazen bezemeler Hıristiyanlar tarafından metnin itibarını artırmak için kullanılmıştır. Aynı zamanda kodeksten din dışı ve teknik edebiyatta da faydalanılır ve burada da Juliana Anicia'nın siparişi üzerine hazırlanan Viyana Dioscoride'inin de örnek oluşturduğu eski rulolarla rekabet eden lüks sunumlara rastlanır. Daha mütevazı eserler bile epey pahalı olabilir ve bir kuytuda birkaç kitap bulunduran çileciler yoksulluk yeminini bozmakla suçlanırlar. Kopyacılar genellikle bireysel çalışsa da atölyeler (*scriptoria*), şüphesiz Eusebios'un denetiminde Constantinus'un ısmarladığı elli İncil kopyasını çıkaran veya Konstantinopolis kütüphanesine eklenmiş olanlar da var. Örneğin Konstantinopolis'te kitap ticareti yapıldığı tespit edilmiştir ve kitapçıların dükkânları Bazilika yakınlarındaydı. Aynı zamanda II. Constans döneminde düzenlenip, 475-476'daki büyük yangında yok olan, Anastasios döneminde tekrar düzenlenen ve on binlerce ciltten oluşan imparatorluk kütüphanesi de buradaydı. Ayrıca imparator Julianus'un bile değerini teslim ettiği Kapadokyalı Georgios'unki ve İskenderiye'de 600'e doğru bilgin Etienne'inki gibi özel kütüphaneler de vardı.[3]

Hıristiyanlık, kitabı oldukça aşina bir nesne haline getirdi. Üst düzey kütüphanelerden çok Hıristiyan kültünün basit uygulaması olan kitap çoğaltmayı göz önüne getirmek gerekir. Kullanıma açık olan her manastır, her kilise birkaç litürjik kitap bulundurmak zorundaydı ve bu gerçek saklanmış birçok dökümle kanıtlanmıştır. Bununla birlikte Mısır papirüsleri IV. yüzyıldan itibaren kitap üretiminin azaldığını ve VI. ve VII. yüzyıllarda nadirleştiğini gösterir.

Kitabın önemi sadece dağıtımında değil, birçok çevrede itibarlı olmasındandır. *Paideia* esas olarak kitaplarla ilgilidir ve şairlerin yorumu, daha sonra klasik düzyazıcılar bunda büyük pay sahibidir. Neoplatonculuk da felsefi bir bütünün yorumlanmasına büyük yer verir. Thedosius ve Iustinianos imparatorluk yasalarını "kodlar" şeklinde toplamıştır. Dinlere gelince, Manicilik ve Yahudilik gibi azınlıkta veya Hıristiyanlık gibi çoğunlukta olanlar, büyük oranda kitap dinleriydi ve kitaba ayrıcalıklı bir yer veriyordu.

HÂKİM DİL YUNANCA

İmparatorlukta birçok dil konuşuluyordu. Trakya'da Bessece, Küçük Asya'da Kapadokyaca, Galatça, İsauriaca gibi. Daha güneyde, Sami üstünlüğü başlıyordu ve Mısırlının gerçek avatarı olan Nil Vadisi'nde ise "Kıptice" hâkimdi. Bu dillerin ikisi, Kıptice ve Süryanice, başka bir edebiyata can verdi. Latince ve Yunanca, konumları

3. Karş. G. Cavallo (ed.), *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, Rome, 1989.

itibariyle, ayrıca ele alınmayı hak eder [Dagron, 709; Rochette, 1023].

Latince *Pars Orientis*'in bazı vilayetlerinde hâkim dildi. Doğu'yla Batı'nın bölünmesi, aslında, dilsel sınırlar takip etmemişti. Doğu Illyricum veya Trakya Latince konuşan topluluklar barındırmaya devam etti (karş. s. 317). Iustinianos'un yeniden fethi Latince'nin baskın olduğu geniş bölgeleri İmparatorluk'a kazandırdı. Son olarak, bu toprakların dışında bazı çevrelerde de Latince kullanılıyordu: sarayda, en azından V. yüzyılın ilk yarısına kadar. Latince aynı zamanda özel hocalar tarafından öğretilen bir dildi. Örneğin II. Theodosios başkentini on *grammatici* ve üç *oratores Latini* ile donatmıştı. Latince veya iki dilde el yazmaları dolaşımdaydı ve üç *antiquarii Latini* İmparatorluk kütüphanesinde çalışıyordu. Klasik Latince edebiyat okunmaya ve tat vermeye devam etti. VI. yüzyılda hâlâ Konstantinopolis'te Latince el yazmaları çoğaltılıyordu. Bazı Mısırlı şairler bunu biliyordu ve tarihçi Ammianus Marcellinus (IV. yüzyıl) eseri için, daha sonra şair ve oratör, gerçek Afrika kökenli Corippius onları kullandı.

Bununla birlikte, bu dilin önemi her şeyden önce geleneksel olarak iktidar dili olmasından kaynaklanıyordu. İmparatorlar onu sadece IV. yüzyılda değil, VI. yüzyılda bile kullanıyordu. Devlet sözleşmelerinde, yargıda, orduda uzun süre hâkim bir konumu korudu ve ancak yavaş yavaş Yunanca'ya yerini bıraktı. Iustinianos iktidarı önemli bir etap oluşturur. 519'dan önceki imparatorluk kanunlarını derleyen *Codex Justinianus*, ayrıca *Digesta* ve *Institutes* neredeyse tamamen Latince'dir. Ancak *Novellae* esas olarak Yunanca'dır. Aynı zamanda, Latince yüksek idari kademelerde zemin kaybediyordu. Yine de hukuk öğrencileri için vazgeçilmezdi ve Iustinianos bu durumu muhafaza etmek için elinden geleni yaptı. Gidişatın istikameti açıktı. Latince bilgisi ve kullanımı geriliyordu. VI. yüzyılın sonunda, gelecekteki Papa Gregorius, şüphesiz aşırıya kaçarak, Konstantinopolis'te Latince bilen tercüman bulamadığından yakınıyordu. Kendisi Yunanca konuşmazdı.[4] Daha önce konsiller esnasında, Doğulu piskoposların bu dili anlamadıklarını görüyoruz. Devletin zirvesinde, iktidarın dili sönüp, fosilleşiyordu.

Diğer yanda ise Yunanca birçok bölgede konuşuluyordu: Kara Yunanistanı, Adalar, Küçük Asya'nın batısı. Başka yerlerde de şehirlerde yaygındı ve köylerde ticarette kullanıldığı gibi, Hıristiyanlık ve seçkinlerin de diliydi. Prestij ve kültür dili olduğundan sıkça kayıtlarda kullanılıyor ve edebi üretimi hâkimiyeti altında tutuyordu. Tek biçimi

4. Karş. P. Courcelle, *Les lettres grecques en Occident*, Paris, 1948.

yoktu ve birçok düzey içeriyordu. Üst düzey eserler için, okuryazarlar İmparatorluk'un bir ucundan diğer ucuna ikinci sofistik yazarlarının kullanımından esinlenen yapay bir dil kullanıyorlardı. Daha mütevazı başka eserler, daha popüler olan *koine*yi kullanıyordu ve bazı metinler dokümanter papirüsleri tanıtan bu daha gelişmiş dile açılıyordu. Yunanca, yaşayan bir dil olarak devamlı gelişimini sürdürdü [Browning, *Medieval and Modern Greek*², Cambridge, 1983]. Yapısı sadeleşti. Kelime haznesi diğer dillerden özellikle Latince'den ödünç aldıklarıyla zenginleşti. Tüm işler için gerekli olduğundan, kademeli olarak Latince yerine iktidar dili oldu ve Bizans medeniyetinin karakteristik özelliği olarak düşünülebilecek hâkim pozisyon aldı.

EĞİTİM VE KURUMLARI

EĞİTİMİN ÜÇ KADEMESİ

Eğitim, kurum ve içerik açısından istikrarlıydı ve üç dereceye ayrılmıştı [Marrou, 713]. İlki, *grammatistes*, küçük (neredeyse tamamı oğlan) çocuklara yönelikti ve yazma, okuma ve basit hesaplamalar öğretiyordu. Bu ilkokullar, en yaygın olanlardı. Eğitimin içeriği değişkenlik gösteriyordu, daha hırslı olan bazı öğretmenler bir sonraki dereceye de sokuluyordu.

Bu *grammatikos*un alanıydı [Kaster, 712]. Edebi kültürün ayırt edici bir özellik olduğu toplumsal seçkinlere ayrılmıştı. Bu seçkinlerin çocuklarının, diğerlerinden daha uzun eğitim almaları beklenir, ailelerinde de özel öğretmenlerden istifade ederdi. *Grammatikos* ile *paideia*nın kalbine sızarız. Öğretmeniyle bazen sekiz yaşından beri haşir neşir olan çocuk, çoğunlukla birkaç sene sonra, Yunan dilinin yapay bir şeklinde ustalaşmaya başlardı. Öğretmeninin ona öğrettiği ve anlamlarını çözdürdüğü klasik eserlere bütünüyle vakıf olurdu. Gramercinin sanatı belki de en iyi Damascios tarafından betimlenmiştir: "Şairlerin açıklanması ve Yunan belagatinin düzeltilmesiyle ilgilenen sanat". Grammatikos, çocuğun şairleri, hepsinden önce de muhtemelen yazıyı onunla söktüğü Homeros'u, içerik (kişiler, mekân, realia) ve özellikle de dilbilgisel ve ahlaki bir yorum getirerek okumasına yardım ederdi.

Eğitim, üçüncü derecede, retorik ustası veya sofistin ellerinde tam gelişimine ulaşırdı. Yetenekli ve ailesinin bu eğitimi karşılayacak maddi gücü olan genç insanlar, bazen hâlâ pedagog rehberliğinde kentlerinin retorik ustasının yanında eğitim almaya gelir veya daha iyi başka bir merkeze giderdi. Delikanlılığa yeni adım atmışken ustalarının yanında, yetersiz olarak görülen sadece bir sene veya daha sıklıkla üç

sene bazen de beş sene veya daha fazla kalabilirdi. Bir öğrenci, üst üste birçok retorik ustasından ders alırdı.

> Libanios'un kendisi, ilkin Antakyalı bir retorik ustasından on beş yıl ders aldıktan sonra, ustasının ölümünden ve retoriğe kendisinin ilk dönüşünden sonra, ikinci bir retorik ustasının öğrencisi olmuş ve eğitimini mükemmelleştirmek için beş yıllığına Atina'ya gitmeden önce onun yanında yirmi yıl kalmıştı (Libanios, *Autobiographie*, Paris, "cuf", 1979).

Hatibin yanında delikanlı pagan Helenizminin klasik nesirlerini çalışırdı; Hıristiyan edebiyatı da bazı okullara sızmıştı.

> Eğitim papirüsleri bazı Hıristiyan yazarların (Sardesli Meliton, Nazianzoslu Gregorios) eğitim modeli olarak kullanıldığını göstermiştir. Bununla birlikte, eğitimin metot ve içeriği hiç gelişim göstermemiştir. Kayserili Basileios'un *Helenik Mektupların İyi Kullanımı Üzerine Gençlere Mektuplar* (*Paris, 1965, "cuf"*) geleneksel eğitime Hıristiyanların nasıl uyum sağladıklarını gösterir.

Klasiklerin çalışılmasının amacı alakasız bir kültür edinme değildir. Retorik ustası, öğrencilerine söylevlerini iyi oluşturmayı öğretir. Böylelikle, kendileri de gramerci veya retorik ustası olabilir, avukatlık mesleğine yönelebilir veya öğretmenlerinin veya ailelerinin ilişkilerinden faydalanarak imparatorluk yönetiminde bir mevki bulabilirdi. Retorikle uzun süre uzlaşmaz kabul edilen felsefe, bununla birlikte öğretiliyor veya özel bir eğitimin nesnesi oluyordu.

Serbest mesleklerin gerektirdiği uzmanlaşma, ancak hatibin tedrisatından geçerek mümkün oluyordu. Tıp için, eğer teori eğitimli insanın bavuluna aitse, tıp sanatının kendisi kent doktorlarının yanında veya İskenderiye gibi nadir merkezlerde, mütehassıs doktorların yanında öğrenilirdi. Mimarlar da bu sanatın ustalarının yanında eğitilirdi. Bir kürsüsü olan ihtisaslaşmış tek eğitim, Roma geleneğinde özel bir yeri olan hukuktu. II. Theodosios bu eğitimin Konstantinopolis'te verilmesini öngörmüştü. Ancak hukuk eğitiminin en büyük merkezi Iustinianos dönemine dek Beyrut olarak kalacaktı [Collinet, 716]. Libanios, IV. yüzyılda Antakya'da, öğrencilerin retoriği, hukuk ve buna bağlı eğitimler için boşladığını iddia etmişti: taşigrafi[5], *notarios* sanatı ve Latince. Bununla birlikte, retorik ve hukuk, rakipten olmaktan çok birbirini tamamlar nitelikteydi, Roma hukuk dilinin kendisinin de edebi bir konumu vardı ve pek çok *skholastikoi* (hukuk adamı), retorik

5. Yun. Tachy (hızlı) ve graphie (yazma) hızlı yazma anlamına gelir. (ç.n.)

konusunda sağlam bir eğitim almıştı ve Geç İmparatorluk'un kültür yaşamında ayrıcalıklı bir yeri vardı.

KENT VE DEVLETİN YERİ

Geç İmparatorluk'un okulları, genellikle öğretmen maaşlarının öğrenci velileri tarafından karşılandığı özel kurumlardı. Kilise kendi çapında çok az müdahalede bulunurdu.

Bazı manastırlarda, çıraklara Kutsal Kitapları okumak için gerekenler, öncelikle Mezmurlar (Zebur) öğretilirdi ve dini hayata yönelmeyecek çocuklar, Kadıköy Konsili'nde reddedilecek bir âdete göre, bu eğitimden yararlanırdı. Skythopolisli Kyrillos'la (*Vie de saint Euthyme*, ed. Schwartz, 1939) başka yerde Aziz Euthymios'un Malatya piskoposluğu rahipleri tarafından eğitildiğinden bahseder. Bu durum, mutlaka ki istisna değildir; ancak genel eğitim yeri olmayan ve izinin oldukça erken yok olduğu İskenderiye *didaskaleion*unu bir yana koyarsak, Edessa okulları imparatorluktaki tek bütünüyle Hıristiyan yüksek eğitim kurumuydu. Burada alınan eğitim, diniydi. Bunlardan en önemlisi, Pers okulları, Zenon döneminde sonsuza dek kapatıldı ve Pers tarafındaki Nizip'e aktarıldı.

Devlet ve kentlerin rolü önemliydi. Doğu İmparatorluğu'nda kaç tane kentin bir hatibin ve hatta *grammatikos*un öğretimini desteklediği meçhuldür. İçlerinden bazıları destek olmuştur, kesin bilinenler listesindekilerden çok daha fazla olduğu muhakkaktır.

Retorik ustalarının öğretimi en iyi bilinendir. Özellikle Libanios'un *Otobiyografi*'si detay yönünden zengindir. Şehrin *boule*si kamu eğitiminden sorumlu olacak öğretmenleri seçer. Belirlenmiş bir sayıyı geçemez zira öğretmenler vergi muafiyetlerinden yararlanır. Bazılarına, maaşları dışında öğrencilerin verdiği ödenekler de eklenir. Antakya'da, kent tarafından görevlendirilen Libanios, *bouleuterion*un bir salonunda ders anlatır. Birçok yardımcısı vardır. Antakya'da *grammatikoi* dışında başka retorik ustaları da vardır ki, öğrencilerin vahşi rekabetten faydalanarak, bir öğretmenden diğerine geçmelerini önlemek için Libanios onlarla bir anlaşma imzalamak ister.

Vilayetlerde bile, devletin müdahalesi hissedilir. Değerlendirme yapmak güçtür ve insan kendine örneğin hocaların *curial*ler tarafından atanmasının imparatorluk otoritelerinin onayına bağlı olup olmadığını sorabilir.

17 Haziran 362 tarihli bir yasa ile Julianus Hıristiyanların eğitimdeki yerini kısıtlamaya çalışmış, kamusal veya özel öğretmenlerin kent konseyi tarafından seçilmesi ve sonra da imparatorun onayına sunulmasını

öngörmüştür. Bu yasa Theodosios Kanunları'na alınsa da Julianus'den sonra uygulanıp uygulanmadığı belirsizdir. Bununla birlikte birçok durumda, valilerin kamu öğretmenlerinin atamalarına müdahale ettikleri görülür: bu müdahaleler düzenli olmaktan çok keyfe keder gibidir. Özel hocalara gelince, kontrolden kaçarlar. Sadece, 425 tarihli bir yasa, Konstantinopolis'te kamu eğitimine ayrılan *auditoria* kullanımını yasaklar ve özel mahallere yönlendirir.

Erken Roma döneminden beri görülen ve Hıristiyan imparatorlarca da devam ettirilen bir siyaset gereği, kentlerde belli sayıda öğretmen ve ailelerine vergi muafiyeti getirilmiştir. Bunun dışında Devlet, özellikle de başkentin kamu öğretmenlerine; ama bazıları Filistin'deki Elousa gibi mütevazı kentlerin vilayetlerin öğretmenlerine de, doğrudan maaş öder. Iustinianos, yeniden fetihten sonra, Kartaca'da eğitimi tekrar tahsis etmeye çalışırken iki gramerci ve iki hatibin her birine yıllık 70 *solidi* karşılığı maaş bağlamıştı. İmparatorluk otoriteleri kent başına düşen hoca sayısına müdahale edebiliyordu. Son olarak İmparator ister şahsen ister düzenli olarak makam ihsan edebiliyordu.

Devlet müdahalesinin IV. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar geçen zamanda değişim geçirip geçirmediğini bilmek zordur. Prokopios'un Iustinianos'a yönelttiği eğitimin mahvolmasına neden olmak suçlaması şüphelidir; ancak bir gelişime de işaret edebilir. VI. yüzyıla, İmparatorluk'un genel durumunun sebebiyet verdiği eğitim sistemi krizi damga vurmuşa benzer.

BAŞLICA EĞİTİM MERKEZLERİ

Birçok kent retorik ustası ve gramerciler bulundursa veya özel hocaların mesleklerini yapmasına izin verse de, önemli kültürel merkezler oldukça az sayıdadır. Değişik görünüş arz ederler.

Konstantinopolis önemini imparatorluk başkenti olmasına borçludur. III. yüzyılın sonunda Nikomedeia'da eğitimi geliştiren Diocletianus örneğinden yola çıkarak imparatorların oturdukları kentlerin kültürel hayatının patronu olma arzusunda oldukları söylenebilir. Başkentte, Constans zamanında, Libanios Yunan retoriğini kamuya açık olarak öğretebiliyordu ve Latin retoriği de temsil ediliyordu. IV. yüzyılın ortasında, Konstantinopolis'te kültür hayatına, kendisi de bir pagan, filozof ve retorik ustası olan ve Constans'ın danışmanı olarak önemli bir görev yüklenen Themistios'un kişiliği damga vurmuştu [Dagron, 732]. Bu dönemde, öğrencilerin sayısı, 370 yılında çıkarılan bir yasayla içlerinden bazılarını göndermeye yeltenilecek kadar fazlaydı. II. Theodosios yönetiminde, anakronik olarak "üniversite" olarak adlandırılacak kurum 27 Şubat 425'te bir emirname ile kuruldu [Lemerle, 700].

Özel öğretmenler özel mülklerde ders verirken, Kapitol'deki imparatorluk oditoryumu, görevleri nedeniyle özel eğitim veremeyecek kamu öğretmenlerine ayrılmıştı. Yasa, aynı zamanda öğretilen konular ve işe alınacak öğretmenlerin sayısı ile ilgileniyordu: üç *oratores* ve Latince için on *grammatici;* Yunanca için beş *sofist* ve on *grammatici*; iki hukuk, bir felsefe hocası. İki metin mekanizmayı tamamlar. 27 Şubat 425'te çıkarılan bir yasa her öğretmenin ayrı bir salonu olmasını öngörür, başka bir yasa 427'de başkentte ders veren kimi hocalara birinci sınıf *comitiva* bağlar ve aynı maaşı, başkentte yirmi sene eğitim vermiş tüm öğretmenler için de öngörür.

Zengin bir kamu kütüphanesinin de var olduğu düşünülürse [Wendel, 720], imparatorluk ihtimamının, başkente ona Doğu İmparatorluğu'nda önemli bir yer kazandıran kurumlar kazandırdığı söylenebilir.

Atina'nın durumu ise tamamen farklıydı. Kültürel rolünü, yönetimdeki konumuna değil, geçmişine aitti. Geç Antik Çağların tek "üniversite" şehri yani okulların önemli bir rol oynadığı tek şehirdi.

Libanios'un *Otobiyografi*'si, Nazianzoslu Gregorios'un *Basileios'e Övgü*'sü ve Sardesli Eunapios'un *Sofistlerin Hayatı*, her biri bağımsız birer birim oluşturan, çoğunlukla birbirine rakip olan birçok okulun üst üste bindiği Atina'daki eğitim konusunda bizi aydınlatır. Tüm İmparatorluktan gelen ve retorik ustalarının almak için uğraştığı öğrenciler, hocanın etrafında özel konutlarda toplanırdı. Sofistler, başka yerlerde olduğu gibi, kamu mevkii sahipleri ve özel öğretmenler arasında bölünmüştü. Kentte aynı anda 12-15 faaliyette bulunan öğretmen olabiliyordu. Sıklıkla Atina Okulu olarak adlandırılan Neoplatoncu Akademi özel bir kurumdu, özellikle IV. yüzyılda Ploutarkhos'un (Atinalı) bağışladığı mallar sayesinde, kendi kaynakları vardı. Bir okul yöneticisi (skolark), birkaç felsefeci ve bir avuç ileri düzey öğrenciden oluşuyordu. VI. yüzyılda Akademi'nin başındaki Proklos'un faaliyetleri belirleyiciydi. VI. yüzyılda Atina'da eğitim geriledi. Malalas'a göre Iustinianos kanunları en çok 529'da kapanan Atina okulunu etkiledi [Beaucamp, 264]. Agathias'a göre filozoflar Pers ülkesine gitti; ancak hemen sonra geri döndü. Slav işgali ise, VI. yüzyılın sonunda, kente ölümcül darbeyi vurdu.

Uzun zaman Atina ve İskenderiye felsefi geleneklerinin aynı dönemde birbirinin zıddı olduğu düşünüldü [Blumenthal, 714]. Aslında, Atina'da faal olan filozofların çoğu İskenderiye'de de öyleydi. Eğitim, Mısır başkentinde özellikle canlıydı ve Atina'dakinden uzun sürdü: VII. yüzyılda hâlâ İskenderiyeli Stephanos, belki de Atinalı Stephanos ile aynı kişiydi, Herakleios'un daveti üzerine Konstantinopolis'e gitmeden önce burada ders veriyordu. İskenderiye'de ayrıca ileri tıp eğitimi de veriliyordu. İskenderiye'ye kıyasla Antakya daha silik gö-

rünüyordu. Eğitim kurumları, Doğu'nun üçüncüsü, bölge başkenti ve büyük bir şehre göreydi. IV. yüzyılda doğduğu toprağa öğretmek için dönen ve oraya birçok öğrenci çeken, Libanios gibi müstesna bir hatibin varlığıyla taçlanmıştı [Petit, 718 ve 719]. Eserleri sofistin rolünün ne olabildiğine dair birçok ipucu ile doludur.

Filistin'in güneyinde Gazze şehri de "okulu" ile ünlüydü. Filistin veya Kayseri gibi şehirlerde var olanlardan daha farklı kurumlar geliştirmemişe benzer; ancak V. ve VI. yüzyılların sonunda, sofistleri başka yerlerdekilerden daha parlaktı ve düzyazı veya şiir formunda eserleri daha iyi korunmuştu.

İskenderiye'de yetişen ve 500'e doğru faal olan Gazzeli Æneas ve Iustinianos'un çağdaşı şair Gazzeli Ioannes'in ve iki Zosimios'un yanı sıra, şehrin retorik kürsüsünde oturan iki Hıristiyandan da bahsetmek gerekir: İskenderiye'de yetişen Gazzeli Prokopios (465-527 civ.) ve öğrencisi ve ardılı Khorikios.

Fenike'de Beyrut okulu özel bir durumdur [Collinet, 716]. II. yüzyıldan itibaren, hukuka adanmıştı ve Iustinianos döneminde, 550'deki korkunç depremler nedeniyle kapanmaya zorlanmadan önce, Roma ve Konstantinopolis ile bu eğitimin alınabileceği tek kentti.

Eğitimin düzenlenmesinin, önce dört, sonra beş senelik dönemler şeklinde yapıldığı, özellikle de İskenderiye'de retorik öğrendikten sonra, gelecekteki mesleği avukatlık konusunda Beyrutlu öğretmenlerden eğitim almaya gelen Gazzelia Zakharia'nın Antakyalı Severus'un Hayatı eseri sayesinde iyi biliniyor (*Patrologie orientale*, t. 2).

YUNAN DİLİ EDEBİYATI

Geç İmparatorluk'ta yazılı üretim eğitim uygulamalarından ayrılmış değildi ki bu da eleştiriler veya teknik incelemeler kadar, retorik ve şiire ayrılan yeri açıklar niteliktedir. Ancak edebiyatın canlılığı, *paideia*nın toplumsal fonksiyonu haricinde, Hıristiyanlığın işgal ettiği yeni yer ile de ilintiliydi. Erken Bizans *döneminin karakteristik özelliği, din dışı, klasikleşmiş* edebiyatla hem Yunan *kültürü hem de İncil'e atıf yapan* Hıristiyan edebiyatın yan yana var olmasıydı. Bir bakıma din dışı edebiyatla aynı düzeyde, başka sicillerden, geleneksel türleri etkileyerek, yeni biçimler yaratarak veya yazı dilinin yanına, daha basit Yunanca basamakları keşfetme yoluna gitti.

Dünyevi, hatta pagan ve Hıristiyan metinlerin karşı karşıya geldiği bu çetrefil edebi üretimde, Hıristiyan edebiyatının bile içinde aynı anda var olan üst düzey ve basit akımlar, dönemin tamamı üzerinde

bir genelleme yapmayı olanaksız kılar. Bir düşüşten bahsetmek ve IV. yüzyıl ve V. yüzyılın ilk yarısındaki verimlilik ile üst düzey edebiyat açısından daha sönük olan takip eden dönemi karşılaştırmak yerine, Iustinianos dönemini daha az klasik bir edebiyatın yüzyılı olarak kabul etmek gerekir ki VI. yüzyılın sonunda artık inişe geçiş hissedilir hale gelmiştir.

DİN DIŞI EDEBİYATIN ÖNEMİ

Din dışı edebiyat, Helenizm değerlerine bağlı kalmaya devam etti. Hatta açıkça pagan bile olabildi ve neoplatoncu hareket, IV. yüzyılın başında Iamblikos'tan, Iustinianos döneminde Simplicius'a dek önemini korudu. Şüphesiz bu eğilimdeki filozoflar özellikle Atina ve İskenderiye'de küçük bir çevre oluşturuyordu ancak V. yüzyılda Proclus gibi, açıkça veya daha sonra örtülü olarak savaş ilan ettikleri; ancak bazen derslerini takip eden veya eserlerin, okuyan Hıristiyanlar nezdinde bile etkiliydiler. Bu çok verimli çevre Platon ve Aristo'yu yorumluyor, biyografiler de yazıyordu: Proclus'un *Porphyrios'nin Hayatı*, Damaskios'un *Isidoros'un Hayatı*, Eunapios'un *Sofistlerin Hayatı* gibi. Ancak geç bir tarihte bu felsefi akım tamamen pagan olmaktan çıktı ve VI. yüzyılın İskenderiyesi'nde, hem filozof hem Hıristiyan ilahiyatçı olan Ioannes Philipon'un dönüşü önemli bir tarih oldu.

Paganlığın dayanak noktası olan felsefe, uç bir örnektir. Diğer alanlarda, din dışı edebiyat bazen dinlerinin ne olduğunu sorgulamanın bile gereksiz olduğu yazarların çatışma değil bir arada var olma alanıydı. Retorik, başat bir önemdeydi [Kennedy, 733]. Kodlanmış bir sanat idi ve teorisi etkisini edebi türlerin tümünde gösteriyordu. Hıristiyan İmparatorluk'un başlarında, hâlâ yeni el kitapları üretiyordu: Retorik ustası Hermogenios ve Menandrios bir önceki döneme aitse de, *progymnasmata*sı (hazırlık egzersizleri) klasikleşen Aphthonios, bir IV. yüzyıl yazarıydı. Retorik her şeyden önce uygulanan bir sanattı. Libanios gibi işin içindeki paganlar [Schouler, 734] ve İmparator Julianus (IV. yüzyıl) kadar Nazianzoslu Gregorios, biraz daha sonra Ioannes Khrysostomos veya Prokopios ve Gazzeli Khorikios (VI. yüzyıl) gibi mükemmel Hıristiyan oratörler nitelik ve nicelik açısından bol eserler bıraktı. Bu övgü, kişiyi yüceltme işinde toplanmaz; aynı zamanda IV. yüzyılda pagan Themistios örneğinin gösterdiği gibi siyasi bir anlamı olabilirdi. Şiir eğitimde çok önemli ve bazı işlevlerini üzerine aldığı nesir halinde retorikle rekabet halindeyken, gerçek bir hayranlık uyandırıyordu. Bu hayranlık, ölçülü kitabelerin artması ve Mısır kökenli, çoğu kez pagan, kentten kente, kendilerine servet

kazandıracak veya imparatorluk yönetiminde zenginleşmelerine izin verecek hami arayışı içinde mekik dokuyan gezici şairler hareketine (IV-V. yüzyıl) tekabül ediyordu [Cameron, 721].

Bazı isimler zikredilmeyi hak eder. *Dionysios* Destanı ile olduğu kadar *Yuhanna İncili'nin Ele Alınışı* ile de tanınan ve okul olan Panapolisli Nonnos [Chuvin, 723]; Konstantinopolis'teki Zeuksippos Hamamı'nın betimlemesini borçlu olduğumuz bir başka Mısırlı, Koptoslu Khristodoros; İkisi de *ekphrasis* (betimleme) türünü kullanan Gazzeli Ioannes ve Paulos Silentiarios; Saray Antolojisi ile miras kalan epigramların yazarı Skolastik Agathias [karş. Cameron, 722].

Retoriğin din dışı *tarih* üzerindeki etkisi çok belirgindir ve Eunapios ve Zosimos gibi paganlar kadar [Paschoud, 730] Hıristiyanlar tarafından da kullanılan üst düzey bir tür olarak kalmıştır. Daimi tarih geleneğinde, tarihçiler genellikle bir öncülden el alırlardı. Bu şekilde, V. yüzyılın başında Sardesli Eunapios'tan, Herakleios iktidarının sonunda Theophylaktos Simokattes'e dek nihai kopuşunun kültürel hayatın fakirleşmesinin emaresi olacağı bir zincir meydana getirdiler.

Din dışı tarihçiler arasında, IV. yüzyılda *Res gestae*'sini [172] Latince yazan Amınianus Marcelinus ve Iustinianos döneminde faal olan, *Savaşlar Tarihi* ve ilginç *Anecdota* (*"Gizli Tarih"*) ile İmparator *Iustinianos'un Yapıları Üzerine* (*De Aedificiis*, 189) isimli uzun incelemenin yazarı Kayserili Prokopios'u özellikle anmak gerekir [Cameron, 727].

HIRİSTİYAN MEKTUPLARIN CANLILIĞI

Din dışı edebiyatın kalitesi Hıristiyanların karşı karşıya olduğu meydan okumanın ölçüsünün göstergesiydi. Okumuş yazmışlar tarafından kutsal kitapları aşağılanırken, pagan çağdaşları kadar iyi olduklarını, kendilerinin de Helen kültürünün mirasçısı olduklarını kanıtlamaları gerekiyordu. "Kilise Babaları'nın Altın Çağı"nın yazarlarının başardıkları da tam da budur. Konstantinopolis'in kuruluşunu takip eden asırda, ona klasik halini vermek için Hıristiyan öğretisini geliştirdiler. Kapadokyalı üç üstat, Kayserili Basileios, Nyssalı Gregorios ve Nazianzoslu, ilahiyatçı ve mükemmel Hıristiyan retorik ustası Gregorios, retorik ve felsefe konusunda eğitilmişti ve değişik türlere eğildi: kutsal övgüler, mektuplar, şiir, tefsir, ilahiyat, maneviyat veya çilecilik incelemeleri. Nazianzoslu Gregorios'un öğrencisi olan Pontuslu Euagrios, Mısır'da Kellia'da yerleşmişti ve felsefi kültürü bugün daha iyi anlaşılmış, Doğu maneviyatının en önemli yazarı olarak kabul edilmiştir (SC 170, 171, 356). Aynı dönemde, Libanios'un Antakyası'nda, daha sonra da Konstantinopolis'te, Hıristiyan Antik Çağların en gıpta

edilen söz ustası Ioannes Khrysostomos faaliyetteydi [Baur, 742].

Kadıköy Konsili'ni (451) takip eden dönem bu altın çağdan daha az parlaktır. Hiçbir kutsal retorik ustası bir Ioannes Khrysostomos veya Gregorios'un yerini dolduramamıştı. Ancak diğer alanlarda, çöküşe indirgenemeyecek bir gelişme olduğu göz ardı edilemezdi. Bu ilahiyat konusunda geçerliydi. V. yüzyılın İsevi tartışmaları ile kavga aslında daha teknik hale geldi ve edebi şekil kaygısı asgarileşti. Uzmanlar, yeni araçlar geliştirdi: Kutsal Kitaplardan ödünç alınan parçaların birleştirildiği yorum zincirleri; Otorite olan Atalar'ın sözlerinin kaydedildiği Kilise Babaları'nın kayıtları. Bu faaliyet genellikle teknik ve kuru metinlerin çıkmasına neden oluyorduysa da, aynı dönemde, göz ardı edilemeyecek, bazen şaşırtıcı cürette ilahiyat eserlerinin doğumuna da elverdi: V. yüzyılın sonunda, ismini Dionysios o Aeropagites mahlası arkasına gizleyen gizemli yazar faaliyetteydi. VI. yüzyılda ilginç bir Origenisçi hareket ortaya çıktı [Guillaumont, 655]. Iustinianos devri, Bizans ilahiyatı açısından büyük bir yüzyıldı ve VII. yüzyıl biterken Günah Çıkarıcı Maksimos'un önemli eserinde hâlâ anılıyordu.

Tarihsel ve biyografik edebiyat da Hıristiyanlığın esin verdiği yeni şekillerin göstergesidir. Din dışı edebiyata karşı, Hıristiyanlar kendi tarihsel geleneklerini geliştirdi.

Bu alanda anahtar kişi Kayserili Eusebios'tu (260 civ.-339). Birçok tür geliştirip, dönüştürmüştür [Sirinelli, 750]. Eseri *Kilise Tarihi* [179] hem içerik (kilise tarihi) ve metotları açısından yeniydi. Bir dizi kilise tarihçisi tarafından da izlendi: Özellikle V. yüzyılda Sokrates, Sozomenos ve Theodoritos, VI. yüzyılda Okuyucu Theodoros, 600 yılından hemen önce Skolastik Euagrios [Allen, 741]. Eusebios'a hem Doğu hem Batı'da önemli bir etkisi olacak kronolojik bir eser borçluyuz: Din dışı tarihin kutsal tarih ile uyumlulaştırıldığı *Khronikon*. Zaman hesaplaması, hem Edessalı Iakobos gibi Süryanice hem de Herakleios döneminde kaleme alınan *Paskhalion Khronikon* gibi Yunanca yazan Bizanslı bilginlerin uğraşı oldu [Beaucamp *et al.*, *TM* 7, 1979, 223-301].

Üst düzey Hıristiyan tarihyazımının yanında, Iustinianos döneminde, evrensel kronik ve sonra kuruluşundan çağdaş döneme ele aldığı iktidarlar tarihinde, geçmişi, belleği değişmiş ve Hıristiyanlaşmış bir toplumun arazi, çarpıtılmış bir resimle aktaran Ioannes Malalas'ın Kronografisi'nin örnek oluşturduğu, kaba saba eserler de vardı [Jeffreys *et al.*, 747]. Aynı dönemde, Kosmas Indikopleustes'in ilginç *Hıristiyan Topografyası* tamanen Hıristiyan bir coğrafya sunuyordu [Wolska-Conus, 751].

Kayserili Eusebios aynı zamanda tarihsel açıdan eleştirilebilecek bir üçüncü eserin yazarıdır: *Constantinus'un Hayatı*'nda sonsuza dek

Hıristiyan bir hükümdar imajını yerleştirmiştir ve Hıristiyanların zengin biyografi külliyatına eklemiştir. Bu alanda seçkin edebiyatın ele aldığı konular çeşitlidir: Nazianzoslu Gregorios'un kardeşi Doktor Cesairios için yaptığı gibi, ölümleri üzerine yazılan sadık dindarlar (SC 405); kardeşi Nyssalı Gregorios'un hayatını yazdığı Makrina gibi azize rahibeler (SC 178); aziz martirler, aziz piskoposlar, aziz keşişler, Nyssalı Gregorios'un aslında manevi hayat üzerine bir deneme (SC 1 *bis*) olan *Musa'nın Hayatı* gibi peygamberler. Burada, değişik edebi türler ait eserlerle zenginleşen ve farklı kültür düzeyleri temsil eden hagiografinin[6] alanına giriyoruz [Van Uytfanghe, 755].

> Öyküsel hagiografi alanında, martir kültü, birçoğu basit bir dille yazılmış, çekilen acılar ve mucizeler külliyatı, eserlerin doğumuna neden olmuştu. Kültürlü bir piskopos tarafından da yazılsa, aziz keşişlerin hayatları, temel olarak uğraşları ve edebi zevkini yansıttığı manastır çevresinde gelişir. Skythopolisli Kyrillos'un VI. yüzyılda yaptığı gibi, tarihsel doğruluk ile öykünün kurgu ve süsleme ihtiyacını uzlaştırdığı tarihsel hayatların yanı sıra, Hıristiyanlıkta çileci modelleri yaygınlaştıran tamamen kurguya dayalı bir edebiyat da görülür: *Mısırlı Meryem'in Hayatı* (VI.-VII. yüzyıllar) böyle bir eserdir. Manastır hagiografisinde de dindarlığa davet eden anlatılar külliyatına rastlanır: *Mısırlı Keşişler Üzerine Araştırmalar* (IV. yüzyıl sonu), Palladios'un *Lausus Tarihi* (V.yüzyıl), Ioannes Moskhos'un *Maneviyat Öncesi* (VII. yüzyıl) bunlardandır.

Azizler kültünü destekleyen hagiografi örneği, Hıristiyanların yeni işlevlere uyarlanan edebi şekiller geliştirdiklerini gösterir. Dini söylevlerin bolluğu da aynı olgunun başka bir yansımasıdır. Daha süslü bir litürjinin gelişmesi, ayrıca daha zengin bir hymnografi[7] geliştirmeye olanak vermiş ve bu alanda Erken Bizans döneminin en orijinal şiirsel yaratımı belirmişti: Kudsiyet tarihinden bir kesite veya bir azizin yaşamına adanmış uzun ve öyküsel bir şiir olan *kontakion*. Strofik[8] yapısıyla, çağdaş Yunanca'ya uyum sağlamak için geleneksel ve üst *düzey ölçülerden ayrılıyordu. Kontakia* yazarlarının en meşhuru, Suriye asıllı Melodici Romanos, Iustinianos *döneminde* Konstantinopolis'te çalışıyordu [Grosdidier, 746].

Birçok açıdan, Hıristiyan edebiyatı klasik edebiyatın kanonlarından ayrılır. Hatta geleneksel *paideia*ya sırt çevirip çevirmediği sorusu sorulabilir. Hıristiyanların din dışı kültürü reddetip, İncil adına daha

---

6. Yun. (h)Ayios (aziz) ve grafi (yazım) kökünden gelir ve azizlerin ve kilise önde gelenleri hakkında yazma anlamına gelir. (ç.n.)
7. Yun. (h)imnos ve grafi köklerinden, ilahi yazımı. (ç.n.)
8. Üç parçasından biri koro tarafından söylenen lirik şiir. (ç.n.)

basir bir kültürü kucakladıkları metinler yok değildir. Bu önemli eğilim, manastır çevrelerinde hâkimdir. Şüphesiz, kabaca manastırı şehirle karşı karşıya getirmek doğru değildir ve keşişler de reddettiklerini söyledikleri bir toplumun değerlerine gözlerini kapamaz. Ancak şehir medeniyetinden korunan manastır hayatı, sıklıkla din dışı kültüre oranla başına buyruk, köy ve çöl dünyasına çok daha açık, tamamen dini bir edebiyat üretir. Basit kurallara göre, çoğunlukla dil seviyesi oldukça düşük olan metinleri yeğler ve yaygınlaştırır. Büyük külliyatının V. yüzyıl tarihi taşıdığı *Ataların Kelamı* (SC 387) veya Ioannes Moschos'un VII. yüzyıl *Maneviyat Öncesi* (PG 87; karş. SC 12) bu edebiyatın iyi örnekleridir.

KIPTİ VE SÜRYANİ EDEBİYATI

Çokdilli bir imparatorluğun doğu tarafında, Yunanca ve Latince dışında iki dil edebi konumu kazanmıştı: Kıptice ve Süryanice. Her biri kendine göre Geç İmparatorluk'un çeşitliliği ve kültürüne katkıda bulundu.

KIPTİ EDEBİYATI

Kıptice, [Albert, 34 ve aşağıda, Böl. XIV, 413-414], lehçeleriyle birlikte ilgilendiğimiz çağın başlarında, Yunanca'dan alınan bir alfabeyle yazılan; ancak bazı ilave harfler eklenen Mısırca'nın büründüğü yeni şekildi. Eski Kıptice belgeler (sihir, astroloji), I. yüzyıldan beri varlığını sürdürse de, öz olarak işlevsel bir edebiyat doğması için III. yüzyılı beklemek gerekiyordu: daha çok Hıristiyan (tıp, sihir) bilimsel veya dinsel metinler.

III. yüzyıldan itibaren İncil kitapları çevrildi ve Akmimik lehçesiyle 43. Mezmurun satırlarının yanı başında *Iliada*'nın ilk dizelerinin olduğu bir Yunanca alıntı ve çeşitli egzersizler bulunan bir okul tableti, Mısır ülkesinde din dışı ve Hıristiyan kültürün birlikte yaşadığını gösteriyordu. IV. yüzyılda İncil'in Saidce tercümesi tamamlandı ve diğer lehçelerde de versiyonları türedi. Kanonik kitapların yanında, *apokrifler*[9] önemli bir yer tutuyordu ve Kıpti edebiyatı patristik, litürjik, asetik, hagiografik edebiyata açılıyordu. Esasen çeviriler söz konusuydu [Orlandi, 761]. Bir sektör istisna oluşturuyordu: manastır edebiyatı. Antonius muhafaza edilen mektuplarını şüphesiz Kıptice yazmıştı. [Rubenson, 668]. Pakhomios ve iki ardılı, Theodoros ve Horsiesios,

9. Kilisenin tanrısal kaynağını tanımadığı, kutsal kitaplardan saymadığı metinler. (ç.n.)

mektuplar, kurallar, kateşezler[10], vasiyet şeklinde birçok eser bıraktı ki bunlardan bazıları erken bir dönemde Latince'ye çevrildi. V. yüzyılda, manastır ortamında, en güçlü Kıpti yazar ortaya çıktı: Birçok kateşezi bulunan büyük *hegoumenos* Atripeli Senute (ölümü 466). Kısa süre sonra, kendisi de arşimandrit olan Besa, önemli bir eser bıraktı [Kühn, 759]. Kıpti Edebiyatı, bütünüyle Hıristiyan değildi ve yapılan birçok keşif, Hıristiyanlığa rakip dini akımlar olan *gnosis*[11] ve Maniciliği bize tanıtan, içerikleri istisnai önemde metinler gün ışığına çıkardı.

II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Yukarı Mısır'daki Nag Hammadi'de, IV. yüzyıla tarihlenen 13 Kıpti *codices*, hermetik veya Hıristiyan ama daha çok gnostik olan, hepsi geçmiş dönemde Yunanca'ya çevrilmiş 46 inceleme keşfedildi (Thomas İncili). Biri 1929'da Fayyum yakınlarındaki Medine Madi, diğeri 1991-1992'de Dakhleh Vahası'nda yapılan iki başka keşif, bu defa Kıptice veya bu özellikleriyle Manici metinlerin Kıptice'ye çevrilmesinin doğrudan Süryanice üzerinden yapılmış olabileceğini gösteren, iki dilli (Kıptice ve Süryanice) Manici metinleri tanıttı.

Kıpti edebiyatının orijinalliği ve önemi kısmen metinlerin tarihinde yatar. Büyük oranda Ortaçağ el yazmaları aracılığıyla devredilen Yunan Edebiyatı birçok süzgeçten geçmiştir. Kıpti metinlerin geleneği ise daha çok papirüslere dayanır ve yelpazesi üst düzey edebiyat bakımından sınırlı olmasına rağmen, Geç İmparatorluk'ta okunan metinlerin çeşitliliğini yansıtır. Öz olarak, Kıptice sunulan metinlerin Yunanca muadilleri de vardı ve Kıptice basit bir çeviri olmadığında bile, Yunan dini edebiyatının kimi alanlarıyla devamlılık içinde görünür.

SÜRYANİ EDEBİYATI

Urfa bölgesinde konuşulan Aramice lehçesinden doğan Süryanice, edebi bir dildi ve bu özelliğine dönemimizin I. yüzyılında başlayan ve Ortaçağ boyunca devam eden bir tarih boyunca süren istikrarı borçluydu [Albert, 34; Baumstark, 38; Duval, 758].

Hıristiyanlıkla beraber doğmamakla beraber çok çabuk onunla bağlantılandırıldı ve onun Doğu'da önemli bir aracı oldu: Pers'in Arami topluluklarında ancak Armenia, Hindistan, Çin'e doğru da. Süryani metinler özünde Hıristiyan'dı; ancak din dışı bir edebiyat da kuşkusuz mevcuttu. Bunun dışında, Mani de, III. yüzyılda, biri dışında tüm yazılarını Süryanice yazdı.

---

10. Fr. Catéchèse, Sorulu cevaplı din dersleri. (ç.n.)
11. (Yun. γνώσις, gnosis: tanıma kökünden) Ruhun kurtuluşunun (veya maddi dünyadan özgürleşmesinin) tanrısallığın doğrudan tanınması ve dolayısıyla kendini tanımaktan geçtiğini iddia eden bir dini-felsefi akımdır. (ç.n.)

Yunanca ve Süryanice kullanımının birlikte varoluşu pek iyi bilinmeyen bir olgudur. Kabaca Antakya Patrikhanesi'ne tekabül eden bölgede, farklı kertelerde iki dilli olan tüm bir nüfusla birlikte, sadece Yunanca bilenler veya Yunanca bilmeyen Süryaniler yaşıyordu. İki dilin paylaşımı coğrafi (Fırat'ın batısında Yunanca, doğusunda Süryanice) ve toplumsal (Yunanca şehirlerin ve zengin çevrelerin diliydi) faktörlere bağlıydı. Süryani yazarlar, iki dilli olanlar bile, sadece tek bir dilde yazıyordu. Kadıköy krizi sırasında inanç farklılıkları dillerin dağılımına tekabül etmiyordu, ancak, gitgide, Yunanca Kadıköy Kilisesi'nin dili olurken, Yakubi Kilise Süryanice'yi kayırdı. Burada imparatorlukta üretilen metinlerle kendimizi sınırlıyoruz. Ancak İran da Süryanice, özellikle zengin bir Nasturi edebiyat üretti.

Mezopotamya, İran, İncil ve Yunan dörtlüsünün etkisi altında olan Süryanice büyük bir orijinallik sunar. IV. yüzyılda, "Bilge Pers" Aphraate'in (SC 349, 359) veya bu kez imparatorlukta, İmparator Julianus'un ölümünden (363) sonra, Edessa'ya gelip yerleşmiş, şiirsel, övgücü, dini eserleri, büyük etki yaratmış ve çabucak Yunanca'ya çevrilmiş Nizip diyakozu Ephraim'in yazdıklarında onu Yunan dünyasından ayıran belirleyici yanı hissedilir. Tüm dönemlerin Süryani edebiyatı önemli orijnal eserler içerir.

Eski Ahit apokrifleri arasından *Hazine Mağarası* (V-VI. yüzyıl) ve Yeni Ahit'ten, III. yüzyılda yazılıp sonradan değiştirilen Urfa'nın Hıristiyan oluşu ile ilgili *Addai Öğretisi*'nin adını anmak gerekir. VI. yüzyılda, teoloji ve polemik Kadıköy Karşıtı ünlü üstat Mabbouglu Philoksene ve Sarouglu Iakobos'un şiiriyle ünlenmişti. Suriye hagiografisi de parlaktı. Son olarak, tarihyazımı da çeşitliliği ve kalitesi ile seçiliyordu: kuru kronikler yanında, *Sahte Stilit Josue'nin Kroniği* gibi canlı ve yoğun eserler de görülüyordu.

Süryani dünyası, almakla yetinmeyip verdi de: Yunan *kontakion*unun doğuşu, Süryanice şiire mutlaka bir şeyler borçluydu. Bununla birlikte, Yunan kültürünün etkisi incelediğimiz dönemde gün geçtikçe arttı. Süryanice orijinal eserlerden olduğu kadar gitgide daha aslına sadık kalan fazla sayıda çeviriden de hissedilebiliyordu.

İncil çevirileri belirleyiciydi. Hızla İncil'in bazı kitapları İbranice'den Süryanice'ye çevrildi. IV. yüzyılda, Peskhitta (İncil'in "basit" versiyonu) Yetmişler[12] metninden yeniden düzenlenmişti. VII. yüzyılda Tellalı Paulos İncil'i bu kez Origenis'in *Hexaples*'inden tekrar Süryanice'ye çevirdi. Yeni Ahit'e gelince, Süryani çevrelerin Yunan modelin suretine sadık kalma kaygısını yansıtıyora benzer: Konaonik İncillerle rekabet eden

12. Septuaginta, fr. les Septante, İbrani İncilini Yunanca'ya çeviren 70 yazar. (ç.n.)

Tatien'in *Diatessaron*'unun kullanımı V. yüzyıldan itibaren yasaklanır; dört İncilin Süryani versiyonları Yunanca'da V., VI. ve hatta VII. yüzyıllarda bile tekrar görülür. Edessa'da 400'lerden, Zenon tarafından kapatılıncaya dek faaliyette olan Meşhur Pers Okulu, eğitimini Tarsuslu Diodoros, Mapsuesteli Theodoros ve Nestorios'un Süryanice'ye çevrilmiş eserleri üzerine kurarken, Aristotelesçi mantığa da geniş bir yer açar.

Nestoriosçu üstatlar dışındaki birçok Yunan Kilise Babası Süryanice'ye geçer: örneğin, VI. yüzyılda Reshainalı Sergios *areopagitik* külliyatı çevirir, Calliniqueli Paulos aynı şeyi Antakyalı Severus'un eserleri için yapar; VII. yüzyılda, Kıbrıs'ta, başka bir Paulos, Nazianzoslu Gregorios'u çevirir. Ancak yine aynı zamanda, Süryani edebiyatı tamamen bilimsel, felsefi veya tıbbi metinlerle de zenginleşir.

Porphyros'un *Eisagoge*'si ve Organon'un bölümleri Süryanice tercüme ile Pers Okulu'nda kullanılıyordu. VI. yüzyılda Reshainalı Sergius, Galinos'un felsefi yazılar olan, eserlerini çevirir ve kendisi de mantık incelemeleri yazar. 640'ta Yunanca eğitim merkezi olan Kennesre Manastırı'nda, bilgin Severus Sebokht ilahiyat, matematik, felsefe eğitimi aldı ve Aristoteles'i yorumladı. Eserini Edessalı Iakobos, *Eisagoge*'yi tekrar çeviren Baladlı Athanasios ve 687-688'de *Organon*'u çeviren Arap Georgios devam ettirdi.

Süryani bilimine gelince, Arap fethi bir kesinti oluşturmadı. O güne dek dar bir çevreye hapsolan Yunan metinlerinin incelenmesi devam etti ve Süryani bilginlerin Helen bilimine bu ilgisi kültür tarihinde önemli bir olgu olarak kaldı.

KARANLIK ÇAĞLARA DOĞRU

VI. ve VII. yüzyılların ikinci yarısına genel olarak okulların düşüşe geçişi ve özellikle din dışı edebi eserlerin yokluğuyla kendini gösteren geleneksel *paideia*nın krizi damgasını vurur. İmparatorluk'un karşı karşıya kaldığı iç ve dış zorluklar sonucunda edebiyat neredeyse yok olmaya doğru gider ve Bizans, ancak VIII. ve özellikle IX. yüzyılda çıkabileceği karanlık çağlara sürüklenir. Bazı yazarlar, Iustinianos'un siyasetinde *paideia*nın yok oluşunun nedenini görür ve bu imparatorun pek çok adımı bu tartışmada kullanılır.

Yeni Platoncu Atina Okulu'nun ünlü "kapanış" hikâyesi dışında [Beaucamp, 264], öncelikle paganlara öğretmenliği yasaklayan iki yasa çıkarılmıştır. İkincisi özellikle açıktır: "Helenlerin kutsal şeylere saygısızlık deliliğinden muzdarip olanlara öğretmeyi yasaklıyoruz" İmparatorluk'un genelinde bu yasağın eğitimi nasıl etkilediğini söyleyebilmek güçtür. Bundan başka, Iustinianos'un hukuk eğitimini üç

kentle sınırlı tutması belki de eğitim kurumlarının yoğunlaşmasının bir emaresi olarak da algılanılabilir. Son olarak Prokopios Iustinianos'a doktor ve öğretmenlere maaş bağlanması uygulamasını kaldırdığı için serzenişte bulunur, öyle ki bu meslekler ortadan kalkma noktasına gelmiştir. Ancak bu paragraf bir kitapçıktan alınmıştır ve Karataca'da yeni öğretmenlik kadroları açan 534 tarihli bir yasayla yalanlanmışa benzer.

Iustinianos iktidarı, okulların sonunu getirmez ve VI. yüzyılın sonunda ve VII. yüzyılın başında birçok atıf yapılması bunu gösterir.

Kudüs'ün gelecekteki patriği Sophronios, 600'de manastır kıyafetini giymeden Şam'da sofistti; Mısır'da, bir başka sofist ile karşılaştı, o da Şam'dandı, yüzyıllardır bu mesleği yapan bir aileden geliyordu. Trabzon'da felsefe ve matematik öğreten Tychikos, Herakleios iktidarının başında üç sene İskenderiye'de, bir sene Roma'da ve en son olarak da Konstantinopolis'te "şehrin filozoflarına öğretmenlik yapan, filozoflar şehri Atina'dan bir bilgin olan ünlü bir adam"dan eğitim alarak, eğitim sürecini tamamlamıştı.

Dolayısıyla, 610 yılına doğru yakında Perslerin eline düşecek İskenderiye'de ve Konstantinopolis'te, hâlâ eğitim alınabiliyordu. Tychikos'un öğretmeni de Atina'da eğitim görmüştü. Tychikos öğretmeninin yerine geçmeyi reddederek Trabzon'a dönmüştü. Bundan böyle, Herakleios iktidarının sonuna kadar, Konstantinopolis'te felsefe eğitimi verilmemiş ve başkent öğrencileri Tychikos'un yanına gitmiş gibi görünüyor [Lemerle, 700]. Değişim yeni şartların göstergesi olabilir: Konstantinopolis'te kamusal mekânlarda yapılan eğitimin yerini, Trabzon'da Aziz Eugenius martyriumunda daha Ortaçağ tavırlı bir öğretmen yanında yapılan almıştır. Bazı okullar VI. ve VII. yüzyıl işgallerine veya Konstantinopolis için, Herakleios dönemi sonuna dek, ağır aksak da olsa faaliyetlerine devam etmişti. Edebi üretime gelince, düşüşteydi ancak bu düşüş her yerde aynı değildi.

Mısır'da, son bilinen şair, VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde faal olan Aphroditeli Dioscoros idi [Fournet, 724] ve İskenderiye'de, son felsefeci, belki Atina'dan gelmiş olan ve Herakleios'un daveti üzerine Konstantinopolis'e yerleşen Stephanos idi. Filistin'de Sophronios'un VII. yüzyıl başında yazılmış Anakreoncu[13] şiirleri, eğitim olarak sofist ancak dini sınıfa ait olan birinin ürünleridir. Konstantinopolis'te, Herakleios döneminde biraz renklenmeden önce, Phokas döneminde kültürel hayatın inişe geçmiş olması mümkündür.

13. Hazzı ve şehveti öven şiirler. (ç.n.)

Theophylaktos'un diyalog şeklinde yazılmış [193, s. 3. 5] *Tarihler*'inin önsözü de tam da bundan bahsediyor gibidir: Felsefe, Herakleios tarafından geri çağrılmadan önce bir ara yasaklı kaldığından şikâyet eder ve kendisi de bir süre yok olan Tarih'e, ona yeniden can veren şeyin ne olduğunu sorar ve bu yeniden doğuşu patriğe borçlu olduğu cevabını alır. Konstantinopolisli Sergios, gerçekten de bu bilimlerin hamisi olmuş gibidir.

Theophylaktos, Herakleios döneminde Koruyucu Menandrios'un bıraktığı, 568-582 dönemini ele alan eseri devralır [185]. Ona bir ardıl bulmak için 770 yıllarında Nikephoros'un *Breviarium*'unu beklemek gerekir. Bilimsel tarihin kesintiye uğraması bir krizin göstergesidir. Başka gelişmeler de hissedilir. Aynı şekilde, Skolastik Euagrios'un, VI. yüzyıl sonunda Antakya'da üst düzey Yunancayla yazdığı, *Kilise Tarihi* [177, karş. Allen, 741], din dışı tarihin konularına açılır; aynı şekilde Theophylaktos'un eseri, daha çok kilise tarihi konularına aittir. Din dışı edebiyatın VI. yüzyıl sonunda seyrekleşmesi çifte akımı not almamızı gerektirir: üretimin azalması kadar türlerin gelişimi ve din dışı ve dini edebiyat arasındaki ayrımın ortadan kalkması.

Bu sonuncusu yönünden, ortada inişe geçişin kesin bir emaresi yoktur, VI. ve VII. yüzyıllarda birçok kayda değer eser görülür. Kilise tarihi için Euagrios'u gibi, özellike Herakleios iktidarında, hem nitelik hem nicelik açısından birçok epigram, epik, ahlaki ve didaktik şiirleri, dini ve din dışı konuları ele alan Georgios Psides'i de kayda geçirmemiz gerekir. İlahiyat açısından, Monothelizm krizi sırasında şöhret olan Sophronios'un yanında, Günah Çıkarıcı Maksimos'un (580-662 civarı) büyük ismini de hatırlamak elzemdir. Ayrıca Doğu maneviyatının başyapıtları olan Ioannes Moskhos'un *Maneviyat Öncesi* (615 civarı) ve Sinalı Ioannes'in *Merdiven*'inden (650 civarı) söz etmeden geçemeyiz. Bütüne baktığımızda, dini edebiyat, kent yaşamına daha az bağlı olduğundan din dışı edebiyattan daha uzun süre dayanmıştır. Dolayısıyla, genel bir çöküşten bahsetmek acelecilik olur. Ancak bu üretimin biçimlerinde bi değişiklik gözlemlenir. VII. yüzyılda din dışı edebiyat vilayetlerde kaybolurken, başkentten yoğunlaşıyor gibidir. Dini edebiyat ise yakında İmparatorluk'un pek yakında kaybedeceği vilayetler Suriye ve Filistin'de, Sophronios, Moskhos, Ioannes Klimakos, Maksimos ile ağırlığını hissettirir.

VII. yüzyılda Helenizm dönüşür ve krize girer. Ancak, etkisini sonsuza dek hissettirecek kadar da canlıdır. Yunanca'nın bazı çevrelerde konuşulup yazılmaya devam edeceği İslam topraklarında, Filistin'deki Aziz Sabas gibi Yunan kültürünün mekânları direnir. Bunun dışında,

Yunanlıların bilimi Araplara, gerek doğrudan gerek Süryanice tercümeleriyle aktarılır. Son olarak, *paidėia*nın kendisi bazı öğretim metotları ve değerleri, bazı metinleri de, Ortaçağ Konstantinopolisi'nde sahiplenen bir mirasçı bulur.

BÖLÜM X

İmparatorluk ve Hıristiyan Sanatı: Benzerlik ve Farklılıklar

Jean-Michel Spieser

Okuyucunun dikkatini, çöküş döneminin kaba saba abidelerine çektiğimiz için özür dilemek zorunda kaldığımız zamanlar şimdi maziye karışmışa benziyor. A. Riegl'den (A. Riegl, *Spätrömische Kunstindustrie*, Vienne, 1901, 2. basım, 1927) beri geç Antik Çağ'ın sanatsal üretimlerine safi estetik kaygılarla bakma isteği belirmiştir. Ancak burada bizi daha çok ilgilendiren, Akdeniz dünyası ve Batı Avrupa'nın uzun siyasi, iktisadi, toplumsal ve dini dönüşümden sanatsal üretimin ayrılamaz olduğunu göstermek. Bu alanda da, başka alanlarda olduğu gibi hatta daha da fazla, yavaş dönüşümlerin ani ve gösterişli değişimleri galebe çaldığını görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Gelgelelim, siyasi değişimlerin yakınlığı ile daha hissedilir olan bazı dönemlere yeni olguların kümelenmesi, bazı kopuşlara tanıklık etmemize izin verir.

Bu nedenle, Constantinus iktidarı ve "Kilise Barışı", İmparatorluk'un altüst oluşuna neden olmadıysa da, Hıristiyanlığın ortaya çıkışının kurumsal sahnede bir dizi yenilik getirdiğini de göstermek önemlidir. Bunların en heyecan uyandırıcısı, abidevi bir Hıristiyan mimarisinin meydana çıkışıdır: Constantinus ve mimarlarının tercihleri, ana hatlar ve Hıristiyan kültürü yapılarının temel özelliklerinin birçoğu açısından uzun süre belirleyici olacaktır. Ancak, eşzamanlı olarak, lahitler ve Roma yeraltı gömütlükleri resimleri ile tanıdığımız, Hıristiyanlığın geleneksel hale gelen gömü sanatının eserleri de bunu izler. IV. yüzyılın büyük bölümünü kapsayan bu dönemde, Hıristiyan tanıklıkların çoğu, hâlâ Roma İmparatorluğu'na dahil olan Batı tarafından gelir; bunlara atıf yapmak uygundur, zira birçok emare, bu yıllarda Doğu Batı karşıtlığını kullanmanın bir nedeni olmadığını gösterir. Ayrıca anlamı karanlıkta kalan veya yüzeysel benzerlikler nedeniyle açık olduğu zannedilen tasvirlere rastlamak da şaşırtıcı olmaz: Hıristiyanlığın

bize bugün aşina olan bir düşünce biçimi ancak yavaş yavaş yerleşir ve özellikle Kilise Babaları'nın faaliyetleri ve eserleri sayesinde, başka sistemler için biçimlenmiş kavramlar içinden algılanması nihayete ermiştir [Cameron, 698].

Hıristiyanlığın bu olgunlaşma dönemi, Theodosius'un tahta geçmesiyle biter: Batı'daki kronolojik dönüm noktası ise Damasius'un papa olmasıdır. Aynı zamanda, İznik Ortodoksluğu galip gelmiştir, ikonografide sonuçlarını gördüğümüz martyrianın doğasını bile değiştiren martir kültü gelişir ve kiliselerin resim süslemelerinin karakteristik öğeleri ya ortaya çıkar ya da gelişir. Bu dönemin henüz başında, en bariz ve en fazla sayıda örnek Batı menşeilidir; ancak birkaç belge, birkaç kalıntı Akdeniz'in doğu tarafında da durumun aynı olduğunu gösterir.

Theodosius'un iktidarı, Doğu için Iustinianos hükümdarlığının son senelerine kadar gidebilen, uzun bir dönemin başlangıcını temsil eder: Bu dönemde Roma İmparatorluğu'nun doğusu batısından usul usul uzaklaşmaya başlasa da abideler ve resimler aracılığıyla ifade edilen dünyagörüşü önemli farklılıklar göstermez. VI. yüzyılın sonu, yeni değişiklikleri beraberinde getirse de bu zamana dek İmparatorluk iktidarını çevreleyen sembolizm, kesin olarak ve tamamen Hıristiyanlaşır.[1] Putlar döneminin maziye karışması, bazı resimlerin yeniden farklı bir biçimde ve Hıristiyanlaşarak ortaya çıkmasına izin verir: Bundan böyle gelişen tasvirler kültü, sanki sadece İmparatorluk'un yaşadığı zorluklara ve sakinlerinin yaşadığı kaygıyla ilintilendirilmiştir.

Tanıklık ettiğimiz ana duraklar Hıristiyanlığı dışa vuran bir sanat açısından belirleyicidir. Ancak, Roma İmparatorluğu'nun seçkinleri tarafından algılandığı şekliyle, imparatorluk iktidarının değerlerini yüceltme, toplumda ayrıcalık veya sivil hayatın bir öğesi olarak sanat, bizi ilgilendiren tüm dönem boyunca (ve ötesinde, tüm Bizans İmparatorluğu döneminde) gelişmeye devam eder. Bu abideleri betimlemek için, alışkanlıktan din dışı sanattan bahsetmeye devam edeceğiz, ancak bu eserlerin en azından bir bölümü, imparatoru ilgilendirenler, "dini sanat"tan daha geniş olan kutsal kategorisine girer. Bu "dini olmayan" üretimin hepsi, daha önceki dönemlere derinden bağlıdır ve önce bunlardan bahsetmek gerekir.

---

1. Dr. Cameron, "Images of Authority: Elihen and Icous in Late Sixth-Century Byzantium", M. Mullett et M. Scott (ed), *Byzantium and the Classical Traditon* içinde, Birmingham, 1981, 205-234.

DİN DIŞI DENİLEN BİR SANAT

KENTLERDE SANAT

Neredeyse değerlendirdiğimiz tüm dönem boyunca, kentler imparatorluk seçkinlerinin yaşam ve faaliyet çerçevesiydi. Durumun nasıl değiştiğini ve nasıl, Iustinianos'un tüm uğraşına rağmen, geleneksel kentlerin içeriğinin azar azar boşaldığını, aynı zamanda VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın sonunda yaşanan zorlukların bu çerçeveyi parçalamak adına hiçbir şey yapmadığını görmüştük (üstte, s. 210-211) Ancak IV. ve V. yüzyılda, yeni yapıların çoğunluğu kiliseler olsa da, elbette tapınaklar hariç geleneksel yapıların da bakımı yapılmaya devam etti. Özellikle şehircilik kaygısı belirgindi. En ünlü örnek Efes'teki Arkadiane'nin, adını aldığı imparator döneminde onarılmasıydı. Ancak arkeoloji, VI. yüzyıldan itibaren dükkânların çöplüğe taştığını, dolayısıyla her yerde hâlâ görülen, *tetraphyle*[2] ve *tetrastyle*[3] sütunlu büyük yolların abideviliğiyle tezat oluşturur şekilde bir umursamazlık baş gösterdiğini ortaya çıkarmıştır. Abidevi yapılar şehirlerde yükselmeye devam etti, bu da belki Doğu ile çok erken dönemde özel şahısların arazileri üzerinde villalar inşa ettirdiği Batı arasında temel farklardan biridir. Yunanistan ve başka yerlerde de örneklerine rastlanan, ancak özellikle Apameia ile Atina'da yapılan yeni çalışmalar sayesinde iyi bilinen durum budur (karş. Sodini, 573-574). Konstantinopolis, şehircilik icraatlarının yoğunluğu nedeniyle özel bir olgudur; ancak bunlar imparatorların isteğine bağlı olarak, sütunlu yolları ve foraları ile geç Antik Çağ şehirciliğinin ruhunu temsil eder.

Ayrıca yine kamusal alanda heykel[4] sanatının son örnekleri de sergilenmektedir [Bauer, 764]. Ruhbanın gayet iyi bilinen düşmanlığı, heykeli dini sanat alanından çıkarmıştır. Ancak, VI. yüzyıl sonuna doğru, Hıristiyanlığın parmak izi kültürel faaliyetlerin tümünde görülürse de o ana dek kentin geleneksel işleyişiyle ilişki içinde bir sanatsal faaliyetten bahsetmek mümkün olmuştur. Özellikle V. yüzyılda hâlâ Afrodisias'taki bir atölyede vali ve şehir yöneticilerini tasvir eden heykeller yapıldığı görülür. Çalışmanın kalitesi açısından en ünlü örnek Efes'ten gelir: sadece kafa kısmı kalan (Viyana Müzesi'ndedir) bir

2. Roma İmparatorluğu'nun çeşitli kentlerinde, dört anayolun kesiştiği yerde yükselen, dört girişli, çifte zafer arkı. (ç.n.)
3. Dört sütunlu. (ç.n.)
4. Metinde *ronde-bosse*, betinin neredeyse tamamen kaideden ayrıldığı ve her yerden incelenebilir olduğu üç boyutlu heykel türü. Bu anlamda rölyeften ve kabartmadan ayrılır. (ç.n.)

büst, şehir yönetiminde görevler üstlenen Eutropius'u tasvir eder. Bu tasvirler zamanla seyrekleşmiş, atölye geleneğinin güçlü olduğu bölgelerde daha uzun süre yaşamıştır. Daha önce bahsettiğimiz Afrodisias örneğinde, heykel okulu imparatorluk döneminde gelişmiştir; bu aynı zamanda Atina ve Yunanistan'daki başka yerler için de geçerlidir, ancak geç Antik Çağ'ın heykeli daha az araştırılmıştır. Göreceli olarak az heykel günümüze ulaşmışsa da, daha iyi muhafaza edilen kaidelerdeki adına yapılan kişiye adanan kabartma yazılardan ve saray antolojileri gibi metin külliyatlarından süzülerek önemleri tasdiklenmiştir.[5] Ancak VI. yüzyılın sonundan itibaren ve özellikle de VII. yüzyılda, böyle heykellere dair bir ipucu yoktur. Ancak yine de en azından edebiyat geleneğinden, imparator heykelleri yapıldığını biliyoruz: Roma'da Phocas'ın 608'de dikilen heykelinden bahsetmek gerekir. Bir kayıtta yazıldığına bakılacak olursa, II. Constantius'un da Korinth agorasında bir heykeli olması muhtemeldir (ref. *İç.* Spieser, 575, art. II, 327, n. 67). Saklanan en yakın tarihli parçalarda Iustinianos'u ve Theodora olarak tanımlayabileceğimiz bir başka kişiyi seçmek mümkündür. (Weitzmann, 828, 33, n. 27).

Bu Roma geleneklerinin büyük bir çabayla İmparatorluk sanatı içinde tutulmaya çalışıldığı düşünülürse şaşırtıcı değildir. İktidarın imparatorluk sanatı aracılığıyla meşrulaştırılması, kesin bir kopuş belirlemeyi zorlaştıracak bir devamlılık arz etmiştir.

BİR İMPARATORLUK SANATI

Gerçekte İmparatorluk sanatı bu dönemde önemli bir unsur olmaya devam etmiştir. Zanker'in [*The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor, 1988] daha önceki dönemler için gösterdiği gibi, üslup değişiklikleri genellikle hükümdarlar için yeni bir varoluş sahneleme imkânını sunar.

> IV. yüzyıl imparator portreleri bu geleneği devam ettirir. Tetrarkların portreleri, en ünlü dışavurumu Kahire Müzesi'nde sergilenen bir büst olan, vahşi bir iktidar görüntüsü vermeye çalışır. Galerius'un belki de Selanik kökenli olan bir başka büstü [G. Dontas, Collection Canellopoulos (IX) portrait de Galère, *BCH* 99, 1975, 521-533] farklı üslupsal araçların nasıl kullanılabileceğini gösterir. Constantinus ve ilk ardıllarının portreleri çok sayıdadır. Bu konuda, ünlü bir kitabın başlığı "Cosmic Kingship" formülünü kullanılır, İmparatorluk'un III. yüzyılda gelişen gücünün algılanışıyla devamlılığın öneminin altını çizerken, hükümdarı sıradışı bir kişilik haline getirir. Constantinus'un abidevi portreleri

5. L. Robert, *Hellenica, IV: Epigrammen du Bas-Empire*, Paris, 1948.

de bu yöndedir. Yukarıya dikili bakışlar imparatorun tanrısallık içinde eriyişi etkisini verir. Paraların üzerinde, Constantinus dört atlı arabayla göğe doğru yükselir. Ancak, zamanla, kişisel özellikler öylesine silinmeye başlamıştır ki, paralar arasında karşılaştırma ile bile kimlik tespiti her zaman yapılamaz.

Şimdi I. Leon'u temsil ettiği düşünülse de bu "Dev Barletta Heykeli" için de geçerlidir.[6] Bu neredeyse bütün halinde olan tek örnektir ve başka yerlerden de varlığını bildiğimiz bir heykel tarzının genel etkisini tartabilmemize izin verir. Bu devasa bronza ancak Çariçin Grad sit alanının birçok yerinde ortaya çıkarılan altın bronzdan parçalar yaklaşabilir (A. Grabar, "Les monuments de Tsaritchin Grad et Iustiniana Prima", *Cahiers archéologiques* 3, 1948, 49-63; 1990'da aşağı şehir kazılarında bulunan işlenmemiş parça; *MEFRM* 103, I, 1991, 446 ve fig. 10) ve başka bir türde olsa da, XVII. yüzyılda hâlâ bir desende görünen I. Iustinianos'un Konstantinopolis Augusteon'da bulunan ata binmiş heykelini de unutmamak gerekir [Grabar, 787, 46]. Roma geleneğini devam ettiren veya sadece geçici olarak ara verilen bir geleneği tekrar başlatan başka bir türde, görece olarak önemli sayıda imparatoriçe ya da genel olarak imparator hanesi kadınlarının, *Augustae*'nın gerçek gücünün ifadesi olan portrelerinin altını çizmek gerekir.

Zafer sütunları da, Roma zafer sanatı ile devamlılık arz eder. Constantinus'unki gibi sade abidevi sütunlar ve Trajanus, Marcus Aurelius ve Arcadius'un sütunlarının modelindeki gibi, spiral şeklinde kıvrılan bir fresk oluşturacak şekilde yapılmış kabartmalarla süslenmiş olanlar, Konstantinopolis'in forumlarında arz-ı endam ederdi.

Yine çağdaş gelenek çizgisinde kalarak, imparatorluk sanatının biçimleri, değişik bir anlamı çağrıştıran alt okuma ile neredeyse hiç hissettirmeden, imparatorluk resmini yeni bir alana doğru yönlendiriyordu. Artık tanrılaştırılmış yani kendisi de tanrısallığa iştirak eden bir imparator değil, Tanrı'nın hizmetkârı olan ve meşruiyetini Tanrı'ya bu boyun eğişinden alan bir imparator portresi çizilir. Bu anlayış Constantinus'a bir anda dayatılmış değildir. C. Mango'nun gösterdiği gibi [Mango, 517, art. V) Constantinus'un kendisi için inşa ettirdiği mozoleye koydurduğu ve On İki Havari Kilisesi'nin temeli olacak boş havari lahitleri arasında kendi portresinin de olduğu mezar resmi, kolaya kaçan bir okumanın varacağı sonuç olarak kendisini bir on üçüncü havari olarak benimsetmeyi değil, İsa'da eriyip gitmek isteğini gösterir. İsa ve İmparator arasındaki ilişkilerden bilahare bahsedeceğiz; ancak Louvre'daki Fildişi Barberini veya Ravenna Saint Vital mozaiklerinde gördüğümüz gibi, imparatorluk imajı ile İsa imajının

6. U. Peschow, "eine wiedergewonnene byzantinischa Ehrensäule in İstanbul", O. Feld ve U. Peschow (ed), *Studien... FW* içinde, Deichmann gwidmed, Mayence 1986, III, 75-79.

iç içe geçmesi, imparatorluk ikonografisinin temel öğelerinden biri haline gelecektir. İmparatorluk sanatı, pek kolayca din dışı olarak tanımlayacağımız, lüks eşyaların mülkiyeti, kullanımı ve gösterilmesini de gerektirir; ancak imparatora yakınlıkları, kullanılan malzemelerin zenginliği onlara kutsal bir anlam verir. Hemen ünlü Theodosius *missorium*u akla gelir; ancak konsüllük yapan imparatorlar için hazırlanan imparatorluk fildişlerini de anmak faydalıdır. İmparatorlar için yapılan bu üretimler, Konstantinopolis'te diğer dönemlerde olduğundan daha düşük yoğunlukta bulunan sosyal ve ekonomik seçkinler için yapılanlardan temelinde pek de farklı değildir. Bugün 500 civarında yapıldığını bildiğimiz, Konstantinopolis'teki Büyük Saray'ın mozaikleri olağanüstü bir niteliktedir [Jobst-Kastler, 791]; ancak bu tip yer döşemelerine birçok soylu hanesinde rastlamak mümkündür.

KÜLTÜRLÜ SEÇKİNLER İÇİN SANAT

Sadece Konstantinopolis'te değil, vilayet kentlerinde de yaptırttığı abidelerle sergilemeyi bildiği kültürden meşruiyetinin büyük kısmını sağlayan refah içinde toplumsal bir elitin durumu, burada ele alınan dönemin büyük bir bölümünün özelliğidir.

Bu çevrelerde, imparatorluk girişimi olandan, tabiatı itibariyle temelde farklılık göstermeyen sanat hamiliği mevcuttu. Daha geç dönemlerde "kudretlilerin" imparatorların yaptıklarını taklit edeceği, Bizans Sarayı henüz oluşum halindeydi; tam aksine imparatorlar göze çarpan seviye ve maddi olanaklarıyla, ait oldukları toplumsal kümenin davranışlarını devam ettiriyordu. Bu davranışlar özellikle geç Antik Çağ'da, Yunan-Roma şehrini araştıran herkesin aşina olduğu hayırseverlik geleneğinden kaynaklanıyordu. Ancak bu hayır işlerin konusu yer değiştirmiş ve geleneksel kamusal yapıları kilise gitgide yutmuştu.

Bu hayırseverlikten kültür ve servetin gösterişi ayrılamaz ve daha önce değindiğimiz evlerin ihtişamı ile kendini gösterir. Efes'te Avusturyalıların yaptığı kazılar, gerçek daireler oluşturan ve fresk süslemelerinin sıradışı şekilde iyi muhafaza edildiği evlerin dekorasyonunu bize tanıtmıştır. Bu resimler, içerikte gerçek bir kesinti olmadan, I. yüzyıldan VI. yüzyıla uzanan kronolojik bir dönemi kapsar. Mitolojik temalar, özellikle de perilerin tasviri, tüm bu gelişim döneminde önemini korumuştur.

Fresklerden daha çok tanınan ve daha iyi muhafaza edilenler, zemin döşemeleridir. Yine Antik dönemden geleneksel temalar, örneğin Brüksel'de bulunan ünlü Apameia mozaiğindeki gibi av, Argos'ta "şahinci" villasında, ayların tasviri ve başka bir türde av sahneleri (VI.

yüzyılın başı), Suriye'deki pek çok yer döşemesinin gösterdiği gibi tamamen mitolojik sahneler, örneğin IV. yüzyılın ilk yarısından, Philippoupolis (Filibe) menşeili bir haneden gelen bir dizi mozaik [Balty, 947 ve 763] işlenmiştir. Ancak, IV. yüzyılın, Julianus'un yüzyılı olduğunu unutmamak gerekir: Apameia'da katedralin altındaki bir yapıda keşfedilen, bir başka önemli bütün, sadece onun iktidarına değil, kişisel müdahalesine de atfedildi. Her halükârda, mitolojik figürlerin felsefi yorumlarına aşina olan kültürlü bir çevreye aitti. Mitolojik konulara, V. yüzyıl mozaiklerinde daha seyrek rastlandığı doğrudur ve av sahneleri veya hayvan dövüşü gibi temalarla yer değiştirmiştir. Bu temalar bazen yılın başında konsüllerin göreve başlaması şerefine yapılan fildişinden konsül *diptykhas*ının ikonografisini zenginleştirmiştir. Bunlara da şaşırtıcı Sevso hazinesindeki gibi gümüş kap kacaklara rastlıyoruz. (Mundell Mango, M., The Senso Treasure, Ann Arbor 1994).

Bununla birlikte, başka dayanaklarda, antik gelenekle bağlar canlı kalmıştır. Böylelikle, gerçek bir devamlılık kurulmuştur, Hıristiyanlık hayal gücüne gitgide daha fazla el koymasına rağmen, Bizans dünyasında antik tema geleneği ve biçimler hiçbir zaman tam olarak kesintiye uğramamıştır. Özellikle gümüş kap kacak üzerinde, mitolojik temaların devamlılığını izleyebiliriz. Muhakkak ki, bir satir ile bir baküs perisini tasvir eden, Mildenhall Hazinesi'nden bir gümüş tabak ile Hermitaj Müzesi'nde muhafaza edilen, buna benzer ikonografili bir başka tabağın karşılaştırılması IV. yüzyılın ikinci yarısı ile VII. yüzyılın başında biçimlerin klasik tarzdan uzaklaştığını gösterir [Kitzinger, 793]. Ancak tam tersine, bu sonuncu tabağı, çağdaşı olan Selanik'teki Aziz Demetrios mozaikleriyle kıyasladığımızda, tabağın Antik Çağ ile yakınlığı elle tutulur hâle gelir. Bundan anladığımız, tarzın, eserin işlevi ve istikametiyle ilgili bir tercihe borçlu olduğu ve mozaiklerde kullanılanın, Antik Çağ'dan uzaklaşma ve ustalık yitiminin basit bir sonucu olmadığıdır.

Bu çevrelerin kültürü eski metinlere olan ilgide de kendini gösterir. I. yüzyıldan itibaren parşömen ve kitabın papirüs rulosunun[7] yerini almaya başladığını biliyoruz. En eski İnciller veya resimlenmiş İncil bölümlerinin yanı sıra, bize pek az resimli eski metin, çoğu kez kısmen ulaşmıştır. Elbette Latin dünyasında üretilen Vatikan Virgil'i (ms lat. 3225) fazla zaman ayıramayacak olsak da, 500 civarına tarihlene-

7. K. Weitzmann, *Illustration in Roll and Codex: A Study of the Origin and Method of Text Illustration*, Princeton, 1947, tekrar basım, 1970.

bilen, Konstantinopolis veya en azından doğu Akdeniz'den gelen, bölük pörçük Ambros Iliadası'ndan da bahsetmek gerekir. Başka bir lüks el yazması, kelimenin geleneksel anlamıyla kültürün yanında, bilimsel kültürle de devamlılığı gösterir: söz konusu olan, onun tarafından sipariş edilmediyse de, daha önce Anicia Iuliana'ya sunulan, Viyana Dioskoridesi'dir (ms med. Gr. 1).[8]

SANATTA HRİSTİYANLIK

Burada IV. yüzyılda Hıristiyan sanatından bahsetmek, muhafaza edilebilen eserlerin birçoğu, en azından resim ve heykel olarak Batı dünyasında, özellikle de Roma'da olduğu için, çelişkiler barındırır. Muhafaza edilen eserlerdeki bu "Batı" hâkimiyeti bizi yanlış yönlere yönlendirmemeli ve İmparatorluk'un iki tarafındaki tarihin serüvenine bağlanmalıdır. Nitekim Doğu'da nitelikli Constantinus öncesi kalıntılar, örneğin dünyanın resimlerle süslenmiş en eski Hıristiyan yapısı, Doura-Europos vardır.

Kısa bir değerlendirme, bu yüzyıl üzerine herhangi bir yanlış anlamayı önlemek için gereklidir. IV. yüzyılda, özellikle de Constantinus döneminde, Hıristiyanlık, ne içerik ne de ifade biçimleri olarak istikrara kavuşmuştu. Bunun sonucunda, kimi dışavurumlar, kilisenin hemen akabinde yok etmeye çalıştığı kimi Hıristiyanlık algılayışı şemalarını yansıttığı için, bize tuhaf gelir. Esaslı bir değişim IV. yüzyılın sonlarında tamamlanır. En mükemmel örnek, C. Mango tarafından, Constantinus'un kendisi tarafından yaptırılan ve On İki Havari Kilisesi'nin temeli olacak mozole üzerine yapılan okumada verilmiştir. Yukarıda bundan zaten bahsetmiştik. (186; 281-282). Kendisini Tanrısı'nda –bu durumda İsa'da– eritmek isteyen imparatorun tutumu, Eusebios'tan başlayarak, Constantinus'un on üçüncü havari olmak istediği şeklinde yorumlanmıştır.

Kısıtlı sayıda kalıntıya rağmen, her şey bizi stil farklılıklarına rağmen, Doğu repertuarının Batı'da bilinenden pek de farklı olmadığını düşünmeye sevk eder. Çok güzel mermerlerden, Küçük Asya kökenli ve şimdi Cleveland Müzesi'nde olan, muhtemelen III. yüzyılın üçüncü yarısında üretilmiş, yani Constantinus öncesi bir grup heykelciğin bize düşündürdüğü de budur. İçlerinden dördü, Yunus'un tarihinden kimi anları resmeder, altısı portredir ve sonuncusu İyi Çoban'ı tasvir

8. A. Cutler, "Uses of Luxury: On the Function of Consumption and Symbolic Capital in Byzantine Culture", A. Goillau ve J. Durand (ed), *Byzance et les images* içinde, Paris. 1994, 298.

eder. Bu tasvirler özellikle kimin için yapılmış olursa olsun, bize düşündürdüğü, Yunus temasının yeraltı mezarları ve lahitlerde kullanıldığını göz önünde bulundurarak, Hıristiyan sanatının Doğu'da da bir ölü gömme sanatı olarak geliştiğidir. Doğrusu, Hıristiyan lahitleri 400 yılından önce hiç görülmez ve az sayıdadır. Biraz ileride göreceğimiz gibi kilise süslemeleri konusundaki bilgimiz de pek azdır; ancak doğrusu bu durumda Roma örnekleri de, büyük figürlü süslemelerde IV. yüzyılın son üçte birinden öncesine gitmemize elvermez.

Constantinus dönemi Hıristiyan mimari açısından da belirleyici olmuştur: Onun itici gücü ile Roma'da, Doğu'nun birkaç şehrinde olduğu gibi, en bilinenler Antakya ve özellikle de Kudüs'tür, yaptığı tercihler, Hıristiyan kültünün yapılarının son derece gelişmesini mümkün kılmıştır. Büyük kült yerleri için, ileride Saint Jean de Latran olacak Roma piskoposluk kilisesinden başlamak üzere, ona bazilika formunu tercih ettiren nedenleri burada tekrar ele almak gereksizdir [Brandenburg, 767]. Aşağı yukarı çağdaşı olan Tyr'de inşa edilen, Eusebios'un bize tarif ettiği bazilikadır. Bu plan Hıristiyan litürjinin bazı gereksinimlerini karşılamaya izin verir; ancak onunla kolayca bağdaştırılan ve imparatorun müdahalesine borçlu olunan gösteriş ve heybet, bundan böyle büyük Hıristiyan mimarisi ile ayrılmaz bir bütün olacaktır. Constantinus ve mimarları, kiliselerde kullanılan bir diğer plan türü olan, merkezi planın da kaynağıdır. Yine Eusebios sayesinde, bilinen en eski örnek, Antakya Oktogonu'dur (sekizgen). Hıristiyan bazilikası, bazı yönleriyle, özellikle ibadethane ve apsisin yarattığı kutuplaşma ile anlayacağımız gibi sivil bazilikalardan ayrılsa da bulunan çareler teknik bir bakış açısından yapısını zerrece değiştirmez: tam aksine, oktogonda, merkezi alan zaten bir çeşit *deambulatoire*[9] yaratabilen kanat alanlarıyla çevrelenmişti. Bu durumda, merkezdeki alanı sütunlarla sınırlandırılmış ve bir galeriyle çevrelenmiş Kutsal Mezar Rotondası için benimsenen çare budur.

İkisi de Constantinus'a atfedilebilen, Kudüs'teki bazilika ve kule bütünü [V. Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme*, Jérusalem, 1982] uzun zaman alışılageldik kabul edilen *synaks* ve *martyrion* formu ile kilise çiftini andırsa da, şehrin katedrali olan Antakya oktogonu örneğinde, plan işlevle alakalı değildir (karşıtının Roma'daki Saint Pierre gösterir ki bazilikal planda yapılmasına rağmen aslında *martyrion*-dur). Bundan sonraki tüm dini mimaride bu iki tarzın kullanılacağını söylemek abartı sayılmaz.

9. Kilisede koro bölümünün etrafında dolaşan ve apsisi aşağı köşeler bağlayarak harekete imkân sağlayan bir çeşit galeri yan salın. (ç.n.)

HIRİSTİYAN MİMARİNİN GELİŞİMİ

Bazilika ve Merkezi Plan

Biçimsel görüş açısından bazilikanın gerçek bir gelişiminden söz etmek şüphesiz kolay değildir zira Constantinus bazilikaları zaten gelecek asırlardaki bazilikaların karakteristiklerinin özünü temsil eder. Birkaç kelimede tanımlamak için, bu mimarinin dışardan içeriye, daha ulaşılırdan daha az ulaşılıra doğru, aynı zamanda din dışından kutsala doğru, bir ilerleme ile tanımlanabileceğini söyleyebiliriz. Burada bölgesel çeşitlemelere girmemekle beraber, genel bir tarz kendini kabul ettirir.

Şehir ile karşılaşma, sokak veya meydan olsun, revaklarla çevrelenmiş, bazen *propylum* (mabed girişi) ile girilen, hâlâ yarı kutsal bir avlu, atrium, aracılığıyla olurdu. Genellikle dördüncü revağı işgal eden, dikine kesen kapalı bir mekân olan narteks, ona ulaşamayan kateşumenlere açıktı. Üç ila beş adet olan neflerle de iletişim içindeydi. Eusebios'unki olsun, VI. yüzyılda Gazzeli Khorikios'unki olsun, bize bazilikaları tarif eden çağdaş metinlerde, kanat nefleri, revak olarak adlandırılmıştır. Burada basit bir mimari vokabüler sorunu yoktur; ancak mimari mekânın farklı bir algılanışı söz konusudur. Yan nefler, farklı bir doğada olan merkezi bir alanı kuşatan, bağımsız alanlar olarak algılanır. Bu, bazı bölgelerde, orta nefin ruhbana ayrılıp, müminlerin yan nefte durması ile belki de ilintisizdir. Her halükarda burası ayin geçidi sırasında erken Hıristiyanlık dönemi ayinlerinde önemleri büyük olan ruhbanın mihraba doğru yöneldiği yerdi ki içine oyulmuş büyük pencereler sayesinde ışığa boğulan apsisin varlığıyla daha da vurgulanmıştı. Etrafında litürjik kutlamanın yapıldığı mihrabı barındırıyordu ve kutak[10] ile orta nefte ayrılıyordu ki hızla sütuncuklar ve araları perdeyle kapatılabilen bir kutak haline geldi. En önemli değişken ise *transept*in, nefler ile apsis arasındaki çapraz alanın var olup olmamasıydı. İşlevi bugün tam açık olmasa da, şüphesiz, sunak odası için gerekli olan alanı genişletmeye yarıyordu.

Atriumdan apsise mimari ilerleyiş, demek oluyor ki aynı zamanda kutsala doğru gidiş idi ve süslemeler ile destekleniyordu (bkz. aşağıda). Bazikal yapı, yapısı itibariyle, bu ilerleyişi sahnelemeye kolayca olanak tanıyordu. Ancak, merkezi planlı yapı, paralel bir yapılanma gösteriyordu ve hatta bu türün Constantinus'un mimarlarının en orijinal icadı olduğunu söylemek dahi mümkündür [Brandenburg, 767]. Roma'daki San Stefano Rotondo gibi mükemmelen simetrik merkezi planlı kiliseler istisnaidir. Aralarından birçoğu, Doğu'da, sonu apsis ile biten ve bazilika sunak odası ile tamamen benzer bir yönü olan oldukça gösterişli bir sunak odasına sahiptir. Yan neflerin rolünü, ana mekânda kubbeyi taşıyan sütunlar ve temel direklerle ayrılan *deambulatoire* oynuyordu.

---

10. Fr. *chancel*. Kilisede din adamları ve koronun yeri. (ç.n.)

Bu planın başarısı dikkat çekicidir. Günümüze ulaşan en eski örnek şüphesiz Milano'daki San Lorenzo'dur; Selanik'teki Rotonda, 552'de Galerius Mozolesi kiliseye çevrildiğinde gezinti yollu bir yapıya dönüştü. Ancak en fazla ve zamanında en mühim olan yapılar Suriye'dedir; Apameia Katedrali, Seleucia Pieria'nınki, uzun zaman Bostra Katedrali kabul edilen Aziz Sergius ve Bacchus ve Leonce Kilisesi, Bostra'nın "yeni" katedrali, belki Resafa-Sergiopolis'inki, bu vilayetin refah düzeyini gösteren, en görkemlilerinden sadece birkaçıdır. Bu örnekler, bir kez daha gösteriyor ki merkezi planlı kiliseler sadece *martyria* değildir.

Kiliseler, Martyria ve Hac Yerleri

Martyrion kavramı biraz daha açıklanmaya muhtaçtır. Martir kültünün temelinde, daha önce gönderme yaptığımız cenaze sanatının gelişmesinde yankı bulan, ölüye saygı sunmak için yapılan cenaze törenlerinin, belli bir dönemde, IV. yüzyılda, Hıristiyanları bir araya toplamak için elzem olması yatıyordu. Kilise gerektirdiği vakarla pek az uyuşan ve Ortodoksluğunu tanımadığı kişilere de hitap edebilen bu ifadeyi yönlendirmeye çalıştı. Bu tarih, Papa Damasus'un başat bir rol oynadığı Batı'da yine daha iyi okunabilir. Ancak Milano'da, Ambrosius'un yönetiminde, IV. yüzyılın sonlarına doğru martir kalıntıları ile mihrabı birleştirme, böylece martir kültü ile cemaatin katıldığı ayinleri bağdaştırma kaygısı başladı ve böylece iki yapı tipi arasındaki farklar ortadan kalktı. Doğu'da da aynı istek görülür; ancak değişik bir şekil alarak. Aslında, martirin kalıntılarıyla mihrabı kutsileştirme fikri yaygınlaştıysa da ancak mihrabın altındaki küçük bir çukura, birkaç bölük pörçük, neredeyse erişilemez birkaç kalıntı yerleştirilebiliyordu. Selanik'teki Aziz Demetrios ve Konstantinopolis'teki Aziz Ioannes Stoudios çok bilinen iki örnektir. Farklı biçimlerde; ancak aynı ihtiyaca cevap veren başka yerleştirmeler Suriye'de görülmüştür. Bu davranışların yanı sıra, müminlerin tapınmasına açık, emanet kültü, farklı biçimlerde, ancak her zaman sunak odaları ilgisiz gelişti. Böyle emanetin varlığı, kilise için hacıları ve dolayısıyla refahı çektiği ölçüde önemli bir kozdu. Selanik'teki Aziz Demetrios bir kez daha aydınlatıcı bir örnektir: Kilisede azizin bedeni muhafaza edilmiyordu, sunak odasının altına yerleştirilen ufak emanet de tamamen göz ardı ediliyordu. Sonuç olarak, kilise, Aziz'in bazen kalmaya geldiği farz edilen, orta nefte bulunan bir *kiborion*da yoğunlaşmıştı. Böylesi kozlar, Doğu Roma dünyasında, bölgesel cemaatlere ait kiliseler sistemi düzenli gelişmemiş olduğu, bununla birlikte piskoposluk kiliselerinin yanı sıra, özel baniler tarafından, ayakta kalma imkânlarına ba-

kılmaksızın kiliseler yaptırıldığından daha da önemliydi. Kimi zaman tanınmış bir azizin kalıntılarına sahip olmakla gururlanan kiliseler için kimi zaman *martyrion* ismi kullanılsa da, bunları hac kavramına bağlamak daha aydınlatıcı olacaktır. Bir hac külliyesinin tastamam hali, her halükârda en iyi durumda gözlemlenebilen bir bütün, Stylit Simeon'un hayatının uzun bir süresini geçirdiği sütunun etrafında kurulan, sütunun etrafındaki (Kal'e Sim'ân) haç şeklinde dört bazilika ve hacıları ağırlama yeri olan yakınlardaki Samandağı köyüdür.

Aya Sofya ve Kubbenin Gelişimi

Kubbenin başarısını anlamak mümkündür. Ona atfedilmesi gayet kolay olan, metinlerin gösterdiği, çağdaşların duyarlı olduğu, sembolik değerden bahsetmemize bile gerek kalmadan [K. E. Macvey, "Domed Church as a Microcosm: Literary Routes of an Architectural Symbol" *DOP*, 37, 1983, 91-121], büyük çaplı bir kubbenin yarattığı mekân algısı, kuşkusuz sadece bu asırlardaki müminler için çarpıcı bir estetik deneyim olarak kalmamış, çarpıcılığını günümüzde bile koruyagelmiştir. Bazilikalar ve merkez planlı yapılar her yerde biraz bir arada bulunur; ne var ki ilkinin Yunanistan'da daha fazla sayıda olduğu sanılır, merkezi yapılı yapılar ise özellikle Suriye'de gelişmiştir. Muhakkak ki bu sonuncuların yapımı daha pahalıdır; ancak bazilikalar (Mesela Selanik'teki Aziz Demetrios veya Lekhaion'daki Aziz Leonidas) için süsleme çabası, özellikle de, sütunlar ve çan kuleleri için, genellikle Prokonnesos'tan (Marmara Adası) getirilen, duvar giydirmeleri içinse farklı menşeili ve çok renkli mermerlerin kullanımı o derecededir ki, bazilikanın ekonomik nedenlerle tercih edildiğini söyleyemeyiz. Bu çok kaliteli bazilikalar, daha mütevazı yapılara göre, mimar değilse bile, teorik bir plan kullanabilecek usta işgücü kullanımını gerektiriyordu. Daha mütevazı yapılar ise halihazırda var olan usuller kullanılarak inşa edilebilirdi. Ayrıca, merkezi planlı yapılar, usta ve teorik bilgisi sağlam sanat adamlarının müdahalesine muhtaçtı.

> Gezi yollu merkezi planın yapılmaya başlanması veya icadından sonra, gelecekteki en önemli ve en vaatkâr yenilik, kubbeyi bazilikaya veya daha çok bazilikayı kubbeye uyarlamaktı. Teknik problem burada iki katı idi: hem kubbenin üzerine yapılacağı karenin hem de bunun temelini oluşturan dairenin intikalini sağlamayı bilmek gerekiyordu; akabinde de bazilika gibi uzunlamasına bir yapı için, kubbenin tüm köşelerden nasıl sırtlanacağını görmek lazımdı. Kareden daireye geçebilmek için gerekli olan pandantifler çözümü Romalılarca da biliniyordu; ancak görünüşe göre hiçbir zaman büyük ölçekte kullanılmamış, ancak küçük mozolelerde uygulanmıştı. Bu konudaki fikirler muhtelif olmakla birlikte, bir ihtimal, bu yöndeki ilk deneme Konstantinopo-

lis'teki Aziz Polyeuktos Kilisesi'dir, Konstantinopolis'te 524-527 yılları arasında Anicia Juliana tarafından yaptırılmıştır. Sadece temelleri kalan bu yapı, her halükârda çok önemlidir, zira oymalı mimari süslemeleri, derinden bir yeniliği gösterir, Sasanilerden mimarisi ödünç alınmış ve mimari listeye eklenmiştir.

Ancak daha ileri zamanlarda bu mimari yeniliği kullanan Aya Sofya oldu: Trallesli Anthemius ve Miletli Isidoros'un cüreti, yapının sağlamlığını bile tehlikeye attı. Aya Sofya, istisnai bir yapı olarak kaldı, aslında doğrudan benzerleri de yapılmadı. Beşik şeklinde dört tonozla sırtlanan bir merkez kubbe ile gerçek kubbeli bazilikanın formülü, her ne kadar bu tipe uyan Selanik Aya Sofyası'nın bu plan izlenerek VI. yüzyılın sonuna doğru yapıldığı öne sürülmeye çalışıldıysa da; ancak daha sonra ikona kırıcılıktan önce ancak belirlenmesi güç bir tarihte gelişecekti. Gelecekteki Bizans mimarisi bu temel model üzerine kurulmuştur.

KİLİSE SÜSLEMELERİ

Kiliselerin süslemelerindeki eski gelişmeler de, IV. yüzyıldan muhafaza edilen eser kalmayan, Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmında açıkça görülmez. Dolayısıyla her ne kadar IV. yüzyıldan öncesi için soruların kesinliklerden çok daha fazla olsa da, Batı Roma'nın bize öğrettiği noktaya hızlıca geri dönmekte fayda vardır. Elimizdeki bilgilerle izleyen bazı öğeler kesin görünüyor: Kişiler ve sahnelerle büyük süslemelere bu tarihten önce rastlanmaz: bu Roma'daki Aziz Paulus nefinin (ve şüphesiz konusu ne olursa olsun apsis mozaiklerinin) freskleri için görünen en uzak tarihtir; Sur Dışında Aziz Paulus'un ana nef ve apsisinin süslemeleri 400 civarından kalmadır; Aziz Pudentienne'in apsis mozaiği de V. yüzyılın ilk senelerinden (muhtemelen 410 ila 417 arasında), Büyük Azize Meryem nefininkiler ise kuruluşuyla çağdaştır (432-440).

Çok az kaynak, aynı dönem için *pars orientalis*'in süslemelerini de anlamamıza yardımcı olur. Metinler, sıklıkla tek tek tasvirlerden bahseder, İzhak'ın kurban edilişi, azizlerin portreleri; daha seyrek olmakla birlikte destanlar: Amasyalı Asterios 400'de Aziz Euphemios'un martir oluşunu anlatan resimlerden bahseder. Ancak, Yaratılış ile başlayan, hatta İsa'nın hayatını konu alan hiç destan yoktur. Ancak bu, var olmadıklarını söylemek için yeterli değildir. İmparatoriçe Theodora'dan üzerinde İsa'nın, peygamberlerin ve havarilerin tasvirleri bulunan perdeleri yakmasını, freskleri ve mümkünse mozaikleri yok etmesini isteyen Salaminalı Epiphanos'un tanıklığından var olan tasvirlerin tam

olarak ne olduğu hakkında bilgi edinemeyiz. Her halükârda, böyle tasvirler vardı ve Doğu'da da, Batı'da da aziz kişilerin ikonografisi daha tam istikrar kazanmamıştı; zira Epiphanos resimlere olan düşmanlığını aynı kişinin farklı tasvirleri olmasıyla açıklıyordu.

Apsis Resimleri (karş. Spieser, 822)

VI. yüzyıldan da pek az metin ve eser günümüze ulaşmış olduğu için bu konulardaki bilgimiz de pek azdır. Aya Sofya'da Iustinianos'in resimlerinin yokluğundan yola çıkarak, yanlış bir istikamete düşmemek gerekir. Mekânın devasalığı nedeniyle yerleştirilebilecek herhangi bir resim, uzakta kalarak çok az görünür olacaktı, örneğin IX. yüzyılda apsise yerleştirilen Bakire Meryem'in, büyüklüğüne rağmen neften pek az seçilir olması, bu tercihi açıklar niteliktedir. Batı'da olduğu gibi, ayinin gerçekleştiği ana apsise yerleştirilen resim en önemli olandır. VI. yüzyılın ortasına değin, İsa resmi ana figürdür. En iyi bilinen örnekler, Selanik'teki, bugün daha çok Osios David olarak adlandırılan Khristos Latomou ve Ravenna'daki San Vitale'dir. Bu iki resim, hemen hemen çağdaştır. Yine çağdaş olan bir Roma apsisi, Aziz Kosmas ve Damianos'ta da, İsa yine başat roldedir, ilk örneği Santa Pudenziana olan bir geleneği devam ettirmek üzere yeri değiştirilmemiştir. Dolayısıyla Doğu ve Batı arasında bu apsis resimleri açısından temel bir zıtlık yoktur. Aynı kavramlarla analiz edilmeleri kolaydır: Tarihsel, yeniden doğan bir İsa'yı yansıtmaya çalışmaz; ancak Tanrı'nın yansımaları, Eski Ahit'teki peygamberlerin bazılarında yaptığı gibi, Tanrı'nın kendini gösterebileceği biçimler olarak, kabul edilir. Böylelikle, ayinin Tanrı'nın huzurunda gerçekleştirildiği fikri verilmek istenir. Bu tasvirin IV. yüzyılın sonlarına doğru belirmesi, İmparatorluk çerçevesinde İznik Ortodoksluğunun Ariusçuluk üzerinde kazandığı zafer ile ilintilidir.

Ancak VI. yüzyılın ortasında, yeni resimler bu formülün yerini almaya başladı, zira artık bunlar tatminkâr bulunmuyordu. Piskopos Euphrasios tarafından; Porec'e (Parenzo), hemen hemen San Vitale ile aynı tarihlerde adanan bazilikada, apsis süslemeleri Ravenna'dakiyle aynı olmakla birlikte, Ana İsa figürü, kucağında Çocuk'u tutan Bakire Meryem ile yer değiştirmişti. Benzer bir resim, biraz daha eski bir tarihte (şüphesiz 536), sadece Gazzeli Khorikios'un betimlemesinden bildiğimiz, Gazze'deki Aziz Sergius'ta bulunuyordu. Bu ikonografi, ilerideki yüzyıllarda Bizans apsislerinde en sık görülecek resmi muştuluyordu. Biraz daha sonra, hem Ravenna'daki Sant'Apollinare in Classe hem Iustinianos tarafından kurulan Sina'daki Azize Kat-

herina Manastırı'nın ana kilisesinde Transfigurasyon[11] tasvirleri bu yeri işgal etti. Bu tercih, seyircisi ile resim arasında daha büyük bir mesafe koyuyordu: geleneksel formülde, tasvir bir nevi *theophania*[12] yerini tutup, Tanrı'yı mevcut kılarken, Transfigurasyon'da, Theophania, "tarihsel" bir sahneye gönderme yapmak suretiyle gösteriliyordu. Bu mesafe, Sant'Apollinare'de daha da büyüktür, zira Transfigürasyon sahnesinin kendisi çok sembolik şekilde tasvir edilmiştir.

Bununla birlikte, İsa'nın Tanrı'nın sureti olarak kullanılması Bizans dünyasında hiç terk edilmedi. İkona kırıcılıktan sonra Bizans kubbelerini süsleyecek Pantokrator[13] resmine destek oldu. İsa'nın, şimdi VII. yüzyıla tarihlenen, Bavit apsislerindeki resimleri, aynı anlama gelir.

Günümüze ulaşabilen nadir örnekler sunak odasındaki diğer resimlerle ilgili genel bir kanıya varmamıza yetmiyor. Her ne kadar bu yorum herkes tarafından kabul edilmemesine rağmen Ravenna'daki de San Vitale'de, Aziz Vitalis Absisi'nin etrafında tasvir edilen sahnelerin seçiminde, bu resimlerin gönderme yaptığı ayin ile olan derin bağları göstermek yerinde olacaktır.

Kubbe Resimleri ve Anlatımsal Programlar

Neflerin, hatta daha genellersek, sunak odası dışındaki mekânların, programını hâlâ pek bilmiyoruz zira merkez planlı kiliseler en az bazilikalar kadar bu gözleme dahildi. Merkez planlı kiliseler arasında, günümüze kısmen de olsa kalan mozaik süslemeler, şimdi Ayios Georgios Kilisesi olarak adlandırılan Selanik'teki Rotonda'dadır. Tarihleri hâlâ tartışmalıdır: bu mozaikler 520'lere tarihlenebilir; ancak bazı yazarlar, V. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihler. Ayakta, haç tutan, melekler tarafından tutulan bir madalyonun içinde resmedilen bir İsa, kubbenin zirvesini işgal ediyordu. Şimdi sadece ayakları kalan, bir dizi kişiyle çevrelenmişti: son olarak, kubbenin alt tarafında, yapıların önündeki azizleri tasvir eden ünlü frizler bulunuyordu. Genel olarak, İsa'nın İkinci Gelişi'nin tasvir edildiği anlaşılır (Kleinbauer, 1972). Ancak, bu tek örnek üzerinden uzlaşmak ve genel bir kanıya varmak mümkün olmadığı gibi, tam tersine apsisin o zamanki süslemeleri bilinmiyordu zira yarım kubbede izleri hâlâ seçilebilen Göğe Yükselme sahnesi IX. yüzyıldan mirastı. Ravenna'daki San Vitale'de ise süslemelerden

11. (Fr.) Transfiguration veya Tecelli (başkalaşım), bir dağda, İsa'nın yüzünün "güneş gibi ışıldayarak" havarilerden üçüne göründüğü mucizevi olay. (ç.n.)
12. Theophania, Yun. Theos (Tanrı) ve phan (görünme) köklerinden, tanrılar veya Tanrı'nın, bir mesaj vermek veya uyarmak üzere insanlara görünmesi anlamına gelir. (ç.n.)
13. Her şeye kadir. (ç.n.)

hiç bir iz kalmamıştır ve VI. yüzyılda burada fresk veya mozaikler olması pek de inandırıcı değildir; bununla birlikte yalancı mermerden figürlü bir süsleme olduğunu düşünebiliriz. Khorikios tarafından yapılan Gazze Aziz Sergius betimlemesi kubbede figürlü bir süslemeden bahsetmez (ki zaten betimlemesine göre tuğla değil muhtemelen ahşap bir kubbesi vardı). Dolayısıyla, genel kural olarak, kilise hangi malzeme ile yapılmış olursa olsun, en önemli tasvir apsitteki idi. Neflerde tasvir edilen sahneler için de tek kaynağımız Khorikios'tur: Bize İsa'nın hayatından, aralarında mucizeleri de olan uzun bir dizi olay betimler. Ancak Khorikios tasvir edilen tüm sahneleri betimlemediğinin de altını çizer ve bu resimlerin kilisedeki yerleri konusunda ipucu vermez. Bu döngünün kilisedeki alana oranla nasıl tanzim edilmiş olduğunu bilmiyoruz: Roma kiliselerinde IV. ve V. yüzyılın sonlarında, sunak odasından itibaren, nefin iki yanında da resimler görülürdü, oysaki ikona kırıcılık sonrası Bizans kiliselerinde, resimler kiliseyi büsbütün çevrelerdi (J.-M. Spieser, "Décor de portes et hiérarchisation de l'espace dans les églises paléochrétiennes", *Klio*, 1995, 433-445). İlk sistem halen Yeni Aziz Apollinaire Kilisesi'nde VI. yüzyılın ilk çeyreğinde, mucizeler ve İsa'nın Çilesi için kullanılıyordu. Ancak Ariusçu Theodoricus iktidarında yapılan bu döngülerin kendileri de o kadar izole ve kaynakları o denli tartışmalıdır ki tartışmanın ilerleyebilmesine katkıda bulunmaz. Söylenebilir ki, şüphesiz, VI. yüzyılda hâlâ, riayet edilmesi gereken birkaç temel ilke dışında, finansal kaynağı sağlayan kişilere figürlü süslemelerin seçimi ve yerleştirilmesi konusunda büyük bir özgürlük tanıyordu.

Yer Mozaikleri

Tamamen anlaşılır nedenlerle, onları pek nadiren tonoz ve neflerinin mozaik dekorları ile bağdaştırabiliriz: Mozaik yer döşemeleri, yerleştirildikleri kısa ömürlü yapılardan çok daha uzun yaşamıştır. Belki de bu nedenle, VII ve VIII. yüzyıllarda terk edilen pek çok kilise olan bölgelerden Yunanistan ve Suriye'de birçok kilise döşemesi bulunmuştur. Mozaikler, büyük güzel mermer plakalardan veya *opus sectile*[14] ile yapılan yer döşemelerinden daha ucuza mal olduğu halde, mimari süslemeleri nedeniyle de baninin servetini gösteren yapılarda bile bolca kullanılıyordu. Sıklıkla başka tekniklerle bağdaştırılmıştır: Kilise içindeki dağılımı mekânların hiyerarşisine bağlı idi, en pahalı yer döşemeleri sunak odasında olurdu.

14. Mermer, cam gibi malzemelerden mozaiğe oranla daha büyük ve farklı boyutlarda parçaları bir araya getirerek yapılan süsleme tekniği. (ç.n.)

Bu bütün, daha az sayıda olan duvar mozaiklerinden daha da fazla, Gazze'de olduğu anlaşılan atölyelerin hem varlığı hem de çalışma şekilleri[15] konusunda bize birkaç gözlem yapma hakkı verir. Aynı mozaikçiler hem sinagog hem de kiliseler için çalışıyordu; bazı yazıtlar bize mozaikçilerin isimlerini verir; bu imzalara, daha sonra Bizans İmparatorluğu'nda olduğundan daha sık rastlanır. Yazıtların birçoğu, Bizans Sanatı tarihinde devamlı görülen bir unsur olan bağışçılardan bahseder. Bunlar çoğunlukla yer döşemeleri veya yer döşemesi parçalarının bağışçısıdır ki, bu da öncelikle bu süslemenin ikincil önemini gösterir: gerçekten yapısal yazıtlar daha göz önünde olan yerlere yerleştirmişti [İtalya için bkz., Caillet, 770]. Birçok kişi tarafından ısmarlandığında, bu yer döşemeleri daha makul bağışları işaret eder ve hayırsever davranışlarının daha büyük bir kitle için mümkün olduğunu gösterir [Cutler, 775].

Her bölgede aynı hızda gitmeyen bir kronolojik gelişimin detaylarını çizmeye çalışmamakla birlikte, yine de geometrik süslemelerden, vi. yüzyılda yaygınlaşan hayvanlı süslemelere doğru, repertuarın zamanla zenginleşmesine dikkati çekmek gerekir. Tamamen dini konular son derece azdır: bunun en önemli istisnası Huarte'deki Adem'i[16] tasvir eden mozaiktir. Bu çekince, açıkça kutsal içerikli resimleri ayaklar altına sermeme arzusundan kaynaklanıyordu. Codex Justinianus ile iletilen II. Theodosios'un bir fermanı (I, VIII, 1) ile ilintilendirilmiştir. Bu kanun yerde sadece haçların tasvirini yasaklasa da hukuksal bir kısıtlama olmaksızın da kendiliğinden bir yasaklamanın yaygınlaşmış olabileceğini anlıyoruz.

Bununla birlikte, yer döşemelerinde figürlü resimler sadece bezeme işlevi görmüyordu. H. Maguire [804] onları yorumlarken ihtiyatlı olmak gerektiğini göstermiştir: bazen, doğrudan tasvir ettikleri şeyi kastederken, bazen de açıkça, sembolik bir anlam taşırlar. Sıklıkla, özel her yer döşemesinin önünde, modern yorumcu, nasıl yorumlayacağını bilemeden şaşkın şaşkın kalır. Ancak ayine geldiğinde bu mozaikler üzerinde yürüyen çağdaşı da daha fazla bilgili değildi ve kendi kendine soru soruyorduysa, mutlaka aynı güçlükle karşılaşıyordu. Ancak, her şekilde, bu mozaikler bütünün ihtişamına katkıda bulunuyordu ve buradan Areopaguslu Dionysios'a atfedilen eserlerde ortaya serilen anagoji prensibini takip ederek, ruhu Tanrı'ya doğru yükseltmeye yarıyordu.

15. Ancak şimdi bkz., I. Andreescu-Treadgold, "The Mosaic Workshop at San Vitali", A.M. Iannucci et all. (ed), *Mosaici a S. Vitale e altri restauri* içinde, Ravenne, 1992, 1-8.
16. P. ve M.-T. Canivet, *Huarte sanctuaire chrétien d'Apamène, IVe, V^e*, Paris, 1987.

ŞATAFATLI SANATLAR

Zemin mozaikleri konusunda yapılan birçok gözlem kiliselerde kullanılan eşyalar ve değerli metallerden süslemelere de uygulanabilir. Kullanımları, bu malzemelere atfedilen sembolik değer ile doğrulanır ve hatta çilecilik ünü olan, Antakyalı Severus gibi kilise adamları bile, kullanımlarını savunuyordu. Mozaiklerde olduğu gibi, bağışlar farklı miktarlarda olabilirdi. Böylece bağış liyakati geniş bir toplumsal yelpazeye dağılıyordu, birçok kişi bir eşya için güçlerini birleştirebiliyordu. Ancak, elbette aynı Antakyalı Severus biraz da kastedilen bir abartıyla bir vaazda hitap ettiklerinin en fakirinin bile kiliseye bir gümüş livre vermesini istedi.[17] Bu eşyalar arasında sadece ekmek-şarap ayininde kullanılan kutsal çanaklar, tabaklar, yıldız [(bir örneği Sion Hazinesi'nde muhafaza edilmiştir), 766, fig. 7. 1)], çocuk melekler ve serafinlerle süslü bir çift i günümüze kalan [Mundell Mango, 811], *rhipidia* (yelpazeler) dışında haçlar, tütsülükler, lambalar (bu sonuncuların bronzdan olanları da mevcuttu) da vardı. Bu şekilde bağışlanan eşyalar kiliselerde "hazine" olarak saklanmaktansa, günlük kullanıma açık olurdu ve ancak istisnai durumlarda ortadan kaldırılırdı.

Gümüşten yapılmış sayısız ayin eşyası buluntusu, edebi metinler ve bazı daha seyrek kayıt metinlerle karşılaştırıldığında, bağışların değeri ve işaret ettikleri toplumsal ve iktisadı hiyerarşi konusunda bir fikir sahibi olmamıza yarar. M. Mundell Mango kayıtların esasını bir araya getirmiştir (*The Monetary Value of Silver Revetments and Objects...* içinde, Boyd ve Mundell Mango, 766, 123-136). IV yüzyıldan VII. yüzyıla dek, gümüşle altının paritesi aynı kaldığından, ağırlığını bildiğimiz eşyaların değeri belirlenebilir. Birçok ayinsel eşya tam 1 *livre* değerindedir. 4 *solidi* civarındaki değerleri bir mozaik yer döşemesi panosuna tekabül eder. Ancak, bir kutsal çanağın ederi 20 *livre*ye kadar çıkabilirdi ki bu da 80 *solidi*'lik bir bağış anlamına geliyordu, bu fiyat başka yerlerde tüm bir kilisenin onarımı için kullanılan miktardı.

Bazı bağışçılar veya bağışçı kümeleri, bir kilisenin ayinsel tabak çanağının tamamı gibi birçok eşya sağlıyordu. Arkeolojik keşiflerde, aynı kilise kaynaklı takımlar bulunmuştur. Sağlam, ancak herkes tarafından kabul edilmeyen [Mundell Mango, 811] iddialarla Koper Karaon köyü kilisesi hazinesinin bugün dağılmış olan (eşyaların dağılması belki de hazinenin keşfedilmesinden sonra olmuştur) takımlarını tekrar bir araya getirmeye çalışılmıştır. İşçiliğinin kalitesi özellikle de

17. M. Mundell Mango, "The Usen of Riturgical Silver, 4th-7th Centuries", R. Morris (ed), *Church and People in Byzantium* içinde, Birmingham, 1990, 245-261.

pahalı lambaları ile değinilmesi gereken bir başka birtakım da Sion hazinesidir [Boyd ve Mundell Mango, 766].

En önemli bağışlar ve en olağanüstü eşyalar ise hükümdarların işidir. Onları belgelerden ve bazen resimlerden (örneğin Ravenna'daki San Vitale'nin mozaiklerinde Iustinianos ve Theodora kutsal kâse ve tabağı tutarlar) tanırız. *Liber Pontificalis* Constantinus'un bağışlarını tasdik eder; daha umulmadık şekilde II. Hüsrev 592 yılında Resafa Kilisesi'ne önemli bir ayinsel eşyalar bağışı yapar. Hükümdarlar gümüş eşyalarla yetinmeyerek altın da sunardı. Bu eski dönemden böyle altın eşyaların muhafaza edilmemiş olduğu sanılıyor.

Ayin vazolarının sadece bir kısmındaki tasvirler, örneğin Riha ve Stuma adı verilen iki çanak üzerindeki Havarilerin Komünyonu, mutlaka çok kaliteli değildir. Bu bize bulunanların çoğunun köy kiliselerine ait olduğunu ve bu durumun mutlaka kaliteleri üzerinde etkileri olduğunu da anımsatmalıdır.

Gümüş, mimari giydirme olarak hâlâ büyük miktarlarda kullanılıyordu. Bu kullanım belgesel kaynaklardan biliniyor. Gümüş kaplama *kivorion*'lar, aynı şekilde süslenmiş piskopos tahtları veya *templa* olduğunu biliyoruz. Kuşkusuz en itibarlı örnek Paulos Silantarios'un anlattığı şekliyle Aya Sofya *templon*udur. Bu tip süslemeler, Constantinus'un Latran Bazilikası'na verdiği yeniden giydirmelerden, Selanik'teki kilisesinin içindeki, bir dizi bağış sayesinde, VI. yüzyılın sonlarına doğru yeniden yaptırılan Aziz Demetrios *kivorion*una kadar, süreklilik gösterir. Son örnek bu kullanımlarda özellikle tercih edilenin gümüş olduğunu gösterir. Zira bize bu episodu aktaran Aziz Demetrios'un mucizeleri hikâyesinde (no. 220, I, 6, 60), Aziz, müstakbel bağışçıya altın değil, gümüş vermesini salık verir.

VI. YÜZYIL SONUNDAN VII. YÜZYIL ORTASINA

İKONALAR VE EULOGİA

Şimdiye kadar verdiğimiz örnekler bizi V. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın başına yöneltir. Kiliselerdeki gümüş kullanımında, incelediğimiz dönem boyunca süreklilik görülür. Genel olarak resimlerde ise aynı şey yoktur ve VI. yüzyıl sonu genel olarak değişim zamanı olarak kabul edilir. Hıristiyan tasvirler fazlalaşır ve şahsi kullanımı gelişir. Yeni inşaatlar ve yerlerine yerleştirilecek yeni süslemeler olmadığından, kiliselerin süsleme programlarının gelişimi üzerinden sonuçlara varmak pek kolay değildir. Ancak, nadir kalıntılar, önemi aşikâr olan hareketli resimlerden işlevsel olarak pek de farklılık göstermeyen tek panoların önemli bir yeri olduğunu gösterir (bkz. Böl. VIII).

Edebi tanıklıklar, Batı'nın "ikona" olarak tanıdığı, çoğu kez ahşap; ancak bazen de yine benzer temalarda, değerli metaller, fildişi veya kumaş üzerine resmedilmiş olabilen hareketli resimlerin, gelişimini takip etmemizi sağlar. Bunlara sahip olan kişi açısından kişisel bir ibadet, bir meditasyon desteği, objesi olabilecekleri gibi, özellikle de mümin ile resmedilmiş aziz kişi arasında diyalog kurulmasını sağlarlar. Sina'daki Azize Katherina Manastırı'nda günümüze ulaşan kimi ikonalar genel karakteristik özelliklerini gösterir [Weitzmann, 831]: Daha çok bir, bazen de bir grup kişi, karşıdan resmedilmiştir. Stilistik araçlar değişir; ancak burada ayrıntılı olarak açıklamanın zor olacağı bir takım nüanslarıyla, istisnaları olmakla birlikte, derinliğin yok olduğu, yüzün bakışlarının seyirciye sabitlendiği resimler söz konusudur. Selanik'teki Aziz Demetrios'un 630 civarındaki onarımından önce yapılmış mozaikleri, açık şekilde stilistik gelişimin nihayete erdiğini gösterir ki bugün Cleveland Müzesi'ndeki, Bakire Meryem'i tasvir eden bir kumaş panoya yakındır. Stil sorunu farklı kavramlarla ortaya çıkıyorsa da, VI. yüzyıl tarihli, İsa veya Meryem'in levhanın merkezi panolarını işgal ettiği çeşitli fildişi işlerden bahsetmek gerekir.

Aynı yıllarda "eulogia", "kutsama" adı verilen nesneler kullanılmaya başlamıştı. Gitgide daha önem kazanan hac yolculuklarıyla ilgiliydiler. Eulogia, bir bakıma hac hatırası sayılıyordu; ancak sadece hacılar tarafından saklanmaya yönelik değillerdi. Onlara sahip olan kişi farklı iyilikler bekliyordu. Bu neslerin boyunda taşınması veya duvara asılmasıyla ilgili sayısız metne rastlanır. Bu nesnelerin maddesi kutsal yerler veya aziz kalıntılarıyla ilgiliydi veya basitçe kutsal yerlerden gelirdi. Küçük Aziz Menas şişeciklerini, Stilit Simeon *eulogia*'sını biliyoruz. En meşhurları, Kutsal Toprak'tan gelen şişecikler, özellikle de Monsa ve Bobbio katedrallerinin hazinelerinde saklananlardı. Bunlardaki ana ibareler, Aziz Sepulcre'den geldiklerini ve içlerinde Kudüs'teki Haç emaneti ile ilintili, ya da daha doğrusu bu civardaki lambalarda yakılan zeytinyağı ile doldurulmuş olduklarını gösterir. Her yüzde, genellikle İsa'nın hayatı ile ilgili bir figür bulunur; aynı şişe üzerinde, birbiriyle bağlı olarak en sık tasvir edilenler, anlaşılır nedenlerle, Çarmıha Geriliş ve Yeniden Doğuş'u göstermek için sıklıkla kullanılan Mezarda Azize Kadınlar'dır. Bu resimlerin detayları kutsal toprakların topografyasından ve bazen, bir resimden, mesela bir kutsal yerin ana mihrabını süsleyen bir mozaikten esinlenir. Bizans resimlerinin gelişiminde önemli bir rol oynayacak olan, yerinde yaratılan bir ikonografiden, "Filistin" ikonografisinden bahsetmek mümkündür sonucu çıkarılabilir.

Ancak, güncel düzenlemeleri, geçmiş bir olayın yansıtılmasına karıştırma biçiminin, ikonografinin kaynağına inmeye çalışmaktan çok daha ilginç gözüken bir anlamı vardır. Tasvir edilen sahneler artık zamana bağlı değildir; zaman ve sonsuzlukla bir çeşit birleşme kurar. Daha somut açıdan, hacı, kutsal yerlerde bulunduğu sırada veya bu resimleri gördüğünde, sahneyi tekrar yaşar ve bunların şahidiyle özdeşim kurar. Bazı şişeciklerde, Haç'ın altında resmedilen iki karakter, hacıların kendisi gibi anlaşılıyor olmalıdır. Bu resimler hacıların, bulundukları topraklar üzerinde geçmiş sahneleri bizzat tekrar yaşadıklarını söyledikleri metinlere benzetilebilir. Farklı dönemlerle kurulan bu bağ, zaman aşkını olma durumu, ileriki dönemlerde de Bizans sanatının daimi bir niteliği olacaktı.

Kendisine sahip olanlara *eulogia*nın getirdiği koruma bu nesnelere, evlerin ve kiliselerin giriş kapıları üzerinde asılı olan nazarlık yazı veya resimler gibi bir anlam yüklüyordu. Bu şişeciklerden bazıları daha da bariz şekilde nazarlık resimleri ve nesneleriyle olan bu bağı gösteriyordu. Ön yüzlerinde İsa'nın hayatından yedi (bir tanesinde ise dokuz) sahne temsil edilmişti ve bunlardan altısı merkezi bir sahne etrafında gruplanmıştı. Aynı sahne serisi, tamamen nazarlık amaçlı yüzük halkalarında ve bazı bileziklerde de bulunuyordu. Yuvarlak biçim, sahneler içerikleri itibariyle kapalı bir daire oluşturduklarından, bu karakteri güçlendirir nitelikteydi, zira bu şekilde İsa'nın, Bildirilişten, Göğe Yükselişe dek tüm bir hayat hikâyesi döngüsünü bir özet olarak canlandırıyordu. Aynı seri, Vatikan Müzesi'nde muhafaza edilen bir emanet kutusunun kapağında da rastlanır; ancak eski Hıristiyan kiliselerinde bulunan döngülerden, Gazzeli Khorios'un betimlediği de dahil olmak üzere, farklıdır, bu da farklılığın açıklamasını coğrafyada aramamak gerektiğini gösterir. Aynı şekilde, bu seri, V. ve VI. yüzyıllarda fildişlerinde tasvir edilen, mucizelerin hâlâ geniş çapta varlık gösterdiği, İsa'nın hayatı döngülerinden farklıdır.

YENİ BİR HIRİSTİYAN DUYARLILIK

Yukarıda anlatılan iki olgu birbirine zıt değildir. İkonlar ve tasvir kültü, nazarlık özelliği bariz olan nesnelerle bir arada ilerlemişti. Muhakkak ki, tasvirler önünde dua etmek şeklinde tezahür eden "dini" davranışlar ile bazı tasvirlerin sihirli gücüne inanmak şeklinde tezahür eden "büyü" davranışları arasında ince farklılıklar görebiliriz. Bu, yakın tarihyazımında büyük ilgi gören "halk inanışları" ve "seçkin dini" ayrımını tekrarlar ancak kaynakların bize öğrettikleriyle uyuşmaz. Örneğin Konstantinopolis'in savunmasında Meryem'in bir ikonasının oynadığı rol, tasvir kültünün resmi karakterini göstermesi açısından ancak sıradan bir örnektir. Ayrıca, tasvir kültünün yaygınlaşmasında, IV. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nu bir baştan bir başa kasıp kavurmaya başlayan krizlerin de etkisi görülmek istenmiştir: Teh-

dit altındaki halkların tedirginliği, akıldışı davranışların gelişmesine neden olmuştur.

Ancak, başka türlü açıklamak da mümkün olabilir. Bu dönem, Hıristiyanlığın kesin olarak, tam anlamıyla hayal gücü ve sembollerle donandığı bir dönemdir. İmparatorlar cephesinde bu gelişimi, Herakleios'un "pistos en Christo" [18] deyimini unvanlarına dahil etmesi kadar, ince bir sanatla, imparatora gönderme yaparak, üzerine Davud'un hayatından sahneler nakşedilmiş, bir dizi gümüş tabakla da sembolize ediliyordu. Hıristiyan resimlerinin gelişimi ve kullanımlarının yeni yönleri çifte bir hareketin sonucudur: Antik Çağların gerilerde kalması, nazara karşı alınan önlemlerin Hıristiyanlaşmasına ve eski inanışlar henüz çok taze iken kaybettiği meşruiyeti tekrar kazanmasına olanak vermişti. Kendi yönlerinden, dini otoriteler değişen bir başarıyla, kendilerine destek olan bu davranışları ve resimleri kontrol altına almaya çalışmışlardı. Aracı olarak görülen azizler kültü, V. yüzyıldan itibaren başlayan yükselişi iyi bilinen Theotokos'unki gibi, bu resimlerin bu gelişimine bağlıdır [Cameron, 630]. Bu aşamada, merkezi otoritenin zayıflaması, sebebi ne olursa olsun, bir rol oynamış ve kontrol dışı dini formların gelişmesine izin vermişti. Bu bağlam, aynı dönemde, αχειροποίητα (insan elinden çıkmamış) resimlerin belirişi ve özellikle de, yaptıkları büyük sükseyi anlamamıza yardımcı olur. Muhtemelen uzun sürede ve yerel çerçeveyi aşan şekilde, kutsama nesnesi haline dönüşmeleri için kurumsal bir desteğe ihtiyaçları oluyordu. Öncelikle Küçük Asya'daki köyün isminden, Camuliana resmi denen, bir kadın tarafından kuyuda, kuru şekilde bulunduğu için mucizevi karakterli resimden bahsetmek gerekir. Bu, tüm İmparatorlukta törenle dolaştırılan, seferlerde orduyu koruması için kullanılan, ilk resim olmuştur.

Edessa resmi de VI. yüzyılın sonlarında, Bizanslarla Persler arasındaki, şehri kontrol etmek için verilen savaş esnasında ortaya çıkmıştır. İsa'nın kendisiyle tanışmak isteyen Edessa Kralı Abgar'a yolladığı resim olduğu düşünüldü. İsa bu resmi yüzüne bir kumaş bastırmak suretiyle yapmıştı. Edessa resmi, sonuçta unutulan Camuliana'nınkinin tersine, X. yüzyıldan itibaren daha da ünlendi, zira Konstantinos Porphyrogennetos zamanında, doğru adlandırılışıyla bu Mandylion, tekrar fethedilen Edessa'da bulundu ve Konstantinopolis'e taşındı. Tüm resimlerin meşrulaştırılmasına sebep veren otantik resimler sahibi olma kaygısı, anlatılarda kendini gösterir, anlatılarda, örneğin

18. İsa'ya sadakat. (ç.n.)

Meryem'in bir portresinin şeceresi, onu yaptığı söylenen Aziz Lukas'a dek uzatılır.

Tasvir kültü, gösterdikleri mucizeler, resimler aracılığıyla yönelinen aziz kişiler, bir nevi entelektüel gerilemenin emaresi olmaktan çok, önceden ona yabancı olan birtakım insani davranışları benimseyen bir Hıristiyanlığın emaresidir. VI. yüzyılda, Hıristiyanlıktaki değişimler, bir devrin bittiğini gösterir: Hıristiyan tasvirlerinin gelişimi, Hıristiyanlığın artık tasvir biçimlerinden, hatta ona ilk modellerini sunan bir geçmişe bağlı bir düşünüşten artık rahatsız olmadığının göstergesidir.

Dördüncü Kısım
Vilayetler

BÖLÜM XI

Illyricum

Bernard Bavant

ILLYRICUM VE İDARİ YAPILARDAKİ YERİ

Illyricum denince, Doğu İmparatorluğu'nda iki Dacia ve Makedonya *dioikeseis*inden müteşekkil eyalet akla gelir. Bu geniş idari bölge, Tuna'dan On İki Adalar'a, Güneydoğu'da (Rodop Dağları) ve Batı'da (Dinar Alpleri) doğal bir engelle karşılaşmadan uzanır ve karşılığında kuzeydoğuda Tuna düzlüğü ve kuzeybatıda Panonnia'da sereserpe açılır. Geleneksel olarak İtalya'ya dönük Dalmaçya ve Konstantinopolis'in genişlemiş arka bahçesi olan Trakya[1] arasında, aidiyeti net değildir ve konumu açık olmaktan bir hayli uzaktır.

Tetrarşi döneminde, Balkanların tümü (Coğrafi anlamda Illyricum) Doğu ile Batı arasında atılmış geniş bir köprü olarak algılanmıştır. Kısa süre sonra Trakya *dioikesis*i, Doğu'ya Boğazlar ve Karadeniz'in kontrolünü vermek için ondan koparılmış, yarımadanın kalanı İtalya'dan idare edilir olmuştu. Konstantinopolis'in yükselişi ve Doğu'nun Batı'dan gitgide uzaklaşmasıyla, Illyricum daha çok İmparatorluk'un iki *parte*sinin eklem yeri, hatta aralarındaki rekabetin nesnesi olarak algılanır olmuştu. İstilalarla birlikte, kavşak noktası kalıcı olarak Drina üzerine taşınmış, Dacia ile Makedonya ise Doğu'ya bırakılmıştı. Ancak idari coğrafya uzun süre tereddütte kalmıştır.

İMPARATORLUK'TA ILLYRICUM: YÖNETİCİ KADROLARIN TEREDDÜTÜ

IV. yüzyılda, Illyricum terimi, aşağı yukarı 337'den beri, İmparatorluk'un üçte birini kapsayan, Galya eyaleti (Britanya'dan İspanya'ya kadar) ile Doğu eyaleti (Trakya'dan Mısır'a) Illyricum, İtalya ve Afrika eyaletlerinin bir parçası olan Makedonya, Dacia ve Pannonia sivil dioikeseisinin tümü için kullanılırdı. Erken Bizans

---

1. Constantinus ile Licinius arasında 314'te imzalanan antlaşma gereği, Licinius Illyricum'u bırakırken Trakya'yı elinde tuttu.

Illyricumu'nun doğumu iki hareketle sebebiyet verdi, öncelikle ayrı bir Illyricum eyaleti kurulması, sonra da Pannonia'nın İtalya'ya ve diğer iki *dioikeseis*in *pars Orientis*'e bağlanması suretiyle bölünmesi [Lemerle, 855].

IV. yüzyılın ikinci yarısında, üç *dioikeseis* iki vakada görebileceğimiz gibi ayrı bir eyalet idaresi oluşturuyordu: 357'den 361'e değin ve daha sonra da Gratianus tüm Batı'yı, genç II. Valentinianus'un vasisi sıfatıyla, 375-379 senelerinde yönetirken. Bu iki dönemde de bu "sönük eyalet"in başkenti Sirmium idi.

Theodosius'un gelişiyle, 379 senesinde, Gotlara karşı mücadelenin gereklilikleri nedeniyle ilk paylaşım zaruri hale geldi: Gratianus, Illyricum eyaletini ortadan kaldırdı ve Pannonia'yı İtalya'ya bağlarken, Theodosius Dacia ve Makedonya'yı Selanik'teki ikametgâhından doğrudan idare etti. Ancak 380 itibariyle, iki *dioikeseis* Batı'ya geri verildi. Bu şekilde birleştirilen Illyricum, bir İtalyan Genel Valiliği'ne asimile edildi ve Gratianus'un katledildiği 383'e kadar eş idare altına alındı. Zorba Maximus İtalya'yı işgal ettiğinde (387), Theodosius Selanik'teki ikametine son verdi ve Dacia ile Makedonya *dioikeseis*ini Doğu'yla kardeş bir eyalet yaptı. Ancak, zorbayla giriştiği savaştan zaferle çıktığında (Poetovio, 388), önce kendisi, sonra da 391'de, en azından kâğıt üzerinde hükümdar olan II. Valentinianus'a verilip, ölümüne dek (392) yönetilecek eski merkez eyaleti tekrar kurdu. Eugenios'un tahtı zorla ele geçirme çabasının başlarında, tüm Illyricum Milano'dan yönetilmeye devam etti; ancak Theodosius karşı saldırısını hazırlarken, belki de Doğu *dioikesis*inin yönetimini, Eylül 394'teki zaferinden sonra mevcut durumu değiştirmeye zaman bulamadan tekrar ele almıştı (bkz. Böl. I)

Dacia ve Makedonya'nın *pars Orientis*'e kesin olarak bağlanması, Theodosius'un ölümünün muhtemelen hemen akabinde olmuş, şaibeli ve çok tartışılan şartlarda gerçekleşmiştir.

> 395 Ocak'ta Arcadius hukuken sadece Rufinus'a emanet edilen Doğu eyaletine sahipken, İmparatorluk'un geri kalanı, Theodosius tarafından Stilicho'a verilmiştir. Ancak Konstantinopolis hükümeti muhtemelen doğu Illyricum'u *de facto* elinde tutmaktaydı. Ne olursa olsun, Rufinus ile Stilicho arasındaki düşmanlık, burada önemli bir rol oynadı. Theodosius'un ölümünden hemen sonra, Rufinus Arcadius için Dacia ve Makedonya *dioikeseis*i hükümdarlığını talep etti. Stilicho'un itirazları karşısında, ayaklanan ve Konstantinopolis'i tehdit eden Gotların lideri Alaricus ile müzakere etti ve onu Makedonya *dioikesis*ine doğru yönelmeye kışkırttı. Bu haber üzerine, Stilicho, iki *partes*in[2] de

2. Doğu birlikleri Theodosios tarafından Eugenios ile savaş esnasında Roma'dan getirilmişti.

ordularının başında olduğu halde, Tesalya'da Alaricus'un karşısına geçti; ancak belirleyici savaşın hemen öncesinde, Arcadius tarafından Doğu ordularının Konstantinopolis'e yollanması emirini aldı ve Doğu Illyricum'dan çekilmek zorunda kaldı. Hemen akabinde Selanik'te ikamet eden bir Illyricum genel valisi emrine verilen, iki *dioikeseis* üzerinde de Arcadius'un hükmünü böylece tanımış oldu. [burada Stein, 158, Mazzarino, Stilichoe. *La crisi imperiale dopo Teodosio*, 1942, Demougeot, *De l'unité à la division*, üstte, s. 15 ve Palanque, 859, krş. Grumel, 409 tarafından çıkarılan sonuçları izliyoruz].
Muhakkak ki, Stilicho'un bu denli kolay pes etmesi, Rufinus'tan kurtulup Doğu yönetimi üzerinde tam hâkimiyet kurma planından kaynaklanıyordu. Gerçekten de, Gainas kumandası altındaki Doğu ordularının ilk işi Rufinus'u katletmek oldu. Ancak onun yerine geçen Eutropius, Doğu'ya müdahale etmemeye kesin kararlıydı ve tahttan düşüşüyle (399), Cermen karşıtı taraf Konstantinopolis'te iktidara geldi. Stilicho, iki kez iki *dioikeseis*i ele geçirmeye çalıştı: 397'de Alaricus'a karşı ve yine 406'da, tam tersine onu kullanarak Yunanistan'a müdahale etti.

Bu iki hamle de başarısızlıkla sonuçlandı ve 395'te *Notitia Dignitatum*'un İtalya Eyaletine bağlı bir Illyricum *dioikesis*i (Pannonia'nın yeni adı) ve Doğu İmparatorluğu'nun bir parçası olan bir Illyricum Praetoriumu'nun kayıt altına aldığı duruma geri dönüldü.

Theodosius döneminde en az iki seferde gerçekleştirilen Illyricum'un bölüşümü işi her seferinde çok kısa sürdüyse de, muhakkak ki imparatorun iradesini gösteriyordu: Bu bölüşümü ebedi hale getirmek, Konstantinopolis'in savunmasını İtalya'nınkinden ayırmak anlamına geliyordu ve Theodosius'un sadık kaldığı İmparatorluk'un birliğine zarar veriyordu. Ancak bu bölünme Pannonia *dioikesis*i büyük oranda barbar istilası altında olduğundan bir zaruret haline gelmişti. Gratianus, 380 itibariyle II. Pannonia'ya ve Savia'ya federe Gotları yerleştirmişti ve onlara kısa sürede Hunlar katılmış ve *dioikesis*in tüm kuzeydoğusunu işgal etmişlerdi. Bu bölgeler, 427'de *limes*i tekrar kuran Felix tarafından tekrar fethedilmiş; ancak 432'de gözden düştüğünde Hunlara sığınan Aetius, daha sonra onlara II. Pannonia'nın büyük kısmını (Sirmium bölgesi hariç) ve Valeria'yı bırakmıştı. Pannonia'nın gitgide elden çıkışı, Dacia ve Makedonya *dioikeseis*ini, Konstantinopolis'in ileri savunma hattı yapmıştı, Ravenna Sarayı, Stilicho'un ölümünden (408) sonra ara sıra Doğu Illyricum üzerinde hak iddia etmeye devam ettiyse de, sonunda, 407 senesinde, II. Valentinianus'un II. Theodosios'un kızı Eudoksia ile evliliği münasebetiyle bu iddiadan tamamen vazgeçecekti.

Harita 5. Doğu Illyricum

IV. YÜZYIL SONUNDAN VII. YÜZYIL BAŞINA İDARİ YAPILAR

Vilayet Çerçevesi

İyi bilinen genel çerçevesiyle, esasen Diocletianos'un eseri olup, Constantinus tarafından birkaç küçük değişiklik yapılmıştır. Constantinus döneminde mevcut olan vilayetleri üç grupta toplayabiliriz:

– güneyde, Diocletianus reformlarından etkilenmemiş üç vilayet vardır: Girit (Gortyne), Achaia veya Hellas (Korint) eski senatoryal bir vilayettir, Erken Bizans döneminde hâlâ prokonsül ile yönetilen tek örnekti ve Epiros'a (Nikopolis) da bundan böyle "eski" denmeye başlanmıştır.

– ortada, eski Makedonya senatoryal vilayetinin Diocletianos tarafından parçalanmasıyla oluşan üç vilayet bulunurdu: Makedonya (Selanik), güneyde Thessalia (Larissa) ve Adriyatik tarafında yeni Epiros (Dyrrakhium);

– kuzeyde, büyük ölçüde eski Moesia'nın bölünmesiyle oluşan beş vilayet vardı: Dacia, Constantinus tarafından üç vilayete ayrılmıştır. Nehir kıyısı Daciası (Ratiaria), Akdeniz Daciası (Serdica) ve Dardania (Scupi) ve son olarak Batı da iki vilayete bölünmüştü, Prevalitania (Doclea) ve I. Moesia (Viminacium).

Diocletianus zamanında bölgenin tümü tek bir sivil *dioikesis* olan Moesiaları oluşturuyordu ki Constantinus tarafından (327'den önce) bir Makedonya (daha güneydeki 6 vilayet) ve bir Dacia (kuzeydeki 5 vilayet) *dioikeseis*ine bölünmüştü. Bu iki *dioikeseis*in sınırları eski Makedonya ve üst Moesia vilayetlerine tekabül ediyordu. Bu idari yapı, IV. yüzyılın ortası ve VI. yüzyıl sonu arasında, üç önemli değişim geçirdi.

Bunların ilki, IV. yüzyılın ikinci yarısında iki vilayete bölünen Makedonya ile ilgiliydi (Mommsen'e göre 386 civarında): *Notitia*, Makedonya'nın kendisi dışında, ilginç bir şekilde iki *dioikeseis* sınırlarında, arada kalmış bir *Macedonia Salutaris*'ten bahseder.[3] Tam tersine, Hierocles [114], doğudan batıya (Bregalnica vadisinden Crna ortalarına) I. Makedonya ve Dardania arasında uzanan, I. Makedonya ve II. Makedonya olduğunu söyler. Bu iki bölünme, birbiriyle örtüşmediğinden olsa gerek, Makedonya'nın V. yüzyılda yeniden birleştirildiği (Papazoglou, 1957), yüzyıl sonundan önce tekrar bölündüğü varsayılmıştır. Ancak vilayet sınırlarının basit bir düzenlemesinin yapılmış olması da mümkündür. II. Makedonya'ya gelince, o da kesin değildir: Prokopios, hiç değinmez, 535'te (Nov. 11) Iustiniana Prima'nın hâkimiyeti altındaki topraklar altında adının geçmesi, ama 545'te (*Nov.* 131) esamisinin

3. *Not. Dignit.* [116] Or. III, 13. 19. Muhtemelen kısa süre önce kaldırılmış olmalıdır. Tersine, I, 135'te, hâlâ var olan, *praeses* otoritesi altındaki bir vilayet olarak verilmiştir.

okunmaması, bu iki tarih arasında ortadan kaldırıldığını düşündürür (ancak karş. *aşağıda*, s. 311).
İkinci değişiklik, Dacia *dioikesis*ine Sirmium ve Bassiana şehirleriyle, II. Doğu Pannonia'nın ucunun bağlanmasıydı. Bu bölge V. yüzyılda hâlâ Batı Illyricum'un bir parçasıydı; ancak Hunların ilerleyişiyle İtalya'dan tamamen kopmuş, 437'de naip Galla Placidia tarafından, II. Theodosios'a bırakılmış ve Pannonia adını koruyarak, Doğu Illyricum'un on üçüncü vilayeti olmuştu. İşte bu duruma Hierokles'in *Synekdemos*'unda atıf yapılır. Doğu ayrıca, Sirmium ile Balkanların savunmasına anahtar bir konum elde ettiyse de, 441'den itibaren, Hunların eline geçip, İmparatorluklarının çöküşüne dek (453), onların elinde kaldığından bu konum kısa sürdü. Şehir sonra Gotların eline geçti (455), sonra da Gepitlerin başkenti oldu (474). Theodoricus tarafından 504'te ele geçirildi ve Anastasios 510'da, imzalanan ve Bizans'a Sava'nın sol yakasında sadece Basiana'yı bırakan antlaşmasıyla bu fethi tasdik etti. Got Savaşı'nın başında (535) Iustinianos Sirmium'u Gepitlerin yardımıyla geri almayı başardı; ancak sözü geçenler hemen ertesi sene bölgeye hâkim oldu. Son olarak 567'de, II. Iustinos, Lombardlar ve Gepitler arasındaki rekabeti fırsat bilerek Gepitlerden, 582'de Avarlar tarafından alınışına dek Bizans'ın elinde kalacak Sirmium'u geri aldı. Sonuç olarak, Doğu İmparatorluğu Sirmium'u bir buçuk asırda sadece yirmi yıl elinde tutabildi. Ancak, şehir elinde değilken, Pannonia'nın, üzerinde sıkı bir gözetim olanağı tanıyan en azından bir parçasını elinde tutmaya çalıştı (Nov. 11'de bahsi geçen bu *pars secundae Pannoniae quae in Bacensi est civitate*).
Üçüncü değişiklik ise ki daha sonra gerçekleşmiş ve daha az belgelenmiştir, VI. yüzyılın sonuna doğru Dalmaçya'nın Illyricum'a bağlanmasıdır. Bu vilayet, Batı Illyricum *dioiokesis*inin, V. yüzyılın ikinci yarısında Roma idaresini koruyan ancak İtalya hükümetinden fiilen bağımsız kalan tek örneğidir. 455'ten 480'e dek, önce *comes* Marcellinus, daha sonra yeğeni, Batı'nın sondan bir önceki imparatoru *magister militum* Julius Nepus (474-475) tarafından yönetilmiştir. Julius Nepus'un ölümüyle (480), Odoacer tarafından ele geçirilmiş; ancak Theodoricus zamanında olduğu gibi eyalet idaresinin dışında bırakılmıştır. Yeniden fethedildiğinde, 538 dolaylarında, saray bürolarına doğrudan bağlı bir prokonsül yönetimine verilmiştir. Dolayısıyla, ne İtalya Eyaleti ile ne de 592'de bağlı olmuşa benzediği Illyricum ile alakası vardır [Stein, 158, 801-802].
İtalya Eksharklığı ile eşzamanlıya benzeyen bu idari değişikliği (584'ten önce), özellikle istilalar nedeniyle zaten harap olan imparator mülklerinin getirisinin azalması tetiklemiştir. Önemli sonuçlar doğurmamıştır zira İmparatorluk'un elinde olan kıyı kentlerinin birçoğu, Herakleios iktidarının ilk yıllarında düşmüştür.

Üzerinde durulması gereken nokta bu vilayet teşkilatının, bir yandan Yunanistan'ın vilayetlerini (Makedonya dışında), diğer yandan "Tuna bölgelerininkini" yani Dacia *dioikesis*indekileri sıralayan Mi-

rac. Dem.'in (220, II, 1, 179 veya II, 5, 284) de tanıklık ettiği gibi, VII. yüzyılın en sonunda ilk *thema*lar kuruluncaya kadar devam eden istikrarıdır.

Eyaletin başkenti ise daha istikrarsıza benzer. Iustinianos'un 11. *Novella*'sına göre, Attila zamanında Sirmium'dan Selanik'e alınmıştır; ancak imparator Tuna sınırının yeterince sağlam olduğunu düşündüğünden eyaletin merkezini kuzeye taşıyıp, yeni kurduğu, Akdeniz Daciası'ndaki doğum yerine yakın şehir, Iustiniana Prima'ya yerleştirmeyi öngörmüştür. Bundan da 395'te Selanik'te bulunan Illyricum eyaletinin 437-441 arasında Sirmium'a taşınmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ancak 437'de, Pannonia'daki durum uzun senelerdir öylesine tehlikelidir ki, II. Theodosios'un böyle bir delilik yaptığına inanmak zorlaşır. Selanik'ten Iustiniana Prima'ya 535'teki taşınma ise kâğıt üzerinde kalmış gibi görünmektedir zira genel vali 536'da ve hatta 541'de hâlâ (Cassiodore, *Variae*, X, 35) Selanik'tedir (*Nov.* 153) ve 545'te, Nov. 131 artık "yeni metropol" kurulmasının sonuçlarından sadece kilise teşkilatı açısından bahseder (karş. aşağıda). Genel valilik dolayısıyla IV. yüzyıldan VII. yüzyıla dek daimi olarak Selanik'te kalmış olmalıdır. Ne var ki, Selanik "Illyricum'da düzenli bir Bizans yönetiminin ayakta kaldığı tek yer" olduğundan (Lemerle, 220, 176), Illyricum genel valisi *de facto* Selanik şehrinin de valisi (veya *eparkhos*) olmuştur.

Kilise Coğrafyası (bkz. Böl. IV ve Pietri, 861)

Illyricum'da metropollük kurumu, Doğu'ya nazaran daha uzun sürede pekiştirildi. IV. yüzyılda sadece Selanik ve Sardica diğer kiliselerden daha üstte bir konuma sahipti, piskoposları karşılıklı olarak Makedonya ve Dacia'da metropolit rolüne benzer bir görev görüyordu ancak bu görev tüm sivil *dioikesis*e yayılıyordu. Ancak V. yüzyılın başında vilayet metropolitlik kurumu daha muğlak şartlarda, belki de 395'te Doğu'da zaten var olan bir sistemin yaygınlaştırılması sonucunda yerleşti.

Bundan sonra ikinci ekümenik konsil (Konstantinopolis 381), Batı'da hiç riayet edilmeyen, bir piskoposun kendi makamının bulunduğu yerden başka bir sivil bir *dioikesis*in işlerine karışmaması kuralını getirdi, Selanik ve Serdica piskoposlarının otoritesi düzenleme şartlarına uygun şekilde, gerçekten üst düzey din adamlarınınki olabilecekti. Ancak bu makamların itibarı ne Konstantinopolis'in önlenemez yükselişine ne de aynı dönemde, onursal üstünlüğünü hukuksal üstünlüğe dönüştürme çabasındaki papalara karşı ağırlık oluşturabilecek nitelikteydi.

Zaten bariz bir çelişki ile Doğu Illyricum Doğu İmparatorluğu'na kesin olarak bağlanmış bulunuyordu ki Roma Kilisesi'nin başı burayı etkisi altına aldı. Papa Siricius (384-399) Damasius zamanında (366-384), gözü daha çok Milano'da olan bir Illyricum piskoposluğu ile tasarlanmış iyi ilişkileri geliştirmeyi gerçekten başaramadıysa da, ardılı Innocentus 412'den itibaren Selanikli Rufus'a Illyricum'daki "otoritesinin" temsilciliğini verdi: metropolitlerin getirdiği davaları çözme işine bakacak, hangilerinin Roma mahkemesi önüne çıkarılacağına karar verecek, seçimler ve piskopos atamalarına müzahir olacak, bölgesel *sinod*'lar düzenleyecek ve tüm bunları Konstantinopolisli Attikos'un, makamının etkisini Trakya *dioikesis*inin batısına genişletmesine karşı çıkmak için yapacaktı.

Bu Roma temsilciliği Bonifacius zamanında 419-422 arasında daimi hale getirildi. Muhakkak ki II. Theodosios 421 tarihli bir yasayı tekrarlayarak, Illyricum piskoposluklarını, Konstantinopolis makamına bağladı (*CTh* 16, 2, 45); ancak Ravenna Sarayı'yla ilişkilerini kötüleştirmemek adına, bir sonraki seneden itibaren bu mekanizmayı çalıştıramadı. Kilise hukuku çerçevesi hâlâ yakinen Konstantinopolis tarafından belirlense de, uzaktaki Roma dini lideri ile maşası olan temsilcilik Illyrium piskoposluğu için göreceli bağımsızlığı koruma yönünde iyi bir çare olarak gözükmüş olmalı. Tam tersine, temsilcilik Roma çıkarlarını koruma yönünde, özellikle de Nasturi Krizi ve Efes Konsili (431) hazırlık döneminde, başarılıydı. Bununla birlikte, naiplik kurumu Konstantinopolis tarafından desteklenen vilayet başkentlerinin yükselişi ile zedelendi. 446'da, Papa Büyük Leo naiplerin metropolitleri kendileri atamaları gerektiğinin altını çizdi ve bu atama için sadece oy verenlerin onayına ihtiyaç duyduklarını belirtti. İkinci Efes Konsili'nde (449) Kadıköy'de (451) olduğu gibi Illyricum piskoposları Roma tavrına hiçbir özel destek vermedi. Doğu'nun geri kalanı gibi 449'da Dioscoros'u takip ederek vilayet grupları halinde çoğunluk kararları aldılar, iki sene sonra da tavırlarını değiştirdiler. Kadıköy'ün 28. Kanonu oylanırken (Konstantinopolis piskoposunun Trakya, Asya ve Pontus *dioikeseis*i üzerindeki patriarkal haklarını onaylayan) Konstantinopolis'in yükselen gücünden kaygı duymakla birlikte, bu gücün Küçük Asya'ya yönelik olduğunu görerek içleri rahatladı. Bundan böyle, naiplik nesnesiz kaldı ve papalar, resmi olarak ortadan kaldırmasalar da, yürürlükten kalkmasına izin verdi, Illyricum ile Roma arasındaki bağlar 30 yıla yakın kopuş noktasına geldi. Selanik piskoposu bununla birlikte bölgesel otoritesini korumaya gayret ettiyse de ancak bunu imparatorun desteğiyle başarabildi ve dolayısıyla Zenon ve Anastasios döneminde imparatorluk siyaseti monofizitliğin yanındayken Illyricum piskoposluğunun bir bölümüyle ters düştü. Papalar Gelasius (492-496) ve Hormisdas (514-523) ancak Kadıköycü direnişi destekleyerek Illyricum ile bağları tekrar kurabildi: bunun için Dardania, Akdeniz Daciası ve eski Epirus'un metropolit ve manastırlarına

dayandı. 519'da kilise birliği tekrar tahsis edildiğinde, Selanikli Dorotheos ve ardılı Aristides Roma ile komünyona girmek konusunda çok isteksiz davrandılar ve şehirlerinin başkent statüsünün üzerine makamlarının üstünlüğünü kurdular.
Illyricum kilise coğrafyasının başka bir değişiminin temeli, Selanik'in haklarını güney Illyricum vilayetleriyle sınırlayan ve Iustiniana Prima'yı tüm Dacia *dioikesis*i üzerinde yetki sahibi bir başpiskoposluğa dönüştüren, ayrıca buraya II. Makedonya'yı da eklemleyen (*Nov.* 11, 535) Iustinianos zamanında atıldı. Bu geniş yetki alanında metropolit konsili tarafından seçilen başpiskopos, tüm bölgesel anlaşmazlıklar için üst yargı oluşturuyordu ve piskoposluk seçimlerini kontrol ediyordu. Kimsenin üstün otoritesi altına verilmemiş olması Papa Agapetus'un çekincelerini açıklar niteliktedir. Ancak 545'te, Novellae 131, tüm bu öncelikleri onaylamakla kalmayıp, iki de yenilik getirir: bir yandan, II. Makedonya, başpiskoposun yetkisi altına yerleştirilen vilayetler listesinde seçilmez; diğer yandan, bu sonuncunun "Roma havari makamının yerini tuttuğu"nun altı çizilmiştir. Roma'nın liderinin tanınması karşılığında imparatorluk sistemine kefil olmayı kabul eden Papa Vigilius ile bir uzlaşı zemini bulunmuştu; bir anda, Selanik piskoposu VII. yüzyılda hâlâ taşıdığı naip ismini geri aldı.

Kilise Illyricumu'nu, Selanik'teki Makedonya *dioikis*i ve Dacia *dioikis*i için Iustiniana Prima'daki olmak üzere iki papalık naipinin altına yerleştiren bu Iustinianosçu kurumlaşma, Avar-Slav işgallerinin ilerlemesiyle geçersiz hale gelene dek prensipte değişmeden devam etti. VI. yüzyıldan VII. yüzyıla geçişte, Büyük Gregorius'un mektupları, Roma müdahalesinin çeşitleri ve sınırları konusunda fikir verir. Papa, Illyricum vilayetlerine özellikle hukuki ve disipliner konularda dikkati çekiyorsa da, naipliklerin dayanağını hiçbir zaman kullanmadan, doğrudan metropolitlere hitap ediyordu. Ancak, sadece kıyılardan belli bir uzaklıkta olan şehirlere tekabül ediyordu: özellikle Salone, ama Skodra (İşkodra), Dyrrakhion (Dıraç, Durres), Nikopolis, Korynthos (Korint), Larissa, Selanik'e. Tam tersine, karasal vilayetler ile ilişkiler, 614-615 civarına dek Bizans idaresinde kalan Iustiniana Prima ve Serdica ile Akdeniz Daciası dikkat çekici örneği haricinde, kesilmiş görünüyordu. Dolayısıyla dosya Illyricum'da kilise vilayetlerinin canlılığını ortaya çıkarıyordu. 680-681 ekümenik konsilinde, dört Illyricumlu piskopos (Selanik, Korint, Gortyne ve Atina) papa temsilcisi olarak kabul edilmişti (Duchesne, 409, 549). 692'deki In Trullo Konsili'nde de, Gortyne metropoliti kendini "Aziz Roma Kilisesi *sinod*'unun temsilcisi" ilan etmişti. Kilise Illyricum'u Konstantinopolis patrikhanesine ancak III. Leo (732/733) zamanında bağlanmıştı.

SLAV İŞGALLERİNE DEK BÖLGESEL HAYATIN DAİMİ VERİLERİ

DOĞAL ORTAM VE İLETİŞİM

Mekânın Kısıtlamaları ve Rölyefin Engelleri

Güneye Pinde ile uzanan ve batıda kudretli şekilde ilerleyen Dinar Alpleri ile genişleyen engebelerin bölünmelerle uzanması, Adriyatik kıyıları ve içerlek araziler arasındaki iletişimi zor hale getiriyor ve ancak nehir ve deniz tekneleri ile bir nebze kurulabiliyordu.

Dolayısıyla Prevalitania, yeni ve eski Epirus vilayetleri sırtlarını Balkan yarımadasına dönüp, daha çok İtalya'ya bakmak durumunda idi. Karstik engebelere gelince, tarım için kullanılan araziler Ambracia Körfezi'nin kuzeyinde, Nikopolis, Scutari Gölü'nde Apollonia, Dıtrachium, Lissus ve Scodra'da idi.

Doğu ve güney vilayetleri, tam aksine doğu ve güneye daha açıktı, ancak dağlık veya yüksek tepelerdeki araziler çoğunluktaydı ve buralarda tarım ekonomisi hüküm sürüyordu. Kaliteli tarım arazileri azınlıkta ve parçalanmış durumdaydı; nehirler boyunca teraslanmış çukurluklar veya az çok geniş, genellikle antik sitlerin etrafında kurulmuş içerlek veya kıyı düzlüklerden de bahsetmek mümkündü. Bunlar kuzeyden güneye:

— I. Moesia'da: Sava'nın güneyindeki tepeler (Sirmium ve Singidunum'a bakan); Batı Morava Vadisi; Güney Morava'da Margum (Kostolac) ve Horreum Margi (Âuprija) Çukurlukları;
— Dacia Ripensis'te: Tuna'ya kıyısı olan (ve Trakya *dioikesi*sinin doğusuna doğru uzanan) kayalık plato;
— Akdeniz Daciası'nda: Naissus ve Leskovac (Morava üzerinde) Çukurluğu; Serdica Havzası.
— Dardania'da: Kosovo (Ulpiana) Ovası ve Skupi (Üsküp) Havzası (Vardar üzerinde);
— Makedonya Salutaris'te: Heraclea Lyncestis Ovası ve Stobi Çukuru (Vardar üzerinde);
— I. Makedonya'da: Selanik'in gerisinde büyük ova ve Strymon (Serres) Aşağı Vadisi;
— Achaia'da: Thessalia Ovası, Cephissus ve Atina Vadileri, Peloponnessos'un kıyı ovaları (Argolida, Laconia, Messenia ve özellikle Patras'tan Olympia'ya Kuzeybatı Ovası).

Kara, Deniz ve Nehir Bağlantıları

Başlıca karayolları elbette rölyef tarafından belirlenmişti.

İçlerinden üçü, doğu-batı ve kuzey-batı-güney yönünde, Roma döneminde İtalya ile Doğu'yu birbirine bağlıyordu: güneyde, *Via Egnatia* (Dyrrakhium, Heraklea, Selanik, Amphipolis); kuzeyde Sava ve Tuna boyunca ilerleyen yol (Sirmium, Singidunum, Viminacium, Ratiaria,

Œscus); ikisi arasında, büyük Balkan diagonali (Viminacium, Naïssus, Serdica).
Başka iki yol, kuzey-güney yönünde Ege ile Tuna ovasını bağlıyordu: ilki, Helenizmin kuzeye doğru sızmasını sağlayan en büyük yol olmuştu, güney Morava (Margus) ve Vardar (Axios) (Viminacium, Naissus, Scupi, Stobi, Selanik) Vadilerini takip ediyordu; ikincisi Ispar (Œscus) ve Struma (Strymon) (Œscus, Serdica, Germania, Amphipolis) Vadilerini izliyordu.
Kuzey-doğu-güney-batı bağlantıları rölyef yapısı nedeniyle en zorları idi: Naïssus'tan Ulpiana'ya ve Lissus Limanı'na ve Serdica büyük kesişim noktasına katılanlar, Pautalia ve Stobi'den başlayıp Heraclea'da *via Egnatia*'yla buluşuyordu. Yunanistan'da, tek büyük aks Selanik'ten Korint'e Larissa ve Thermopyles'ten geçerek gidendi. Bu ana yollar, her yerde, dönemimizin başında sadece yerel bağlantılar sağlayan ve tüm bölgeyi izolasyondan kurtarmaya yetmeyen ikincil yollarla tamamlanıyordu.

Bu değişik rotaların önemi Erken Bizans dönemi süresince değişti. *Via Egnatia* III. yüzyıl sonundan itibaren, İtalya ile Doğu arasındaki trafik daha kuzeyde yapılan yeni yollara lehine değiştiğinden inişe geçti. Ayrıca, 346'da Dyrrakhium'u vuran depremde de hasar gördü ve bir daha asla eski önemini geri kazanamadı.

Tuna ve büyük Balkan diagonali yolu, İmparatorluk yüksek Sava Vadisi ve Julien Alpleri tepelerini kontrol ettiği sürece, yani IV. yüzyıl sonuna dek Konstantinopolis-İtalya arasındaki bağlantıyı sağlıyordu (Sirmium-Siscia/Sisak-Emona/Lublana-Aquilea). İtalya ile kara iletişimi kesildiğinde bile tam olarak önemi bitmedi zira Doğu İmparatorluğu hâlâ Sirmium bölgesini, hem stratejik hem ticari nedenlerle (barbar dünyayla alışveriş) kontrol altında tutma gayreti içindeydi. Roma döneminde ikinci sınıfa düşen kuzey-güney yolları, işgalleri esnasında tekrar önem kazandı, zira barbarlar ve imparatorluk orduları tarafından sıkça kullanıldı. Ancak hiçbir zaman başat önemde de olmadılar çünkü Selanik ne ticari ilişkiler ne de kuzey Balkanlarla askeri ilişkiler açısından Konstantinopolisin yerini doldurabildi. Son olarak, en geç VI. yüzyılda, en zor rotalı; ancak ana yollardan daha az tehdit altında olan tali yollar, uzun süre Bizans kontrolü altında kalan, onları korumak amacıyla yapılmış kalelerin konumlarının da bize gösterdiği üzere, trafiğin büyük bir kısmının yükünü almaya başladı. En büyükleri, kuzeybatıda, Morava ile Dalmaç sınırları arasında ve güneyde de Orta Yunanistan'dı. Bazı bölgeler ise bütünüyle karasal iletişimden kopuk kalmaya devam etti. Tüm büyük kavşak noktaları, Viminacium ve Œscus, Naissus ve Serdica, Selanik ve Amphipolis, eyaletin kuzeydoğusunda bulunuyordu. Stratejik bir bakışla, Illyricum'un Trakya'yı

kapsayıp, Konstantinopolis'e uzanan doğusu ile eyaletin geri kalanı arasında fark bulunuyordu.

Ancak ekonomik alışverişler için, büyük yolların güzergâhları tarafından belirlenen farklılıklar, kısmen de olsa kentlerin eşit olmayan dağılımı ve deniz ile nehir yollarının önemi ile telafi ediliyordu.

Tek denizciliğe elverişli nehir Tuna yoluyla Bizans ticaret ve savaş gemileri Singidunum ve ötede Sirmium'a dek, bulunan amforaların dağılımının gösterdiği üzere, ulaşabiliyordu. Tuna *limesi* atardamar önemindeydi ve çifte rol oynuyordu: stratejik ve iktisadi (Dacia ve Moesia kadar, Barbar dünya ve Konstantinopolis arasında da ticaret). İmparatorluk'un geri kalanı ile ilişkileri sağlayan başlıca limanlar Selanik ve Korint'i, açık ara ile Nikopolis, Pire, Teb ve son olarak Demetrias izliyordu.

İNSAN YERLEŞİMİ

Kent Ağı

(bkz Mirković, 858, Velkov, 874; Villes, 875; Chrysos, 435)

Kentlerin dağılımı çok eşitsizdi, sayıları güneyden kuzeye çıkıldıkça azalıyordu. Şematik olarak, üç bölgeden bahsetmek mümkündü:

- Yunanistan (Akhaia, Eski Epiros, Thessalia), şehirler bol miktardaydı;
- Makedonya ve Yeni Epiros'ta şehirler daha çok kıyılara toplanmıştı;
- Dacia *dioikesis*inde Tuna boyunda ve büyük yollar etrafında bulunuyorlardı.

Achaia'da, tüm bölge eski Yunan kentlerine aitti ve bunlara Korint (İ.Ö. 44) ve Patras (İ.Ö. 15) gibi birkaç Roma kolonisi eklenmişti. Erken İmparatorluk döneminde kentlerin sayısı genel olarak azalmıştı, zira II. yüzyılda Pausanias Hellas'ta 150'den fazla kentten (Epiros ve Thessalia haricinde) bahsederken, Hierokles 79 sayısını verir; ancak bu ağ yine de, idarenin ihtiyaç duyduğundan daha yoğun kalmış, zira kentlerin sadece dörtte biri piskoposluğa dönüşmüştür. Tam aksine, Thessalia ve Eski Epiros'ta, Hellenistik dönemde az sayıda olan şehirler, Eski İmparatorluk döneminde ihdas edilen birkaç şehir (örneğin Epiros'ta Augustus tarafından Actium'daki zaferini kutlamak için, Yunan modeline uygun olarak kurulan Nikopolis gibi) ve özellikle iç kırsal kesimlerdeki bazı kasabaların kent konumuna yükseltilmeleri nedeniyle sayıca artmıştı.

Makedonya ve Yeni Epiros'ta, Roma şehirleşmesi klasik döneminkini devam ettirmişti. Dolayısıyla, eski kentler (Amphipolis gibi Yunan kolonileri, Beroia veya Edessa gibi Makedon Krallığı şehirleri, Selanik gibi Hellenistik dönem kurulumları), çoğunlukla yeniden kurulmuş Roma kolonileri, hem Ege'ye (örneğin Phillipi) hem de Adriyatik'e (Dyrrak-

hium, Byllis) bakan çok geniş arazilere sahipti. Toprakların kuzeyine ve içlerine doğru şehirler seyrekleşiyordu. Sadece bir şehir idaresi (Stobi) ve birkaç Helenleşmiş kabilenin eski şehir merkezleri (örneğin Lyncestes'in Heraclea'sı): burada Helenizmin genişlemesinin sınırlarına geliniyordu.

Dacia *dioikesis*inde ise durum tamamen farklıydı. Şehirleşme uzun süreye dayanıyorsa da, mükemmel gerçekleşmemiş, sadece uzun süre Trakya'nın bir parçası olan (Trajanus yerel Serdica ve Pautalia'yı *poleis* konumuna yükseltmişti) doğu kesimi ve Scodra ve Doclea ile Lissus Limanı'nı kapsayan Adriyatik kıyılarında gerçekleşmişti. Bunun dışında, Roma fethinden önce başka hiçbir şehir yoktu. Yukarı Moesia askeri bir vilayet olarak kalmış, ordu çok gevşek bir şehirleşmenin tek zanaatkârıdır (Scupi, Vespasianus'tan itibaren emekli askerlerin şehri; Ulpiana ve Naissus, yedek orduların üssü ve Horreum Margi, *limes* garnizonlarının tedarik merkezi idi). Ancak, *dioikesis*in batısı çok çoraktı. Burada ancak *limes* boyunca, hepsi gerek büyük bir lejyoner kampı (Œscus ve Ratiaria, Viminacium ve Singidunum) gerek yedek birliklerin kampı (sadece Erken Bizans döneminde piskoposluk olan şehirleri sayacak olursak Margum, Aquae, Bononia, Augustae) gibi bir askeri yerleşimin etrafında şekillenen sivil yerleşimlerden oluşan sıkışık düzende şehirlerden başka bir şey bulmak mümkün değildir.

Geç Bizans'ta şehirlerin eski statü farklılıkları bulanıklaşsa da, hem sakinlerinin karakterinde hem de topraklarının çok farklılaşan erimi üzerinde derin izler bıraktı.

Şehir toprakları ancak Achaia, Thessalia kıyıları, Epiros ve Makedonya ve *limes*te birbirine bitişikti.

Diğer her yerde hiçbir kent barındırmayan ve kimsenin oturmadığı alanların ötesine giden (mesela I. Moesia'nın orta ve batısındaki Batı Morava, İbar ve Drina havzalarının tamamında kesinlikle hiçbir kent bulunmuyordu). Kentlerinkinin dışında yer alan bu toprakların statüsü pek iyi bilinmemektedir. İlke olarak devlete ait kabul edilirlerdi ve büyük imparatorluk mülkünü oluştururlardı ki bunlar birbiri ardına farklı idari hizmetlerin[4] alanına girse de, ancak aynen özel mülkler ve kilise *patrimonia*sı gibi dolaylı işletilirdi (*conductores*e teminatla kiralanan *massae* şeklinde kümelenmiş *fundi*). Hierokles, gerçekten de bu şehirleşmemiş idari birimlerden bazılarını zikreder: bir *klima* (*tractus*) ve iki *saltoi* (*saltus*)[5]; ancak karşılıklı olarak I. Makedonya ve Thessalia'da, şehirler açısından pek bolluk olmayan vilayetlerde bu-

4. IV. yüzyılda, *actores* veya *res privata*nın her biri küçük bir grup mülk yönetirdi. Ancak I. Valentinianus'tan itibaren, vilayet yöneticileri giderek daha fazla İmparatorluk topraklarından vergi toplamakla yükümlü oldular. V. yüzyılın ortasından itibaren *res privata, domus divinae* lehine küçüldü (bkz. Böl. III).

5. Hierokles, 114, 15, 1. 640, 8 a (Klima Mestikon) ve 16, 1. 643, 1-2 (Saltos Bouramesios, Saltos Iobos). Bu yönetim birimleri *poleis* ile aynı düzleme konulmuştu.

lunmaları, *res privata* tarafından işletilen malların çoğunlukla şehir topraklarının sınırlarında bulunduklarını gösterir.[6] Bilhassa epigrafik göstergelerin, imparatorluk mülklerinin olduğunu işaret ettiği yegâne başka bölgeler ise, bu kez ordu tarafından yönetilen maden bölgeleridir (Dusanić, 845). Halbuki Erken İmparatorluk tarihçileri Roma döneminde "*ciuitates peregrinae*'nin devamlılığından" kuşkuya düşer [P. Petrovic, *Inscriptions de la Mésie supérieure* (yön. F. Papazoglou), III/2, *Timacum minus et la vallée du Timok*, Belgrade, 1995, 19]. Kırsal kesim nüfusu muhtemelen yarı-otonom bir konumu muhafaza etmiş ve bu nedenle Latince kullanımının yaygınlaşmamış ve ileride göreceğimiz gibi Hıristiyanlaşma çoğunlukla yüzeysel kalmıştır. *Limes* yakınlarındakiler mutlaka ordunun tedariki için mal verme zorunluluğuna tabiydi (Uenze, 872); ancak büyük ulaşım yollarından uzaktaki nüfus, eğer devlet para cinsinden kolektif vergi mükellefiyeti için kabile yapılarına dayanmıyorsa, her türlü vergi idaresinden uzak durabiliyor, sadece orduya asker vererek katkıda bulunuyor ve statüleri federelerinkini hatırlatıyordu. Bu varsayım, ilk bakışta tuhaf görünse de devletin neden inatla uzaklardaki operasyonları için Illyricum'dan, burada demografik durum hiç de iyi değilken ve bölge umutsuzca savunuculara ihtiyaç duyarken, birlik toplanmaya devam ettiğini açıklar niteliktedir.

Nüfus Yapısı

Burada ele aldığımız dönem boyunca, son derece heterojendi. En iyi tanımlanabilecek farklılık, kültür dilinin Yunanca olduğu bölgelerle Latince olanları karşı karşıya getiriyordu. IV. yüzyılda sabitlenen sınırlarının izini, özellikle epigrafya sayesinde, haritada oldukça kesin bir şekilde sürmek mümkündür: Adriyatik'te Scodra'dan kuzeydoğuya doğru çıkar, Dardania'da Scupi, sonra Serdica'nın güneyinden geçerek, Tuna'ya yaklaşıp, Trakya'da nehir boyunca devam eder. Bu paylaşım hattı aşağı yukarı iki *dioikeseis*in sınırlarına tekabül eder: Eski Hellen kültürü ülkelerini, Yunan uygarlığıyla uzun zamandır etkileşim halinde olmakla birlikte, Augustus dönemi dışında, Yunan-Roma dünyasıyla hiçbir zaman gerçekten bütünleşememiş ve ilk tanışması askeri işgal ile olan ülkelerden ayırır. Örneğin Makedonya *dioikesis*i tamamen Yunanca konuşur. Tam tersine Dacia *dioikesis*inde Yunan-Roma cilası tam bir yamalı bohçayı gizler. Bu bölgelerde Roma fethinden önce konuşulan diller (Traklar, Illyrialılar, Dardanyalılar, Daçlar kadar Mese ve Trabeller tarafından) ancak yazıtlardaki antroponim

6. *Conductores* aslında orta ölçekli mülk sahipleri toplumsal tabakası arasından seçiliyordu.

ve toponimler şeklinde beliren bazı ipuçlarından ve Prokopios'un *De Aedificiis*'i (Beševliev, 836) gibi bazı metinlerden çıkartılabilir; ancak bunlardan bazıları hâlâ köyler, özellikle dağlık, izole ve çok az şehirleşmiş yerlerde kullanılıyor olabilir.

Şehirlerin nüfusu köylerdekinden daha homojen değildir. En kozmopolit şehirler Selanik ve Korint gibi, ticaretin Roma zamanından beri Doğuluların elinde olduğu büyük limanlardır. Atina Üniversitesi IV. ve hatta V. yüzyıllarda hâlâ Akdeniz'in tüm doğu havzasından öğrenciler ve retorik ustalarını çekmeye devam ediyordu. Tuna üzerinde Erken Roma döneminde ordu etnik kaynaşma için mükemmel bir etmen olmuş ve Latinizasyonu desteklemişti. Ancak III. yüzyıldan itibaren Doğu kökenli askerler tüm garnizonlarda hissedilir şekilde çoğunluktaydı ve ticaret de Asyalı ve Suriyelilerin uzmanlığı olmuştu.

Buna karşılık, Tuna'nın kuzeyinden gelen Barbarların daimi iskânı, Slavların gelişinden önce Tuna havzası dışındaki yerleri etkilemedi. Gotlar, IV. yüzyılın sonunda I. Moesia'nın kuzeyi ve Dacia Ripensis'te, Markianos iktidarında Hunların yaptığı gibi, yerleşti. Özellikle, Sirmium ve Singidunum bölgeleri Anastasios (512) döneminde ve Iustinianos iktidarının başlarında yoğun bir Gepit ve Herule göçü aldı.

HIRİSTİYANLIĞIN KÖK SALIŞI

Yunanistan'da, Hıristiyanlığın yayılması kuşkusuz büyük deniz yolları trafiği yollarını izlemiştir. Hıristiyan topluluklar havariler döneminden beri vardır zira Aziz Paulus, Korint, Phillipi ve Selanik'tekilere hitaben yazmıştır. IV. yüzyıla kadarki gelişmeleri pek bilinmese de oldukça yavaş olduğu söylenebilir (325'teki İznik Konsili'nde ancak on kadar piskopos hazır bulunmuştur).

Geleneksel paganlık uzun süre yaşamaya devam eder (Frantz, 850): Panathene IV. yüzyılın ortalarında hâlâ kutlanmaktadır, Olimpiyat Oyunları 395'te yapılmıştır ve Achaia prokonsülü, I. Valentinianus tarafından ilan edilen Eleusis gizemleri kültü yasağına karşı tavır koymuştur. Önemli dönüm noktası, I. Theodosius'un çıkardığı pagan karşıtı yasa, hatta daha da ötesi Alaricus'un akınlarıdır (395-397), zira pagan tapınakların zenginliği yok edilir. 390'lı senelerde şehir elitleri Hıristiyanlığa meyletmeye ve Hıristiyan ibadethaneleri çoğalmaya başladı. 458 tarihli bir belge (Kadıköy Konsili üzerine İmparator I. Leon'un yayımladığı sirkülere cevaben hazırlanmış *sinod* mektubu) 4 vilayetin piskoposluklarının neredeyse tam bir dökümünü verir: Girit'te 8, Achaia'da 21, Eski Epiros'ta 8, Yeni Epiros'ta 7 merkez vardır. Bu sayılar, sonradan pek az değişmiş ve Hıristiyanlaşmanın büyük

kısmı muhtemelen tamamlanmıştır. Ancak Atina, Iustinianos'a dek paganlığın kalesi olarak kalmıştı (Asklepieion 480 yıllarında hâlâ açıktı, Felsefe Okulu ancak 529'da kapanmıştı).

Dacia *dioikesis*ine Hıristiyanlık daha geç (III. yüzyılın ikinci yarısı), belki de Doğu ordusu birlikleri müfrezeleri tarafından, giriş yapmış ve başlıca stratejik akslar boyunca gelişimini sürdürmüştü. İznik'ten sonra Arius'un sürgün yeri olan bu bölge, 340-360 yıllarında, özellikle II. Constantius zamanında, Ariusçuluğun çok aktif yuvası olmuştu. Illyricum Ariusçuluğu daha sonra I. Valentinianus'un, sonra naip Justinus'un hoşgörüsünden faydalandı ve Ulfila'nın Gotlar arasındaki misyonuna I. Theodosius tarafından 388'den sonra dağıtılıncaya kadar kadro sağladı. V. yüzyılda piskoposluk Hun işgalinden ağır şekilde etkilendiyse de, giderek tekrar organize oldu; ancak her vilayette VI. yüzyıl başlarında üç ila beş merkezle oldukça seyrek kalmaya devam etti.[7]

Makedonya *dioikesis*inde, Hıristiyanlığın en güçlü yayılışı, Arcadius ve II. Theodosios zamanında, iktidarın daimi desteği ile oldu. Dacia *dioikesis*inde ise entelektüel açıdan daha dinamik ve daha misyoner, ancak anti-Ariusçu baskıdan ve V. yüzyıl işgalleri yüzünden çok daha fazla acı çeken bir Hıristiyanlık söz konusuydu.

Burada da oradaolduğu kadar, esas olarak şehirli bir olguydu. Köylerin Hıristiyanlaştırılması üzerine doğrudan veriler, çok seyrektir, ancak iki olgu görülebilir. Mülk sahipleri, Hıristiyanlığa sonradan geçmişlerdi ve IV. yüzyılın sonundan itibaren ekonomik zorluklarla uğraştıklarından, köylülerin din değiştirmesini kolaylaştırmak için (örneğin arazileri üzerinde kilise yaptırmak gibi) İmparatorluk'un diğer yerlerindekilerden daha az çaba göstermişti. Diğer yandan Illyricum'da manastırlar da az sayıdaydı.[8] İncil'i seçişte keşişlerin rolü göz önüne alındığında bu önemli bir handikaptı. Mutlaka, piskoposlar havariliklerini kırsal kesime yaymıştır: Remesianalı Niketas, 400'den hemen sonra Besseler (bir Trakya kabilesi), özellikle de Naissus yakınlarındaki altın madenlerinde yıkayıcılık yapanlar arasında, yoğun bir misyoner faaliyetine girişmiş ve iki Dacia'da Nole Paulin'in anlatımına göre, kadın ve erkek manastırları kurmuştu.[9] Ancak bu örnek, münferit kalmışa benzer.

---

7. Bu bölgede ne atanmış korpiskopos ne de piskoposluk konumuna yükseltilmiş kırsal köycükler bulunur.

8. Bu, Balkanlar ve Trakya ile (Sykhitis keşişlerin rolü) birçok ortak yönü olan Küçük Asya ile arasındaki önemli bir farktır (bkz. Böl. VIII).

9. Illyricum manastırcılığının başka tanıklıkları, genel olarak şehirlidir: bir çilecilik elkitabının yazarı Diadoque (öl. 468), Eski Epirus'ta Photice keşişidir; daha yukarıda papalık temsilciliğinin açıldığı 494-512 (Gélase, Ep. 8; Symmaque, Ep., 13) Dacia ve Dardania keşişlerinin oynadığı rolden bahsetmiştik; Argos termalindeki bir yazıtta adı geçen bir manastır (Feissel, 103, no. 116); Beroia'da bir manastırın yöneticisinin mezar taşı

Dolayısıyla köylerin Hıristiyanlaştırılması, özellikle şehir ağının yoğun olmadığı yerlerde, hem yüzeysel hem de natamam kalmıştır. Bu hipotez, Slav işgalleri sırasında Bizans kontrolünden çıkan bölgelerde Hıristiyanlığın çabucak ve neredeyse bütünüyle çöküşünü açıklar.
Miracula Demetrii Hıristiyanlığın direnişine, Dacia ve Trakya vilayetlerinde 614-619 senelerinde Avarlar tarafından kaçırılan tutsakların hikâyesi ile iyi bir misal sunar. (*Mir. Dem.* II, 5; ve yor. de Lemerle, 220, 137-162). Önce Sirmium bölgesine yerleşip (isimleri Sermesiyenler buradan gelir), sonra Tuna ötesi Pannonia'ya transfer edilip, burada başka halklar ile karıştılarsa da ("Avarlar, Bulgarlar ve başka paganlar"), sayıları çoğaldığı halde geleneklerini korudu ve Hıristiyan kaldı.
Büyük tehcirden "altmış yıldan fazla" süre geçmiş (yani 680 yıllarına doğru) olmasına rağmen, bu soydan gelenlerin çoğu özgür insanlar olmuştu, kağan onları ayrı bir etnik grup olarak kabul ediyordu ve onlara şef olarak Kouber isimli bir Bulgarı verdi. O halkının geri dönme arzusunu bildiğinden, kendi kişisel tutkuları için bunu kullandı (Selanik'i ele geçirmek gibi), kağana karşı ayaklanma başlattı ve Semesyenleri Tuna'nın güneyine, Makedonya'ya kadar götürdü. Paganların ortasına zorla yerleştirildikleri halde iki kuşak boyunca Hıristiyanlığını muhafaza eden bu halk, esasen şehir kökenliydi. Avarların, Bizans devletinin yapısını VII. yüzyılın başında Kuzey Balkanlarda un ufak ederek her şeyden önce şehirlere yöneldiklerini biliyoruz ve aynı *Miracula* metni, iki sefer Sermesiyenlerin atalarının şehirlerine dönmek istediğinden bahseder.[10] Bu hikâye de dolaylı yoldan Balkan Hıristiyanlığının şehirli bir olgu olarak kaldığına tanıklık eder: kaderi şehirlere sıkı sıkıya bağlıdır.

IV. YÜZYILIN SONUNDAN VI. YÜZYILIN BAŞINA: KIRILGAN VE SARSILMIŞ BİR BÖLGESEL REFAH

OLAYLAR: GOT VE HUN AKINLARI

IV. yüzyılın sonu ve V. yüzyılda Balkan yarımadası sürekli olarak Barbar tehdidi altındaydı. Ancak Illyricum'da bunun etkisi, birçok kere yağmalanmış olmasına rağmen, Pannonia ve Trakya'nın tersine, Barbarların İmparatorluk topraklarında iskânı sonucunda sınırlarda kalmıştı. Başlıca sahneleri zaten görmüştük (Böl. I): Hunların itmesiyle, Karadeniz'in kuzeyinde ve Tuna'nın ötesinde yerleşmiş olan Gotlar yerlerinden olmuştu. Şimdiki Ukrayna'da kalan Gotlar boyun eğmiş, Batı'dan kaçan diğerleri ise federeler olarak Pannonia'da yerleşmiş,

---

(Feissel, 103, no. 60); ve Thasos'ta Başmelek Mikail Manastırı'ndan bir adak günümüze ulaşmıştır; Selanik'teki Aziz Theodoros ve Mercuros Manastırı (Koukoulleotes ve Aproites adı da verilir) *Selanikli David'in Hayatı* isimli eser sayesinde bilinmektedir.
10. Mir. Dem. II, 5, § 287: "bu halkın babalarının şehirlerine geri dönme arzusunu..." (Kouber öğrendiğinde) § 288: "babalarının şehirlerini özellikle de Ortodoks olanları istiyorlardı..."

ancak kısa sürede oluşmakta olan Hun İmparatorluğu'na, Hunlarla birleşerek, dahil olmuştu. Son olarak başkaları, Trakya'ya kaçmış ve orada Roma idaresi ve kaçakçıları tarafından istismar edilince başkaldırmış ve Adrianopolis yakınlarında imparatorluk ordularına karşı büyük bir galibiyet kazanmış (378); ancak Konstantinopolis önünde başarısız olmuştu. O zaman Trakya, Makedonya ve Yunanistan'ı yağmalayarak, Theodosius 382'de I. Moesia'ya yerleşme izni verene dek hız kesmemişlerdi. Ne var ki bu *foedus* 388 ve sonra 395'te yeniden ayaklanmalar çıkmasını engelleyememişti: Alaricus yönetiminde önce Konstantinopolis'e yönelmiş, sonra Yunanistan'ı yağmalayarak Atina'yı ele geçirmiş, Epiros'a çıkmadan önce, Peloponnesos'u yakıp yıkmışlardı. 397'de *magister militum per Illyricum* ilan edilen Alaricus, bölgeyi hükmü altına aldı ancak Konstantinopolis'te Gainas'ın Got Parṭisi'nin elimine edilmesinden sonra (400), ani bir kararla 401'de halkıyla birlikte İtalya'ya yöneldi. Doğu İmparatorluğu böylece Balkan cephesinde rahat bir nefes almış oldu.

Hunlar, Gotları kontrol etmeleri karşılığında onlara haraç ödeyen Doğu İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kurmuştu ve uzun süre Pannonia'da yerleşmelerine izin veren Ravenna Sarayı'nın desteğine mazhar oldu. Ancak 425-430 senelerinde, Pannonia'da göçebe aristokrasinin, yerleşik bir Barbar mozaiğine hâkim olup kışı geçirmek için yer ve yedek ordular verdiği gerçek bir devlet kurduklarında tehlikeli hale geldiler. 434'te Attila iktidara geldiğinde, Hunlar ve uyduları her sene Balkanları yağmalamak için Tuna'yı aşmaya başladı (441-442 akınları, Sirmium, Singidunum, Viminacium ve sonra Naissus'un alışı ve Trakya'ya geçiş); 447'de Makedonya ve Thessalia'dan Thermophyles'e. Ancak Attila akabinde Batı'da hizaya getirildi: Biri Galya (451, Catalaunia arazileri) ve diğeri İtalya'da iki seferden sonra, 453'te öldüğünde İmparatorluk'u da dağıldı. Markianos'a tabi olan bazı Hun kabileleri o zaman I. Moesia'da yerleşti.

Balkanlarda Got probleminin tekrar baş göstermesi Hunların yok olmasının bir sonucuydu. 455 itibariyle I. Pannonia'da federe statüsü elde etti ve İmparatorluk'a ancak yıllık haracı ödemeyi reddettiğinde saldırdılar. 457'de olan buydu: Illyricum'da bir dizi akın düzenledikten sonra Dyrrakhium'u ele geçirdiler (459). Theodemerus ile 461'de imzalanan yeni antlaşma on sene yürürlükte kaldı. Ancak Aspar'ın tahttan inişinden sonra (471), çok kan yitirmiş bir Pannonia'da, tüm komşularıyla kavga içinde olan Gotlar, Tuna'yı geçti (473), Daciave Makedonya'yı yakıp yıktı ve Selanik'e saldırdı. 474'te, Zenon Amal Theodoricus ile barış imzaladı ve Makedonya'da yerleşmelerine izin

verdi. Ancak, Gotlar rahat durmuyordu; 15 sene boyunca, yarısı ganimet peşinde sergüzeşt ordu, yarısı toprak peşinde halk, bazen Zenon tarafından kullanılıp bazen ona karşı savaşarak, Balkanları bir baştan bir başa geçti. Theodoricus, önce Strabo Theodoricus'e karşı savaşmak için I. Moesia'ya geçti. (475); hayal kırıklığına uğrayınca tekrar Makedonya'ya geçti, Stobi'yi yağmaladı, Selaniği tehdit etti, Heraklea Lyncestis'e saldırarak ganimet topladı. Böylelikle Zenon ona Pautalia bölgesini önerdi (479). Theodoricus Dyrrakhium'u işgal etmeyi tercih etti daha sonra tekrar Makedonya ve Thessalia'yı yağmaladı (Larissa'nın alınışı). Dacia Ripensis'te toprak sözü aldı (483); ancak oradan Trakya'ya saldırılar düzenledi ve hatta 487'de Konstantinopolis'i tehdit etti. Bir sonraki seneden itibaren, Zenon İtalya'ya gitmesini destekledi (488).

ŞEHİRLER VE ŞEHİRLERDE İNSAN YERLEŞİMİ

Şehir, temel idari hücre idi, bakımı, ilk bakışta, bölge üzerinde devletin kontrolünün en iyi göstergesiydi. III. yüzyılın sonu ve IV. yüzyılda meydana gelen değişiklikler daha yukarda da belirttiğimiz gibi, şehirlerin eşit olmayan dağılımının etkisini bir anlamda azaltmıştı. Yunanistan'ın marjinalleşmesi, pek çok küçük kentin mahvına sebep olmuştu; tam aksine, imparatorluk kademe desteği veya ikametgâhı olarak kullanılan şehirler, örneğin Selanik veya büyük Balkan kavşağında yer alanlar (Sirmium, Naissus, Serdica), büyük ölçüde gelişti. Bu kısmi tekrar kutuplaşma, ikincil kasabalar aleyhine bazı büyük merkezlere yaradı.

Şehirleşme (Şehir Çerçevesi, Kaleler)

Şehirlerin büyük bölümü kalelerle korunuyordu: surların büyük bölümü restore edilmiş veya III. veya IV. yüzyılda Herule veya Got akınlarından önce (Selanik, Eleusis, Dion) veya hemen sonra (Atina, Argos) yeni bir kuşak inşa edilmişti. V. yüzyılda sur yenilikleri de yok değildi: böylelikle Stobi'de V. yüzyılın başında eski doğu surlarının yerine yenileri inşa edildi (Wiseman, *in* 875, 292-302); Selanik surları eskisinin üzerine baştan başa yeniden yapıldı ve savunma bundan böyle şehre hâkim olan platoyu da içine aldı (Spieser, 870, 59-72). Ancak, *limes* şehirlerinin 441'de Hunlar tarafından harap edilen duvarları (örneğin Viminacium) öylece bırakıldı ve Iustinianos dönemine dek dokunulmadı.

Yeni kaleler, örneğin Herule akınından sonra 267'de Yunan agorasının binalarından gelen *spolia* ile yapılan Atina'daki gibi büyük oranda tek-

rar kullanım ürünü olmalarına rağmen, çok nadiren acil durumlarda, inşa edildi.
İzleri, ya şaşırtıcı bir devamlılık gösterir (Selanik'teki gibi) ya da tam tersine bazen geçici olarak şehir alanının geniş ölçüde küçülmesine tanıklık eder. Atina'da, 267'den sonra inşa edilen sur, güneyde Akropol'den, kuzeyde Roma agorasına kadar olan bir alan çevreliyordu ancak oldukça yetersiz olduğu ortaya çıktığından (IV. yüzyıl itibariyle) ve Aurelianos kuşağı yeniden V. yüzyılda savunma çizgisi olarak belirlendi.

Eskiden kalma kamusal alanın gözetilmesi de çok değişik oranlarda gerçekleşmiştir. Bütün bir mahallenin kazılarda ortaya çıkarıldığı nadir sitlerden olan Philippi'de, Oktogon ve komşu binalar VI. yüzyılda, bazı sokakların enini daraltmaları ve bazılarını kesmelerine rağmen, var olan yollara riayet edilerek inşa edilmiştir ve forum 500 civarında tekrar düzenlenmiştir. (Spieser, *in* 875). Atina'da Yunan agorası terk edilmiş ve yeri kısmen mütevazı evler ve metal atölyeleri tarafından işgal edilmişti. Ancak Roma agorası ve Hadrianus Kütüphanesi yeni bir idare ve iktisadi merkez olarak ortaya çıkmış ve en az VI. yüzyıl başına, agora bölümü atölyeler tarafından işgal edilmeye başlanıp, insan yerleşimi ve mezarlıklar akropolün yamaçlarına varana dek böyle kalmıştı. Selanik'te VI. yüzyıla dek terk edilmiş ve VII. yüzyılın başlarında dek depremle yıkılan kapıları tamir edilmemişti. Özel ve kamusal alanların, şehir örgüsünü derinden etkileyen; ancak yavaş yavaş ve bir sitten diğerine değişen bir ritimle tekrar dağılımı söz konusuydu.

Abideler ve Kiliselerin Çoğalması (Ayrıca bkz. Böl. X)

Bazı şehirler, geçmişten zengin bir abide mirası muhafaza etmişti. Örneğin, Sirmium III. yüzyıl sonundan IV. yüzyıla 60 senede, 80 ha alanı çevreleyen bir sur kuşağı, en az iki termal, birçok büyük *horrea* ve kuzeyde hipodroma dayanan bir "imparatorluk sarayı" kapsıyordu [Bavant, *in* 875]. Bir başka imparator ikametgâhı olan Selanik'teki döküm de pek farklı değildi [Spieser, 870]. Her yerde spor salonu ve gymnasiumlar yerini hamam komplekslerine bıraktı ve tiyatrolar, yavaş yavaş terk edildi: Stobit Tiyatrosu IV. yüzyılda terk edilip, mermer oturakları çıkarıldı ve *caveası* V. yüzyılda bir habitat tarafından işgal edildiyse de, Selanik'inki, kuşkusuz VI. yüzyıl sonuna dek faaliyette kaldı. Caricin Grad'dakinin dönüşümü hiçbir zaman tam anlamıyla tamamlanamadı, zira Iustinianos döneminin başından bir yapay oluşum söz konusuydu. Taş surlar, 8 ila 9 hektar arasını koruyabiliyordu ve şehri üç bölüme ayırıyordu (akropol, yüksek şehir, alçak şehir). Şe-

hir mekânı, klasik anlamda, kesişim yerlerinin mütevazı büyüklükte daire şeklinde (22 m çapında) bir meydan olduğu, iki kemerli büyük yol etrafında yapılanmıştı. Ancak, esas olarak kiliseye veya orduya ait idari, binalar veya amaca yönelik bazı kamu binaları (büyük bir sarnıç, banyolar) ve kiliseler tarafından işgal edilmişti ve insan yerleşimi sınırlı sayıdaydı, sakinlerin büyük bir çoğunluğu surların dışında oturuyordu [Bavant, *in* 875].

Geçmişten önemli ve prestijli abideler miras almış şehirlerde, kilise yapımı finansal kaynaklarının büyük kısmını giderek kurutmadıkça, bakım yapılmaya devam ediliyordu. Hıristiyan kiliselerinin artması Erken Bizans döneminde görülen yegâne şehirsel yenileşme faaliyetiydi ve şehirlerin mimari dinamizminin parçası olmuştu. Pagan tapınakları da hâlâ şehir manzarasının bir parçasıydı: sistematik, istisnai, yıkımlar, piskopos veya keşişlerin girişimiyle başlatılmıştı (Korint'te Asklepios, Argos'ta Aphrodit Tapınağı). Gerek pratik (iç odaların darlığı), "şeytanların yuvasını" Tanrı'ya adama konusundaki çekinceden dolayı, pek az tapınak kiliseye dönüştürülmüştü. Din dışı binaların, Galerius'un mozolesi olmak üzere tasarlanmış Selanik'teki Rotonda gibi, kullanımı tercih edilmişti. Tapınakların ele geçirilişi ile ilgili nadir tanıklıklar (Atina'da Hephaisteion ve Parthenon) sonra başlamış (VI. yüzyılın sonları ila VII. yüzyıl), Hıristiyan toplulukların, büyük bazilikaları ne inşa edecek ne de bakımını yapabilecek kaynakları kalmadığında olmuştur [Spieser, "La christianisation des sanctuaires païens en Grèce", *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Tübingen, 1976, s. 309-320]. Dolayısıyla, neredeyse tüm kiliseler, yapımları IV. ve VI. yüzyıla yayılan, yeni yapılardır. IV. yüzyıl ortasında çok seyrekken, (karş. Philippi'deki 340'a doğru yapılan Havari Paulus), 380-390'a doğru daha fazlalaşır (şehir seçkinlerinin çalkantıda olduğu anda). Hareket 400-410'a doğru hızlandı, daha sonra 460-470'e doğru sıradışı bir ivme kazandı ve 530'a doğru desteklenmeye devam etti: bilindik kiliselerin yarıya yakını, V. yüzyıl biterken, iki kuşak boyunca inşa ediliyordu. Bu olgu, oldukça keskin bir şekilde yavaşladı, sonra VI. yüzyılın ikinci yarısında yavaşça söndü. İlk etapta inşa edilenler (IV. yüzyılın sonu-V. yüzyılın başı) genişlemekte olan Hıristiyan cemaatin ihtiyaçlarına cevap veriyordu ve ikinci seferdekiler (V. yüzyılın ikinci yarısı- VI. yüzyılın ilk çeyreği), baniler arasında rekabetin kızıştığı; ancak pratik ihtiyaçlara cevap verme kaygısı olmayan bir zamanda gerçekleşti.

Kiliseler önce, koşullara bağlı olarak, şehir mekânının Hıristiyanlaşması planı olmadan, şehirlere kuruldu ve uzun süre, ulaşılabilir

olma ve arazi fiyatları nedeniyle uzun süre de böyle kaldı. Şehir merkezlerinin giderek piskoposluk grupları tarafından V. yüzyılın sonu, VI. yüzyıl başında fethedilmesi ki en önemli misal Philippi'dir, piskoposlukların zenginliğinin göstergesidir ve kiliselerin giderek abideleşmesiyle at başı gider. Özellikle hem bazilikalar hem de merkez planlı olanlar V. yüzyılda kayda geçirilmiştir (Atina Tetrakonkhu).

Çok kısa sürede, cemaat kiliseleri kadar mezarlık kiliselerince de benimsenen klasik bir bölgesel tarz oluştu: üç nefli daha çok küçük bir bazilika, önünde bir atrium ve bir narteks ile arklar taşıyan kolon sıraları ile ayrılmış nefleri. V. yüzyılın ortalarında ise, tam aksine, büyük merkezlerde daha hacimli, daha lüks süslemeli (Acheiropoietos veya Selanik'teki Aziz Demetrios, Stobi, Nea Ankhialos'taki galerili bazilikalar). Bu istisnai yapılara rağmen, Illyricum kilise mimarisi oldukça tektip kaldı: bölgesel farklılıklar daha çok inşa teknikleri ve dekorda kaldı (karş. Sodini, 867). Bu göreceli türdeşlik iki önemli sonuç doğurdu. Öncelikle, komşu piskoposluk, vilayet veya idari birimlerden farklılaşma arzusu ki Hellenistik kentler arasındaki rekabete uzaktan benzer yönleri yok değildi, böylece ayinsel düzenlemelerde kendini gösteriyordu. *Tribelon*'un (narteks ve merkez nefi bağlayan üçlü serbest ark), dağılım alanı tam olarak kilise Illyricumu'na uymuştur ve kürsünün yeri Akhaia'da kuzeye ve Illyricum'un geri kalanında güneye doğru merkezden uzaklaşırken, başka her yerde tam ortadadır [Sodini, Yunanistan ve Balkanlardaki bazilikalarda iki bölgesel varyasyon üzerine notlar: tribèlon ve kürsünün yerleşimi, *BCH*, 99, 1975, 581-588]. Bu standartlaştırmanın ikinci sonucu VI. yüzyılda, kentler birçok kiliseyle donanmışken (Nea Anchialos'ta 9, Korint'te 3 devasa boyutlarda, Nikopolis ve Philippi'de 4'er vb), mimari biçimlerin farklılığı, tepkisel olarak, bir lüks ve refah göstergesiydi ve öyle değerlendiriliyordu. Philippi'deki kiliselerin en yenisi için sekizgen plan seçilmesi de bununla açıklanabilir ve özellikle de VI. yüzyılda kurulan tek "yeni şehir" olan Caricin Grad'da, çeşitlilik özellikle seçilmiştir: şimdilik bildiğimiz 8 kilisenin (2 büyük ve 6 küçük) tamamı sistematik olarak farklı planlara sahiptir.

Şehirde İnsan Yerleşimi

Zengin insan yerleşimi IV. sonu ve V. yüzyıldan şehirlerde, Atina'da ve Peloponnesos'ta muhafaza edilmiş birçok hane sayesinde iyi bilinmektedir. (Sodini, *in* 875 ve id., 573). Tipleri hiçbir özellik arz etmez: çoğunlukla bir apsisi olan ve mozaiklerle süslenmiş *triclinia*nın açıldığı çok sütunlu bir veya birçok avlu etrafında düzenlenmiştir. İkincil avlular ise kullanılan bölümleri ve servis yerlerini bir araya getirir.

Küçük özel termaller yaygın ve su çeşme ve ayazmalar biçiminde her yerdedir. Tarih vermek zor olsa da, bu tip yeni yapılar V. yüzyılda (daha önceki bir eksikliği tamamlamak için yapıldıkları Atina dışında) pek de yaygın değildir ve her halukârda 400'den sonra iyice seyrekleşir. Ancak IV. yüzyıldan birçok ikametgâh, hâlâ kullanımdadır, bakımı yapılır veya değiştirilir. Yani, zengin mülk sahiplerinin büyük bölümü hâlâ eski kentlerde oturmaktadır.

Orta sınıf habitatı ise pek az bilinir: Özellikle Yunanistan'da sütunlu ancak avlusuz evlerin odaları, bir koridor etrafına dağılmıştır. Ancak kronolojileri belirsizdir. Halk habitatına gelince, o denli az bilinir ki, sıklıkla daha sonra gerçekleşen "işgal" ile karıştırılır. Ne var ki Scobi *caveas*ında V. yüzyılda başlayan küçük evler mahallesi yerleşimi veya VI. Yüzyıl başında Heraclea Lyncestis tiyatrosunu işgal eden, oldukça uzun süre aynı kentin lüks konutları ile birlikte hayatını sürdürmüştür. Bu mahallelerin yapısı ve evlerin tipi, (genellikle düzensiz biçimli iki oda, minicik avlu, ana girişi ve dış merdiveni koruyan bir duvarı olan) Sadovec kalesinde yapılan kazılarda ortaya çıkan habitatı [Uenze, 872], VI. yüzyılın ikinci yarısında Lekhaion bazilikasının atriumunun içi ve etrafında veya Egina'da Apollon Tapınağı'nda yerleşenleri hatırlamaktadır. Bu işgal yöntemi "kırsallaşma"dan ayırt edilmelidir (tarımsal faaliyetlerin şehire taşınması), farklı zamanlarda tanıklık edilmiştir. Patras'ta, şarap presleri dönemimizin evlerinde yaygın olarak bulunur ve Atina'nın göbeğinde, "Dev Saraylar" V. yüzyıl sonundan itibaren tarımsal üretim alanı olmuştu (Castren, 838, 14).

Karşıtlık?

Antik şehir medeniyetiyle, VI. yüzyıl sonundaki yıkılışından önce sıkı bir devamlılık söz konusu gibi görünse de, bu görüşü olayların akışı ve toprağın işgali konusunda görülen çalkantılar ile bağdaştırmak zordur zira geniş ölçüde bir hayal üzerine kurgulanmıştır. Şehir çerçevesinin arkeolojik analizi her zaman devamlılığı gerektiğinden fazla önemsemiş, kullanım koşulları karşısında yeni yapıların ortaya çıkışı yanında tavır koymuştur. İbadethane yapımı, ekonomik refahı tam olarak ölçmekten uzaktır, zira artıdeğerlerin kiliseye yönlendirilmesi, bunlardaki genel düşüşü maskeleyebilir. Son olarak, zengin habitatın incelenmesi toplumsal dönüşümleri gölgede bırakır (memurlar ve ruhbanın giderek daha önemli bir yer kaplayacağı yeni bir *possessores* sınıfının ortaya çıkışı). Bundan böyle ekilen arazilerin şehirlerin hemen dışına taşınmasıyla belirginleşen kırsallaşma eğilimi, köylerin durumu konusunda pek az bilgiyle şehir merkezleri analizlerinden çıkarılan sonuçları tashih etmelidir.

KÖYLER

Büyük Villa*enin Kuruluşu*

Her yerde, ama en çok da Dacia *dioikesis*inde, en iyi bilinen tarımsal yerleşimler *villae* idi. Erken İmparatorluk döneminde, toprakların erken Roma döneminde tekrar terkibinde önemli bir rol oynamışlardı [Mirkovic, 858]. Statüleri farklı farklıdır (imparatorluk mülklerinin merkezi, büyük mülk sahiplerinin *villae rusticae*si, daha mütevazı yerleşimler) ve göreceli kısımlarını değerlendirmek zor olsa da, sayıları I ve IV. yüzyıllar içinde artmıştır [Henning, 851] ve ekipmanlar da değişiklik gösterir. Büyük çoğunluğu düzlük, çukurluk veya vadilerin diplerinde kurulmuştur. Dolayısıyla, çoğalmaları çukur alanların değere binmesiyle uyumlu görünür. Arkeoloji sayesinde bildiğimiz yeni tarihli bir nüfus azalması [Sodini, 573] birçoğunun, denize yakın mülklerin (Korinthia, Argolida, Messenia) VI. yüzyıla kadar ekilmeye devam ettiği Peloponnesos dışında, neredeyse her yerin terk edildiğinin altını çizer. Bu genel olgu, kuşkusuz V. yüzyılın kaotik yapısıyla ilintilidir: Malların (özellikle tahıl ve hayvan) genelde savunmasız yerlerde, ana yollardan kolay erişilebilir durumda yoğunlaştıran *villae*, memlekette yaşayan silahlı çeteler için en kolay lokmaydı. Birçok kuşak boyunca yenilenen dönemsel çalkantılar, verimliliklerini azaltmış ve terk edilişlerini kışkırtmış olmalıdır.

Kümelenmiş İnsan Yerleşimi Üzerine Bildiklerimiz

Hiçbir yerde tek işletme biçimi olmayan büyük mülklerin yanı sıra, mutlaka ki bir köyler ağı da mevcuttu, bunların bazılarını küçük toprak sahipleri işgal ediyor, bazıları büyük arazi sahiplerine dayanıyordu. Bu, kentlerde, bir sahipler sınıfının varlığına ve kent kiliselerinin, bazilikaların sayısındaki artışın da gösterdiği üzere, zenginliğine delalet ediyordu. Ancak, bu ova köyleri hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Bazı köy toplulukları *villae*nin çöküşünden, topraklarının bir kısmını kurtarıp, tarım merkezlerini tekrar işgal etmek suretiyle (örneğin şimdilik sadece Trakya *dioikesis*inde gözlemlendiği üzere) istifade etmiş olabilir. Bu arada *villae*nin seyrelmesi, ova köylerini de çöküşe sürüklemiştir. Buna karşılık, orta yükseklikte, 350-900 metre civarında, Erken Bizans dönemine tarihlenebilen kaleli ikincil sitlerin çoğalması inanılmaz ölçüdedir.[11] Bazı-

11. Tahminler sayılarını yüzlerle ifade eder: Moesia'da Cacak ve Krusevac (yazılmamış) çevresinde; Akdeniz Daciası'nda Nis ve Caricin Grad bölgesinde, Dacia Ripensis'te Stara Planina ve Tuna arasındaki bulunan tüm bölgede (A. G. Poulter, Nicopolis ad Istrum: A Roman, late Roman and early Byzantine City: excavations 1985-1992, Londres, 1995); Dardania'da kuzeybatıda, Novi Pazar bölgesinde Üsküp çevresinde, Epiros ve Praevalitana'da olduğu gibi [Popovic, in 875]; son olarak da Makedonya'nın doğusunda (karş. Vinica).

ları erken tarih döneminden *oppida*yı tekrar işgal etmiş, bazıları ise bakir topraklarda kurulmuştur. Çok azı kazılmıştır ve kronolojileri belirsizdir. Bununla beraber kesin olan, bu büyük hareketin IV. yüzyılın bitiminden önce başladığı ve V. ve VI. yüzyıllarda (kurulanların bazıları geçici olsa bile) yoğunluk kazandığıdır. Doğaları birbirinden farklıdır: geçici sığınaklar, sürekli olarak işgal edilen köyler, kaleli kasabalar, çiftlikler, kaleler ve tali yolları kontrol eden kalecikler, gözetleme kuleleri.

Şimdiden Bir Nüfus Sorunu Mu?

Nüfustaki dalgalanmalar son derece belirsizdi. III. yüzyıl krizinden çıkıldığında, Dacia *dioikesis*inin seyrek kent ağı ve Yunanistan ekonomisinin zayıflığı, İmparatorluk'un doğu bölgelerine oranla daha az daha az yoğun bir yerleşim işaret eder. Diğer yandan, IV. yüzyıl sonundan itibaren, Illyricum servet birikimi sağlamak ve insan sayısının artışı için hiç yeterince uzun bir barış dönemi görmemişti ve federe Gotların Tuna Ovası'nda sınırlı kalan yerleşimleri, azalan insan sayısını telafi etmek için çok seyrek kalmıştı. Barbar akınlarının neden olduğu kayıpların (katliamlar, esir almalar, tehcir) tam çetelesini tutmak mümkün olmasa da, Balkanlardaki nüfusun genel olarak çok negatif etkilendiğini söyleyebiliriz. [Lemerle, 856].

Şehir örgüsü, nüfusun yoğunluğunun bir göstergesi değildir ve V. yüzyıldan itibaren iyice ağırlaşan demografik açık, pek çok kentte, en azından VI. yüzyılın ortasına dek, şehir çerçevesinin muhafazası veya yavaşça çöküşü gözlemi ile açıkça uyuşmaz. Son olarak, yükseklerdeki sitlerin oldukça dinamik bir yerleşim göstermesi genel olarak çoraklaşma değil, kırsal nüfusun orta rakımdaki alanlara kayması olarak açıklanabilir. Pek elverişli olmayan demografik bir altyapı üzerinde, zenginliğin paylaşımındaki derin değişimler ile at başı giden, insanların da giderek yeniden dağılımından söz etmek mümkündür. Bu çalışma hipotezi eldeki veriler göz önünde bulundurularak yapılmışa benzemektedir.

ÜRETİM VE TİCARET

Illyricum, üretim faaliyetlerinin ve ticaret ağlarının yoğunlaştığı, geniş bölgelerin iktisadını yapılandıran ve teşvik eden hiçbir metropole sahip değildir. Selanik bazen bu role yakın dursa da, hiçbir zaman tam olarak başarılı olamayacaktır: Doğrudan etki alanı iki Makedonya ve Tesalya ile sınırlıdır.

Tarımsal Üretim

Tarım, hayvancılık ve balıkçılık zenginliğin elbette ki ana kaynağını oluşturur. Temel besin maddeleri (tahıl, meyve, şarap, zeytinyağı), uzmanlık gerektirmeksizin, iklim koşullarının elverdiği aşağı yukarı her yerde yetiştirilir; hayvancılık ovalarda (at ve büyükbaş hayvan) olduğu kadar yükseklerde (küçükbaş yaylacılığı) yapılır; ormanlar boldur, dağ sıralarının eteklerinde orman ürünleri işlenir. Yerel düzeyde, IV. yüzyılın ortalarında, *Expositio totius mundi*'de dökümü çıkarılan ihraç edilebilir artıkdeğer şunlardır (117): Achaia zeytinyağı ve balı, Thessalia buğdayı, Epiros (kurutulmuş) balığı, Dardania peyniri ve iç yağı. Toplamda ise, bu kaynağa göre, Akhaia'nın açığı kalmış, diğer vilayetler ise ancak kendi kendilerine yetmeyi başarmıştı: hiçbiri büyük tarım ürünleri ihracatçısı olmayı başaramamıştır. Bu yargı, bir veya bir buçuk yüzyıl sonra daha da ciddi bir hal alacaktır. Illyricum'da, temel besinlerin üretimi, her şeyden önce kendi ihtiyacını karşılamaya veya çok kısa mesafeli ticarete yöneliktir.

Şehir Zanaatleri

Burada zanaat esasen şehirli bir uğraşıdır: Şehirler dışında bazı faaliyetlerle (inşaat, dokuma) ve yeri itibariyle özel olan kasabalarda (örneğin maden bölgelerinde aletlerin yapımı gibi: karş. örn. Krakulu-Jordan, I. Popović, *Outils antiques*, Belgrade, 1988).

İnşaat aletlerinin üretimine (tuğla, kiremit, taş) her vilayette rastlanır ve kiliselerin inşası ile de teşvik edilmiştir. Mermer tabakalar Yunanistan'da (Thasos, Paros, Thessalia, Euboia, Lakedaimon) çıkarılır: mimari ve ayinsel eşya yapımında ve ayrıca Attika ve Peloponnessos'ta, şahsa ait malikâneleri süsleyecek heykellerin yapımında (V. yüzyılda) kullanılmak üzere çok miktarda işlenirdi. Bu parçalar, denizyoluyla ulaşılabilen her yere ihraç edilirdi [Sodini, *in* 166, 163-186 ve 533, 129-146]. Toprakların içinde, çoğu kez az değerli taşlara rastlanır (kalker, andesit, kum taşı) ve mimari elemanlar bazen yalancı mermer ile kaplanırdı. Taban mozaiklerini üretenler gibi heykel atölyeleri [Sodini, 867] genellikle faaliyetlerini yerel çerçevede sürdürürdü. Ahşap işçiliğine daha az rastlanırdı; ancak yeni ortaya çıkarılan dülgerlik, marangozluk, tekerlek ustalığı aletleri geleneksel kullanım dışında (ahşap yapılar, arabalar, mobilyalar), Illyricum'da özellikle de iç vilayetlerde çeper duvar yapımı (ahşap ve kerpiç pano duvarlar) ve kap kacak yapımı (seramiğe rakip olarak) için de kullanıldığını gösterir.

Seramik ustalığı, her yerde mevcuttur; ancak dönemimiz süresince Balkanlarda geniş bir dağılıma ulaşma amacının yakınından bile geçmemiştir. Bununla birlikte, oldukça yaygın kullanımlı ürünler-

le (V. yüzyılda Atina lambaları, Makedonya'nın gri kabartmalı, Orta Yunanistan'ın kabartma resimlerinin taklitleri); diğer yandan, dar anlamda yerel olan ürünler (özellikle mutfak için saklama kapları ve çanak çömlek), bazen birbirine benzer ve böylece bölgesel bir grup çizilmesini sağlarlardı (örneğin Dardania veya *limes* üzerinde).

Tekstil ürünlerinden de, özellikle keçi ve koyun yününden (karş. yün tarağı, kurşun ve ağırşak) ve deri ile posttan bahsetmeden de geçemeyiz. Bu ürünlerin bazıları meşhurdur (Dacia'nın deri mantoları *gounae*).

Farklı veçhelerinde metalurji ise Illyricum'da, doğal kaynaklar sebebiyle diğer zanaatlar üzerinde hâkimiyet kurmuştur. IV. yüzyılda Sirmium, Naïssus ve Selanik'te anma tabakları nakşeden gümüş ustalarını, V. yüzyılda izleyen olmadıysa da, kıymetli madenler ve bronzdan, hem İmparatorluk dahili hem de Tuna'nın kuzeyinden sivil ve asker müşteri zümresi için mücevherler üreten, çok çeşitli ve yaygın bir kuyumcu ağı vardır. Kurşun işleme özellikle boru yapımı için gereklidir ancak demir madenciliği uzak ara en yaygınıdır: *pars Orientis*'te, V. yüzyıl başında bilinen 15 imparatorluk silah *fabricae*sinin beşi Illyricum'dadır (Selanik, Naïssus, Ratiaria, Horreum Margi ve Sirmium). Teşhis edilmiş birkaç demir atölyesi (Drobeta, Caricin Grad) ve birçok sit alanında gün ışığına çıkarılmış eşyaların miktarı ve çeşitliliği (tarım aletleri, çeşitli aletler, silahlar, anahtar ve kilitler, farklı araçlar, koşum ve binek takımları) demir işçiliğinin, özellikle Dacia'da, bölgesel bir ihtisas olduğunu gösterir.

Madenler

Maden çıkarma erken tarih ve Roma dönemlerine uzanır. Beş maden söz konusudur: altın, bakır, kurşun ve demir. Dacia *dioikeseis*inin dört vilayetine yayılmış metal katmanlarının listesi [Dušanic, 845], özellikle önemli on bölgeye işaret eder:

— İlk Moesia'da, Singidunum'un güneyinden, Rudnik Dağı'na dek uzanan bölge (Au, Ag, Cu, Pb); Viminacium'un güneydoğusundaki (Au, Ag, Cu, Pb ve Fe) ve Kara Timok Yukarı Vadisi (Ag ve Pb);
— Dacia Ripensis'te, şimdiki Bor şehri bölgesi (Au, Ag ve Cu) ve Montana bölgesi (Au);
— Akdeniz Daciası'nda Naissus'un kuzeyindeki bölgeler (Cu), Caricin Grad'ın güneyi (Au, Ag, Pb) ve Morava'yı Strymon yüksek vadisi ve Pautalia havzasından ayıran bölge (Ag, Pb, Fe);
— Dardania'da, Ibar yüksek vadisi (Ag, Pb), Ulpiana'nın doğusundaki yükseklikler (Au, Ag, Pb), Scupi'nin kuzey ve doğusundakiler (Au, Ag, Cu, Pb);
— I. Makedonya'da Pangaio Dağları (Au)

Altın, gümüş, kurşun ve bakır katmanları çok dağınıkken, demir daha bölgeseldir (İlk Moesia'nın kuzeydoğusu, Akdeniz Daciası'nın kuzey ve güneyi). Ancak bu listede eksikler fazladır, zira daha sonraki dönemlerde de işlenmeye devam edenlerin listesini sunar, sadece Antik dönem ekonomisi şartlarında verimli olanları ise görmezden gelir. Madenlerin işletme modeli ve faaliyetlerinin hukuki şartları kadar ne kadar maden çıkarıldığı bizim için hâlâ oldukça karanlıktadır. Erken İmparatorluk'ta birçok maden sektörü kent sınırlarının dışında, geniş imparator mülkleri veya ordu tarafından işletilen arazilerdeydi (Petrović, 1995, yukarıda, s. 328-329). Üretimin önemli bir bölümü, bazı damarlar şahsa ait olsa da, doğrudan devlet tarafından işletiliyora benzer. V. yüzyılın başında, altın çıkarma *comes metallorum per Illyricum* kontrolündedir ve onun altında *curia* üyeleri arasından seçilen ve madeni işletenlerden vergi toplamakla görevli *procuratores metallorum* bulunur. Gümüş, bakır ve demir çıkarma büyük ölçüde, metal cinsinden vergilendirilen özel kişilerin elindeye benzer. Sonraki değişiklikler ise pek bilinmez. Devletin, işletme ve üretim üzerindeki kontrolünün sıkılığı, teorik olarak dokunulmadan kalmış olmalıdır. VI. yüzyılda zikredilen *chorai* ve *territoria* (Procope, *CJ*) Erken İmparatorluk döneminin arazilerinin yerini almış olmalıdır [Dušanić, 845]. Karşılığında, merkezi idarenin dayanakları değiştirilmiştir: *curia* üyelerinin rolü azalmış ve piskoposlar maden işletmesi konusunda da sorumluk sahibi olmuştur.

Diğer büyük bilinmeyen, V. yüzyıldan itibaren üretimin aldığı yöndür.[12] İtalyan Eyaleti'nin önemli maden bölgeleri olan Noricum, I. Pannonia ve Dalmaçya'nın büyük bölümünün kaybı, Doğu İmparatorluğu'nu da etkilemiş ve Illyricum ve Trakya'daki maden işletmeciliğinin yoğunluğunun artmasına sebebiyet vermiştir. VI. yüzyıl sitlerinde metal eşyaların çok olması bu hipotezi destekler ve imparatorluk idaresinin Dacia *dioikesis*inde 615'e kadar kontrolünü muhafaza etme yönünde başarıyla çabalamasını da açıklar niteliktedir. Ancak bunun tasdik edilmesi ancal maden sitlerinin incelenmesi ve madenci köylerinin kazılması ile olacaktır.

Ticaret

Denize çok yakın olduğu için, dışa çok açık olan Makedonya *dioikesisi*, çok daha izole olan Dacia *dioikesis*iyle tezat halindedir. Doğu ve Batı arasında bulunan Illyricum, Ege kıyısı ve adalar arasında önemli

12. 360 yıllarında ve akabinde altın üretiminin artışı üzerine bkz. Morrisson-Barrandou vd, 602 ve yukarıda, Böl. VII, 219.

bir transit ticaret yoludur ve örneğin Korint refahını buna borçludur. Geç Afrika sırlı çömlekleri yarımadanın güneyinde bolca mevcut olduğu halde kuzeyde yoktur (Tuna *limesi*nde bile) [Hayes, *Late Roman Pottery*, 1972], bununla birlikte amforalar daha yaygındır. Tuna'da büyük miktarda var olmaları, garnizonların düzenli olarak şarap ve yağ bakımından, nehir yoluyla tedarik edildiklerinin ispatıdır. *Limes*'te, *Barbaricum*'a yükte hafif, pahada ağır yerel ürünler, örneğin giyim eşyaları veya cam ihraç edilir. Bizans zanaatkârları bu müşteri kitlesi için çok eskiden çalışmaya başlamıştır ki bu da "barbar" kabul edilen nesnelerin büyük çoğunluğunun, Barbarlar tarafından kullanılan veya giyilen Bizans ürünleri olduğunu gösterir. Özellikle hammadde ve işlenmemiş ürünler (kürk, kehribar) ithal edilir. Bu faydalı ticaret, haraç olarak ödenen paranın bir bölümünün tekrar İmparatorluk'a girmesini sağlar. Bizanslılar için olduğu kadar barbarlar için de vazgeçilmez önemdedir. Bu nedenle, Attila 447'de Tuna'nın sağ yakasını beş gün yürüyüş mesafesi boyunca Bizanslılardan arındırdığını iddia ettiğinde, "pazar"ın bundan böyle Naissus'ta kurulmasını buyurmuştu (Priscus, *frg.* 7): Ona göre *limes* ticaret yeri olduğu kadar askeri bir engeldi de.

Bölgesel ticaret daha da az bilinir. En çok ihtiyaç duyulan maddeler, V. yüzyılın sıkıntılarından en az etkilenenlerdir. Ve hatta ikincil yollara dek dolaşımın tekrar düzenlenmiş olmasıyla teşvik olmuş bile olabilir. Bazı kaleli kasabalar böylece şehirler aleyhine *emporia* rolü görmeye başlamıştır. Bu yerel ticaret, hiçbir zaman takasa indirgenmemiştir: Para dolaşımı İmparatorluk tarafından kontrol edilen toprakların içlerinde, oldukça düşük bir düzeyde olsa da, devam etmiştir. Daha zayıf hacimli "büyük" ticaret, esas olarak metalleri (külçe veya son ürün) kapsar. Bu nedenle, tamamen devlet kontrolü altındadır ve VII. yüzyılda Bizans iktidarının bitimine dek de öyle kalır.

SAVUNMA SİYASETİ: *LİMES*İN ROLÜ VE DERİNLİKLİ SAVUNMA

Balkanların savunması, surlarla çevrilmiş şehirler dışında, iki sütuna dayanıyordu: *limes* ve vilayetlerin içlerinde stratejik noktaları (geçit ve *clisurae*, yol kavşakları, maden bölgeleri) kontrol eden kaleler. Illyricum *limesi* IV. yüzyılın sonunda tetrarşi ve Constantinus dönemi çalışmalarının sonucunda (Valens tarafından bitirilen) ortaya çıkan görünümü koruyordu. Demir Kapılar bölgesinde, üç unsur barındırıyordu:

— Tuna'nın sol yakasında köprübaşı işlevi gören kaleler;
— sağ yakada 15-25 km arayla, her biri bir müfreze barındırabilen (genelde 2 ha'dan biraz az bir yüzölçümünde) yedek ordular ve aralarına

serpiştirilmiş küçük kalecikler (0,2 -0,3 hektar arası) ve gözetleme kuleleri;
— geride, ovaların ve içeriye sızmak için kullanılacak ikincil yolları kapayan birkaç büyük kale.

Bu bütün, devamlı ve geçilmez bir bütünlük arz etmekten çok, ticareti ve insanların hareketlerini kontrol etme işlevi taşıyan bir gözetleme ve alarm mekanizmasıydı (bkz. Böl. V). İstila durumunda, ancak diğer aktörlerle koordinasyon halinde işe yarayabilirdi: istilacıları geride kalanlardan koparan Tuna donanması; onları geriden yakalayabilen sınır şehri garnizonları; ve özellikle de çok hareketli sefer orduları. Balkanlarda bunların yetersizliği Maurikios dönemine dek savunma aygıtının başlıca zaafıydı (bkz. Böl. V).

Bu Illyricum *limesi* (Trakya'dakinin aksine) IV. yüzyıl bunalımlarından az etkilenmiş ama Hunlar tarafından 435-447 arasından büyük oranda yakılıp yıkılmıştı: Arkeoloji metinleri destekler niteliktedir ve sayısız kalenin yakıldığı ve ortadan kaldırıldığını gösterir. Daha da kötüsü, bundan sonraki üç çeyrek yüzyıl boyunca hiçbir şey onarılmamıştır: V. yüzyılın ikinci yarısındaki Got savaşlarında ve ve IV. yüzyıldaki ilk Bulgar akınlarında, Illyricum, organize sınır savunmasından, içlerdeki bazı şehirlerin surları restore edilip, güçlendirilmiş olsa bile, yoksundur. Tuna *limes*inin tekrar kurulması, Anastasios tarafından ciddi şekilde yapılmıştır. Ancak öncelik, Küçük Skythia'da çalışmalar başlayıp, batıya doğru ilerlese de, öncelik Trakya'nın savunmasına verilmişti: Œscus'a 520'li yıllardan önce ulaşamadı. Buna karşılık, içerlerdeki ikincil sitlerdeki kaleler oldukça aşınmıştı ve muhtemelen yerel girişimle (kentler, kırsal topluluklar, piskoposluklar, toprak sahipleri?) Tuna kontrolünü sağlamakla meşgul olan devlet eliyle değil, bakımları yapılıyordu.

IUSTINIANOS'TAN HERAKLEIOS'A: ÇALKANTILAR DÖNEMİ

SLAVLARIN İLERLEMESİ VE GİDEREK YERLEŞMELERİ

Bulgar ve Avaro-Slav İstilalarının Önemli Aşamaları

Avar-Slav istilaları üzerine bildiklerimiz, P. Lemerle (220) tarafından yayımlanan ve incelenen *Miracula Demetrii* (220) ve para hazinelerinin V. Popović [862-865] tarafından analizi sayesinde çok ilerledi. Bu istilaların kronolojisi şu şekilde özetlenebilir.

V. yüzyılın ikinci yarısında, Slav kabileler (Anteler ve özellikle Sklavenler) kitleler halinde Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından fayda-

lanarak yerleşti. Göçebe halklar, önce Kutrigur Bulgarları, sonra da Avarlar onları içlerine aldı ve hiçbir zaman üzerlerinde tam kontrol kuramadıysa da manevra kitlesi olarak kullandı. Bu halkların, bir yüzyıldan biraz fazla bir sürede, kâh birleşik kâh beraber teşebbüsleri, Balkanların fizyonomisini derinden etkiledi.

Zenon zamanında ortaya çıkan (474-491), Bulgarlar, Anastasios zamanında (491-518) tehditkâr hale geldi: Önce Trakya'da (493-502), sonra Slav işbirlikçileri ile Makedonya ve Thessalia'da (517) akınlar düzenlediler. Tehlike Bulgar ve Slavların 528 ve 529'da Trakya'da düzenledikleri akınlar ile belirgin hale geldi. Kumandanlarının birkaç başarısından sonra, Iustinianos 535'te durumun normale döndüğünü sandı (11. Novella'sını yayımladı ve Sirmium Gotlardan geri alındı). Ancak Sirmium, Gepitler tarafından daha 536'da ele geçirildi ve 540'ta büyük bir Kutrigur saldırısı Kontantinopolis'a ulaştı ve Korint kıstağına dek tüm Yunanistan'ı vurdu (bkz. Böl. I). Bunu, 544-551'de bazen Kutrigurlar, sıklıkla da Slavlar tarafından yapılan bir dizi akın izledi. Bu yıllarda önemli bir eşik geçildi: akınlar düzenli hale geldi; operasyonlar Dalmaçya'ya uzandı; genellikle kendi hesaplarına hareket eden Sklavenler, bazen küçük kentlere saldırdı ve istisnai olarak Bizans topraklarında kışı geçirdi. Bizans diplomasisi bazen tehlikeyi savuşturdu; ancak 559'da Kutrigur ve Sklavenler hem Thermopyles'e kadar Yunanistan ve Makedonya hem de Trakya'ya Büyük Sur'a kadar bir baştan öbür başa saldırdı. Belisarios tarafından Konstantinopolis önünde durduruldular, geri kuvvetleri Tuna donanması tarafından tehdit edilen Bulgarlar Tuna'yı tekrar geçtilerse de 562 civarında hâlâ tehlike arz ediyordu.

Bu esnada Türkler tarafından kovalanan Avarlar, Aşağı Tuna'ya vardı ve Kutrigurlara boyun eğdirdi. Lombardların İtalya'ya gitmesinden (568) sonra Pannonia'ya yerleştiler, önceleri saldırganlık göstermediler ancak barış yine de kurulamadı: Para hazineleri 571'de Nišava ve Morava'dan Ege'ye kadar bir Sklaven istilası yaşanmış olabileceğini gösterir [Popoviç, 865]. Perslerle savaşın tekrar başlamış olması Bizans savunmasını zaafiyete uğrattığından (572), Kağan Baian Tuna'nın güneyine 573/574'te saldırır ve Balkanların 567'de Bizanslar tarafından alınmış anahtarına sahip olmak amacıyla, Sirmium bölgesinde kendisine toprak verilmesini sağlar. Önce İmparatorluk yararına Sklavenlere karşı harekete geçecek gibi görünse de, onları güneye doğru saldırı düzenlemeye iter ve bunu Sava ve Tuna üzerinde, 582'de ele geçireceği Sirmium'un iki tarafına köprü kurmak için bahane olarak kullanır.

Sklaven istilaları 578-584 yıllarında kayda alınmıştır: Menandros tarafından 578-579'de (fragm. 47-48: 100.000 Sklaven Trakya'yı ve diğer vilayetleri yağmalar) haber verilen saldırılar, muhakkak ki Efesli Yuhanna tarafından rapor edilen, 580-581 tarihlilerden farklıdır (Sklavenler Hellada'yı, Selanik ve Trakya bölgesini istila eder ve Balkanlarda dört sene boyunca yağma yapar). Nümizmatik Yunanistan'da bu yılların bunalımını doğrular; ancak henüz kitlesel ve daimi yerleşim başlamamıştır. 582-591 yıllarına bizzat Avarların, Trakya ve Konstantinopolis'e veya onların adına Sklavenlerin tüm yarımadaya düzenlediği yeni bir istila dizisi damgasını vurur. 582'de yıllık 80.000 *solidi* haraç öngören Avar-Bizans antlaşması yenilenir. İlk Avar saldırısı (583 yazı) *limes*i zora sokar ve Ankhialos'a kadar parçalar. Maurikios Sirmium'u geri alabilmek için yıllık 100.000 *solidi* haraca razı olur. Ancak 585'te Kağan, Sklavenleri Trakya'ya saldırmaya kışkırtır ve orada Büyük Sur önlerinde hezimete uğrarlar. Sonbaharda, Avarlar antlaşmayı bozar ve kendileri hem Dacia Ripensis hem II. Moesia'da ikinci bir saldırı başlatır. İzleyen ilkbaharda (586) Bizans karşı atağı, Avarları esirleriyle birlikte Tuna'yı geçmeye zorlar. Bu durumda, birçok Sklaven kabileyi Selanik üzerine salarlar, 586 Eylülü'nde bir hafta süren kuşatma başarısızlıkla sonuçlanır (*Mirac. Dem.*, 220, I, 13-15). Bu manevra, bir geri dönüş gibi görünse de, aslında Balkanların Slavlaşmasının ilk basamağını oluşturur: Sklavenler, başarısızlıklarından sonra güneye inerek Yunanistan'daki geniş bölgelere, Peloponnessos da dahil olmak üzere kitlesel olarak yerleşir (*Chronique de Monemvasie*'e göre 587/588, karş. Lemerle, 857 ve 220) ve Makedonya'da ilk Sklaven yerleşimlerini kurar [Popoviç, 864].

Yeni bir Avar seferi 588'de başlar (Theophylactos 592 tarihini verir). Nafile bir Singidunum kuşatmasından sonra, Tuna boyunca (Bononia) ve Trakya'da devam eder: Avarlar Anchialos'u alır ve Uzun Sur boyunca ilerler. Baskıları iz bırakır; ancak Slav istilaları 588/589'da da sürer. Sklaven kabileleri Avare boyunduruğundan kurtulur ve Bizans güçleri Trakya'yı Stara Planina'nın güneyinden tekrar ele geçirir.

Perslerle barıştan sonra (591 yazı sonu), Doğu kuvvetleri Balkanlara kaydırılır (592) ve Maurikios nehrin kuzeyinde yerleşen kabilelere boyun eğdirmeye çalışır. Generalleri 593/594'te yeni Slav akınlarını (Aquae ve Scupi üzerine) engelleyemese de, Yuna'nın kuzeyinde birçok galibiyet kazanır. Kağan Singidunum surlarını aşmaya çalışır ama Bizans donanması tarafından burası kurtarılır ve Avarlar Dalmaçya'ya bir akın yapmakla yetinir. 597'de Tuna boyunca ve Trakya'da operasyonlara devam ederler ve Demir Kapılar kalelerini kesin olarak ele geçirirler.

Tomis'te Priscus'u bütün kış boyunca durdurup, Drizipera'yı alırlar ve Konstantinopolis'i tehdit ederler; ancak veba onları çekilmeye iter. 598'de imzalanan antlaşma haracı artırır; ancak Tuna'yı sınır olarak tekrar çizer ve Bizanslılara Sklavenlerin peşine düşme hakkı verir: Avarlar savunmada gibidir.

Düşmanlık tekrar Bizans girişimiyle başlar (599). Bizanslı generaller Pannonia'ya kadar girer, Avarlar ve onların boyunduruğundaki Slav ve Gepitlere birçok hezimet yaşatır. Trakya'da, *Via Trajana* tekrar açılır. Illyricum'da, Bizanslılar Avarların hâkimiyetlerini Demir Kapılar'ın güneyine, Dacia *dioikeseis*'sinin merkezine dek genişletmesine engel olur (601). Bu da Balkanların Slavlaşmasının ikinci büyük basamağıdır: Artık Tuna'da kimsenin tutamadığı ve Avarlar kadar Bizans ordularından da kaçmak arzusundaki Sklavenler, kitleler halinde Dacia Ripensis ve I. Moesia'ya geçer ve oradan Prevalitania ve Dardania'ya yönelir. 602'de, Bizanslılar yine birkaç başarı kazanırsa da, Maurikios'un Sklaven kabileler üzerindeki baskının kışın da sürdürülmesi emri, orduda ayaklanmaya neden olur ve Phokas iktidara gelir. Phokas, Balkanları fazla silahsızlandırmaktan kaçındı. Bizanslılar, Akdeniz Daciası'ndaki son mevzilerine bir süre daha tutundu: Konstantinopolis yoluna hâkim ve birçok madenin yoğunlaştığı Serdica-Naissus-Iustiniana Prima üçgeni. Ancak Bizanslıların Doğu'ya 613 ve 614'te geri dönüşü, muhtemelen 614'te Avarları bu geri kalanı da ele geçirme fikrine heveslendirdi. (karş. Selanik'te 615'te Naissus ve Serdica'dan sığınmacıların olması veya *Miracula Demetrii*'nin tanıklık ettiği, Dacia ve Trakya'dan, 614-619 civarında şehir nüfusunun bir kısmının tehcir edilmesi). Bizans, yalnız Selanik ve Yunanistan'da birkaç kıyı mevzii koruyordu Balkanların Slavlaşmasının üçüncü basamağı başlamıştı. Yeni gelenlerle yerel halk arasında çekici hale gelen kültürel alışveriş ise, imparatorluk tarafından hâkim olunamadan ilerleyecekti.

Slavların Yerleşiminin Somut Koşulları

Yaşam Tarzı ve İnsan Yerleşimi — Bu yaşam tarzı bizim için, bazı metinler (Prokopios ve Maurikios'un *Strategikon'u*) [452] ve Tuna'nın kuzeyinde yürütülen arkeolojik araştırmalar ile tanınır olmuştur. Bu yarı göçebe, alçak rakımlı, hem ormanlık hem sulak bölgelerde yaşamaya alışmış çiftçiler, hiç açık stepte maceraya atılmaya niyetli değildi ve vadilerin dipleri dışında dağlık bölgelere de girmiyordu. Köyleri, büyük akarsular ve nehirler kenarında, alüvyonlu taraçaların bitimindeki kuru tepelerde kurulmuştu.

3-4 metre uzunluğunda yarı gömük, taş veya kilden yapılmış fırını olan kulübelerde oturuyorlardı. Bağlanmış tomruk veya tahtadan duvarlar, iki levhalı bir çatıyı tutuyor, orta yeri bazen bir orta direkle destekleniyordu. Kaplaması ot balyalarından yapılıyor, toprak bir set, duvarların zemini geçen kısımlarını koruyordu. Ortalama 8 ila 10 evden oluşan mezralar, 4 ila 10'luk gruplar halinde birkaç yüz kişilik yerleşimler oluşturuyordu. Birçok yerleşim bir kabileye tekabül edebiliyordu. Bu gevşek yapılı ve değişken yoğunlukta insan yerleşimi tipi, henüz tam sabitlenmemiş bir nüfusun ihtiyaçlarına uyarlanmıştı: ayrıca sitlerin işgali de çok değişkendi (birkaç seneden bir yüzyıldan fazlaya dek) ve köylerin büyüklüğü batı sınırında hissedilir ölçüde azalıyordu (Slovakya).

Bu, oldukça ilkel yaşam tarzı, iletişime geçtikleri toplulukların etkisi altında, özellikle de bugünkü Romanya'nın Romalılaşmış Daçları gibi, hızla evriliyordu. Bu uyum kabiliyeti, en önemli özellikleriydi. Başlarda, özellikle darı ekiyor, sığır ve küçükbaş yetiştiriyor ve balıkçılık yapıyordu. Kısa sürede ise buğday ekmeye, at yetiştirmeye ve nehir taşımacılığına aşina olanlar çok kısa sürede kıyı denizciliğine başladı. Tuna'nın kuzeyinde yerleştiklerinin hemen akabinde ticarete başladılar. Savaş zamanı, özellikle ganimet ve yerleşmek için toprak peşinde koşuyorlardı. Küçük gruplar halinde çalışıyor, nüfus boşluklarından kayıyorlardı. Kağnılar ile hareket ediyor; ancak kaleli bir kilidin etrafından ulaşması zor bölgelere girerek dolaşabiliyorlardı. Uzun zaman kaleli yerlere saldıramadılar ve Avarlardan kuşatma makinelerini öğrendiler. Bununla birlikte, toplumsal organizasyonları uzun süre ilkel kaldı ve dönemimiz boyunca kabile düzeyini aşamadı, öyle ki onlarla olağan diplomatik ilişkiler kurmak hiç mümkün olmadı: kabileler mutlaka ki federe durumuna geçebiliyorlardı; ancak sadece nokta atışı askeri operasyonlar için (örneğin 586'da Selanik'e karşı yapılan).

Arkeolojik Tanıklık — Arkeoloji, ilk daimi yerleşimleri ortaya çıkarma zahmetine girmiş ve somut şekilde Sklavenlerin gelişimini anlamaya çalışmıştır. Belgeler negatif unsurlarla doludur, bunlar yıkım izleridir ki Slavların varlık göstermesinin mümkün olduğu bir döneme aitse, genellikle onlara atfedilmiştir. Tam tersine, pozitif unsurlar müphem ve dağınıktır. Burada türdeş unsurları ve Slavlara atfedilebilecek malzemenin, Bizans malzemeleriyle birlikte bulunduğu durumları ayrıştırmak gerekir.

Illyricum toprakları üzerinde, VI. yüzyıl sonu veya VII. yüzyıl başında, kesin surette Slavlara ait olan hiçbir yaşam alanı gün ışığına çıkarılamamıştır. Hepi topu Bosna'da (yani Dalmaçya sınırında) iki sit vardır: biri VI. yüzyıl sonu –VII. yüzyıl başı, diğeri ise daha geç, (VII. yüzyıl sonu– VIII. yüzyıl). Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda (yani Küçük Skithia'da), Tuna'nın kuzeyinde bulunanlara benzer bir yaşam alanı kapsayan sitler bulunmuştur (örneğin Silistra yakınlarındaki Popina gibi) [Z. Valarova, *Slawische und slawisch-bulgarische Siedlungen auf dem Territorium Bulgariens vom Ende des VI.-XI. Jahrhundert*, Sofia, 1965]. Bu durumda bile, seramiğe dayandırılan tarihlemeler oldukça fazladır. Ancak izole ölü yakma nekropolislerine gelince, istisnaidirler. (Dalmaçya'da Olympia veya Kasič) ve tarihlendirilmeleri aynı sorunları barındırır (VII-VIII. yüzyıl).[13]

Slav seramiği, erken dönemde iki ana gruba ayrılır, Prag-Korçak (yumurta biçimi yüksek çanaklar genellikle Sklavenlere atfedilir) ve Penkovka (Antelerinki genellikle bikonik biçimlidir). Bu gruplardan birine ait olan veya biriyle ilişkilendirilebilen bir seramik, Tuna'nın güneyinde, özellikle de Peloponnesos'ta hatta Thessalia ve *limes* bölgesinde de gitgide daha fazla bulunmaktadır. Bu malzemenin Slavlarla ilişkisi konusunda kuşku duyulmasa da kronolojisi belirsizdir. Zorluk, Slav olmayan halkların da istila sırasında döndürülmemiş seramik yapmaya koyulması (tarihler değişkendir) değildir, daha çok Prag ve Penkovna gruplarının bir tarz oluşturmaması, bölgelere göre kronolojik kaymalarla birlikte, karmaşık kültürel profillere tekabül etmesidir. Ancak, eldeki malzeme nicelik açısından bölgesel araştırmalar yürütmek için henüz çok yetersizdir. Slavlara ait olduğu düşünülen ve Bizans bağlamında rastlanan malzemeler arasında, çengel ya da çatal fibulalar en ateşli tartışmaları tetiklemiştir. Bu kemiklerin Tuna'nın kuzeyindeki dağılma alanı (Werner I ve II. tür, Dinyester grubu)[14] gerçekten de Slav halkların yerleşim alanlarıdır, öyle ki nehrin güneyindeki mevcudiyetleri (aslında I. tür, zira diğerleri sadece iki örnekle temsil ediliyor) istilacıların ilerleyişinin "göstergesi" olarak görülür. Ancak bu türlerin kaynağı tartışmasız Cermaniktir (Prag medeniyetinin süs eşyalarının neredeyse tamamı zaten yabancı kökenlidir). Ancak bu fibulalar Slavlar tarafından olduğu kadar Slav olmayanlar (örneğin Kutrigur ve Gepitler) tarafından da takılınıştır zira gömüt mezarlarda da bulunmuştur. Son olarak, Slav çevresinde üretildikleri neredeyse kesinse de (Ukrayna'da Dinyester üzerindeki Bernachevka'da kalıplar bulunmuştur), Bizans çevresinde de yapılmış olabilir ki bu geleneksel olarak barbar kabul edilen birçok başka eşya için de geçerlidir (Örneğin Caricin Grad'daki keşifte, göçebe klanların imzası, "tamga" süslü kemer tokalarının üretimi için gerekli kalıplar ortaya çıkarılmıştır).

13. Th. Volling ve T. Vida, *Das Slawische Brandgräberfeld vol Olympia*, Rahden, 2000.
14. J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, *Reinicke Festschrift*, Mayence, 1950, s. 150-172; J. Werner, Neues zur Frage des slawisches Bügelfibeln aus südosteuropeäschen Ländern, *Germania*, 38, 1960, s. 114-120.

Araştırma hipotezleri ve yönetimi. — Önceki tablo hesapları altüst edebilir. Oysaki ilk Slav yerleşimlerinin çoğunun ovalarda ve vadilerin diplerinde kurulduğu düşünülürse daha az şaşırtıcı olacaktır: Illyricum'da, VII. yüzyılın ortasına kadar kurulan köyleri hakkındaki cehaletimiz, Roma ve Erken Bizans dönemindeki çukur alanların yerleşimleri konusundakini ancak artırır, tek istisna *villae*dir çünkü sert malzemeden kalıntılar bırakmıştır.

Slavların ovalarda yerleşimi konusundaki hipotez, bize göre gerekli olan çalışma hipotezi, bir kanı demeti tarafından boşa çıkarılır. Zira Tuna'nın doğusunda, Slavlar alçak bölgelerde yaşardı, neden nehrin güneyine geçince, mecbur olmadıkları halde yaşam şekillerini değiştirsinlerdi? Roma yolları boyunca ilerleyip, aralarında dağılıyorlardı. Bu ana akslardan ayrılsalardı, bizim orta rakımlı sitlerde kurulan yerleşimlerin arttığına dair yorumumuz isabetliyse, çoğunlukla bulacakları bir yüzyıldan beri bakımsız kalmış topraklar olacaktı. Bu doğal ortam, onlara mükemmelen uyuyordu, fazlasıyla direnişle karşılaşacakları yüksek tepelikli bölgelere yönelmeleri için bir sebep yoktu. Mutlaka ki Roma yolları Bizans ordusu tarafından da kullanılıyordu, ancak o, en iyi ihtimalle, şu ya da bu tehdit altındaki şehir merkezini kurtarmayı amaçlıyordu ve dağınık kabilelerle karşı karşıya gelmek için bir sebebi yoktu, doğrudan saldırıya uğradığı zamanlar hariç. Ordu kesinlikle hiçbir zaman "arazi temizliği"ne girişmemiş, şehir milisleri de kendilerini sıradan bir yeniden fetih serüvenine atmamıştı. Slav kabileler, barışçı bir ortamda değil, genel güvenliksizliğe katkıda bulunan şartlarda yerleşmişti. Dolayısıyla Slav istilaları, alçak bölgelerin sonunda yeniden ve devletin kontrolü dışında yerleşime ve ekime açıldığı bir an olarak görülebilir.

> İşte Bizans sitleri üzerinde "barbarlara ait eşyanın" mevcudiyetini, Slav yerleşimi hiç kanıtlanmamış olsa bile, bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Slavlar hiçbir zaman şehirlerde yerleşmemiş; ancak uzağa da gitmemiştir. İlk düşmanca karşılaşmalardan sonra, kullanılan askeri olanakların azlığı durumun geçici olarak istikrarına sonra da yeni gelenlerle yerel halk arasında ticari ilişkilerin kurulmasına yöneltmişti. Bu mütevazı alışverişlere, ortaya çıkarılan objeler tanıklık eder. Bu konuda acelecilikle "karma bir kültürün oluşumu" denmiştir. Yerine göre, Iustinianos döneminin sonundan, Herakleios iktidarının başına denk gelen bir dönemden itibaren, zaten ikisi de karma olan iki kültürün beraber yaşamından bahsetmek mümkündür çünkü Bizans kültürü uzun zamandan beri dışarıdan birçok getiri hazmetmişti ve Balkan Slavlarının kültürünün kendi de çok bileşenliydi [Kazanski, 216].

Bizanslıların Slavlarla kurduğu ticari alışverişler, özellikle onlara ham ürünler ve temel gıda maddeleri karşılığında bitmiş ürün satışına dayanıyordu (süs objeleri ve belki ayrıca alet edevat): 676'ya doğru, Thessalialılar, Thessalia Belegezetlerinden buğday ikmali yapmaya çalışırken (*Miracula Demetrii*, II, 4), sadece daha büyük ölçekte ve kriz durumunda, zaten bir asır yakın zamandır geçerli olan alışkanlıkların devam ettirilmesiydi. Bu ticaret *limes*te yapılana çok benziyordu. İki önemli farklılık dışında her şey biraz, sınır sanki bölgenin tamamına yayılmış gibi gerçekleşiyordu: bir yandan, daha çok gıda maddelerinin kısa menzil ticareti yapılıyor; diğer yandan da Slavlar, en azından Bizans gücünün çöküşüne dek parayı bilmediklerinden takas biçiminde gerçekleşiyordu.

İMPARATORLUK SİYASETİNDE ILLYRICUM'UN YERİ

Iustinianos'tan Herakleios'a Çalkantılar?

Bizans savunma siyasetinin önemli bir dönemecine, Iustinianos tarafından ortaya atılan, *limes* kadar yarımadanın tümünü kapsayan, savunma çalışması programı damga vurmuştur. Prokopios bizim için heyecan verici bir bilanço çıkarmıştır (*De Aedificiis*, IV), epigrafi ve kazılar da bunu desteklemiş ve yavaş yavaş tamamlamıştır [*AnTard.* 2000].

Limes üzerinde, bitirilen eserin azameti inkâr edilemez. Demir Kapılar bölgesinde, iktidarın ilk döneminde incelenen sitlerin hemen her yerinde yoğun bir inşa faaliyeti gözlenir. Eski yedek ordu kampları, aradaki kalecik ve kaleler gibi sistemli şekilde onarılmış (her birinde 300-500 arası bir *numerus* barındırmak için), hatta sayıları da yeni inşaatlarla yarı yarıya artmış ve gözetleme kulelerinin hepsi aynı plan üzerinden tekrar yapılmış veya yeni bir kale içine dahil edilmişti. İçerlerde, Prokopios birkaç önemli noktanın kale ile desteklenmesinden (Thermopyles, Korint Kıstağı) ve birçok şehir duvarı yenilenmesi veya inşasından bahseder. Bu liste tam değildir (örneğin, Vyllis görünmez). Bununla birlikte, Prokopios, Iustinianos'a daha önce tamamlanmış olanların payesini de vermekle suçlanmıştır ve epigrafik dosyanın zayıflığı doğrudan imparator baniliğini diğer finansmanlardan ayırt etmeye el vermez. Arkeoloji, çalışmaların kronolojisi konusunda, genellikle Prokopios'u doğrular niteliktedir ve Korint kıstağı ve Vyllis'teki (Yeni Epiros) yazıtlar, "Mesien ve Scythes kalelerini, Illyria topraklarındakileri ve tüm Trakya'dakileri" yapan Mimar Viktorinos'un eserlerinin önemini ortaya koyar. Bu, Viktorinos'un "Iustinianos'un hizmetinde Balkan vilayetlerinin tümünde kale yapımı sorumlusu görevi taşıdığını" gösteriyora benzer [Feissel, 848]. Iustinianos döneminde merkezi idare, Balkanların tamamı ölçeğinde savunma çabasını tek başına koordine etmiştir.

En büyük zorluk, Prokopios'un *De Aedificiis*'in IV. kitabına kattığı resmi kaynaklı listeleri yorumlamaktır: Metin bize bazı boşluklarla ulaşmıştır, Illyricum'da 430 sit sayar (yarımadanın tamamında da 600'den fazla vardır) ve önce vilayet, sonra iki Dacia için şehir merkezlerine veya bağlı oldukları "bölgelere" göre sınıflandırır ve her seferinde yeni kaleleri (bütünün %20'si civarı) tamir edilenlerden ayırır. Bu yer isimlerinden sadece küçük bir azınlığın yeri tam olarak tespit edilebilir; ancak inanıyoruz ki, kütleleri, VI. yüzyılda artmaya devam eden, büyük oranda anonim kalmış kaleli sitlere tekabül etmektedir. Ancak, imparator girişimlerinin, sayısız sit üzerinde, bu kadar kısa zamanda, yerel girişimlerin yerini tamamen alması pek olası değildir. Prokopios'un Iustinianos'a, tamamen yanlış şekilde, kronoloji veya finansman şekline bakmadan, tüm kalelerin yapımını atfettiğini varsaymak da pek mümkün değildir, zira idare, dökümünü güncel tutmaktadır ve listeler bu durumda çok daha uzun olacaktır. Gerçek, şüphesiz bu varsayımların arasında bir yerdedir: Iustinianos kırsaldaki sitlerin kale ile korunmasını istemiş, devlet yardımını bu aygıtı tamamlamak ve verimini artırmak için ayarlamıştır. Bu önemli yapımları listeler halinde sunarken, Prokopios merkezi iktidarın savunma çabasını onaylamakla birlikte, yapılan işin azametini irdelemeyi mümkün kılmamıştır.

Her hâlükârda Iustinianos'un siyaseti, *renovatio* retoriğine rağmen, eski durumun tekrar tahsisisine değil, Anastasios tarafından *limes*te, yerel güçler tarafından iç bölgelerde, zaten başlatılmış olan iki süreci güçlendirme ve koordine etmeyi amaçlar, böylece bölgenin kontrolü yeni üslerden, toprağın yeni işgal modelini onaylar şekilde yapılacaktır.

Iustinianos tarafından bu şekilde tekrar düzenlenmiş pasif savunma, ardılları zamanında da esaslı bir değişiklik yapmadan yürürlükte kalır. İki işlevi vardır: *limes*i ve birkaç stratejik noktayı korumak; Dacia ve Dardania'da geniş, Makedonya, Thessalia ve Epiros'ta daha dar bir sığınma alanı sağlamak. İstilalar böylelikle engellemese de Cela, daha zorlaştı: Ganimetin büyük bölümü korumaya alınınca, istilacılar tek tek tüm kaleleri zorlamak zorunda kalıyor veya akınlarını hep daha güneye, kışa hazırlıksız yakalanma ve seferlerinin felakete dönüşmesi tehlikesini göze alarak yapmak zorunda kalıyordu. Bu sistem, Bizans diplomasisinin araçları olan haraç, elçi satın alma, tarafları birbirine kırdırma ile desteklendikçe belli bir fayda sağlanıyordu ki buna belli başlı istilaların tarihi (551- 559 arasındaki mühlet), yönleri (559'da Kutrigurlar) ve hatta diplomatik-askeri istisnai başarılar (Sirmium'un 567'de geri alınması, 568/569 Tiberios zaferi) tanıklık eder. Balkanlarda 540-570 senelerinde Bizans kontrolünün tekrar kurulduğunu söylemek pekâlâ mümkündür [Whitby, 231] ancak bu kontrol kısmi, mükemmeliyetten uzak, yerleşim örgüsüne açılmış gediklerden payını almıştır. Iustinianos kuşkusuz Balkanların kaybını sessizce kabullenmemiş; ancak asgari bir insan yatırımıyla, daha iyi günleri beklerken durumu dondurmuştur.

Zira Balkanlarda görevlendirilmiş askeri kuvvetler sürekli yetersizdir: daimi garnizonlar başlıca kalelerde yerleştirilmiş ve Tuna donanmasının faaliyeti hareketli ordularla koordine olmalıysa da, birçok kale sadece yerel, şehirli veya kırsal, milisler tarafından işgal ediliyordu, sefer orduları işgalcileri, ancak Konstantinopolis veya Trakya tehlike altında olduğunda görüyorlardı ve devlet, düzenli olarak İtalya'ya, sonra da Doğu'ya transfer etmek için asker topluyordu. Dolayısıyla, Illyricum'da askeri durumun kötüye gitmesi Bizans siyasetinin ikirciklerine değil, tam tersine, Iustinianos'un ardıllarının, Avarların sahneye çıkmasının, kâğıtları yeni baştan dağıtmasına rağmen onun siyasetini revize etmekte gecikmelerine bağlıdır. Maurikios iktidarının başlarında tüm sistem çökme noktasındadır, Slav iskânı kitlesel bir kolonizasyona dönüştüğünde, Avarlar sadece Kuzey Illyricum'un şehirlerini değil, Trakya'nınkileri, hatta Konstantinopolis'i bile tehdit etmeye başlamıştır. Maurikios 592'de radikal olarak farklı bir siyasete döner. Başarısız olmasına rağmen, gerçekçi veya tutarlı olmadığını söylemek mümkün değildir. Görünüşe göre üç ardışık etap öngörmüştür:

— düşmana *limes* savunmasını ikinci plana atarak savaş götürmek; Avarların Balkanların kuzeyini askeri hâkimiyet altına alma heveslerini kırmak; Vlahya Slavlarını Avar boyunduruğunu sallamaya ve aynı zamanda Bizans egemenliğini tanımaya kışkırtmak;
— halen Bizans idaresindeki adacıklar ve şehirler arasındaki iletişimi güvenceye almak ve muhakkak ki *limesi* tekrar kurmak;
— son olarak zaten İmparatorlukta yerleşmiş Slav kabilelerini bir Devlet'e girmeye zorlamak, yani güvenlik sözü karşılığında, vergi, askerlik hizmeti ve Hıristiyanlığı onlara kabul ettirmek.

Bu plan geriye dönüp bakıldığında, sınırsız bir hırsla yapılmış görülmektedir. Avar gücünün durumu (588'den beri savunmadaydılar) ve Slav kabilelerinin dağılışı düşünüldüğünde, tamamen gerçekçilikten uzak olduğunu söylemek de mümkün değildir ve M. Whitby, Maurikios'un ilk etapı başarmasına ramak kaldığını gösterme onuruna sahip olmuştur. Ne Phokas ne de Herakleios bunu değerlendirmeye almıştır.

Farklılıkların Nedenleri

Devlet tarafından Balkanlarda harcanan çabanın farklılığı ancak tüm İmparatorluk ölçeğinde anlaşılabilir ve diğer bölgelere oranla, merkezi idarenin Illyricum'a verdiği önemi gösterir. Balkanların savunması Doğu *dioikeseis*'sinden sonra gelir, bunun nedeni Sasani tehlikesinin yanında diğer halkların sebep olabileceği tehlike küçük görüldüğünden değil, Suriye-Filistin'in refah ve verimlilik açısından tar-

tışmasız üstünlüğü nedeniyledir. Arap fethine dek, Doğu'nun birazını bile feda etmek düşünülebilecek şey değildi. Bundan da, Bizanslıların Illyricum'da 572-591 arasındaki inisiyatif eksikliği ve 602'den sonra yarı felcinin nedenini anlamak mümkündür.

Öte yandan, Iustinianos'un siyaseti, Illyricum'u Doğu'nun geri alınmasından sonraya bırakmıştır. Yeniden fethin olmazsa olmaz önkoşulu, Perslerle 532'de imzalanan "ebedi barış"tan sonra, Iustinianos Illyricum'da tamamen savunmaya yönelik, faydasız sayılmayacak bir siyaset izledi. Ancak Got Savaşı uzayınca, şüphesiz olduğu kadar pratik nedenlerle de Illyricum'a gönderilen ordular yine azaldı, bu da sonraki zorlukları kısmen de olsa açıklar. Sadece Maurikios, tam tersine Batı'da savunmayı benimseyip (eksharklıkların kurulması) bu siyaseti bıraktı ve 591'de Perslerle imzalanan barışın İtalya'ya değil Balkanlara faydalı olması gerektiğine hükmetti. Illyricum'da durumun kötüleşmesi Trakya'yı, Stara Planina'nın güneyinden itibaren ve doğruca Konstantinopolis'i tehlikeye attı. Bu geç uyanış I. Theodosius'tan beri Illyricum'un sahip olduğu başkentin savunmasının ileri ucu statüsünün sorgulanmasına neden olmadı. Doğu kaybedildikten sonra, İmparatorluk'un kendisi hakkında, Boğaz'ın iki yakasında, Anadolu ve Balkanlar sütunları üzerinde yükseldiği algısına varması için, Ortaçağ'ı beklemek gerekecektir.

SLAVLARIN İSKÂNININ SONUÇLARI

İlk Slav istilalarının sonuçlarını araştırmak bizi tüm VII. yüzyıldaki duruma bakmaya itecektir ve dolayısıyla kronolojik çerçevemizi aşmamız gerekir. Ancak bazı gözlemler ve sorular yine de gerekli görünür.

Demografi ve Nüfusun Yapısı

Slavların iskânının ilk sonucu elbette insan sayısının artması oldu. Oranları konusunda tamamen karanlıktayız. Bir nüfus boşluğunu doldurmaya geldikleri şeklindeki mecaza kuşkuyla yaklaşmak ve özellikle de VII. yüzyıl başından itibaren, bazı bölgelerde mutlak çoğunlukta olduklarından, dillerinin de sonunda kendini dayattığı veya tam tersine azınlık kaldıkları için Yunanca'nın tekrar hâkim dil haline geldiği şeklindeki kesin yargılardan kaçınmak gerekir. Varılacak denge, birçok etmenin sonucu olacaktır, bunlar arasında en azından ikisi zikredilmeyi hak etmektedir:

— VII. yüzyılın sonundan itibaren, yarımadanın batı tarafındaki mevzilerden kısmi Bizans yeniden fethinin gerçekleştiği, siyasi-askeri

koşullar (II. Constant'ın 658'deki, IV. Constantinus'un 678'deki ve II. Iustinianos'un 687/688'deki seferleri sadece Trakya'yı ilgilendiren seferlerinden sonra;
— daha sonra oluşan şartlar (VIII. yüzyılın ikinci yarısı?) ticaretin ilk tekrar başlaması: Yunanistan ve Makedonya'nın kıyılarından, Yunanca'nın yayılımını destekler şekilde olmuştur; Daha kuzeydeki yolların yeniden canlandırılmasından itibaren, dolayısıyla Slav dilini destekler şekildedir.

Bundan önce, sadece Slavların küçümsenmeyecek sayıda olmaları gerektiğini ve ovalarda çoğunlukta olduklarını söyleyebiliriz.

Son olarak, Slavların gelişinin zaten karmaşık olan bir etnik yapıyı daha da karmaşık hale getirdiği söylenebilir. Eğer yukarıda ileri sürülen savın bir temeli varsa, birçok yerde, şematik olarak, üç kademeli veya üç katlı bir nüfus yapısından bahsedilebilir, Slavlar ovalarda, Romalılaşmış halklar orta yükseklikte ve hiçbir zaman tam Romalılaşmamış halklar ise dağlarda yerleşmiştir. VI. yüzyılın sonundan itibaren kesişen ve cazip hale gelen, devletin yok olmasıyla da desteklenen asimilasyon ve kültürel etkileşim süreci, hiçbir gerçek kültürel boşluğun ayırmadığı bu üç çeşit halk arasında özellikle çetrefilleşmiştir. Ancak bunu izlemek için elimizde hiçbir aracımız yoktur ve belge eksikliğini ancak çok sonraları dolduracak sonuçlarından yola çıkarak tekrar üretilebileceğini iddia etmek boşunadır, En iyisi bölgesel kültürel görünümleri, onlara pek çabuk kesin bir etnik anlam vermeden, tamamen arkeolojiye dayanarak tanımlamaktır.

Şehirlerin Kaderi ve Toplumsal İlişkiler

Slav istilalarının en belirgin sonuçlarından biri şehir uygarlığının çöküşü ve gerçekte şehirlerin birçoğunun ortadan kalkması oldu. Bu süreç, bazen şiddetle oluyor (şehrin ele geçirilmesi, halkının sürülmesi, ateşe verilmesi ve tekrar iskâna açılmadan terk edilmesi) ve genellikle hâkimiyetlerini ancak iktidar merkezi olan şehirleri azaltarak kurabilen Avarlar tarafından tercih ediliyordu. Ancak birçok sit şiddetli yıkım olmadan gerçekleşmiş veya kısmi yıkım ancak terk edişi izleyen sürede olmuştur. Dolayısıyla çoğu kez şehir merkezlerinin yavaş yavaş soluksuz kalmasından bahsedebiliriz, bu da toplumsal ve ekonomik ilişkilerin, mikro bölgesel düzeyde şehirlerin varlığının artık kabul edilebilir olmaktan çıktığı bir noktaya gelmiş olmasındandır. Bu yöndeki veriler, doğal olarak "felaket" senaryosunun doğrulandığı sitlerin dökümünden daha hassas olsa da daha az ilgi çekici değildir. Bu olgu üzerine düşünceler henüz başlangıç aşamasındadır.

Yıkım veya terk edilme olsun, her hâlükârda, ince şehir seçkinleri tabakası olan memur ve askerler ya son dakika kaçmış ya da yeni düzene boyun eğmiştir. Bu, Illyrium Hıristiyanlığının genel olarak içler acısı halini açıklar niteliktedir ki kendi payına "Bizans" halklarının gerek ya kısmen ya da hiç Hıristiyanlaşmamış gerek pagan kalmış Slavlara entegrasyonunu kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla, Slav istilası ne Doğu'da Arap fethine hatta ne de Rhetia ve Noricum'daki Cermen istilasına benzer.

Son olarak, bazı (görünüşe göre istisnai) durumlarda, şehir sakinlerinin küçük bir kısmı, şehrin düşüşü veya terk edilişinden sonra burada kalmıştır. Mesleklerini terk etmeye çekinen zanaatkârlar mı söz konusudur? VII. yüzyılın başlarında şurada veya burada görülen bir Bizans varlığı mı söz konusudur? Bu olgular Geç Antik şehir ile Ortaçağ şehri arasında bazen olduğu varsayılan devamlılığın (örneğin Serdica ve Naissus) açıklaması mıdır?

Toprağın İşlenmesi ve Üretim

Illyricum'da Slavların yerleşmesi, mantıken tarımsal temel besin maddeleri üretiminin küresel artışına yol açmış olmalıdır, zira yeni gelenlerin teknolojik seviyeleri Bizans köylülerinden farklı değildir ve kullandıkları aletler zaten uzun süredir Roma-Bizans geleneğinden gelmektedir. Bizans Devleti, onları kovmak için hiçbir şey yapmamış, zira zamanında onları bulundukları yerde tutmak, vergiye bağlamak veya Küçük Asya'ya göndermekle sağlayabileceği faydaları iyi kavramıştı.

Ancak bu üretimde öngörülen artış, uzun bir süreden önce ticaretin artışına tahvil etmemişti. Hemen görülen işaretler tam tersine ekonomik gerilemeye delalet eder: para kullanımının ve eskiden bölgesel ölçekte yaygın olan seramiğin yok olması. VIII. yüzyıl sonunda veya IX. yüzyıldaki düzelmenin başlarında, üretim artışı olduysa da, sadece kendine yeterliliğe varabilmiştir veya öylesine mütevazı, ilkel ve zayıf olmuştur ki şehirlerin varlığı gereksiz hale gelmiştir. Bu temel veri, Slavların çok hızlı ilerleyen toplumsal örgütlenmesi üzerine bildiklerimizle örtüşür ("krallıkların" yavaş yükselişi). Ancak istilanın "kitlesel" karakteri çıkarsaması ile uyumsuzdur.

Demek oluyor ki Slav istilalarına, az tutarlı ya da yetersiz bir yorum getirmekten bile hâlâ çok uzağız. Çoktan elden geçirilmiş belgelere yenileri eklenmedikçe, bilgilerimizin tazelenmesi ancak arkeolojinin ilerlemesi, sabırlı ve titiz dökümler ve özellikle de sadece şehir sitleriyle sınırlı kalmayacak bir araştırma ile mümkün olacaktır.

BÖLÜM XII

Küçük Asya

Jean-Pierre Sodini

ANADOLU KAİDESİ: TOPRAK VE İNSANLAR

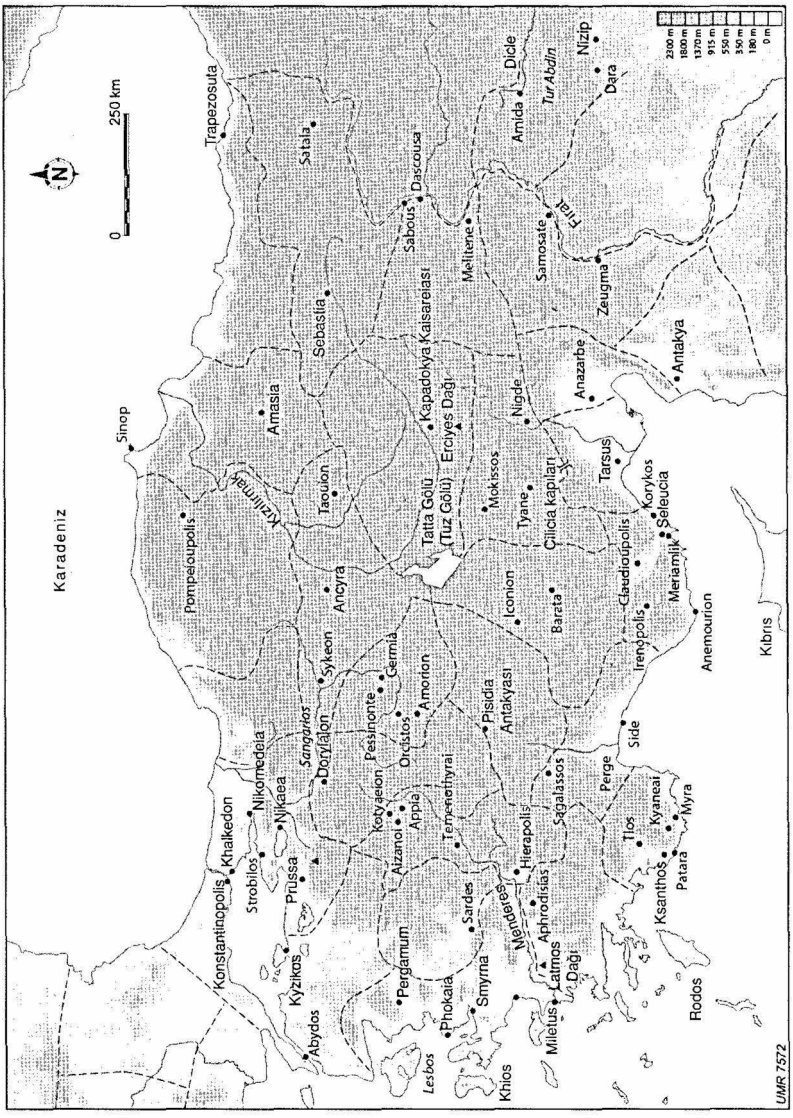
COĞRAFİ TANIM: YAYILIM VE ÇEŞİTLİLİK

Aşağı yukarı bugünkü Türkiye ile örtüşen, merkezinde ortalama yüksekliği, 1.100 metre olup doğuya doğru artan (Ermenistan: ortalama yükseklik 2.000 metre) bir plato olan, geniş topraklardır.

Üç kristalin dağ (Konya civarında Menderes ve Karya Dağları ile Kapadokya'nın batı cenahındaki dağlar) kendi aralarında genç ve sınırda kalmış dağlar olan kuzeyde Pontus Sıradağları ve güneyde Toroslar. Zirveleri ise volkanik patlamalar ile oluşmuştur ve Frigra, Kapadokya ve Galatya'nın kuzeyine damgalarını vurur. Bu volkanik hareketler, bölgeyi mermer yatağı yapmış, aynı zamanda da metal mineraller yönünden doğu kısmını zenginleştirmiştir. Likya ve Kilikya dağ sıracıklarının kalkerli doğası, kireçtaşı üzerine kurulmuş bölgesel mimariyi oluşturmuş, volkanik tüf, mezar, bina, hatta Kapadokya'da yeraltı kentleri oyulmasına izin vermiştir. Bu plato iki tarafından Akdeniz'de suya ulaşır, kuzeye doğru da uzanır (Karadeniz). Kıyılar, dantel gibi olduğundan denizcilik ve korsanlığa [özellikle Kilikya'da V. yüzyılda hâlâ *Thekla'nın Mucizeleri* (879) yankılanıyordu] elverişlidir. Vadiler, platoların eteklerini böler ve uçlarında şehirler kurulmuştur, bu şehirler aynı zamanda denize açılan kapı olmuş ve oya tüm Akdeniz havzasından, Karadeniz için de İran Platosu'nun steplerinden gelen ürünler akmıştır. Kıyılar ve denizcilik dünyasına açılan vadiler ve platonun ortası arasındaki orantısızlık, bir yanda şehirli ve yerleşik, diğer yanda ticaret dünyasından kopuk kırsal ve köylü ve belli bazı yerlerde göçebelerin farklı dünyalarının bir arada yaşayışını açıklar. İklim de aynı yönde etki etmiştir. Kıyılara yakın, vadiler ve platolar çevresinde enleme göre değişen yağış miktarıyla Akdeniz iklimi, içerlerde Dicle ve Fırat gibi uzun nehirlerin ve havzaların önemini artıran karasal ve kuru iklim görülür.

NÜFUSUN ÇEŞİTLİLİĞİ

Bu toprakları işgal eden halklar arasında önce Helenleşme sonra Romalılaşma yine de göreceli bir türdeşleşme getirmiştir. Devlet ve kilise tarafından desteklenen Yunanca, Asya ve Sami dilleri üzerinde yine zemin kazanmıştı. Sınırlardaki halklar arasında da, ticaret bölgelerinin ince hatları üzerinde yayılmıştı. Bununla birlikte bölgesel farklılıklar hissedilir düzeydeydi: *Miracula Artemii*'nin Kilikyalı demircisinin özgün bir aksanı (ve ayrı bir lehçesi) vardı, aynen *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı*'nın [878] aktardığı Galatya veya *Sionlu Nicholas'ın Hayatı*'nda geçen Likya yer adlarının, bir yandan Galat diğer yandan Luvit gizli kökenlerine ihanet ettiği gibi. Galatya'da Keltçe, Likçe, Frigce ve Frigya'nın Yahudi kolonilerinde Aramice ve Sami dilleri IV.-V. yüzyıllara dek canlı kalmıştır. Bu topluluklar tarafından korunan tüm özellikler içinde, dilin dışında, en görünür olanı dindir. Çeperde Isaurialılar bu bölünmeye ayrı topluluklar olarak tanıklık etti. Örneğin, topraklarındaki piskoposların kendilerininkiler dışından seçilmesini reddettiler. İktidar da kabul etti [Mitchell, 891 II, 72]. IV. yüzyıl sonundan V. yüzyıl sonuna dek, Anadolu dışından veya içinden bazı azınlıklar, askeri kapasiteleri nedeniyle kurtarıcı olarak karşılanırken, iktidarları çok boğuculaştığında kovuldu. Adrianopolis'ten sonra büyük subay ve asker birlikleri sağlayan Gotlar Konstantinopolis'ten, meşhur Theodosius sütunu gibi sürgün edildi [Stein, 158, I, 193-195]. Daha sonra sıra, Leon zamanında güçleri artan ve sonunda Anastasios tarafından kovulmadan önce Zenon döneminde iktidarı ellerinde tutan Isaurialılara geldi. [Stein, 158, I, 358-364 et II, 1948, 1-84]. Bu önemli iki perde arasına Likyalıların durumu vardır. I. Theodosius döneminde 388'den 392'ye Doğu genel valisi olan Likyalı Tatianus gözden düşer. Oğlu Proculus infaz edilir, kendisi Likya'ya gönderilir. Bir yasa ile Likyalılara birkaç sene boyunca devlet görevleri yasaklanır. Ancak bu karar iptal edilir: Tatianus'un torunu 450 civarında şehrin genel valisi olur ve torununun çocuğu patrisyen olup, 564'te Vandallar nezdinde bir elçiliğe katılmadan önce Karya genel valisidir [Roueché, 109, 63-66]. Demek ki farklı etnik köken (veya halka) aidiyet VII. yüzyıl Küçük Asya'sında hâlâ şüpheyle karşılanmaktadır [Stein, 158, I, 212].

Harita 6. Küçük Asya (Vilayet adları için idari haritaya bkz. s. 8-9)

İDARE

MERKEZİ VE BÖLGESEL İDARE

Küçük Asya'nın Roma yönetimi (karş. *Rome*, "Nouvelle Clio", t. 2, Böl. VIII) erkenden şehirler ve topraklarını, az veya çok şehirleşmiş bölgeler gibi daha yapılandırılmış bütünlerin, vilayetlerin içine dahil etti. Vespasianus'tan beri, Anadolu'da tam olarak vasal devletlerden başka bir şey kalmamıştı. Bu tarihten III. yüzyıla dek, vilayetler hiç durmadan, bazen karşıt talepler etrafında, tekrar biçimlendi. Armenia özellikle sorun oluşturuyordu ve Roma, ilhak ile otonomi arasında gidip geliyordu. Dindar Antoninus sonra Severuslar Kilikya, Galatya ve Pontus vilayetlerinin çizgilerini yeniden çekti. Asya vilayeti de değiştirildi ve bir Frigya-Karya vilayetinin kurulmasıyla kendi içinde bölündü. Bu idari reformlar Diocletianus ve Constantinus tarafından sistemli hâle getirildi. Anadolu, Doğu genel valiliğinin bütünleşmiş parçasıydı. Bu bölge, esas olarak iki *dioikeseise* ayrılıyordu; güneybatıda Hellespontus, Asya, Lidya, Karya, Adalar, Likya, Frigya Pacatiana ve Salutaris, Pamphylia, Pisidya ve Lycaonia vilayetlerini gruplayan Asya ve kuzeydoğuda Pontus (Bithynia, Honorias ile bir ve ikinci Galatya veya salutaris, Paphlagonia, Helenospontus bir, iki ve üçüncü Kapadokya, Pontus Polemoniacus, Armenia bir, iki, üç ve dört) (harita, s. 8-9). Bununla birlikte, Asya *dioikesis*i, *Notitia Dignitatum*'un da V. yüzyılda altını çizdiği üzere iki gruba ayrılmıştı. Bütünün parçalarını oluşturan on bir vilayetten, üçü (Asya, Adalar, Hellespontus) Asya prokonsülüne, diğer sekizi 535'te Kapadokyalı Ioannes'in ortadan kaldırdığı Asya naipliğine bağlıydı. Pontus naipliği aynı yazgıyı paylaşmış; ancak daha sonra Iustinianos tarafından tekrar kurulmuştu. Kilikya ve Isauria vilayetleri, coğrafyanın da gerektirdiği üzere Doğu *dioikesis*ine bağlanmış ve Antakya'ya ekonomik, sanatsal ve zanaat üretimi ve kültürleri açısından yüzlerini dönmüştü. Bu vilayetlerden bazıları, Diocletianus'tan epey önce, genellikle var olan vilayetlerin alt bölünmesiyle kurulmuştu. Bu hiyerarşiye getirilen en büyük değişiklik, 536'da "askeri Iustinianos *questator*"u, imparatordan başka kimseye hesap vermeyen ve esasen deniz kıyısında, Trakya *dioikesis*inden koparılmış II. Moesia ve Scythia'yı, Adalar ve Karya vilayeti ile Kıbrıs'ı kapsayan bir bölge üzerinde sivil ve askeri yetkisi bulunan bir *illustris* makamının kurulmasıydı. Bu ilginç idari bölgenin nedenleri esasen askeriydi ve Aşağı Tuna savunmasını idari açıdan cephane ve asker açısından gerideki üslerine yakınlaştırarak iyileştirmeyi amaçlıyordu.

KARASAL İLETİŞİM, TOPRAK İDARESİ VE SAVUNMASI

Bölge yolları ve savunması birbirine bağlıydı; çünkü Yukarı Fırat *limes*inin savunması, Roma İmparatorluğu döneminde [French, 908 ve 909; French-Lightfoot, 915; Mitchell, 891, I, 118-142], VI. yüzyıla dek, özellikle Sangorios'taki gibi köprüler gibi ağır altyapı dahil, bakımı kusursuz gerçekleştirilen mükemmel bir yol ağının yapımının temel nedeniydi [Belke, 913, 120-121]. *De Aedificiis'te* Prokopios Bithynia ve Frigya'daki onarımlardan bahseder. D. French, Pamphylia'dan Sebastia'ya giden Via Sebastia'nın tekrar yapımını VI. yüzyıl, hatta VII. yüzyıl başına atfeder. [910, 447-448]. Başkentle bağlantı imparatorluk yönetiminin tüm bu özeninin nesnesidir [Lefort, 914 ve 896 *bis*]. Dört büyük yol, bağlantılarıyla birlikte Anadolu'yu batıdan doğuya kat eder. İyice kuzeyde, Nikomedeia'dan (ve daha Batı'da Konstantinopolis'ten) itibaren bir yol, Pompeioupolis, sonra Nikopolis ve Satala'daki lejyoner kampına gidiyordu; VI. yüzyıl sonunda tekrar yapılmış (367-375 *milliairei*[1]) ve birçok safhası Nazianzoslu Gregorios ve Ioannes Khrysostomos tarafından betimlenmiştir [Mitchell, 891, II, 74]. Efes veya Smyrna (İzmir) başlangıçlı güney yolları Apameia, Antakya Pisidia'sı, Ikonion, Tarsus ve Suriye Antakyası'na varıyordu. Kendi aralarında bağlantılı bu iki aks arasında, iki çok önemli merkez yol Ankyra'ya kadar aynı güzergâhı takip ederek varıyordu. Buranın ötesinde ayrılıyorlardı: Daha kuzeydeki, Taouion ve Sebastia'dan geçen biri Satala ve Melitene lejyoner kamplarına gidiyordu; daha güneydeki diğeri, Tyrane'da güney arterine katılıyor veya Kayseri'den geçerek, Zeugma ve Samosate'deki lejyoner kaleleri ve daha ötedeki Edessa'da bitiyordu. Hacıların Kudüs'e varmak için kullandığı ilki, Konstantinopolis'i Suriye'ye bağlayan ana yoldu.

Sykeonlu Theodoros'un Hayatı'nın tanıklık ettiği üzere, VI. yüzyıl sonu ve VII. yüzyıl başında gelişmişti (878). Aziz'in annesi *mansio* olmayan ancak resmi bir durak yerine eklemlenmiş olacak bir han işletiyordu. Kötü şöhretli bir batakhaneden, yüksek memurlardan, imparatorluk ailesine (Domnitziolos) ve gelecekteki bir imparator Maurikios ve şahsen Herakleios'a kadar birçok kişinin kaldığı tanınmış bir hana dönüştü. Yukarı Fırat'ın Roma *limesi*, Suriye'ninkini kuzeye, Zeugma ve Samosata'daki çok önemli garnizonlara uzanıyordu [Mitford, 911]. Melitene, Satala [Lightfoot, 919; Gregory, 917, vol. 2, 1996] ve Trebizonta (Trabzon) kalelerinden ikincisi daha iyi bilinir. 1650 rakımda, kışın kar mevsiminde ulaşımı çetindir, Iustinianos döneminde tekrar

1. Roma yollarında milleri işaretleyen taş veya levha. (ç.n.)

inşa edilmiştir ve günümüze kalan şimdiki surları ve güneydoğu, kuzeybatı açısındaki iki kulesi muhafaza edilmiştir. Prokopios'un bahsettiği *proteichisma*nın izi ise bulunamamıştır. Merkezde haç şeklinde kirişleri olan bir kilise, belki de Pontuslu ve Kapadokyalı tam bir asker aziz olan Aziz Eugenios'a adanmış bir *martyrion* yükseliyordu. Bu kaleler, iki yardımcı birlik kalesi ile tamamlanıyordu, kuleleri Pagnik Öreni [Harper, 918], Dascousa ve Sabous'unkiler (bu sonuncusu Iustinien döneminde baştan inşa edilmişti) gibi Geç Antik Çağ boyunca iyi durumda korunabilmişti. Bu *limes*i boylu boyunca bir çifte yol katederdi. Bizans topraklarının bu *limes*in ötesinde, 536'da kısmen eski satraplık bölgesi üzerinde kurulan, eski I ve IV. Armenia'ya ait vilayetlerde uzanması, öncü savunma oluşturuyordu. [Stein, 158, II, 289-292 ve 470-472].

Şehir ve köylerde bulunan mevcut ordu, kazanç olduğu kadar gider de kaynağıydı. Askerlerin barınması, bakımı, zorla askere alımlar ve asker kaçaklarının oluşturduğu silahlı çetelerin varlığı, halkla karşı karşı gelme potansiyeli yaratan daimi bir zorluk teşkil ediyordu [Mitchell, 891, II, 75]. Madalyonun öteki yüzünde ise, kale yapımının gerektirdiği büyük çalışmalar, canlanma, garnizondaki askerlerin yaptığı harcamalar iktisadi hayatı binbir şekilde canlandırıyordu. Küçük Asya'da ve Pontus'ta, *cursus publicus* sistemi belli başlı yollar boyunca, sebep olduğu çürümüşlere rağmen verimli şekilde işliyordu. Burada da bu sitem köylülere bazı durumlarda binek takımı da dahil üretimleri için bir kapı açıyor ve istihdam da sağlıyordu. Prokopios, *Gizli Tarih*'te (XXX. 8-11) [Hendy, 600, 294-295, 607; Foss, 916, 11], Kadıköy ile Dakibyza arasındaki karakolun kaldırılmasının ilgili köylü nüfusun geçim kaynaklarının ciddi şekilde azalmasına neden olduğunu yazmıştır. *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı* isimli eser de benzer şekilde yol yapımının nehir kenarındaki köyler üzerindeki ekonomik etkisini gösterir.

YEREL YÖNETİM: KENT VE KÖYLER

Anadolu'da kentlerin sayısı çoktur, özellikle de güneybatıda, daha çok Asya *dioikesis*inde. *Koder*, harita üzerinde (fig. 6) Anadolu'nun güneybatısındaki, çoğunlukla eskiye dayanan, itibarlı ve bölgesel olarak birbirine sıklıkla rekabetin damgasını vurduğu bir tarihsellik (Nikaia ve Nikomedeia, Smyrna ve Efes arasında) ve IV. yüzyıla kadar yaşayan *Koinon Asias* gibi ortak kurumlarla bağlı olan insan yerleşimlerinin yoğunluğunu açıkça gösterir. Kıyı veya kıyıya yakın kentler arasında, yazılı kaynaklar, epigrafi veya kazılar vasıtasıyla en iyi bilinenleri

Efes, Smyrna, Bergama, Nikomedeia, Nikaia, Iasos, Patara, Perge'dir (Side'yi Pamphylia'nın başşehirliğinden düşürmüştür). Bölgenin içlerinde Aphrodisias, Hierapolis, Sardes, Aizanoi, Sagalassos, Amorion, Ankyra, Pessinonte ve Kaisareia'yı zikretmeliyiz. Önemleri pek çok nedenden ileri gelir. Efes giderek mille dolmasına rağmen önemli bir liman ve Meryem Ana ve Aziz Yuhanna'nın Afrodit'in yerini aldığı önemli bir hac yeri olmaya devam eder. Patara için de bu geçerlidir. Nicomedeia hem önemli bir liman ve hem de doğu yolunda vazgeçilmez bir duraktır. Diocletianus burayı İmparatorluk'un başkentlerinden biri ilan etmiş, bir saray ve *circus*, eşi ve kızı için ikametgâhlar inşa ettirmiş, Antoninus hamamını büyütmüş ve yeni bir sur yaptırmıştı. Oraya bir darphane ve aynı Sardes ve Kayseri'deki gibi bir silah fabrikası kurmuştu. Çok kısa sürede başkentlik sıfatını Konstantinopolis lehine kaybetmiş ve 358'de, V. yüzyılda (II. Theodosios ve Zenon döneminde) ve VI. yüzyılda (Iustinianos döneminde) çok ciddi bir depremle yerle bir olmuşsa da, Sykeonlu Theodoros VII. yüzyıl başında ziyaret ettiğinde dinamik ve kalabalık durumda idi. Sardes, 250'de Frigya-Karya başkenti olan Aphrodisias gibi başka kentler tarım ovalarının merkezindedir. Sardes, Ankyra, IV. yüzyıl sonu V. yüzyıl başında imparatorların yazlık eviydi, İznik'te IV. yüzyılda imparator sarayı bulunuyordu, Kaisareia önemli askeri ve iktisadi ana yolların üzerinde bulunuyordu. Hemen hemen tüm şehirler III. yüzyıl (Nikaia, Efes, Ankyra, Milet) ve IV. yüzyıl (Aphrodisias, Sardes, Hierapolis, Perge, Side) boyunca surlarla (en eskileri restore edilmişti) çevriliydi. Etkisi geç başlayan Amorion ancak Zenon döneminde surlarına kavuşmuş gibi görünür. *Expositio Totius Mundi* Nikaia'nın planını över. Hemen hemen tüm şehirler sütunlarla bezenmiş, sıra dükkânlarıyla geniş caddelere sahipti [Sardes, Nikomedeia, Nikaia, Efes, Kayseri, Limyra (yazıtlara göre sütunlu yol IV. yüzyıl sonunda yapılmıştır: Pulz ve Ruggendorfer, 912) ve Thyatira], genellikle gece de aydınlatılır [Efes (Feissel, 888), Kayseri], tetrafiller (dört yapraklı motifler) (İznik, Sardes) veya tetrastiller (dört sütunlu yapılar) (Efes Arkadiane'si) ile süslenmiş, *nympha* (Efes, Hieropolis, Ankyra [Foss, 924, 46], imparator (Pisidia Antakyası) Zuckerman, 890] ve vali (Efes, Aphrodisias, Ankyra, Side, Perge) heykelleri yönünden zengin abidevi dörtyol ağızlarına sahiptir. *Hamamların* hem bakımı yapılıyor hem de yenileri inşa edilip, yeniden dekore ediliyordu. Efes'te, Nikomedeia, Ankyra, Patara, Xantos, Tlos, Hierapolis, Aphrodisias, Side, Amasya, Pontus'ta Sebastia gibi *palaistra*ların, *ephebia* (ergenlerin askeri eğitimi) kurumunun çöküşüne bağlı olarak gitgide yok oluşuna tanık olunuyordu. *Gymnasium*'u merkezi

"mermer avlusu"na simetrik yapılmış Sardes'teki en güzel kompleks abidevi bir palaistra'yı muhafaza etmişti. Barındırdığı hamamlar işlevini korudu ve *boule* (meclis) ile belediye yönetimine ev sahipliği yapmaya devam etti. Palaistra'nın güney kanadı odaları, muhtemelen III. yüzyılda, Pers saldırısına dek işlevini sürdürmüşe benzeyen bir sinagoga dönüştürülmüştü. *Gymnasium*'un güney kanadı, sütunlu ana yolun boylu boyunca uzanıyor ve Yahudilerle (sinagogun karşısında) ve Hıristiyanlara (batı kesimi) ait dükkânlar burada sıralanıyordu. Efes'ten başka hiçbir yerde antik yüzeylerin korunup çağın şehrine uyarlanma kaygısı güdülmemişti. Görkemli tek veya katlı *evler* surların içinde sıkışık nizam dizilmişti. Büyük salonların açıldığı peristil bir avlu etrafına inşa edilmiş büyük malikâneler, Sardes, Efes, Aphrodisias, Ksantos, Side'de ortaya çıkarılmıştır. Aphrodisias'ta IV. V. yüzyıldan kalma duvarları paganlığın büyük bilgelerinin madalyonlarıyla süslenmiş ve salonları heykellerle donatılmış dev bir ikametgâh Iustinianos döneminde ani Hıristiyanlaşmaya maruz kalmıştır. Efes'teki Kouretes yolundaki teras evler aynı lükse hafifçe farklı bir sunum ile sahiptir, yine peristil avlular ve odaların benzer hiyerarşisi görülür. Aralarından bazıları daha III. yüzyıl itibariyle terk edilmiştir bile. Kaisareia'da iki veya üç katlı evler mevcuttur. IV. yüzyıl sonuna ait kaynaklar Karadeniz'de Amasya ve Sebastia'da *tiyatrolar* olduğundan bahseder. Efes'teki, IV. yüzyıl sonunda iki prokonsül tarafından baştan yaptırılmıştır. Aphrodisias'ta tiyatro ve stadyum VI. yüzyılda, yeşil ve mavi hiziplerin onuruna yazılmış kitabelerin tanıklık ettiği üzere hâlâ faaldi [Roueché, 109]; Efes'te de benzer şekilde tiyatro yakınlarında ve Koretes yolu üzerinde Phokas'ı tutan Maviler'in ve Herakleios yanlısı Yeşiller'in kazınmış yazıları vardı. Likya'daki Telmessos'ta tiyatro önemli düzenlemeler geçirmişti (örneğin gösterişli bir tribün), tarihi bilinmemekle birlikte Aphrodisias'ınkine yakındı. Bu işlevsel veya prestij mimarisinin birçoğu, sukemerleri (Tralleis, Efes, Nikaia, Side) ve değirmenler gibi (Andriake) imparatorlar, vilayet valisi ve şehir seçkinleri tarafından, kaynakların ve Efes, Aphrodisias, Sardes, Ankyra ve başka kentlerde birçok kitabenin gösterdiği üzere özellikle IV. ve V. yüzyıllarda yaptırılmıştı.

Doğal olarak Hıristiyan kültünün yapılarına bu sitlerde rastlanır. Aphrodisias'ta katedral Afrodit tapınağının içine yapılmıştır. Ankyra'da, Augustus tapınağı da belki bir manastıra ait olan bir kiliseye çevrilmişti. Didim Tapınağı da, Julianus döneminde paganlığın diriltmesi çabalarının hezimetle sonuçlanmasından sonra bir kiliseye ev sahipliği yapıyordu. Aizanoi'de ilk kilise (katedral?) Zeus tapınağı içi-

ne kurulmuş, Artemision da yıkılmıştı. [Rheidt, 928; *TIB* 7, 901, 202]. Side'de, liman kilisesinin atriumu eski ikiz tapınakların *temenos*u içine yapılmıştı. Efes'te, Meryem'e adanan piskoposluk kilisesi, kısmen Zeus tapınağı *temenos*unda yer alan antik bir binaya kurulmuş, bu arada Ayasoluk tepesinde yerleşmiş Ioannes'in *martyrion*u Iustinianos döneminde Artemis tapınağından gelen mimari öğeleri tekrar kullanmıştır. Başka merkezlerde, yapılar sivil binaların içine kurulmuştur. Aizanoi'de, ikinci kilise hamamları bulundu [*TIB* 7, 901, 202]. Aynı şey Hierapolis'te bir kilise için de geçerliydi. Bununla beraber, bu şehrin diğer kiliseleri, bir katedral de dahil, yeni yapılardır. Her sitte sayısız şehir bazilikası bulunurdu (Ksanthos, Iasos, Perge, Pisidia Antakyası, belki de Paulus'un vaaz verdiği sinagog yerinde). Lycaonia'da Binbir Kilise'de, ne zaman yapıldığı belirsiz, sayısız kilise mevcuttur ki sitin doğası açısından büyük sorun teşkil eder [French, 907]. Piskoposluk kiliseleri, başta piskoposun ikametgâhı olmak üzere her tür eklentiyi barındırırdı. Manastırlar da hayır amaçlı yan kuruluşlar içerebilirdi. Kilise binalarına ayrıca Hıristiyanlığın devreye soktuğu yeni bir uğraşı olan fakirler, yetimler, yaşlılar için yapılmış *bakımevleri*ni de dahil etmek gerektir. *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı*, Nikomedeia'daki bir bakımevi idarecisine (*ptochotrophos*) ışık tutar, bu arada bir kitabe Geragathis isimli büyük bir bakımevinden bahseder [Foss, 916, 12 ve 13]. Ankyra'da, V. yüzyılda bir konukevi ve bir hastanenin olduğu ortaya çıkarılmışır [Foss, 924, 61]. Efes'te, 430 senesi civarında, gelecekteki piskopos Bassianos bir *ptocheion*[2] kurar ve onu kutsamak için gelen piskoposu, kuşkusuz kilise tarafından işletilen bir misafirhanede, konuk eder. Aynı dönemde, Kayserili Firmus, Kayserili Basileios tarafından kurulan hayır kurumu Basiliade'ı yönetmektedir. VI. yüzyılda, Sardes'te, bir müşahade yeri olarak kullanılan; ancak kimin idare ettiği kaynaklarda açıkça belirtilmeyen bir hastahane (*xenon*) olduğu biliniyor [Foss, 923, metin 21, 116]. *De Aedificiis* (189), VI. yüzyılda Iustinianos tarafından Anadolu'da kurulan birçok bakımevinin listesini verir. Efes Kilisesi yoksullara bedava olarak hemşire, mezarcı ve ağıtçı kadın hizmeti verir. *Curia* sınıfı IV. ve V. yüzyıllarda hâlâ oldukça sağlam mevcudiyetini sürdürmektedir. Bununla birlikte birçok ipucu bu şehir seçkinlerinin III. yüzyıl sonundan itibaren devlet mevkilerine doğru kaçışının başladığını gösterir: Sideli Bryonianus Lollianus'un kariyeri, kentinin yönetim işlerinden kaçıp, yaptığı evlilik sayesinde

2. Her türlü hayır işi için açılan kurumlar, örneğin yetimhane veya yaşlılar için bakımevleri bu isimle anılabilir. (ç.n.)

dahil olduğu senatör mevkinden aileyi kullanarak, devlet dairelerinde bir iş kapması ile örnek teşkil edecek mahiyettedir [Carrié, 892; Mitchell, 891, II, 55]. *Curia* mensubu Maximus'un oğlu, Ankyra'nın IV. yüzyılda en zengin yurttaşlarından, Libanios'un öğrencisi Hyperechios, mevcut yerel görevini ifa etmek yerine devlet kademesinde bir mevki bulmak için sayısız teşebbüste bulunmuş ve *curial* konumuna ordu levazımında mütevazı bir mevkiyi yeğlemişti [Foss, 924]. Sıklıkla *curial*ler şehir idaresine karışmamak için kendi topraklarına kaçmıştır [Mitchell, 891, II, 76]. Şehir işlerinin ağırlığı bir onur değil yük olarak algılanıyordu. Bununla birlikte, özellikle IV. yüzyılda, Ankyralı Albanius ve amcası Achillius gibi βουλευτής (*bouleutes*)[3] *curial*'ler görevlerinin bilinciyle hareket ederdi ki, zikredilenlerden ikincisi görevimi yapacağım derken iflas etmişti [Foss, 924, 47]. Aphrodisias'ta, kentin şahsi velinimetleri, V. yüzyıl sonunda, bir önceki döneme oranla daha da fazlalaşmıştı [Roueché, 109, 108-115]. *Bouletes* görevleri arasında yerine getirilmesi en zor ve acılı olanı köylerden vergi toplamak ve makul bir miktara ulaşabilmekti. (Festugière, 878, An. II, 129 ve Böl. 17, § V). Bununla birlikte, VI. yüzyılda curialler vergi sorumluluklarını, piskoposla birlikte vilayetlerin yönetiminde, özellikle de vali seçimi aracılığıyla önemli bir rol oynayan "seçkinler konseyi" lehine kaybetmişe benzer (*Nov.* 569'da 149) [Laniado, 354, 201-252].

Anadolu kentlerinin seçkinleri, IV. ve V. yüzyıllarda hâlâ, mülk zenginliğinin yanısıra bir de iç içe geçmiş bir retorik, ilmi, felsefi eğitim almış olurdu. Atina, Konstantinopolis ve Antakyalı büyük retorik ustaları ve filozoflarını referans alıyorlardı (bkz. Böl. IX). Yeni başkentte bir retorik okulu kuran Themistios, imparatorların rehberi olmak niyetindeydi ve öğrencilerinden bir bölümü; ki içlerinde Galatlar da vardı, devlet hizmetinde önemli şahsiyetler oldu. Nikaia ve Nikomedeia'da bir süre ikamet eden Libanios, gerçek bir retorik eğitimi ve zengin bir entelektüel ortamın mevcut olduğu Ankyra yüksek sosyetesiyle mektuplaşıyordu: bu tarihte, *Expositio Totius Mundi* (117) Batı ve Doğu'nun imparator saraylarında Pontus, Paphlagonia, Kapadokya ve Galatya kökenli birçok danışman olduğunun altını çizer. Bir retorik okulu da Sardes'te faaliyetteydi ve Bergama'da Aidesios tarafından kurulan okulun uzantısıydı. Bu şubenin kurucusu Khrysanthios, senato çevresine aitti ve 367-368 yılları arasında Asya viserliği yapan Eunapios, Musonios ve hekim Oribasios ile meslektaştı. Efes'te, Bergamalı Aedesios'un öğrencisi Maximus, Dönme Julianus'un hoca-

3. Konsey, danışma kurulu üyesi. (ç.n.)

sı olmuştu. V. yüzyılın ikinci yarısında, İskenderiyeli Asklepiodotos Atina'da eğitimini tamamlayıp, Suriye'ye yolculuk yaptıktan sonra 470 dolaylarında Aphrodisias'a yerleşti, doğduğu yere birçok eser (bunlardan biri de bir *tholos*[4] idi) armağan eden bir adaşının kızkardeşiyle evlendi. Şehri 484 civarında, belki de zorba Illus'un hezimetinden sonra terk etti. Bazı ipuçları, bu aktif pagan çevre ile Hıristiyan cemaat arasında üstünlük kurma konusunda bir gerginlik olduğuna delalet eder. Bu birbirini tanıyan önemli ailelerde fark gözetmeksizin retorik ustaları veya bilginler, siyasi şahsiyetler (bouleutes, valiler, genel valiler ve Konstantinopolis'te Konstantinopolis senatosu üyeleri), mühendisler (mesela VI. yüzyılda Aya Sofya'yı inşa eden Tralleisli Anthemius ve Miletli Isidoros) çalıştırılıyordu. Bir kez yeni dine adım atıldığında bunlara IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kapadokyalı Babalar, Kayserili Basileios ve Atina'daki pagan hocası Prusalı (Bursa) Himerius olan Nyssalı Gregorios gibi piskoposlar da eklendi. Kentlerin başındaki piskoposların ağırlığı Küçük Asya ve Pontus'ta epey erken bir dönemde hissedilmeye başlandı. Bir Kayserili Firmus'un, ondan da daha fazla Kyrroslu Theodoritos'nin mektuplaşmaları, piskoposu bölgenin diğer asilzadelerine bağlayan ilişkileri gösterir. V. yüzyılın ikinci yarısında piskoposların gücü, Hıristiyan cemaatin büyük çapta gelişmesine ve yerel seçkinlerin tamamının bu dini kabul etmesine bağlı olarak arttı. VI. yüzyılda, siyasi iktidarlarının güçlenmesi aynı zamanda imparatorluk yasamasının, özellikle de Iustinianos ve Iustinos'unkilerin, bir yansımasıydı: Belediye finansmanının başındaydılar, vilayet valilerinin aday gösterilmesi ve denetimini de yapıyorlardı. Dolayısıyla bir nevi çift meşruiyete sahip olmuşlardı çünkü öğretisel nedenlerle sorgulanmayı kendilerine yediremeyen şehir cemaatlerinin temsilcileri olarak kalmışlardı (bkz. Böl. IV).

Bu seçkinler karşısında meslek erbabı ve esnafın loncalar şeklinde organize olmuş küçük dünyası vardı. Lonca şeklinde gruplanmış meslekler, bazıları Kilikya Korykos'taki yüzlerce mezar yazıtının da iyi bir fikir verdiği gibi, son derece çeşitliydi ve açıkça tanımlanmışlardı. Meslek birliklerinin vergi toplanmasındaki önemi ve İmparatorluk'un organize olmuş bir toplumsal kurumlar kaygısına tanıklık ederler. 459'da Sardes girişimcilerinin yaptığı yeminli antlaşma bildirisini, işverenlerle işçiler arasındaki toplumsal mücadelenin göstergesi değil, işverenlerin topluca devam eden işleri bitirme sözü olarak okumak gerekir [Carrié, 933].

4. Daire şeklinde bir pagan tapınağı. (ç.n.)

Kent topraklarında veya büyük çiftliklerin içlerinde, bazen büyük maliklerin (imparator, kentler, Kilise, özel malikler) sahip olduğu, muhtemelen daha çok özgür *köyler* bulunuyordu. Bu durumda *oikodespotai* (veya *prôtoi*) tarafından idare edilirlerdi. Korpiskopos veya *periodeutes* tarafından kadroya alınmış ruhban tarafından işletilirdi. Görünüşe göre Lycaonia, Doğu Frigya ve Bithynia'da köyler epey fazlaydı ve daha doğudaki bölgelere kıyasla daha kalabalıktı. Köy sakinleri yazı, kültür ve kendine güven konusunda iyi bir seviye tutturmuşa benzer [Mitchell, 891, II, 107-108]. *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı* [878] kırsal kesimde, bazen köy şefleri ile basit çiftçiler arasındaki gerginlikten ileri gelen bir nevi toplumsal ayrışma gösterir. Sykeon civarındaki köylerde inşa ve alet yapımında çalışan (demirci) bazı zanaatkârlar da mevcuttu. Ayrıca hanlar ve "ilk" okullar da vardı. Bithynia'daki Strobilos'ta 585 tarihli bir mezar taşı yazısı, Kadia *chorion*lu bir giysi satıcısı olan bir Aleksandros'tan bahseder. Kapadokya ve Pontus'un imparatorluk topraklarında köylerin iktidarı daha da güçlüydü: *pagarchoi*'ye[5] belli bir otorite delege edildi, kilise de adaleti sağlıyordu. Kilise, "toplumsal konularda otoritenin başlıca kaynağı olmuştu" [Mitchell, 891, II, 72]. VII. yüzyıl başında büyük mülk sahipleri ve kilise *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı*'nda başrolü oynar. Bazı köyler, bundan fayda sağlamasalar da kentlerinkiyle boy ölçüşebilecek yüzölçümüne sahiptir. Efesli Yuhanna, Melitene'deki bir köy hakkında şunları yazar: "Köyün sınırları öylesine geniştir, öylesine fazla nüfusludur ki idari birimi içerisinde köyden kopan yeni yerleşim birimleri oluşmuştur." [Kaplan'dan alıntılanmıştır, 563, 111]. Likya'daki Arif, Karya'daki Dalaman yakınlarındaki Osmaniye ve yine Karya'daki Alakışla gibi yeni keşfedilen yerleşimler, arazinin işgal edilişindeki dönüşümler konusundaki önemlerini gösterir. Daha geniş bir olguya, hacimleri nedeniyle idaresi fazlasıyla zorlaşan ve o zamanın ihtiyaçlarına göre kurulması hiç de gerekmeyen kentlerin terk edilişine, dikkati çekerler. Sudan mahrum kalıp mahvolan Sagalassos, 600 civarında, suyu bol ve koruması daha kolay Aglasun lehine terk edilmiştir. Iustinianos döneminde Mokissos gibi kasabalar *polis* statüsüne alınmıştır. Daha küçük kentler de, Orcistos örneğinde olduğu gibi basit kasabalara dönüşebilirdi. Son olarak, bir araya toplanmış insan yerleşimi hâkim olsa da, ıssızlaşmış insan yerleşimi de aynı şekilde temsil ediliyordu. Büyüklerin *proasteia*sı, özellikle de Bithynia'daki imparatorluk sarayınınkiler ve genç Julianus'un bir süre ikamet ettiği Kapadokya'daki impara-

5. Bir şehir ve çevresinin yöneticisi. (ç.n.)

torluk mülklerininkiler, Nazianzoslu Gregorios'un ailesine ait olanlar veya Akkala'da[6] (Kilikya) Illus'unkiler yanında, çiftlikler (*monagriai*) ve Likya'da özellikle Kyaneai bölgesinde bulunanlar gibi münferit işletmeler de bulunuyordu.

HIRİSTİYANLIK

Yeni dinin yerleşmesi, sadece vilayet metropolitini değil, Asya için Efes, Pontus için Kayseri olan *dioikesis* başkentininkini de seçme hakkı olan piskoposlukların kurulması ile yavaş yavaş oldu. İmparatorluk başkenti olan Konstantinopolis, bu hakların devrine çomak soktu. Kadıköy Konsili'nde başkentin piskoposuna bu iki *dioikeseis* (ve Trakya) üzerinde yargılama yetkisi verildi: Efes de Kayseri gibi sadece onursal bir varlığa sahipti. Vilayetleri bir araya toplayan veya yenilerini ihdas eden VI. yüzyıl reformları, Pontus'ta siyasi coğrafya ile dini coğrafya arasında belirli bir uyumsuzluk yaratırken, daha istikrarlı olan Küçük Asya'da bu olmadı. *Quaestor Iustinianus exercitus*'un ihdas edilmesi kilise idaresi organizasyonu açısından hiçbir şey değiştirmedi (bkz. Böl. IV).

PAGANLIK İLE MÜCADELE

Kuzey Frigya'da, Tembris (Porsuk Nehri) dağlık vadisinde Montanusçu Hıristiyanlık II. yüzyılın sonundan itibaren yayılmaya başladı. Kotiaeion ve Appia kentlerinin topraklarında, Hıristiyanlar, mezar taşı yazıtlarına güvenecek olursak, III. yüzyıl sonu itibariyle çoğunlukta idi. Ikonion ve Synnada topraklarında da çoğunluktaydılar. Ancak, aynı bölgede, başka merkezler çoktanrıcı kalmaya devam etti. Ne Aizanoi ne de Dorylaion'da Constantinus öncesi Hıristiyan mezar taşına rastlanmaz. Kuzey Frigya'nın çoktanrıcı kültleri özellikle etkilidir. Baea, Ankyra, Galatya, Germia ve Pessinonte'de de Constantinus öncesi Hıristiyan mezar taşı yazılarına çok nadir rastlanan Hıristiyan izleri namevcuttur. İç Anadolu'nun III. yüzyıl itibariyle Hıristiyanlaşması güçlü ancak düzensiz olmuştur.

IV. yüzyıl başında son zulümler gerçekleşmiş, sonra Hıristiyanlığın zaferi yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak paganlık şehir ve kırsal kesimlerde çok yaygın kalmıştır. Hierapolis IV. yüzyılın ortalarına doğru hâlâ geniş ölçüde pagandı [352-354 yıllarında Asya *vicarius*u

6. D. Feissel, Traheia Kilikia yazıtlarına göre V. yüzyılda iki büyük Isaurialı aile, *Mitt zur Christl. Archäd.* 5, 1999, 9-17.

olan Flavius Magnus'un *Dike* onuruna bu kentin tiyatrosuna dikilen yazıtı (Trombley, 286, I, 169-170)].

Başka yerlerde, Laodikeia'daki kırsal Frigya'da mevcut olan melekler gibi canlı kültler de devam ediyordu. Bu kült, Yahudileşmiş çevrelerde yankı bulmuştu ve görünüşe göre bazı Hıristiyanlık türevlerini de renklendirmişti. Zulüm, son pagan yöneticilerin tek silahı değildi. Likya'daki Arycanda ve Pisidia'daki Colbasa gibi kentlere, Hıristiyanlığa savaş ilan etmeleri karşılığında vergi kolaylıkları sunmaktan çekinmiyorlardı. Olymposlu Mothodos'u ölüme yollayan Likyalı Eusebios gibi valiler, kendilerini azılı Hıristiyan düşmanı olarak gösteriyordu. Hıristiyanlar şehir dışına kaçarak, kasabalara sığınıyordu.

Her şeye rağmen, Julianus'un Hıristiyan karşıtı tepkisi, büyük ölçüde pagan olan seçkinlerin beklentisini karşılasa da, Anadolu'da kesin bir başarıya ulaşmış olmaktan uzak görünür. İmparator, Galatya Salutaris'teki Pessinous'ta Kibele kültünü, kent toprakları içindeki birçok köy çoktanrıcı kaldığı halde düşüşte olan kültü canlandırmaya çalışmıştı. Julianus'un hezimeti, köylerin Hıristiyanlaşmasını kolaylaştırdı. Bazı şehirler zaten Julianus'un paganlığın tekrar yürürlüğe sokulmasını emreden kanunlarına boyun eğemeyecek kadar fazla Hıristiyanlaşmıştı: Kayseri bu nedenle, kentin bu denli açıkça Hıristiyan oluşuna gücenen Julianus tarafından kentler listesinden silindi. Kapadokya zaten tamamen Hıristiyan olmamıştı. 370-379'a doğru şehrin gayretkeş piskoposu Kayserili Basileios, piskoposluk bölgesinde kırsal ve şehirli paganların var olduğunu kabul etti. Oğlu Hıristiyanlığı seçmiş pagan bir *decurion* olan Harmatios ile temas halinde idi. Paganlığın yaşamaya devam etmesi kimi zaman grupların etnik kökenine bağlıdır: Aynı Kayserili Basileios, Babylon kökenli olduklarına inanılan ve Zerdüştlük ile doğrudan bağlantı göstergesi olarak ateşe Tanrı gibi tapan Magusaioi'nin kırsal paganlarından bahseder. [Mitchell, 891, II, 30].

IV. yüzyılın sonuyla V. yüzyılın başında tapınakların yerle bir edilmesi kampanyası imparatorluk yasaları tarafından desteklenmişti (bkz. Böl. II). Hıristiyanlaşma V. yüzyılda hız kazandı. Bununla birlikte melekler kültü veya kilise tarafından *daimones* seviyesine düşürülen eski tanrılar İç Anadolu'da tutunmaya devam etti ki bu süreklilik Aziz Mikhail kültünü de geniş ölçüde açıklar. Aynı şekilde Firigya'daki çoktanrıcı kültlerde peygamberlerin olması bölgedeki çuluğun peygamberlerle ilgili yönlerini açıklar. VI. yüzyılda paganlığı bitirme çabası uğruna, keşişlerin hatırı sayılır bir rol oynadıkları büyük İsa yolunu benimsetme seferberlikleri düzenlenir. Efesli Yu-

hanna, Asya, Karya, Lidya ve Frigya'da 35 senelik faaliyeti süresince (542-576), 70.000 pagan vaftiz etmiş, 98 kilise ve 12 manastır kurmuş olmakla övünür. Sionlu Aziz Nikolas Likya'da (880) sadece şiddet yoluyla (pagan kutsal mabetlerinin yıkımı) değil, ayrıca köylüleri bir araya getiren ziyafetler vermek gibi operasyonlarla gönül çelme vesilesiyle de köylerin kitlesel olarak Hıristiyanlığa döndürüldüğünden bahseder.

YAHUDİLİKLE MÜCADELE

İç Anadolu'daki Yahudi cemaatin önemli bir kısmı, muhtemelen İ. Ö. III. yüzyılda III. Antiochos tarafından Lidya ve Frigya kalelerine, olası isyanları kollamaları için gönderilen 2.000 *kleroukhoi*den türemişti. İçlerinden bazıları Sardes'in tekrar kurulmasına dahil oldu. Arkeoloji izlerini önceden bahsettiğimiz sinagoğun şehrin tam göbeğinde, en az yarısı Yahudiler ait gibi görünen dükkânlarla çevrelenmiş olarak ortaya çıkarılışı sayesinde bulabilmiştir. Başka Yahudi cemaatlerin İzmit ve Aphrodisias'ta da var olduğu anlaşılmıştır. Lykos kıyısındaki Laodikeia'da, IV. yüzyıldan kalma kilise kanunları Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki fazla sıkı fıkı olan ilişkileri frenlemeye niyetlenmiştir. Kuzey Galatya'da Ankyralı Theodotos'un Hıristiyanlığa döndürmesi gereken başka Yahudiler de mevcuttu. Mezar taşı yazıtları ve *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı*'ndaki bir ifadeye göre, Germia topraklarındaki Goeleon (şimdiki Holanta) köyünde Yahudiler yaşardı. Bu azınlığa karşı kilise bilfiil zulme karışmamış; ancak azizlerin hayatında da resmedildiği gibi din değiştirtmeye uğraşmıştı. Sardes'te, bu topluluğun kimi üyeleri, aynen Aphrodisias'ta da olduğu gibi *boule* üyesi olduğu gibi [Reynolds ve Tannenbaum, 932], burada da Milet'teki gibi farklı mezheplerden Yahudilere yer ayrılmıştı. [Roueché, 934, n° 180, 220-222]. Efes'te, Yahudi cemaati önemli olsa gerektir; ancak pek az geç dönem tanıklık günümüze kalabilmiştir: belki de Meryem Kilisesi'nin yanında bir de sinagog vardı. İmparatorluk'un diğer yerlerinde olduğu gibi, burada da Yahudilerin, özellikle iştigal ettikleri birtakım şehirli uğraşlar nedeniyle takdir edilen ikinci sınıf vatandaş olduklarını düşünmek gerçekçidir: bunlar kuyumculuk, hekimlik, esnaflıktır. *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı*'ndaki ifadeye göre bazıları tarımla uğraşır. Bununla beraber Efesli Yuhanna Hıristiyanlaştırma seferberliği sırasında yedi sinagoğu kiliseye çevirmiş olmakla övünür.

MEZHEPLER VE SAPMALAR

Anadolu, özellikle de Frigya, toprağa kök salmış sapmalar tanımış, Ariusçuluk ve Monofizitliğin neden olduğu daha geniş teolojik tartışmalara katılmıştır (bkz. Böl. II). Yerel heretizmin en eskisi Montanosçuluktur. III. yüzyılın başından itibaren Frigya'da Montanosçu yazıtlara rastlanır, III. yüzyıl sonunda Temenothyrai'de yoğunlaşır. Bu heretizm, sonraki yüzyıllarda aynı şekilde Lidya ve Galatya'da da devam eder. 530'da, Iustinianosçu ruhbana şiddetli hücumu, bazen bazı mensuplarının canına kıymasına neden olur. 550 civarında Efesli Yuhanna, Montanusçu kiliseleri yıkar ve inananlar tarafından mermer bir kutsal emanet kutusunda saklanan mezhebin kurucularının kemiklerini yakar [Piétri, 256, 398; W. Tabbernee, *Montanist Inscriptions and Testimonia. Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*, Macon (Georgia), 1997].

Novatosçular ölümcül günahların, özellikle de zulüm döneminde pagan tanrılarına kurban vermiş olduklarını itiraf edenlerin, affını garanti etmeyen bir mezhep oluşturuyordu. Paphlagonia, Frigya, Bithynia ve Galatya'da [Mitchell, 891, II, 96-100] yoğunlaşmışlardı. Constantius'un onlara karşı Mantineion'da (Claudioupolis toprakları, bugünkü Bolu) verdiği savaşta hem heretiklerin büyük kısmı hem de çok sayıda asker can verir. Bithynia ve Mysia'da, özellikle de Kyzikos'ta Novatosçular mevcuttu. Hatta Constantinus döneminden itibaren Konstantinopolis'te bir manastır kurdular. Soreoi (bugünkü Tepeköy) tapınağının yıkılmasının intikamı olarak paganlar tarafından öldürülen bir piskopos olan *Autonomus'un Hayatı*, İzmit Körfezi'nin güney yakasının üzerinde tamamen Novatosçu bir bölge olduğuna ve martirin kendisinin de Novatosçu olabileceğine işaret eder. Tarihçi Sokrates'in (VII, 46) tanıdığı son Novatosçu piskopos, Frigya'daki Tiberioupolis'ten 4582'de Konstantinopolis'e gönderilen Markion'dur. Ariusçuluk de aynı şekilde IV. yüzyılda Anadolu'da, İmparatorluk'un geri kalanında olduğu gibi büyük bir ayrılık faktörüdür (bkz. Böl. II).

Suriye ve Mısır'daki gibi hâkim olamasa da Monofizitlik (bkz. Böl. II) Asya ve Pontus'ta da sıkıntı nedenidir. Monofizit piskoposlar V. yüzyılın son çeyreğinin başlangıcında oldukça az sayıdadır, sadece iki Kapadokya vilayeti, iki Armenia, Asya, Karya ve iki Pamphylia'da bulunur. Bazı Monofizit manastırlar özellikle Pontus'un iki *dioikeseis*inde mevcuttur. I. Iustinos iktidarında (518-527) Kayserili Soterichos gibi bazı Monofizit piskoposlar yükselse de, başkaları Kapadokya, I. Armenia, Pamphylia ve Karya'da görevden alındı. Iakobos Baradeus, yedisi Küçük Asya'ya (Efes, Smyrna, Bergama, Tralleis, Khios, Ala-

banda, Aphrodisias) olmak üzere bir dizi Monofizit piskopos ataması yaptı. Hatta Aphrodisias'ta Monofizit ve Kadıköycü bir çifte hiyerarşi 542-571 arasında beraber varlığını sürdürmüşe benzer. II. Iustinos'un uzlaştırıcı bir bildirisi 541'de Sardesli Elise ve 586'daki ölümüne dek Kadıköycülüğe en ufak bir ödün vermenin bile kesinlikle karşısında olan Efesli Yuhanna'nın muhalefetiyle karşılaştı. Tartışmaların bölge halkı üzerindeki etkisi büyüktü. Aynı isimli iki konsil düzenlenen Efes'teki sorunları hatırlamak bile yeterlidir. Kentler, Nikomedeia'nın Gerontius lehine IV. yüzyılda yaptığı gibi, piskoposları tehdit edildiği anda başkaldırırdı.

MANASTIRCILIĞIN YÜKSELİŞİ (bkz. Böl. VIII)

Ankyralı Palladius *Historia Lausiaca*'da (420'ye doğru) Anadolu'dan ancak birkaç piskopos ismi zikreder: Julianus'u yenen ve parasını yoksullar ve kiliselere veren Philoromos, 2.000 bakirenin başındaki Magna ve de hâlâ Novatosçu Olympos Dağı tepelerinde yaşayan ve Konstantinopolis'e 340'lardan itibaren bir cins manastır hayatını getiren keşiş Eutychianus. Bu birkaç örnek Sebasteia'da 355'ten 380'deki ölümüne dek piskopos olan Eustatheus etrafında şekillenen Anadolu manastırcılığının gerçek yüzünü göstermez. 340'tan itibaren Armenia, Paphlagonia ve Pontus'ta normal din adamlarına toslayan son derece katı kurallara riayet eden cemaatler oluşturdu, öyle ki 340'lı yılların başında Gagres'da toplanan bir sinod haddini aştığına karar verdi. Kayserili Basileios, özellikle de kızkardeşi Makrina, Eustatheus'un ilkelerinden hiç sapmadı. Basileiosçi kurallar Anadolu manastırcılığının temellerini attı. Cemaatler Karya'daki Latmos Dağı, Trabzon ve Pontus'ta, Kyzikos ve Olimpos Dağı çevresinde ve Nikaea, Nikomedeia ve Khalkedon'da epey fazlaya benzer. *Sykeonlu Aziz Theodoros'un Hayatı* bu kasabada ve çevre köylerde manastırların önemini gösterir. Kapadokya çoktan Kayseri ve şimdiki Aksaray ve Niğde şehirleri üçgeninde bir manastır merkezi olmuştur bile. Bin Bir Kilise bölgesi de manastır veya en azından kilise açısından yoğunluk gösterir [Mitchell, 891, II, 109-121].

HAC YERLERİNİN MANEVİ AĞIRLIĞI

Başkentin Khalkedon'da kutsanan Azize Euphemia gibi martirlerinin yanında, tüm Akdeniz'den inananları çeken başka hac yerleri de vardı: Efes'te Havari Yuhanna ve Yedi Uyurlar kültü, Kilikya'da şimdiki Meramlık sitinde Azize Thekla ve de Khonai ve Germia'da Başmelek Mikhail'inki gibi. Frigya Hierapolis'te Havari Philippos'un mezarı kente mutlaka ki ayrı bir çekicilik kazandırmıştı. Kayserili Basileios

hacıların Kayseri surları dışındaki Gordius'taki *martyrium*a akınlarını, Aziz Damas ve Aziz Eupsychios onuruna düzenlenen bayramları betimler (Basile, Hom. 18, in *PG* 31, 489 *b-c*; Mitchell, 891, II, 67 ve 69). Köyler de sahip oldukları emanetler sayesinde hacıları çekiyordu. Aziz Theodoros hac yerinin popülerliği sayesinde doğduğu köy Euchaita'ya *polis* statüsü kazandırmıştır. Küçük Armenia'daki Pharmagoun yıllık bayram kutlamasıyla ünlenmişti. VI. ve VII. yüzyıllarda Sionlu Nikolas veya Sykeonlu Theodoros gibi azizler yolları üzerindeki kitleleri çekiyordu ve ölümlerinden sonra da ciddi bir yüceltmenin nesnesi oldu.

Eğer kilisenin kimseyle paylaşmadığı manevi ağırlığa, bağış veya ticaret yoluyla edindiği topraklarının büyüklüğünden gelen iktisadi gücü de ekleyecek olursak, kült yerlerinin çeşitliliği ve eş varlığı, donanımlarının lüksü (bolca kullanılan mermer, duvar mozaikleri, örneğin Likya'daki Kumluca hazinesinin de gösterdiği üzere gümüş; Boyd, 766, 5-70) ile VI. yüzyıldaki tüm bölünmüşlüğüne rağmen imparatorun arkasındaki başlıca güç olduğu aşikârdı. Ayrıca, belirleyici bir siyasi rolü vardı zira imparatorlar VI. yüzyılda piskoposlara toprağın işletim ve kullanım hakkını vermişti.

ÜRETİM, NÜFUS VE İKTİSADİ HAYAT

TARIMSAL ÜRETİM

İmparatorun toprakları Anadolu'da fazla sayıdaydı: Ankara ve Konya arasındaki merkezi platoda, Paphlagonia[7], Kuzey Frigya, Kapadokya'da bulunuyor. Şehirlerde ikamet eden önemli şahsiyetlere ait büyük mülkler de ekilebilir alanların göz ardı edemeyecek bir kısmını oluşturuyordu. IV. yüzyıl başında Tralleis'teki bölük pörçük bir sicil aynı kentin *decurion*larının malik olduğu yüzölçümlerinin çeşitliliği konusunda bir fikir verir. 14 domen biri, altısı küçük boyda (1 *jugum*dan az), yedisi orta boy (6 *juga*ya kadar), bir başka 17 buçuk *jugal*ık tek bir maliğin olan on dört arazi tek başına aynı belgede bahsedilen en mütevazı mülklere denkti [Jones, 156, 784]. Bu büyük mülklerin bakımı *conductores* ve çiftçiler, kolonlar[8] ve kölelerden oluşan insan gücü ile ayakta tutuluyordu. Tralleis belgesinde köleler kolonlardan yedi sekiz kez daha az sayıdaydı. Aracıyla işletmenin özel bir örneği 400 civarında Konstantinopolis'ten bir senatörün Efes yakınlarında bulunan

7. Marek, 904, 182-183, n° 100; Kennell, 129-136 ve Feissel'in yorumu, REG, Bull., 1998, n° 658, 710-711=Chroniques [104], n° 441, 143-144.
8. Firmus, mektup 43: Firmus bir memurdan, kilise topraklarından kaçan kolonları geri döndürmesini ister; zira artık kendisi için çalışmayan köylüler için vergi ödemek istememektedir.

arazisiyle gözler önüne serilmiştir: hilecilik nedeniyle görevden alınan şehrin piskoposu Antoninos tarafından yönetiliyordu. [Foss, 921, 14]. Kilise malları diğer arazilerde olduğu gibi yönetiliyordu; ancak kilise tam verim almakta zorlanıyora benziyordu. Bu zaaf, VI. yüzyıldan itibaren, imparatora ait tüm mallarda olduğu gibi, kiliseye ait büyük arazilerde de uzun süreli kullanım hakkı uygulamasının gözde olmasını kısmen açıklar. Böylece bu cins kontrat ile zengin işletmecilere tam bir ekonomik bağımsızlık verilip, karşılığında sadece düşük bir kira bedeli talep edilmesi yolunu açıyordu: bunun Anadolu'daki izdüşümü konusunda ise karanlıktayız. Sonuç olarak, daha önce de gördüğümüz gibi hür ve faal köylülerin elinde küçük bir mülkiyet vardı. Tüm toprağı işletme biçimleri [Kaplan, 563, 135-183] yeterli ve genellikle Anadolu nüfusuna göre fazla bile gelen veya en azından denk düşen ve hiç şüphesiz II. yüzyıldakinden çok fazla bir üretim vardı.

Sonuç olarak talebin artması, tam mahiyetini ölçememekle birlikte gerçekçi olarak nüfusun fazla artışından kaynaklanmıştı. Bergama gibi birkaç şehrin nüfusunun azaldığı görülmüşse de, Efes, Paktolos'un kuzeyinde yeni bir yerleşim mahallesi inşa edilen Sardes, Aphrodisias hiçbir nüfus kaybı emaresi göstermez. İç Anadolu'nun *limes*e giden yol aksları üzerinde (Ankyra, Amorion) ve Suriye'de bulunan şehirleri gelişmişe benzer. Kırsalda, köyler sayı ve büyüklük olarak artar; daha önce belirttiğimiz gibi VI. yüzyılın ikinci yarısından önce ve hatta VII. yüzyılda başka sitlerin eşzamanlı terk edilişi anlamına gelmeyecek kasabalar kurulur. Bu demografik büyümeye Anadolu'nın kapılarında, aslında şehrin yıllık buğday ihtiyacını karşılayan Mısır *annonae*si olmasına rağmen yine de talebi fazlalaştırmaktan başka bir şey yapmayan Konstantinopolis'in mevcudiyeti de eklenir. Demografik artış 542'de, Likya (Myra), Karya (Aphrodisias: Roueché, 936, n° 86, 136-141] ve Galatya'da da yayılan vebanın baş göstermesi ile bir darbe alır. Bununla birlikte VII. yüzyılın başında Sykeon çevresindeki köylerin nüfus yoğunluğu çok fazladır: Komşu 20 km'lik bir çapta 20'den fazla köy vardır. [Kaplan, 563, 127-128].

Toprakların kalitesi üzerinden belirlenen vergiler, Asya *dioikesis*inde zeytinlik, bağlık, ekilebilir (tahıl) ve meralık arazileri birbirinden ayırır. Bağ ve zeytinlik, tahıla göre dört kat fazla kazandırır [Jones, 156, 844-845 ve 768]. Son sözü geçenler (buğday, arpa, çavdar) ve hayvancılık, Tuz Gölü bölgesi ve Toros, Antitoros ve Pontus sıradağlarının en yüksek yamaçları dışında genellikle verimli topraklara sahip Anadolu Platosu'nun temel üretimini oluşturur. Hatta Bithynia, Frigya Lidya, Galatya ve Asya'da mükemmeldir. Galatya'nın arpası meşhurdur: *Syke-*

onlu Theodoros'un Hayatı (878) tarımsal üretim betimlemeleri bakımından zengindir: Sandos köyü çevresinde harman yerleri ve Sykeon manastırında tahıl ve kuru sebzeler için silolar olduğundan bahsedilir. *Expositio* (117) "her türlü iyi rekolteyi: çeşitli şaraplar, yağ, pirinç (*oridiam*), kaliteli erguvan rengi ve kızılca buğday (*alicam*) üreten "Asya vilayetinin tarımsal zenginliğini över. Aynı kaynağa göre Hellespontus "buğday, şarap ve yağca zengin verimli bir ülkedir", Pamphylia zeytinyağından zengindir, Kilikya ise şaraptan. Nisseli Gregorios'un XX. Mektubu Vanasa (şimdiki Avanos) civarındaki bağları tasvir eder. Zaten, Bizans öncesi döneme ait Türkiye'nin çeşitli yerlerinde bulunan pres ağırlıkları, Bithynia, Frigya ve Güney Pisidya'nın yüksek arazileri de dahil olmak üzere zeytin ağacının çok yaygın olduğunu gösterir [Mitchell, 903, 251-252]. Tarsus zeytinleri meşhurdur. *Maximum Bildirisi* Karya incirlerininden, *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı* ise elmalarından bahseder. Likya ve Karya olduğu kadar Kilikya da marangozluk ve gemi yapımı için ağaç temin eder. Hayvancılık önemli bir gelir kaynağıdır. *Sykeonlu Theodoros'un Hayatı* katır, büyükbaş, domuz, kümes hayvanlarını zikrederken Galatya'da çok miktarda olması gereken keçilerden bahsetmemiştir. *Expositio* ise imparator haralarının güzel atlarını anar. Son olarak, nehir kenarlarında bol miktarda bulunan değirmenler un üretimini artırmaya izin verir: Orcistos birçoğuna sahip olmakla övünür; bu dalda uzmanlaşmış bir "mühendis" Sardes'teki bir yazıtta saptanmıştır. [Foss, 923, 16-18].

ZANAATSAL ÜRETİM

Madenler ve Metal Sanatları

Madencilik faaliyetine IV.-VII. yüzyıllarda Hellespontus'tan Bithynia, Pontus, Paphlagonia ve Taurus'a uzanan tüm sitlerde rastlanmıştır. İlk bölgede bakır, kurşun cıvası ve gümüş üreten cevherler çıkarılırdı. Frigya bakır, kurşun ve demir üretirdi. Paphlagonia'dan bakır, çinko, gümüş ve demir, Pontus ve Taurus'tan gümüşlü kurşun, demir, bakır ve sadece Taurus'tan kalay çıkardı [Pitarakis, 895; Yener ve Toydemir, 896].

Bu cevherler, darphaneleri ve Nikomedeia (süvarilerin ağır zırhları), Sardes (koçbaşı ve atılan silahlar), Kayseri (süvariler için ağır zırh takımları), Kilikya Irenopolis'teki (mızrak) silah fabrikalarını gümüş ve bakırlı alaşımlar yönünden beslerdi (bu maden yataklarında altın bulgusuna rastlanmamıştır). Başka yerlerde silah fabrikası var mıydı? Amorion kazıları daha yeni ok ucu, yayların orta kısmı ve demir parçalar ortaya çıkardı. Anadolu'da metal eşya üretimi konusunda hiçbir

şüpheye mahal yoktur; ancak sadece Sardes [Waldbaum, 939; Stephens Crawford, 940] ve Anemourion [Russell, 942] kazılarından bütün veya parçalar halinde yayım yapılmıştır.

Mermer Ocakları

Frigya, Likya, Pamphylia, Kilikya ve Likaonya'nın bazı bölgelerinde, büyük ebatlarda mimariyi kaldıracak kadar bol kalker bulunuyorduysa da, sadece mermer başat bir ekonomik önem arz ediyordu. Çok sayıda mermer ocağının büyük kısmı Helenistik dönem, hatta öncesinden beri biliniyordu. Roma İmparatorluğu, imparatorun idaresinde işletilen Küçük Asya mermerlerinin büyük bölümüne Akdeniz içi bir dağıtım sağlamıştı. Bu işletim III. yüzyılın ikinci yarısında bir ara durduysa da, Tetrarşi'den itibaren tekrar eskisi gibi başladı. *Maximum Bildirisi* önemli ocakların bir listesini verir; VI. yüzyıl metinleri (Prokopios, Paulos Silentiarios) estetik niteliklerini över. Prokonnessos ve Frigya'nın beyaz mermerleri, Frigya'nın *pavonazetto*su, Aphrodisias'ın beyaz ve mavili mermerleri, Iasos'un *cipollino rosso* ve Teos'un *africano*, Hereke'nin *hekatontalithos* veya *puddingi*, çeşitli kaymak taşları, Troya'nın granitleri sadece Konstantinopolis'e değil, tüm imparatorluğa, Ravenna, Kartaca Libya'ya ve Mısır'a da ihraç ediliyor, karşılığında birçok kıymetli taş (özellikle somaki mermeri) alınıyordu [Asgari, 893; Monna-Pensabene, 894; Sodini, *in* 533, I, 129-145]. Ancak, daha ucuz ve yerel olarak kullanılan her türlü yerel mermer de bulunuyordu. Kaplama, kaldırım, mimari parçalar ve de lahitler (*De Cerimoniis*'te imparator lahitlerinin listesi, 175) son derece faal ve iyi düzenlenmiş bir zanaatkârlığa tekabül eder.

Seramik

Seramik üretimi bilgisi, özellikle de dağılımlarının incelenmesi, giderek ekonomik etkisini daha iyi anlamamızı sağlar. Akdeniz içi ticaret bağlamında uzaktaki pazarları ele geçiren albenili ürünler ve benzer ürünlerle rekabet etme arzusunun oluşumu görülür. Fokaia (Foça) bölgesinde IV. yüzyıldan 660-680 yıllarına, 570'li yıllarda bir artış ile üretilen mutfak eşyaları (*Late Roman C* ou *Phocean Red Slip*) 400'lü burada üretilen mutfak eşyalarını tercih eden Konstantinopolis'in gelişimine doğrudan bağlıdır. Doğrudan, onu taklit ederek; ancak çok daha ucuz maliyetle (daha düşük kalitelidir) şimdiki Tunus'ta üretilen mutfak eşyaları ile Doğu ve her şeye rağmen açılımının az olduğu Batı pazarlarında rekabet halindedir (*African Red Slip*). Başka damgalılar, metalikler en azından kısmen Bergama bölgesinde, ayrıca başkaları Sagalassos'ta veya Karadeniz kıyılarında üretilir. Efes'te ve Batı kı-

yısında bolca kalıplı lamba üretimi Ege havzasında ve Karadeniz'de yine Afrika üretimiyle rekabet halindedir.

Özellikle amforalar, içerikleri belirlenebildiği; ki bu her zaman mümkün olmaz, ölçüde ticaret hakkında değerli bilgiler verir. Kilikya, Kıbrıs, Rodos ve belki de Kuzey Suriye çoğunlukla ziftlenmiş amfora üretir (*Carthage Late Roman Amphora 1 tipi*), bunlar Kilikya'nın *Expositio Totius Mundi*'de ve Abydos emirnamesinde bahsi geçen şarabını taşır. Hermos ve Meandros vadilerinde, IV. yüzyılda başka, şarap için olmayan tek kulplu (VI. yüzyılda Sardes'te bu şekilde kaldılar), V. yüzyılda çift kulplu amforalar üretiliyordu (Ira 3). Yakın zamanda Sinop'ta Mezopotamya ve Beyrut'ta tanınan yeni amfora üretimi tespit edildi ve Son olarak Samos'tan amforalar İtalya ve Adriyatik'e ihraç ediliyordu. Başka sitler seramik geleneğine sahipti ancak Aphrodisias ve Hierapolis gibi dağıtımı sınırlıydı. Ayrıca, VI. yüzyıl boyunca Efes, Iasos, Anemourion gibi birçok kentte seramik atölyeleri gelişmeye devam etti.

Cam

İlk atölyeler Mısır natronundan (sut) külçeler ve belki de Filistin'den gelen saf kumdan hammadde ile üretirlerdi. Anadolu'da bu malzemelerden itibaren nesneler üreten ikincil atölyeler de olsa gerektir. Belki de tek bir dükkânda %90 cam eşya, %10'u pencere 4.000 cam parça bulunan Sardes'te durum buydu. Belki de pencere camı, eşya ve özellikle de birçok bilezik bulunan Amorion'da bir atölye vardır.

Tekstil

Büyük Anadolu mekezleri üretiminin inceliği ile ünlü olan Tarsus, Hierapolis ve Laodikeia'dır. Hierapolis, doğal sıcak su kumaşların kızıl renge boyanması için kullanılır. Milet ve Nikaia Tyr'nkinden daha ucuz bir kızıl sunarlar. Tralleis yastıklarıyla ünlüdür. Ancak tekstil endüstrisi hangi biçimde olursa olsun son derece yaygındır, ürün yelpazesi bölgelere göre özellik gösterir. Ayrıca Kayseri ve Kyzikos'ta Devlet tarafından kontrol edilen büyük atölyeler vardı. Iustinianos zamanında imparatorluk ipek ile tanıştı; ancak hammadde büyük oranda Çin'den geliyor ve Sasani İmparatorluğu'ndan transit geçiyordu. Fırat'ta yerleşik Bizanslı tüccarlar bu ticareti sıkı sıkıya ellerinde tutuyordu.

Deri ve Postlar

Kayseri, *Expositio*'ya göre tüm imparatorluğa keçi kılından giysiler gönderiyordu. Babilon'dan denen başka, çok esnek başka postlar, *codice*nin ciltlenmesi veya çadır yapımı için ve ayrıca ayakkabılar, kemerler ve göğüs *zırhlarının yapımında kullanılıyordu.* Tralleis de post-

larıyla ünlüydü. Köleler (Gotlar) 360'a doğru hâlâ Galatya'da tacirler tarafından satılıyordu; ancak köleciliğin ekonomideki ağırlığı geçen çağlara kıyasla büyük oranda azalmıştı.

İTHALAT VE DENİZ YOLLARI

Expositio'nun altını çizdiği üzere, kendi kendine yeter olmakla beraber, Anadolu vilayetlerinin çoğu dışarıdan yine de pek çok temel gıda maddesi ithal ediyordu. Bununla birlikte, Efes gibi birçok önemli sitin bilançosu elimizde yoktur. Seramikte, yerel ürünler azami düzeydedir ve Kuzey Afrika, Suriye-Filistin ve Mısır'dan gelen mallara karşı baraj oluşturuyorlardı. Ege amforaları (LRA 2) da az miktarlarda, Sardes'teki arkeolojik çerçevede bulunmuştur [Rautman, 941]. Anadolu kıyıları boyunca uzanan deniz yolları gemilerin tonajındaki düşüşe rağmen, Kilikya'dan Konstantinopolis'e çok faal kalmaya devam etmiştir. Yassı Ada'nın gemi batıkları [Bass, 944] bu faaliyete, Anazarbe ve Abydos kararnameleri gibi, ince yorum sorunları ortaya koysa bile tanıklık eder. İskenderiye *annonae*sinin başkente taşınması, Likya kıyıları boyunca yapılır ve Andriake'de buğday silolarının Doğu *genel valisi* Tatianos (388-392) tarafından tekrar yapılışı bu ticaret ile ile ilgili olsa gerektir [Grégoire, 105, n° 120; Foss, 902, 24-25]. Bu kıyının ticari faaliyetleri bu nedenle muhakkak ki artmıştır.

SONUÇ

Şehir ağı ve ekonomik hayatın; vebanın, Pers ve sonra Arap istilalarının etkisiyle çöküşü, altüst olmuş bir Akdeniz çerçevesinde iyi idare edilen, o zamana dek nüfus ve iktisat bakımından iyi bir dengeye sahip bu bölgenin zenginliğini tehdit eder hale gelmiştir. İdari merkezileşme, piskoposun ve büyük mülk sahiplerinin siyasi gücü, yavaş yavaş kentlerin finansal ve idari özerkliğini ve *curial*'ler tarafından yönetilmelerine galebe çalmıştır. Kentler birliğinden, ideolojik olarak çok bağdaşık bir devlete bu dönüşüm, ilk evresinde istilalar ve Herakleios'tan sonra Konstantinopolis'ten yönetilen bir karşılığın geçici mağlubiyeti nedeniyle frenlenmiştir. Bir yüzyıldan fazla bir süre zarfında (660-750), çoğu kez başkentle bağı kopan bölgelerin içine kapanması, belli bir özerkliği yeniden keşfetmelerine ve iktidarın *thema*lar çerçevesinde güçlü yerel iktidara yeni bir dirilik kazandırmasına sebebiyet vermiştir.

BÖLÜM XIII

Suriye-Filistin

Georges Tate

"III. yüzyıl krizi" bölgeye dramatik olaylar şeklinde aksetmişti: 250 vebası, Pers istilası (297-298) ve Hıristiyanların uğradığı zulüm. Konstantinopolis'in kuruluşuyla Suriye, Doğu'nun tüm vilayetleri gibi yakındaki bir hükümetin hem avantaj hem de dezavantajlarıyla tanışırken, Hıristiyanlık yüzyıllardır Helenizmin hâkimiyetine maruz kalan Doğu dil ve kültürlerine giderek dinamizm kattı.

330'dan VI. yüzyıl ortalarına dek, bölge Perslerle neredeyse tamamen barışçıl bir bağlamda gelişti, nüfus ve iktisadi yönden büyüyüşü, burayı daha önce hiç erişilmemiş bir refah noktasına taşıdı. 540-550'den itibaren ise, tam aksine, savaşlar, doğal felaketler, iktisadi zorluklar ve iç karışıklıklar hâkim oldu.

SÜREKLİ VERİLER: BİRLİK VE FİZİKSEL VE BEŞERİ FARKLILIKLAR

DOĞAL ŞARTLAR

Suriye Anadolu'dan kuzeyde Amanos ve Toros sıradağları ve Mısır'dan Sina Çölü ile açıkça ayrılır. Doğu'da sınırı Fırat gibi görülse de gerçekte daha ötededir ve askeri sürtüşmeler ve diplomatik düzenlemeler ile belirlenir. Dicle'nin yukarı çığırına varıldığında, IV. yüzyılda Haboras (Habur) Çığırı üzerinde sabitlenir. Yukarı Mezopotamya tam olarak Suriye'ye ait değildir; ancak Mezopotamya'nın geri kalanından, daha düşük oranda olmakla beraber tüm Suriye gibi, Akdeniz'den gelen hava koşulu etkileri ile ayrılır.

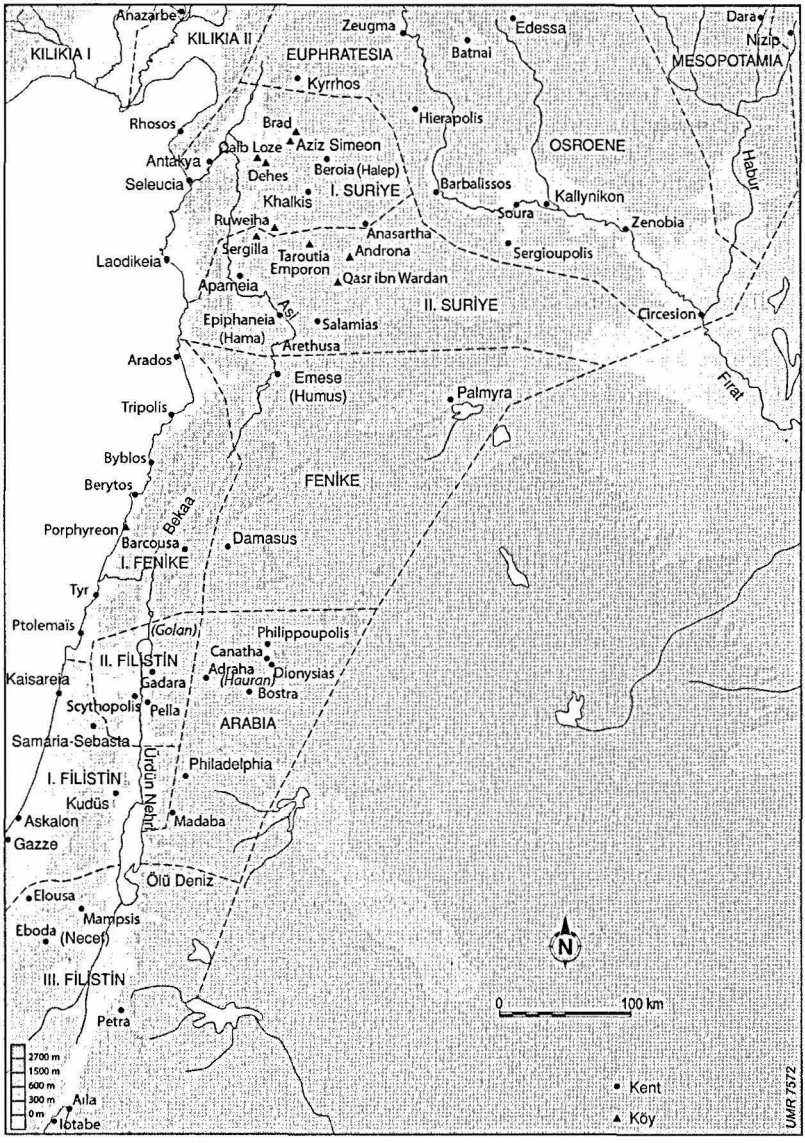
Suriye rölyefi Palmyra ve düzlüğünün sahne, kıyı boyunca uzanan Toros ve dağ sıralarının basamakları oluşturduğu dev bir tiyatro olarak görülebilir. Bu dağ zincirleri, tektonik depresyon ile ayrılmış, iki farklı sıra oluşturur, kuzeyde Amanos ve Güneyde Galile Dağları, Ensariye Dağı ve Lübnan ve Anti Lübnan sıradağları arasında Afrin, Asi, Bekaa ve *Ürdün* (*Şeria*) vadileri vardır. Step ve çöle doğru yönelmekle birlikte,

Suriye genel olarak bakıldığında Akdeniz iklim etkilerine maruzdur. Üç farklı bölgeden oluşur:
Bütünüyle Akdenizli ovalar ve kıyı dağ sıraları, Akdenize olduğu kadar derin Doğu'ya da bağlı iç Suriye ve uçlarında step bölgeleri. Bu bölünmeler, bununla birlikte Suriye'nin tarihi açısından, eşit olmayan önemde şehirler etrafında tanzim edilmiş ve dayanışmanın öncelikli çerçevesini oluşturan daha küçük boyutlu memleketlerden daha az hatırı sayılmıştı. Toprakların tümü üzerinde jeomorfoloji dört Suriye ayırt etmemize izin verir: Şam vahası, Havran ve Golan, Filistin ve Mavera-i Ürdün platoları ile güney Suriye, bir yanda Humus Çukuru ve Transpalmyra Sırtı, diğer yanda Toros ve Fırat arasındaki kuzey Suriye ve son olarak da kuraklığı Akdeniz etkileri ile ancak bir nebze dengelenebilen Fırat ötesi yani, Yukarı Mezopotamya, şimdiki Cezire.

DİLLER VE KİMLİK

Suriye'nin birlik ve bölünmelerinin altını halklarının dilsel aidiyetleri çizer. Mezopotamya'dakiler gibi, Sami grubuna ait olsalar da ondan Yunanca'nın kadimliği ve önemi ile ayrılırlar.

Çeşitli biçimleriyle Aramice, büyük bir çoğunluğun anadilidir ve Doğu Aramicesi'nin bir kolu olan Süryanice önce Edessa (Urfa) Hıristiyanları'nın, sonra Kuzey Suriye'nin en son olarak da tüm Suriye'nin litürji dili oldu. Bunun yanında, Palmyraca, Nebatice, şimdi Hıristo-Filistince olarak adlandırılan "Suriye-Filistincesi" ve daha güney Suriye, Filistin ve Ürdün'de Batı Aramicesi'nin bir biçimi olan "Melkit Aramice" ve son olarak Samiriyece gibi birçok Aramice lehçesi varlığını sürdürüyordu. Bununla birlikte Aramice lehçelerin hâkimiyeti, Kenanca'nın yerel biçimi olan Fenikece gibi daha da eski dillerin kalıntılarını yok etmemişti; daha yeni dillerin girişini de önlememişti, güney Suriye ve Ürdün'de Safaitçe ve Palmyra ile çevresinde, kıyılarda, Tripoli ve Tortose çevresinde ve Lübnan Dağı'nın kuzeyinde ise Arapça. İbranice sadece bilginlerin, hukuk doktorlarının ve hahamların dili idi. Dolayısıyla Suriye'nin Sami dilleri grubuna dahil olması birlik için ancak göreceli bir faktördü. Geçmişin mirasından çok, litürji dili olarak Süryanice'nin yaygınlaşması ve Yakubi Kilisesi'nin çıkışı Suriye'nin dilsel ve kültürel birliğine katkı yaptı ve Sami kültürlerine aidiyetini belirginleştirdi.

Harita 7. Suriye-Filistin

İskender'den beri Yunanca, iktidarın ve yönetimin dili ve kültür taşıyıcısı olmasına borçlu olduğu, giderek hâkim bir konum kazandı. Bu dil çok erken dönemde vilayetin Doğu İmparatorluğu'na dahil olmasına katkıda bulundu.
Dağılımı kayda değer bir ölçek kazanmıştı: en azından üç kırsal bölgede (Kalker bölgesi, Bazalt Bölge ve Havran) genellikle pek düzgün olmayan ve dolayısıyla gerçekten konuşulan dilde yazılmış kitabeler, bu dilin kullanımını tasdik eder niteliktedir, oysaki toponomi ve antroponomi köylülerin anadil olarak Süryanice veya başka bir semitik lehçe kullandığını kanıtlar. Ne kadar derin olsa da, Yunanca'nın sızışı Suriye'nin Sami alanına aidiyetini tehlikeye atacak ölçüde olmamıştır. Aslında, düzensiz dağılım bölgesel farklılıkları artırmıştır. Fırat'ın doğusu dışında şehirlerde hâkimdir, bununla birlikte Sami dilleri de dışlanmamıştır. Asi çizgisinin batısında, Fenike ve Filistin kıyı şehirlerinde yaygınlığı doğrulanmıştır. Bunun ötesinde, Ürdün Dekapolisi'nde ve daha yukarıdaki kırsal bölgelerde de geniş ölçüde kullanımı tespit edilmiştir. Yunanca'nın bu hâkimiyetine, Sami dilleri, Yahudilik yandaşlarının ve Samiriyelilerin Aramice'yi benimsediği ve Helenizme karşı düşmanlıklarını diri tuttuğu Filistin dışında hiçbir organize direniş göstermemiştir.

Suriye halklarının ne derece aynı Suriyeli kimliğine aidiyet bilinci taşıdıklarını ve hangi içerik çerçevesinde buna yatırım yaptıklarını bilmek pek mümkün değildir.

Suriyeli kimliğinin tek dışavurumuna Libanios'ta, IV. yüzyılın ikinci yarısında rastlanır. Vatanına övgüler düzdüğü söylevlerinde, Libanios Suriye'ye özel bir rol biçildiğini bize anlatmak ister gibidir; birçok oratörün anası, gerçek bir esin perileri atölyesidir. Büyüklüğü Roma'dan daha eskiye, Seleucus krallarına uzanan tarihe kök salmıştır. Başkenti Antakya'nın III. Antiokhos'tan aldığı iyilikleri ifade eder. Yunanca konuşmayan Suriyeliler bu konuda ne düşünür bilemeyiz ancak Helenleşmiş Suriyelilerle diğerleri arasında, en azından IV. ve V. yüzyıllarda bir düşmanlık olduğunu belirten hiçbir iz yoktur.
Helenizm izi taşıyan bu kavrayışa Yahudilik zıt düşer. Rabbilik hukukunda, temel kavram Suriye değil, İsrail toprağıdır ki *hallah* (Tapınak rahibine verilecek ekmek hamuru parçası) adağı ve *şeviit*'in (yedinci yıl) uygulandığı toprak anlamına gelir. Bununla birlikte, İsrail toprağı dışında yer alan tüm topraklar ki aşağı yukarı Bizans Filistini'ne denk düşer, aynı statüye sahip değildir. Sınırları Amanos ve Fırat seviyesinde olan Suriye, *Sourya*, büyük İsrail'e ait kabul edilir. Tarihi gerçekliğe uymayan bir geleneğe saygı için, Mishna ve Talmud ona bazı ayrıcalıklar tanır: Yahudilere İsrail Toprağı'nda serbest olan her şey Suriye'de de öyleyken, İsrail Toprağı'nda geçerli olan bazı dini kurallar Suriye'de değildi.
Hıristiyanlar için, Filistin iki kere Kutsal Toprak idi: bir yandan, Hıristiyanlar kendilerini gerçek İsrailliler olarak görürdü; diğer yandan

İsa İsrail Toprağı'nda yaşamış, vaaz vermiş ve çarmıha gerilmişti; bu nedenle de Kudüs ve diğer kutsal yerler yönüne sayısız hac yapılırdı (bkz. Böl. VIII, 261-262, 265).
Dolayısıyla komşu bölgelerden birçok özelliği nedeniyle ayrılan Suriye gerçekliği, içerik ve anlamı açısından birçok yoruma konu olmuştu, V. yüzyılın sonuna dek dilsel, toplumsal ve dinsel bileşenlerinin çeşitliliği anlaşmazlıklara neden olmadı.

İDARİ ÇERÇEVE

Suriye Doğu *dioikesis*inin bir parçasıydı. Valens Mısır'ı koparttığından beri tamamını oluşturuyor ve başkenti Antakya'da Doğu kontu, *dioikesis vicarius*u, hem ikamet ediyor hem de ofisleri (yaklaşık 600 kişi) burada bulunuyordu. Ancak rolü göründüğü kadar da önemli değildir çünkü valiler ondan geçmeden merkezi iktidarla doğrudan haberleşirlerdi. V. yüzyıl süresince *dioikesis*in rolü azaldı ve Iustinianos döneminde, Doğu kontu unvanı I. Suriye valisininki ile birleşti.

Aslında bir önceki döneme oranla valilerin gücü kısıtlandı. Constantinus'tan bu yana, Antakya valisi vilayette konaklayan birlikler dışında kimseyi kumanda etmiyordu; Hıristiyanlığın yayılışıyla birlikte, din konusundaki tüm yetkileri, düzeni korumak ve merkezi hükümetten gelen emirleri uygulamak dışında, elinden alındı. Güçlerinin bu budanışı Diocletianus zamanında vilayetlerin sayısının iki katına çıkarılmasıyla da vurgulandı: Veronus'un listesine göre Suriye'de IV. yüzyıl başında dokuz, V. yüzyıl başında ise on bir vilayet vardı.

Antakya *magister militum per Orientem*, Antakya ve tüm Doğu'nun patriğinin de ikametgâhıydı. Ancak rolü, idari hiyerarşinin belirlediği düşünülenden daha azdır. İmparatorluk hükümeti askeri bölgelerin başındaki *ducese* doğrudan hitap ederdi, Antalya patriği Kudüs patriğinin ayrılıkçı istekleriyle başa çıkmak zorundaydı ve bu sonuncu 451 Kadıköy Konsili'nde patrik unvanını almıştı. Daha büyük sivil, askeri ve dini yetkililerin ikameti olarak Antakya bir başkent sayılmazdı, zira imparatorluk iktidarı ona bağlı yetkililerle zaten doğrudan temas halindeydi ve Suriye'nin birçok bölgesinde üstünlüğü tartışma konusuydu. Bununla birlikte Antakya Suriye'nin en önemli şehriydi. Önemi bir vilayet başşehrini hem nüfus hem de zenginlik ve kültürel itibar açısından fazlasıyla geçiyordu. IV. yüzyılda 337 ile 393 tarihleri arasında burada on yıldan fazla geçiren birçok imparatora ev sahipliği yapmıştı, Doğu İmparatorluğu'nun o zamanlar ikinci başkenti idi.

MANZARALAR

Suriye Şehirleri

Suriye, İmparatorluk'un en şehirleşmiş bölgelerindendi.

Antakya IV. yüzyılda İskenderiye'den sonra İmparatorluk'un ikinci şehri, Konstantinopolis birinci sıraya yükseldiğinde ise üçüncüsü olmuştur. Nüfusunu tam olarak bilemiyoruz. IV. yüzyılda Libanios ve Khrysostomos 100.000-150.000 vatandaştan bahseder (dolayısıyla kadınlar, çocuklar ve köleler dahil değildir), 500.000- 800.000 şehir sakini ise inanılması güç bir rakam olsa da her durumda nüfusu birkaç yüz bin idi.
Diğer şehirler arasında; bazıları İskender'in fetihlerinden önce kurulmuştur, Seleucuslar eskilerin yanındaki yeni mahallelere yeniden kolonlar yerleştirip, adlarını değiştirdikten sonra da önemlerini korumuştur: Beroia-Halep, Damas-Demetrias, Hamath-Epiphania vs Seleucuslar aralarında Suriye dörtlüsünün (tetropol) de olduğu yeni şehirler de kurmuştur. (Antakya, Apameia, Laodikeia ve Seleucia Pieria). Filistin'de, Lagidler sonra da Seleucuslar pek derin bir iz bırakmamıştır: Skythopolis dışında, kayda değer hiçbir şehir kuruluşu görülmez. Roma döneminde, Herodus Filistin Kaisareiası'nı kurmuş ve Samaria'yı Sebastia adıyla tekrar inşa etmişti. Suriye'de şehirleşmenin artışı, Helenistik şehirlerin büyümesi ve değişimi aracılığıyla gözlemlenebilir (örn. ex. Apameia, Palmyra, Gerasa, bkz. aşağıdaki açıklamalar).
Erken Bizans döneminde, tüm bölgede, şehirlerin büyümesinde yeni bir dönem açılmıştı. Bu büyüme yeni şehirlerin kurulması ve ortaya çıkması ile uzadı. Fırat üzerinde ve step sınırlarında, yeni şehir yerleşim birimleri kuruldu: Aziz Sergius'un mezarına hac sayesinde, *Strata Diocletiana*'nın basit bir durağı Sergioupolis kentine dönüştü; Zenobia Iustinianos zamanında büyüdü ve tekrar kalabalıklaştı; Anasartha, Taroutia Emporon, Salamias, Barcousa gerçek şehirlere dönüştü.

Eski veya yeni büyük şehirlerin birçoğu birbirine benzer dikey planlar üzerine tanzim edildi.

Kuzey-güney yönünde, zafer geçidi veya ticaret işlevlerine sahip, büyük doğrusal bir cadde (örneğin Antakya veya Apameia'daki sütunlu caddeler) üzerine ikincil caddeler, dikey şekilde eklemlenirdi. Revaklar ile sınırlanır, iki yanında doğrudan agoraya çıkış veren kamu binaları bulunurdu. Bilinen başlıca istisnalar Skythopolis ve Samaria-Sebastia (Tsafrir ve Foerster, 99 *bis*) ve Philadelphia'dır (Dekapolis), buralarda yerel topografya koşulları daha farklı bir düzenlemeyi gerekli kılmıştır; ancak yine de tüm dikeylik bir kenara bırakılmamıştır. Bizans zamanında kurulan şehirlerin bazen haç şeklinde planları olan çeşitlemeleri vardır ki gelişimlerinin kaynağında olan *castra*dan[1] alınmıştır: bunlardan bazıları Philippoupolis, Zenobia ve belki Sergioupolis ve Androna'dır.

1. Tekili, *castrum*, Roma ordugâhı. (ç.n.)

Hıristiyan ibadet yerlerinin yapımı ve yeni dini ibadet biçimlerinin ortaya çıkışı her ne kadar şehirlerin görünüşü ve şehir alanının kullanımına yönelik olsa da her zaman önemli değişimler getirmemiştir.

Yeni kült yerleri genel düzeni değiştirmemiştir: Apameia'da bu yapıların hiçbiri ilkel düzene dokunmamış; ancak her biri yolları değiştirmiştir. Zamanla, bu değişiklikler yeni düzenlemelerle tamamlanmıştır. V. yüzyılda, sütunlu yollar muhafaza edilmeye devam ediliyordu: VI. yüzyılda yaya yoluna dönüştü ve trafiğin ana aksları bundan böyle *decumani*yi (doğu-batı) izledi. Plan değişmemişti, ancak yeni bir şehir doğrudan eskisinin içinden çıkıyordu. [Balty, 946 ve 166, 79-96].
Filistininkiler de dahil tüm şehirler, bir sur duvarı ile çevrilirdi (Sodini, 820). Bu surlar Antakya, Apameia, Sergioupolis, Zenobia, Kyrros, Damascus (Şam), Gerasa, Kaisareia ve Skythopolis'te özellikle iyi muhafaza edilmiştir. Bazıları Helenistik döneme dek gitse de çoğunluğu Roma'dır. İşlevleri, Herodus'un olası isyanlara karşı kendini korumak için inşa ettirdiği Filistin dışında, savunmadan çok aygıtsaldır. Aynı zamanda yargısal, hatta mali bir işlevleri de vardır, kırsal ve şehirsel mekânı ayırırlar. V. yüzyılda işgal riski gerçeğe dönüştüğünde, savunmayı sağlamak için değiştirilmişlerdir (kuleler eklenmiş veya örneğin Apameia'daki gibi azaltılmıştır)
Bu yenilenmiş şehirsel mekânda, kiliseler değişimin en görünür unsuru olmuştur. Dış görünüşleri, daha önceki planlara göre yapıldılarsa da, hiçbir bilinen kamusal yapıyı çağrıştırmaz. İki kategoriye ayrılırlar [Lassus, 968]. Bazilikal tarzdakiler, batı-doğu yönünde uzayan bir plan sunar; kare planlı diğerleri dört alt gruba ayrılır: yuvarlaklar (rotonde), poligonlar, kapalı haç şeklinde ve yanlı tetrakonklar. Taştan yapılan ve giderek daha fazla miktarda ve daha rafine heykel dekor içeren, Suriye şehirlerinin kiliseleri diğer bölgelerinkinden temelde farklılık göstermese de, daha eski olmaları nedeniyle çoğu kez onlara model olmuştur.

İmparatorluk'un diğer bölgeleriyle aynı ilkeler doğrultusunda inşa edilen şehir evleri de Roma dönemindekilerden farklı değildir.

Apameia bunlardan en fazla sayıda örnek barındırır (Balty *in* 166, 1, 79-96). Dört köşeli planları *insulae*ye hiç zorlanmadan adapte olur. Dışarıdan bakıldığında, engelli bir giriş ve en azından giriş katında kapı ve penceresiz duvarlar görülür; tümü peristil, iki katlı bir avlu etrafında düzenlenmiştir. İki veya üç işlevsel oda avluya bakar. Bu evler doğu Akdeniz'deki diğer evlerden yüzölçümleri ile ayrılır (Apameia'da 2.000-4.500 m^2 arası).

VI. yüzyılda ilk defa şehirlerin planlarını değiştirmeye yönelik hamleler yapılmıştır.

Apameia'da sütunlu yolda, kaldırımlar revakların altındaki alanı iki kat geçmiş ve yolun genişliğini azaltmıştı. Revaklar gitgide satıcıların sergileriyle işgal edilmiş ve kamusal alandan eksilmiştir. Kiliseler

ve evler de başka yerleri zapt etmişti. Buna benzer olgular Palmyra ve Skythopolis'te de gözlemlenir. Bunun şehir yetkililerinin zayıflamasına mı yoksa başka bir şehir tasavvuru deneyimlenmesine mi bağlamak gerektiğine karar vermek kolay değildir.

Köyler

Suriye IV.- VI. yüzyıllardan kalma, bazen birkaç metre yüksekliğinde yapılarıyla ve köy arazilerinde parseller konusunda bilgi veren unsurlarla tamam veya yarı tamam köyler topluluğunu muhafaza etmiş olma ayrıcalığına sahiptir.

Bu topluluklar bize kötüleşmiş ama bozulmamış dönemin köylerinin sadık bir resmini verir.

Üç büyük grup ayırt etmek mümkündür: Kuzey grubu, Kalker bölgesi köyleri ve bazalt alanınkiler Hama'nın kuzeydoğusunda yer alan bölgede Cebel Hass ve Cebel Şbeyt stebinin sınırlarına dek uzanır; Güney grubunda Havran ve Golan bulunur ve son olarak güney uçta Necef vardır. Diğer bölgelerde başka köy kalıntıları da dağınık olarak bulunmuştur; ancak gerçek anlamda sadece Filistin'dekiler incelenmiştir [Hirschfeld, 963].

Kuzey Suriye'nin Antik köyleri Türk sınırından itibaren Kalker bölgesi'ndeki Apameia'ya dek birkaç yüz kilometre boyunca sıralanır, esasen bir dizi dalgalı ve çizgili platodan oluşur. (Cebel Sim'an ve Cebel Halaka, Barişa ve El-A'la, Zaviye ve Duveyli-Vastani). 700'den fazlası tanımlanmıştır; içlerinden çok iyi korunmuş altmış kadarı bütün halindedir ve bazı yapılar 6-8 metre yüksekliğe ulaşır. Kuzey ve güneyde Roma dönemi kadastrosuna işaret eden parsellerin önemli kalıntıları kalmıştır. Aralarından ikisi, Dehes ve Sergilla [Sodini *et al.*, 968] kazılmıştır.

Dairesel yayın doğusunda, stebin sınırlarında, Kuzey Suriye'nin bazalt bölgesi de önemli kalıntılar ve yarı şehir boyutlarında birtakım yerleşimler, Anasartha, Taroutia ve Androna'yı barındırır. Diğer sitler daha çok Cebel Shbeit, Hass, El-'Ala ve Cebel 'Antar gibi küçük bölgelerin yükseklerinde bulunan Erken Bizans dönemi köyleridir. Aynı zamanda Androna gibi steple temas halinde olan daha aşağılarda da bulunur. Güney grubu, daha çeşitlidir, ova ve Golan'daki Batanaea'daki (El Basaniye) gibi plato ve Trakhonitis'teki gibi lav akıntıları üzerine kurulmuş ve son olarak şimdiki Cebel-i Dürz ve yakınlarındaki Antik Havran gibi volkanik bir dağın eteklerine kurulmuş olanlar vardır.

Bu bölgede büyük miktarda antik sit yeri bulunsa da pek azı bütünüyle muhafaza edilmiştir; bununla birlikte, dağınık malzemeler o kadar çoktur ki tabloyu tamamlamayı mümkün kılmıştır [Dentzer, 954 *bis*; Villeneuve, 992]. Doğu yamacı üzerinde, kurak bölgelerin sınırındaki birçok sit, kışları dağdan inen suları kullanabildiğinden topraklarında ekim biçim yapılırdı. Bölge 1975'ten beri araştırmalara konu olmaktadır: bölge başkenti Si'a ve Bostra'da kazılar, röleve ve incelemeler (Diyateh köyü), evler, ibadet yerleri, oyma dekor, yazıtlar ve parseller üzerine araştırmalar.

Tepelerinin yüksekliği 600 metreye ulaşan Necef dalgalı ovalar ve kurak vadilerden oluşur: 100 milimetreden daha az yağmur alır, ancak gece çiğleri senede fazladan birkaç on milimetre daha getirirdi. Nebatiler döneminden hatta daha öncesinden itibaren erken yerleşim, IV.-VI. yüzyılda, yağmurlar artmış göründüğünde, artmıştır. Arabistan ile Akabe körfezini Akdeniz ve Mısır'a bağlayan yollar üzerindeki mola noktası konumuyla ve tarım amaçlı hidrolik düzenlemeler sayesinde gözde olmuştur: vadi yamaçlarındaki alçak duvarlar yağmur suyunu alarak vadilerin diplerine, çiftlik arazilerine kadar taşırdı. Bu bölgede, insan yerleşimleri basit çiftlikten mezralara ve bir araya toplanmış gerçek köylere kadar giderdi, bunların arasında Oboda gibi bazılarının ebatları büyüktü (8,4 hektar); tek gerçek şehir Elousa idi.
Filistin'in geri kalanı için Hirschfeld [963] uçta olmayan ve hepsi tarım için elverişli olan, altı bölgede bulunan ibadet yerleri ile ilgili bir sentez yapar: Golan, Galile, Karmel Dağı, kıyı ovası, Samaria ve Judea (bkz. Dauphin, 954)

Köyler içlerine "kapalı" olabilir ve sert bir kumaş olur veya "açık" olup geniş ilmeklerle örülürdü. Şehirlerin aksine, köylerde mekânın hiçbir gönüllü tanzimine rastlanmaz.

Doğaçlama ve bireysellik, kapıları sımsıkı kapanmış kapılarıyla çıkmaz duvarlı evlerle sınırlanmış, çıkmazlarda biten veya müphem ve biçimsiz farklı alanlarda kaybolan geçitler ile ayrılan yapıların durumunu açıklar. Büyük çoğunlukla ibadet yeri olan kamu binaları, yerleşim yerinin merkezinde olabileceği gibi çevresinde de olabilir. Riayet edilen tek kural, mezarları yerleşim yerlerinden biraz uzağa yerleştirmekti; ancak köyün büyümesiyle beraber, bunun için gruplanmamış olmakla birlikte bunlar sonunda kendilerini köyün içinde bulurdu.

Tüm Suriye'de, kırsal evler üç temel unsurdan oluşurdu, yapı, avlu ve kapanış duvarına bazen yaşanan veya işlevsel olarak kullanılan başka binalar, presleme, ağıl veya depo olarak kullanılan bir bodrum odası, yağlık, iki katlı bir anıtsal giriş vs eklenirdi. Gözlemlenen bölgesel farklılıklar kullanılan malzemelerin niteliği veya uygulanan kültürlerin doğasından kaynaklanır.

Kalker bölgesinde iki kademeli odalar, kapılar gibi tamamen hizalanmıştır, hepsi avluya bakar. Çifte eğimli çatılar kiremitle kaplıdır. Binaların önünde genellikle binanın iki katında da kullanılan ve kiremitle kaplanmış çatısı binanınkinden uzanan revaklar bulunurdu: kış soğuğundan ve yaz sıcağından korur ancak merdivenleri örter ve bir odadan diğerine geçmeyi sağlarlardı zira bunlar nadiren doğrudan kapılarla bağlanırdı. Zemin kat iş amaçlı kullanılır ve hayvanları barındırır, katlar yerleşime ayrılırdı. Güney Suriye'de evler aynı şekilde düzenlenir ancak bazalt ve kalkerden inşa edilirdi. Yapım tekniği kemer ve tuğlaların birleştirilmesi ile oluşturulmuştur: kemerleri artırarak, derinli-

ği sınırlı ancak çoğunlukla uzunluğu dikkate değer odalar elde etmek mümkündü. Havran evlerinde oda ikiye bölünür, yüzölçümün aşağı yukarı üçte ikisine tekabül eden bir ön bölüm ve sütunlar arasında dizilmiş, üzeri kapalı, ağıl veya ahır görevi gören bir dizi yemlikli bir arka ve geride iki yarım kat, zemin ve bir oyulmuş kat bulunurdu. Kuzeyin bazaltlı bölgesinde evler Kalker bölgesindekine benzer bir anlayışla Havran teknikleriyle yapılırdı; ancak burada zemin kat odasının bölgeye özgü bölünme tarzı bulunmaz. Kanıtlanmamış olmakla birlikte olası görünen üst katların topraktan yapılmış olmasıdır. Necef'te (*New Encyclopedia of Archaeol. Excav. of the Holy Land*, 3, Jérusalem, 1993, 1163-1165), örneğin Mezad Yeroham merkez avlulu, her biri iki bölmeli işlevsel bölümü bilinmeyen üç yaşama alanlı evlerden oluşur. Necef köyü evleri, bir veya birkaç avlu etrafında düzenlenişleriyle, aslında Suriye'nin kırsal kesim evlerini hatırlatır ve sadece çeşitlilikleri, karmaşıklıkları ve düzenli olarak bodrumlarının olmasıyla ayrılır.

Kuzey köylerinde, Güney'dekiler gibi, kulelelerin varlığı uzun bir tartışma yaratmıştır:

Tchalenko'ya göre bunlar gözetleme kuleleri olmalıdır; başkalarına göre (I. Pena, P. Castellana ve R. Fernandez, *Les stylites syriens*, Milan, 1987), münzevi leri içindir. Aslında kulelerin ne hepsi aynı işleve sahiptir ne de tek işlevleri vardır. Filistin'de, Hirschfeld [963] avlunun ortasında veya kanatlardan birine yerleştirilmiş bir kulesi olan özel bir tip ev keşfetmiştir. En az bir metre yüksekliğinde bir yamaç ile çevrelenen, en az bir metre kalınlığında duvarlarıyla büyük yapıların, metinlerde adı geçen *limitanei* köylü-asker yerleşimlerine ait olması mümkün olsa da, bu hipotezi destekleyen hiçbir kanıt yoktur.

İstisnai olarak iyi korunmuş bazı köy hamamları Kalker Bölge'de, örneğin Sergilla [Charpentier, 953] ve Filistin'de [Hirschfeld, 963] bulunmuştur. Mütevazı boyutlarda olup aynı zamanda toplanma yeri işlevi görürler; Roma geleneğine göre *hypocaustum*larla[2] çalışırlarsa da, bazıları sonradan hamama dönüşecek bir değişim gösterir; IV. yüzyıl köylerinde pagan ibadet yerleri, ama özellikle, 350'den itibaren, giderek daha fazla kilise ve Filistin'in bazı bölgelerinde sinagoglar da olurdu. V. ve VI. yüzyıllarda Antakya'daki Turmanin ve Kasrü'l-Banat gibi büyük manastırlar da kuruldu.

Manastırcılığın Suriye-Filistin'de (bkz. Böl. VIII) yükselişi köylerde ve ara bölgelerde birçok manastır kurulduğu gibi boş toprakların da çöl olsun olmasınlar değerlendirilmesine neden oldu. Suriye'nin kuzeyinde köylerin daha az sayıda olduğu Cebel Barişa'nın güneyinde manastırların sayısı çoğaldı ve step sınırlarında terk edilmiş askeri noktaları

2. Zeminden ısıtma sistemi. (ç.n.)

bile işgal ettikleri oldu. Filistin'de ve bilhassa Judea'da hareket en açık şekilde kendini gösterir. Judea Çölü'nün eteklerinde IV. yüzyılda üç manastır kuran Aziz Khariton, zirve noktasına V ve VI. yüzyıllarda Aziz Euthymios ve Aziz Sabas tarafından ulaştırılan güçlü bir çölün keşişler tarafından kolonize edilmesi hareketi başlattı. IV. yüzyılda, çöl "keşişlerin kenti"ne dönüşmüştü.

Tarımsal Manzaralar

Tarımsal manzaralar her yerde aralara dağılmış insan yerleşimlerinin hâkim olduğu görünüme sahipti.

Köylerden (*komai*), en büyüklerden *komai megalai* veya *megistai* (10 hektara kadar) en basit birkaç evlik mezralara kadar, tek başına çiftliklerle (*epoikia, ktemata* veya *khoria*) birlikte mevcuttu. Bazen zamanla, bu tek başına çiftlikler mezraya, onlar da kırsal hayatın daimi ve yarı normal şekli olan köylere dönüşürdü. İkisi arasındaki mesafeler nüfus yoğunluğuna bağlı olarak farklılık gösterirdi. Köyler aynı zamanda toprak işgalinin de başlıca şekliydi.
Bulunan sayısız sınır taşı ile belirlenen köy sınırlarının tarihi, Lactantius'un bahsettiği Diocletianus'un reformunun öncesinde yapılan sayıma dek gider. Bunun dışında, birçok bölgede, Halep'in kuzeyi, Cebel Sim'an ve Cebel Zaviye'de, Hama bölgeleri, Humus ve Bostra yakınlarında parseller sekizgen düzenlenmiştir. Askeri amaçlarla düzenlenmiş, bazı yerlerde taştan, bazı yerlerde toprak, bu yollar ekosesi dışında, bazıları Suriye'de hâlâ var olan yılankavi güzergâhlı yollar da vardı: taş duvarcıklarla sınırlanmış, iki metre kadar uzunlukta yollar.

Arazilerin düzenlenmesi konusunda, iki tip bölgeden bahsedebiliriz.

İlkinde (Kalker bölgesinde kıyı, dağ ve iç vadiler), *kuru tarım* ağırlıklıydı, parselleri sınırlayan ve istinad duvarı işlevi gören duvarcıklar ağı ve kayaya oyulmuş, kışın düşen yağmur suyunu insan ve hayvanların yazlık tüketimi için saklayan sarnıçlar dışında hiçbir özel tesisat yoktu. Suyun bulunmadığı diğerinde ise *sulama sistemleri* büyük ölçüde Roma döneminden, hatta daha önceki dönemlerden miras kalmıştı, her şeyden önce doğal su akıntılarından alınan kanallar ağına tekabül ediyordu. Asi Vadisi'nin önemli kesitleri bu şekilde tarıma ve kısmen arborikültüre göre düzenlenmişti. Emese, Arethousa ve Epiphaneia bölgelerinde, bu ağların kuruluşu, şehrin yukarısında Emese Barajı'nın yapımına bağlıydı. Aşağı akış yönünde ne olduğu konusunda ise hiçbir ipucu yoktur; tek bildiğimiz Asi'nin Seleucia Pieria'dan Apameia'ya kadar gemiciliğe uygun hale getirildiğidir; ancak nasıl olduğu meçhuldür. Daha batıda, Lauffray ve Van Liere (969, 51-63) Balissus (şimdiki Balikh) ve Haboras'ın (şimdiki Habur), küçük barajlar aracılığıyla sulamayı gözeterek yapıldığını ve bu sistemin VI. yüzyılda hâlâ işlemekte olduğunu ispatladı. Fırat'ın sol yakasındaki bu kolların durumu Fırat

Vadisi'nin kendisinden daha müsait olmalıdır. Başka bir tesisat tipi de bahçelerin sulanmasında kullanılacak suyu sukemerlerine dek yükseltmeye yarıyordu. Arşimed kuvvetiyle işleyen *şadûf*ların varlığına Fırat'ta rastlanmıştır. İlk su çarkları da V. yüzyıl mozaiklerinde belirir ama belki de daha önceden de bilinmektedir.

Yarı-kurak veya kurak bölgelerde, başka sistemler kullanılır: Emese-Salamias hattının kuzeyinde yer alan stepte, birçok *qanats* belirlenmiş ve bunlar yapay vahaların kaynağı olmuştur. Mouterde ve Poidebard [976] uçaktan, bazen çok doğuda, Kdem ve Amsareddi bölgelerine kadar birçok ağ belirlemiştir. Tarihleri kesin değildir; bazı yazarlara göre Roma olsa da, Bizans dönemi kuşkusuz birçok kazı ile damgasını vurmuştur: Androna'dakiler epigrafi ve arkeolojinin V ve VI. yüzyıllara tarihlediği yerleşimin gelişmesinden önce gelemez. Necef'te, farklı bir düzenleme türüne tanıklık edilmiştir: vadilerin yamaçlarında, sayelerinde şiddetli ancak seyrek yağmurların sularının toplanabildiği ve vadilerin diplerindeki sarnıçlara taşındığı, eğimli çizilmiş duvarcıklar.

İKTİSAT VE TOPLUM

Suriye- Filistin'de köylerin hâkimiyeti İmparatorluk'un diğer yerlerinde olduğu gibi ezici idiyse de, üstünlüğü elde tutan yine şehirlerdi. Ağları toprakların neredeyse tamamını kapsar, iktidarın merkezlerini oluştururdu. Vergi ve emlak rantı ürünleri gibi ticaret kârları da buralarda birikirdi; ticaretin dayanağı ve zenai üretimin merkeziydiler; kısacası iktisadı canlı tutuyorlardı.

ŞEHİRLER

Şehir Ağı ve Önemli Farklılıkları

Başta gelen *metropoller* önem ve ışıltı bakımından Suriye çerçevesini haydi haydi geçiyordu, özellikle de Antakya ve II. Constans tarafından düzenlenen limanı Seleucia Pieria. "Kamu yapıları ve her yerden gelen insanlardan oluşan kalabalık halkları ile muhteşem bir şehir; herkesin ihtiyacına cevap veriyor; tüm mallardan bol bol bulunuyor" (*Expositio*, 117), "Doğal zenginliklerinin akışıyla başka hiçbiri onunla boy ölçüşemez" (Ammianus Marcellinus). Önemi sadece siyasi değildi ve özellikle de nüfusunun önemine, orada oturan büyük mülk sahiplerinin sayısına, büyük ölçekli ticarette, bölgesel alışverişler ve zanaatkârlarının sayısına bağlıydı. 460'ta oluşturulmuş Yakto Mozaiği'nde [Liebeschuetz, 970] tüm meslekler tasvir edilmiştir: balıkçılar, yağ satıcıları, kasaplar, yapı meslekleri, çömlekçiler, sanatçılar, hancılar vb. Son olarak burası Fırat'tan gelen ve zorunlu besin maddeleri ticaretinde önemli bir yer tutan kervan yollarının geçtiği uluslararası bir pazardı.

Daha mütevazı boyutlarda olan Kudüs, Yahudilerin düzenli hac yeri olmakla birlikte, ikinci Yahudi isyanının başarısız olmasından sonra (132-135), senede bir gün dışında onlara buraya yolculuk yasaklandı. Tüm Erken Bizans dönemi yürürlükte kalan yasak sürekli delindiyse de, şehir sakinlerinin çoğu artık Yahudi değildi ve buna mukabil Hıristiyanların kutsal şehrine dönüştü. Helena'nın hac yolculuğu ve genellikle ona atfedilen Diriliş ve Gerçek Haç'ın icadı, Constantinus tarafından yaptırılan kiliseler burayı bir Hıristiyan başkenti yapmayı başardı. Her ne kadar Filistin'in Hıristiyanlaşması Suriye'nin diğer vilayetlerine göre daha geride kaldıysa da, Kudüs Doğu'nun büyük Hıristiyan metropolüydü, 451'de patrikhane mertebesine yükseltildi. Kudüs'ün kendisinde ve Judea'da manastırıcılığın gelişmesi, burayı hesap yapmadan manastırı, kilise veya yurtların inşaat, büyütme veya dekorasyon işleri için hesapsız para harcayan zengin hacıların uğrağı, Roma'nın en büyük hac yeri yaptı (cf. chap. VIII, 247).

Daha sonra *bölge-üstü öneme sahip şehirler* geliyordu: Kıyı şeridinde Tyr ve Kaisareia bir yanda, içte Apameia diğer yanda ve belki kıyıda Laodikeia, Berytus, Aşkelon ve Gazze. *Tyr* "kendini gayretle her türlü ticarete vermişti" ve "tüm Doğu'da nüfusu bu kadar yoğun bir şehir bulunmaz"dı (*Expositio*). Limanının büyüklüğü (Poidebard) ve iç bölgeyle, özellikle Bostra ve onun ötesinde Hicaz ile bağlantının kolay olması, ticari faaliyetlerin canlılığını açıklar. M. Chehab tarafından yürütülen kazılar şehrin önemi ve nüfus yoğunluğunun boyutlarını verir. Nekropol kitabeleri [Rey Coquais, *Bull. du Musée de Beyrouth*, 29, 1977] meslekler ve işler konusunda bilgi verir: kilise insanları ve askeri veya memurlar, ayrıca yapı, metal, tekstil (ipek dokuma ve boyama, işleme) zanaatkârları, gıda işindekiler (buğday tüccarı, fırıncı, şarap tüccarı veya *garum* satıcısı), bankacı ve tefeci, camcı. Meslek isimlerinden beşincisi, deniz kabuklularının bulunmasından, en değerli ipeklilerin boyanmasına dek bölgesel uzmanlık olan erguvan rengine dairdir. Kaisareia'daki arkeolojik bulgular, yayılımı, şehirleşmesi, hidrolik tesisatın gelişmişliği, kamusal yapıların çeşitliliği ve ebatları ile Anastasios dönemindeki restorasyon ve genişletme çalışmalarından sonra limanının büyüklüğü göz önüne alındığında Bizans döneminde ne denli önemli olduğunu gösterir [*New Encyclopedia* (bkz. *üstte*, 387) 1, 282 ve d.].

Asi tarafından Akdeniz'e doğrudan bağlanmasına rağmen, Apameia dönemimizin başında 117.000 sayılmış sakini ve Persler tarafından 576'da ele geçirilişinde tutsak alınan 176.000 kişi ile daha çok bir bölgesel başkent sayılabilirdi. Kentin büyüklüğünden kuşkuya yer yoktur: 7 km'lik suru ve büyük sütunlu yolunun uzunluğu (2 km) ve genişliği (37,50 metre) ile Suriye'deki şehirlerin en büyüğüdür.

Liman kentleri, Laodikeia, Berytus (Beyrut), Aşkelon ve Gazze aynı öneme sahip değildi. Laodikeia Antakya'nın ve ordunun ikmali için Seleucia'nın tamamlayıcısıydı. Aşkelon ve Gazze Suriye'nin tamamında ve ötesinde Mısır'a şarap göndermekle tanınmıştı. Berytus'ta ticari faaliyet yoktu ama Doğu görevlerindeki memurların eğitildiği hukuk okulu burada bulunuyordu: Burada Roma hukuku Latince olarak öğretiliyordu çünkü kent Augustus tarafından koloni olarak kurulduğunda Latin kökenli emekli askerlerle iskân edilmişti. Üçüncü bir kategori özel bir iktisadi faaliyette bulunan, bilhassa büyük ticaret yollarının üzerinde mola noktası olan daha mütevazı şehirlerdir. Bunlardan bazıları Yukarı Mezopotamya'da ve Fırat üzerinde bulunur: Nizip, Edessa, Batnai'nın fuarları meşhurdu; ancak bu liste daha da uzatılabilir. Diğerleri çöl yollarının çıkışında bulunur. Trajanus'ın fethi ve Nebatiler Krallığı'nın yıkılmasından sonra, Petra geriledi; ancak yeni tarihli kazılar Bizans döneminde, şehrin sadece tarımının peformansına değil, büyük kervan ticaretine de bağlı olarak tartışılmaz bir refah yaşadığını gösterdi. Necef şehirleri de Petra'dan Gazze ve Mısır'a giden yolda mola yerleridir. Bostra Hicaz yönüne giden ticaretin bir merkezidir: Güney Suriye'de üretilen tahıl ve şarap burada toplanıp yılda iki kez kervanla Mekke ve ötesine gönderilirdi.

Son olarak Erken Bizans döneminde ortaya çıkan, *polis* statüsü kazanmamış, göçerler aleyhine yerleşiklerin fethettiği uç topraklardaki şehirler gelir. Örneğin Anasartha, Taroutia, Androna, Salamias ve Umm-el-Rassas, aynı şekilde merkezinde bulunduğu neredeyse çöl olan toprağın değerlendirilmesi mantığıyla Sergioupolis (her ne kadar gelişimi Azizler Sergius ve Bacchus adına hac sayesinde olsa da) ve de Iustinianus döneminde yeniden inşa edilen ve iskân edilen Zenobia.

Bu şehirlerin tamamı yine de, bölgesel başkentle bağımlılık ilişkileri ile hiyerarşik bir ağ oluşturmuyordu. Önemli şehirlerin her biri eşitliksiz bir refaha sahip bir alanın başında bulunuyordu. Örneğin buğday üretimi konusunda, Antakya'ya muhtaç olan alan kentin topraklarının sınırlarını geçmiyordu: 362'de, Julianus tarafından Perslere karşı toplanan ordular yoğunluğu nedeniyle kıtlık baş gösterdiğinde, 150 km ötede, Hierapolis'te bolluk hüküm sürüyordu; ancak kara ulaşımı masrafı öylesineydi ki buğdayın fiyatı 100 km'den fazla taşındığında iki katına çıkıyordu. Kriz ancak imparatorluk müdahalesi ile çözülebilmişti: Julianus, Khalkis, Hierapolis ve Mısır'dan alınan buğdayı zararına sattırdı ve devlet dükkânlarına katkıda bulunduruttu. Değerli taşlar ve ipekliler gibi lüks maddeleri için, Antakya'nın iktisadi alanı sınırların ötesine, hatta Çin'in kendisine kadar genişliyordu. Bu dev

alanda Suriye'nin tamamı Uzakdoğu ile ticarette bağlantı oluşturuyordu. Topraklarının içinde üç bölge Akdeniz dünyasının geri kalanıyla bağlantı sağlayan limanlar sivriliyordu: Antakya ve Seleucia Pieria, Tyr ve Hint Okyanusu'ndan Nabatene ve Necef yoluyla gelen yolun çıktığı noktada ise Kaisareia, Aşkelon ve Gazze grubu.

Şehirlerdeki Şartların Hiyerarşisi

Hiyerarşinin zirvesinde, aralarından yüksek memurların seçildiği zenginler, *honorati* ve *bouleutes* ya da *curiales* (*boule* üyeleri), şehir idaresi otonomisinin veya ondan geriye kalanın gerçek temsilcileri bulunuyordu.

Esas olarak, Antakya seçkinleri *possessores*'in zenginliği mülk kaynaklıydı. Ama en azından aralarından bazıları, banka veya ticaret işleri yapıyor veya onları kontrol ediyordu. Gerek imparatorun hizmetinde gerek *honorati* olarak kent çerçevesinde *curiales* olarak [Laniado, 354] ifa ettikleri işlerden çıkar sağlıyorlardı [Petit, 719]. Batı'daki senatörler düzeyine erişemeseler de, varlıkları Antakya veya Daphne ancak özellikle Apameia'da gün yüzüne çıkarılan büyük evlerin lüksünün de ispat ettiği gibi hatırı satılır ölçülerdeydi. Metinler şehir seçkinlerinden birçok büyük mülk sahibinin isimlerini bize ulaştırmıştır. Bunlar arasında özellikle de geniş topraklar üzerinde dağılmış durumdaki birçok mülkü olan ve bu mülkleri aslen Elousalı ancak Antakyalı Argyros'un ailesiyle bağlantılı, onunla aynı sosyoekonomik kategoriden Boethus'a işlettiren, eski Genel Vali I. Thalassius'un ailesinin ismi öne çıkar. Birçok kölesi vardır ve Kilikya'dan kereste alımı gibi birçok büyük alım satım işine girer [Liebeschuetz, 970, 42-45].

Bu büyük mülkler çoğunlukla Batı'da olduğu gibi tek bir maliğin *latifundia*sını oluşturmazdı. Bunlar mülk sahiplerinin vergiye eklenen bir "kanon" almakla yetindikleri farklı mülklerin ve hatta köylerin birleşimiydi [Tate, 988]. Ancak kırsalda ikametgâhları olmasına pek rastlanmazdı: 362-363 ve 382-384 isyanları sonrasında veya 387'deki kalkışmada, imparatorluk kovuşturmasına uğramamak için *bouleutes*in nereye sığınacaklarını bilemediğini görüyoruz.

Antakya veya Suriye'nin diğer şehirlerinin tüccarlar veya sermaye sahiplerini teşhis edebileceğimiz hiçbir veri yok. Buna karşılık, *curiallerin* kıtlık döneminde buğdayı stoklayıp, fiyatların yükselmesini bekleyen spekülatörler arasında olduğunu biliyoruz. Ayrıca fonlarını yüksek harcama gerektiren ancak kârlı ticari yatırımlarda kullanmış da olmalılar [Liebeschuetz, 970, 49 ve d.].

Esnaf ve zanaatkârlar *humiliores*e dahildi.

*Khrysargyron*a bağımlı çok çeşitli bir çevre arz ediyorlardı ve Libanios onların işlerini şevkle yapmasına dikkat çeker. Mütevazı atölyelerde, kısmen evde çalışırlar. En büyük imalathaneler, devletinkiler, aslında üst üste konmuş atölyelerdir; bazı zanaatkârlar ve aileleri kendi evlerinde, döneme göre belirlenmiş rakamları üretme garantisiyle çalışır. En büyük atölyeler, mesela tabakhaneler en fazla bir düzine işçi çalıştırırdı.
Birçok küçük dükkân zanaatkâra değil curiallere ve gitgide daha fazla oranda kiliseye aittir.

Basamakların en dibinde, *honestiores* ve *humiliores* arasındaki, zenginlerle fakirler arasındaki, tamamen ekonomiye dayalı geleneksel siyasi karşıtlığın yerine, Hıristiyan edebiyatının "yoksullar" adının altında topladıkları geliyordu.

Patlagean'ın [537, 424] altını çizdiği gibi, "yoksul, işsizlikle çalışmama arasındaki kesin olmayan ve değişken hatta duruyordu" Orta büyüklükteki Edessa gibi şehirlerdekilerden birçoğu kemer altlarında barınıyor, özellikle Antakya gibi en büyük şehirlerde buluşarak, devletin ve giderek daha fazla oranda kilisenin hayırseverliğinden yaralanarak hayatta kalıyorlardı. Bu önemli nüfus, huzursuzluk verici, hızla istikrarsızlık yaratabilen bir güçtü, hareketlerini düzenli kolluk gücü olmadan kontrol etmek mümkün değildi.

Ticarette Şehirlerin Yeri

İmparatorluk'un Persler ve Uzakdoğu ile ticareti topraklarının önemli bir kısmını katettiği Mısır ve Suriye'den geçiyordu. Palmyra'nın düşüşünden (273) beri, Çin'i Akdeniz'e, Seylan ve İran Körfezi'nden bağlayan yol, Fırat'a varıp, Antakya'ya kadar kesmek için kuzeye kaymıştı. Başka bir büyük yol Arap Çölü'nden Bostra ve büyük Tyr Limanı'na götürüyordu. Bu yollarda uzun mesafeler boyunca türlü yükte hafif pahada ağır mal bulunuyordu, Çin menşeli ipek, değerli taşlar, baharat. İpek olduğu yerde, kıyı şehirlerinde işlenirdi. İpekliler akabinde Konstantinopolis'e ve İmparatorluk'un en büyük şehirlerine gönderilirdi. Gümüşler ve altın mücevherler de tüm İmparatorlukta satılırdı. Suriye birçoğunun Antakya'da kesiştiği yoğun bir doğu-batı ve kuzey-güney yolları ağı ile örülmüştü. Hem ordunun hem de tacirlerin ihtiyaçlarına cevap veriyordu.

Deniz yolları Suriye limanlarını İmparatorluk'un tüm diğer bölgelerine bağlıyordu: İskenderiye, Konstantinopolis veya İtalya, Kilikya'dan kereste ikmali yapılıyor ve bazı Suriye gemileri Karadeniz'e kadar çıkıyordu. Libanios'un ortaya attığı çarpıcı Seleucia trafiği tablosu tamamen retorikten ibaret değildir: "Her yerden her türlü ticari gemi

oraya yanaşır, her ülkeden, Libya, Avrupa, Asya, adalar ve kıtalardan ürünler getirirdi; her yerde ne kadar güzel varsa, en güzeli buraya getirilir çünkü ticari sezgileri bu ülkeye kaçakçıların mantığını çekerdi; onlar sayesinde tüm dünyanın meyvelerini biz burada topluyoruz" (*Antiochikos*).

Bu ürünler arasından mermer Antakya'ya Thessalia veya Marmara Adası'ndan veya Küçük Asya'dan, belki de Dokimion[3] bölgesinden gelirdi. Ham levhalar halinde gelir, Antakya'da işlenir, sonrasında şehirlere gönderilirdi. Seramik üretimi de önemli ve çeşitliydi. Yağ ve şarap taşımaya yarayan Antakya, Kilikya ve Kıbrıs'ta yapılan Ira 1 amforalar özellikle Akdeniz havzasında özellikle de Doğu Akdeniz'de, daha çok da Kreneia'da ama Aşağı Tuna boyunca da bulunmuştur. Buna mukabil, Ege Ira'sı Antakya ve arka bölgesinde tasdik edilmiştir. Filistin şarap amforaları (Aslında Mısır menşeili Ira 4 ve Ira 5 ve 6) Aziz Simeon ve Dehes'te görülmüştür: Muhtemelen karayoluyla gelmişlerdir.[4] Suriye Afrika'dan masa çanak çömleği ve özellikle Fokaia (Foça) seramiği alsa da, birçok lamba çeşidi Antakya bölgesinde üretilirdi.

KÖYLER

Hâkimiyetini sürdüren *kome* veya hür köylüler komünü büyük bir çeşitlilik arz ediyordu.

Bu köyler gerçekten de hür köylerdi [Harper, 962;. Tchalenko, 989, III; M. Sartre, 98 4 ve Grainger, 960] genellikle farklı unvanlara (*dekaprotoi* ve *presbyteroi*) sahip yüksek memurlarca yönetilirdi ve bunların görevi verginin onun karşısında dayanışmaya giren *kome* üyeleri arasında eşit paylaştırılmasıydı. Köylüler ibadet yerlerinin yapımını üstlenmişti. Köylülerin durumu göreceli olarak eşit görülmektedir: evlerin odaları, çekirdek bir aileye denk düşer, farklı ev boyutları, küçük ve büyük mülk sahipleri arasındaki dağılımı değil, buralarda ikamet eden aile sayısını yansıtır.

Büyük mülk sahibi örnekleri azdır. Epigrafi ile bir *curator* tarafından işletilen, imparatora ait iki *oikoi* onaylamıştır. Biri Apameia diğeri Antakya'dadır, Hormisdas'ınki, 579-582 arasında ihsanlar kontu ve II. Iustinos'un gözdesi Magnus tarafından idare edilmiştir. [Feissel, 350]. Başka *oikoi* Fenike'de mevcuttur. Bilinen yurtluklar -ki onlar da *komai*dir- dolaylı olarak değerlendirilmiştir. Filistin'de izole çiftliklerin sahipleri, tek bir mülk sahibine ait pek de büyük olmayan yurtlukların başındadır [Hirschfeld, 963].

Suriye-Filistin köylüleri esasen küçük köylülerdi, maddi şartları da çok

3. Frigya'da bir kent, şimdiki Afyon, Iscehisar. (ç.n.)
4. J.P. Sodini, *Villes et campagnes en Syrie du Nord.*

değişkendi. Uçlardaki topraklarda yerleşik olanlar, genellikle ovalardakilerden daha fazla özgürlükten yararlanırdı ve daha iyi bir talihleri olurdu. Birçok evin büyütülmüş olması sahiplerinin belli bir artıdeğere sahip olduğunu gösterir.

Kırsal ekonomi esasen polikültür ve farklı faaliyetleri birleştiren bir köy ekonomisiydi. Filistin köylüleri tahıl, sebze, yetiştirir, bağcılık ve zeytincilik yapar, koyun ve büyükbaş besler ve birçok şarap ve zeytin presi sahibi olurlardı. Bazen daha uzmanlaşmış faaliyetleri de olurdu: balıkçılık, dokumacılık, çömlekçilik, camcılık, fıçı yapımı, hatta Hermon'daki cıva çıkarılması gibi madencilik faaliyetleri. Aynı tabloya bağcılık ve koyun besiciliğinin, geçici yerleşimleri tespit edilen, yarı göçer hayvan yetiştiricisi bir toplumun faaliyetlerinin yanı sıra, kayda değer bir yer tuttuğu Necef'te de geçerliydi. [Hirschfeld, 963].

Güney Suriye'de ve kuzeyin bazalt bölgelerinde, ovaların buğday toprakları dağların vitikültür topraklarıyla (Andarin şarabı) karşı karşıyadır. [Villeneuve, 993].

Kalker Bölgesi'nde köy ekonomisi polikültür ve besiciliği sanayi faaliyetleri ve ticaretle bütünleştirir [Tate, 988]. Ağaç üretimi ilk sırayı alır; ancak Tchalenko'nun sandığı gibi zeytin tek ürün değildir. Arkeoloji ve epigrafi iki tamamlayıcı sanai faaliyet ortaya çıkarmıştır: zeytinyağı veya şarap üretimi ile kilise yapımı ve süslemesi [Naccache, 977]. Köylü üretiminin satışını evinde veya dolaşmak suretiyle kendisi gerçekleştirir.

Filistin'de, köy çerçevesi dışındaki en iyi "sanayi işletmesi" Aşkelon yakınlarındaydı [Hirschfeld, 963 Israel ve Mayerson'dan]; ihracat amacıyla kendi şarap ve yağını üreten, dönüştüren, ambalajlayan ve burada üretilen pirina veya bağ veya zeytin odunlarıyla beslenen fırınlarda üretilen kaplar içine koyarak satan, büyük çaplı bir kompleksti. Sahipleri veya işletmecileri dükkânların üzerinde oturuyor ve kullanılmış suyun zehirli gölcüklere akıtıldığı banyolara sahip bulunuyorlardı. Kârlarını tüm bir "üretim zinciri"ne hâkim olarak azamiye çıkarıyorlardı.

ŞEHİR-KÖY İLİŞKİLERİ

Kuzey Suriye'deki şehir-köy ilişkileri basit bir formüle indirgenemez. Şehrin köy üzerindeki hâkimiyeti kesin değildir: Köyler bazen zenginleşip direnebiliyor ve yeni bir iktidarın gelişim yeri olabiliyordu.

Zenginleşmeye, Kalker Bölgesi, Havran ve Necef'teki köyler ağının sit sayısı kadar buralarda oturan nüfusun artışı ile yoğunlaşması tanıklık eder. Yeni köyler, çoğunlukla askeri karakollardan itibaren oluşur, sonra gelişir ve Anasartha, Taroutia ve Androna gibi gerçek şehirlerin boyutuna erişirdi. V ve VI. yüzyıllarda Kalker Bölgesi'ndeki evlerin basit ortogonal planla yapımı ve oymalı dekorasyonları profesyonel duvarcıların müdahalesini gerektirmişti ve maaşları tarımsal artıdeğer ile ödeniyordu. Komşu Riha Ovası'nda, gün yüzüne çıkarılan kilisenin gümüş hazineleri [Mundell Mango, 975] köylülüğün şehrin boyunduruğunun

sürükleyebileceği sefalete indirgenmemiş olduğunun da göstergesidir. Tüm bölgede esas olarak köylü fonlarıyla inşa edilen kiliselerin artışı ve mozaiklerinin zenginliği harcamada kısıtlama yapılmadığına işarettir. Köyler şehirlerin baskısına türlü şekillerde direnir: Vergi toplanmasına ayak diremek kroniktir. Libanios'a göre, bu görev verilen *boule* üyeleri, sıklıkla taş yağmuruyla karşılanır. *Haydutluk* sık görülür [Mac Mullen, 972]: Ammianus Marcellinus Apameia'nın bir köyünden olup, her sene bir veya birkaç köyle saldırıp, yağmalama seferine çıkan gelen Maratocuprenes'ten bahseder (XXVIII, II, 11-14). Daha karmaşık olan "patronaj", yüksek memurların belli bir tazminat karşılığında devletin isteklerine karşı korumasına izin veriyordu. Son olarak dil (esasen Aramice) gibi değerleri şehirlerde hâkim olanlarla çelişen manastırcılık, Suriye-Filistin köylerinde gelişip, dikkate alınması gereken bir güç oluşturdu [Brown, 530, 651].

GENİŞLEME VE DEĞİŞİMLER (330 – VI. YÜZYIL ORTASI)

330'dan 540-550 on yıllarına kadar Suriye'de neredeyse tam bir dış güvenlik hüküm sürdü. Perslere karşı yürütülen birkaç savaş toplamda on yılı geçmedi ve hepsi de düşman toprağında gerçekleşti. Bu "Bizans barışı" kuşkusuz savunmanın niceliğinden çok Pers İmparatorluğu'nun iç zorluklarına bağlıdır; zira Suriye *limes*i akınların şevkini kırmaktan başka bir şeye yaramayan bir dizi kalecikten oluşur ve sadece surlarla çevrilmiş şehirler düzenli bir orduya karşı durabilir.

NÜFUS ARTIŞI VE İKTİSAT

Arkeolojik veriler Suriye-Filistin'in o dönemde iktisat ve nüfusunun önemli oranda büyüdüğünü gösterir.

Muhafaza edilmiş sitlerin kesin dökümü üzerinde çalışan Cl. Dauphin [954] Filistin'in nüfusunun IV. yüzyıl başı ve VI. yüzyıl ortası arasında %150 ila 200 artmış olabileceğini buldu. Bir yandan eski köyler büyüyüp yoğunlaşırken, diğer yandan boş veya o zamana dek az işgal edilmiş bölgelerde yenileri kuruluyordu. Necef'te, üretim *limitanei*'nin kurulması ve göçerlerin iskânıyla ivme kazanmıştı. Havran'da Bizans dönemi daha çok büyümeye tekabül etse de niceliğini bilmek imkânsızdır [Villeneuve, 992]. Arabistan'da, Ürdün'ün kuzeydoğusunda, çölün sınırlarındaki bazalt bölgedeki köylerin gelişimiyle işgal edilen toprağın artması bir delil oluşturmaktadır. Suriye'nin kuzeyinde, Kalker Bölgesi'ndeki elli köyün odalarının sayılmasından G. Tate [987] IV. yüzyıl başından VI. yüzyıl ortasına, bu kültüre yeni katılan çekirdek ailelerin sayısının 4,5 kat arttığını, bu artışın Filistin'dekinden mutlaka daha fazla olduğunu tahmin etmiştir.

Eğer Dauphin'in Filistin için yaptığı değerlendirmeyi Suriye'ye genişletirsek, toplamda artışın %200-300'ü bulduğunu söyleyebiliriz. Bu da incelediğimiz dönemin yaklaşık iki yüzyıl olduğunu düşünürsek pek de şaşırtıcı değildir, bu dönemde içte ve dışta neredeyse tam bir barışın hâkim olmasıyla kolayca açıklanabilir. Bu nüfus artışı, iktisadi bir hamleyle desteklenmeseydi, iki yüzyıldan fazla bir süre hiç krizle karşılaşmadan devam edemezdi.

Bu hamle toprakların genişlemesi ve bazen de yapılandırılması (taşlardan arındırma, sulama) ile sağlanmıştı. Suriye'nin kuzeyinde, denizden stebe olan mesafe Roma döneminde 80 km iken VI. yüzyılda 150 km'ye çıkmıştı. Bazı bölgelerde kırsal ekonomi ticarete giderek daha fazla açılarak canlandırılmıştı. Kalker Bölgesi örneği istisna değildir. Köylerin hem sakin sayısı artmış (bu da her ailenin kullandığı toprak yüzölçümünün 2 veya 3,5 hektara inmesini açıklar) hem de genel bir refaha kavuşmuştu. VI. yüzyılda, sanayi yağcılığının artması daha fazla el emeğine gereksinim duyulmasına neden olmuştu (Tate, 987, Kalker bölgesi için; Callot, 952 ve R. Frankel, 958, Kuzey Suriye ve Filistin için).
Şehirlerin büyümesi, temel olarak kötü kurulmuş sivil bürokrasiye ve kilise bürokrasisine değil, sanayi ve ticari faaliyetlerin artmasına bağlıdır, örneğin Filistin'de giderek daha fazla sayıda gündelik ve ince seramik üretimi, metal obje ve cam atölyesi kurulduğu saptanmıştır.

HIRİSTİYANLIĞIN YAYILIŞI VE BÖLÜNMELER

Constantinus döneminde, Hıristiyanlar her yerde azınlıkta olsa da kökleri havariler zamanına inen sağlam cemaatler kurmuştu. VI. yüzyılın başında, Hıristiyanlık büyük çoğunluğun dini haline geldi ve şehirlerde de köylerde de hâkim oldu. En ücra kantonlara kadar sayısız kilisenin günümüze kalan kalıntıları, Antik Çağların sonunda Suriye Hıristiyanlığın gücü ve pırıltısına tanıklık eder.

Hıristiyanlığın bu zaferi kilisenin canlılığı kadar yeni bir hayat idealini yücelten ve köylerde köklenen manastırcılığın yükselişine de bağlıdır (bkz. Böl. VIII, 258-263). Bununla birlikte, köylerde Hıristiyanlaştırma keşişler tarafından gerçekleştirilmiştir.
Kalker Bölgesi'nde çeşitli boyutlarda birçok manastırın kalıntıları kalmıştır (örneğin Stilit Aziz Simeon Tepesi'nin eteklerinde Telanissos, Tourmanin). Hepsi aynı anlayışla taştan inşa edilmiştir. Bir duvar ile sınırlandırılan bir alanın içinde, bir kilise, ortak mezarlık, ikamet edilen bina ve birkaç katlı, sütunlarla çevrelenmiş, süssüz, üç veya dört köşeli, işlevi tartışma konusu bir veya birden fazla bina bulunur: istişare salonu, yemekhane ve atölyeler [Tchalenko, 989 ve Festugière, 686] veya yatakhaneler (Lassus, 967 ve Canivet, *iç* 678, 214 ve d.). Diğerleri, Osrhoene'de şimdiki Güney Suriye'de Tur Abdin ve Ürdün'ün

kuzeyi ve çevresinde, terk edilmiş askeri karakollarda, özellikle de Chalcis ad Belum çevresinde gelişir. Filistin'de Laures keşişliği *koinobia* geleneği ile birlikte yaşar ve Aziz Sabas (439-532) döneminden beri sistemleştirilmiş bir ittifak gereği iki tür birbirini tamamlayıcı kabul edilirlerdi.
Çeşitliliğinin ötesinde, bölge manastırıcılığı, özellikle şehirler dışında, "çölde", aslında ıssız olarak bilinen veya şehirliler gözünde "vahşi" toplulukların yerleşmiş olduğu köylerde atılan temellerinin sağlamlığı ile karakterize edilir. Bu ağ, köylerinkinin üzerine oturur ve keşişler, yakın şehirler üzerinde de dikkate şayan bir etki yaparak, köylerin Hıristiyanlaştırılmasının en önemli aracı olmuştur (Festugière, Brown).

Hıristiyanlaştırılma, özellikle de Theodosius döneminde şiddet yoluyla gerçekleştirilmiştir.

O zaman keşişler ve piskoposlar "şeytanların", yani eski tanrıların emarelerini yok etme işini organize etmiştir. Böylece şehir veya kırsaldaki birçok ibadet yeri tahrip edilmiş, bazen de "aziz insanlar" tarafından yürütülen seferberliklerle kiliseye çevrilmiştir: Apameia piskoposu Aziz Markellos, büyük Zeus Tapınağı'nı temeline kadar öylesine yok ettirmiştir ki, yapıldığı bloklardan biri bile bulunamamıştır [Balty, 946]; ancak daha sonra saldırdığı köy ibadethanesini koruyan köylüler tarafından öldürülmüştür. 388'de, Fırat üzerindeki Kallinikon'da Hıristiyanlar piskoposun kışkırtması üzerine sinagogu yakmıştı; ancak Theodosius Yahudilerin paganlarla bir tutulmasını kabul etmedi ve piskoposa yapıyı kendi cebinden tekrar yaptırtmasını emretti.

VII. yüzyıl başında Hıristiyanlık henüz diğer dinleri tamamen elimine etmemişti.

Filistin'de, Yahudiler Galile'de çoğunluktaydı ve Hıristiyanlara hasımlık göstermekten geri kalmıyordu; Samiriyeliler daha da düşmandı ve açık ayaklanmaya dek gittiler. Apameia çevresinde, Hıristiyanlık büyük pagan tapınaklarının kurulması ve uzun süredir yerleştirilen rahip hanedanları ile yavaşladı. Atargatis Tapınağı'nın hâkim olduğu Hierapolis bölgesinde, paganlık VI. yüzyılın sonuna dek hâkim konumunu korudu. Hıristiyanlığın köklerinin çok eski tarihlere uzandığı Yukarı Mezopotamya'da bile, Julianus'un yenilmesinden sonra Edessa'ya yerleşen diyakoz Ephraim'in polemik eserlerine bakacak olursak, paganlık uzun süre ve güçlü şekilde dayandı.

Suriye Hıristiyanlığının ışıltısı Yunanca ve de Süryanice yazılmış yeni dini edebiyat türleri aracılığıyla kendini gösterir. Bu dil böylece kendini kültür dili olarak bulsa da akabinde radikal kavrayış farklılıkları bu rönesanstan doğacaktır (bkz. Böl. IX).

TOPLUMSAL İLİŞKİLERDE DEĞİŞİMLER

*Bouleutes*in yükselen *honorati ve* piskoposlar karşısında irtifa kaybedişi Suriye'ye has olmasa da Libanios sayesinde diğer yerlerden daha fazla bilinir [bkz örn. iç. Brown, 731, 148-150] (Théodoret, *Correspondance II*, 197 ve d.). VI. yüzyılda piskoposlar 540'ta kentlerin gerçek temsilcisiydi; Hüsrev'in ordularıyla şehrlerinin teslimiyeti pazarlığını onlar yürütmüştü. Köylerde "Tanrı'nın insanları" Mısırlı çileciler gibi onlardan uzaklaşmak yerine köylerin yanı başındaydı ve köylüler üzerinde gerçekte bir karşı-güç ve arabulucu rolü oynuyordu [Brown, 248].

HOŞNUTSUZLUĞUN ARTIŞI

Suriye şehirleri de köyleri de etkileyen ciddi hoşnutsuzluğun sahnesiydi. Çeşitli şehir şiddetleri siyasi karşıtlıklar damgasından çok, kucaklanamamış, sefalet riskiyle karşı karşıya bir nüfusun rahatsızlığı olarak açıklamak gerekir. Antakya'da "hiziplerin" rolü marjinaldir.

Şehri kana bulayan 354, 372 ve 387'deki üç büyük isyan, besin kıtlığı yaşandığı dönemde olmuştur, yetkililerin aşırılıkları ve vergilerdeki keskin artışlar nedeniyle yaşanan memnuniyetsizlik ile de açıklanabilir. Hipodromdaki hizipler bunlarda hiçbir rol oynamamıştır. V. yüzyılın başından Bizans döneminin sonuna dek şiddet Ortodoks ve Nasturi veya Monofizit dini gruplar arasındaki rekabete veya Yeşiller'de Maviler'e oranla daha fazla olan antisemitizme bağlıdır. Bu zıtlaşmalar Suriye'de şiddeti ve içeriği açısından diğer hoşnutsuzluk biçimlerini gölgede bırakıyordu. 451'den sonra Kadıköy Konsili kararlarını kabul eden Apameia çevresi ve Filistin bir yanda, Monofizitlere yakın duran Antakya çevresi ve Doğu bölgeleri diğer yanda saf tuttu, Antakya daimi kavganın merkezi oldu. Özellikle de I. Iustinos'tan itibaren, asi piskoposlara iktidar tarafından reva görülen sürgünle veya zıt safların sürtüşmesiyle fitillenen çok ciddi şiddette eylemlere neden oldular: Böylelikle Halep yakınlarındaki Aziz Simeon Manastırı'na hacca giden Apameia keşişleri yolda Antakyalı Severus'un yandaşları tarafından katledildi ve Apameia yakınlarındaki Nikertai Manastırları saldırıya uğrayıp, yakılıp yıkıldı.

ZORLUKLAR VE BİZANS SURİYESİ'NİN SONU (540-550/636)

540-550 on yıllarından itibaren, savaş durumu başladı ve gerileme hâkim oldu. VI. Yüzyıl Suriye-Filistin'e büyük felaketler ve önemli değişimler damgasını vurdu. Sonuç olarak 634'te Arap-Müslüman fatihler bölgede tartışılmaz hâkimiyetlerini kurdu. Bu denli önemli bir olay konusunda akla gelen soru, felaketler ve değişimlerle Bizans'ın bölgedeki kesin başarısızlığı arasında bir ilinti olup olmadığıdır.

YIKIMLAR

İlk olarak Perslere karşı yürütülen dört büyük savaştan bahsetmek gerekir.

İlki, 527-531 arasında devam etmiş, büyük operasyonlara sahne olmamıştı. İkincisi 540'ta başladı. Birçok şehrin –Soura, Halep, Antakya– alınması ve yağmalanması, sakinlerinin de tehcir edilmesi damgasını vurmuştur. Son savaşın kıvılcımı, Phokas'ın tahta geçişi ile yanmış, daha az sayıda felakete neden olmuşsa da, Suriye 20 sene boyunca Pers idaresinde kalmıştır (bkz. Böl. I).

VI. yüzyılın son çeyreğinde, Suriye şehirleri Richter ölçeğiyle 10-11 şiddetinde depremlerin neden olduğu korkunç yıkımlara maruz kaldı. 458'de zaten etkilenen Antakya ve Apameia, yeniden 526 ve 528'de deprem geçirdi. Felaket esnasında Antakya'da bulunan Prokopios ve Malalas'a göre, kurban sayısı, abartılı bir rakam olan, 250.000 veya 300.000 kişiyi bulmuştu. Antakya kazıları yine de yıkımın boyutu ortaya çıkarmıştır: yıkıntıların hacmi o kadar büyüktü ki yeni şehir eskisinin yaklaşık bir metre yükseğine kurulmuştu.

Hıyarcıklı veba da bölgeye İmparatorluk'un geri kalanı gibi etki etti. Antakya'ya 542'den önce geldi, sonra kıyı kentlerine ve büyük yollar üzerindeki şehirlere ulaştı; köyler de paylarını aldı. Salgınların tekrarlanması (558, 560-561, 573-574, 592 ve 599) nüfus artışının sürekli olmasına izin vermedi.

540-550 itibariyle, Suriye önemli sayıda ölüme neden olan besin kıtlığı krizleri yaşadı. Bu krizler tarımın kırılganlığını ve taşımanın yetersizliğini gözler önüne seriyordu. Bazılarına dış etkenler neden olmuştu: depremler, salgınlar. Diğerlerinin nedeni iktisadi idi: örneğin 362-363'te, Antakya'da orduların toplanması ile tüketici sayısının ani artışı buğday ve diğer tüm ürünlerin üretiminde açık gibi. Bu açık genellikle iklim şartları veya başka nedenlere bağlıydı (kuraklık, çekirge istilası). Edessa bölgesini 500-502 arasında vuran gıda krizi örneği, Stilit Ieshu tarafından, gelişimini ve işleyişini takip etmemize olanak veren bir titizlikle ve detay zenginliğiyle tasvir edilmiştir. Kriz, ilkbaharda buğday hasadı ve sonbaharda bağbozumunda açık seçik hale gelen beş bölüme ayrılabilir (Agapius, Suriyeli Michalis, Seert Kroniği). Suriye ve Arap kaynakları gıda krizlerinin VI. yüzyılda daha da ağırlaştığını gösterir ancak bölgesel krizlerle tüm Suriye'yi etkileyenleri ayrıştırmak kolay değildir. 491, 502-505 ve 525-526'da olanlar belki Mezopotamya ile sınırlı kalmıştır. 525'ten itibaren yıllar süren birçok kriz bir yüzyıldan kısa sürede, doğal felaketler ve dış savaşlar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Krizlerin nedenleri konusunda öngörülen dört varsayım vardır.

Veba ve sonuçları nedeniyle [Kennedy, 966] veya deprem ve istilaların yarattığı yıkıma bağlı [Tchalenko, 989] olabilir. Ancak kıtlıklar bazen istilalardan bağımsız olarak veya veba salgını tarafından öncelenmese de sonrasında, düzenli olarak geri gelir. İklim değişikliği varsayımı kanıtlanmamıştır. Bir başka varsayım köylerin, en azından Kalker bölgesindekilerin refahının VII. yüzyıla dek uzandığını ve Batı'ya zeytinyağı ihracatı kesintiye uğrayana dek de devam ettiğini ileri sürer [Tchalenko, 989]. Ancak köylerin iskân kronolojisi, örneğin Dehes ve Segilla'da yapılan kazılarda bulunanlarla ortaya çıkarılan, Pers ve sonra Arap fetihlerinin Akdeniz ötesi ticaretinin gelişimine keskin bir darbe vurmadığını göstermiştir; düşüşü yavaş yavaş olmuştur. Krizler arasında büyümenin nasıl kotarılabildiğini açıklayan son bir varsayım "Malthus krizi"dir: İnsan sayısının kaynaklardan daha hızlı artması (Tate, 987; Foss, 957] ve daha az verimsiz olan sınırlardaki toprakların fethine yöneltmesi. Buradan kırılgan bir denge doğmuş ve yetersiz beslenme salgınlardan etkilenmeyi daha mümkün kılmıştır.

Krizlerin içeriği ve sonuçları konusunda iki yorum ileri sürülmüştür:

Kennedy [966] Iustinianos vebasının kalıcı etkileri ve ciddiyeti üzerinde ısrar eder: özellikle kıyı şehirleri genel olarak çökmüş, zanaatlar ve ticari faaliyetler yok olmuştur. Foss şehirler ve köylerdeki durum arasındaki farklılıklara dikkat çekerek, şehirler arasında güney şehirlerinin VIII. yüzyıl başına dek refah içinde olduğunu söyler. Tate "Malthusçu" tarzda bir kriz varsayımında bulunur: Köylerde, vebayı tekrar canlanma ve sonra ölümlerin yeniden başlayışı izler, her seferinde yetersiz gıda üretimi eşiği aşılmıştı; karşılığında, şehir pazarlarının daralışına bağlı olarak iktisadi durgunluk dönemi başlıyordu. Bunun için köylüler daha fazla ev değil ama bazen kiliseler inşa etti ve evlerde oturulmaya devam etti (Sodini *et al.*, 986). Suriye-Filistin'in geri kalanında da benzer bir gelişim izlenebilir burada kazıcılar kırsal yerleşimlerin göze çarpıcı terkine rastlamamıştır [Hirschfeld, 963].

Suriye'nin iktisadi çöküşüyle Arap fethi arasında doğrudan bir bağ kurmak mümkün değildir; yorucu Pers Savaşlarından sonra bile, imparatorluk Ecnadeyn (634) ve Yermük (636) savaşlarında, işgalcilerin karşısına kalabalık ordular çıkarmayı bilmiş, Bizanslılar kazanamadıysa da bu olanakların kısıtlılığından değil stratejik nedenlerle olmuştu. Şehirlerin kuşatma sanatını bilmeyen bir düşmana teslim olması Bizans'ın yenilgisine kesin karakterini verdi [Donner, 205].

DEĞİŞİMLER

Bu nüfus ve şehirleşme azalışının çerçevesi Yunan seçkinlerinin kısmi göçünü muhtemelen açıklar: Apameia'daki büyük evler zengin sahipleri tarafından terk edilmiş ve muhtemelen kırsal kökenli yeni bir halk tarafından işgal edilerek düzeni kökten değiştirilmiştir [Balty, 946, III].

Iustinianos'tan itibaren dinsel huzursuzlukların nüksetmesi, Apameia ve çevresinde daha fazla sayıda, Filistin'de ise hâkim olan Kadıköycülerle, I. Suriye, Antakya ve çevresi, Fırat, Mezopotamya ve doğu sınırındaki Arap kabileleri arasında üstün olan Monofizitler arasındaki gibi bölgesel ve etnik karşıtlıkları belirginleştirmişti.

İmparatorluk hükümeti, özellikle anadili Süryanice olan Suriyeliler ve Arap kabileleri arasında yaygın olan Monofizitliğe saldırmak suretiyle, bundan önce bir önemi olmayan dilsel ve kültürel bir ayrıma dinsel ve siyasi bir içerik kazandırmıştı. Ioachim Baradeus ile bağımsız bir Suriye Monofizit kilisesinin gelişimi (542) belirleyici bir olaydır. Suriye bundan böyle biri Konstantinopolis tarafından desteklenen (bu nedenle "Melkit", imparatorlukçu olarak adlandırılan) Kadıköycü ve diğeri merkezi çöl sınırlarında Arap kabilelerinin bağrında bulunan Monofizit iki kiliseye bölünecekti. Pers işgali sırasında Kadıköycü hiyerarşi Monofizit hiyerarşiyle değiştirildi. Geri fetihten sonra Herakleios'un teklif ettiği uzlamayı reddeden ve ona açıkça kafa tutan Monofizitler ile yapılan hiçbir antlaşma bulunamamıştır: Pers ülkesinden zaferle döndüğünde Edessa'da mola verip orada ayine katılmışsa da, Monofizit rahip ona komünyon vermeyi reddetmiştir. Hıristiyan olmayan dinlerin ayrıncılığa uğraması türlü direnişlerle karşılanmıştır; Samiriyeliler ise işi ayaklandırmaya kadar vardırmak konusunda tektir; Filistin'in kıyılarında ve Garizim Dağı çevresinde yerleşik olup, Zenon zamanında ve özellikle de 529'da, Ortodoks olmayanlara kamu görevlerinde bulunma yasağı getiren ve miras haklarında kısıtlama yapan 527 önlemlerine karşı ayaklandı. İsyan Skythopolis'te patlak verdi [Dauphin, 954]. İsyancılar şehrin birçok mahallesini ateşe verdi ve kendilerine, haydut çetesi başı olan ve Mesih olduğunu iddia eden Julianus isimli birini kral seçti. Ayaklanma piskopos ve rahiplerin katledilip, vücutlarının paralanması, kiliselerin yakılıp yıkılması ve köylerde Hıristiyanların öldürülüp işkence görmesi, ev ve yurtlukların harap edilmesi eşliğinde yayıldı. Ancak Filistin *Phylarkhos*u Gassani Abou Karib tarafından sert şekilde bastırıldı. Zarar 13 altın *centenaria* olarak tahmin edildi. Yeni bir ayaklanma 555'te patlak verdi: Kaisareia Hıristiyanları saldırıya uğradı ve Filistin prokonsülü katledildi. Kaynaklar VI. yüzyılın son çeyreğinde de bunalımlar olduğuna işaret eder.

Bu son perde, İmparatorluk'un III. yüzyıldan beri Fırat'ın doğusundaki sınırların güvenliğini sağlamak için doğrudan anlaşma yaptığı Arap kabilelerin artan rolünü ortaya koyar [Sahid, 985].

En kudretli kralları, Fırat üzerindeki Hira'nınki, fanatik bir pagan, Perslerin sadık bir müttefiki olan Lahmiler kabilesinin şefi idi. Bununla birlikte V. yüzyıl sonuna dek Arapların imparatorluk içine akınları oldukça seyrektir (IV. yüzyılda Kraliçe Mâviyye'ninkiler en önemlisidir). V. yüzyılın sonunda, iki olay Bizans'ı başlıca Arap kabileleriyle daha sıkı ittifaklar kurmaya zorladı. Lahmilerin sonra da Lahmilerin ve Pers-

lerin İmparatorluk topraklarına 497-506'da yaptıkları saldırı sonra da Hıristiyan Arap kabilelerin 498 itibariyle Roma'ya başkaldırısı; Sartre'a [983] göre, Bizanslılara, ittifakın avantaj getirdiği en güçlü kabilelerin artık İmparatorluk'un geleneksel müttefiki Salihiler, Gassaniler ve Kindiler olduğunu göstermek için yapılmış bir güç gösterisiydi. Anastasios bu iki kabileyle 502'de yaptığı antlaşmayla Gassani ve Kinda krallarına sırasıyla Arabistan Phylarkhos'u ve Filistin Phylarkhos'u unvanlarını verdi. İmparatorluk ve onlar birbirlerine saldırıya uğradıkları takdirde karşılıklı silahlı yardım yapacaktı.

Yeni bir dönem 528'de, Haris İbn Amr, başka bir deyişle Kindi Arethas'ın ölümüyle başladı. Bu döneme Gassanilerin hâkimiyeti ve Arapların yavaş yavaş İmparatorluk topraklarına sızması damgasını vurdu. Kindi *phylark*lığı zayıflanıp parçalanırken, Gassani *phylarkho*su ilk sıraya yerleşti. Samiriyelilerin ayaklanmasını bastırmada, önce Filistin sonra da Trachonis'te belirleyici bir rol oynadılar [Stein, 158; Dauphin, 954]; ki bu da Iustinianos'un Gassani şefine patrisyen ve kral ile Phylarkhos şereflerini bahşetmesi ve Lahmi Alamoundaros'a eşit kılmasına neden oldu. Genel Phylarkhos Haris ibn Cebele (531-569) Fırat'tan Kızıldeniz'e *limes* savunmasından sorumluydu. Gassaniler Resafa/Sergioupolis'te (Sauvaget[5]), Aziz Sergius haccı vesilesiyle diğer kabile şeflerini de toplayabilecekleri ve *limes* savunmasına özel tertibatı işler hale getirebilecekleri bir *praetorium*a sahipti. Ayrıca daha güneyde, Damas (Şam) ve Havran'daki birçok yerleşimde yeni ikametgâhları vardı. Kabilenin diğer üyeleri İmparatorlukta imparatorluk topraklarında değil stepte yaşıyor olsa da, Roma vilayetlerinin işlerinde giderek daha fazla rol oynamaya başladı. Burada sadece savunma görevi görmeyip, hem hayata hem de anlaşmazlıklara katıldı. Müslüman-Arap fetihlerinden epey önce, Arap kabileleri Halep, Chalcis (Kınnasrin) ve Şam gibi büyük şehirlerin çevresine yerleşti. Kentlerde iktidar mevkileri giderek daha sık Araplara verildi (Kennedy, 966, 181). Gassanilerinki kadar ciddi sonuçlar doğuracak bir başka siyasi ve demografik yenilik ise Monofizitlerdi.

Rolleri Perslere karşı savaşta, İmparatorluk'un iç çekişmelerinde olduğu gibi sürekli arttı. 553'te Lahmi Mundir (Alamoundaros) İmparatorluk'a sızdı ve orada büyük zararlara neden oldu: Haris (Arethas) onu yakaladı, yendi ve Chalcis civarında öldürdü. Bu dış başarılar ona teolojik anlaşmazlıklarda müdahale etme yetkisi verdi, Iakobos Baradeus'u ve yeni kilisesini destekledi. Gassanilerin bu artan rolü Araplarla Monofizit Suriyeliler arasındaki bağların; ki büyük oranda Süryanice dilindeydi, bağların sıkılaşmasına katkıda bulundu.

İşte bu çerçevede imparator ile Gassaniler arasındaki 580-581 kopuşu gerçekleşti. Başlatan önce general sonra imparator olarak kuşkusuz Maurikios'tu; ancak sebepleri konusunda eski yazarların ve modern tarihçilerin görüşleri birbirinden farklıdır: Evagrios Phylarkhos'un hainlik yaptığını varsayar, Efesli Yuhanna'ya ve daha sonra Suriyeli

5. Sauvaget, "Les Ghassanides et Sergiopolis", *Byz.* 14, 1939, s. 115-130.

Mikhalis'e göre göre ise tuzağa düşürülmüştür. Devreesse de hainlikten yana tavrını koyar; ancak J. Sauvaget (cit. s. 399), E. Stein [158] ve Nöldecke'ye göre bu suçlamanın aslı astarı yoktur. Ne olursa olsun, Mundir 581'de yakalanır ve tüm Doğu'da Arap kabilelerinin öfkelenmesine neden olunur: yağma akınları ve yakıp yıkmalar tüm Suriye Filistin'de artar ve hatta komşu bölgeleri de etkiler. Bostra kuşatılır [Sartre, 982] ve düzenli bir savaştan sonra, sakinleri yağmadan kurtulmak için Mundir'in şehre getirdiği malları geri vermeye mecbur bırakılır. Bu emniyetsiz havaya bir son vermek için Maurikios genel *phylarkhlık* makamını tekrar tesis edip önce Mundir'in bir kardeşine sonra da oğlu Naaman'a verir; ama 584'te, o da tutuklanır ve Sicilya'ya babasının yanına sürgüne gönderilir. Phylarkhık böylece birkaç *pagarhia*ya bölünür. Bar Hebraeus on beş civarında olduğunu iddia eder, bunlardan Gassaniler gibi bazıları Bizans'a sadık kalmışsa da, diğerleri Perslerle ittifakı seçer. Aralarından büyük çoğunluğu Suriye'de, özellikle Emese, Nabk ve Karyateyn bölgelerinde yerleşir. Çelişkili şekilde kriz Arapların yerleşik hayata geçmesini hızlandırır, varlıklarını artırır ve Monofizitleri güçlendirir. Sınır savunması için Bizanslılar başka kabilelere de, özellikle Arap yarımadasının kuzeyindeki Tebük bölgesinde yerlemiş Godamilere de yanaşırlar. 629'da Muta'da Müslümanlar İmparatorluk'a saldırırken Bizans'ın yanında yer alır.[6]

SONUÇ

İskender'e gerekenden daha kısa bir zamanda Arap orduları Suriye'yi fetheder. Bu büyük tarihsel öneme sahip olan olayda, iki şeyi ayırmamız gerekir: askeri bozgunun sebepleri (çöl bilgisi sayesinde her yerden çıkabilen ve müttefikleri olan bir düşmana karşı stratejik yetersizlik ve Arap Hıristiyan Gassanilerin dağıtılması, bkz, Böl. V, 166-167) ile fatihlerin başarısının sürekliliği ve Suriye'de kesin kök salışları. VI. yüzyılın sonundan itibaren, aslında nüfusta Doğulu unsurların artışı gözlenir: Arapların topraklarda nüfus artışı; sınır savunmasındaki ve iç aşayişi sağlamadaki rolleriyle siyasette yükselişleri; Monofizitliğin gücüne bağlı olarak dini yükseliş; son olarak, yirmi yıllık Pers yönetimi doğu kültürlerinin dışında kalıp, Konstantinopolis yönetiminin temsilcileri olarak görülen Yunanlıların göçüne ve her halükârda zayıflamalarına neden olurken tam tersine Hıristiyanlığın hamlesiyle Doğu kültürleri ve dillerinin rönesansı ile kültürel yükseliş.

6. İslam Öncesi Arap Yarımadası tarihi ve Bizans'ın bölgedeki siyaseti için, bakınuz Th. Bianquis, P. Guichard, M. Tillier (ed.), Les débuts du monde musulman (VIIe-Xe siècle) (La Nouvelle Clio), Paris, 2012, İlk kısım "Le Moyen Orient au début du VIIe siècle. Espaces politiques et religieux" ve özellikle Chr. Robin'in bölümü, Muhammed'e vahiy inmesinin şafağında Arap yarımadası, 5-33.

Bizanslıların yirmi yıllık Pers yönetiminden[7] sonra geri gelmesi, vergi tahsildarlarının geri dönmesi ve ve dini baskı âdetinin yeniden başlaması ile beraber olmuştu; ancak artık Suriyelilerin alışkanlıkları değişmişti. Ancak Bizans'a Suriyelilerin, özellikle de Aramiler ve Suriye Araplarının, "ihanet ettiğini" söylemek mümkün değildir; fatihler onlara önceleri, dillerinin ve kültürlerinin benzerliğine rağmen savaşılması gereken paganlar olarak görünmüştü. En uzun süre direnen şehirler, direnmeden teslim olan Antakya gibi Helenizmin kalesi olanlar değil, Aramilerin ve muhtemelen Monofizitlerin çoğunlukta olduğu Şam ve Halep'ti. Fethin başında, Hıristiyan Araplar sadık müttefikler olarak davranmış, Bizans ordularının safında savaşmıştı. Ancak, bir kez yenildikleri ve Suriye'den gittiklerinde, başta direnen şehirler, silah bırakmış ve şehir kuşatması deneyimleri olmadığından onlara saldıramayacak düşmana şehirlerini teslim etmişlerdi. Bununla birlikte Rumların hepsi gitmeye mecbur bırakılmadı: Abd-ül-Malik'e dek (685-705), onlar yönetimin üst kademelerini oluşturdu ve Yunanca idarenin dili olarak kaldı.

7. C. Foss, The Persians in the Roman Near East, Journal of the Royal Asiatic Society, 13/2, 2003, 149-170.

BÖLÜM XIV

Bizans Mısırı (284-641)

Jean Gascou[1]

DÖNEMLEME, GENEL TARİH

İmparatorluk'a İ.Ö. 30'da katılan Mısır, Praefectus (Genel Vali) olarak adlandırılıp İskenderiye'de oturan süvari sınıfından bir valiye bağlı imparatorluk vilayeti olmuştu. Bu yetki alanının kendine özgü kurumları, en azından terminolojik düzlemde, Helenistik rejimi anımsatıyordu. Bu terimlerden bazıları Bizans döneminde de kullanılmaya devam etmiştir: Yılın aylarının adları, Firavunlar dönemi kökenlidir (Mısır'da hâlâ bilinir), *drachme* ve *talent*, kuru kapasite ölçüsü *artabe* (zamanımızda 39 l'den biraz fazla), yüzey ölçümü *aroure* (aşağı yukarı hektarın dörtte biri), Bizanslıların bir kentin toprakları olarak anlayacakları idari coğrafya kavramı *nomos*. Roma idaresinde ayrıca aşağılayıcı kelle vergisi, nüfusu hiyerarşik kişisel konumlara kapatma, medeni kurumların mevcut olmaması gibi durumlar da söz konusudur. Mısır, İmparatorluk'un buğday ambarı olmuş ve Bizanslılar döneminde de böyle devam etmiştir. Bu rejim Antoninuslara dek adeta bir idari dogma gibi korunmuştur. Bununla birlikte yeni çalışmalar onların da konuyu gizli kapaklı değerlendirdiğini gösterir: Ayrıca II. yüzyıldan itibaren geleneksel olarak Severuslar'a atfedilen, yerel idari hayat tarzı olan şehir idareleri Bizans Mısırı'nın en önemli karakter özelliklerindendir. Bizanslı, yani Romalılaşmış ve İmparatorluk'un geri kalanına tamamen uyum sağlamıştır. Göreceli olarak işgallerden ve III. yüzyılın siyasi ve askeri iniş çıkışlarından az etkilenmiş; ancak Libya halklarının birkaç akınına, Palmyra teşebbüsüne, birkaç ayaklanma ve güç denemesine maruz kalan Mısır, yine de sınırları içinde maddi güçlük-

1. Yazar değerlendirmelerinden dolayı F. Durand, G. Husson, A. Papacoustantinou, J.-L. Fournet ve R.S. Bagnall'e ve metni yakından inceleyen Dnyse Vaillautcourt'a teşekkürü borç bilir.

ler çekmiştir. Bunların nedenlerini tam bilmesek de, yapılan kazılar en azından inceleme yapmamıza izin verir. Yukarı Mısır'ın şehirleri; ki bölge her açıdan fakir sayılırdı, iyice geri çekilmiştir (aynı şekilde Edfou da). Benzer şekilde, Fayyum çevresi köyleri Socnopeonese gibi yok olmuş veya geriye gitmiştir.[2] Hıristiyanlığın yayılmasından önce, birçok tapınak yıkılmıştı. Diocletianus zamanında bazıları dünyevi kullanıma açılmıştı, Panopolitus Triphieion'u resmi ikametgâha dönüştürülürken (P. Beatty Panop. 1, 259-260) veya Luxor Ophieon'u bir lejyoner kampının içine alınmıştı. Eskiler ve metinlere göre Diocletianus adına (Mısır'ı ziyaret eden son imparator) Mısır'ın derinden ve uzun vadeli yeniden düzenlemesi eklenmişti, öyle ki bu iktidar dönemiyle (284/305) Bizans Çağı'nı başlatmak geleneksel hale gelmiştir. Maurikios döneminin sonuna dek (582/602), İskenderiye'deki bazen ayaklanma karakterine bürünebilen (451 ve 536'da) dini çalkantıları ve 451/452'de güneyde birkaç halk hareketini saymazsak; ki bu karışıklıklar hiçbir zaman devletin varlığını tehlikeye sokmamıştır, üç yüz yıllık göreceli sivil sükûnet bunu izledi. Iustinianos Mısır'a özel hazırlanmış çeşitli yasalarla, çeşitli parasal ve idari usulleri reforme etti. Bu faaliyetin baş şahidi kendi 539 tarihli XIIII. düzenlemesidir ki aynı zamanda ülkenin tarihi konusundaki en baş kaynaklardan da biridir. Bununla birlikte çok önemli bir dini olay, Kadıköy Konsili'nde İskenderiye piskoposu Dioskoros'un görevden alınmasıyla kışkırtılan 451 ayrılığı, o zaman sonuçları tüm ciddiyetini göstermemiş olsa da, uzun Herakleios döneminin (610/641) son yıllarının, Monothelizm krizi ile şiddetlenen bitmez tükenmez polemikler fonunda, Mısır'ın ortak Ortodoksluk paydasından ayrıldığı uzun süren bir süreci başlattı. VII. yüzyılda, Mısır'da İskenderiye'nin ceremesini çektiği, İmparator Maurikios'a karşı güdüleri karanlıkta kalmış başkaldırıların neden olduğu siyasi bir istikrarsızlık dönemine girdi. 608'den itibaren, Mısır Phokas dönemi (602/610) sonunun toplumsal bunalımlarına dahil oldu Herakleios'un otoritesine kuzeni Niketas tarafından, İskenderiye civarında 609 sonunda yapılan kanlı savaşlar sonucunda geri döndürüldü. Niketas burada 619'a dek genel vali konumunu korudu.

2. Bu en azından şimdiye kadar kabul edilen görüştür, ancak N. Pollard'ın Bizans Karanisi (Fayoum'un kuzeyi) üzerine yaptığı çok sofistike arkeolojik gözlemler, bu olgunun birçok yönden fazla önemli bulunduğunu göstermiştir (The Chronology and Economic Condition of Late Roman Karanis: An Archeological Reassessment, JARCE, 35, 1998, 147-162.

Harita 8. Mısır

Bizans rejimi 641/642'de Arapların darbeleri altında, ilginç bir kurumsal karışıklık ve 619/629'daki kısa Sasani işgalinin yarattığı düzen bozukluğunu göz önüne almadığımız takdirde şaşırtıcı olabilecek hızda yok oldu. Zira Sasaniler yerel sivil kurumları dokunmadan bıraktıysa da, kuşkusuz kilise ve halka sert davrandı. Çekildiklerinde yerel Bizans ordusundan geride kayda değer bir şey kalmamıştı.

Bu Bizans asırları burada adeta bütünlük arz eder gibi tasvir edilmiştir. Ancak belki de IV. yüzyıl ve V. yüzyılın başı, "Egypt in Late Antiquity"yi [R. S. Bagnall'ın (998) sadece bu kronolojik dilimle sınırlı sentezinin başlığına atıfla], bunu izleyen dönemle karşılaştıran tarihi bir açıklama getirmek gerekirdi. V. yüzyılın ortasına kadar, Mısır hâlâ Antik Çağ'a, medeni kurumları, Romalılaşmış seçkin vatandaşları, ikinci sofistiğe pek yakın Helenizmi ile göbekten bağlı gibidir. Hâlâ bilinçte yeni olan Hıristiyanlaşma henüz toplumda da kurumlarda da ancak alttan alta hissedilir. Daha sonra şehir idaresi ancak kesintili şekilde devam etmiş, laiklere ve kiliseye ait büyük alanlar ortaya çıkmış ve Hıristiyanlık varlığını güçlü bir şekilde ispatlamışken, pek az itham edilmiştir. Gerçek veya görüntüde değişiklikler? Burada görüşümüz sayılar, kronolojik dağılım ve büyük çoğunluğu papirüs olan dokümanların karakterine bağlıdır. Nitekim IV. yüzyıl belgeleri hem çok sayıdadır hem de kesin olarak kentler (merkez ve köyler) hakkında bilgi verir. Buluntulardaki tesadüfler V. yüzyılın hâlâ pek bilinmediğini göstermiştir: belki de onu bir "bölen" olarak değerlendirmektense bulunmuş kolay bir çözümdür. Eğer, daha sonra şehir arşivleri büyük yurtluklarınki lehine nadirleştiyse, bu da tesadüf eseri değil midir?

COĞRAFİ YERLER

Ülke esas olarak Nil aksını içine alır. Aşağı Nubia'nın (Dodekaschene) Diocletianus tarafından 298'de terk edilişinin akabinde Nubia dünyasıyla iletişimi, özellikle köle ticareti (*SB* XVIII, 13173) konusunda hiç de engellemeyen siyasi ve askeri sınır Philae'de sabitlendi. Doğuya Sina'nın batı çeyreği dahil Kızıldeniz'e kadar uzanan Arap Çölü, Batıya ise, yeni kazıların IV. yüzyılda iktisadi, kültürel ve dini canlılığını gösterdiği, bu canlılığın daha sonra pek az itham edileceği, Mısır'ın etnik ilhakı, vahalarıyla birlikte Libya Çölü ekleniyordu. Libya bir anlamda Mısır'la birleşik olarak düşünülebilir çünkü onun bir nevi idari ve dini ekini oluşturuyordu. Synesios'un yazılarına dayanarak yürütülen yeni kazılar, buranın şimdiye kadar sanılandan daha müreffeh olduğunu ortaya koymuştur.

Çöller Bizans'a, Arap tarafında, kırmızı porfir taşı (IV. yüzyılda) ve altın, Libya tarafında şap gibi birtakım mineral kaynakları sağlıyordu. Klysma veya Ebu Şa'ar (Antik adı bilinmeyen Bizans limanı) limanlarından, Arap Çölü *indikopleustai* yani, "Hint gemicilerine" alanı açıyordu ki aslında bunlar muhtemelen şimdiki Etiyopya ve Somali kıyılarından daha uzağa da gitmiyordu (*SB* **XXII**, 15373). Vadinin yakınlarında veya değme noktasında, bazı yollar boyunca, çöllerde manastırlar veya hac yerleri saklıyordu; ancak iletişimin devamı ve Pharan (veya Sina) keşişlerinin ve Aziz Menas hacılarının korunması devlete pahalıya mal oluyordu. O zaman tamamen gerilemiş olan eski Teb'den itibaren, ülkenin en güneyi pek az ekilebilir toprağı ve Nil'in yükselmesi nedeniyle sulamaya uygun olmayan yapısıyla pek fakir bir sınır bölgesi oluşturuyordu. Burada insan varlığı, masrafları Orta Mısır'ın kentlerini ağır yükümlülük altına sokan garnizonlar sayesinde muhafaza ediliyordu. Gerekli Mısır böylece Nil'in alt ve orta vadisine ve Delta'ya götürülüyordu. Tarımsal refah, Nil ve kollarının yazın taşmasına bağlıydı; yerel toplulukların suyu alıp kullanmak için kullandıkları karmaşık süreç, **XIX**. yüzyılda işlemeye başlayan geniş havuzcuklar zinciri ışığında baştan kurgulanmaya çalışılmıştır. Öncülleri gibi, Bizans hükümeti de suyun yükselmesini izliyor ve ölçüyor, ücretsiz işgücü kullanarak set ve kanalların bakımını yapıyorsa da bütüncül bir Nil hidroliği tekniğini oluşturduğuna dair kanıt yoktur: Gelenek, yerel inisiyatifler ve görüşlerin toplamından bahsetmek gerekir, üstelik bu bazen köyler arasında veya köy içi, ciddi çıkar çatışmaları pahasına yapılmıştır. Alüvyonlu zemin tam olarak değerlendirilememiştir. Bununla birlikte Yunan-Roma dönem başından daha az gelişkindir, her yerde, özellikle de Delta'nın kuzeyinde, İskenderiye kapılarında her yerde göller ve bataklık arazilere rastlamak mümkündür; bu oluşumlara 465'te Panephysis'in tarım arazilerini mahveden yükselen sular gibi ani hareketlere neden olan kıyıların yavaşça çökme hareketi neden oluyordu (Jean Cassien , *Conf.* XI, 3).

Nehir ve kolları iç iletişim için elzemdi, kuzey-güney yönünde bol ve ucuzken, ilk çağlayana erişildiğinde kesiliyor, Syene'den (Assuan) Philae'ye aktarma yapılıyordu. Karayolu yerel bir rol üstleniyora benzer veya *cursus publicus*'un özel ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Bununla birlikte, Kellis papirüsü (şimdiki Dakhla Vahası köyü) IV. yüzyıl vaha sakinlerinin çölde sıklıkla ve çok uzun menzilli seyahatlere girişmekten çekinmediğini gösterir. Sayı vermek zor olsa da (Yunan-Roma dönemin büyüklük varsayımını kabul edersek beş milyon kişi), Bizans Mısırı'nın nüfusu en azından hayat tarzları, faaliyetler, etnik ve dilsel

karakter açısından tasvir edilebilir. Bu noktalarda ülkenin sunduğu coğrafi sadeliğin telkin edebileceğinden çok daha fazla çeşitlilik olduğu belirtilmelidir.

MARJİNAL HAYAT TARZLARI

Kıyı şeritleriyle korunmuş göl üzerindeki yerleşim yerlerinde, dönemimizde deniz ticareti ve ilişkileri hayatı gelişti. En azından Ioannes Cassianus'un, gelecekteki tarihinin Venedik ile ortak noktalar sunacağı, Menzala gölü kent-adası Thennesis hakkında işaret ettiği budur (*Conf.* XI, 1).

Delta bataklıklarında Aziz Kyrros tarafından titizlikle tasvir edilen av, balıkçılık (çünkü Nil balığı kurutulmuş veya konserve haliyle, garum, çok revaçtaydı), manda yetiştiriciliği, keten ve papirüs ekimine dayanan özel bir yaşam tarzı hüküm sürüyordu. Göreceli olarak izole olan bataklık insanlarına Kyrillos'a kadar "sığırcılar" deniyordu ve iyi bir şanları yoktu. Hayırsever Aziz Ioannes'in bizi VII. yüzyıl başına götüren bir hayat hikâyesinde, hâlâ canavarlıklar ve Hıristiyanlığı ret ile suçlanır. Bir o kadar kaygı uyandıranlar, gerçek ya da varsayılan serserilikleri ve hırsızlıkları nedeniyle çiftçiler tarafından hiç de sevilmeyen göçebe ya da yarı göçebe çobanlar, yün koyunu yetiştiricileriydi; bununla beraber bazen Aphrodito'daki gibi, toprakların polisliğini yapmak ile görevlendiriliyordu. Çöl kıyısındaki halklar da benzer önyargıların hedefindeydi. Keşişlerin gözde yerleşimi olan bu yerlerde mezarlıklar, tiksinti nesnesi olan mezar kazıcıları birliği ve hagiografiye göre keşişlere hayatı dar eden haydutlar da bulunurdu.

KIRSAL HAYAT

Tarımsal düzlüklerin yerleşiklerine baktığımızda, geleneksel olarak gruplandıklarını hatta onları doğal veya yapay su baskınlarından koruyan tepelere kurulmuş üst üste çiğ tuğladan evlere istif olduklarını görürüz (özellikle bkz. Jean Cassien, *Conf.* XI, 3). Geç Roma İmparatorluğu döneminin genel eğilimine göre, Mısır köyü insan yerleşimi daha içeri çekilmiş ve yoğunlaşmıştır, hatta eski tapınakların surlarının içine (Douch; Medinet Habou) veya kale surlarına kadar gerilemişti. Nicelik olarak çoğu kez vasattır. Bir çizgi üzerindeki tapınaklara dayanmayan yol örgüsü ise düzensizdir.

Kadastro verilerine göre, Bizans Mısırı çok güçlü bir şekilde tahılın (Iustinos döneminde Aphrodito'da ve Antaeopolis'te ekilebilir toprakların oranı %85'tir) ve bizim dönemimizde şarap ulusal içki olan bira-

yı galebe çaldığından bağların, hâkimiyetinde olan Akdenizli çizgilere sahiptir. Ülkenin *annonae* görevi, aynı şekilde Roma'nın beslenme alışkanlıkları bu kültürleri genişletme yönünde katkıda bulunmuştur. Keten tekstil üretimini beslemeye devam eder, sadece gördüğümüz gibi delta bataklıklarında değil, vadinin nemli yerlerinde de. Yerleşim merkezleri yakınlarında, bazı plantasyonlar, palmiyeler, meyve ağaçları; ama daha az görülmekle beraber zeytin de Roma ve Akdeniz etkisini yansıtır. İnşaat kerestesi azdır: Bu malzeme ithal edilir. Dönemimizin sonunda, Büyük Gregorius İskenderiyeli meslektaşı Eulogios'a silahları için getirttirir. Zenginiyle fukarasıyla Mısır köylüsü alet eksikliğinden mustaribe benzer (demir pahalıdır ve pazardan kaybolabilir) ayrıca kronik halde sermaye eksikliği, sıklıkla borç alımı ve ürünün önceden satımına yol açar. Tüm dönem boyunca, mülk sahipliği parçalanmış haldedir, dağınıktır ve (ne orijinal ne de beklenmedik olarak) şehirdeki seçkinler lehine dengesiz dağılmıştır; ancak VI. yüzyıl "büyük yurtluklar", yurtluk tarzı kudretli yapılar olan "evler" (*oikoi*), imparator ailesinin, kilisenin ve Oxyrhynchus, Herakleopolis ve Arsinoe'deki Apionlar gibi Konstantinopolisli senato aristokrasisinin elindedir. IV. yüzyıl şehir idaresi patrisyenlerininkiyle kıyaslanmayacak derecede olanaklara sahip bu "evler" rahatlıkla pahalı ama kâr getiren nehirden sulama kuyusu, gıda ve gübre kaynağı güvercinlikler, hidrolik yükseltme makineleri ve sıkma makineleri gibi araç gereci finanse edebilir ve bakımını yapabilirdi.

İŞ VE HİZMETLER

Papirüs ve mezar yazıtlarıyla Bizans Mısırı araştırmacılara eşi benzeri bulunmaz bir meslek ve ürünler kataloğu sunar. Bu devreyi pas geçmek, bu fokurdamayı birkaç karaktere indirgemek, akıl kârı değildir çünkü birçok faaliyet alışılmışın dışındadır ve tüm Doğu'da görülür, özellikle de gıda üretimi ve inşaatla ilgili olanlar (belki istisna çiğ tuğla yapımcılarıdır). En azından tekstil ve giyecekle ilgili mesleklerinin öneminin vurgulanması gerekir çünkü Mısır'ın bu konuda İmparatorlukta özel bir yeri var olmuşa benzer. Tekstil sektörü *pragmateutai* adı verilen ve çıkarları tüm ülkeye yayılabilen alımcılar tarafından şekillendirilirdi. Birçok da kuyumcu vardır; çünkü Mısırlılar (özellikle evli kadınlar) sahip olduklarını ziynet eşyasına dönüştürüyordu, diğer yandan da kuyumcular aynı zamanda tefeci, değişimci veya banker olarak çalışıyordu. Bugün homojen kabul ettiğimiz (özellikle gıdada, fırıncılık ve kasaplık) meslekler içinde de uzmanlaşma ve tam aksine kuyumcular konusunda gördüğümüz üzere bugün ayrıştırdığımız

fonksiyonların birleşmesi üzerinde de durmalıyız. *Epistatis* yürütme kurulları veya *kephalaiotai*, *capitularii* (bkz. aşağıda s. 237) denetimindeki korporatif bağlar yaygındı. Özellikle zanaatkârları yetkililere bağlayan ilişkilerde kendini gösterse de, üretimin düzenlenmesi üzerinde, toplulukların disiplin ve ahlakı konusunda da içte etkisi vardı (örneğin Aphrodito'daki "avcılar" korporasyonunun *capitularii*ye karşı görevlerine bakınız, *SB* III, 6704). Bu zanaatkârların en mütevazıları, en kaba maddeler ile çok miktarda üretim yapanlar, çömlekçiler, tuğlacılar ve kiremitçiler, taşeronlardan hiç ayrılamaz ve de bazen müşterileriyle maaşa bağlanmaya yakın bir ilişki geliştirir. Başka bir iktisadi basamakta, inanılmaz riskler alan uzak denizyolu ticareti yapanlar, büyük finansal garantiye ihtiyaç duyarlar, bu sebeple bu kişilerin VII. yüzyılda İskenderiye Kilisesi'ne bağımlı olmalarını da anlayabiliriz (Hayırsever Ioannes'in Hayatı'na göre).

Yaygın olan görüşe göre, üretim faaliyetleri, en azından IV. ve V. yüzyıllarda, kentlerin merkezlerinde yoğunlaşmıştır (Doğu için de bu kabul edilir) Bu görüş incelenmeye muhtaçtır. En azından, belki birçok mesleği barındıran birkaç bin kişilik bir köy olan istisnai Aphrodito örneği dışında, VI. yüzyılda artık savunulabilir değildir. Bütün halinde vergiye tabi tutulan köy korporasyonlarını sınırlayan tek *systema Aphrodito*'da görülen mesleklerin listesini azaltmamıştır; VI.'dan VIII. yüzyıla dek bu liste, yün dövücüleri, bakırcıları, gemi yapımcılarını, mezar kazıcıları, fırıncıları, manto üreticilerini, terzileri, ayakkabıcıları, demircileri, çobanları ve marangozları içeriyordu.

ETNİK KARAKTERLER

Mısır geleneksel olarak uç noktalarında Blemmyae gibi halkları barındırıyordu. Metinsel bulgulara göre, bu halk, Bizansla antlaşma yaparak Philae'deki İsis Tapınağı'nı Iustinianos zamanına kadar ziyaret edebilmiştir ve VI. yüzyılda Orta Mısır'a kadar sızmışa benzer. Hatta Blemmyae'nin özel bir ticaret yeri de vardı (*kommerkion*), bu yer Blemmyae derisinin bulunduğu Latopolis veya Cebeleyn bölgesi olabilir (*SB* XVIII, 13930; *P. Köln Äg.* 13). Aziz Kyrillos Filistin sınırındaki Rhinocoroura'da Aramice konuşulduğuna işaret eder (*PG* 70, col. 468). Mısır her zaman Sami halklara ev sahipliği yapmıştır. Bizim dönemimizde sadece Sina'nın Mısır tarafında ve Arap Çölü'nde değil, Libya çölünde bile varlıklarına rastlamak mümkündür. Bu etnik temele, II. ve III. yüzyılın imtihanlarından sonra, özellikle İskenderiye, Hermopolis ve Antinoopolis'te ortaya çıkan (bu son iki şehirde, tekstil

ve boyamacılıkla uğraşan Yahudiler görülür) Yahudiler ve Samiriyelileri dahil etmek ancak kısmen meşrulaştırılabilir. En azından bu çevrelerin kısmen yeri geldiğinde sözleşmelerinde, bir evlilik sözleşmesinin, 417'den kalma bir Antinuslar *kettuba*sının da gösterdiği üzere, Filistin Aramicesi kullanan yeni göçmenlerden oluştuğunu ve atalarının dilinde ayinsel eserlere sahip olduklarını ve o zaman Septuagint'i Hıristiyanlara bıraktıklarını görüyoruz. Libyalılar İskenderiye'nin bile kapılarında mevcuttu. Aziz Menas, Maryut'un ünlü hac yeri, bir anlamda onların tapınağıydı. Orduya yeni yerleşimcilerden asker alımı, Iustinianos zamanında Vandal ve Ostrogot monarşisinin yıkılması uzak halkların, özellikle Cermenlerin (Gotlar, Franklar) ve bir süre kendi isimlerini ve dillerini koruyup bunlardan birkaç özelliği ev sahibi halka geçiren Perslerin, birbiri ardına gelen dalgalar halinde iskânına neden oldu. Keşişlerin yer değiştirmesi, yabancı piskoposların seçimi (özellikle doğululuların) kendince Bizans Mısırı'nın etnik çeşitliliğine katkıda bulundu.

YUNANLILAR VE KIPTİLER

Bazı uzmanlar hâlâ bu dönemin tarihine "Yunanlılar" ile "Kıptiler" (gerçek "Mısırlılar" gibi anlaşılır) arasındaki etnik zıtlaşma damgasını vurmuş gibi sunar. Bu durumda bence yanlış anlaşılmışa benzeyen "Yunanlı" ve "Kıpti" terimleri konusunda birkaç söz söylemek gerekir. Doğrusu Makedonya fethinden önce ve sonra Mısır, dili Yunanca olan birçok göçmeni ağırlamış ve bunlar bir süre Mısır halkı arasında etnik bütünlüklerini korumuştur (ancak genel olarak sanılandan çok daha az bir süre). Romalılar geldiklerinde buldukları etnik veya *pseudo*-etnik ayrımları dönüştürüp, katılaştırdı. Onlardan hukuksal ve temeli olan kişisel konumlar yarattılar ve bunlar ilgili grupların etnik karakteriyle örtüşmüyordu: böylelikle "Mısırlılar" kategorileri ("İskenderiyeliler" veya "Antinoitler") gibi imtiyazlı gruplara tezat oluşturuyordu ve gerçekte kültürleri açısından birçok "Yunanlı" barındırıyordu. Buna karşılık, Bizanslılarda ne etnik ne de hukuksal anlamda "Yunanlı" ya da "Mısırlı" vardı. Kişisel konumlar kaybolmuş ve kentlerin özgür halkı Romalı olmuştu. "Yunanlı" sözü (aslında "Helen") bundan böyle bir pagan veya dünyevi kültür sahibini anlatmak için kullanılır oldu. Bu kavram Hıristiyanlar tarafından tahmin edebileceğimiz gibi aşağılama içerecek şekilde kullanılsa da, kültürlü paganlar ona gururla sahip çıkıyordu. Her durumda hiçbir ulusal boyutu yoktu.

Yunanlılar ve Kıptiler arasındaki zıtlaşma ancak Arap döneminde

in terminis tespit edilmiştir.[3] Ulusaldan çok siyasi-dini bir içeriği vardır. "Yunanlılar" (artık Helen değil, Rum, Romalıdır) bundan böyle, özellikle Konstantinopolis rejimi tarafından desteklenen Hıristiyan doktrinlerin taraftarı olanlar için düşünülmüştür. Onların Mısırlı şakşakçıları da "Melkitler"dir ("İmparatorlukçular"). Kıptiler (Arapça bir söz olan *Kubt* Hıristiyan Mısırlılar olarak anlaşılır) Konstantinopolis'in karşısındaki Mısır Kilisesi'nin müritleridir. Doğrusu, Mısır'ın Müslümanlaşmasıyla, kendi konumları içine hapsolmuş, Müslüman çoğunluk gözünde, birkaç etnik grup özelliği kazanmış olsalar da Bizans tarihinde henüz o noktada değiliz.

Kıpti sözcüğü günümüzde Bizans Mısırı sanatını ve Arap fethinden sonraki Bavit ve Sakkara'daki manastır sitlerinin de işaret ettiği üzere, gelişimini anlatmak için de kullanılır. Bu sanatın tabiatı halen tartışma konusudur. Bazı uzmanlar bunun Doğu Roma İmparatorluğu sanatının taşra biçimi olduğunu iddia eder; niteliği de bulunabilen malzemeler, maddi olanaklar ve yerel topluluğun ihtiyaçları ile doğru orantılıdır; hız kaybetmekte olmakla birlikte hâlâ halk gözünde değerli olan diğerleri, bunda firavunsal (ve firavun süslemelerinin bazen mezar steli işçiliğinden esinlendiğini de inkâr edemeyiz) veya birkaç gizemli tuhaflıktan hatıralar görür. Tarih ve nereden geldiği konusunda emin kriterler kurmadan Kıpti sanatı üzerine yeterince objektif bir fikir oluşturmak mümkün değildir. Eski Kahire'de Mu'allaka Kilisesi'nin bağ kirişindeki, eskiden IV. yüzyılda yapıldığı düşünülen meşhur bir ahşap üzerine heykelin şimdi kesinlikle VIII. yüzyıla ait olduğu biliniyor. Bir "Kıpti" kumaşının ise kısa sürede Heraklea-Perithe kaynaklı olduğu anlaşıldı.

YUNANCA VE KIPTİCE

Mısır Bizans nüfusu genellikle ulusal dili olan Mısır dilini konuşurdu; ancak farklı düzeylerde o zamanlar tüm Doğu'da (*koine*) ve en küçük köylere dek hâkim olan Yunanca bilinirdi ve bu özellikle Kellis Vahası'ndaki ilk papirüs yayınlarda da doğrulanmıştır. İskenderiye gibi Yunan kaynaklı kuruluşlarda Yunanca Arap fethinden sonra da konuşulmaya devam etmiş ve Mısırca geniş oranda görmezden gelinmiş veya resmi olarak tanınmamıştır.

"Mısırmania"ya yol açmasına rağmen, Mısırca düzenlenmiş belgelerin geçerliliğini kabul etmeyen ve Yunan *paideia*sını ön planda tutan

3. Bununla birlikte Bizans rejiminin son on yıllarında Mısır Monofizit Kilisesi'nin İmparatorluk iktidarı elinden uğradığı kovuşturmalar nedeniyle ilan edildi.

Principatus rejimi, yazılı Mısırca ifadenin solmasına neden olmuştu. Buna karşılık, IV. yüzyıldan itibaren, Mısır dili sahneye tekrar çıktı. Hieroglif grafik sistem ve halk dilinin terk edilmesi ile kutsallığı biten ve Philae dışında rahip kadrolarının giderek Helenleşmesi ve 391'de eski kültlerin yasaklanmasından sonra yaşamına devam edemeyen bu dil, bundan böyle Yunanca'dan uyarlanan bir alfabe ile yazılmaya başlandı, aynı şekilde Yunanca'dan sözdizimsel özellikler noktasına varacak birçok kelime aldı. Arap fethinden sonra Kıptice ismini alan bu geç yazılı Mısırca birçok lehçe farklılığı gösterir. Kaynağı aslında eski olsa da firavun kültürünün grafik ve dilsel bütünlüğü o ana dek açıkça görülmesini engellemiştir. En kayda değeri (özellikle VI. yüzyılda görünür hale gelen) Kuzeyde Hermopolis ve Oxyrhynchus'tan itibaren Saidce denen Yukarı Mısır ağzını, Ortaçağ'da oluşan ve hâlâ Mısır Kilisesi'nin ayin dili olan Aşağı Mısır'ın Bohairi diliyle karşı karşıya getirendir. Detaya girecek olursak, birçok nev'i şahsına münhasır bir konuşması olduğunu fark ederiz: Arsinoit'te Fayyumca, Panopolis'te Akmimikçe, Assiout/Lycopolis'te Lycopolce. Aynı şekilde Vahaların da kendilerine özgü bir Kıpticesi vardır.

Bizans Mısırlılarının ikidilliliği artık statülerin, dinlerin ve geleneklerin bir arada yaşamasından değil, iki dilin tamamlayıcı özelliğinden ileri geliyordu. Bizans idaresinde artık sadece bir Yunan-Latin kültürü vardı, Hıristiyanlık hâkim dindi ve Yunanca da bu dinin ayin diliydi. Yunanca bilgisi idari ve profesyonel hayatta ve ibadette aranıyordu. Yunanca ayrıca Mısırlılara kendi lehçe farklılıklarını aşmaya yarayan *lingua franca* rolü oynayabilmiştir. Kıptice daha çok özel yaşamda (ayrıca daha az resmi mektup ve anlaşmalarda) veya faal hayata sırtını çevirmiş veya dünyevi *paideia*ya ilgisiz (düşman değilse) gnostikler, keşişler veya Manici misyonerler gibi dini çevrelerde kullanılmaya devam etti. Arap döneminde, Yunan kültürü artık iş veya meslek için gerekli olmaktan çıktı, öyle ki VIII. yüzyılın sonundan itibaren, Yunanca günlük hayattan silinip, ancak kısmi olarak ayinler ve mezar taşlarına indirgenirken Kıptice, Yunanca'dan çeviriler veya orijinal yazılar biçiminde, birkaç yüzyıl boyunca Arapça tarafından tamamen elimine edilene dek üste bile çıktı.

LATİNLEŞME VE ROMALILAŞMA

Şimdi Bizans Mısırlısının konuşma ve kültüründe Latin bileşeninin ağırlığını ölçmenin tam sırasıdır. Roma hâkimiyetinin başında, fatihin dili ancak çok yüksek yönetim, ordu ve o zamanlar Roma vatan-

daşı olanlara ayrılan ordunun sivil unsurlarıyla sınırlıydı. Bizanslılar yönetiminde, Latin Roma vatandaşları nezdinde kullanım dışı kaldı (çünkü bu çevre artık neredeyse nüfusun tamamını kapsıyordu); ancak en azından VI. yüzyıl başında ordunun dili olarak kalmıştı. Aynı zamanda idari sözleşmelerin örnek bölümlerinde veya davaların sözlü bölümlerinde kendini dayattı. Çok canlı bir doğrudan kullanımı inkâr etmeyi gerektiren bir bulgu olmadığı gibi, Geç İmparatorluk dönemine tarihlenebilecek pek çok konuşma kılavuzu veya elkitabı bu konuya talebin olduğunun göstergesidir. En azından Roma hukuku eğitiminin ve eğitim kurumlarının gelişimi Latince'ye, özellikle de IV. ve V. yüzyılın başına kadar, bir başka deyişle Konstantinopolis otoritelerinin Latince yasama yaptıkları sürece, meslek hayatına da gerekli olan bir kültür dili konumu vermiş miydi?: Buna Virgilius, Cicero, Titus Livius, retorik ustası Seneca, bir anonim şair, Barcelonalı Alcestius, hukuk bilginlerinden parçalar ve yasalar da tanıklık eder. Bunun dışında, Yunanca ve Kıptice alfabelerine uydurulmuş birçok Latince kelime (ve idari kavramlar, meslek ve özellikle gıda, tekstil ve konfeksiyonda ürün isimleri) veya melezleme (örneğin *signophylax*, hapishane gardiyanı) veya Latin kökenli oluşumlar (*-arios* son ekleri) almıştı. Bu dolaylı Latinleşme ülkenin Romalılaşmasının bir yüzüydü (burada kullandığımız Romalılaşma Mısır'ın Doğu Roma İmparatorluğu ile bütünleşmesinden başka bir şey ifade etmez). Buna, Aşağı Mısır'da başlatılıp, dönemimizin sonuna dek nakit bozuk para ödemeleri için hesap birimi olarak *denier*'nin kullanımını, Roma ölçülerinin (mesela *xeste*, livre) genel kullanımını, yerel ölçü birimlerinin Roma ölçüleriyle oranlanmasını (*artane modius* ile *xeste* aracılığıyla), sözleşmelere artık Mısır yılı değil Roma yılıyla tarih atılmasını, edebi basımlar, hukuk çalışmaları ve sayısız idari ve kategoride metinlerin kodekslenmesini, mim dışında tüm farklı gösteri çeşitlerini aşıp geçen hipodrom yarışlarının başarısını misal olarak gösterebiliriz.

VİLAYET YETKİ ALANI

Ülke Diocletianus zamanında Doğu *dioikesi*ine bağlanmıştı. İmparatorluk'un geri kalanında gözlemlenenle uyumlu olarak, ülke kamusal hukuka göre vilayetlere bölünmüştü: önce dar anlamda bir Mısır (Aşağı Mısır) ve Teb ve çevresi (Nil Vadisi ve Büyük Vaha). IV. yüzyılın ilk yarısında, Aşağı Mısır birçok defa altbölümlere ayrılıp, tekrar birleştirildi. 380-381'e doğru, Coğrafi Mısır Libya'yı da içine almak üzere bağımsız bir *dioikesis* oldu. VI. yüzyıl sonunda Tripoli ve çevresi de eklendi) ve 380-382 arasında Augustus unvanı alan Mısır

genel valisine bağlandı. IV. yüzyıl sonunda, vilayetlerin sayısı dörttü. Güneyde, Hermopolis-Antinoopolis Teb'i oluşturuyordu. İskenderiye ile beraber Delta'nın batısı Mısır ismini alıyordu. Rhinocoroura'ya kadar Doğu Augustamnica'ydı. 396-398'a doğru, Orta Mısır, özellikle de Oxyrhynchus ve Herakleopolis köyleri ile Küçük Vaha Arkadia idi. Bu yetki alanları Arap fethine kadar, Libya lehine 539'da yapılan birkaç düzelme ve Teb'in V. yüzyılda iki "eparkhia"ya bölünmesi, sonra da "Mısır" ve Augustamnica'nın aynı yazgıyı paylaşması dışında hiç değişmedi. Dolayısıyla ülkenin bütünlüğü bozuldu; ancak Bizans bölünmeleri illa keyfi değildi. Bazen onları geri kalandan ayırarak güçlenmesine katkıda bulunan gerçek bölgesel farklılıklara dayanıyordu: En önemlisi kuzeyde Teb ile Büyük Vaha arasındaki zıtlık idi, doğrulanabilir farklılıklar arasında dil (daha önce gördüğümüz gibi Tebliler Saitçe konuşurdu), sözleşme diplomasisi (Teblilerin kendilerine özgü formülleri ve formatları vardı), Hıristiyan kültleri (Teb'in kendine özgü bir Azizler bayramı takvimi vardı) ve kültürü (Teb, epik şiire yönelik doymaz bir ilgiyle Helenizmin anayurduydu). "Tebli" yazarlarda vilayet bilinci ve hatta gururu hissediliyordu.

YÖNETİM

Augustus genel valisini bir kenara bırakırsak, vilayet valileri *hegemones* (*praesides*) *ve VI. yüzyılda archontes* idi. Bu temsilcilerin bütünüyle sivil yetkileri vardı. Iustinianos'a kadar, *praeses* ve bağlı hizmetler Doğu *Praetorium* genel valilerinin kasalarıyla ilgili doğrudan vergilerden, yani bulundukları yerde tüketilen askeri ve özellikle Konstantinopolis'e yönelik sivil *annonae*den sorumluydu. Ancak, özellikle yönetilenlerin dilekçelerinin bize tanıklık ettiği kadarıyla her şeyden önce hâkimlikleri geliyordu. Bu sıfatları nedeniyle, vilayetlerin parçalanması (ve bu belki de otoritelerin derinlerdeki niyetiydi) yönetimi yönetilenlere muhakkak ki yakınlaştırmıştı, öyle ki valiler yetki bölgelerinde (*epidemiai*) Roma âdeti olan teftiş turları yapmayı ihmal etmezlerdi.

İmparatorluk'un diğer bölgelerinde olduğu gibi 308'den beri askeri yönetim, sivil yönetiminden ayrıldı. Başına da dönemlere göre dük veya *comes rei militaris* adı verilen bu temsilcilerin bölgesel yetkileri, tüm Mısır'dan bir grup sivil vilayete hatta bir tek vilayete kadar değişirdi. Bu askeri yetki alanları bazen limesti (Yunanca limiton). Praeses gibi dükün de geniş yargısal ve finansal yetkileri vardı. Askerlerin karıştığı işleri yargılardı. Bazen farklı *domus divinae*de gruplanmış imparator mülklerini ihsanlar kasasına giren bazı dolaylı hakları yöne-

tirdi (örneğin papirüs yapımı ve dolaşımı üzerinden *vectigalia*). Hem de Iustinianos bu fırsattan istifade gümrük yöneticileri (*arabarches*) arasından bu göreve seçim yaptı. V. yüzyıl başında yine askeri yönetim terk edilmiş tapınakları satışa koydu. Bu askeri görevleri nedeniyle dük *praeses*ten daha fazla prestije sahipti, ayrıca Mısır *encomia* ve başka tören eserleri yazanlar için verimli bir konuydu. Diğer vilayetlerde olduğu gibi, Iustinianos XIII. Emirnamesi ile bu idari ikiliği dük ve kuzeyde imparator *praefectus*unun görevlerini birleştirerek veya *praeside*si Teb'deki gibi düke tabi kılarak, son durumda imparatorluk dükü adı ile ortadan kaldırmaya çalışmıştı. Bu reformun Mısır'da öncülleri de vardı: XIII. Emirname'den önce bu tarzda pek çok düzenleme görülmüştü. II. Iustinos ve II. Tiberios zamanında da hâlâ yürürlükteydi. Dükler ve sivil valiler arasındaki ilişkinin ne olduğunu Maurikios, Phokas ve Herakleios dönemlerinde anlamak kolay değildir. Düklerin mevcudiyetinde, *praeses*in silinmesi kaçınılmazdı. En azından eminiz ki *praeside*sin görevlerinden biri olan, sivil yargı, yok olmuş ya da en azından sadece sivil mahkemelerinde yazılı tutanakların ortadan kalkışının değil, daha elle tutulur olarak tahkim prosedürleri veya sivil yargıya başvurudan kaçınmak için gereken uzlaşma yollarının gelişiminin de tanıklık ettiği üzere gerilemişti.

619/629'daki Sasani işgalinden sonra, 629/641'deki kısa restorasyon kurumsal açıdan karanlıktadır. Tüm ülkeye ya da en azından Aşağı Mısır'a kadar yayılan aşırı idari ve yetkiler o zamanlar, Monothelizmin yerel destekçisi İskenderiye Başpiskoposu Kyrros'un elindeydi. Bu görevlerin geleneksel yönetim aygıtı açısından nasıl doğrulanabildiğini ise bilemiyoruz.

IV. yüzyılda epey dolu olan dük ve *praesides* listeleri, daha sonraki yüzyıllarda daha boş ve karışıktır. Burada önce az sayıda Mısırlı dikkatimizi çeker. VI. yüzyılda ise tam tersine imparatorluk onları yerel seçkinlerden seçmişe benzer. Uzun süre görevde kalmamaları, Konstantinopolis'in onlara karşı bir miktar güven sorunu beslediği şeklinde anlaşılabilir. Mısır'da yönetici olmak, daha yüksek kariyerler bir atlama basamağı oluyora benzer, buna IV. yüzyılda ünlü Flavius Eutolmius Tatianus ve VI. yüzyılda eski Augustal Genel Vali, Kutsal İhsanlar Kontu Iustinianos Strategios'un durumları örnektir.

Iustinianos'a dek vilayet idaresi, yönetimdeki iki başlılığı gösterir. Bir sivil *officium* (*taxis*) ve paralel olarak bir askeri *officium* vardı. Personelleri sıklıkla, seçkin veya zengin olarak papirüslerde baş gösterirdi. Ancak az sayıda gibilerdi. Yerel idari işlerin esası hizmet bedeli kisvesi altında şehir yönetimlerine dayatılmıştı.

KENTLER

III. ve IV. yüzyıllarda kentler, özellikle senato (*boulai*) tartışmalarını yansıtan Hermopolis ve Oxyrhynchus papirüsleri sayesinde iyice gözle görünür durumdaydı. IV. yüzyılda, Bizans dönemine özel yöneticiler, vergilendirme için *exactor* (imparator temsilcisi olan Strategios'un mirasçısı), finans ve kamu binalarının bakımı (*aedes*) işleri temsilcisi, *curator* (*logistes*), adalet için *defensor* (*syndikos* sonra *ekdikos*), *riparius* ortaya çıktı. *Munera* veya *curia* sınıfına, *demotai*'nin küçük bir seçkinler grubuna veya halkın geri kalanına dayatılan *leitourgia* aracılığıyla, kentler Devlet'in işleyişine, örneğin vergi toplayıcılar ve tahsildarlar (*apaitetai* ve *hypodektai*), *cursus publicus* veya imparatorluk mülkleri vererek katkıda bulunurdu. Karşılığında şehir yönetimi sınırları içindeki *irenarkhos* ve şehir *praepositi pagorum* (*pagi* eski *toparchia*nın yerini alan bölgelerdi) idari merkez olan kentin, özellikle de kırsal asayiş ve vergi açısından kontrolü altına geçmişti. Mısır'ın Roma-Bizans dünyasıyla bütünleşme hareketi kentler üzerinden olmuştu, idari merkezde zenginler, eğitim kurumları, Roma tarzı gösteriler, örneğin gitgide geleneksel atletizm ve edebiyat müsabakalarının üstüne geçen hipodrom yarışları da yoğunlaşmıştı.

Bizans rejiminin sonuna dek, kentler, en azından ideolojik olarak, yerel idari sistemin temeli kaldı. Iustinianos Mısır valilerinin fermanlarında "güneş altındaki kentlerin hükümdarı" değil miydi? Kadimliğinden gururlu, dönemin onlara biçtiği mitsel soyağaçları ile övülen kentlerin (örneğin Hermopolis için Strazburg Kozmogonisi), sofistik kökenli (*clarissime*, "çok güzel") veya Hıristiyan (*philokhristoi*) onursal sıfatlar ile hâlâ protokol iddiaları vardı. Köylerin desteklenmesiyle yenileri de kuruluyordu (İki Theodosiopolis; Koussai). II. Iustinos döneminde, Oxyrhynchus "Nea Ioustinou Polis" adıyla tekrar vaftiz edildi. Gerçek bu iddiayla boy ölçüşebilecek nitelikte miydi? Şehir arkeolojisine dair gözlemler yetersiz düzeydedir. Ancak İskenderiye veya Edfou'dan (Apollonopolis Magna) bildiklerimiz, dönemimizin sonunda kentlerin ne kadim abidevi çerçevelerini ne de *Principatus* döneminden kalan zafer yollarını koruyabildikleri yönünde. Köylerde de not ettiğimiz gibi, şehir insan yerleşimi de anarşik ve vasat hale gelmişti.

V. yüzyılın sonundan itibaren, şehir kurumları dönüşüme uğradı. Tam olarak *praepositus pagi*nin mirasçısı olmayan yeni bir temsilci, kırsal bölgelerin yönetiminden sorumlu *pagarkhos* ortaya çıktı. Bazı yöneticilikler (özellikle *defensor*) ve *curial*ler (*politeuomenoi*) kalır ve Arap fethinden sonra bile yaşamına devam eder; ancak *curator* artık

VI. yüzyılda görülmez (bazen sorumlu olduğu görev, *logisteia*nın devamı söz konusu olsa da). Kesin olmamakla birlikte görülen sorumlulukların *pater poleos*'un eline geçtiğidir. VI. yüzyılda varlığına dair olası bir doğrulamaya sahipsek de, *exactor*un hikâyesi de pek açık değildir (*P. Strasb.* 486). Doğrulayıcı tanıklıkların yokluğunda, senatoların (*boulai*) yok olduğu da bazen düşünülmüştür. Ancak yazılı olmayan veya yeni metinler Lykopolis (V. yüzyılın sonu) ve Antinoopolis (VI. yüzyılın sonu VII. yüzyılın başı) konseylerinden bahseder. Hatta bazı kentlerin ortak kurumlar kurduğu izlenimine kapılırız (örneğin Antaeopolis ve Apollonopolis Parva aynı para ölçü modeli kullanıyorlardı). Doğu'daki başka yerlerde olduğu gibi, piskoposun asırlar boyunca büyüyen rolüne, özellikle kamusal çalışmalarda; ancak sıkça sanıldığı üzere yargıda değil, tanık oluyoruz. Özellikle memurlar veya valilerin yerel temsilcilerinin (*topoteretes*) veya valilerin kendilerinin işlemelerine yardımcı oldukları finans odaklarıyla bütünleştikleri görülüyordu. Iustinianos döneminde, Antaeopolis'in bazı belediye hizmetleri, örneğin kamu sağlığı, hapishaneler, yerel bir *martyrium*un bakımı Devletin görevleri arasındaydı. Aynı şekilde, İskenderiye genel valisi şehir hipodromuna at tedarik etme işine de katkıda bulunuyordu. Antaeopolis ve Oxyrhynchus gibi şehirlerde, finansal ve idari sorumluluklar (pagarkhia; magistratures; polis; posta hizmetleri) "evlere" (*oikoi*), yani yerel patrislik, kilise ve imparator yurtluklarına geçmişti. "Evlerin" hizmetleri bir kurul tarafından veya dönüşümlü olarak verilen uzun vadeli *munera* biçiminde olurdu. Sonuçta, kentlerin VI. yüzyılda işleyişinde sorunlar yaşandığı ve devletin bunları büyük mülk sahiplerinin himayesine veya doğrudan veya yardımla işletmesine vermek durumunda kaldığını görüyoruz. Bazı bilginler, bunlara sadece görünüşte bir varlık atfediyordu. Bütün bunlar, kentlerin VII. yüzyıl bunalımları esnasında siyasi ve askeri büyük bir rol oynamasını engellemedi. Neredeyse küçük cumhuriyetler gibi davranıyorlardı. Bu otonom davranış kapasitesi, yukarıda bahsettiğimiz bu kurumsal dönüşümle bağdaşıyor muydu, işte bunu tahlil etmek gerekir.

Belediye sisteminde, köyler (*komai*) merkeze, özellikle vergi düzeni anlamında tabiydi; bu konumdan kaçmak için, Iustinianos döneminde Aphrodito ile Antaeopolis'in *pagarkhos*ları arasındaki ihtilafın da gösterdiği üzere, uğraşıyorlardı. Aynı tabiyet dini kadrolar açısından da, kentin piskoposuna bağlılıkları, ünlü bir *martyrium*a bağlı değillerse veya önemli bir manastıra yakınlıkları nedeniyle bir nevi piskoposluk konutuna dönüşmediyseler (örneğin Batı Teb'de, bazen Hermonthis piskoposlarının yaşadığı Memnonia siti) geçerliydi. Bununla birlikte,

Bizans Mısırı'nın köy hayatı araştırmaya açık bir alandır. *Komai*nin, sadece tarımsal olmaktan öte çoklu iktisadi işlevi, küçümsenmemelidir (bkz. yukarıda). Mülk sahibi, din adamı ve zanaatkâr birliklerinin birleşimi üzerine bina edilmişe benzeyen kurumları, pek az anlaşılmıştır.

KAMU FİNANSI

Devlet gelirlerinin hepsi vergi türünden değildi, zorunlu telafisiz kamusal kesintiler, imparatorluk yurtluklarının rantı veya zilyetlik kiraları ya da (IV. yüzyıl ve parasal değer kaybı döneminde) zorunlu değerli maden alımı şeklinde olabilirdi. Dolaylı haklar, iç ve dış gümrüklerden elde edilen gelirler üstü kapalı; ancak büyük getirileri olduğunu bileceğimiz kadar da kesinlikle bilinir. Ayrıca, bu gelirler ilke olarak kutsal ihsan kasasına gidiyor olsa da, yönetimi askeri vali (yukarıda gördüğümüz gibi) ve *arabarkhes*i de ilgilendirirdi.

Papirüsler bize özellikle toprak vergisi hakkında bilgi verir. İmparatorluk'un diğer vilayetlerinde olduğu gibi, bu vergi, oran veya pay vergisidir, bölüşüm değil. Vergilendirilebilir birimler, kadastrosu yapılmış *aroure*'lerdi, bununla birlikte bazı kadastro anormallikleri *aroure*nin gerçek değil, sayım birimi olarak kullanıldığını düşündürür ki bu da bizi *iugatio*ya yaklaştırır. IV. yüzyılda aynı ilklere göre düzenlenmiş kişisel bir vergi de mevcuttu; ancak uygulama alanı çok kısa sürede köylünün en alt tabakasına indirgenmişe benzer. VI. yüzyılda ise artık hiç kalmamıştır. İlke olarak Doğu *genel valiliği* tarafından belirlense de, oranlar kökten değişmemiştir, öyle ki IV. yüzyılın sonunda başlayan parasal istikrar, bir "kanon", bir kereliğine ve adaletli biçimde sabitlenen bir vergi fikrini gün yüzüne çıkarır; bu verginin artışına, ara sıra yapılan orantılı eklentiler (super-eklentiler) dışında izin verilmiyordu. Iustinianos, vergi canavarı olarak şöhretlenmesine rağmen, Mısır'da bu kanon geleneğine uymuştur. Genel anlamda, vergi uzmanı bir tarihçi için, VI. yüzyıl ile VII. yüzyıl başındaki durağanlık çarpıcıdır, vergi belgeleri bazen IV. yüzyıla kadar giden kadastro ve mülkiyet verilerini kayda geçirip, fosilleştirmiştir. Bizans rejiminin sonunda, Arap fetihlerinin yarattığı acil durum, vergi bölgelerinde doğrudan uygulanan el koyma şeklinde (*dianomai*) vergilere neden olmuştur.

Vergi gelirleri merkezi bir kasada birleşmiyor, vilayetin içinde ve hatta kent ölçeğinde (*titulus*) önceden belirlenmiş masraflara yöneltiliyordu. Bununla birlikte en azından Iustinianos döneminde bazı *tituli* ilan edilen işlevlerinden saptırılmışa benzer.

IV. yüzyıl yükümlülükleri birçok vergi halinde dağılır, farklı mallardan oluşur ve farz edilen sahte bir başlık ("katır altını", *primipilon*, "Hint gemicisi") taşırdı. VI. yüzyılda, sadece iki tür alım vardı, biri tarım ürünleri, özellikle buğday olarak alınır, yerel askerler için (bazen altına çevrilebilen) arpa, kaba yem, şarap ve et ile tamamlanırdı, diğeri ise altın para (*kanonika*) idi. Bu gelirler arasında, bazıları ihsanlar kasasına girerdi, Iustinianos dönemine dek İskenderiye'de buradan özel bir temsilci bulunuyordu. Özellikle değerli metallerden oluşurdu (özellikle Anastasios dönemine dek *khrysargros*). Diğerleri Doğu praetorium genel valisinde toplanırdı: bu para cinsinden *kanonika*'nın bir kısmını (ihsanlarla paylaşılırdı) ve orduya *annonae*sine tahsis edililen mal cinsinden vergileri ve özellikle sivil *annonae*nin meşhur *titulus*unu (*embole*) içerirdi, temel olarak Konstantinopolis'in tedariğine yönelikti ve dolayısıyla imparatorluk için hayati önemdeydi. Iustinianos XIII. Emirnamesi'nde *embole*den bol bol bahseder. Augustal ve dükün "başlıca kaygısı"nın bu olması gerektiğini ilan eder. Verdiği miktar olan 8 milyon (*artabe*) buğday (yaklaşık 26 milyon *modii*), *Principatus* dönemindeki *annonae*den pek de farklı olmayan bir rakamdır: VI. yüzyılda çok ön planda olan imparatorluk yurtlukları üçüncü finansal bölümü oluşturur: askeri valilerin yönetiminde, *dioecetes* veya *phrontistai* tarafından yardım edilerek, bu mercii imparatora çeşitli *domus divinae*den toplanan gelirleri ulaştırır. Iustinianos zamanına dek, sevki uzmanlaşmış uluslararası din adamları "tekneciler"e (*naviculaire*), daha sonra maaşlı taşıyıcılara verilen, bu hasılatın toplanması, dağıtımı ve Mısır vilayetleri dışına taşınması işe belediyeler tarafından sağlanan personel ile yapılıyordu.

Bizans Mısırı'nın mülk vergisinin ekonomik ağırlığı spekülasyonlara malzeme verir; ancak tarımsal verimlilik hakkında yeterli bilgi olmadığından değerlendirilmesi de zordur. Bununla beraber askeri *annonae*nin yerinde tüketildiği, dolayısıyla ülke için telafisi olmayan bir kayıp olmadığını da not etmek gerekir.

ORDU

Iustinianos döneminde Teb'de valilik yapmış birine göre, yerel ordu "vilayeti korumak ve barbar akınlarını püskürtmek"le yükümlüdür. Bizans Mısırı büyük güçlerle temas halinde değildi. Eğer (nadiren) Blemmyae kabilesinden çektiyse de, daha çok Libya Çölü halklarının vaha ve manastır topluluklarına karşı saldırganlıklarından mustaripti, barbar tehdidi hiç de aciliyet arz etmiyordu. Ayrıca, Mısır ordusu pek az sayıdaydı. Bilhassa toprak savunması görevlerini yerine getiriyor ve bazen de II. Constantius'ın döneminde Abibbaeus arşivlerinin ta-

nıklık ettiği üzere düzen sağlayıp, polislik yapıyordu, öyle ki uzmanlar tarihini, birbirini izleyen Sasani ve Arap istilaları ile başa çıkmaya hazırlayamayacak kadar yavaş gelişen hareketsizliğe bağlama eğilimindedirler. Gerçek muhakkak ki daha nüanslıdır: Vahaların grafiti ve ostraka'sı[4], bazı papirüsler, IV. ve V. yüzyıl ve hatta VI. yüzyılda bile askerlerin sıklıkla vadide ve çölün derinliklerinde devriyeye çıktıklarını gösterir. Düzenli olarak kendi birimlerinin merkezinden (*agrariae*) çok uzakta görevde olurlardı. Sonuç olarak, meşgullerdi.

IV. yüzyıl ordusu özellikle 401'e doğru Doğu *Notitia Dignitatum* tarafından önerilen garnizonlar dökümü, esas olarak Fayyum ve Teb'den gelen papirüslerden ve Vahalar'da, Babylon'da (Kahire'nin güneyi), Luxor Tapınağı veya Eski Philae'deki etkileyici "tetrarşik" kalelerin kalıntılarından tanınmıştır. Lejyoner birliklerinden ve Bizans ordusunun eğilimine göre, sayısız süvari birliğinden oluşup, "toprağın her noktasının daimi işgaline" (R. Rémondon), güney uçta, Syene ve Philae sınır bölgelerinde orduların yoğunlaşmasıyla, meyil eder. Bu *limitanei* birlikleri genellikle "etnik" isimler alırdı (Vahalarda "Kuadlar" Hermopolis'te "Maurlar"). Öte yandan Mısırlılar bazen askerleri "barbar" diye adlandırırdı. Bu muhakkak ki bir övgü değildi. Devriyedeki askerlerin davranışlarının şiddet olaylarına yol açtığı oluyordu, özellikle de birinin yanında konaklıyorlardıysa. Bununla birlikte, askeri unsur zaten kısmen askere alınmış olduğu yerel ortama kısa sürede ayak uydururdu. V. yüzyıldan itibaren askerler burjuvalaştı, toprak satın aldı veya askeri üst yönetime girdi (Hermopolis Taurinos arşivleri, Lykopolis Nemesion'unun düzenlenmemiş arşivleri, ikisi de Maures subayları). Hiçbir endişe duymadan paralel meslekler, örneğin Syene-Philae bölgesinde denizcilik gibi (Patermouthis arşivi) yürütüyorlardı. Yavaş yavaş, birimler arasında konum farklılıkları, aynı değer birimi *numerus* (*arithmos*) ile azaldı, aynı şekilde konaklama yerlerinin isimleri özgün isimlerini aldı. Hareketli ordudan (*comitatenses*) ayrılan yeni birimler, V. yüzyıl ve VI. yüzyılın başında ortaya çıktı, tıpkı *Leontoclibanarii* (zırhlı süvariler), Fayyum'daki Daci ve *Transtigritani* gibi, belki de eski birimlerin yıpranmışlığını onarmak veya çölden gelen şiddete karşı koyabilmek için. Aynı dönemde, Faranitlerin Sina kökenli bir *numerus*u Yukarı Mısır'da Bau (Peboou) Manastırı'na yerleşmişti: dolayısıyla manastır yerleşimleri Bizans stratejisinde dikkate alınıyordu. Bu seçkin birlikler aynı ataları gibi burjuvalaşacaktı.

---

4. Yun. tekil *ostrakon*, kırık çömlek veya vazo parçaları, yazılı da olup önemli bilgiler içerebilir. (ç.n.)

Iustinianos buradan hiç kuşkusuz vergi verenlere pahalıya patlayan ve belki de hantal ve verimsiz bir sistem oluşturdu. Bir ekonomi ve hareketlilik stratejisi çerçevesinde birçok *numeri*, dolayısıyla Hermopolis ve Antaeopolis garnizonları, Bau Faranitleri lağvedilip, ilk iki birimin üyeleri emekliye sevk edildi. Bunların yerini, yeniden fethin akabinde askere alınan, imparatorun adını taşıyan (Iustinianos Scytheleri, Iustinianos Numidleri, Iustinianos *Bis Electi*) seçkin atlı birlikler aldı. Yukarı Mısır'ın düzeni pek az değişikliğe uğradı. Aynı zamanda, bariz bir karışıklık içine paramiliter güçler, silahlı yan kuvvetler (*symmachoi*), *buccellum* gelişti ki bunlar önemli kişilerin korumasını yapıyor ama düzenli askerler içinde özümseniyordu (bkz. Böl. V, 184-185). VII. yüzyılın sivil buhranları nedeniyle, düzensiz alınan güçlere ihtiyaç oldu, bunlar aceleyle askere alınmış siviller, hatta hipodromdaki renklerin taraftar gruplarını içerebiliyordu ki Arap fethinin askeri dönüm noktalarında bunların dahil oluşuna tekrar rastlayacağız.

TOPLUM

Mısır Bizans nüfusu özellikle şehirli ve ev içi hizmetlisi statüsüne sahip bir azınlık olan kişilerden oluşuyordu. Kölelik, Roma dönemine nazaran daha çok görünüyordu; ancak bu oran düşmüş müydü? Özellikle tartışmalı olan bu soru hassas bir incelemeyi hak eder. *Gentilicium Aurelius*'un (*Aurelia*) yaygınlığına bakarsak Mısırlıların ekseriyeti özgürdür. Bununla beraber VI. yüzyıl büyük yurtluklarının kolonları (*aurelii*) "hizmet yerinde mevcudiyet" ile hukuki olarak sınırlanmıştır, bu da onları hizmetliliğe indirgemese de (sözleşme hakkına sahiptirler), sivil özgürlüğün temel taşlarından birinden yoksun kılar. Ruhban üyeleri genellikle *aurelii* değildir, bu da sivil yükümlülüklerinin azalmasına veya bağlı oldukları din kurumlarına aktarılmasına neden olabilir. Yüksek memurlar, askerler, bazı yöneticiler ve imtiyazlı sınıfların (*clarissimes*; *illustres*) üyeleri veya yüksek getirili veya itibarlı meslek sahipleri (mesela *argyropratai*, yüksek İskenderiye bankasının temsilcileri) *gentilicium* olarak Flavius (*Flavia*) kullanırdı ve bir süre Arap ileri gelenleri de bunları korumuştur. Toplumsal ayrıcalığın bu temel kıstasına tüm bir onur ve hizmet sıfatları derecelendirmesi eşlik ederek, bizi küçük şehir seçkinliğinden (*thaumasiotatos; aidesimotatos*), Sasani işgaline dek toplumda, özgün hak ve yükümlülükleriyle bir sınıf, bir tür soyluluk oluşturan *clarissimes* ailelerine götürür. Kamu görevleri ve kişisel ayinlerden muaf tutulan kadınların, geniş bir hukuki ve ekonomik otonomisi vardı. Örneğin artık vasiye ihtiyaç duymuyor, dulluklarında ise tamamen özgürleşiyorlardı. Zengin ve güçlü

dul bu döneme mahsus toplumsal karakteristik bir tipidir. Toplumsal basamakların en başından en dibine kadar kişilerin çoğu birliklerde gruplanır: *principales*i ile *curial*ler, zanaatkâr korporatifleri, mülk sahipleri, kırsal kolonlar, tabut taşıyıcıların *koina*ları, şu veya bu azizin müritlerinin tarikatı gibi. Askerlerin de sendika benzeri oluşumları derece hiyerarşisini çifte katlıyordu. Kaynaklarımız dulları ve lepralıları bile birlikte değerlendirir. Hepsinin bildiği, Geç Roma Devleti'nin otoriter şekilde birlik olgusunu cesaretlendirdiği veya kurdurduğudur, zira daima azami vergi toplama garantisi ve *muner*anın devamlılığı peşindedir. Bundan ötürü, Mısır maliyesi, kamu hizmetleri, bazı vergiler meslek odaları, katkıda bulunabileceklerin birlikleri veya dini temsilciler üzerine kurulmuştu (mülk sahiplerinin "bölümleri", şehir "*tribus*"u, tekneci dernekleri). Aynı şekilde, şehirlerin tedariki veya fiyat kontrolü şehir yönetimi ile ilgili meslek birlikleri arasında müzakere edilirdi. Her çevrede, bu özelliğin prensipte uygulanmadığı din adamları arasında bile, miras yoluyla ve bulunduğu yerde koşulların ve mesleklerin devri yönelimi vardı ki Roma-Bizans yasa koyucusunun istediği kişiye münhasır koşullara (duruma özgülük) uyuyordu. Ancak bu bir eğilimden başka bir şey değildi: gerçekte, ne müteşebbis kişilerin hareketliliği, ne de meslek seçimleri geri dönüşü olmaz şekilde engelleniyordu. Kanunların görünüşteki uzlaşmazlığına eklendiğinde, Mısır konusu aile yapıları üzerine (özellikle büyük ve küçük çocukların hak ve yükümlülükleri üzerine), birliklerin iç işleyişleri ve duruma özgülüğünü elimine etmeyi sağlayan yasal değişiklikleri araştırmaya davet eden bir toplumsal gizem oluşturuyordu. Profesyonel koşulların kendisi de tartışmaya açıktı veya en azından kelimelerin tam manasıyla değerlendirilmemeliydi. Örneğin, "kolon" (*georgos*) veya "çoban" (*poimen*) bazen sadece bir toprak veya koyun kirasına uygulanırdı, tarım veya çobanlıkla teknik bağlantısı yoktu. Zımni bir ideoloji olan davranış ve mektuplaşmalardaki dönemin nezaketi sonucunda, şehir seçkinlerinin, evli kadınların ve eğitimli kişilerin, hukukçuların ve edebiyat insanlarının yavaş yavaş üstüne geçmeye başlayan memurların çevresine karşı hürmet veya itaatin altını çizmek zorundaydılar. Tam tersine, imtiyazlılardan her türlü "*philanthropia*" göstergesi beklenirdi. Böylece VI. yüzyılda büyük bir mülk sahibi kendi taleplerini sınırlamak, koşullar gerektirdiğinde veya kolonları onu üstü örtük şekilde kaçmakla tehdit ettiğinde (özellikle Apion arşivlerinde karşımıza çıkar) kiralarını iptal etmesini veya mallarından büyük bir kısmını dini kurumlar, örneğin hastaneler veya bakımevlerine bağışlamayı bilirdi ve Hermopolis kodeksinin bize gösterdiği de budur (*P.*

Sorb. II, 69). Bu ilkesel konformizm kırsal veya şehirden gelen noktasal girişli sarsıntılar, kişisel memnuniyetsizliklerden daha çok, iktisadi ve profesyonel gruplar arasındaki çıkar çatışmaları özelliği taşıyan şiddet ile dengelenirdi.

EĞİTİM VE ENTELEKTÜEL HAYAT

IV. yüzyılda Mısır Doğu İmparatorluğu yetenek, özellikle de şiirsel yetenek, kaynağıydı. Eskiler (Eunape) tarafından iyi anlaşılan bu uğraşin önde gelen temsilcileri Claudianus ve Nonnos'tu. Alan Cameron'un mesut terminolojisine göre bu şairler *wandering poets*, yani gezici ozanlardı, bildiklerini kent veya İmparatorluk'un büyükleri yanında icra ediyor, övgü arıyordu. Bununla birlikte, edebi Mısır Teb vilayetiyle, özellikle Panopolis (Nonnos, Kyros, Horapollon, Pamprepios'un yurdu), Hermopolis ve Antinoopolis kentleriyle sınırlıydı. Aşağı Mısır'da pek az şöhretli kişi vardı, İskenderiye ise özellikle tıp eğitimi, "iatrosophistika" alanında (Nizipli Magnos, Petralı Gesios) ve V. yüzyılın sonundan itibaren, felsefi yorumlama üzerine (Ammonios, Ioannes Philoponos, David, Elias, Stephanos) uzmanlaşmıştı.

Okul ve edebi hayat geleneksel agonistik kurumlar ile olan bağı kesiyordu. Artık kamu kariyerlerine, baroya ve noterliğe hazırlıyorlardı. Hem kitabi hem de pratik olan bu eğitime, rulodan Roma menşeli kullanışlı bir şekil olan kodekse geçiş de tanıklık eder. IV. ve V. yüzyılın ürünleri geleneksel din dışı öğretim modellerine, bizim klasiklerimize (Homeros, Euripides, retorik ustaları), bizim geleneğimizde olmayan Yeni Komedi'ye (Menandros), ikinci sofistik ve Yunan Roma oratörlük sanatına çok şey borçludur. Bununla birlikte, yavaş yavaş Roma hukuku eğitimi de başlar, dikkat çekecek kadar çok ve VI. yüzyılın ikinci yarısında etkili kişiler; *scholastikoi*. Iustinianos'un iktidarından itibaren, Gaius'unki gibi elkitapları, klasik hukukçuların eserleri ve yorumlar, Mısırlılar tarafından çok değer verilenler, şaşırtıcı bir çabuklukla Digeste ve Codex ile yer değiştirdi. *Novelles* ve Emirnameler ise, *Novelles*'in özetleyicisi Hermopolisli Theodoros'un Konstantinopolis'teki kariyerinin veya J. Rea tarafından yeni yayımlanan XIII. Emirname'nin kodeks üzerine metninin de gösterdiği üzere inceleme konusu oldu. Aynı şekilde, Hıristiyanlık da baskısını sürdürüyordu. Din dışı modelleri ve geleneksel okulun hazırlık çalışmalarını dışlamaksızın, Mısır Hıristiyanlığı, başarıyla okul ve retorik sanatını kateşizmin, dini çözümlemenin ve özellikle de piskopos vaazının özgün ihtiyaçlarına başarıyla uyarladı. Kutsal Kitaplara okullarda başlangıç yapıldı ve retoriğe alışkın Sardesli Meliton, Nazianzoslu Gregorios ve

Ioannes Krysostomos gibi Babalar, örnek retorik ustaları konumunu kazandı. VI. yüzyılın son çeyreğine doğru faal olan, Tebli şair Aphroditolu Dioskoros (Hıristiyan ve sakin), derin bir din dışı kültüre sahip olmakla bilinen son Mısırlı edebiyat adamıydı. Bu tarz bir edebiyatçıya, Yunanca'nın gerileyişiyle klasik eserlerin kopyalarının seyrekleştiği dönem olan VII. yüzyılda rastlanmaz.

HIRİSTİYANLIK

Burada Bizans Mısırı'nın sadece kurumsal, iktisadi ve toplumsal karakterine değineceğiz. Kuramsal sorular, Mısır Kilisesi'nin içine düştüğü teolojik ve disipliner anlaşmazlıklar (Origenisçilik, Meletios ayrılığı, Ariusçuluk, Monofizitlik) genellikle Mısır çerçevesini aşar niteliktedir ve II. bölümde işlenmiştir.

II. yüzyılın sonundan itibaren, ayırt edici özellikleri, yüksek entelektüel kalitesi ve teolojik düşünceye katmak istediği felsefeye olan ilgisiyle, Hıristiyanlık İskenderiye'de görünür hale gelmiştir. Nil Vadisi'nde, belgelenebilen ilk Hıristiyan bir İskenderiyelidir. III. yüzyılda Arsinoe'de Origenis oğlu Antonius Dioskoros'un şehre su taşımayla ilgili bir *munera* tahsisine katılmıştır. Sıradan Hıristiyan kurumları aynı *nomos*'ta bu yüzyılın ortasında mevcuttur. 303-311 zulümleri hiyerarşiyi ve ibadet yerlerini sert vurmuş; ancak Hıristiyanlığın durumuna dokunulmamıştır. 320'den itibaren, ilk keşişlerle birlikte ruhban metinlerde yerini alır. Küçük bir sözlükbilimsel ipucu, *koimeterion*'un "mezar" anlamında kullanılması bile Hıristiyanlığın topluma daha o zamandan derinden nüfuz ettiğini göstermeye yeterlidir.

IV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, kilise organizasyonu Doğu'da kullanılan biçimiyle gün ışığına çıktı. Bununla birlikte Mısır Kilisesi ibadet, vaaz ve kurumlarda birtakım özgünlükler taşır (örneğin henüz diyakoneslerden bahsetmedik). Kyrenaika istisnası dışında, kilise metropolisleri yoktur. Metropol yargısı İskenderiye piskoposuna aittir. IV. yüzyıldan itibaren bazen başpiskopos, VI. yüzyılda patrik ve günümüze dek papa olarak adlandırılan bu şahsiyet, diğer piskoposlar üzerinde, VI. yüzyılda bir naip (*diadochos*) tarafından devam ettirilip, sinodlarla mutedilleştirilen monarşik ve dolaysız bir otoriteye sahiplerdi. Aziz Marcus'un mirasçısı olduğu iddiasındaki İskenderiye piskoposu, diğer kiliseler nezdinde büyük bir itibara sahipti (en azından ayrılıkçı olmadığı zamanlarda). Onlara gösterişli Yunanca *heortastikai* ("bayram mektupları") ile Paskalya tarihini bildirirdi ki bunlardan VI.-VIII. yüzyıl tarihli bazı nadide örnekler günümüze ulaşabilmiştir.

Hıristiyan hayatı kent çerçevesinde gelişirdi, burası da olağan şartlarda bir piskoposluk makamıydı (bununla birlikte Syene veya Philae gibi konumu daha belirsiz birçok yerleşime piskopos atandığı da görülmüştür). Önceleri laik seçkinlerden, daha sonra düzenli olarak keşişler arasından seçilen Mısır vilayeti piskoposunun bir kuram şahini hatta ne de ağırbaşlılık sembolü olmasına (bunu söylemeye bile gerek yoktu) gerek vardı; ancak Kutsal Kitap ile birlikte kamuya hitap sanatında (vaazlar, azizlere methiyeler) usta olmalıydı. Bu nedenle ve bu satırların yazarının modern bilimsel edebiyatta rastladığı birtakım hakir görücü ifadelere rağmen, okuma yazması olmayan biri olamazdı. Ortaçağ'da (iyi eğitimli rahiplerin nadir olduğu bir dönem) Kıptiler de Bizans döneminin sonunda, sayıları epey fazla olan Herpolisli Ioannes veya Lykopolisli Konstantinos gibi bu iyi retorik ustası piskoposların eserlerini taklit edebilecekleri örnekler olarak muhafaza etmiştir. Piskoposa fazla sayıda (özellikle diakozlar çevresi), korporatif gruplar şeklinde düzenlenmiş ve yönetici kesim *hegoumeni*nin (o zamanlar bu terim sadece manastıra özel değildi) ayrıştığı ruhban yardımcı olurdu. Din adımlarının büyük bir kısmı küçük mesleklerle geçiniyora benzer: örneğin Hermopolis'te VI. yüzyıl sonu ve VII. yüzyıl başında bir yüncü zanaatkâr rahipler çevresi vardı. Stenograf, vergi toplayıcısı veya yurtluk yöneticisi olan başkaları da bilinir. Görevleri kilise kanunlarına saygı ve Kutsal Kitap'ın bazı bölümlerini bilmeyi (genel olarak Antik Okul'un talep ettiği üzere ezbere) de gerektirirdi.

Synaksis'in (*ekklesiai, hagiai ekklesiai, katholikai ekklèsiai*) kutlandığı yerler pek azdı. İskenderiye dışında, kilise bölgesi sistemi çizilmemişti. İthaf isimleri değil sadece sembolik *signa* (Homonoia; Anastasia; Irene) veya dış veya tarihsel özgünlüklere veya kurucuya gönderme yapan isimler taşırlardı. Bu abideler genellikle daha önceki kültürel topografyanın devamı değildir ve bu nedenle önceden tapınaklar ve onlara ulaşım yolları veya Principatus zamanında sivil abideler ve lehlerine zafer yolları ile yapılandırılmış şehir veya köy peyzajı düzenini bozmaya katkıda bulunur. Kiliseleri destekleyen, *prohibitio alienandi* ile korunan zenginlikler, çok daha fazla sayıda olan manastırlar veya martir şapellerininkinden çok daha kayda değerdir. Kilisenin mallarını korurken, devlet çok önceden onları *munera publica*ya tabi kılmıştır ki *embole* buğdayı taşınmasının özellikle getirili kamusal işi de buna dahildir.

Hagiografinin (örneğin Aziz Menas için) fikir verdiği daha geç bir olgu ve Aziz Anthanasios ve Panopolisli arşimandrit Chenouthe gibi otoritelerin olumsuz baktığı, martir (veya bazen keşiş veya önde gelen

din adamlarının) kalıntıları (emanetleri) kültü Mısır'ın dini prestijne çok büyük katkı sağlamıştır. İskenderiye'de IV. yüzyıl sonundan itibaren Vaftizci Yuhanna ve Aziz Marcus'un mozoleleri etrafında oluşmaya başladığı gözlemlenir. Bununla birlikte *floruit* VI. yüzyıl sonu ve VII. yüzyıl başında yerleşir. Birçok kendine has yapıyı da teşvik eder, martyria ve küçük kiliseler gibi. Bu mezarlar ve şapeller tercihen yerleşim yerlerinden uzağa (Maryut Gölü'nde Aziz Minas), mezarlıklarda (örneğin İskenderiye'nin doğusunda *Ta Boukolou*) kurulur. Emanetlerin kutsiyetine gece toplantıları, ziyafetler ve fuarlar, tıbbi ve kehanetle ilgili bekleyiş dönemleri (örneğin Canope/Menouthis'te Azizler Kyrillos ve Ioannes'in yanında), bir nevi dini turizm (Aziz Menas) gibi renkli ayinler eşlik ederdi. Bazı azizlerin, örneğin Menas ve Phoibammon'un popülerliği Mısır'ın geneline yayılsa da, epey kent, hatta köyün tercih ettiği bir aziz vardı (Oxyrhynchus'ta Philoksenos, Antinoopolis'te Kollouthos), bu da kendine has bir isimlendirme ve kült ile bayramlara gelindiğinde birçok özelliğe neden oluyordu. Sadece kısa bir süredir Hıristiyanlığın ve martir kültünün yayılmasında, laik tarikatların (*philoponoi; spoudaioi*) etkisini tam olarak ölçebiliyoruz ki kural olarak kiliseye veya şapele bağlılık ve dini inanca çeşitli biçimlerde katılım gösterirlerdi. Bu birliklerden dokuzu (*philoponeia*) şimdi Hermopolis'te teşhis edilmiştir. Üyeleri toplumun tüm katmanlarından geliyordu, buna yüksek aristokrasi de dahildi.

MANASTIRCILIK

Mısır'ı bir nevi ikinci kutsak toprak haline getiren bu dünyadan kaçan "çileci bekârlar" hareketi, III. yüzyıldan itibaren kendini ilan etti ve IV. yüzyılda ayrılıklar ve İsevi kavgalar esnasında yapılandı. Hagiografi farklı biçimlerini Pakhomios, Makarios ve Antonius gibi kahramanlara bağlar ki tarihi kişiliklerini bilemiyoruz. Özellikle Antonius'inki erken dönemde ünlü bir biyografici tarafından deforme edilmiş ve (Origenisçilikten etkilenmiş) düşüncesini İznik sonrası Ortodokslukla bağdaştırma ve doğurduğu hareketi kilisenin kabul etmesi doğrultusundaki art niyetli gelenek tarafından bozulmuştur.

Çeşitliliği ne olursa olsun, Mısır manastırcılığı genel bir karakter sunar. Keşişler her çevreden ve özellikle de seçkinler ve hatta soylular arasından gelseler de, genellikle Yunan *paideia*sına soğuktur. Dolayısıyla Kıpti dilini konuşmakta hiçbir mahsur görmezler: Bu nedenle manastır arşivleri, Pakhomios'un en antika el yazısı mektuplarından başlamak üzere, edebi ve belge niteliğinde en eski abidevi yapıtları bize kazandırmıştır. Kozmopolit değilse bile, en azından yerleşmele-

rinin izlerini her yere bırakan yabancılara, Suriye-Filistinli, Latince konuşan, Etiyopyalılara karşı dostane bir ortam oluşturdular.

V. yüzyılın sonuna dek, bu hareket bir inzivacı akım tarafından domine ediliyora benziyordu. Hemen her yerde *holy men*, kendileri dışında otorite tanımayan Lykopolisli Ioannes gibi karizma sahibi keşişler türedi. Prestijleri, çileleri ve gösterdikleri sihirlerden etkilenen, özellikle yöneticilerle ve hatta imparator iktidarı aralarında yaptıkları arabuluculuktan etkilenen sivil topluluklar nezdinde çok büyüktü. Tercihen çölün eteklerinde, verimsiz ve devletin pek ilgilenmediği bölgelerde yerleşiyorlardı. Kilise'nin normal kabul ettiğinden uzakta, bazen denetlenemeyen öğretiler geliştiriyorlardı. Dönemimizin sonuna kadar, Mısır manastır hayatı, disipliner (örneğin Yukarı Mısır'ın kuşkusuz gyrovagi[5] olan Sarakotları) ve Nag Hammadi el yazmalarındaki gnosis ve özellikle Toura el yazmalarındaki Origenisçi öğretisel hoşnutsuzlukların haznesi ve muhafazası olacaktı. Ariusçu ayrılıkçılarla iletişimde olduğundan şüphe duyamayacağımız Antonius'in anısının ilginç şekilde bağlandığı sitlere yakın Meletiusçu cemaatlerin vesikalarına sahibiz. VI. ve VII. yüzyılın ayrılık propagandacıları ve Monofizit piskoposlar gönüllü olarak halklarına direktifler verebilecekleri İskenderiye'deki Enaton gibi emin manastırlara sığınmıştı.

V. yüzyıl ortası ve VI. yüzyıldan itibaren, keşişler ile ana akım arasındaki münasebetler normalleşti. Piskoposlar ara sıra buralarda kalmaya devam etse de (örneğin Hermonthisli Abraham) manastırlardan çekildi. Bundan böyle tüzel kişilikler olarak tanınan manastırlar, içinde yaşayan bireylerin üstüne geçti. Bununla birlikte Bizans hâkimiyetinin sonuna dek (hatta bir anlamda günümüze dek), Antonius ve Makarios'un patronajına yerleşmiş inzivacılık, ortak yaşam kurumlarının ağırlığına rağmen, ideal manastır yaşamı olarak kaldı. Bu yönelime özellikle Yukarı Mısır'da Esna, Fayyum'da Deyr Naklun kazıları esnasında keşfedilen geç dönem "odacıklar" (*laures*) ve Delta'nın batısındaki stepte bulunan kellia da tanıklık eder. İnzivacılık, Mısır hagiografisinin Pakhomios'la başladığını söylediği manastırcılar tarafından da mahkûm edilmemiştir. Kapalı manastırların korunağında, genellikle "arşimandrit" sıfatı taşıyan üstler tarafından yönetilen bu disiplinli ortakyaşam çevresi, arkeolojik olarak pek az bilinir zira Pakhomiosçular (veya Tabenneseciler), kanıt gerekirse Tabennese, Peboou/Bau, Moukhonsis, Tesmine/Zminis manastırları sıklıkla Nil Vadisi'nde kurulmuşa benzer ve çöl alanlara kıyasla muhafazaya daha

5. Hiçbir yere bağlı olmadan o manastırdan bu manastıra dolaşan keşişler. (ç.n.)

az elverişlidir. Su yollarına daha yakın olan Pakhomiosçular IV. yüzyıldan itibaren İskenderiye'ye ve belki Konstantinopolis'e kadar *annonae* buğdayının ulaştırılması için kullanılan bir tekne geliştirmişti. Eserleri kilise hiyerarşisine boyun eğişlerini ve ortodoksluklarını gözler önüne serer, ayrıca Bau'daki (Peboou) evlerinden gelme ihtimali olan Bodmer papirüsleri, din dışı eserler ve kilise tarafından orijinalliği tanınmayan yapıtlar (*apocryphes*) içerir. Son olarak paganlığın ve Helenizmin özellikle kararlı düşmanlarıdır ve bunu özellikle İskenderiye Canope'deki (Metanoia) yerleşimlerindeki tarihlerinin bazı bölümleri gösterir.

Keşişler dünyadan kaçsa da bu daha çok semboliktir, zira iletişim yollarından tam olarak hiçbir zaman tam yalıtılmış değildi. Emeklerinin ürününün tam efendisidirler. Bazen mallarını muhafaza ederler ve çevreleriyle her türlü alışverişe girerler. Tüzel kişiliğe sahip olan VI. yüzyıl manastırları bu nedenle olduğunca kendi yönettikleri servetler biriktirir. Papirüs vesikaları köy ölçeğinde bazen kayda değer olabilen yurtluklarının (örneğin Aphrodito'da, manastırlar şehre mali açıdan bağlı olan arazilerin üçte birine sahipti) kentte hiç de öyle olmadığını gösterir. Manastırcılığın iktisadi önemi bununla birlikte, köylüye verilen borç veya daha çok manastır ürünü olan sepet ve kumaş ticareti ile hiç de azımsanacak gibi değildir. Ülkenin sivillerin terk ettiği veya işgal etmeye değer görmediği yerlerinde, manastırlar Bizans'ın öncü karakollarını oluşturuyor ve gördüğümüz gibi bu nedenle planlarında yer tutuyordu.

HIRİSTİYANLIĞIN RAKİPLERİ

Dönemimizin sonunda Hıristiyanlık Mısır toplumunu derinden dönüştürmüştü: Şehir ve köy topografyasının yeniden yapılandırılması, çöl kıyılarının yeniden nüfusa kavuşması, adlandırmalardaki özgüllükler, zenginlerin iktisadi davranışları, Geç İmparatorluk mesenlerinden destek alan "Hıristiyan hayırseverliği"nin karekteristiği hayır kurumlarına yukarıda da değinmiştik. Ancak hegemonik olduğu söylenebilir miydi?

Mısır veya Mısırla ilgili Hıristiyan edebiyatı bazen inananları sadece sapkınlıklara karşı değil, rakip inanışlara karşı, hatta Khenothe'ye (350-466) kulak verecek olursak dönmelik tehlikesine karşı da uyarır. Bu ikazlar sadece ibadet yerlerine veya eski çağlara ait olmadığıdır. En azından akılda bulundurulması gereken, yeni bir belgenin en yerleşik, Mısır'da Mitracılığın zayıf olduğu gibi, yaygın kabul gören yaklaşımları tersine döndürebileceğidir. Oysa kısa süreden beri IV. yüzyıl Hermopolisi'nde "Mitra kateşizmi" olduğu bilgisine sahibiz.

Aynı şekilde, Köln Manici kodeksinden daha az önemlisi (bazı paleografların tarih ve de kaynak çelişkilerine rağmen), Kellis Vahası'nın edebi ve belgesel buluntularından, bugün IV. yüzyıl Mısırı'nın dinsel sahnesinde Maniciliğin yerini biliyoruz. Kıptice ve Yunanca; ama daha da çok kutsal kitapların halka indirilmiş Aramicesi'ne çok yakın olan bu inanış Hıristiyanlığın bir gelişimi ve hatta gerçek kilise olarak sunuldu.

Paganlığın hayatta kalması gündemde bir konudur. Mısır söz konusu olduğunda, bu olguya belki de gereğinden fazla değer atfedilmiştir zira dönemin Hıristiyan polemikçilerinin kehanet, büyü ve hatta yıldızlara bakarak kader çizme inanışı, Nemesis (bu dönemde bazı Hıristiyan çevrelerde epey yaygın görünen inanış) gibi sınıflandırılması zor davranışları, bilerek "Helenizm"in göstergeleri arasına koyma hesabı yüzünden zordur.

Mitolojik kültürlerine rağmen, Nonnos veya Palladas gibi Mısırlı edebiyat insanları mutlaka pagan değildi.

Şehirleşme ve Romalılaşma nedeniyle çok zayıflayan firavun geleneğinden gelen inanışlar, İsis inanışının geniş ölçüden Hıristiyanlaşan ve hatta piskoposluğu olan bir nüfusta, güneyli halklar ile diplomatik anlaşmalar sayesinde korunduğu Philae dışında, III. yüzyıldan az sonra görünür durumdadır. Bununla birlikte II. Constantius döneminde Hermonthis Bucheumu'nda, Teb Dağlarındaki, aynı döneme tarihlenmiş ve kurban edilen eşekleri zikreden ilginç grafitilerde (Yunanca olduklarını belirtmek gerekir) kanıt bulunmuştur, yine aynı Constantius döneminde yapılan, Abydos'taki Bes Kilisesi'ni ise saymıyoruz bile. Bununla birlikte Bizans Mısırı paganlığı, ölçüleri ne olursa olsun, Yunan-Roma algılayışıyla karışmıştır, öyle ki zamanın Hıristiyan polemikçileri Mısır pagan inanışlarını ele aldıklarında Yunan Tanrılarını (Apollon, Kronos) değerlendirdikleri, bilgileri Yunan yapıtlarından aldıkları izlenimine kapılırız.

391'den sonra, pagan inanışının temel dışavurumları yasaklanır: Tapınaklar kitlesel olarak kapatılır ve V. yüzyıldan birçok belge ne kilise tarafından ele koyulmaları ne de daha kuvvetli bir iddia olan Hıristiyan ibadet yerlerine dönüştürülmelerinden değil, sadece terk edilmeleri ve devlet tarafından *emphytheosis* yasası rejimi gereğine satışa konulduklarından bahseder. İbadet yeri mülkleri, sunakları ve kütüphaneleri yağmalanmış veya el konulmuştur. Dönemimizin sonuna dek gizli ibadet yerleri bulunup çıkarılacaktır (özellikle İskenderiye yakınlarında Menouthis'te, V. yüzyılda) ancak liste pek uzun değildir. Yeni Platoncu olması muhtemel bir felsefi paganlık (belki yeni-pagan-

lık), İskenderiye aydın sınıfında VI. yüzyıla dek yaşamış, Hıristiyanlarla sözlü ihtiyat ve davranışlarda çekingenlik pahasına oldukça iyi de geçinmiştir. 391 senesinin yağmalamalarına rağmen, bu çevreler bazı eski dini yapıtları muhafaza etmeyi de başarmıştır. Antik Timsahtanrı Soukhos adı ve bazı özellikleri Iustinianos dönemi pagan yazarı Damaskios'a yabancı değildir.

İSKENDERİYE

Bizans Mısırı'nın başlıca şehri üzerine ciddi bir çalışma elimizde yoktur. Bazılarının Bizans senatosuyla özdeşleştirdiği, yarı daire biçimli basamaklı bir yapıyı ortaya çıkaran ve hippodromdaki araba sürücüleri ve renkler onuruna yazılmış grafitiler, hamamlar ve büyük miktarda gündelik yaşam objesi ve özellikle dönemimiz için Kıbrıs ile bağları gösteren seramik bulgusu (edebi kaynaklar tarafından da doğrulanmıştır) ortaya çıkaran Polonya kazılarına rağmen, Bizans metropolünün tarihi yine de uzun süre bir yığın bölük pörçük ve özellikle dini zıtlaşmaları ilgilendiren belgesel verilere dayandırılmıştır. Yeni bir eserin başlığı ve vaatlerine rağmen, topografyasının önemli noktaları belirlenmemiş, öyle ki şehir idaresi kurumlarının nasıl işlediği konusunda net bir fikrimiz oluşamamıştır. Burada döneme ait birlikler ve idareler, *curator*a (VII. yüzyıl başında) kadar görülmektedir. Buna karşın, *vindex*e (bir temsilci) Mısır'ın geri kalanında rastlanmaz. Diğer yandan, bazı medeni *curial*lerle, "mevki sahiplerini" (*aksomatikoi, honorati*) ve teknecileri bağdaştırıyordu.

Şehir, Iustinianos döneminde Maryut çevresinin Libya'ya bağlanmasından hemen sonra, Libya dünyasının sınırında, denizi Maryut Gölü'nden ayıran dar bir kıyı bandında (*taenia*) bulunuyordu, dolayısıyla doğrudan işleyebileceği kırsal toprakları yoktu. Uzantıları ile atık ve molozları boşaltmak için de alan mevcut değildi. İçilebilir su da dönemimizde sukemerleri ve kanallarla su taşımanın artık pek işe yaramadığını akla getiren eserler olan güzel Bizans ve Arap sarnıçlarının gösterdiği üzere bulunmuyordu. Bağlantı hayatına adanmış olan İskenderiye, aralarında *embole*nin de olduğu Mısır ürünlerinin geldiği bir göl ve çift deniz limanına sahipti. Kanallar, göl ve deniz limanlarını birbirine bağlıyordu. İskenderiye, Aurelianus kuşatmasından sonra ciddi hasara uğramıştı ve Bizanslılar hâlâ onu bir "megapolis" olarak tanımlamakta ısrar etse de içe kapanık bir moda girmişti. Kuleler ve kapılarla güçlendirilmiş surlarla çevrelenmişti ve Galilee Sepphoris'te yeni keşfedilen bir V. yüzyıl mozaiğine göre, eski Serapeum sitinde parıldayan ünlü Pompee sütununu surların dışında bırakmış gibi gö-

rünüyordu. Helenistik geçmişinden, İskenderiye Feneri (Anastasios döneminde onarılmıştı) muhafaza etmişti, bununla Ortaçağ'a dek varlığını izlemek ve dönüşümlerini ölçmek mümkündür. Zenon döneminde ise aynı zamanda tören söylevi yarışmaları için oditoryum görevi gören müzesinden son kez söz edilmiştir. 181-217 civarında yenilenen şehir tapınağı, 391'deki sertlikle kapatılışına dek var olmaya devam etmiştir. VII. yüzyılda hâlâ imparatorluk döneminden başka prestij yapıları da görülüyordu, bunlardan biri olan Dromos, *extra muros* bir nevi ticari galeri ve geziydi. Bununla birlikte, IV. ve VII. yüzyılda insan yerleşimi derinden ve P. M. Fraser'in "abidevi yapılardan arınma"[6] olarak adlandırdığı anlamda değişti. Kuzeyde, VI. yüzyıldan bir *scholiast*a göre evler her yönden denizi sarmıştı (aynı Konstantinopolis ve Filistin Kaisareiası gibi); orta ve güney bölgelerde, Roma yollarını dikkate almadan, yerleşim sürekli olarak eski yapıların düzleştirilmiş kalıntıları veya hafriyatı üzerinde yükselirdi. Hıristiyanlık bu düzensizliğe neden olmuştur. İskenderiye'de isimlerini bildiğimiz 50 civarında kilise ve özellikle martyria ve dua yerleri şehrin doğu ve güneyinde fazlasıyla yoğunlaşmıştı. Doğu'dan birkaç mil uzakta, güçlü Pakhomiosçu manastır Metanoia (Tövbe) Canope eğlence sitini kutsallaştırmıştı. Batı'da, bir manastır zinciri Taposisir'e dek *taneia* üzerinde uzanıyordu. Oysa bu kurumların büyük çoğunluğu *extra muros* idi. Dolayısıyla şehirleşmede herhangi bir rol oynamıyor ve hatta kenar mahallelerin gelişimine katkıda bulunuyorlardı. Şehrin geleneksel olarak alfabenin harfleriyle tarif edilen mahallelere ayrımına, bir de bir yapı veya bir başka özellikle ayrılan *topoi* (yer adları) eklenirdi.

Sivil ve askeri valilerin ikameti olan İskenderiye önemli sayıda asker ve memur nüfusuna sahipti.

Yunanca aslı II. Constantius dönemine uzanan metin *Expositio totius mundi*, şehir övgüsü geleneksel retorik geleneğinden tavizler verse de, ticari ve üretimsel refahını; ki bu refah VI. yüzyılda hâlâ Batılı bir seyyaha çarpıcı geliyor, göklere çıkarıyordu. Hayırsever Ioannes'in hayatı (Herakleios döneminde), Batı'ya doğru uzak ticareti zikreder. İskenderiyeli tacirler düzenli olarak "Hindistan"a gider. Zenginlikleri yerel Vaftizci Yahya Martyrionu'nun yapımına katkı vermelerine izin vermiştir. Dokuma merkezi olarak İskenderiye desenli kumaş ihraç eder. Licinius ve Herakleios arasında neredeyse hiç altın para basmayan İskenderiye, *argyropratesi* ile Konstantinopolis'e iyice bağlı büyük bir bankerlik merkezidir. Aynı retorik minvalde, *Expositio* ve

6. Metinde "demonumentalisation". (ç.n.)

Ammianus Marcellinus ve Nazianzoslu Gregorios gibi Kilise Babaları şehrin entelektüel hayatını över. Konu tıp, *iatrosophistika* (bkz. yukarıda) olduğunda zaten bu noktada şüpheye mahal yoktur. Bilimin ve edebiyatın diğer dalları daha az geriydi veya felsefe gibi VI. yüzyılın büyük yorumcuları (Ioannes Philopones, David, Elias, Stephanos) ile daha geç gelişmişti. Burada matematikçiler Theon ve 415'te Hıristiyan aktivistler tarafından katledilen kızı Hypatia'nın adını anmadan geçemeyiz; ancak eserleri ve yorumları (örneğin Hypatia tarafından kaleme alınan cebirci Diophanos'unki) uzmanlar tarafından her zaman olumlu değerlendirilmemiştir.

MISIR VE BİZANS

Bizans Mısırlıları İmparatorluktan tamamen hoşnut "Romalılar" idi ve kendi işleri için gittikleri Uzakdoğu'ya kadar kök salmıştı. Çeşitli Mısır kolonilerini, şurada burada, hatta ziyaret eden hemşerilerine gerekli durumlarda yardım eden bu sürgünler VI. yüzyıl Konstantinopolisi'nde tespit edilmiştir. Memleketlerini terk eden Mısırlılar, ülkenin ekonomisi konusunda bildiklerimizle örtüşür şekilde, genellikle İskenderiye tıp eğitiminin itibarından faydalanan hekimler, tekstil ürünleri ve kumaş tacirleridir. Daha önce de *wandering poets*'ten bahsetmiştik. V. yüzyılda genel vali olan Panopolit şair Kyros'un durumu, Mısırlıların Konstantinopolis yüksek idaresine sızmalarını gösterir. Bu terfiden daha da açıklayıcı olan Apions ailesinin tarihidir. V. yüzyılda, Apionlar henüz şehir seçkinleriydi. VI. ve VII.'de ise, onların genel vali, ihsanlar kontu, Konstantinopolis senatosu başkanı olduğunu, VII. yüzyıl başında itibarlı bir Roma senatör soyuyla birleştiklerini görüyoruz.

Dini anlaşmazlıklar nedeniyle töhmet altında kalan Bizans Mısırı tarihyazımı, uzun süre ülkeyi imparatorlukla zıtlık içinde tasvir etmiştir. Yunan dili ve kültürü ile imparatorluk siyasal sisteminin reddine dayanan, Bizans karşıtı bir ulusal duygu dalgasının kabarışını, hatta ayrılıkçılığı incelemeye kendini adamıştı. Hatta Mısırlıların Arap-Müslüman fatihleri olumlu karşıladıkları iddia edilmiştir. Yeni tarihli elkitabı, ansiklopedi veya sentezlerde, bu görüşün aksi iddia edilemez gibi görünür; dolayısıyla burada etkisinin yanılsaması altında olmadan, kişisel olmamakla birlikte, burada tam tersi bir görüş açıklıyorum (bu görüş, başka uzmanlar tarafından da paylaşılmaktadır).

Dinsel bölünmeler kendilerine özgün düzende, dini kurumlarınkinde gerçekleşmiş ve asla ne etnik, toplumsal, siyasi nitelik kazanmış ne de güçlü bir askeri nedene dayanmıştır. Çekişmeler ne Yunan dili

ne de Helenizm nedeniyle olmuştur. Ayrılığın çeşitli evrelerinin aktör ve yazarları, örneğin İskenderiyeli piskopos Dioskoros ve Antakyalı Severus Yunanca konuşurdu ve Yunanca kullanımı Mısır Kilisesi'nde asırlarca muhafaza edilmiştir. Doğu Kiliseleri'nin ayrılma süreci neredeyse iki yüzyıla yayılmış, doğrusu bu zaman zarfında, Iustinianos ve Herakleios (631-641 senelerinde) dönemlerinde imparatorluk iktidarı, tarafgir görünse de, bu sürede uzlaşmacı veya Kadıköy karşıtı tezlere yakın olan imparatorlar bir nevi *status quo* veya hoşgörü ortamı kurabilmişti (Zenon, Anastasios, 571'e dek II. Iustinos, 609-619 arasında Herakleios). Mısırlı ayrılıkçılar her zaman lehlerinde bir iktidarın gelmesini beklediyse de bu imparatoru hepten reddettikleri anlamına gelmiyordu.

Dahası, bazı belgeler, Mısırlıların Bizans sistemine bağlılıklarını ortaya koyar niteliktedir. Edfou'da bulunan, Konstantinopolis'i peri Anthousa/Flora biçiminde resmeden dindışı nadir bir ikona çok geç bir arkeolojik çerçevededir: Bu tabloda sadakatin damgasını görmemek çok zordur. Aynı şehirden, Yunanca ve Kıpti bir mahkeme dosyası, Bizans dönemi sonu ile 645 seneleri arasında bir ailenin alacaklısı ile kavgasına bizi dahil eder: Arap döneminden yemin parçaları "hepimizin üzerinde iktidarı olan otorite" ve hatta "imparatorluk esenliği" gibi sözler zikreder. Arap rejiminin bu tanınışı, şevkli olmaktan çok çekinik, bekle ve görcüdür. Çok sonraları, Kellia'dan bir Mısırlı keşişin Kıptice mezar taşı, dönemin inzivacıları Bizans çerçevesinden çıkmakta güçlük çekiyormuşçasına, İmparator II. Iustinianos iktidarına tarihlidir (685/695 veya 705/711). Paleoloji veya Arap dönemi papirüslerinin Yunanca dili üzerine yapılan araştırmalar, Bizans ile tüm bağların kopmadığını gösterir. Bu minvalde, mikro-olguların toplamının, bir gün 641-642'deki unutulmaz altüst oluş karşısında Bizans Mısırlılarının tavrının zeminini anlamamıza yardımcı olacağını umut edebiliriz.

Sonuç

Önceki sayfalarda, kuşkusuz ki, uzak ya da yakın öncülerimiz gibi, bilerek veya bilmeyerek, günümüzün entelektüel ikliminden, toplumsal ve ekonomik sorularından etkilenmişizdir. Du Cange veya Gibbon'dan Rostovtseff veya Piganiol'den Jones'a ve Oxford'un Mauss, Finley ve Polanyi'nin antropolojik tezlerinden etkilenen "ilkelciler" ekolüne, son olarak *Cambridge Ancient History*'nin "çokkültürlülük" eğilimli katılımcılarına, hayranlık, eleştiri ve yorumlar muhakkak zamanın tasalarından köklenir. Bu ilişkiler üzerine tarihyazım araştırmaları eksik değildir [diğerleri yanında bkz. Momigliano, 143; Brown vd., 137; Carrié-Rousselle, 146, 9-46; Andreau, giriş 539'da; Banaji, 562; Laiou, *EHB*, 533, Böl. 35 ve *CRAI*, 2003, basımda; Liebeschuetz, 140] ve C. Lepelley bu tartışmaları [144], "Nouvelle Clio" *Antiquité tardive* cildinin sonuç bölümünde geri dönmek üzere ele almıştır.

Tarafsız ve kesin bir yaklaşım doğal olarak ideal olsa da, yayım kısıtlamaları, bizi sıklıkla boşluklar ve kaynakların yorumlarının farklılıklarının zorluklarını sessizce geçiştirmek zorunda bırakır; çünkü bunların tartışması epey uzun sürer. Bu siyasi ve askeri olaylar söz konusu olduğunda, özellikle ve çelişkili bir şekilde geçerlidir; çünkü bunlarda birkaç hatta sadece tek kaynağa (bkz. Jones'un tartışması, 156, 1, 77-78, 115, 171-172) veya kronolojik olarak fazlasıyla geç, yanıltıcı örneğin Theophanos gibi kaynaklara yaslanmak zorunda kalırız ve bu alanda bazen geçilmiş gibi görünen araştırma, aksine gerekli olmaya devam eder (karş. Zuckerman, 235-237, 506; Howard-Johnston, 212; Kaegi, 214). Aynı engeller Bizans'ın düşman veya dost, "barbar" veya değil, komşu halklarına gerektiğince önem veremeyişimizi de açıklar, onlar hakkında arkeolojik araştırmalar büyük fayda sağlamıştır. "Nouvelle Clio" bu soruna yeni özel bir ciltle deva olacak.

Ortaya çıkan güç hatlarını, yavaş bir uyum ve dönüşüm süreci sonucunda VII. yüzyılda "Bizans" denen imparatorluk olarak karakterize eden çizgileri özetlemek zordur. Sözde muhafazakârlığı, aslında sözü edilmese de gerçek bir yenilenme kapasitesini barındırır. Burada,

bir yandan Yunanca'nın devletin ve kültürün dili olarak hâkimiyeti ve bununla at başı giden, Doğu'da Latince konusundaki artan cehalet (ve karşılıklı olarak Batı'da Yunanca'nın) aynı zamanda Süryani ve Kıpti edebiyatın ortaya çıkması ile gelen yeniliklerin altını çizmek gerekir. Diğer yandan ve özellikle, Hıristiyanlaşmanın boyutları öylesine büyüktür ki tek direniş bundan böyle Yahudilik olgusu olmuş ve dini sapmalar sadece heterodoks hareketler aracılığıyla kendini ifade etmiştir. Bu dini hâkimiyet, kendini aynı zamanda imgelem ve semboller kadar kamusal alanın da fethi ve ikona kültünün doğuşunda da gösterir. Roma modelinden ayrılışı imleyen birçok nokta özellikle tetrarşik veya Constantinus ordusunun (sınır ordularının eritilmesi, savaşa hazır kıtaların ve "mevcut" birliklerin çöküşü) daha az sayıda ve süvarinin önemi nedeniyle birlik başına daha masraflı bir ordu lehine yok oluşu; şehir seçkinleri ve kurumlarının çöküşü ve şehirlerin yok olması denemese de küçülüşü; prefektoral sistemin aşamalı çöküşü, Kartaca ve Ravenna eksharklıklarının kuruluşu ve VII. yüzyılda otonom organizmalar şeklinde, tek ayakta kalan, eski Doğu Praefectoriumu'ndan meydana gelen değişik büroların ortaya çıkışı ve Orta-Bizans idaresinin çekirdeğini oluşturması; son olarak da, Bizans topraklarının küçülmesi ve Balkanlara Slavların gelmesinden sonra yoksullaşması, Tuna *limes*inin düşüşü ve şüphesiz Suriye'den Mısır'a dek İmparatorluk'un en zengin vilayetlerinin de Araplar tarafından fethi.

"Çöküş", "yok oluş" yoksullaşma" sözcükleri çok küçültücü olduğu için bazıları tarafından kullanılmaktan kaçınılsa bile ardında yatan gerçekler, yazarlar onları hafife alsa veya gelişim veya tarihlerinin ayrıntıları, özellikle de bu olguların yorumu ve sebepleri konusunda ayrılığa düşse de daha az tartışılır olmaz. Dolayısıyla, okurun dikkatini araştırılması gereken kimi alanlara çekmek gerekir. Biz, burada elimizde olanların ve geçmiş on yıllardaki ilerlemelerin bir dökümünü yaparak değil, kimi soruları anarak da olsa, "Nouvelle Clio"nun ilk ciltlerindeki "araştırma yönelimleri" geleneğinde kimi sonuçlara vardığımız için hoş görüleceğimizi umuyoruz. Moda olan tarafsız terminolojiyi kullanacak olursak, değişimin sebepleri arasında, Geç Antik vergilendirmesinin yıkılışı, bölgeler arasında değişim ve Doğu-Batı ticareti üzerinde sonuçları olacak *annonae*nin kaldırılışı, doğru olarak sıklıkla anılır. Jones kısmi de olsa niceliksel veri verebilen tek kaynak olan papirüslerde diğerlerinin görmediği aşırı vergilendirmenin altını çizmiştir. Ancak hâlâ imparatorluk finansı konusunda otorite olacak ve bulgularını, anakronik ve modernist olmadan, tutarlı bir çalışmaya bütünleştirmeye cüret edecek bir çalışmanın eksikliği duyulmaktadır.

Nüfusun Malthusçu daire ile doğru bir değerlendirmesi (niceliksel olmadığında) (Böl. XIII), manastırcılığın demografik etkisi ve özellikle VI. yüzyılda vebanın sonuçları, belgesel ve arkeolojik verileri, nüfus bilimcilerin analiz teknikleriyle bağdaştıran sağlam bir bilgi birikimi gerektirir. Aynı zamanda bilimsel metotların (paleobotanik, buzulbilim, paleoantropoloji, DNA analizleri vb) uygulanması, hâlâ tartışılan ya da inkâr edilen nüfus ve iklimin gelişimine, aynı seramik ve paranın incelenmesinin, iktisat tarihi konusunda değerli bir ilerleme sağladığı gibi ışık tutacaktır. Bu yönelimlerden sonuncusu ancak hiçbir şekilde azımsanmayacak olanı yeni değildir: Hıristiyanlaşmanın toplum ve âdetler üzerindeki etkisi, önyargılı hükümlerle saptırılan bir konudur. J. Beaucamp'ın [526] incelemesi, kanun ve uygulamaların titiz karşılaştırılması ve temkinli sonuçları ile bu yönde bir model oluşturur. Hıristiyanlaşmayı Roma'nın ve antik uygarlığın mezar kazıcısı olarak gören uzun gelenek gibi eski idealleştirilmiş görüşlerden uzağız. *Bizans Dünyası*'nın gelecek cildi Bizans İmparatorluğu'nun bunu kısmen "karanlık çağlara" taşıma konusunda ne denli katkıda bulunduğunu inceleyecek. Yapılarını karşıt koşullara göğüs gerebilmek için uyumlulaştırarak, Ortaçağ Bizans dünyasının taşıyıcı bir sütunu ve miras aldığımız bir model olarak kalmıştır.

Özet Kronoloji

Doğu	*Batı*	*Kültürel, dini, iktisadi çerçeve*
324 Konstantinopolis'in kuruluşu. 11 Mayıs 330, Şehrin Adanması 337 CONSTANTINUS'un ölümü (306-337) ve taht krizi		325 İznik Konsili (Baba'yı Oğul ile eşmaddeden ilan etti)
II. CONSTANS (337-361). 346-350 Pers saldırısı. Constans'ın, Mursa'da Magnentius'a karşı zafer kazanması (351) İmparatorluğun Birliği. 359 Shapur tarafından Amida'nın alınması	CONSTANTIUS (337-350) İtalya'yı alan Constans'ın Frank ve Alamanlarına karşı seferler (352)	328-378 yıllarında İskenderiye piskoposu olan Athanasius. Suriyeli Ephraim (306-373)
JULIANUS (360-363). 363 Julianus Ctesiphon'da; Julianus'un ölümü JOVIANUS'un tahta geçişi (363-364). Perslerle barış (Nizip verilir). VALENS (364-378). 367-369 Gotlara karşı galip gelinen savaş.	360 JULIANUS Lutetia'da imparator ilan edilir. I. VALENTINIANUS (364-375)	Kısa pagan tepkisi. Libanios Antakya'da ve Themistios Konstantinopolis'te 340-388 arasında faaliyette. Armenia ve Iberia Pers kontrolüne geçer.
375 Hunların gerileyişi ve Gotların ilerleyişi 378'de Valens'in Andrinopolis'te yenilmesi ve ölümü. I. THEODOSIUS (379-395). 383 Perslerle barış	GRATIANUS (375-383). II. VALENTINIANUS (383-392); Maximus'un (383-386) ve pagan Eugenius'un (392-394) tahtı zorla ele geçirişleri Soğuk Irmak'ta Theodosius'a yenilişi (394).	381 Konstantinopolis Konsili (Ariusçuluğu mâhkum eder) 384 Gratianus Roma Senatosundaki Zafer Sunağı'nı kaldırtır.

387-397 I. Moesia'ya yerleşen Gotlar defalarca ayaklanır. Alaricus, 397'de *mag. mil. p.* Illlyricum olur. 395	388-391 ve 393-395 I. THEODOSIUS Batı'da. İmparatorluğun Bölünmesi	Paganlık karşıtı yasalar.
ARCADIUS (395-408) 400 Gainas'ın Got partisinin saf dışı edilmesi.	HONORIUS (395-423). Stilico'nun (†408) etkisi. 406 Galya'nın Vandallar ve Alainler tarafından işgali; İspanya'ya yerleşmeleri	401 *Notitia Dignitatum.* 395-430 Aziz Augustinus Hippo Regius piskoposu. 398-404 Aziz Ioannes Khrysostomos Konstantinopolis piskoposu. Aziz Geromios (347-420)
II. THEODOSIOS (408-450) 413 Konstantinopolis Theodosios surları 414 imparatorun kızkardeşi ve *augusta*, taviz vermez Hıristiyan Pulkheria, 413'e dek ezici bir hâkimiyet kurar. 422 Perslerle barış. 423 II. Theodosios'un eşi Eudoksia *augusta* ilan edilir.	410 Roma'nın 402'de Batı'ya geçen Alaricus'un Gotları tarafından alınışı.	415 Neo-Platoncu Hypatia'nın Hıristiyanlar tarafından İskenderiye'de öldürülmesi.
395-435 Hunların artan baskısı ve Trakya'da tekrar eden akınları. 422, 430, 434'te haraç ödenir. 441-443-447 düşmanlık. MARKIANOS (450-457) *Mag. Mil.* Aspar'ın tartışılmaz az kudreti.	III. VALENTINIANOS (425- 455). Placidia'nın yönetimi sonra da *mag. mil.* Aetius etkisi († 454). 429 Vandallar Afrika'da. 439 Gensericus Kartaca'yı alır. 443 Hunlar Pannonia'ya yerleşir. 451-452 Attila Galya ve Italya'da. 455-476 çoğunlukla *mag. militum* Ricimer (öl. 472) veya Konstantinopolis'ten gönderilen elçiler tarafından seçilen farklı imparatorlar birbirini izler.	431 Efes Konsili (Meryem, *theotokos*) 429-438 Theodosios Kanunları. 451 Kadıköy Konsili İsa'nın kişiliğinde iki tabiatın birliğini tarif eder.

I.LEON (457-474) 468 Vandallara karşı seferin başarısızlığı. Aspar kabilesi (†472) ve Isaurialılar arasında güç savaşları. Trakya ve Makedonya'da iki Theodoricus (Strabon ve Amal) idaresinde Gotlar Isaurialı ZENON (474-491). Basiliskos (475-476) ve Leontios isyanları (484-488), Isaurialı kabileler ve Ostrogot federelerden karşıt gruplar müdahale eder. Malî ve askerî kriz.	476'da Skire Odoacer "halkları kralı" Romulus'u tahttan indirir (475-476) ve İmparatorluk elçilerini Konstantinopolis'e geri gönderir. Batı İmparatorluğu'nun sonu.	Monofizitliğin yaygınlaşması 484 Henotikon ve Roma ile ayrılık (Akakios ayrılığı)
I.ANASTASIOS (491-518). Malî toparlanış. Uzun Surların yapımı. 498 Isaurialıların boyun eğmesi. 502-505 Perslerle önce çatışma, sonra barış ve *status quo*. I.IUSTINOS (518-527) I. IUSTINIANOS (527-565) 527-532 perslerle savaş ve barış. 532 Nika isyanı. 540-545 Perslerle çatışma. 562 Perslerle yeni barış anlaşması. Balkanlar'da Slav istilasının başlaması. II. IUSTINOS (565-578) 572 Perslerle yeniden çatışma. Balkanlara Slavlar ve Avarların sızması. TIBERIOS II. CONSTANTINOS (578-582) MAURIKIOS (578-602) 591 Perslerle barış.	489 Zenon, Amal Theodoricus (474) tarafından birleştirilmiş Ostrogotları İtalya'ya gönderir. 493 Odoacer'in öldürülüşü. Theodoricus İtalya kralı (493-526) 533 Afrika'nın tekrar fethedilişi. 554 İspanya'ya müdahale. 568 Lombardlar İtalya'da. VI. yüzyıl sonu Ravenna ve Kartaca Eksharklıklarının kuruluşu.	519 Roma ile Akakios ayrılığının sona ermesi. 528-533 Iustinianos Kanunları *Digestes* ve *Institutes* 529 Atina Akademisi'nin kapatılması. 532 Aya Sofya'nın tekrar inşası. 542 Vebanın başlangıcı. 553-554 Konstantinopolis'te yapılan 5. Konsil Üç Başlık'I (Nasturileri) mahkum eder.

Armenia'nın bir bölümü Bizans oluyor. 592-602 Slavlara karşı Tuna'da savunma. 602 ordunun ayaklanması. PHOKAS (602-610) Slavlar ve Avarlar Balkanlar'da. Dara'nın alınışı ve Küçük Asya'da Perslerin ilerleyişinin başlangıcı. 608-610 Herakleios isyanı. HERAKLEIOS (610-641). 614 Salone'nin ve Balkanların içlerindeki şehirlerin düşüşü; 610-628 Perslere karşı savaş; 614, Kudüs'ün; 619 Mısır'ın; kaybedilişi; 626 Konstantinopolis kuşatması; 627, Nineveh'te Bizans zaferi 636 Yermük hezimeti. Halife Ömer (634-644) Suriye'yi ele ve sonra Kudüs'ü ele geçirir (638	605 Lombard Kralı Agiluf (590-616) Ekshark ile ateşkes imzalar.	Roma yanlısı dinî siyaset. Monofizitlerle uzlaşma ve birleşme çabalarının başarısız oluşu: Monoenerjizm, Monothelizm (Ecthese 638) 622 Hicret (Muhammed'in Medineye göçü) 632 Muhammed'in ölümü. 638 Kadisya'da Arap zaferi 642 Sasani İmparatorluğu'nun sonu.

Kaynakça

Byzantinische Zeitschrift'in (senede iki sayı çıkar) analitik ve eleştirel kaynakçasına bakacağız (belli başlı Avrupa dillerinde kısa notlar). Bu kaynakça yakında internette bulunabilecek. 2011'deki Sofya Kongresi'nin Instrumenta studiorum'unun raporları http://www.propylaeum.de/byzantinistik/themenportale'de incelenebilir.

[1] Karayannopoulos J., Weiss G., *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Wiesbaden, 1982, 2 Cilt. (eski ama çok zengin).

[2] Boutet D. (Der.), *Guide interdisciplinaire des études médiévales*, Paris-Cenevre

KÜTÜPHANE KATALOGLARI VE ONLINE BİLGİLER

http://www.college-de-france.fr/chaires/chaire23: Bizans Tarihi ve Medeniyeti Merkezi'nin sitesi, kurumlar ve başlıca kütüphane kataloglarıyla bağlantı, Fransız yayınlarının listesi ve araştırmacıların özgeçmişleri.

http://www.cco-pmc.org yaklaşık İS 100-1000 dönemi konusunda kaynak sunan belli başlı Fransız kütüphanelerinin katalogları.

http://quinet.college-de-france.fr: Collège de France'ın, içinde Bizans kütüphaneleri olan uzmanlaşmış kütüphanelerinin kataloğu.

http://www.doaks.org: Dumbarton Oaks'un (Washington, DC) sitesi, sıradışı kütüphanesinin kataloğu ve birçok önemli yayının elektronik versiyonu. (bkz. aşağıda)

http://www.unifr.ch/go/apb: Fribourg Üniversitesi (İsviçre) sitesi, öğrenciler için gerekli kaynakça ve faydalı kılavuz.

SÖZLÜKLER, ANSİKLOPEDİLER VE ATLASLAR

[3] *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 15 Cilt., Paris, 1907-1953 (eski , ama çok zengin) *[DACL]*.

[4] *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Ch. Daremberg, E. Saglio (Der.), Paris, 1877-1916.

[5] *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*, A. Vauchez (Der.), Paris, 1997 *[DEMAC]*.
[6] *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, A. Baudrillart (Der.), Paris, 1912 sq. *[DHGE]*.
[7] *Dictionnaire de spiritualité*, Paris, 1936-1995 *[DS]*.
[8] *Dictionnaire de théologie catholique*, Paris, 1903-1947 (mezhebi belirli ama çok faydalı) *[DTC]*.
[9] *Encyclopédie de l'Islam [EI]*.
[10] *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, 1977-1999 (CD-Rom'da da)
[11] *Der Kleine Pauly*, Munich, 1979 (RE'den yoğunlaştırılmış)
[12] *Der Neue Pauly*, Stuttgart, Weimar 1996- (şimdiye kadar Cilt. 1-8 çıktı) (A-Opus); Cilt 13 (Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte, A-Fo), 1999 ve Cilt 14 (Fr-Ky).
[13] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan (Der.), 3 Cilt, Oxford, 1991 *[ODB]*.
[14] Wissowa G., *[Paulys] Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 83 Cilt., 1894-1972 (her cildin tarihini akılda tutmalı). *Gesamtregister* (bir cilt ve bir cd-rom) *[RE]*.
[15] Burchberger M., Baumgartner K. (Der.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3. Basım, 1-12, Fribourg/Brisgau, 1993-2006.
[16] Cross F. L., *Oxford Dictionary of the Christian Church*, Londra, 1957.
[17] *Reallexikon für Antike und Christentum* (son fasikül çıktı: Kanon I (Begriff.), Kastration, 2001, fas. 154-155). Ayrıca ek fasiküller de mevcut: sonuncusu 9, 2002 (→ Brücke).
[17 *bis*] Ashbrook Harvey S., Hunter D. G. (Der.), Oxford Handbook of Early Christian Studies, Oxford, 2008.
[18] *Reallexion zur Byzantinischen Kunst, 1966-* (çıkan son fasikül: fas. 45 [t. VII]: Ohrid [son]-*opus sectile*, 2010)
[18(2)] Leclant J., (Der.), Dictionnaire de l'Antiquité, Paris, PUF, 2005.
[18(3)] Jeffreys E. (Der.) *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, 2008.
[18(4)] Stephenson P. (Der.), The Byzantine World, Londra, 2010.

KLASİK DİLLER

Yunanca

[19] Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Paris, 1688, tekrar basım, Paris, 1943, Graz, 1958 (olmazsa olmaz).
[20] Liddell H. G., Scott R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1968 ve *Revised Supplement*, Oxford 1996 (ve http://www.perseus.tufts.edu/hopper/ search üzerinden).
[21] Lampe, G. W. H. *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961-1968.
[22] Sophocles E. A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (145 bc - 1100 ad)*, Boston, 1870 (yeni basım., Cambridge, Mass., 1914).
[23] Estienne H., *Thesaurus linguae graecae*, Ch. B. Hase ve L. Dindorf tarafından yeniden düzenlenen basım, Paris, 1831-1865 (yeniden basım. Graz, 1954, 9 cilt.).

[24] *Thesaurus linguae graecae.* Digital library of Greek literature url www.tlg.uci.edu *[TLG]* (temel eser; XV. yüzyılda 1.800'den fazla kaynak yazarı.)
[25] Trapp E., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, Viyana, 1994-, 7 Cilt çıktı (A'dan t'ye).

Latince
Bkz. Jacques F. ve Scheid J., *Rome et l'intégration de l'empire*, t. I, "Nouvelle Clio", s. x.

TOPOĞRAFYA

[26] *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, Paris, 1912 *[DHGE].*
[27] *Grosser historischer Weltatlas*, I *Vorgeschichte und Altertum* et II *Mittelalter*, H. Bengtson, V. Milojciä (Der.), Munich, 1954.
[28] Talbert R. (Der.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton, 2000 (dönemimizin için en iyisi, 1/500 000 ve 1/1 000 000 mükemmel haritabilim).
[29] *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*, H. Stier, E. Kirsten (Der.), Brunswick, 1956.
[29bis] Digital Atlas of Roman and Medieval Civilization (DARMC) http://www.darmc.harvard.edu
[30] *Tabula Imperii Romani* (1/1 000 000 ölçekli haritalar, güncel ülkeler tarafından basılmış) *[TIR].*
[31] *Tabula Imperii Byzantini*, Viyana, 1976- (Metinler veya arkeoloji ile tanıdığımız sitlerin repertuvarı ve toplamı. 1/800 000 ölçekli mükemmel haritalar; Çıkan ciltler Kuzey Ege, Hellada, Thessallia, Kapadokya, Nikopolis ve Cephallenia, Galatia, Lykaonia, Kilikia, Isauria, Trakya, Phrigya, Pisidia, Paphlagonia ve Honoriade'ı kapsıyor) *[TIB].*
[32] Jedin H., Latourette K. S., Martin J., *Atlas d'Histoire de l'Église. Les Églises chrétiennes hier et aujourd'hui*, Brepols, 1990 (Almancadan çeviri)
[33] Van der Meer P., Mohrmann C., *Atlas de l'Antiquité chrétienne*, Paris, 1960.
[33bis] Wittke A._M., *ve d.* Historical Atlas of the ancient world (Brill's New Pauly. Ekler, 3), Leyde, Boston, 2007.

EDEBİ KAYNAKLAR

Ön Bizans dönemi için Yunanca, Latince ve doğu dillerindeki edebi kaynaklar burada sıralanabilmek için fazlasıyla çoktur ve herhangi bir seçki keyfî olacaktır. Bunlara girişi kolaylaştıran başlıca edebi sözlük, repertuvar ve tarihçeleri ve sonar da başlıca kolleksiyonları işaret etmekle yetineceğiz. Bilgisayara aktarılmış *Thesaurus Linguae Graecae* [24], eleştirel basımların yerine geçmese de, hem kayıtlı metinlerin çokluğu (ve sürekli artmaktadır) hem de kullanımının kolaylığı ile vazgeçilmez bir çalışma ara-

cıdır. Yukarıda sayılan kaynakça araçlarından başka, *Année philologique* ve Hıristiyan metinler için Louvain'deki *Revue d'histoire ecclésiastique*'e başvuracağız.

SÖZLÜKLER, REPERTUVARLAR, EDEBİYAT TARİHLERİ

[34] Albert M., Beylot R. *ve d., Christianismes orientaux. Introduction à l'étude des langues et des littératures*, Paris, 1993 (Hıristiyan Doğu'nun çeşitli dillerinde kaynaklara giriş olanağı verir).

[35] Altaner B., Stuiber A, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 1978 (önceki bir basımdan Fransızca'ya çeviri: *Précis de Patrologie*, Mulhouse, 1961).

[36] Assfalg J., Krüger P. (Der.), *Kleines Wörterbuch des Christlichen Orients*, Wiesbaden, 1975.

[37] Bardenhewer O., *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Fribourg-en-Br., 1913-1932 (tekrar basım 1962).

[38] Baumstark A., *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn, 1922 (tekrar basım. 1968).

[39] Beck H.-G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch der Altertumswissenschaft XII 2, 3), Munich, 1959.

[40] *Bibliotheca hagiographica graeca*, Der. F. Halkin (Subsidia hagiographica, 47), Brüksel, 1957[2] et *Auctarium bibliothecae hagiographicae graecae* (Subsidia hagiographica, 47), Brüksel, 1969.

[41] *Bibliotheca hagiographica latina, Der. Socii Bollandiani, I-II* (Subsidia hagiographica, 6), Brüksel, 1898-1901 (2e éd., 1949) *Novum Supplementum* (Subsidia hagiographica, 70), 1986.

[42] *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, Der. Socii Bollandiani, Brüksel, 1910 (yeniden basım. 1954) *[BHG]*.

[43] Brunhölzl F., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* (trad. fr. Brepols).

[44] Buchwald W., Hohlweg A., Prinz O., *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, Artemis Verlag, 1982 (Fr. Çev. J. D. Berger, J. Billen, *Dictionnaire des auteurs grecs et latins de l'Antiquité et du Moyen Âge*, Brepols, 1991 [basım ve çevirilere referanslarla].

[45] Dekkers E., *Clavis Patrum Latinorum* (Sacris Erudiri, 3), Steenbrugge, 1961.

[46] Geerard M. (Der.), *Clavis Patrum Graecorum*, I-V, Turnhout, 1974-1987 [Patristik metinler için temel repertuvar; pekçok anlatımı toplamış: azizlerin hayatı, Kilise tarihçileri].

[47] Goulet R. (Der.), *Dictionnaire des philosophes antiques*, Paris, 1989 sq.

[48] Hoyland R. G., *Seeing Islam as others saw it. A survey and evalutation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton, 1997.

[49] Hunger H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II (Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 5, 1-2), Munich, 1978 [Eski

dönemden itibaren Bizn. edb. için temel kılavuz].
[50] Krumbacher K., *Geschichte der Byzantinischen Literatur* (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, IX. B. 1. Abteilung), Munich, 1897 [eskimiş, ancak klasik].
[51] Le Boulluec A., Saïd S., Treddé M., *Histoire de la littérature grecque*, Paris, 1997 [uygun Fransızca bir sentez].
[52] Moravcsik G., *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, 1958².
[53] Ortiz de Urbina I., *Patrologia Syriaca*, Roma, 1965².
[54] Quasten J., *Initiation aux Pères de l'Église*, Paris, 1955-1986, 4 Cilt. (İtalyanca'dan çeviri.).
[55] Schmid W., Stählin O., *Geschichte der griechischen Literatur*, 6. Auflage, Zweiter Teil: *Die nachklassische Periode*, 2. Hälfte (Handbuch der Altertumswissenschaft VII, 2, 2], Munich, 1924.
[56] Liébaert J., Spanneut M., *Les Pères de l'Église*, Paris, 1986-1990, 2 Cilt.

KOLLEKSİYONLAR

[57] *Acta Sanctorum, collecta... a Sociis Bollandianis*, 3a edit., Paris, 1863 sq. [Yunanca ve Latince hagiografi metinleri; bazı basımlar yerine değiştirilmemiştir] *[AASs]*.
[58] *Acta Conciliorum Œcumenicorum*, Der. E. Schwartz, Berlin, 1914-1940 ; J. Straub, 1970-1974 ; R. Riedinger, 1990-1992 [trad. fr. pour les conciles d'Éphèse et de Chalcédoine : Festugière A.-J., *Éphèse et Chalcédoine. Actes des conciles*, Paris, 1982; Id., *Actes du concile de Chalcédoine*, Sessions III-IV, c, 1983].
[59] *Bibliotheca Teubneriana* [Antik Çağ ve Orta Çağ'ın Yunan ve Latin yazarlarının kolleksiyonu; çevirisiz.] ["Teubner"]
[60] *Corpus christianorum, series graeca*, Turnhout-Leuven, 1977 sq. [textes patristiques; çevirisiz.] *[CCG]*.
[61] *Corpus Christianorum, series latina*, Turnhout, 1953 sq. [aynı not] *[CCL]*.
[62] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 1967 sq. [birçok seri, farklı basım yerleri; Birçok Bizans tarihçisi için referans basımlar; bazi dizilerde çeviri de var.] *[CFHB]*.
[63] *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Paris, puis Louvain, 1903 sq. [Hıristiyan Doğu'nun dillerinde zengin araştırma ve metin kolleksiyonları, çeviri ile] *[CSCO]*.
[64] *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Viyana, 1866 sq.
[65] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1828-1897 [Yunan tarihçilerin kolleksiyonu, Latince çev.; eskimiş; bazı basımlar eksik] [*CSHB* veya "Bonn"].
[66] *Codex Iustinianus*, Der. P. Krüger, 9. Basım Berlin, 1915 (birçok tekrar basım) *[CJ]*.
[67] *Codex Theodosianus*, éd. Mommsen-Meyer *[CTh]* (İng. Çev. C. Pharr, Nashville, 1944).
[68] Collection des Universités de France [Geç Antik Çağ'a açılan klasik koll.; Latin ve Yunan yazarlar, çevirili ve notlu] ["cuf"].

[69] *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Leipzig, 1897 sq.
[70] Jacoby F., *Fragmente der griechischen Historiker*, 1923 sq.
[71] Joannou P. P., *Discipline générale antique (ive-ixe s.)*, I 1: *Les canons des conciles œcuméniques*; I . 2: *Les canons des synodes particuliers*; II : *Les canons des Pères grecs*, Grottaferrata, 1962-1963.
[72] Loeb Classical Library [Yunan ve Latin yazarlar, İng. Çev.; Geç Antik Çağ'a açık] ["Loeb"].
[73] Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Floransa-Venedik, 1759-1798 [Yunanca ve Latince konsil kararları].
[74] Migne J.-P., *Patrologiae cursus completus, series graeca*, éd. J.-P. Migne, t. 1-161, Paris, 1857-1866 [Kilise Babaları'nın metinlerinin basımlarının en geniş kolleksiyonu, Lat. Çev. ile.; pek çok öykü tarzında kaynak; "Bonn" metinlerini tekrar ele alıyor] [PG].
[75] Migne J.-P., *Patrologiae cursus completus, series latina*, éd. J.-P. Migne, t. 1-221, Paris, 1844-1855 [PL].
[76] *Monumenta Germaniae Historica*, Berlin, 1826 sq. (http://www.gallica.fr'da kısmen sıralanmış).
[77] Monde Byzantin (Le), Paris [araştırma kolleksiyonu; birkaç metin edisyonu Fr. çev. ve yorum ile].
[78] *Patrologia orientalis*, Der: R. Graffin et F. Nau, Paris, puis Turnhout, 1903 sq. [Doğu Hıristiyanlığı dillerinde metinler, çev. ile] [PO].
[79] Ralles G. A., Potles M., *Suntagma tôn theiôn kai hiérôn kanonôn*, I-VI, 1852-1859 [Yunanca kanonik metinler].
[80] Sources chrétiennes, Lyon-Paris, 1941 sq. [çev. ve notlar ile metinler; Yunan ve Latin yazarlar, çoğunlukla Kilise Babalarına ait; azizlerin yaşamı; Kilise tarihçileri] [SC].
[81] Studi e Testi, Città del Vaticano, 1900 sq.
[82] *Subsidia hagiographica*, Brüksel [hagiografi incelemeleri; hagiografi metinleri edisyonu].
[83] *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, Leipzig-Berlin, 1882 sq.
[83bis] Translated Texts for Historians, Liverpool [İng. Çev. giriş ve sayısız temel kaynaktan notlar] 64 Cilt basıldı.

SEÇME METİNLER KÜLLİYATI

İlgili bölümlerde kullanılan başlıca kaynaklar.

[84] Chastagnol A., *Le Bas-Empire*, Paris, 2 basım. 1969 (284-408; mükemmel bir giriş ile).
[85] Coleman-Norton P. R., *Roman State and Christian Church. A collection of legal documents to ad 525*, I-III, Londra, 1966.
[86] Chastagnol A., *La fin du Monde antique*, Paris, 1976 (V-VI. yüzyıllar; mükemmel giriş).
[87] Lee A. D., *Pagans and Christians in late antiquity: A sourcebook*, Londra, 2000.

[88] Mango C., *The Art of the Byzantine Empire, Sources and Documents*, Englewood Cliffs, nj, 1972, tekrar basım. Toronto, 1986.
[89] Palmer A., Brock S., Hoyland R., *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool, 1993.

METİNSEL KAYNAKLAR

PAPİROLOJİ

[90] Bataille A., *Les papyrus*, Paris, 1955 (eskimiş; H. A. Ruprecht, *Kleine Einführung in die Papyruskunde*, Darmstadt, 1994 ile tamamlanıp, düzeltilmeli).
URL http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist.html'ye göz atınız.

DİPLOMASİ

[91] Dölger F., Karagiannopoulos I. E., *Byzantinische Urkundenlehre*, t. 1 (tek sayı) Munich, 1968.

EPİGRAFİ (ayrıca bkz. Durliat, 206)

[100] Allen J. S., Ševcenko I. (Der.), *Dumbarton Oaks Bibliographies, based on "Byzantinische Zeitschrift"*, Series II, Cilt. 1: *Epigraphy*, Washington, 1981.
[101] Bérard F. *et al.*, *Guide de l'épigraphiste. Bibliographie choisie des épigraphies antiques et médiévales*, 3. basım, Paris, 2000 (temel çalışma aracı).
[102] Feissel D., Les inscriptions des premiers siècles byzantins (330-641), documents d'histoire sociale et religieuse, *XI Congresso internazionale di epigrafia greca e latina, Roma, 1997* [1999]: 577-589 (genel yönelim, yeni kaynakça).
[103] Feissel D., *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du iiie au vie siècle*, Paris, 1983.
[104] Feissel D., Inscriptions chrétiennes et byzantines, *Bulletin épigraphique* (1987'den beri, REG'de her sene çıkan analitik bibliografi).
[105] Grégoire H., *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, I, Paris, 1922.
[106] Kiourtzian G., *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades de la fin du iiie au viie siècle après J.-C.*, Paris, 2000.
[107] Lefebvre G., *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Égypte*, Kahire, 1907.
[108] Robert L., *Helenica*, IV. *Épigrammes du Bas-Empire*, Paris, 1948.
[109] Roueché C., *Aphrodisias in Late Antiquity*, London, 1989.
[110] Sironen E., *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki, 1997.

HUKUKİ KAYNAKLAR

Ayrıca bkz. "Nouvelle Clio", Roma, F. Jacques ve J. Scheid, s. xiv-xv ve üstte, n° 66 ve 67.

[111] Gaudemet J., *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux ive et ve siècles*, 2. basım, Paris, 1979.
[112] Van der Wal N., Lokin H. A., *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningue, 1985.
[113] Van der Wal N., *Manuale novellarum Iustiniani. Aperçu systématique du contenu des novelles de Iustinien*, Groningue, 1963.

COĞRAFİ VE İDARİ KAYNAKLAR

[114] Honigmann E., *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brüksel, 1939 (VI. yüzyıl kentlerinin listesi, 1/2 000 000 ölçekli haritalar).
[115] Darrouzès J., *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae /eleştirel metin, giriş ve notlar*, Paris, 1981.
[116] *Notitia Dignitatum*, Der. O. Seeck, Berlin, 1876, tekrar basım, Frankfurt, 1962 (la *Notitia Urbis Constantinopolitanae* eklerde mevcut) (tarih üzerine, C. Zuckerman, n° 356).
[117] *Expositio totius mundi et gentium*, Der. ve Yor. J. Rougé, Paris, 1966.

NÜMİZMATİK VE METROLOJİ

[118] Mattingly H., Sydenham H. (Der.), *The Roman Imperial Coinage*, Cilt. VII : *313-337*, Londra, 1966 (P. Bruun); VIII : *337-364* (J. P. C. Kent), 1981; IX : *364-395*; X : *395-491*, 1960 (temel eser; bilinen basımların dökümünü yapıyor) *[RIC]*.
[119] Kent J. P. C. *ve d.*, *Late Roman Bronze Coinage*, Londra, 1960 *[LRBC]*.
[120] Grierson Ph., Mays M., *Late Roman Empire Coinage in the Dumbarton Oaks Collection*, Washington, 1992.
[121] Grierson Ph. *et al.*, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, I: *(491-602)*; II *(602-717)*, Washington, 1966-1971 (zengin bir kolleksiyon; cildin genel girişi. Konusunda otorite) *[DOC]*.
[122] Hahn W., *Moneta Imperii Byzantini*, I: *491-565*, Viyana, 1973; II: *565-610*, 1975; III: *610-720*, 1981 (tam bir dokümantasyon) *[MIB]*.
[123] Hahn W., Metlich M., *Money of the Incipient Byzantine Empire*, I: *491-565*, Viyana 2001 (bir öncekinin yenilenmiş İng. Basım, Cilt. 2: *565-610 basılacak*) *[MIBE]*.
[124] Morrisson C., *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1970, 2 Cilt. (açıklamalı katalog; kısa girişler).
[125] Schilbach E., *Byzantinische Metrologie*, Münih, 1970.
[126] Schilbach E., *Byzantinische metrologische Quellen*, Selanik, 1982.

SİGİLLOGRAFİ

1931'den bu yana *Studies in Byzantine Sigillography* serisinde (10 sayı çıktı, 1987-2010) yayınlanan tüm mühürlerin birçok makale ve endeksi.
[127] Cheynet J.-Cl., Byzantine Seals, *700 Years of Seals*, D. Collon (Der.), Londra, 1999 (?), 107-120.
[128] Cheynet J.-Cl., L'usage des sceaux à Byzance, *Sceaux d'Orient et leur emploi. Res Orientales*, 10, 1997, 23-40.

[129] Laurent V., *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, II: *L'administration centrale*, Paris, 1981 V, 1-3, *L'Église*, Paris, 1963-1972 (tamamlanmamış).
[130] Nesbitt J., Oikonomides N., *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1-4, Washington dc, 1991-2001 (dünyanın en büyük koleksiyonunun açıklamalı kataloğu, bölgelere göre ayrılmış, 8 cilt öngörülmüş).
[131] Schlumberger G., *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, 1884.
[132] Seibt W., *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich I Kaiserhof*, Viyana, 1978 (basılan tek cilt, devamı öngörülmüş).
[133] Cheynet J.-Cl., Morrisson C., Seibt W., *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris, 1991.
[134] Zacos G., Veglery A., *Byzantine Lead Seals* I, Bâle, 1972, 3 Cilt.

GENEL TARİHLER, ORTAK TOPLAMA EL KİTAPLARI

Historiografik bir bakış açısıyla XVII-XVIII. Yüzyıla ait klasik ciltleri okuyabiliriz, hepsi zamanlarında yayınlanmış Bizanslı tarihçilere dayanır:

[135] Gibbon E., *Histoire du déclin et de la chute de l'empire romain* (1776-1788), Fr. Çev. F. Guizot, 1828, tekrar basım Paris, 1983. [Türkçe Yayın: *Bizans ve Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 5 Cilt, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994-1995]
[136] Lebeau Ch., *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1757-1786.

Antik Çağ'dan Günümüze Historiografinin Gelişimi Üzerine:

[137] Brown P. *ve d.*, The World of Late Antiquity revisited, *Symbolae Osloenses*, 72, 1997, 5.90.
[138] Cameron Av., The perception of crisis, Settim. 45, Spolète, 1998, 9-34.
[139] Demandt A., *Der Fall Roms, die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, Munich, 1984.
[140] Liebeschuetz J. H. W. G., Late Antiquity and the Concept of Decline, *Nottingham Medieval Studies*, 45, 2001, 1-10.
[141] Marrou H.-I., *Décadence romaine ou antiquité tardive ? (iiie-vie siècles)*, Paris, 1977.
[142] Mazzarino S., *La fine del monde antico*, Milan, 1959 (Fr. Çev. *La fin du monde antique*, Paris, 1973).
[143] Momigliano A., *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Paris, 1983 (Madde. 6-7, 11, 13-14).
[144] Lepelley C., Andrea Giardina ve Peter Brown arasındaki anlaşmazlık üzerine, iç. D. Vera, L. Cracco-Ruggini *ve d.*, Antico e Tardoantico oggi, *Rivista Italiana di Storia*, 2002, 2, 368-376.

EL KİTAPLARI VE BAŞLANGIÇLAR

[145] Barbero A. (Der.), *Storia e del Mediterraneo, I/III, L'ecumene romana*, Cilt. VII, *L'Impero tardoantico* (G. Traiana, Der.), Roma, 2010 ve II/IV *Il Medievo*, Cilt. VIII, *Popoli, poteri, dinamiche* (S. Carocci, Der.), Roma, 2006.

[146] Carrié J.-M. ve Rousselle A., *L'Empire romain en mutation*, Paris, 1999 (193-337 dönemi üzerine yeni görüşler; ikinci bir cilt hazırlanıyor).
[147] Chastagnol A., *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain (284-363)*, Paris, Sedes, 1982, 3. Basım, 1994.
[148] *The Cambridge Ancient History*, XIII: *The Late Empire ad 337-425*, Av. Cameron, P. Garnsey (Der.), Cambridge, 1998; XIV: *Late Antiquity Empire and Successors ad 425-600*; Av. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby (Der.), Cambridge, 2000 (referans).
[149] *The New Cambridge Medieval History*, I, *ca 500 - ca 700*, R. McKitterick (Der.) (basılacak).
[149bis] *The Cambridge History of the Byzantine Empire (500-1492 c.)*, *J. Shephard* (Der.), Cambridge, 2008 (öncekinden birşeyler almış)
[150] Brown P., *Genèse de l'Antiquité tardive*, Paris, 1984 (Fran. Çev. *The Making of Late Antiquity*, Cambridge, Mass., 1978).
[151] Brown P., *La toge et la mitre. Le monde de l'Antiquité tardive, 150-750 après J.-C.*, Paris, 1995 (Fr. Çev. *The World of Late Antiquity ad 150-750*, 2 basım, New York, 1989 kısaltılmış; önemli bir deneme).
[152] Cameron Av., *The Later Roman Empire ad 284-430*, Londra, 1993 ve *The Mediterranean World in Late Antiquity (ad 395-600)*, Paris, 1993 (Fr. Çev.: *L'Antiquité tardive*, Paris, 1992) (ve Carrié'nin *AnTard*, 3, 1985'teki eleştirisi).
[153] Cheynet J.-C., *Byzance l'empire romain d'Orient*, Paris, 2001 (330-1453; kısa ve açık) [Türkçe Yayın: Bizans Tarihi, Dost Yayınevi, 2008].
[154] Demandt A., *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Iustinian 284-565*, Munich, 1989.
[155] Demougeot E., *La formation de l'Europe et les invasions barbares. De l'avènement de Dioclétien au début du vie siècle*, Paris, 1979, 2 cilt.
[156] Jones A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964, 3 Cilt ve tekrar basılmış haritalar, 2 cilt, 1973 (olmazsa olmaz; notsuz Fr. çev. hatalı).
[157] Ostrogorsky G., *Histoire de l'État byzantin*, Paris, 1969 (bir klasik, eskimiş ama yeri doldurulamamış)[Türkçe Yayın: Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006].
[158] Stein E., *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 2 Cilt. éd. par J.-R. Palanque, 1949 ve 1959 (olmazsa olmaz).
[159] Momigliano A., Schiavone A. (Der.), *Storia di Roma III. L'età tardo antica. 1 Crisi e trasformazione; 2 I luoghi e le culture*, Turin, Einaudi, 1993 (önemli bölümler).

KRONOLOJİ, REGESTA, PROSOPOGRAFİ

[160] Grumel V., *La chronologie*, Paris, 1958.
[161] Bagnall R. *ve d.*, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta, 1987.
[162] Seeck O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart, 1919.
[163] Dölger F., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 5 vol., Munich, 1924-1965 *[RKOR]*.

[164] Grumel V., *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, Cilt. 1: *Les actes des patriarches*. Fasc. 1: *Les regestes de 381 à 715*, 2. basım J. Darrouzès tarafından gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş, Paris, 1972.

[165] *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 1: *260-395*, A. H. M. Jones *ve d.* (Der.) ; 2 *395-527* ; 3 *527-641*, J. R. Martindale (Der.), Cambridge, 1971-1992 *[PLRE]*, aynı şekilde CD-Rom'da, temel eser, din adamları dışında memurlar ve entelektüeller dâhil, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, A. Mandouze (Der.), Afrique (303-633), 1982; Ch. Pietri (Der.), Italie (313-604), 2 Cilt., 1999-2000'in kapsadıkları.

KONGRE, KOLLOKYUM, TOPLAMA ESERLER

Altı senede bir uluslararası Bizans çalışmaları kongreleri esnasında özet ve kararlar cildi yayınlanır. Spolète "haftaları" sıklıkla Bizans'a Batı ile ilişkiler veya karşılaştırmalı gelişim bağlamında değinir [Settim.]. Society for the Promotion of Byzantine Studies'in senelik toplantı serisi 8 tematik cilt içerir. Fondation européenne pour la science (Bilim İçin Avrupa Vakfı) Transformation of the Roman World [TRW] araştırma programı çerçevesinde bu güne dek 14 cilt yayınladı ki büyük çoğunluğunda Batı daha fazla yer tutuyorsa da yine de bizim konumuzu yakından ilgilendiriyor.

[166] *Hommes et richesses*, I: *(ive-viie siècles)*, Paris, 1989; II: *(viiie-xve siècles)*, 1992 (N. Duval'in değerlendirmesi, *AnTard*, 3, 1995, 263-276).

[167] Bowersock G. W., Brown P., Grabar O. (Der.), *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World*, Princeton, 1999.

[168] R. Francovich, Gh. Noye (Der.), *La storia dell'alto medioevo italiano (vi-x secolo) alla luce dell'archeologia*, Sienne, 1994 (Biblioteca di Archeologia Medievale).

[169] Giardina A. (Der.), *Società Romana e Impero tardoantico*, Roma-Bari, 1986, 4 cilt. (1: *Institutions, réseaux, économie*; 2: *Rome*; 3: *Marchandises, peuplement*; 4: *Traditions classiques, transformations de la culture*) *[SRIT]*.

BÖLÜM I
OLAYLAR

Ayrıca bkz. "Genel Tarihler", yukarıda nº. 135-159.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Ayrıca bkz. *Mirac. Dem.*, Lemerle, nº 220.

[171] Agathias, *CFHB* 2, 1967 (R. Keydell), İng. Çev. ile.

[172] Ammien Marcellin, Paris, "cuf", 1968-1999, 6 Cilt basıldı (Kitap XXXI'e kadar).

[173] Cassiodore, *Variae*, *MGH AA* XII, İng. çev. S. J. B. Barnish, Liverpool, 1988.

[174] *Chronicon Paschale 284-628*, éd. "Bonn", İng. Çev.ve Yorum M. ve M. Whitby, Liverpool, 1989.
[175] Constantin VII Porphyrogénète, *Le livre des Cérémonies*, Der. ve Çev. A. Vogt, "cuf " (sadece Kitap I); *De Cerimoniis*, Lat. Çev. ve Der. Reiske, "Bonn"(G. Dagron *ve d.*'nin çeviri ve yorumlarıyla tam bir basım da hazırlık aşamasında).
[176] Corippe, *Éloge de l'empereur Iustin II*, Der. ve Çev. S. Antès, Paris, "cuf", 1981.
[177] Évagre (Evagrios Scholastikos), İng. Çev. M. Whitby, *Transl. Texts for Hist.*, 33, Liverpool, 2000.
[178] Eusèbe, *Life of Constantine*, Çev. Av. Cameron ve S. G. Hall, Oxford, 1999.
[179] Eusèbe, *Histoire ecclésiastique*, Der. ve Çev. G. Bardy, 5 Cilt. (SC), Paris, 1952-1960.
[180] Flusin B., *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du viie siècle*, I-II [Le Monde byzantin], Paris, 1992 (temel kaynakların çeviri ve yorumu).
[181] *Histoire Auguste*, Der. Çev. A. Chastagnol, Paris, 1994.
[182] Jean d'Éphèse, *Historia ecclesiastica*, liber III, éd. et trad. E. W. Brooks, Louvain, 1935-1964 *[CSCO]*.
[183] Jordanès, *Histoire des Goths*, trad. fr. O. Devillers, Paris, 1995.
[184] Malalas, *CFHB 35*, Berlin, 2000 (Thurn), İng. çev. Jeffreys *ve d.*, Melbourne, 1986.
[185] Ménandre, *The history of Menander the Guardsman*. Der. İngilizce Çev. R. C. Blockley, Liverpool, 1985.
[186] Marcellin, comte (Marcellinus comes), *MGH. AA.*, XI; İng. çev. Mommsen basımının B. Croke tarafından tekrar ele alınışı, Melbourne, 1995.
[187] Orose, *Histoires, Contre les Païens*, Paris, "cuf ", 1990-1991.
[188] Priscus *ve d.*, *Fragmentary classicising historians of the later Roman Empire Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, R. C. Blockley'in İng. Çev, Liverpool, 1981.
[189] Procope de Césarée, Eserin tamamı Almanca basım ve çeviri. (O. Veh, 5 Cilt., Munich, 1961-1997), İng. "Loeb"; *La guerre contre les Vandales*'in Fr. Çev. D. Roques, Paris, 1990, de l'*Histoire secrète*, P. Maraval, Paris, 1990; *Édifices üzerine, bkz. AnTard'ın çalışma derlemesi*, 8 (2000), *Le De Aedificiis de Procope: le texte et les réalités documentaires*.
[190] Ps. Sebeos, *The Armenian History attributed to Sebeos*, Çeviri ve Notlar R. W. Thomson; tarihi yorum J. Howard-Johnston, Liverpool, 1999, 2 Cilt.
[191] Synésios, *Correspondance, Lettres I-CLVI*, Der. A. Garzya, Fr. Çev. ve yorum D. Roques, Paris, "cuf", 2000.
[192] Théophane, *Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern history ad 284-813*, İng. Çev. ve Yorum C. Mango et R. Scott, Oxford, 1997.
[193] Théophylacte Simocatta, *The* History *of Theophylact Simocatta*, İng. Çev. ve Yorum M. ve M. Whitby, Oxford, 1986.
[193 *bis*] Zosime, Der. ve Fr. Çev. F. Paschoud, Paris, "cuf" 1971-1989.

İKİNCİL LİTERATÜR

[194] Arslan E. A., La struttura delle emissioni monetarie dei Goti in Italia, *Teodorico il Grande e i Goti d'Italia*, Spolète, 1993, 517-553.
[195] Barnes T. D, *Athanasius and Constantius: Theology and politics in the Constantinian Empire*, Cambridge (Mass), 1993.
[196] Barnes T. D, *Constantine and Eusebios*, Cambridge (Mass), 1981.
[197] Barnish S. J. B., Taxation, land and barbarian settlement, *PBSR*, 54, 1986, 170-185.
[198] Barnish S. J. B., Transformation and survival in the western senatorial aristocracy, c. ad 400-700, *PBSR* 56, 1988, 120-155.
[199] Bidez J., *La vie de l'empereur Julien*, Paris, 1930.
[200] Brown T. S., *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, ad 554-800*, Londra, 1984.
[201] Cameron Av., Blaming the Jews: The seventh-century invasions of Palestine in context, *TM*, 14, 2003.
[202] Courcelle P., *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris, 1964.
[203] Diehl Ch. *L'Afrique byzantine (533-709)*, Paris, 1896, 2 Cilt.
[204] Diehl Ch., *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)*, Paris, 1888.
[205] Donner F. McG., *The Early Arabic Conquests*, Princeton, 1985.
[206] Durliat J., *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, Roma, 1981.
[207] Foss C., The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity, *English Historical Review*, 90, 1975, 721-747 = Id., *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Aldershot, 1990, madde. I.
[208] Gascou J., Les institutions de l'hippodrome en Égypte byzantine, *Bulletin de l'Institut français d'Archéologie orientale* 76, 1976, 185-212.
[209] Greatrex G., *Rome and Persia at War, 502-532*, Leeds, 1998.
[210] Grierson Ph., The Consular Coinage of " Heraclius " and the revolt against Phokas of 608-610, *Num. Chron.* 6, 10, 1950, 71-93.
[211] Heather P., *Goths and Romans, 332-489*, Oxford, 1991.
[212] Howard-Johnston J. D., Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622-630, *War in History*, 6, 1, January 1999, 1-44.
[213] Howard-Johnston J. D., The Two Great Powers in Late Antiquity A Comparison, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, III : *States, Resources and Armies*, Av. Cameron (Der.), Princeton, 1995, 157-226.
[214] Kaegi W. E., *Heraclius, emperor of Byzantium*, Cambridge, 2003.
[215] Kazanski M., *Les Goths (ier-viie siècles apr. J.-C.)*, Paris, 1991.
[216] Kazanski M., *Les Slaves. Les origines (ier-viie siècles apr. J.-C.)*, Paris 1999.
[217] Kazanski M., Contribution à l'histoire de la défense de la frontière pontique au Bas-Empire, *TM* 11, 1991, 487-526.
[220] Lemerle P., *Les plus anciens miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Paris, 1981 [*Mirac. Dem.*; Yu-

nanca metin, detaylı analiz ve tarihsel yorum].
[221] Lepelley C., Peuplement et richesse de l'Afrique romaine tardive, *Hommes et richesses* I [166], 17-30.
[222] Maraval P., *L'empereur Iustinien*, Paris, puf, " Que sais-je ?, n° 3515, 1999.
[222*bis*] Mazal, O., *Justinian I und seine Zeit. Geschiche und Kultur des byzantischen Reiches im 6., Jh.*, Köln, 2001.
[222*ter*] Modéran, Y., *Les Maures et l'afrique romaine IVe-Vie siècle* [BEFAR], Roma, 2003.
[223] Piganiol A., *Le sac de Rome*, Paris, 1964.
[224] Pohl W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822, n. Chr.*, Munich, 1988.
[224*bis*] Pohl, W., *Die Germanen*, 2. Basım, Münih, 2004.
[225] Pohl W. (Der.), *Kingdoms ot the empire*, Leyde, 1997 (TRW 1)
[226] Pohl W., Reimitz H. (Der.), *Strategies of distinction : The construction of ethnic communities, 300-800*, Leyde, 1998 (TRW, 2)
[227] Reinink G. J., Stolte B. H (Der.), *The Reign of Heraclius (610-641) crisis and confrontation*, Louvain, 2002.
[228] Pringle D., *The Defence of Byzantine Africa from Iustinian to the Arab Conquest*, Oxford, 1981.
[229] Stratos A., *Byzance a u viie siècle*, I: *L'empereur Héracliuse t l'expansion arabe*, Lausanne, 1976 (eleştirel olmayan kaynak listesi).
[229*bis*] Tate, G., Justinien, Paris, 2004 [İmparator ve dönemi üzerine bir sentez]
[230] Trousset P., Les défenses côtières byzantines de Byzacène, *Limes*, 15, 1991, p. 347-353; Id., Les limites sud de la réoccupation byzantine, *AnTard*, 10, 2002, 143-150.
[231] Whitby M., *The Emperor Maurice and his Historian, Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford, 1988.
[232] Wolfram H., *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, Berkeley, 1993 (İng. Çev. *Das Reich und die Germanen*, Berlin, 1990).
[233] Wolfram H., *Histoire des Goths*, Paris, 1990 (Almanca basımdan Fr. çev., 1980).
[234] Zuckerman C., The early Byzantine strongholds in Eastern Pontus, *TM*, 11, 1991, 527-553.
[235] Zuckerman C., L'empire d'Orient et les Huns. Notes sur Priscus, *TM*, 12, 1994, 159-182.
[236] Zuckerman C., La petite Augusta et le Turc. Épiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius, *Rev. Num.*, 150, 1995, 113-126, et Au sujet de la petite Augusta., *id.*, 152 (1997), 473-478.
[237] Zuckerman C., Héraclius en 625, *REB*, 2002, 189-197.
[238] Zuckerman C., Sur la liste de Vérone et la province de Grande Arménie, la division de l'Empire et la date de création des diocèses, *TM*, 14, 2002, 617-637.

BÖLÜM II
HIRİSTİYANLIĞIN ZAFERİ VE ORTODOKSLUĞUN TANIMLANMASI

Daha bütünlükçü bir kaynakça için ayrıca n° 34-83 'teki çalışma araçlarına bakınız; P. Maraval, n° 262'ye başvurulacaktır; Louvain *Revue d'histoire ecclésiastique* de Louvain Hıristiyanlığın tarihi konusunda çok zengin bir bibliografik bülten sunuyor.

GENEL ESERLER

[245] Andresen C., *Die Kirche der alten Christenheit*, Stuttgart, 1971.
[246] Baker D. (Der.), *The Orthodox Churches and the West*, Oxford, 1976.
[247] Beck H. G., *Geschichte der orthodoxen Kirche. Die Kirche in ihrer Geschichte*, Bd. 1, Lieferung D. 1, Göttingen, 1980.
[248] Brown P., *La société et le sacré dans l'Antiquité tardive*, Paris, 1985 (*Society and the Holy in Late Antiquity* çevirisi, Berkeley, 1982).
[248*bis*] Casiday, A., Norris F. W., (Der.), *The Cambridge History of Christianity, Cilt. 2. Constantine to c. 600*, Cambridge, 2007.
[249] Carrington P., *The Early Christian Church*, I-II, Cambridge, 1957.
[250] Chadwick H., *The Early Church*, Londra, 1967.
[251] Duchesne L., *Histoire ancienne de l'Église*, II et III, Paris, 1907 ve 1910.
[252] Duchesne L., *L'Église au vie siècle*, Paris, 1925.
[253] Fliche A., Martin D. (Der.), *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, t. III Palanque J.-R., Bard G., Labriolle P. de, *De la paix constantinienne à la mort de Théodose (395)*, Paris, 1936; t. IV : Labriolle P. de, Bardy G., Bréhier L., Plinval G. de, *De la mort de Théodose à l'élection de Grégoire le Grand*, Paris, 1939; Bréhier L., Aigrain R., *Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe (590-757)*, Paris, 1938.
[254] Frend W. H. C., *The Rise of Christianity*, Londra, 1984 (600'e kadar).
[255] Gaudemet J., *L'Église dans l'Empire romain (ive-ve siècles)*, Paris, 1958.
[256] Mayeur J.-M., Pietri Ch. et L., Vauchez A. et Venard M. (Der.), *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, II : *Naissance d'une chrétienté (250-430)*, Paris, 1995 ; III : *Les Églises d'Orient et d'Occident (432-610)*, Paris, 1998; IV *Evêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris, 1993.
[256*bis*] Armogathe J. R., (Der.), *Histoire générale du Christianisme., Cilt 1, Des origins au XVe siècle*, Yön. P. Montaubin ve M._Y. Perrin, Paris, 2010.
[257] Herrin J., *The Formation of Christendom*, Princeton, 1987.
[258] Jedin H. (Der.), Handbuch der Kirchengeschichte, II, K. Baus *ve d.*, *Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen*, Fribourg, 1975.
[259] Lenain de Tillemont S., *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, t. 6-14, Paris, 1695-1712 (klasik bir bilgi abidesi).
[260] Lietzmann H., *Histoire de l'Église ancienne*, III-IV, Paris, 1941-1949 (Almanca'dan Çev.).
[261] Marrou H. I., *Nouvelle histoire de l'Église*, t. I: *Des origines à Grégoire*

le Grand, 2. bölüm, 1963; (*L'Église de l'Antiquité tardive* başlığıyla tekrar basıldı, Paris, 1985).
[262] Maraval P., *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, Paris, puf, "Nouvelle Clio", 1997 (Aynı zamanda hem Doğu hem Batı'yı gözeten sentez kitabı, detaylı kaynakça ile).
[263] Meyendorff J., *Unité de l'Empire et division des chrétiens. L'Église de 450 à 680*, yazar tarafından gözden geçirilen çev., Paris, 1993.

PAGANLIK; HIRİSTİYANLAŞMA

Ayrıca bkz. Bowersock, Julien [199], Mitchell, Anatolia [891].

[264] Beaucamp J., Le philosophe et le joueur. La date de la fermeture de l'École d'Athènes sous Iustinien, *TM*, 14, 2002, 21-35.
[265] Willers D., Rudolph K, Gelzer T. *ve d.* (Der.), *Begegnung von Heidentum und Christentum im spätantiken Ägypten*, Riggisbert, 1993.
[266] Bouffartigue J., *L'empereur Julien et la culture de son temps*, Paris, 1992.
[267] Bowersock G. W., *Julian the Apostate*, Cambridge Mass., 1978.
[268] Cameron Al., The last Days of the Academy of Athens, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 195, 1969, 7-29.
[269] Caseau B., Polemein lithois, La désacralisation des espaces et des objets religieux païens durant l'Antiquité tardive, *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. Études comparées*, Der. M. Kaplan, Paris, 2001, 61-123.
[270] Chuvin P., *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain du règne de Constantin à celui de Iustinien*, Paris, 1991.
[271] De Giovanni L., *Costantino e il mondo pagano*, Napoli, 1977.
[272] Dodds E. J., *Païens et chrétiens dans un âge d'angoisse*, İng. çev., Paris, 1979.
[273] Drijvers H., The persistence of pagan cults and practices in Christian Syria, N. Garsoian (Der.) iç , *East of Byzantium*, Londra, 1980, 35-43.
[274] Ensslin W., *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius des Grossen*, Munich, 1953.
[275] Fowden G., The Pagan Holy Man in Late Antique Society, *Journal of Helenic Studies*, 102, 1982, 33-59.
[276] Frantz A., From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, *DOP*, 19, 1965, 187-205.
[277] Gaudemet J., La législation anti-païenne de Constantin à Iustinien, *Cristianesimo nella Storia*, 11, 1990, 449-468.
[278] Joannou P. P., *La législation impériale et la christianisation de l'Empire, 311-476*, Roma, 1972.
[279] King N. Q., *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity*, Londra, 1961.
[280] Latourette K. S., *A History of the Expansion of Christianity*, I *The First Five Centuries*, New York, 1937.
[282] Momigliano A. (Der.), *The Conflict between Paganism and Christia-*

nity in the Fourth Century, Oxford, 1963.
[283] Nautin P., La conversion du temple de Philae en église chrétienne, *Cahiers archéologiques* 17, 1967, 1-43.
[284] Noetlichs K. L., *Die gesetzgeberischen Massnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden*, Cologne, 1971.
[285] Thélamon F., *Païens et chrétiens au ive siècle. L'apport de l' "Histoire ecclésiastique" de Rufin d'Aquilée*, Paris, 1981.
[286] Trombley E. R., *Helenic Religion and Christianization, 370-529*, I-II, Leyde, 1993-1994.
[287] Wipszycka E., La christianisation de l'Égypte aux ive-vi^e^ siècles. Aspects sociaux et ethniques, *Aegyptus*, 67, 1987, 117-165.

YAHUDİLİK
[288] Dagron G., Déroche V., Juifs et chrétiens dans l'Orient du viie siècle [G. D. tarafından tarihsel giriş; *Doctrina Jacobi nuper baptizati*, Der. ve Çev. V. D.], *TM*, 11, 1991, 17-248.
[289] Drijvers H., Jews and Christians at Edessa, *Journal of Jewish Studies*, 36, 1985, 88-102.
[290] Linder A., *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Jérusalem, 1987.
[291] Seyberlich R. M., Die Judenpolitik Kaiser Iustinians, dans *Byzantinische Beiträge*, Der. J. Irmscher, Berlin, 1964, 73-80.
[292] Simon M., *Verus Israel. Étude sur les relations entre chrétiens et juifs dans l'Empire romain (135-425)*, Paris, 1948.

MANİCİLİK, GNOSİSİZM, ESKİ SAPKINLIKLAR
[293] Lieu S. N. C., *The Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey*, Manchester, 1985.
[294] Strobel A., *Das heilige Land der Montanisten*, Berlin, 1980.
[295] Tardieu M., Dubois J. D., *Introduction à la littérature gnostique*, I-II, [Initiations au christianisme ancien], Paris, 1986, 1997.
[296] Tardieu M., *Le manichéisme*, Paris, puf, "Que sais-je ?", n° 1940, 1997.
[297] Vogt H. J., *Coetus sanctorum. Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche*, Bonn, 1968.

DOGMALAR TARİHİ, ORTODOKSLUK VE SAPKINLIK
[298] Chadwick H., *Heresy and Orthodoxy in the Early Church*, Londra, 1991.
[299] Grillmeier A., *Jesus der Christus in der Glaube der Kirche*, Band I: *Von der apostolischen Zeit bis zum Konzil von Chalkedon (451)*, Fribourg-en-B., 2. Basım, 1979 (Fr.'dan Çev.: *Le Christ dans la tradition chrétienne*, Paris, 1973).
[300] Harnack A., *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, II-III, *Die Entwicklung des kirchlichen Dogmas*, Fribourg-en-B., 1888 et 1890 (Fr. Çev: *Histoire des dogmes*, Paris, 1993: K. Nowak'ın sunumuyla).
[301] Simon D. (Der.), *Religiöse Devianz. Untersuchungen zu sozialen, rech-*

tlichen und theologischen Reaktionen auf religiöse Abweichung im westlichen und östlichen Mittelalter, Francfort, 1990.
[302] Tixeront J., *Histoire des dogmes*, Paris, 1905-1924.
[302*bis*] Alebrigo G. (Der.), *Les conciles oecuméniques*, I-III, Paris, 1994 (İtalyanca'dan çeviri)
[302*ter*] Dumeige G. (Der.), *Histoire des conciles oecuméniques*, Paris, 1962-1981.

ARIUSÇULUK
[303] Barnes M. R., Williams D. H. (Der.), *Arianism after Arius. Essays on the Development of the Fourth Century Trinitarian Conflicts*, Edimbourg, 1993.
[304] Brennecke H. C., *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Tubingen, 1988.
[305] Gregg R. C. (Der.), *Arianism. Historical and theological Reassessments*, Cambridge, Mass., 1985.
[306] Hanson R. P. C., *The Search for the Christian Doctrine of God, The Arian Controversy 318-381*, Edinburg, 1988.
[307] Löhr W. A., *Die Entstehung der homöischen und homousianischen Kirchenparteien. Studien zur Synodalgeschichte des 4. Jahrhunderts*, Bonn, 1986.
[308] Ortiz de Urbina I., *Nicée et Constantinople I* [Histoire des conciles œcuméniques, 1], Paris, 1963.
[309] Ritter A. M., *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol. Studien zur Geschichte und Theologie des II. Ökumenischen Konzils*, Göttingen, 1965.
[310] Simonetti M., *La crisi ariana nel quarto secolo*, Roma, 1975.

NESTORIOSÇULUK; EFES VE KADIKÖY KONSİLLERİ
[311] Camelot P.-Th., *Éphèse et Chalcédoine* [Histoire des conciles œcuméniques, 2], Paris, 1962.
[312] Grillmeier A., Bacht H., *Das Konzil von Chalkedon. Geschichte und Gegenwart*, I-III, Wurzbourg, 1951-1954 (3. basım, 1979).
[313] Liebaert J., *L'Incarnation*, I: *Des origines au concile de Chalcédoine*, Paris, 1965.
[314] Loofs F., *Nestorius and his Place in the History of the Christian Doctrine*, Cambridge, 1916.
KADIKÖY KRİZİ
[314*bis*] Blaudeau Ph., *Alexandrie et Constantinople, 451-491. De l'histoire à la géo-ecclésiologie*, Roma, 2006 [BEFAR]
[315] Chesnut R.-C., *Three Monophysite Christologies : Severus of Antioch, Philoxenus of Mabbug and Jacob of Sarug*, Oxford, 1976.
[316] Draguet R., *Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ*, Louvain, 1924.
[317] Frend W. H. C., *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge, 1972.

[318] Gray P. T. R., *The Defense of Chalcedon in the East (451-553)*, Leyde, 1979.
[319] Grillmeier A., *Jesus der Christus in der Glaube der Kirche* : Band II/1: *Das Konzil von Chalkedon (451): Rezeption und Opposition ;* II/2 : *Die Kirche von Konstantinopel im 6. Jahrhundert* ; II/3 : *Die Kirche von Alexandrien mit Nubien und Äthiopien*, Fribourg-en-B., 1989-1990 (Fr. Çev. Paris, 1990, 1993: temkinli kullanılmalı).
[320] Helmer S., *Der Neuchalkedonismus. Geschichte, Berechtigung und Bedeutung eines dogmengeschichtlichen Begriffes*, Bonn, 1962.
[321] Honigmann E., *Évêques et évêchés monophysites d'Asie antérieure au vie siècle [CSCO,* 127], Louvain, 1951.
[322] Lebon J., *Le monophysisme sévérien. Étude historique, littéraire et théologique sur la résistance au concile de Chalcédoine jusqu'à la constitution de l'Église jacobite*, Louvain, 1909.
[323] Moeller Ch., *Le chalcédonisme et le néo-chalcédonisme en Orient de 451 à la fin du vie siècle*, dans Grillmeier, Bacht, 312, I, 637-720.
[324] Murphy F. X., Sherwood P., *Constantinople II et Constantinople III* [Histoire des conciles œcuméniques, 3], Paris, 1974.
[326] Van Roey A., *Les débuts de l'Église jacobite*, dans Grillmeier, Bacht, 312, II, 339-360.

MONOTHELİZM

[327] Schönborn C. von, *Sophrone de Jérusalem. Vie monastique et confession dogmatique*, Paris, 1972.
[328] Winkelmann F., Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monothelitistischen Streites, *Klio*, 69, 1987, 515-559.

BÖLÜM III
İMPARATOR VE İMPARATORLUK İDARESİ

[329] Barnes T. D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge (Mass.), Londra, 1982.

İMPARATOR VE GÖREVLERİ

[330] Millar F., *The Emperor in the Roman World*, Londra, 1977 (aynı şekilde tetrarşik ve Constantinus dönemi için önemli).
[331] Rösch G., ΟΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ. *Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*, Viyana, 1978.
[332] Dagron G., Nés dans la pourpre, *TM*, 12, 1994, 105-142.
[333] Dagron G., *Empereur et prêtre. Étude sur le césaropapisme" byzantin*, Paris, 1996.
[334] McCormick M., *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambrige, Paris, 1986.
[335] Cameron Al., *Circus factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford, 1976.
[336] Harries J., Wood I. (Der.), *The Theodosian Code. Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, Londra, 1993.
[337] Honoré A. M., Some Constitutions composed by Iustinian, *JRS*, 65, 1975, 107-123.

[338] Honoré T., *Tribonian*, Londra, 1978.
[339] Kussmaul P., *Pragmaticum und Lex. Formen spätrömischer Gesetzgebung*, Göttingen, 1981.
[339*bis*] Feissel, D., Un rescrit de Justinien découvert à Didymes (1 Nisan 533), *Chiron* 34, 2004, 285-365.

DEVLET HİZMETİNDE SENATO SINIFI

[340] Delmaire R., Les dignitaires laïcs au concile de Chalcédoine: notes sur la hiérarchie et les préséances au milieu du ve siècle, *Byz.*, 54, 1984, 141-175.
[341] Hornickel O., *Ehren- und Rangprädikate in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zum römischen und byzantinischen Titelwesen*, Diss. Gießen, 1930.

MERKEZİ HÜKÜMETİN GÖREVLERİ VE ORGANLARI

[342] Déléage A., *La capitation du Bas-Empire*, Mâcon, 1945.
[343] Stein E., *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian*, Viyana, 1922 (réimpr. Amsterdam 1962).
[344] Feissel D., *Praefatio chartarum publicarum*. L'intitulé des actes de la préfecture du prétoire du ive au vi^e^ siècle, *TM* 11, 1991, 437-464.
[345] Delmaire R., *Les institutions du Bas-Empire romain de Constantin à Iustinien*, I: *Les institutions civiles palatines*, Paris, 1995.
[346] Clauss M., *Der magister officiorum in der Spätantike (4.-6. Jahrhundert)*, Münih, 1980.
[347] Delmaire R., *Largesses sacrées et* res privata. *L'*aerarium *impérial et son administration du ive au vie siècle*, Roma Fransız Okulu, 1989.
[348] Brandes W., *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, Francfort, 2002.
[349] Kaplan M., *Les propriétés de la Couronne et de l'Église dans l'Empire byzantin (ve-vie siècles)*, Paris, 1976.
[350] Feissel D., Magnus, Mégas et les curateurs des " maisons divines " de Iustin II à Maurice, *TM* 9, 1985, 465-476.
[351] Harries J., The Roman Imperial Quaestor from Constantine to Theodosius II, *JRS*, 78, 1988, 148-172.
[352] Sidéris G., *Les anges du Palais. Eunuques, sexes et pouvoir*, Paris, 2004.

BÖLGESEL KADROLAR VE YEREL İDARE

[353] Claude D., *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Munich, 1969.
[354] Laniado A., *Recherches sur les notables municipaux dans l'Empire protobyzantin*, Paris, 2002.
[355] Palme B., Die *Officia* der Statthalter in der Spätantike, *AnTard*, 7, 1999, 85-133.
[356] Zuckerman C., Comtes et ducs en Égypte autour de l'an 400 et la date de la *Notitia Dignitatum Orientis*, *AnTard*, 6, 1998, 137-147.
[357] Migl J., *Die Ordnung der Ämter. Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentianischen Dynastie*, Francfort, 1994.

[358] Feissel D., Vicaires et proconsuls d'Asie du ive au vi^e siècle, *AnTard*, 6, 1998, 91-104.

[358*bis*] Zuckerman, C., Du village à l'Empire: autour du register fiscal d'Aphrodito, Paris, 2004 [maliye ve para üzerine temel ve yenilikçi bir inceleme]

BÖLÜM IV
İMPARATORLUK KİLİSESİNİN YAPILARI

Ayrıca bkz. II. Bölüm'ün başındaki notlar ve Darrouzès, 115, Dagron, 508; Grumel, 164, Dagron, 333; A. Grillmeier, H. Bacht, 312.

PİSKOPOS, KİLİSE, KENT

[359] Amantos K., Zu den wohltätigen Stiftungen von Byzanz, *OCP*, 21, 1955, 15-20.

[360] Avraméa A., Les constructions de l'évêque d'après l'épigraphie et les textes d'Orient, *Actes du XIe congrès d'archéologie chrétienne* [Roma Fransız Okulu Koleksiyonu, 123], 1, 1989, 637-650.

[361] Bittermann H. R., The Council of Chacedon and episcopal jurisdiction, *Speculum*, 13, 1938, 198-203.

[362] Boojamra J. L., Christian Philanthropia. A Study of Iustinian's Welfare Policy and the Church, *Byzantina*, 7, 1975, 347-373.

[363] Cimma M. R., *L'" episcopalis audientia" nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano*, Turin, 1989.

[364] Constantelos D. J., *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick, 1968.

[365] Dagron G., Ainsi, rien n'échappera à la réglementation. État, Église, corporations, confréries: à propos des inhumations à Constantinople (ive-xe siècle), *Hommes et richesses* II [166], 155-182.

[366] Durliat J., Les attributions civiles de évêques byzantins l'exemple du diocèse d'Afrique, *XVI. Internat. Byzantinistenkongress. Wien, 1981*, Viyana, 1982, t. 2, 73-84.

[367] Faivre A., *Les laïcs aux origines de l'Église*, Paris, 1984.

[368] Feissel D., L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au viie siècles, *XI CIAC* [Roma Fr. Okulu Kol., 123], I, 1989, 801-823.

[369] Gryson R., *Les origines du célibat ecclésiastique du ier au viie siècle*, Gembloux, 1970.

[370] Gryson R., Dix ans de recherche sur les origines du célibat ecclésiastique, *Revue théologique de Louvain*, 11, 1980, 157-185.

[371] Herman E., Die kirchlichen Einkünfte des byz. Niederklerus, *OCP*, 8, 1942, 378-442.

[372] Herman E., Le professioni vietate al clero bizantino, *OCP*, 10, 1944, 23-44.

[373] Hohlweg A., Bischof und Stadtherr im frühen Byzanz, *JÖB*, 2, 1971, 51-62.

[374] Jones A. H. M., Church Finance in the Fifth and Sixth Centuries, *JTS*, 11, 1960, 84.94.

[375] Lizzi R., *Il potere episcopale nell'Oriente romano. Rappresentazione ideologica e realtà politica (iv-v sec.)*, Roma, 1987.
[376] Martimort G. A., *Les diaconesses. Essai historique*, Roma, 1982.
[377] Mentzou-Meïmarè K., Eparchiaka euagè hidrumata méchri tou télous tès eikonomachias, *Byzantina* 11, 1982, 243-308.
[378] Noethlichs K. L., Materialien zum Bischofsbild aus den spätantiken Rechtsquellen, *Jahrb. f. Antike u. Christentum*, 16, 1973, 28-60.
[379] Philipsborn A., Les premiers hôpitaux au Moyen Âge (Orient et Occident, *La Nouvelle Clio*, 6, 1954, 137-163.
[380] Philipsborn A., Der Fortschritt in der Entwicklung des byzantinischen Krankenhauswesens, *BZ*, 54, 1961, 338-365.
[380*bis*] Rapp Cl., Holy *Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, *Berkeley-Londra*, 2005.
[380*ter*] Sterk, A., *Renouncing the world yet leading the Church: The Monk-Bishop in Late Antiquity*, Cambridge, Mass., 2004.
[381] Thomas J. P. R., *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* [Dumbarton Oaks Studies, 24], Washington dc, 1987.
[382] Wipszycka E., *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'Antiquité tardive* [Studia Ephemeridis Augustinianum 52], Roma, 1996 (bu üçü yayınlanmamış 18 makale toplamı, gösterdiği kaynakça ve indeksi ile, Mısır-Bizans Hıristiyanlığının gerçek bir özetini verir).
[383] Wipszycka E., Fonctionnement de l'Église égyptienne aux ive-viiie siècles, dans *Mélanges offerts au Père M. Martin*, Kahire, 1992 = *Études*, 195-224.
[384] Wipszycka E., Katholikè et les autres épithètes qualifiant le nom Ekklèsia. Contribution à l'étude de l'ordre hiérarchique des églises dans l'Égypte byzantine, *The Journal of Juristic Papyrology*, 24, 1994, 191-212.
[385] Wipszycka E., Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne, *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*, Toronto, 1970, 511-524= *Études*, 257-278.
[386] Wipszycka E., Les ordres mineurs dans l'Église d'Égypte du ive au viiie siècle, *The Journal of Juristic Papyrology*, 22, 1992, 181-215 = *Études*, p. 225-255.
[387] Wipszycka E., *Les ressources et activités financières des Églises en Égypte du ive au viiie siècle*, Brüksel, 1972.
[388] Zanetti U., Y eut-il des diaconesses en Égypte ?, *Vetera Christianorum*, 27, 1990, 369-373.
[389] Zeisel W. N., *An Economic Survey of the Early Byzantine Church*, Ann Arbor, 1975.

METROPOLİTLER VE PATRİKLER

[390] De Vries W., *I patriarchi orientali nel primo millenio*, Roma, 1968.
[391] Fedalto G., *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, t. I-II, Padoue, 1988.
[392] Martin T. O., *The Twenty Eighth Canon of Chalcedon: A Background Note*, dans A. Grillmeier, H. Bacht [312] II, 433-458.
[393] Michel A., *Der Kampf um das politische oder petrinische Prinzip der Kirchenführung*, dans A. Grillmeier *ve d.* [312] II, 491-562.

[394] Schweizer C., *Hierarchie und Organisation der römischen Reichskirche in der Kaisergesetzgebung vom vierten bis zum sechsten Jahrhundert*, Berne - Francfort - New York - Paris, 1991.

ROMA VE KONSTANTINOPOLIS

[395] Caspar E., *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*, I: *Römische Kirche und Imperium Romanum*, Tübingen, 1930.
[396] Darrouzès J., *Recherches sur les Offikia de l'Église byzantine* [Archives de l'Orient chrétien, 11], Paris, 1970.
[397] Dvornik F., *Byzance et la primauté romaine*, Paris, 1964.
[398] Dvornik F., *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, [Dumbarton Oaks Studies, 4], Cambridge, Mass., 1958.
[399] Gain B., *L'Église de Cappadoce au ive siècle d'après la correspondance de Basile de Césarée*, Roma, 1985.
[400] Hajjar J., *Le Synode permanent... dans l'Église byzantine des origines au xie siècle* (Orientalia Christiana Analecta, 164), Roma, 1962.
[401] Herman E., *Chalkedon und die Ausgestaltung des konstantinopolitanischen Primats*, dans Grillmeier et Bacht [312], II, 459-490.
[402] Laurent V., Le titre de patriarche œcuménique et la signature patriarcale, *REB*, 6, 1948, 4-26.
[403] Potz R., *Patriarch und Synode in Konstantinopel. Das Verfassungsrecht des ökumenischen Patriarchates*, Viyana, 1971.
[404] Schatz K., *La primauté du pape. Son histoire des origines à nos jours*, Paris, 1992.

İSKENDERİYE, ANTAKYA, DİĞER BÖLGELER

[405] Alpi A., *Recherches sur l'administration et la pastorale de Sévère d'Antioche (512-518)*, tez, Université de Paris IV, Paris, 2002.
[406] Chadwick H. (Der.), *Alexandrian Christianity*, Philadelphia, 1954.
[406*bis*] Davis, S., J., The Popes of Egypt I, The early Coptic Papacy: The Egyptian Church and its Leadership in Late Antiquity, Kahire, New York, 2004.
[407] Demicheli A. M., La politica religiosa di Giustiniano in Egitto. Riflessi sulla Chiesa egiziana della legislatione ecclesiastica giustinianea, *Aegyptus*, 63, 1983, 217-257.
[408] Devreesse R., *Le Patriarcat d'Antioche depuis la paix de l'Église jusqu'à la conquête arabe*, Paris, 1945.
[409] Duchesne L., L'Illyricum ecclésiastique, *BZ*, 1, 1892, 531-550.
[410] Graniä B., Die Gründung des autokephalen Erzbistums von Iustiniana Prima, *Byz.*, 2, 1925, 123-140.
[411] Greenslade S. L., The Illyrian Churches and the Vicariate of Thessalonica, 378-395, *JTS*, 46 1945, 17-36.
[412] Griggs C. W., *Early Egyptian Christianity. From its Origins to 451 CE*, Leyde, 1990.

[413] Hardy E. R., *Christian Egypt. Church and People*, New York, 1952.
[414] Honig R., *Das sogenannte Vikariat von Illyrikum Beiträge zur Entwicklung des Kirchenrechtes*, Göttingen, 1954.
[415] Honigmann E., Juvenal of Jerusalem, *DOP*, 5, 1950, 209-279.
[416] Honigmann E., Studien zur Notitia Antiochena, *BZ*, 25, 1925, 60-88.
[417] Honigmann E., The Patriarchate of Antioch : A revision of Le Quien and the Notitia Antiochena, *Traditio*, 5, 1947, 135-161.
[418] Martin A., *Athanase d'Alexandrie et l'Église d'Égypte au ive siècle (328-373)* [Roma Fr. Koll. 216], Roma Fransız Okulu, 1996.
[419] Martin A., L'Église et la khôra égyptienne au ive siècle, *Rev. Ét. augustiniennes*, 25, 1979, 3-26.
[420] Maspero J., *Histoire des patriarches d'Alexandrie depuis la mort de l'empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des Églises jacobites*, 1923.
[421] Müller C. D. G., Die koptische Kirche zwischen Chalkedon und dem Arabereinmarsch, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 75, 1964, 271-308.
[422] Perrone L., *La Chiesa di Palestina e le controversie cristologiche. Dal concilio di Efeso (431) al secondo concilio di Costantinopoli (553)* [Testi e ricerche di Scienze religiose 18], Brescia, 1980.
[423] Pietri Ch., La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (ve-vie siècles), iç *Villes et peuplement* [875], 21-62.

İMPARATOR, KONSİLLER, KANON HUKUKU

İmparatorluk ve Kilise

Ayrıca bkz. Dagron [333].

[424] Ahrweiler H., *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.
[425] Aland K., Kaiser und Kirche von Konstantin bis Byzanz, dans *Kirchengeschichtliche Entwürfe*, Gütersloh, 1960.
[426] Berkhof K., *Kirche und Kaiser. Eine Untersuchung der Entstehung der byzantinischen und theokratischen Staatsauffassung im 4. Jahrhundert*, Zurich, 1947.
[427] Diesner H.-J., *Kirche und Staat im spätrömischen Reich*, Berlin, 1964.
[428] *L'Église et l'Empire. Sept exposés suivis de discussions* [Entretiens sur l'Antiquité classique 34], Genève, 1989.
[429] Gasquet A., *De l'autorité impériale en matière religieuse à Byzance*, Paris, 1879.
[430] Greenslade S. L., *Church and State from Constantine to Theodosius*, Oxford, 1954.
[431] Sansterre J.-M., Eusèbe de Césarée et la naissance de la théorie " césaropapiste" , *Byz.*, 42, 1972, 131-195 ; 532-594.
[432] Schneemelcher W., *Kirche und Staat im 4. Jahrhundert*, Bonn, 1970.
[433] Straub J., Constantine als *koinos episkopos*. Tradition and Innovation in the Representation of the First Christian Emperor's Majesty, *DOP*, 21, 1967, 39-55.

Konsiller

[434] Alberigo G. (Der.), *Les conciles œcuméniques*, I: *L'histoire*, II: *Les décrets*, İtalyanca'dan Çeviri, Paris, 1994.

[435] Chrysos E., *Die Bischofslisten des V. Ökumenischen Konzils (553)* [Antiquitas. Reihe 1. Abhandlungen zur alten Geschichte. Bd. 14.], Bonn, 1966.
[436] De Vries W., *Orient et Occident. Les structures ecclésiales vues dans l'histoire des sept premiers conciles oecuméniques*, Paris, 1974.
[437] Hefele J. K., Leclercq H., *Histoire des conciles*, I-III, Paris, 1907-1909.
[438] Sieben H. J., *Die Konzilsidee der alten Kirche*, Paderborn, 1982.
[439] Sieben H. J., *Die Particularsynode. Studien zur Geschichte der Konzilsidee*, Francfort, 1990.

Hukuk

[440] Alivisatos H., *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Iustinian I.*, Berlin, 1913.
[441] Faivre A., La documentation canonico-liturgique de l'Église ancienne, *Rev. des Sciences religieuses*, 54, 1980, 204-215 et 279-295.
[442] Schwartz E., Die Kanonessammlungen der alten Reichskirche, dans Id., *Gesammelte Schriften* IV, Berlin, 1960, 159-275.

HIRİSTİYANLIK VE BAŞKA DİNLER

[443] Stroumsa G. G., *La fin du sacrifice. Les Mutations de l'Antiquité tardive*, Paris, 2005.
[444] Veyne, P., *Quand notre monde est devenu chrétien (312-394)*, Paris, 2007.
[445] Inglebert H., Destephen S., Dumézil B., (Yön.), *Le problème de la christianisation du monde antique* (TIMA, 10), Paris, Picard, 2010.
[446] Fowden G., *Empire to Commonwealth. Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton, 1993.
[447] Labriolle P. de, *La réaction païenne*. Étude sur la polémique antichrétienne du Ier au Vie siècle, Paris, 1934 (tekrar basım, Paris, 2005)

BÖLÜM V
GEÇ İMPARATORLUK'UN ORDUSU
ASKERİ ANTLAŞMALAR

[451] Anonyme, *De rebus bellicis*: *Anonimo. Le cose della guerra*, éd. et trad. ital. de A. Giardina, Milan, 1989 (sur la date, Cameron Al., The Date of the Anonymus De Rebus Bellicis, *in* Id., *Literature and Society in the Early Byzantine World*, Londra, 1985, nº IX).
[452] Maurice [Maurikios], *Stratègikon*, Der. G. T. Dennis, Alm. çev. E. Gamillscheg, Viyana, 1981; Mauricius, *Strategikon*, İng. çev. G. T. Dennis, Philadelphia, 1984.
[453] *Sur la science politique*: *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, der. ve İtal. çev. C. M. Mazzucchi, Milan, 1982.
[454] Végèce, Çev. F. Reyniers, Paris, 1948 ; cf. Flavius Vegetius Renatus, *Epitoma Rei Militaris*, Der. İng. Çev. L. F. Stelten, New York, 1990; Vegetius, *Epitome of Military Science*, İng. Çev. N. P. Milner, Liverpool, 1993, voir C. Zuckerman, Sur la date du traité militaire de Végèce et son destinataire Valentinien II, *Scripta Classica Israelica*, 13, 1994, 67-74.

YAPILAR ve DÖNÜŞÜM

Jones içinde ordu ile ilgili bölümlerde genel yaklaşım [156] (olmazsa olmaz), *Storia di Roma* III [159] (J.-M. Carrié), *Cambridge Ancient History* XIII [148] (A. D. Lee) ve XIV (M. Whitby).

[455] Carrié J.-M., L'esercito: trasformazioni funzionali ed economie locali, dans *SRIT*, I (169), Roma-Bari, 1986, 449-488, 760-771.

[456] Coello T., *Unit Sizes in the Late Roman Army, British Archaeol. Reports*, S645, Oxford, 1996.

[457] Dagron G., " Ceux d'en face ". Les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins, *TM*, 10, 1987, 207-232.

[458] Drew-Bear Th., A Fourth-Century Latin Soldier's Epitaph at Nakolea, *Harvard Studies in Classical Philology*, 81, 1977, 257-274.

[459] Elton H., *Warfare in Roman Europe, ad 350-425*, Oxford, 1996 (özellikle Batı'da).

[460] Gascou J., L'institution des bucellaires, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, 76, 1976, 143-156.

[461] Gluschanin E. P., *Der Militäradel des frühen Byzanz*, Barnaul, 1991.

[462] Grosse R., *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920.

[463] Haldon J. F., *Byzantine Praetorians*, Bonn, 1984.

[464] Haldon J. F., Military Service, Military Land, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations, *DOP*, 47, 1993, 1-67.

[465] Hoffmann D., *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, 2 Cilt., Düsseldorf, 1969-1970.

[466] Liebeschuetz J. H. W. G., *Barbarians and Bishops: Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford, 1990.

[467] MacMullen R., *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Harvard, 1963.

[468] Mielczarek M., *Cataphracti and clibanarii. Studies on the heavy armoured cavalry of the ancient world*, Lódz, 1993.

[469] Mommsen Th., Das römische Militärwesen seit Diocletian, *Hermes*, 24, 1889, 195-279 = Id., *Gesammelte Schriften*, VI, Berlin, 1910, 206-283.

[470] Nicasie M. J., *Twilight of Empire: The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople*, Amsterdam, 1998.

[471] Richardot Ph., *La fin de l'armée romaine (284-476)*, Paris, 1998, 2001 (özellikle Batı'da).

[472] Scharf R., *Foederati. Von der völkerrechtlichen Kategorie zur byzantinischen Truppengattung* (Tyche Supplementband 4), Viyana, 2001.

[473] Schmitt O., Die Buccellarii, *Tyche*, 9, 1994, 147-174.

[474] Schmitt O., Untersuchungen zur Organisation und zur militärischen Stärke oströmischer Herrschaft im Vorderen Orient zwischen 628 und 633, *BZ*, 94, 2001, 197-229.

[475] Southern P. et Dixon K. R., *The Late Roman Army*, Londra, 1996.

[476] Speidel M., The Rise of Ethnic Units in the Roman Imperial Army, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 3, 1975, 202-231.

[477] Speidel M. P., Raising New Units for the Late Roman Army: *Auxilia Palatina*, *DOP*, 50, 1996, 163-170.
[478] Teall J., The Barbarians in Iustinian's Armies, *Speculum*, 40, 1965, 294-322.
[479] Tomlin R. S. O., The Army of the Late Empire, dans J. Wacher (Der.), *The Roman World*, Londra, 1987, 107-133.
[480] Van Berchem D., *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952.
[481] Zuckerman C., Les "Barbares" romains: au sujet de l'origine des *auxilia* tétrarchiques, dans *L'armée romaine et les Barbares du iiie au viie siècle*, F. Vallet et M. Kazanski (Der.), Paris, 1993, 17-20.
[481*bis*] Levin (A. S.) Pellegrini P. (Der.), *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest*, Oxford, 2007 (BAR, S1717).

SINIR

Roman Frontier Studies kongresi sonuçlarından dönemimizle ilgili birçok makale (çeşitli başlıklar, Cilt. 19 2005'de basıldı)

[482] Foss C. ve Winfield D., *Byzantine Fortifications: An Introduction*, Pretoria, 1986.
[483] Gatier P.-L., Un moine sur la frontière, Alexandre l'Acémète en Syrie, dans A. Rousselle (Der.), *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*, Perpignan, 1995.
[484] Isaac B., The Meaning of the Term *limes* and *limitanei*, *JRS*, 78, 1988, 125-147.
[485] Isaac B., *The Limits of the Empire. The Roman Army in the East*, Oxford, 1990, 1992.
[486] Johnson S., *Late Roman Fortifications*, Londra, 1983.
[487] Luttwak E. N., *The Grand Strategy of the Roman Empire From the First Century ad to the Third*, Baltimore et Londra, 1976 (Fr. Çev., Paris 1987).
[488] Parker S. Th., *Romans and Saracens : A History of the Arabian Frontier*, Winona Lake, 1986.
[489] Parker S. Th. (Der.), *The Roman Frontier in Central Jordan* (British Archaeological Reports, Int. Series 340), Oxford, 1987.
[490] Reddé M., Dioclétien et les fortifications militaires de l'Antiquité tardive. Quelques considérations de méthode, *AnTard*, 3, 1995, 91-124.
[491] Schwartz J. et coll., *Qasr Qarun-Dionysias 1948 et 1950* (Rapports I et II), Kahire 1950 ve 1969.
[492] *Vie d'Alexandre l'Acémète*, éd. E. de Stoop, *Patrologia Orientalis* VI, 5 ; trad. J.-M. Baguenard, *Les moines acémètes. Vies des Alexandre, Marcel et Jean Calybite*, abbaye de Bellefontaine, 1988.
[493] Whittaker C. R., *Les frontières de l'Empire romain*, Besançon, 1989 (daha gelişmiş versiyonlar: *Frontiers of the Roman Empire. A social and economic study*, Baltimore et Londra, 1994).
[494] Wheeler E. L., Methodological Limits and the Mirage of Roman Strategy, *Journal of Military History*, 57, 1993, 7-41, 215-240.

[495] Zuckerman C., Sur le dispositif frontalier en Arménie, le *limes* et son évolution, sous le Bas-Empire, *Historia*, 47, 1998, 108-128.

ASKERE ALIM, EKİPMAN, MAAŞ, KARİYER, DİN

[496] Coulston J. C., Later Roman Armour, 3rd-6th centuries ad, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 1, 1990, 139-160.
[497] Dagron G., Byzance et le modèle islamique au xe siècle: à propos des Constitutions tactiques de l'empereur Léon VI, *CRAI*, 1983, 219-243.
[498] Drew-Bear Th., Les voyages d'Aurélius Gaius, soldat de Dioclétien, in *La géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet*, Leyde, 1981, 93-141.
[499] Feugère M., *Les armes des romains de la République à l'Antiquité tardive*, Paris, 1993.
[500] Haldon J., *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950* (Österr. Akad. d. Wiss., philos.-hist. Kl., Sitzungsberichte 357), Viyana, 1979.
[500 *bis*] Helm F., *La théologie de la victoire de Constantin à Théodose*, Paris, 1992.
[501] Mitthof F., *annona militaris, die Heeresversorgung im spätantiken Ägypten. Ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh. n. Chr.*, 2 Cilt, Floransa, 2001.
[502] Passio sanctorum LX martyrum, éd. H. Delehaye, *An. Boll.*, 23, 1904, 289-307, J. Pargoire'ın yeniden yapılandırmasıyla, Les LX soldats martyres de Gaza, *Échos d'Orient* 8, 1905, 40-43.
[503] Rea J., A Cavalryman's Career, ad 384 (?)-401, *ZPE*, 56, 1984, 79-88.
[504] Whitby M., Recruitment in Roman Armies from Iustinian to Heraclius (ca. 565-615), Av. Cameron (Der.) iç., *The Byzantine and Early Islamic Near East*, III: *States, Resources and Armies* (Princeton, 1995), 27-60.
[505] Woods D., The ownership and disposal of military equipment in the Late Roman army, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 4, 1993, 55-65.
[506] Zuckerman C., Les campagnes des tétrarques, 296-298. Notes de chronologie, *AnTard*, 2, 1994, 65-70.
[507] Zuckerman C., Two reforms of the 370s.: Recruiting soldiers and senators in the divided empire ", *REB*, 56, 1998, 79-139.

BÖLÜM VI
BAŞKENT

Ayrıca bkz. R. M. Harrison, Temple [790].

[507*bis*] Crow J., Bardill J., Bayliss R., *The water supply of Byzantine Constantinople*, Londra, 2008.
[508] Dagron G., *Naissance d'une capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974.
[508*bis*] Dagron G., *L'Hippodrome de Constantinople*, Paris, 2011.
[509] Dagron G., Mango C. (Der.), *Constantinople and its Hinterland*, Va-

riorum, Aldershot, 1995 (önemli kolokyum; IV.- VII. yüzyıllar için bkz. Dagron, Durliat, Feissel, Jobst, Magdalino, Mango, Mundell Mango'nun katkıları).
[510] Flusin B., Construire une nouvelle Jérusalem: Constantinople et les reliques, *L'Orient dans l'histoire religieuse de l'Europe. L'invention des origines*, M. A. Amir-Moezzi et J. Scheid (Der.), Tournai, 2000, 51-70.
[511] Jacoby D., La population de Byzance à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine, *Byz*, 41,1961, 81-109 (= Id., *Société et démographie à Byzance*, Var. Rep., Londra, 1975, I).
[512] Janin R., *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris, 1964 (vazgeçilmez ancak göründüğünden daha az kapsayıcı ve yeterince eleştirel değil).
[512*bis*] Kocabaş, U. (Der.), The 'Old Ships' of the 'New Gate', Cilt I, İstanbul, 2008 (Yenikapı'daki kazılara adanan bir serinin ilk cildi; çıkarılan kalıntılar VII ve XII. yüzyıl tarihli)
[513] Maguire H., Ousterhout R. (Der.), Constantinople: The fabric of the city, *DOP*, 54, 2000 (IV.-VII. yüzyıllar için bu sempozyumun sonuçlarında Berger, Dagron, Jobst, Magdalino, Mango, Mundell Mango'nun katkılarına bakın). www.doaks.org/DP54.htm'de incelenebilir.
[514] Koder J., Maritime trade and the food supply for Constantinople in the middle ages, *Travel in the Byzantine world*, R. Macrides (Der.), Aldershot, 2002, 109-124.
[515] Lebek W. D., Die Landmauer von Konstantinopel und ein neues Bauepigramm, *Epigr. Anat.* 25, 1995, 107-153 (Feissel, *Rev. Ét. grecques*, 1991 ve Mango, *TM*, 14, 2002, 449, n. 2 yorumlarına bakın).
[516] Mango C., *Le développement urbain de Constantinople*, Paris, 1985 (2e éd. 1990).
[517] Mango C., *Studies on Constantinople*, Variorum, Aldershot, 1993 (Makale derlemesi ki n° V = Constantine's Mausoleum, *BZ*, 1990).
[518] Mango C., The water supply of Constantinople, *in* Dagron and Mango (Der.) [509], 9-18.
[519] Müller A. E., Getreide für Konstantinopel. Überlegungen zu Iustinians Edikt XIII als Grundlage für Aussagen zu Einwohnerzahl Konstantinopels im 6. Jh, *JÖB*, 43, 1993, 1.20 (aynı yazarın, Durliat, 595 ve de Sirks'in raporları, 597: *JÖB*, 43,1993, 380.382).
[520] Müller-Wiener W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tubingen, 1977.
[521] Mundell-Mango M., The Commercial Map of Constantinople, *DOP*, 54, 2000, 189-207.
[522] Necipoğlu N. (Der.), *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, Leyde, 2001.
[523] Saliou C., *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon (vie siècle)*, Paris, 1996.
[524] Ward-Perkins B., Constantinople, imperial capital of the fifth and sixth centuries, *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, G. Ripoll-J. M. Gurt (Der.), Barselona, 2000, 63-81.
[525] Zuckerman C., Le cirque, l'argent et le peuple. À propos d'une inscription du Bas-Empire, *REB*, 58, 2000, 69-86.

BÖLÜM VII
NÜFUS; EKONOMİ, TOPLUM

Ayrıca bkz.; Hommes et Richesses [166].

GENEL ESERLER

[526] Beaucamp J., *Le statut de la femme à Byzance (ive-viie siècle)*, I: *Le droit impérial*, II : *Les pratiques sociales*, Paris, 1990-1992 (olmazsa olmaz).

[527] Beaucamp J., La situation juridique de la femme à Byzance, *Cahiers civ. médiévale* 20, 1977, 145-176.

[528] Laiou A., The Evolution of the Status of Women in Marriage and Family Law, *Kanon*, 16, 2000, 71-86.

[529] Brown P., *Le renoncement à la chair, Virginité, célibat et continence dans le christianisme primitif*, Paris, 1995 (*The Body and Society. Men, women and sexual renonciation in Early Christianity*, Cambridge, 1988, fr. çev.).

[530] Brown P., *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire*, Hanovre-Londra, 2002.

[531] Hodges R., Whitehouse D., *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe*, Paris, 1996 (İngilizce aslından gözden geçirilip arttırılmış Fr. çev. Londra, 1983).

[532] Hodges R., Bowden W. (Der.), *The sixth century: Production, distribution, and demand*, [TRW 3], Leyde, 2002.

[532*bis*] Kontoura-Galake E. (Der.), The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th c), Atina, 2001.

[533] Laiou A. (Der.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington, 2002 (3 Cilt.; olmazsa olmaz ve yenilikçi bir sentez, illüstrasyon ve haritaların çoğu ile birlikte http://www.doaks.org/EHB/html'de bulunabilir; bkz. A. Laiou'nun sunumu, Nouvelles perspectives sur l'histoire économique de Byzance, *CRAI*, 2003,.).

[534] Lemerle P., *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century: The Sources aned the Problems*, Galway, 1979 (éd. revue des articles parus dans la *Rev. historique*, 1958 et les *Cah. civ. médiévale*, 1959).

[535] McCormick, M. *The origins of the European economy: Communications and commerce, c. 300 - c. 900*, Cambridge, 2001 (önemli ve yenilikçi ancak Orta Çağ dönemi daha gelişkin).

[536] Paroli L. ve Delogu P. (Der.), *La Storia economica di Roma nell'alto Medioevo alla luce dei recenti scavi archeologici*, Floransa, 1993.

[537] Patlagean É., *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, ive-viie siècles*, Paris, 1977.

[538] Patlagean É., *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance*, Londra, 1981 (makale derlemesi).

[539] Rostovtseff M., *Histoire économique et sociale de l'Empire romain* (1926), Fr. Çev. ve Giriş J. Andreau, Paris, "Bouquins", 1988.

MEKAN VE İKLİM, İNSAN YERLEŞİMİ VE NÜFUS

Mekan ve İklim

[540] Geyer B., Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use, *EHB*, 533, **I**, 2002, s. 31-46.

[541] Guidoboni E. *ve d.*, *Catalogue of the ancient earthquakes in the Mediterranean up to the 10th century*, Roma, 1994 (orijinal 1989 İtal. basımdan gözden geçirilmiş çeviri).

[542] Koder J., *Der Lebensraum der Byzantiner; Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, réimpr. avec suppl. bibl. de la 1re éd. 1984, Viyana, 2001 (harika giriş, kaynakça).

[543] Koder J., Climatic Change in the Fifth and Sixth Centuries, *The Sixth Century. End or Beginning ?*, P. Allen and E. Jeffreys (Der.), Brisbane, 1996, 270-285.

[544] Randsborg K., *The First Millenium ad in Europe and the Mediterranean*, Cambridge, 1991 (İskandinav bir arkeologun düşünce ve sonuçları; eleştirilebilir tarihi bilgi).

[545] Belke K. F., Hild, J. Koder ve P. Soustal (Der.), *Byzanz als Raum*, *Veröff. d. Komm. f. die TIB*, 7, Viyana, 2000.

Madenler

Ayrıca bkz. Dusaniä, 845; Meyer *ve d.*, 1003; Pitarakis, 895.

[546] Matschke K.-P., Mining, *EHB*, 533, I, 115-120.

[547] Vryonis S., The question of the Byzantine mines, *Speculum*, 37, 1962, 1-17, =Id., *Byzantium: its internal history and relations with the Muslim world*, Variorum, 1971, madde. VI.

Nüfus ve yerleşim; Iustinianos vebası

[548] Allen P., The " Iustinianic " Plague, *Byz.*, 49, 1979, 5-20.

[548*bis*] Little L. K. (Der.), Plague and the end of antiquity: the pandemic of 541-750; Cambridge, New York, 2007.

[549] Conrad L., The Plague in Bilad al-Sham in Pre-Islamic Times, *Proceedings of the Symposium on Bilad al-Sham During the Byzantine Period*, II, M. A. Bakhit, M. Asfour (Der.), Amman, 1986, 143-163 (v. aussi Id., *The Plague in the Early Medieval Near East*, tez, Princeton, 1981).

[550] Bagnall B., Frier W., *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994 (İlk üç yüzyılın Mısır nüfus sayımlarının örnek bir incelemesi; Erken Bizans döneminin büyük kısmına uygulanabilecek sonuçlar).

[551] Bavant B., Cadre de vie et habitat urbain en Italie centrale et byzantine (vie-viiie siècles), *MEFRM*, 101, 1989, 465-532.

[551*bis*] Bourbou, Chr., Health and Disease in Byzantine Crete (7th 12th Centuries AD), Farnham, 2010.

[552] Callu J.-P., Antioche la Grande: la cohérence des chiffres, *MEFRA*, 109, 1997, 129.169.

[553] Dagron G., Entre village et cité: la bourgade rurale des ive-viie siècles en Orient, *Koinônia*, 3, 1979), 29-52 (*La romanité chrétienne en Orient*

içinde yeniden basım, var. repr., 1984, madde. VII).

[554] Delia D., The Population of Roman Alexandria, *TAPhA*, 118, 1989, 275-292.

[555] Ditten H., *Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (Berliner Byzantinische Arbeiten), Berlin, 1993.

[556] Jones A. H. M., *Cities of the Eastern Roman Empire*, 2e éd., Oxford, 1971.

[557] Laiou A., The Human Resources, *EHB*, p. 47-56.

[558] Russell J., Late Ancient and Medieval Population, *TAPhA*, n.s., 48, 3, 1958, 1-152.

[559] Scheidel W., *Measuring Sex, Age andDeath in the Roman Empire. Explorations in Ancient Demography* (*JRA*, Suppl. Series XXI), Ann Arbor, 1996.

[560] Scheidel W., *Debating Roman demography*, Leyde, 2001 (c. r. de D. Rathbone, *JRA* 14, 2001, 558-560).

[561] Sharf A., *Byzantine Jewry from Iustinian to the Fourth Crusade*, New York, 1971.

Ayrıca bkz. Noetlichs, *Die Juden (4.6. Jh.)* [284].

Kırsal İktisat ve Toplum

Ayrıca bkz. J. Lefort, *EHB* 533, **I**, 231-310.

[562] Banaji J., *Agrarian change in late antiquity: Gold, labour and aristocratic dominance*, Oxford, 2001.

[563] Kaplan M., *Les hommes et la terre à Byzance*, Paris, 1992.

[564] Lefort J., Morrisson C. et Sodini J.-P. (Der.), *Le village dans l'empire byzantin (ive-xve siècles)*, Paris, 2004 (Bu konuda Doğu'dan Batı'ya 38 katkı)

[565] Noyé G., Economie et société dans la Calabre byzantine, *Journal des Savants*, Temmuz-Aralık 2000, 209-280.

[565*bis*] Bowden W., Lavan L., Machado C., (Der:), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leyde-Boston, 2004.

Üretim ve Teknikler

[566] Bryer A., The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools, *EHB* **I**, 101-113.

[567] Teall J. L., Byzantine Agricultural Tradition, *DOP*, 25, 1971, 35-59.

[567*bis*] Lavan L. Zanini E., (Der.), *Technology in transition AD 300-650* (LAA 4), Leyde, Boston, 2007 (özgün kaynaklar ve kaynakça yönlendirmesi)

[567*ter*] Barcelo M. ve Sigault F., (Der.), *The Making of feudal Agricultures, Leyde-Boston, 2004 (TRW 14)* [özellikle Batı'yı ilgilendiriyor]

ŞEHİR İKTİSADI VE TOPLUMU

Ayrıca bkz. Liebeschuetz [970].

[568] Brogiolo G. P., Ward-Perkins B. (Der.), *The idea and ideal of the town between late Antiquity and the early Middle Ages*, Leyde-Boston, 1999 (TRW, 4).

[569] Carrié J.-M., Les métiers de la banque entre public et privé, *Atti dell'Accademi Romanistica Costantiniana, XII Convegno... in onore di M. Sargenti*, Univ. degli studi di Perugia, Napoli, 1998, 67-93.
[570] Foss C., *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot, 1996 (Arkeolojiye açık bir tarihçinin başlıca makalelerinin derlemesi).
[571] Liebeschuetz W., *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford, 2001 (Metinsel ve arkeolojik verilerin ve yeni araştırmaların iyi çalışılmış bir sentezi).
[572] Rich J. (Der.), *The City in Late Antiquity*, Londra ve New York, 1992.
[573] Sodini J.-P., Habitat de l'Antiquité tardive (1), *Topoi*, 5 1, 1995, 151-218 et Id. (2), *Topoi*, 7. 2, 1995, p. 435-577.
[574] Sodini J.-P., Archaeology and LateAntique Social Structures, *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, L. Lavan, W. Bowden (Der.), Leyde, 2003, 25-56.
[575] Spieser, J.-M., *Urban and religious spaces in late antiquity and early Byzantium*, Aldershot, 2001 (Yayınlanmamış Madde I, Hommes et Richesses'teki a'nın sonuçlarını nüanslandırır 1, 97-106).

Şehir İktisadı ve Tanzimi

[576] Cracco Ruggini L., Le associazioni professionali nel mondo romano-bizantino, *Artigianato e tecnica nella societa` dell'alto medioevo occidentale* (Settim. 18), Spolète, 1971, 59-193.
[577] Schreiner P., Die Organisation byzantinischer Kaufleute und Handwerker, *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und NordEuropa*, t. VI, *Organisationsformen der Kaufmannsvereinigungen in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, H. Jankuhn-E. Ebel (Der.), Göttingen 1989, 44-61.
[578] Sodini J.-P., L'artisanat urbain à l'époque paléochrétienne, *Ktèma*, 4, 1979, 71-119.

TİCARET VE ALIŞVERİŞLER

[579] Sodini J.-P., Productions et échanges dans le monde protobyzantin (ive-viie siècles): le cas de la céramique, *iç.* K. Belke *ve d.* (Der.), 545, 181-208.
[580] Kingsley S. ve M. Decker (Der.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, Oxford, 2001 (önemli arkeolojik katkıları olan kollokyum).

Kara ve Deniz Yolları ve Taşımacılığı

[581] Avraméa A., Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries, *EHB*, I, 57-90.
[582] Parker A. J, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces* (BAR International Series, 580), Oxford, 1992.
[583] Pryor J. H., *Commerce, Shipping and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean*, Londra, 1988 (ayrıca bkz. Id., *Geography, Technology*

and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean 549-1571, Cambridge, 1992).
[584] Rougé J., Ports et escales dans l'Empire tardif, *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo* (Settim. 25), Spolète, 1973, 1, 67-128.
[585] Van Doorninck Jr, F., Byzantine Shipwrecks, *EHB*, 2, 899-905.
[586] Pomey P., Tchernia A., Le tonnage maximum des navires de commerce romain, *Archéonautica*, 2 (1978), 233-251.
[587] Pomey P. *ve d.* (Der.), *La navigation dans l'Antiquité*, Aix-en-Provence, 1998.
[588] Casson L., *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton, 1971, tekrar basım 1995) (hâlâ olmazsa olmaz).

Ticaret
[589] De Ligt, L., *Fairs and Markets in the Roman Empire: Economic and Social Aspects of Periodic Trade in a Pre-industrial Society*, Amsterdam, 1993.
[590] Garnsey P., K. Hopkins and C. R. Whittaker (Der.), *Trade in the Ancient Economy*, Londra, 1983 (Finley ve Jones geleneğinde genellikle indirgemeci yorum).
[591] Aerts E.-Andreau J. ve Ørsted P. (Der.), *Models of Regional Economies in Antiquity and the Middle Ages to the 11th Century*, Louvain, 1990 (Studies in Social and Economic History 14).
[591*bis*] Kislinger E., Koder J., Künzler A., (Der.), *Handelgüter und Verkehrswegel Aspekte der Warenversorgung im öslichen Mittelmeerraum (4. Bis 15. Jahrhundert)*, Viyana, 2010.
[591*tre*] Morrisson, C., (Der.) *Byzantine Trade, 4th- 12th Centuries. The Archeology of Local, Regional and International Exchange*, Aldershot, 2009.
[592] Mundell Mango M., The Archaeological Context of Finds of Silver in and Beyond the Eastern Empire, *Acta XIII CIAC*, Cité du Vatican - Split, 1998, II, 207-252
[593] Panella C., Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico, *Storia di Roma*, III, 1, Turin, 1992, 613-697.
[593*bis*] Pieri D., *Le commerce du vin* à l'époque byzantine (IV*è-VII*è *siècles*), Beyrut, 2005.

Annonae ve Nakliyesi
[594] Carrié J.-M., Les distributions alimentaires dans les cités de l'empire romain tardif, *MEFRA*, 1975, 995-1001(ayrıca bkz. Id., L'institution annonaire de la première à la deuxième Rome: tradition et innovation, B. Marin iç. , C. Virlouvet (Der.), *L'approvisionnement alimentaire des villes du Bassin méditerranéen de l'Antiquité à l'époque moderne*, Aix-en-Provence, 2003.
[595] Durliat J., *De la ville antique à la ville byzantine: le problème des subsistances*, Roma, 1990 (önemli ancak tartışmalı, Delmaire'in yorumu, *AnTard*, 1, 1993, 253-257).
[596] McCormick M., Bateaux de vie, bateaux de mort, maladie, commer-

ce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au Moyen Âge, *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo* (Settim. 45), Spolète, 1998, 35-122.
[597] Sirks B., *Food for Rome. The Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*, Amsterdam, 1991.
[598] Teall J. L., The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025, *DOP*, 13, 1959, 87-190.

PARA

Ayrıca daha yukarıda 118-126.

[599] Carrié J.-M., IV. yüzyıl maliyesi üzerine para tarihine hizmet eden gözlemler. *L'inflazione nel IV secolo dc Atti dell'Incontro di Studio Roma 1988*, a cura di L. Camilli e S. Sorda, Istituto Italiano di Numismatica, Roma, 1993, 115-154.
[600] Hendy M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300 - c. 1450*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1985 (temel eser; bkz. eleş. Morrisson *Rev. Num.*, iç. 1987, 245-256).
[601] Hendy M. F., *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton, tekrar basım., 1989 (9 makale tekrar basım., 3 basılmamış; idari ve yönler için önemli; eleş. bkz. *Rev. num.*, 1991, 307-310].
[602] Morrrisson C., Barrandon J.-N. *ved.*, *L'or monnayé I. Purification et altérations. De Rome à Byzance (Cahiers Ernest-Babelon 2)*, CNRS, Paris, 1985.
[603] Morrrisson C., Byzantine Coinage. Production and Circulation, *EHB*, 3, 901-958.

BÖLÜM VIII
DİNİ HAYAT, DÜNYADA HIRİSTİYANLIK

MANASTIRCILIK

Ayrıca bkz. üstte II. Bölüm'ün başındaki öneriler

DÜNYADA HIRİSTİYANLAR

İbadetler, litürji

[612] Bradshaw P. F., *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, New York-Oxford, 1992 [Fr. Çev.: *La liturgie chrétienne en ses origines. Sources et méthodes*, Paris, 1995].
[613] Cabié R., *La Pentecôte. L'évolution de la cinquantaine pascale au cours des cinq premiers siècles*, Tournai, 1964.
[614] Cantalamessa R., *La Pâque dans l'Église ancienne*, Berne, 1980.
[615] Dujarier M., *A history of Catechumenate. The first six centuries*, New York, 1979.
[616] Galtier P., *Aux origines du sacrement de pénitence*, Roma, 1951.
[617] Kretschmar G., *Die Geschichte der Taufgottesdienst in der alten Kirc-*

he, Cassel, 1970.
[618] Ritzer K., *Le mariage dans les Églises chrétiennes du ier au xie siècle*, Almanca'dan çeviri Paris, 1970.
[619] Roll S. K., *Toward the Origins of Christmas*, Kampen, 1995.
[620] Rordorf W., *Der Sonntag. Geschichte des Ruhe- und Gottesdiensttages im ältesten Christentum*, Zurich, 1962.
[621] Rush A. C., *Death and Burial in Christian Antiquity*, Washington, 1941.
[622] Saxer V., *Les rites de l'initiation chrétienne du iie au vie siècle. Esquisse historique et signification d'après leurs principaux témoins*, Spolète, 1988.
[623] Schulz H.-J., *Die byzantinische Liturgie*, Trêves, 1980.
[624] Taft R., *La liturgie des heures en Orient et en Occident*, İngilizce'den Çeviri, Paris, 1991.
[625] Taft R., *Le rite byzantin. Bref historique*, İngilizce'den Çev. J. Laporte, Paris, 1996.
[626] Talley T. J., *Les origines de l'année liturgique*, İngilizce'den Çev., Paris, 1990.
[627] Van de Paverd F., *Zur Geschichte der Messliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts*, Roma, 1970.

Dindarlığın Yeni Biçimleri
Ayrıca bkz. Grabar, 786, Kitzinger, 794; Déroche, L'Apologie contre les Juifs de Léonce de Néapolis, iç. *TM*, 12, 1993, 45-104.
[628] Borgehammar S., *How the Holy Cross was found. From Event to Medieval Legend*, Stokholm, 1991.
[629] Brown P., *Le culte des saints. Son essor et sa fonction dans la chrétienté latine*, Paris, 1984.
[630] Cameron Av., The Theotokos in the Sixth-Century Constantinople, *JTS* 39, 1978, 79-108.
[631] Delehaye H., *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'Antiquité*, Brüksel, 1927.
[632] Fowden E., *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Rome and Iran*, Berkeley, 1999.
[633] Frolow A., *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris, 1961.
[634] Girardi M., *Basilio di Cesarea e il culto dei martiri nel iv secolo*, Bari, 1990.
[635] Hunt E. J., *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire ad 312-460*, Oxford, 1982.
[636] Kötting B., *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Münster, 1950.
[637] Maraval P., *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris, 1985.
[638] Mimouni S., *Dormition et Assomption de Marie. Histoire des traditions anciennes*, Paris, 1995.

[639] Papaconstantinou A., *Le culte des saints en Égypte des Byzantins aux Abbassides. L'apport des inscriptions et des papyrus grecs et coptes*, Paris, 2001.
[640] Walker P. W. L., *Holy City, Holy Places? Christian attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, Oxford, 1990.
Hıristiyan bir Kente Doğru
Ayrıca bkz. Beaucamp, 526; Brown, 529; Dagron, 508; Patlagean, 537, 538.
[641] Bagnall R. S., Church, State and Divorce in Late Roman Egypt, *Florilegium Columbianum. Essays in Honor of Paul Oskar Kristeller*, New York, 1987, 41-51.
[642] Baldovin F., *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, Roma, 1987.
[643] Constantelos D. J., *Byzantine Philanthropy and social Welfare*, Rutgers University, 1968.
[644] Coulie B., *Les richesses dans l'œuvre de saint Grégoire de Nazianze. Étude littéraire et historique*, Leuven, Peeters, 1985.
[645] Cracco Ruggini L., Povertà e richezza nel cristianesimo antico, *Athenaeum*, 65, 1987, 547-552.
[646] Grant R. M., *Early Christianity and Society. Seven Studies*, San Francisco, 1977.
[647] Miller T. S., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore, 1985.
[648] Raspels B., Der Einfluss des Christentums auf die Gesetze zum Gefängniswesen und zum Strafvollzug von Konstantin d. Gr. bis Iustinian, *Ztschr. f. Kirchengesch.*, 102, 1991, 289-306.
[648*bis*] Rebillard, É., Religion et sepulture, l' Église, les vivants et les morts dans l'antiquité tardive, Paris, 2003.
[649] Stötzel A., *Kirche als "neue Gesellschaft". Die humanisierende Wirkung des Christentums nach Johannes Chrysostomus*, Münster, 1984.
[650] Ville G., Religion et politique. Comment ont pris fin les combats de gladiateurs, *Annales esc*, 34, 1979, 651-671.

MANASTIRCILIK

Genel İncelemeler

[651] Brown P., The Rise and Fonction of the Holy Man in Late Antiquity, *JRS*, 61, 1971, 80-101 (Broun'da tekrar ele alınmış, 243).
[652] Chitty D. J., *Et le désert devint une kent. Une introduction à l'étude du monachisme égyptien et palestinien dans l'Empire chrétien*, Bellefontaine, 1980 (*The Desert a City*, Oxford, 1966'nın Fransızca Çev.).
[653] Delehaye H., *Les saints stylites* [Subsidia hagiographica 14], Brüksel, 1923.
[654] Elm S., *Virgins of God. The Making of Asceticism in Late Antiquity*, Oxford, 1994.
[655] Guillaumont A., *Aux origines du monachisme chrétien. Pour une phénoménologie du christianisme* [Spiritualité monastique, 30], Bégrolles-en-Mauges, 1979.

[656] Heussi K., *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen, 1934.
[657] Lohse B., *Askese und Mönchtum in der Antike und in der Alten Kirche*, Munich-Viyana, 1969.
[658] Schiwietz S., *Das morgenländische Mönchtum*, I-III, Mödling-Wien, 1903-1938.

Mısır

Ayrıca bkz. Wipsycka [382].

[659] *Antonius Magnus Eremita*, 356-1956, [Studia Anselmiana 38], Roma, 1956.
[660] Daumas F., Guillaumont A. *ve d.*, *Kellia I*, *Kom 219*, Kahire, 1969.
[661] Deseille P., *L'esprit du monachisme pachômien*, Bellefontaine, 2. basım, 1980.
[662] Evelyn White H. G., *The Monasteries of the Wâdi'n Natrûn*, t. 1-3, New York, 1926-1933.
[663] Gascou, J., P. Fouad 87 : Les monastères pachômiens et l'État byzantin, *Bull. Inst. fr. archéol. orientale*, 76, 1976, 157-184.
[664] Goehring J. E., Withdrawing from the Desert: Pakhomios and the Development of Village Monasticism in Upper Egypt, *Harvard Theological Review*, 89 3, 1996, 267-285.
[665] Kasser R. *ve d..*, *Kellia 1965. Topographie générale, mensurations et fouilles aux Qouçour 'Isa et aux Qouçour el-'Abid, mensurations aux Qouçour el-Izeila*, Genève, 1965.
[666] Regnault L., *La vie quotidienne des Pères du désert en Égypte au ive siècle*, Paris, 1990.
[667] Rousseau Ph., *Pakhomios. The Making of a Community in Fourth-Century Egypt*, Berkeley, 1985.
[668] Rubenson S., *The Letters of St Antony. Origeniost Theology, Monastic Tradition and the Making of a Saint*, Lund, 1990.
[669] Ruppert F., *Das Pachomianische Mönchtum und die Anfänge des klosterlichen Gehorsams*, Münsterschwarzach, 1971.
[670] Van Cauwenbergh F., *Étude sur les moines d'Égypte depuis le concile de Chalcédoine jusqu'à l'invasion arabe*, Paris, 1914; tekrar basım. Milano, 1973.
[671] Walters C. C., *Monastic Archaeology in* Egypt, Warminster, 1974.

Filistin

Ayrıca bkz. Flusin [180] ve [754].

[673] Binns J., *Ascetics and Ambassadors of Christ: The monasteries of Palestine, 341-631*, Oxford, 1994.
[674] Guillaumont A., *Les " Képhalaia Gnostika " d'Évagre le Pontique et l'histoire de l'origénisme chez les Grecs et les Syriens*, Paris, 1962.
[675] Hirschfeld Y., *The Judaean Desert Monasteries in the Byzantine Period*, New Haven - Londra, 1992 (özellikle arkeolojik).
[676] Patrich J., *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, fourth to Seventh Centuries* [*Dumbarton Oaks Studies*, 32], Washington, 1995.

[677] Solzbacher R., *Mönche, Pilger und Sarazenen. Studien zum Frühchristentum auf der südlichen Sinaihalbinsel. Von den Anfängen bis zum Beginn islamischer Herrschaft*, Altenberge, 1989.

Suriye

[678] Canivet P., *Le monachisme syrien selon Théodoret de Cyr* [Théologie historique, 42], Paris, 1977.

[679] Caquot A., Les couvents du massif calcaire dans quatre lettres monophysites du vi^e^ siècle, dans Tchalenko, 989, III, 63-106.

[680] Escolan Ph., *Monachisme et Église le monachisme syrien du ive au viie siècle: un ministère charismatique*, Paris, 1999.

[681] Harvey S. A., *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and the "Lives of Eastern saints"*, Berkeley, 1990.

[682] Palmer A., *Monk and Mason on the Tigris Frontier. The Early History of Tur Abdin*, Cambridge, 1990.

[683] Ruggieri V., Il grande monastero di Tell 'Ade. Ön Rapor, *OCP*, 58, 1992, 157-184.

[684] Vööbus A., The Institution of the benai qeiâmâ and benat qeiâmâ in the Ancient Syrian Church, *Church history*, 30, 1961, 19-40.

[685] Vööbus A., *A History of Asceticism in the Syrian Orient. A Contribution to the History of Culture in the Near East*, t. 2-3: *Early Monasticism in Mesopotamia and Syria* [CSCO, 197, 500= Subs. 17, 81.], Louvain, 1960, 1988.

[686] Festugière A.-J., *Antioche païenne et chrétienne. Libanius, Chrysostome et les moines de Syrie*, Paris, 1959.

Küçük Asya

[687] Amand D., *L'ascèse monastique de Saint Basile. Essai historique*, Maredsous, 1949.

[688] Auzépy M.-F., Les Vies d'Auxence et le monachisme "auxentien" *REB*, 53, 1995, 205-235.

[689] Clarke K. W. L., *St. Basil the Great. A Study in Monasticism*, Cambridge, 1913.

[690] Gribomont J., *Saint Basile. Évangile et Église*, I-II, Bellefontaine, 1984.

Konstantinopolis

[691] Dagron G., Les moines et la ville: le monachisme à Constantinople jusqu'au concile de Chalcédoine (451), *TM*, 4, 1970, 3-25 = Id., *La romanité chrétienne en Orient*, n° VIII.

[692] Janin R., *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, t. III: *Les églises et les monastères*, Paris, 1969.

[693] Pargoire J., Les débuts du monachisme à Constantinople, *Revue des questions historiques*, 65, 1889, 67-153.

Manastır Statüsü

[694] Graniä B., Die rechtliche Stellung und Organisation der griechischen Klöster nach dem Iustinianischen Recht, *BZ*, 29, 1929, 6-34.

[695] Meester P. de, *De monachico statu iuxta disciplinam Byzantinam. Statuta selectis fontibus et commentariis instructa*, S. Congr. per la Chiesa Orient., Codific. Can. Orient., Fonti, serie II, fasc. 10, Cité du Vatican, 1942.

[696] Ueding L., Die Kanones von Chalkedon in ihrer Bedeutung für Mönchtum und Klerus, dans A. Grillmeier, H. Bacht, 312, II, 568-676.

BÖLÜM IX
KÜLTÜR

El kitabı ve metin koleksiyonları için, eserin başına bakınız. [34-89].
Ayrıca bkz. Bouffartigue [266] Brown [150 ve 151], A.-J. Festugière [686].

GENEL ESERLER

[697] Bowersock G., *Helenism in Late Antiquity*, Ann Arbor, 1990.

[698] Cameron Av., *Christianity and the Rhetoric of Empire: The development of Church Discourse*, Berkeley, 1991.

[699] Jaeger W., *Early Christian and Greek Paideïa*, Cambridge, Mass., 1961.

[700] Lemerle P., *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au xe siècle*, Paris, 1971.

[701] Reynolds L. D., Wilson N. G., *D'Homère à Erasme. La transmission des classiques grecs et latins*, İngilizce'den Çev., ve notlayan P. Petitmengin, Paris, 1984.

[702] Wilson N. G., *Scholars of Byzantium*, Londra, 1983.

HAKİM BİR KÜLTÜR

Sözlü ve Yazılı

[703] Cavallo G., Libro e pubblico alla fine del mondo antico, dans G. Cavallo (Der.), *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, Roma-Bari, 1977, 81-133.

[704] Blanchard A. (Der.), Les débuts du codex: Sorbonne Üniversitesi papiroloji Enstitüsü ve Metinlerin tarihi ve araştırması Enstitüsü'nün 3-4 Temmuz 1985'te düzenlediği çalışma gününün bildirileri, Turnhaut, 1985.

[705] Devreesse R., *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris, 1954.

[706] Hunger H., Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen, dans *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, I, Zurich, 1961, 25-147.

[706 *bis*] Irigoin J. Le Livre Grec des origins à Renaissance, Paris, 2001.

[707] MacMullen R., The preacher's audience (AD 350-450), *JTS*, n.s. 40, 1989, 503-511.

[707 *(bis)*] Prieur J. -M., *La Croix dans la literature chrétienne des premiers Siècles*, Bern, 2006.

[708] Skeat T. C., Early Christian Book production: Papyri and Manuscripts, G.W. H. Lampe (Der.) iç. , *The Cambridge History of the Bible*, II: *The West from the Fathers to the Reformation*, Cambridge, 1969, 54-79. *Diller*

Ayrıca bkz. Rochette [1023].

[709] Dagron G., Aux origines de la civilisation byzantine langue de culture et langue d'État, *Revue historique*, 241, 1969, 36-46.

ÖĞRENİM VE KURUMLARI

[709*bis*] HANNICK C., Le développement des langues régionales er l'introduction d'alphabets dans les communautés illetrées, iç. E. Chrysos, I. Wood (Der.) *East and West: Modes of Communication* (TRW 5), Leyde, 1999, 205-221.

[710] Bréhier L., Notes sur l'histoire de l'enseignement à Constantinople, *Byz*, 3, 1926, 73.94.

[711] Hadot I., *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique*, Paris, 1984.

[712] Kaster R. A., *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Berkeley, 1988.

[713] Marrou H.-I., *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 6e éd., Paris, 1965.

Merkezler

[714] Blumenthal H. J., Alexandria as a center of philosophy in later classical antiquity, *Illinois Classical Studies*, 18, 1993, 307-325.

[715] Cameron Al., The End of the Ancient Universities, *Cahiers d'histoire mondiale*, 10, 1967, 653-673.

[716] Collinet P., *Histoire de l'École de droit de Beyrouth*, Paris, 1925.

[717] Downey G., The Christian Schools of Palestine : A Chapter in Literary History, *Harvard Library Bulletin*, 12, 1958, 297-319.

[718] Petit P., *Les étudiants de Libanius*, Paris, 1956.

[719] Petit P., *Libanius et la vie municipale à Antioche au ive siècle après J.-C.*, Paris, 1955.

[720] Wendel C., Die erste kaiserliche Bibliothek in Konstantinopel, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 59, 1942, 193-209.

YUNAN DİLİ EDEBİYATI

Din dışı edebiyat: şiir, tarih, retorik

[721] Cameron Al., Wandering Poets. A Literary Movement in Byzantine Egypt, *Historia*, 14, 1965, p. 470-509; Id., *Literature and Society in the Early Byzantine World*, Londra, 1985, n° I (temel oluşturmuş bir eser).

[722] Cameron Al., *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*, Oxford, 1993.

[723] Chuvin P., *Mythologie et géographie dionysiaque. Recherches sur l'œuvre de Nonnos de Panopolis*, Clermont-Ferrand, 1992.

[723*bis*] Cribiore R., Gymnasticas of the Mind: Greek education in Hellenistic and Roman Egypt, Princeton, 2001.

[724] Fournet J.-L., *Hellénisme dans l'Égypte du vie siècle : la bibliothèque et l'œuvre de Dioscore d'Aphroditè*, Kahire, 1999.
[725] Garzya A., Gli generi poetici nella tarda antichità, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Napoli*, n.s. 18, 1987-1988, 239-260.
[726] Cameron Av., *Agathias*, Oxford, 1970.
[727] Cameron Av., *Prokopios and the Sixth Century*, Berkeley, 1985.
[728] Croke B., Emmett E. M., *History and Historians in Late Antiquity*, Sydney, 1983.
[729] Momigliano A., L'historiographie païenne et chrétienne au ive siècle après J.-C., dans A. Momigliano, 143, p. 145-168.
[730] Paschoud F., *Cinq études sur Zosime*, Paris, 1976.
[731] Brown P., *Pouvoir et persuasion dans l'Antiquité tardive : vers un empire chrétien*, Paris, 1998, trad. fr. de *Persuasion and Power in Late Antiquity*, Madison, 1992.
[732] Dagron G., L'Empire romain d'Orient au ive siècle et les traditions politiques de l'hellénisme le témoignage de Thémistius, *TM*, 3, 1968, 1-242.
[733] Kennedy G., *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton, 1983.
[734] Schouler B., *La tradition hellénique chez Libanius*, Paris, 1984.

Yeni Platonculuk

[735] Athanassiadi P., *Damascius. The Philosophical History*, Athènes, 1999.
[736] Athanassiadi-Fowden P., *Julian and Helenism. An Intellectual Biography*, Oxford, 1981.
[737] Hadot P., *Le problème du néoplatonisme alexandrin Hiéroclès et Simplicius*, Paris, 1978.
[738] Hadot P. (Der.), *Simplicius, sa vie, son œuvre, Actes du colloque international de Paris (sept.-oct. 1985)*, Berlin, 1987.
[739] Hoffmann Ph., Damascius, dans R. Goulet (Der.), *Dictionnaire des philosophes antiques*, 2, 1994, 541-593.

Hıristiyan Literatür

[739*bis*] Young, F., Ayres L., Louth A., (Der.) Cambridge History of early Christian Literature, Cambridge, 2004.
[740] Quasten J., *Initiation aux Pères de l'Église*, İng. çev. J. Laporte, Paris, 1955-1987.
[741] Allen P., *Evagrius Scholasticus, the Church historian*, Leuven, 1981.
[742] Baur C., *S. Jean Chrysostome et ses œuvres dans l'histoire littéraire*, Louvain-Paris, 1907.
[743] Bernardi J., *Saint Grégoire de Nazianze: le théologien et son temps*, Paris, 1995.
[744] Canévet M., *Grégoire de Nysse et l'herméneutique biblique*, Paris, 1983.
[745] Chesnut G. F., *The First Christian Historians: Eusebios, Socrates, Sozomen, Theodoret and Evagrius*, Paris, 1977.

[746] Grosdidier de Matons J., *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris, 1977.
[747] Jeffreys E., Croke B., Scott R. (Der.), *Studies in John Malalas*, Sydney, 1990.
[748] Marrou H.-I., Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism, dans A. Momigliano (Der.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963, 126-150.
[749] Pouchet R., *Basile le Grand et son univers d'amis d'après sa correspondance*, Roma, 1992.
[750] Sirinelli J., *Les vues historiques d'Eusèbe de Césarée durant la période prénicéenne*, Dakar, 1961.
[751] Wolska-Conus W., *La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès. Théologie et science en Orient au vie siècle*, Paris, 1962.

Hagiografi
[752] Delehaye H., *Les Passions des martyrs et les genres littéraires* (Subsidia hagiographica 13 B), Brüksel, 1996².
[753] Déroche V., *Études sur Léonce de Néapolis*, Uppsala, 1990.
[754] Flusin B., *Miracle et histoire dans l'œuvre de Cyrille de Scythopolis*, Paris, 1983.
[755] Van Uytfanghe M., L'hagiographie: un "genre" chrétien ou antique tardif ?, *An. Boll.*, 111, 1993, 135-188.

SÜRYANİ VE KIPTÎ EDEBIYAT
[756] Brock S., From Antagonism to Assimilation: Syriac Attitudes to Greek Learning, dans N. Garsoïan, T. F. Mathews, R. W. Thomson (Der.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Washington, dc, 1982, 17-34.
[757] Brockelmann C., *Geschichte der christlichen Literaturen des Orients*, Leipzig, 1909; 2. basım P. Nagel'ın tamamlayıcı kaynakçasıyla, 1972.
[757*bis*] Debié M., (Der.), *L'Historiographie syriaque*, Paris, 2009.
[758] Duval R., *Anciennes littératures chrétiennes*, II, *La littérature syriaque*, Paris, 1907 (Amsterdam'da yeniden basım, 1966).
[759] Kühn K. H., A Fifth-Century Egyptian Abbot, Besa, *JTS*, 5, 1954, 36-48; 174-187; 6, 1955, 35-48.
[760] Mahé J.-P., *Hermès en Haute-Égypte*, 1-2, Quebec, 1978-1982.
[761] Orlandi T., Patristica copta e patristica greca, *Vetera Christianorum*, 10, 1973, 327-341.
Karş. Palmer [89].

BÖLÜM X
SANAT

Ayrıca bkz. Mango [88], Sodini [867] ve [573], Spieser *Selanik* [870].
[761*bis*] Andaloro M., *la Pittura medievale a Roma. Corpus volume I: L'orizzone tardoantico e le nuove immagini*, 312-468, Turnhout 2006.
[762] Arbeiter A., *Alt-Sankt Peter in Geschichte und Wissenschaft*, Berlin, 1988.

[762*bis*] Bacci, M.,
[763] Balty J., *Mosaïques antiques du Proche-Orient*, Besançon, 1995.
[764] Bauer F. A., *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike*, Mayence, 1996.
[765] Bianchi-Bandinelli R., *Helenistic-Byzantine Miniatures of the Iliad (The Iliad Ambrosiana)*, Berne ve Olten, 1955.
[765*bis*] Bowden W., Epirus vetus: the archeology of a late antique province, Londra, 2003.
[766] Boyd S., Mundell Mango M. (Der.), *Ecclesiastical Silver Plate in 6th century Byzantium*, Washington, 1993.
[767] Brandenburg H., Kirchenbau und Liturgie. Überlegungen zum Verhältnis von architektonischer Gestalt und Zweckbestimmung des frühchristlichen Kultbaues im 4. und 5. Jh., in *Divitiae Aegypti* (Mélanges Martin Krause), Wiesbaden, 1995, 36-69.
[767*bis*] Bühl G., Cutler A., effenberger A., Der. Spatantike und byzantische Elfenbeinbildwerke im Diskurs, Wiesbaden 2000.
[768] Brenk B., *Die frühchristichen Mosaiken in S. Maria Maggiore*, Wiesbaden, 1975.
[769] Caillet J.-P., Loose H. N., *La vie d'éternité. La sculpture funéraire dans l'Antiquité chrétienne*, Paris, Ed. du Cerf, 1990.
[770] Caillet J.-P., *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges d'après l'épigraphie des pavements de mosaïque (ive-viie siècles)* (Roma Fr. Okulu Koll. 175), Roma, 1993.
[771] Cameron Av., The History of the Image of Edessa: The Telling of a Story in *Okeanos* (*Mélanges I. Ševcenko = Harvard Ukrainian St.* 7, 1984), 80-94.
[772] Cavallo G., Gribomont J., Loerke W., *Codex purpureus Rossanensis; Commentarium*, Roma-Graz, 1987.
[773] Chevalier P., *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae: l'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (ive-viie siècles)*, Cilt. 2 (N. Duval ve E. Marin tarafından yürütülen Fransız-Hırvat arkeolojik araştırmalar), Roma-Split, 1995, 139-144.
[773*bis*] Christern-Briesenick B., *Repertorium der chrislich-antiken Sarkophage. Teil: 3. Frankreich, Algerien, Tunesien*, Mayence, 2003.
[774] Cormack R., The Mosaic Decoration of S. Demetrios, Selanik, *PBSA*, 64, 1969, 17-52.
[775] Cutler A., Art in byzantine Society: Motives Forces of Byzantine Patronage, *JÖB*, 31/2, 1981 (16. Uluslararası Biz. Kongresinin bildirileri, Viyana, 1981), 759-787.
[776] Dagron G., Holy Images and Likeness, *DOP*, 45, 1991, 23-33.
[776*bis*] De Blaauw, Sible, Der., Storia dell'architettura italiana. Da Costantino a Carlo Magno, 2 Cilt, Milano, 2010.
[777] Deichmann F. W., *Ravenna, Haupstadt des spätantiken Abendlandes*, 6 ciltlik 3 Volüm, Wiesbaden-Stuttgart, 1958-1989.
[778] Deichmann F. W. (Der.), *Repertorium der christlich-antiken Sarkophagen* I. *Rom und Ostia*, Wiesbaden, 1967.

[779] Deichmann F. W., *Einführung in die christliche Archäologie*, Darmstadt 1983 (ayrıca karş. Id., *Archeologia Cristiana*, Roma 1993, Almanca basımından çevrilip, güncellenmiş).
[780] Delbrueck R., *Die Konsulardyptichen und verwandte Denkmäler*, Berlin-Leipzig, 1929.
[781] *Die Johanneskirche* (Forschungen in Ephesos IV/3), Viyana, 1951.
[782] Durand J. (Der.), *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris, 1992.
[783] Duval N. (Der.), *Naissance des Arts chrétiens* (Atlas des monuments paléochrétiens de la France), Paris, 1991.
[784] Fiocchi N. V., Bisconti F. N., Mazzoleni D., *Les catacombes chrétiennes de Roma*, Turnhout, 2000.
[785] Fıratlı, N., *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990 (J.-P. Sodini ve d. tarafından gözden geçirilmiş basım).
[786] Grabar A., *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, 3 Cilt, Paris, 1946.
[787] Grabar, A., *L'empereur dans l'art byzantin*, Strasbourg, 1936 (yeniden basım Londra, 1971).
[788] Grabar, A., *Sculptures byzantines de Constantinople, ive-xe siècle*, Paris, 1963.
[789] Grossmann P., *Christliche Architektur in Ägypten* (Handbuch der Orientalistik I, 62), Leyde, 2002.
[790] Harrison R. M., *A Temple for Byzantium*, Londra, 1989.
[791] Jobst W., Kastler R., *Forschungen und Restaurierrungen im Byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul*, Viyana, 1995.
[792] Kautzsch R., *Kapitellstudien*, Berlin et Leipzig, 1936.
[793] Kitzinger E., *Byzantine Art in the Making. Main lines of stylistic development in Mediterranean Art*, Londra, 1977.
[794] Kitzinger E., The Cult of the Images in the Age before Iconoclasm, *DOP*, 8, 1954, 83-150.
[795] Kleinbauer W., *Early Christian and Byzantine Architecture. An Annoted Bibliography and Historiography*, Boston, 1992.
[796] Koch G., *Frühchristliche Sarkophage* (Handbuch der Archäologie), Munich, 2000.
[797] Kollwitz J., Herdejürgen H., *Die Sarkophage der westlichen Gebiete des Imperium Romanum*, 2 : *Die ravennatischen Sarkophage* (Die antiken Sarkophagreliefs 8,2), Berlin, 1979.
[798] Krause M. (Der.), *Ägypten in spätantik-christlicher Zeit: eine Einführung in die koptische Kultur*, Wiesbaden, 1998.
[799] Krautheimer R, Curciä S., *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven, 1986.
[800] Krautheimer R. *ved.*, *Corpus basilicarum christianarum Romae* I-V, Roma, 1939-1981.
[801] Levi D., *Antioch Mosaic Pavements*, 2 Cilt., Princeton, 1947.
[802] Lowden J., The Beginnings of Biblical Illustration, *in* J. Williams

(Der.), *Imaging the Early Medieval Bible*, University Park, 1999, 9-59.
[803] Maguire H. (Der.), *Byzantine Magic*, Washington, 1995.
[804] Maguire H., *Earth and Ocean : The Terrestrial World in Early Byzantine Art* (Monographs on Fine Arts sponsored by the College Art Association of America, XLIII), 1987.
[805] Mainstone, R. J., *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Iustinian's Great Church*, Londra, 1988.
[806] Mango C., *L'architecture byzantine*, Paris-Milan, 1993.
[807] Mathews Th. F., *The Early Churches of Constantinople*, University Park et Londra, 1971.
[808] Mathews Th., *The Clash of Gods. A Re-interpretation of Early Christian Art*, Princeton, 1994.
[809] Mazal O., *Wiener Genesis*, Francfort, 1980.
[810] Michel A., *Les églises d'époque byzantine et umayyade de la Jordanie, v^e-viiie s. typologie architecturale et aménagements liturgiques* Bibliothèque de l'Antiquité tardive 2, Turnhout, 2001.
[811] Mundell Mango M., *Silver from early Byzantium, The Kaper Koraon and Related Treasures*, Baltimore, 1986.
[812] Peschlow U., Die Baugeschichte der Irenenkirche neubetrachtet, dans C. L. Striker (Der.), *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, Mayence, 1996, 133-136.
[813] Piccirillo M., Alliata E., *Umm al-Rasas I* (St. bibl. Francis. coll. Major " 28), Jérusalem, 1994.
[814] Piccirillo M., *Madaba. Le chiese e i mosaici*, Turin, 1989.
[815] Rutschowscaya M.-H., Le monastère de Baouit – état des publications, dans *Divitiae Aegypti (Mélanges M. Krause)*, Wiesbaden, 1995, 279-288.
[816] Saradi H., The Dissolution of the Urban Space in the Early Byzantine Centuries: The evidence of the Imperial Legislation, *Symmeikta* (= Mnèmè D. A. Zakythinou), 1994, 295-308.
[817] Schlatter F. W., The Two Women in the Mosaic of Santa Pudenziana, *Journal of Early Christian Studies* 1, 1995, 1-24.
[818] Sevrugian P., *Der Rossano-Codex und die Sinope-Fragmente : Miniaturen und Theologie*, Worms, 1990.
[819] Sodini J.-P. et Kolokotsas K., *Aliki II: La basilique double* (Études thasiennes X), Atina-Paris, 1984.
[820] Sodini J.-P., La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (ive-viie siècles), *DOP*, 47, 1993, 139-184.
[821] Spieser J.-M., La spiritualité byzantine son expression dans l'architecture et les images, *Histoire du christianisme*, III [256], 659-695.
[822] Spieser J.-M., The Representation of Christ in the Apses of Early Christian Churches, *Gesta*, 37, 1998, 63-73.
[823] Ulbert T., Resafa-Sergiopoli, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 35, 1988, 357.369.
[824] Ulbert T., *Resafa II: Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa - Sergiopolis*, Mayence, 1986.

[825] Vikan G., *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington, 1982.
[826] Volbach W. F., *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*[3], Mayence, 1976.
[827] Ward-Perkins J. B., Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church, *JTS*, ns 17, 1966, 20-37.
[828] Weitzmann K. (Der.), *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century*, New York, 1979.
[829] Weitzmann K., Kessler H., *The Cotton Genesis: British Library Codex Cotton Otho B. VI*, Princeton, 1986.
[830] Weitzmann K., Kessler H. L., *The frescoes of the Dura Synagogue and Christian art*, Washington, 1990.
[831] Weitzmann K., *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons, I, From the Sixth to the Tenth Centuries*, Princeton, 1976.
[832] Zanini E., *Introduzione all'archeologia bizantina*, Roma, 1994.

BÖLÜM XI
ILLYRICUM

Ayrıca bkz. Duchesne, 409; Jones, 156; Kazanski, 215 ve 216; *Miracula Dem* 220, Sodini, 573; Théophylacte Simocatta, 193; Whitby, 231.

[833] Avenarius A., *Die Awaren in Europa*, Bratislava, 1974.
[834] Avraméa A., *Le Péloponnèse du ive au viiie siècle Changements et persistances* (Byzantina Sorbonensia, 15), Paris, 1997.
[835] Beševliev V., *Zur Deutung des Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis"*, Amsterdam, 1970.
[836] Beševliev V., *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981 (c. r.: *BZ*, 77, 1984, 61-64).
[837] Bon A., *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris, 1951.
[838] Castrén P. (Der.), *Post-Herulian Athens. Aspects of life and culture in Athens 267-529*, Helsinki, 1994.
[840] Chrysos E. (Der.), *Nikopolis I. Proceedings of the First International Symposium on Nikopolis*, Prezeva, 1987.
[842] *Djerdapske sveske (Cahiers des portes de fer)*, Belgrade, t. I, 1980; t. II, 1984; t. III, 1986; t. IV, 1987.
[843] Dujcev I., *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e note*, Palerme, 1976.
[844] Dunn A., The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III-VII cc) : General and Regional Perspectives, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, 1994, 60-80.
[845] Dušaniä S., Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 6, 1977, 52-94.
[846] Duval N., Popoviä V., Urbanisme et topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum, *X CIAC*, Vatican-Thessalonique, 1984, 369-402.
[847] Feissel D. et Spieser J.-M., Les inscriptions de Thessalonique. Supplément, *TM*, 7, 1979, 303-348.
[848] Feissel D., L'architecte Viktôrinos et les fortifications de Iustinien

dans les provinces balkaniques, *Bull. soc. nat. ant. fr.*, 1988, 136-146.
[849] Fine J. V. A. Jr., *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelth Centuries*, Ann Arbor, 1983.
[850] Frantz A., *Late Antiquity ad 267-700* (The Athenian Agora XXIV), Princeton, 1988.
[851] Henning J., *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirschaft des I. Jahrtausends u. Z.*, Berlin, 1987.
[852] Hoddinott R. F., *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, Londra, 1963.
[853] Hoddinott R. F., *Bulgaria in Antiquity*, Londra, 1975.
[854] Koder J. et Hild F., *Hellas und Thessalien* (*TIB*, 1), Viyana, 1976.
[855] Lemerle P., *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine* (BEFAR, 158), Paris, 1945.
[856] Lemerle P., Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au viiie siècle, *Rev. historique*, 211, 1954, 265-308= Id., *Essais sur le monde de Byzance*, Londra, 1980 art.
[857] Lemerle P., La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *REB*, 21, 1963, 5-49.
[858] Mirkoviä M., Villas et domaines dans l'Illyricum central (ive-vi^e siècles), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 35, 1996, 59 sq.
[859] Palanque J.-R., La préfecture du prétoire d'Illyricum au ive siècle, *Byz.*, 21, 1951, 5-14.
[860] Pallas D., *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Vatican, 1977.
[861] Pietri Ch., La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (v^e-vi^e siècles), iç. *Villes et peuplement* [875], 21-62.
[862] Popoviä V., Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin, *MEFRA*, 87, 1975, 445-504.
[863] Popoviä V., La descente des Koutrigours, des Slaves et Avars vers la mer Égée: le témoignage de l'archéologie, *CRAI*, 1978, 596-648.
[864] Popoviä V., Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes vers la fin du vi^e siècle, *CRAI*, 1980, 230-257.
[865] Popoviä V., Une invasion slave sous Iustin II inconnue des sources écrites, *Numizmatica*, 4, 1981, 111-126.
[866] Rothaus R. M., *Corinth, the First City in Greece. An Urban History of Late Antique Cult and Religion*, Leyde, 2000.
[867] Sodini J.-P., Mosaïques paléochrétiennes de Grèce, *BCH*, 94, 1970, 699-753 ; 95, 1971, 581-584 ; 102, 1978, 557-561.
[868] Soustal P., Koder J., *Nikopolis und Kephallenia* (*TIB*, 3), Viyana, 1981
[869] Spieser J.-M., Les inscriptions de Thessalonique, *TM*, 5, 1973, 145-180.
[870] Spieser J.-M., *Thessalonique et ses monuments du ive au vie siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne* (BEFAR, 254), Atina, 1984.

[871] Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athens*, Tübingen, 1971.
[872] Uenze S., *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec*, Munich, 1992.
[873] Vasmer M., *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941 (Leipzig, 1970).
[874] Velkov V., *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, 2. Basım, Amsterdam, 1977.
[875] *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin* (Roma Fransız Okulu Koll., 77), Roma, 1984.

BÖLÜM XII
KÜÇÜK ASYA

YAZILI KAYNAKLAR

[876] Basile de Césarée, *Homélies* 18, *PG* 31, 489 b-c.
[877] Firmus de Césarée, *Lettres*, Der.. M.-A. Calvet-Sebasti ve P.-L. Gatier, Paris, 1989 (SC 350).
[878] *La vie de Théodore de Sykéon*, I-II, texte, A. J. Festugière'in Çev. Ve Yorumu, Subs. Hag. 48, Brüksel, 1970.
[879] *Vie et Miracles de sainte Thècle*, texte, G. Dagron Çev. Ve Yorum, Subs. Hag. 62, Brüksel, 1978.
[880] *The Life of St. Nicholas of Sion*, I. Ševcenko ve N. Patterson Ševcenko'nun metin ve çev., Brookline, 1984.
[881] Vita, educatio et miracula S. Theodori, *Acta Sanctorum*, Nov. IV, Brüksel, 1925 (*BHG*, 1764).
[882] Callinicos, *Vie d'Hypatios*, éd. et trad. G. J. M. Bartelink, Paris, 1971 (SC, 177).

YAZITLAR

Ayrıca bkz. Grégoire [105].

[883] Chastagnol A., L'inscription constantinienne d'Orcistus, *MEFRA*, 93, 1981, 381-416.
[884] Feissel D., L'*adnotatio* de Constantin sur le droit de cité d'Orcistus en Phrygie, *AnTard*, 7, 1999, 255-267.
[885] Kennell N. M., Heresy at Ephesus, *Epigraphica Anatolica*, 24, 1995, 131-136.
[886] Kennell N. M., An Early Byzantine Constitution from Ziporea, *Epigraphica anatolica* 26 (1996), 129-136 ; cf. le commentaire de D. Feissel dans *Rev. Ét. grecques*, Bull. 1998, 710.711.
[887] Feissel D., Deux grandes familles isauriennes du ve siècle d'après les inscriptions de Cilicie Trachée, *Mitt. zur Christlichen Archäol.*, 5, 1999, 9-17.
[888] Feissel D., Öffentliche Strassenbeleuchtung im spätantiken Ephesos, *in* P. Scherrer, H. Taeuber, H. Thür (Der.), *Steine und Wege*, ÖJh Sonderschr. Bd 32, Viyana, 1999, 25-29.
[889] Di Branco M., Lavoro e conflittualità sociale in una città tardoantica. Una rilettura dell'epigrafe di Sardi (*CIG* 3467 (= Le Bas-Waddington 628 = Sardis VII, 1, n. 18), *AnTard*, 8, 2000, 181-208.

[890] Zuckerman C., The Dedication of a Statue of Iustinian at Antioch, *in* Th. Drew-Bear *ve d.* (Der.), *Actes du Ier Congrès international sur Antioche de Pisidie*, Lyon, 2002, 243.255.

TARİH VE İDARE

Stein [158] ve Laniado'nun [354] genel eserleri dışında, Anadolu için Feissel'e, 358, ve iki özel incelemeye başvuracağız.

[891] Mitchell S., *Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor*; 2 cilt., Oxford, 1993.

[892] Carrié J.-M., Bryonianus Lollianus de Sidè ou les avatars de l'ordre équestre, *ZPE*, 35, 1979, 213-224.

DOĞAL KAYNAKLAR (MERMERLER, METALLER)

[893] Asgari N., *The Proconnesian Production of architectural éléments in late antiquity, based on evidence from the marble quarries, in* Dagron et Mango (Der.) (509), s. 263-288.

[894] Monna, P. Pensabene, *Marmi dell'Asia Minore*, Roma, 1977.

[895] Pitarakis B., Mines anatoliennes exploitées par les Byzantins: recherches récentes, *Rev. Num.*, 153, 1998, s. 141-185.

[896] Yener K. A. et Toydemir a., Byzantine Silver Mines: An Archeometallurgy Project in Turkey *in* S. A. Boyd et M. M. Mango [766], s. 155-168.

BÖLGESEL İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR

[896 *bis*] Geyer B. et Lefort J. (Der.), *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris, 2003.

[897] *TIB*, 2 : Hild F. et Restle M., *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, Viyana, 1981.

[898] *Ver. d. TIB*, 4 : Helenkemper H. et Hild F., *Neue Forschungen in Kilikien*, Viyana, 1986.

[899] *TIB*, 4 : Belke K. (mit Beiträgen von M. Restle), *Galatien und Lykaonien*, Viyana, 1984.

[900] *TIB*, 5 Helenkemper H. et Hild F., *Kilikien und Isaurien*, Viyana, 1990.

[901] *TIB*, 7 : Belke K. et Mersich N., *Phrygien und Pisidien*, Viyana, 1990.

[902] Foss C., The Lycian Coast in the Byzantine Age, *DOP*, 48, 1994, 1-52 (= C. Foss, 570, art. II).

[903] Mitchell S., The Pisidian Survey, *in* R. Matthews (Der.), *Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Londra, 1998, 251-25.

ŞEHİRLER VE TOPRAK

[904] Marek C., *Stadt, Ära und Territorium im Pontus-Bithinya und Nord-Frigia*, Tübingen, 1993.

[905] Trombley R., Town and territorium in Late Roman Anatolia, *in* L. Lavan (Der.), *Recent Research in Late Antique Urbanism* (suppl. *JRA*, 42), Portsmouth, 2001, 217-232.

ULAŞIM ALTYAPISI

[906] *Ver. d. TIB*, 2 : Hild F., *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Viyana, 1977.
[907] French, D. H., The Site of Barata and Routes in the Konya Plain, *Epigraphica anatolica*, 27, 1996, 105-114.
[908] French D. H., *Roman Roads and Milestones in Asia Minor*, I: *The Pilgrim's Road*, Oxford, 1981.
[909] French, D. H., *Roman Roads and Milestones in Asia Minor*, II: *An interim Cartalogue of Milestones*, Oxford, 1988.
[910] French, D. H., A Road Problem: Roman or Byzantine ?, *IstMitt 43*, 1993, 445-455.
[911] Mitford T., The Roman Frontier on the Upper Euphrates, *in* R. Matthews (Der.), *Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Londra, 1998, böl. 21, 255-272.
[912] Pulz A. et Ruggendorfer P., Forschungen zum Strassennetz in der byzantinischen Oststadt von Limyra, *Mitt. zur Christlichen Archäol.*, 1 (1995), 66-70.
[913] Belke K., Prokops De Aedificiis, Buch V, zu Kleinasien, *AnTard*, 8, 2000, 115-125.
[914] Lefort J., *Les communications entre Constantinople et la Bithynie*, iç. Dagron ve Mango (Der.) [509], 207-218.

KALELER

[915] French, D. H. ve Lightfoot C. S., *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, Oxford, 1989.
[916] Foss C., *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia*, BIAA Monograph 21, Oxford, 1996.
[917] Gregory S., *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*, 2 Cilt., Amsterdam, 1996.
[918] Harper R. P., Two excavations on the Euphrates frontier 1968-1974: Pagnik Öreni (eastern Turkey), 1968-1971, and Dibsi Faraj (northern Syria), 1972-1974, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms 2. Vorträge des 10. Int. Limeskongresses in der Germania Inferior* (Bonner Jahrbücher, Beihefte 38), Köln, 1977, 453-460.
[919] Lightfoot C. S., Survey Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey, *in* R. Matthews, *Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Londra, 1998, 273-284.

ŞEHİRCİLİK

[920] Russell J., Archaeological, Numismatic and Epigraphic Evidence, in *The Dark Centuries of Byzantium (7 th - 9th c)*, Athènes, 2001, 41-71.
[921] Foss C., *Ephesos after Antiquity A late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, Mass., 1979.
[922] Pillinger R., Kresten O., Krinzinger F., Russo E. (Der.), *Efeso paleocristiana e bizantina-frühchristliches und byzantinisches Ephesos*, Viyana, 1999.

[923] Foss C., *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge, Mass., 1976.
[924] Foss C., Late Antique and Byzantine Ankara, *DOP*, 31 (1977), 27-87 = Id., *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Aldershot, 1990, art. VI.
[925] Foss C., The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age = *Cities, Fortresses*, 570, art. IV, 1-62.
[926] Waelkens M. ve Poblome J. (Der.), *Sagalassos*, IV ve V, Louvain, 1996, 1999.
[927] Ratte Ch., New research on the urban development of Aphrodisias in late antiquity, *in* D. Parrish (Der.), *Urbanism in western Asia Minor* (Suppl. *JRA* 45), Portsmouth, 2001, 116-147.
[928] Rheidt K., Ländlicher Kult und städtische Siedlung Aizanoi in Phrygien, *in* E..L. Schwandner ve K. Rheidt, *Stadt und Umland*, Mayence, 1999, 237-253.
[929] Lightfoot C. S., The Survival of Cities in Byzantine Anatolia The Case of Amorion, *Byz*, 68, 1998, 56-71.
[930] Berger A., Viranşehir (Mokisos), eine frühbyzantinische Stadt in Kappadokien, *Istanb. Mitteilungen*, 48, 1998, 349-429.
[931] Ruggieri V. ve Giordano F., Una città bizantina sul sito cario di Alakışla, *OCP*, 62, 1996, 53-88.

PAGANLIK, YAHUDİLİK VE HIRİSTİYANLIK

Ayrıca bkz. Trombley [286], özellikle bölüm VI (Aphrodisias, II, 52-73) ve VII (Asia Minor, II, 74-133).

[932] Reynolds J. M. ve Tannenbaum R. F., *Jews and Godfearers at Aphrodisias...*, Cambridge, 1987.

İKTİSAT VE TOPLUM

[933] Carrié J.-M., Les associations professionnelles à l'époque tardive: entre munus et convivialité, *iç* J.-M. Carrié ve R. Lizzi Testa (Der.), "Humana Sapit", *Études d'Antiquité tardive offertes à L. Cracco Ruggini*, Paris, 2002, 309-332.
[934] Roueché Ch., *Aphrodisias in Late Antiquity*, Londra, 1989.
[935] Cameron Al., *Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford, 1976.
[936] Roueché Ch., *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods*, Londra, 1993.
[937] Trombley R., Korykos in Cilicia Trachis : The Economy of a Small Coastal City in Late Antiquity (Saec. v-vi) – A Precis, *The Ancient History Bull.*, 1 1, 1987, 16-23.
[938] von Saldern A., *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Sardis Monograph 6, Cambridge, Mass., 1980.
[939] Waldbaum, J. C., *Metalwork from Sardis: The Finds through 1974*, Sardis Monographs 8, Cambridge, Mass., 1982.
[940] Stephens Crawford J., *The Byzantine Shops at Sardis*, Sardis Monographs 9, Cambridge, Mass., 1990.

[941] Rautman M. L., Two Late Roman Wells at Sardis, *The Ann. of the Amer. School of Oriental Research*, 53, 1995, 37-84.
[942] Russell J., Byzantine instrumenta domestica from Anemurium: The Significance of the Context, *in* R. Hohlfelder (Der.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, Boulder Co, 1982, 133-163.
[943] Russell J., Anemourion, in *EHB*, Cilt. 1, 221-228.
[944] Bass G. F., van Doorninck Jr, F. H., *Yassı Ada*, I; *A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, Texas A&M Univ. Press, 1982.

BÖLÜM XIII
SURİYE-FİLİSTİN

Ayrıca bkz. Devreesse [408], Donner [205], Festugière [686], Isaac [485], Liebeschuetz [571], Parker [488] ve [489], Sodini [579], Balty [763], Festugière [686] ve Petit [718].

[946] Balty J. *ve d.* (Der.), *Apamée de Syrie; bilan des recherches archéologiques 1965-1968*. Colloque Apamée de Syrie, Id., *1969-1971* Id., *1973-1979*, Brüksel, 1969-1984.
[947] Balty J., *Mosaïques antiques de Syrie*, Brüksel, 1977.
[948] Balty J., *La mosaïque de Sarrîn (Osrhoène)*, Paris, 1990.
[949] Balty J.-Ch. ve Napoleone-Lemaire J., *L'église à atrium de la grande colonnade*, Brüksel, 1969.
[950] Brock S., *Studies in Syriac Christianity*, Hampshire, 1992.
[951] Brock S., *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, Hampshire, 1997.
[952] Callot O., *Huileries de Syrie du Nord*, Paris, 1984.
[953] Charpentier G., Les petits bains protobyzantins de la Syrie du Nord, *Topoi*, 5, 1995, 219-247.
[954] Dauphin C., *La Palestine Byzantine, peuplement et population*, Oxford, 1998.
[954 *bis*] Dentzer J.-M. (Der.), *Hauran* I: *Recherches archéologiques sur la Syrie du Sud à l'époque hellénistique et romaine*, Paris, 1985.
[955] Dodgeon M. H., Lieu S. N. C. (Der.), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (ad 226-363) : A Documentary History*, ve *Idem (ad 363-630)*, Londra, 1994, 2002 (metin derlemesi).
[956] Downey G., *A History of Antioch in Syria*, Princeton, 1961.
[957] Foss C., Syria in Transition, ad 550-750: An Archaeological Approach, *DOP*, 51, 1997, 189-269.
[958] Frankel R., Presses for Oil and Wine in the Southern Levant in the Byzantine Period, *DOP*, 51, 1997, 73-84.
[959] Gatier P.-L., Villages du Proche-Orient protobyzantin, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, G. King, Av. Cameron (Der.), Princeton, 1994, 17-48 (et Les villages du Proche-Orient protobyzantin, *iç.* 564).
[960] Grainger J. D., Village Government in Roman Syria and Arabia, *Levant*, 27, 1995, 175-195.
[961] Harmand L., *Discours sur les patronages*, Paris, 1955.
[962] Harper G., Village Administration in the Roman Province of Syria, *Yale Class. Studies*, 1928, 105-168.

[963] Hirschfeld Y., Farms and Villages in Byzantine Palestine, *DOP*, 51, 1997, 33-71.
[964] Karnapp W., *Die Stadtmauer von Resafa in Syrien*, Berlin, 1976.
[965] Kennedy D. L., *Archaeological explorations on the Roman frontier in North-East Jordan : The Roman and Byzantine military installations and road network on the ground and from the air*, Oxford, 1982.
[966] Kennedy H., The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation, *Byzantinische Forschungen*, 10, 1985, 3-27.
[967] Lassus J., *Inventaire archéologique de la région au nord-est de Hama*, Paris, 1935 (bugün yok olmuş kalıntıların öncü bir tasviri)
[968] Lassus J., *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris, 1947.
[969] Lauffray J., *Halabiyya-Zenobia, place forte du limes oriental et la Haute-Mésopotamie au vie siècle*, Paris, 1983, 1991.
[970] Liebeschuetz W., *Antioch, City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford, 1972.
[971] Liebeschuetz W., The Defences of Syria in the Sixth Century, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* II (= *Bonner Jahrbücher*, Beiheft 38, 1977 s. 487-499.
[972] Mac Mullen R., *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1986 (1974 ABD basımından Fr. çev.).
[973] Mackensen M., Ulbert T. *ve d.*, *Resafa*, Mayence, 1984.
[974] Mango C., Deux études sur Byzance et la Perse sassanide, *TM*, 9, 1985, 91-118.
[975] Mundell Mango M., *Silver from Early Byzantium: The Kaper Koraon and Related Treasures*, Baltimore, 1986.
[976] Mouterde R., Poidebard A., *Le limes de Chalcis; organisation de la steppe en haute Syrie romaine*, Paris, 1945.
[977] Naccache A, Le décor des églises de villages d'Antiochène du ive au viie siècle, 2 Cilt., Paris, 1992.
[978] Piccirillo M., *The mosaics of Jordan*, Amman, 1993.
[979] Piccirillo M., *Arabie chrétienne*, Paris, 2002.
[980] Robin Ch., Le royaume Hujrine, dit " royaume de Kinda entre Himyar et Byzance, *CRAI*, 1996, 665-714.
[981] Robin Ch., Bowersock G. *ve d.* (Der.) iç. makaleler "Éthiopie" ve "Himyar" [167], 433-435 ve 492-493.
[982] Sartre M., *Bostra, des origines à l'Islam*, Paris, 1985.
[983] Sartre M., *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine*, Brüksel, 1982.
[984] Sartre M., Communautés villageoises et structures sociales d'après l'épigraphie de la Syrie du Sud, dans A. Donati, G. Susini ve C. Poma (Der.), *L'Epigrafia del villaggio*, Faenza, 1993, p. 117-135.
[985] Shahid I., *Byzantium and the Arabs in the fourth century..., in the fifth century..., in the sixth century*, Washington, 1984, 1989, 1995 (c. r. de Ch. Robin in Bulletin critique des *Annales islamologiques*, 6, 1989, 90-93, ve de C. Foss, in *JRA*, 16, 2003, 747-767).
[986] Sodini J.-P. *ve d.*, Déhès (Syrie du Nord), Campagnes I-III (1976-

1978) : Recherches sur l'habitat rural, *Syria*, 57, 1980, 1-304.
[987] Tate G., *Les campagnes de la Syrie du Nord*, Paris, 1992 (*Hommes et richesses'de sentez*, I [166], 63-77).
[987 *bis*] Sodoni J.-P., Découvertes récentes à Qala'at Sem'an, *XII CIAC*, Vatican-Münster, 1995, p. 348-368.
[988] Tate G., Expansion d'une société riche et égalitaire: les paysans de Syrie du Nord du iie au viie siècle, *CRAI*, 1998, 913-941.
[989] Tchalenko G., *Villages antiques de la Syrie du Nord*, 3 Cilt., Paris, 1953-1958.
[990] Tchalenko G., *Églises de village de la Syrie du Nord*, Paris, 1979.
[991] Tchalenko G., *Églises syriennes à bêma*, Paris, 1990.
[991 *bis*] Tsafrir Y. ve Foerster G., From Scythopolis to Baysan – changing concepts of urbanism, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, G. King, Av. Cameron (Der.), Princeton, 1994, 95-115.
[992] Villeneuve F. *ve d.* (Der.), *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam: pratique et représentations de l'espace domestique*, Damas, ifapo, 1997.
[993] Villeneuve F., L'économie rurale et la vie des campagnes dans le Hauran antique, *Hauran*, I, *Recherches archéologiques sur la Syrie du Sud à l'époque hellénistique et romaine*, Paris, 1985-1986, 63-136.
[994] Wright W., *The Chronicle of Joshua Stylites*, Amsterdam, 1968.

BÖLÜM XIV
BİZANS MISIRI (284-641)

PAPİRÜS REFERANSLAR

Bkz. yukarıda, s. xv [90].

GENEL ESERLER, ANSİKLOPEDİLER

[995] Atiya A. S. (Der.), *The Coptic Encyclopedia*, 8 Cilt., New York, 1991.
[996] Bowman A. K., *Egypt after the Pharaohs, 332 bc-ad 642 from Alexander to the Arab Conquest*, 2 basım, Londra, 1996.
[996bis] Gascou, J. Fiscalité et société en Egypte byzantine (Bilans de recherché 4), Paris, 2008.

GENEL TARİH

[997] Altheim-Stiehl R., Wurde Alexandreia im Juni 619 n. Chr. durch die Perser erobert ? (...), *Tyche*, 6, 1991, 3-16.
[998] Bagnall R. S., *Egypt in Late Antiquity*, Princeton, 1993 (IV. ve V. yüzyıllar ve hatta sonraki dönem için, geniş kaynakçası ile temel eser; Gascou'nun *Topoi* 6, 1996, 333-349) değerlendirmesi.
[999] Borkowski Z., *Inscriptions des factions à Alexandrie*, Varşova, 1981, 9-70 (VII. yüzyıl başı olayları).
[1000] Butler A. J., *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*. Containing also " The Treaty of Misr in Tabari " (1913) and " Babylon of Egypt " (1914). With a critical bibliography

and additional documentation (P. M. Fraser tarafından hazırlanmış 2. basım), Oxford, 1978.
[1001] MacCoull L. S. B., Coptic Egypt during the Persian Occupation. The Papyrological Evidence, *Studi classici e orientali*, 36, 1986, 307-313 ve 328.

COĞRAFYA

Libya, Kirinaia

[1002] Roques D., *Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire*, Paris, 1987 (özellikle de bkz. Libyalar'ın yönetimi üzerine 217-234 ve Libyaların tarihi üzerine 322-341 sayfalar)

Çöller

[1003] Bousquet B., *Tell-Douch et sa région, géographie d'une limite de milieu à une frontière de l'empire*, Kahire, 1996.
[1004] Meyer C., Heidorn L. A., Kaegi W. E. ve Wilfong T., *Bir Umm Fawakhir, Survey Project 1993, a Byzantine gold-mining Town in Egypt*, Şikago, 2000.
[1005] Wagner G., *Les Oasis d'Égypte à l'époque grecque, romaine et byzantine d'après les documents grecs*, Kahire, 1987 (importante recension de M. Reddé, Les oasis d'Égypte, *JRA*, 2, 1989, 281-290).

365 taşkını

[1006] Jacques F., Bousquet, B. Le raz de marée du 21 juillet 365. Du cataclysme local à la catastrophe cosmique, *MEFRA*, 96, 1984, 423-461 (karş. Cl. Lepelley, *ibid.*, 463-491).

Nil Hidroliği, Sulama

[1007] Alleaume G., Les systèmes hydrauliques de l'Égypte pré-moderne. Essai d'histoire du paysage, *Mélanges (...) Maurice Martin*, Kahire, 1992, 301-322.
[1008] Bonneau D., *Le régime administratif de l'eau du Nil dans l'Égypte grecque, romaine et byzantine*, Leyde - New York - Köln, 1993.

Hayat Tarzları

[1009] Gascou J., La vie de Patermouthios, moine et fossoyeur, *Mélanges (...) Maurice Martin*, Kahire, 1992, 107-114.
[1010] Husson G., OIKIA, *le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs*, Paris, 1983.
[1011] Keenan J. G., Village Shepherds and Social Tension in Byzantine Egypt, *Yale Class. Stud.*, 28, 1985, 245-259.
[1012] Keenan J. G., Pastoralism in Roman Egypt, *BASP*, 26, 1989, 175-200.
[1013] Giliberti G., *Le comunità agricole nell'Egitto romano*, Napoli, 1993.

İŞ

[1014] Morelli, F. *Timè* e *misthos*: vendita e prestazione di lavoro. Osservazioni sulle relazioni economiche tra artigiani e proprietà nell'Egitto bizantino, *Communicazioni, Istituto Papirologico G. Vitelli*, Firenze, 1997, 7-29 (büyük bir kavrayışa sahip bir inceleme).
[1015] Wipszycka E., *L'industrie textile dans l'Égypte romaine*, Wroclaw - Varşova - Krakow, 1965.

ETNİK VERİLER

[1016] Bagnall R. S., Palme B., Franks in Sixth-century Egypt, *Tyche*, 11, 1996, 1-10.
[1017] Demicheli A. M., *Rapporti di pace e di guerra dell'Egitto romano con le popolazioni dei deserti africani*, Milan, 1976.
[1018] Fikhman I. F., Les Juifs d'Égypte à l'époque byzantine d'après les papyrus publiés depuis la parution du Corpus Papyrorum Judaicarum III, *in* H. M. Cotton, J. J. Price ve D. J. Wasserstein (Der.), *Studies in Memory of Abraham Wasserstein*. I: *Scr. Class. Isr.*, 15, 1996, 223-229.
[1019] Rea J., The Letter of Phonen to Aburni, *ZPE*, 34, 1979, 147-162 (Blemmyes, Nobades).
[1020] Sirat C. *ve d.*, *La* Ketouba *de Cologne*, Opladen, 1986.
[1021] Török L., *Late Antique Nubia*, Budapeşte, 1988.

Yunanlılar ve Kıptîler

[1022] Donadoni S. F., Egitto romano ed Egitto copto, *XVIII Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna*, 1981, 103-118 (= *Cultura dell'antico Egitto. Scritti di Sergio F. Donadoni*, Roma, 1986, 597-612).

YUNANCA VE KIPTÎCE

[1023] Rochette B., Sur le bilinguisme dans l'Égypte gréco-romaine, *Chronique d'Égypte*, 71, 1996, 153-168.

LATİNLEŞME

[1024] Rochette B., *Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'Empire romain*, Brüksel, 1997.

Kıptî Sanatı

[1025] *Ägypten, Schätze aus dem Wüstenland, Kunst und Kultur der Christen am Nil* (catalogue d'exposition avec bibliographie abondante), Wiesbaden, 1996.
[1026] Robert L., Sur un tissu récemment publié, *Cahiers archéologiques*, 8, 1956, 28-36.
[1027] Spieser J.-M., À propos du linteau d'Al-Moallaqa, *Orbis Romanis Christianusque (Mélanges N. Duval)*, Paris, 1995, 311-320.
[1028] Stauffer A., *Spätantike und koptische Wirkereien*, Berne, 1995.
[1029] Zaloscer H., Die koptische Kunst – der heutige Stand ihrer Erforschung (Ein Problem der Methodik), *Enchoria*, 21, 1994, 73-89.

İDARE, KENTLER

[1030] Alston R., *The City in Roman and Byzantine Egypt*, Londra, 2002.

[1031] Gagos T. ve Van Minnen P., *Settling a Dispute, toward a Legal Anthropology of Late Antique Egypt*, Ann Arbor, 1994 (devenir des juridictions civiles).

[1032] Gascou J., Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine, *TM*, 9, 1985, 1-9.

[1033] Lallemand J., *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284-382)*, Buxelles, 1964.

[1034] Mazza R., Ricerche sul pagarca nell'Egitto tardoantico e bizantino, *Aegyptus*, 75, 1995, 169-242.

[1035] Palme B., *Das Amt des* 3παιτητΠς *in Ägypten*, Wien, 1989.

[1036] Rouillard G., *L'administration civile de l'Égypte byzantine*, Paris, 1928.

[1037] Liebeschuetz J. H. W. G., Civic Finance in the Byzantine Period: the Laws and Egypt, *BZ*, 89, 1996, 389-408.

İKTİSAT, MALİYE

[1038] Bogaert R., La banque en Égypte byzantine, *ZPE*, 116, 1997, 85-140.

[1039] Delmaire R., Le personnel de l'administration financière en Égypte sous le Bas-Empire romain (ive-vi^e siècles), *Cahiers de Recherche de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille*, 10, 1988, 113-138.

[1040] Gascou J., La table budgétaire d'Antaeopolis (...), in *Hommes et Richesses* I [166], 279-313 (Id. Tarafından tamamlanacak. Antaeopolis'in bütçe tablosu üzerine eleştirel düşünceler, *ZPE*, 82, 1990, 97-101).

[1041] Johnson A. C. et West L. C., *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton, 1949.

[1042] Maresch K., *Nomisma und Nomismata, Beiträge zur Geldgeschichte Ägyptens im 6. Jahrhundert n. Chr.*, Opladen, 1994.

ORDU

[1043] Bowman A. K., The Military Occupation of Upper Egypt in the Reign of Diocletian, *BASP*, 15,1978, 25-38.

[1044] Keenan J. G., Evidence for the Byzantine Army in the Syene Papyri, *BASP*, 27, 1990, 139-150.

[1045] Maspero J., *Organisation militaire de l'Égypte byzantine*, Paris, 1912.

[1046] Rémondon R., Soldats de Byzance d'après un papyrus trouvé à Edfou, *Rech. de Pap.*, 1, 1961, 41-93.

[1047] Zuckerman C., *Recherches sur le statut social des soldats sous le Bas-Empire et à l'époque protobyzantine*, doktora tezi, 2 Cilt, Univ. Paris I, 1993.

TOPLUM

Ayrıca bkz. Beaucamp 1992 [526] (II. cilt özelikle Mısır'a ayrılmış)

[1048] Keenan J. G., The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt, *ZPE*, 11, 1973, 33-63 ve 13, 1974, 283-304

(bkz. Id., An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius, *ZPE*, 53, 1983, 245-250).

[1049] Fikhman I. F., Esclaves et colons en Égypte byzantine, *Analecta Papyrologica*, 3, 1991, 7-17

[1050] Fikhman I. F., Bizans Mısırı korporasyonlarının toplumsal-iktisadi yönleri için, *ZPE*, 103, 1994, 19-40 (zengin kaynakça).

ENTELLEKTÜEL HAYAT

Bkz. Cameron [721] ve Fournet [724].

HIRİSTİYANLIK

Mısır Kilisesi'ni dahil eden öğretisel sorular için, elinizdeki kitap dışında, *l'Histoire du Christianisme*'in [256] özel bölümlerine baş vuracağız. Ayrıca bkz. Papaconstantinou [639] ve Wipszycka [382-387].

[1051] Martin A., *Athanase d'Alexandrie et l'Église d'Égypte au ive siècle (328-373)*, Roma, 1996 (IV. yüzyıl için temel).

[1052] Frankfurter D. (Der.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leyde, Boston, Cologne, 1998.

[1053] Schmelz G., *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Ägypten nach den Aussagen der griechischen und koptischen Papyri und Ostraka*, Munich-Leipzig, 2002.

[1054] Kramer J., Was bedeutet *koimeterion* in den Papyri?, *ZPE*, 80, 1990, 269-272.

[1055] Maspero J., *Histoire des patriarches d'Alexandrie*, Paris, 1923.

[1056] Van Minnen P., The Roots of Egyptian Christianity, *Archiv für Papyrusforschung*, 40, 1994, 71-85.

[1057] Wipszycka E., Le istituzioni ecclesiastiche in Egitto dalla fine del III all'inizio dell' VIII secolo, *in* A. Camplani (Der.), *L'Egitto Cristiano, aspetti e problemi in età tardo-antica*, Roma, 1997, 220-271.

[1058] Zuckerman C., The Hapless Recruit Psois and the Mighty Anchorite, Apa John, *BASP*, 32, 1995, 193-194.

HIRİSTİYANLIĞIN RAKİPLERİ

Manicilik, Mitracılık, Geleneksel Din

[1059] Gardner I. M. F, Lieu S. N. C., From Narmouthis (Medinet Madi) to Kellis (Ismant El-Kharab): Manichean Documents from Roman Egypt, *JRS* 86, 1996, 146-169. Bazı yazarlar yakınlarda Köln "Micro-Codex" için önerilen geç dönem (VIII. yüzyıl) tarihlemeyi göz ardı eder (ve şüphesiz kabul etmezler) (Fonkiä B. L., Poljacov F. B., *BZ*, 83, 1990, 22-30).

[1060] Brashear W., *A Mithraic Catechism from Egypt*, Viyana, 1992 (bununla birlikte bkz. R. Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1993, 152-156).

[1061] *Begegnung von Heidentum und Christentum im spätantiken Ägypten*, ortak eser, Riggisberg, 1993.

[1062] Frankfurter D., *Religion in Roman Egypt. Assimilation and resistance*, Princeton, 1998.

İSKENDERİYE

[1063] Bowersock G. W., Late Antique Alexandria, iç. *Alexandria and Alexandrianism*, ortak eser, Malibu, 1996, 263-270.

[1064] Haas Chr., *Alexandria in Late Antiquity, Topography and Social Conflict*, Baltimore, Londra, 1997.

[1065] Fraser, P. M. Byzantine Alexandria; Decline and Fall, Alexandrian Studies (...) Daoud Abdu Daoud, *Bull. Soc. Arch. Alex.*, 45, 1993, 91-106.

MISIR VE BİZANS

[1066] Partyka J., *iç* Ph. Bridel, N. Bosson ile, *Explorations aux Qouçoûr er-Roubâ'îyât (...)*, Louvain, 1994, nos 303, 448-449 (II. Iustinianos tarihli yazıt).

[1067] Rutschowscaya M.-H., *La peinture copte*, n° 40, Paris, 1993, 60-62, pl. renkli s. 12 (Anthousa ikonası).

[1068] Wipszycka E., Le nationalisme a-t-il existé dans l'Égypte byzantine?, *Journ. Jur. Pap.* 22, 1992, 83-128 (= *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'Antiquité tardive*, Roma, 1996, 9-62).

AVANTI